

E-ISSN: 1304 – 8899

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çukurova University Institute of Social Sciences

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Cilt/ Vol: 31	Sayı/ No: 2	Yıl/ Year: 2022
---------------	-------------	-----------------

Çukurova Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Sahibi / Owner

ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Enstitü

Müdürü Prof. Dr. Serap ÇABUK

Editörler / Board of Editors

Prof. Dr. Nuran ÖZTÜRK Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, (Baş Editör)

Prof. C. Hakan ÇUHADAR Çukurova Üniversitesi, Devlet Konservatuarı

Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN Çukurova Üniversitesi, FEF, Arkeoloji

Prof. Dr. Kenan LOPCU Çukurova Üniversitesi, İİBF, Ekonometri

Prof. Dr. Haşim AKÇA Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye

Prof. Dr. Deniz ZEREN Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme

Prof. Dr. Engin ÇETİN Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Prof. Dr. F. Engin ALPAT Çukurova Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi

Prof. Dr. Sadık Erol ER Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar

Prof. Dr. Onur DURSUN Çukurova Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik

Doç. Dr. Ayten Pınar BAL Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Doç. Dr. Birsal AYBEK Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Doç. Dr. Fehime Yeşim GÜRANİ Çukurova Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi

Doç. Dr. Mustafa YAŞAR Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim

Doç. Dr. Marella BODUR ÜN Çukurova Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Dr. Öğr. Üyesi Bekir Tahir TAHİROĞLU Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi Nurcihan ÖZDOĞAN Çukurova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

Dil Editörleri

Dr. Bilge KARGA GÖLLÜ, Çukurova Üniversitesi, Türkçe

Doç. Dr. Adnan BİÇER, Çukurova Üniversitesi, İngilizce

Dr. Öğr. Üyesi Nihat Yavuz, Çukurova Üniversitesi, Almanca

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullatif ACARLIOĞLU, Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Gül DURMUŞOĞLU KÖSE, Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Marcel ERDAL, Johann Wolfgang Goethe-University

Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Barbara KELLNER-HEGNEL, Freie University Berlin

Prof. Dr. Yunus KİSHALI, Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Tamer KOÇEL, İstanbul Kültür Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet ÜNAL, University München-Çukurova Üniversitesi

Prof. Dr. Birol YEŞİLADA, Portland State University

Prof. Dr. Ali YILDİRIM, Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Todd Alan PRICE, National Louis University

Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Deutsches Archäologisches Institut

Prof. Dr. Dilek ZAMANTILI NAYIR, Marmara Üniversitesi

Editör Yardımcısı /Assistant Editor

Prof.Dr. Deniz ZEREN ve Dr. Öğr. Üyesi Bekir Tahir TAHİROĞLU

Sekreteryaya/Dizgi-Mizanpaj / Typesetter

Dr. Bilge KARGA GÖLLÜ ve Arş. Gör. Abdil ARIK

Copyright©Ekim 2011

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Tüm hakları mahfuzdur.

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az 2 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir. Makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Elektronik veya mekanik yöntemlerle (fotokopi dâhil) herhangi biçimde basılamaz ve /veya çoğaltılamaz. Dergimiz 2003-2013 yılları arasında ve 2018 yılı ilk sayısından itibaren Tübitak Ulakbim TR Dizde taranmaktadır.

Adres / Address:

ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

01330 Balcalı / ADANA

Tel: 0 (322) 338 65 74

Faks: 0 (322) 338 69 47

E- Posta: sosbil@cu.edu.tr

İnternet adresi: <http://sosyalbilimler.cu.edu.tr>

Kapak Tasarımı: Metin AYGÜN

İÇİNDEKİLER

1	Prof. Dr. Nevnihal Erdoğan	“Levant: Akdeniz’de İhtişam Ve Felaketler” Eseri Bağlamında Kıbrıs’ın Gelecek Vizyonuna Dair Değerlendirme	338-346
2	Arş. Gör. Yusuf Ozan Yıldırım Arş. Gör. Tarık Ziyad Çelik	Tekstil Sektöründe Üretim Yapan Firmaların Pazar Performanslarında Jenerik Stratejilerin Etkisi	347-358
3	Doç. Dr. Yeşim Gürani	Examination of Natural Lighting In Vernacular Architecture In The Context Of Sustainability	359-367
4	Öğr. Gör. Can Mavruk	Marginal Effects Of Social Indicators Over General Happiness	368-394
5	Doç. Dr. Ferda Üstün	The Effect Of Organizational Justice On Organizational Identification In The Covid-19 Process: The Mediating Role Of Leader-Member Exchange	395-409
6	Dr. Öğr. Üyesi Betül Yanık Özger	Covid-19 Pandemi Döneminde Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecinin İncelenmesi	410-422
7	Arş. Gör. İrem Bekar Arş. Gör. İzzettin Kutlu	Covid-19 Sonrası Ofis Mobilyalarındaki Değişimin Sürdürülebilirlik Bağlamı	423-436
8	Doç. Dr. Gamze Vural Ali Bulut	Davranışsal Finans Perspektifinden Bireysel Finansal Yatırım Karar Sürecindeki Eğilimler: Kamu Bankaları Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma	437-457
9	Doç. Dr. Zülfiye Gül Ercan Dr. Feyza Nazan Gündüz	Zorunlu Eğitim Çağını Geçmiş Engelli Bireylerin Durumlarının İncelenmesi	458-476
10	Dr. Öğr. Üyesi Sıddık Bozkurt Dr. Öğr. Üyesi Serap Sarp Prof. Dr. David Gligor	How And When Customer Engagement Underlies The Link Between Family Ownership And Firm Performance: A Conceptual Framework	477-487
11	Doç. Dr. Özlem Tuna Dr. Öğr. Üyesi Münevvere Yıldız	Rekabet Üstünlüğü Sağlamada İnovasyon Ve Rekabet Stratejileri Arasındaki İlişki	488-511
12	Prof. Dr. Serpil Ağcakaya Arş. Gör. Işıl Kaya	Sürdürülebilir Kalkınma Ve Yeşil Ekonomi Perspektifinden Yeşil Maliye Politikaları Uygulamaları	512-525
13	Doç. Dr. Derya Yayman	Kur Korunmalı Mevduat Hesabına Tanınan Vergi Ayrıcalıklarının Bütçeye Etkileri	526-535
14	Prof. Dr. Rukiye Akdoğan	Anadolulu Kelime Hattice Tabarna’dan Eski Türklerde İl-Teber’e Doğru	536-559
15	Prof. Dr. Haşim Akça Haticenur Altuntaş	Tarımsal Desteklerin Tarımsal Çıktı Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz	560-572
16	Doç. Dr. K. Serdar Girginer	Kahramanmaraş Müzesi’nde Korunmakta Olan Bir Grup Taş Eser Hakkında Düşünceler	573-589
17	Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Yasemin Özkan Derya Kurtuluş	Workin’ Moms ve The Letdown: Netflix’te Anneliğin Temsil Olanakları Üzerine	590-603
18	Dr. Öğr. Üyesi Süreyya Yılmaz Özekenci Prof. Dr. Hatice Düzakın	Yatırım Projelerinin Değerlendirilmesinde Tercih Edilen Yöntemlerin İncelenmesi: Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Örneği	604-623

19	Hasan Ozan Atikaslan	İnternet Haberlerinde Sakatlık	624-640
20	Dr. Öğr. Üyesi Şahin Nas Dr. Öğr. Üyesi Ebru Arıcıoğlu	Bric Ülkeleri İmalat Sanayinde Talep Yanlı Yaklaşım: Bir Talep Ayırıştırması	641-661
21	Dr. Öğr. Üyesi A. Nazlı Soykan	Healing Methods In Christian Religious Buildings Believed To Have Healing Power In Bithynia Region	662-673
22	Dr. Öğr. Üyesi Behçet Kaldık	Engelli Hakları Hareketi: Bir Aktivist Hareket Olarak Gelişimi, Talepleri Ve Toplumsal Bağlamı	674-687
23	Doç. Dr. Adalet Görgülü Aydoğdu Doç. Dr. Muzaffer ŞAHİN	Türkiye’de Okur Temsilciliği Hakkında Bir Değerlendirme	688-705
24	Cansu Yasav	Toroslarda Yakılan İstiklal Ateşinin Romanı Kayıp Sancak’ta Yapı Ve İzlek	706-716

Makalelerin sıralaması, sisteme giriş ve kabul tarihleri esas alınarak oluşturulmuştur.

The order of the articles is based on the date of entry and acceptance into the system.

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us evaluate the articles sent for the current issue of our journal.

HAKEMLER/REFEREES

PROF. DR. ASLI YAPAR GÖNENÇ	İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. AYTEKİN ALBUZ	GAZİ ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. CENGİZ AYTUN	HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. DİLEK ACER ÇAKAR	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. ESRA BURCU	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. M. GÖZDE RAMAZANOĞLU	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. HARUN BAL	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. HASAN ALİ ŞAHİN	ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. HATİCE DOĞUKANLI	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. HÜSEYİN MUALLA YÜCEOL	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. İBRAHİM ÖRNEK	KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. KEMAL CAN KILIÇ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. M. NEDİM BAYUK	HARRAN ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. MUSTAFA APAYDIN	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. REMZİ YAĞCI	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. SERKAN DİLEK	KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. SEYHAN TAŞ	KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. SITKI YILDIZ	POLİS AKADEMİSİ
PROF. DR. TUBA ÖKSE	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. TURGUT YİĞİT	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. UĞUR ALPAGUT	BOLU İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
PROF. DR. ZEKİ TAŞTAN	VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. ABDULKADİR GÜMÜŞ	VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. AHMET TAYLAN	MERSİN ÜNİVERSİTESİ

DOÇ. DR. ALİM SELİN MUTDOĞAN	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. BAHADIR ERGÜN	ADANA ALPARSLAN TÜRKİŞ BİLİM VE TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. BİLGE YARAREL DOĞAN	İSTİNYE ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. DUYGU HİDİROĞLU	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. FAZLI YILDIZ	BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. FEHİME YEŞİM GÜRANİ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. GÖKBEN BAYRAMOĞLU	HİTİT ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. GÜL ESRA ATALAY	ÜSKÜDAR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. GÜLDEN TÖM	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. HAYRİYE İŞİK	TEKİRDAĞ NAMİK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. İSMAİL ERKAN	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. KORAY ÜSTÜN	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. LALE DOĞER	EGE ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. MERT NEZİH RİFAİOĞLU	İSKENDERUN TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. NALAN OVA	SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. RAMİS KARABULUT	NİĞDE ÖMER HALİDEMİR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. SERDAR UĞURLU	BOLU İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. SEZEN BOZYİĞİT	TARSUS ÜNİVERSİTESİ
DOÇ. DR. MELTEM ŞAHİN HASSAN	ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ADNAN BİÇER	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE CATALCALI CEYLAN	EGE ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ BEDRİYE TUĞBA KARAASLAN	İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ BETÜL PAZARBAŞI	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ EMEL YILDIZ	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRAH SITKI YILMAZ	GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ERHAN AYDIN	UŞAK ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ FİLİZ YILDIZ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜLHAN YILMAZ BURSA	ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ HANDE TEKDEMİR	BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ İLKGÜL KAYA	YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ KÜRŞAD ÖZKAYNAR	SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ELA	OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ NİLÜFER KAPUKAYA	BEYKOZ ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖMER LİMANLI	DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ SAKİNE AKCAN EKİCİ	BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ SERAP SARP	ABDULLAH GÜL ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEVDA ÜNAL	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ SONGÜL OMUR	NİĞDE ÖMER HALİDEMİR ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ TÖLAY ATAY	HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ TÖLİN SELVİ ÖNLÜ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ YAHYA HAN ERBAŞ	ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ YUNUS EMRE TANSÜ	GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ YURDAGÜL BEZİRGAN ARAR	EGE ÜNİVERSİTESİ
DR. ÖĞRETİM GÖREVLİSİ MEHMET BAHADIR KALIPÇI	AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
DR. RANA SAĞIROĞLU	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
ARŞ. GÖR. KEMAL SAKARYA	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergiye gönderilecek makalelerin yazımında uyulması gerekli kurallar aşağıda özetlenmiştir:

- ✓ Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir.
- ✓ Gönderilecek makalenin daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması zorunludur.
- ✓ Makaleler, **Türkçe, İngilizce, Fransızca** ya da **Almanca** olarak yayımlanabilir. Eğer makale İngilizce, Fransızca ya da Almanca dillerinden biriyle yazılırsa, mutlaka Türkçe özete yer verilmelidir.
- ✓ Makaleler Türk Dil Kurumu yazım kurallarına uygun yazılmalıdır.
- ✓ Makaleler, Microsoft Word 2003 veya üzeri sürümlerde yazılıp internet üzerinden online olarak gönderilmelidir.
- ✓ Makalelerin başlığı metne uygun, ortalı; kısa ve açık ifadeli; büyük harflerle yazılmış olmalıdır.
- ✓ Yazar adı, makaleye ortalı; yazar birden fazla ise, adları yan yana yazılmalıdır. Yazarlara ait bilgiler (Üniversite adı, Fakülte adı, e-mail adresi, Orcid No) dipnotta verilmelidir.
- ✓ Makalenin ilk sayfası sadece **ÖZ** ve **ABSTRACT**'tan oluşmalı, bu sayfa **Makale Şablonu**'na yerleştirilerek oluşturulmalıdır (**bk. Makale Şablonu**)
- ✓ Makalelerde kâğıt boyutu: A-4 dikey, sayfa yapısı alt: 2,5 cm, üst: 2,5 cm, sol: 2,5 cm, sağ: 2,5 cm, üst bilgi: 3 cm, alt bilgi: 3 cm, yazı tipi: Times New Roman, punto: 10, satır aralığı: tek olarak ayarlanmalıdır. Makalenin tümü 8000 kelimeyi geçmemelidir.
- ✓ Dipnotlar Times New Roman fontu kullanılarak 8 punto ile ve satır aralığı "tek" olacak şekilde yazılmalıdır. Eski harfli metin çalışmalarına dair notlar ve çalışmaya dair önemli açıklamalar dışında dipnot kullanılmamalıdır.
- ✓ Öz 8 punto ve Times New Roman fontuyla yazılmalıdır. Bir paragraftan oluşmalı (birkaç paragraftan oluşsa da bir paragrafa sığdırılmalı), satır aralığı "tek" olacak şekilde ayarlanmalıdır. En az 150 en fazla 250 kelimedenden meydana gelmelidir. Öz büyük harflerle metnin sol kenarına konulmalıdır.
- ✓ Orijinal makalelerde bölümler aşağıdaki şekilde düzenlenmelidir:
GİRİŞ (en fazla 3 sayfa)
LİTERATÜR TARAMASI
YÖNTEM
ARAŞTIRMA BULGULARI
SONUÇ
Yukarıdaki ana bölüm başlıkları bold olarak büyük harfle sola yaslı yazılmalıdır. Başlıklara numara verilmemeli, paragraf girintisi olmamalıdır.
- ✓ Alt bölüm başlıkları her kelimenin baş harfi büyük olacak şekilde italik ve koyu yazılmalı, 0,5 cm. içeriden başlamalıdır. Bütün paragraf girintileri aynı hizada olmalıdır.
- ✓ Metinde tablolara yer verilecekse tablolar şu şekilde gösterilmelidir: **"Tablo 1."** Tablo ismi her kelimenin baş harfi büyük olacak şekilde tablonun üzerine ortalı bir şekilde yazılmalı, italik olmamalıdır. Şekillerde ise **"Şekil 1."** denilerek her harfi büyük olacak şekilde şeklin altına ortalı yazılmalıdır. Şekil ve grafikler bilgisayarda çizilmeli; fotoğraf veya resimlerin çözünürlüğü yüksek olmalı, numaralandırılmalıdır.
- ✓ Çalışmada hipotezlere yer verilecekse, hipotez gösterimi şöyle olmalıdır: "H₁". Hipotezler italik yazılmamalıdır.
- ✓ Makalede yararlanılan kaynaklar **"SONUÇ"** bölümünden sonra **"KAYNAKLAR"** başlığı altında verilmelidir. Times New Roman fontuyla 10 punto, sağ-sol 0, asılı 1,25, satır aralığı "tek" olacak şekilde hazırlanmalıdır. Her kaynaktan sonra 1 satır boşluk bırakılmalıdır.
- ✓ Makaledeki kaynaklar APA 7 (<https://apastyle.apa.org/>) stiline uygun olarak yazılmalıdır. Örnek kaynak gösterimini ve makale yazımında uyulması gereken kuralları ayrıntılı olarak inceleyebilmek için **Makale Şablonu**'na bakabilirsiniz.

REQUIRED FORMAT FOR ARTICLES

Guidelines for writing articles to be sent to the journal:

- ✓ The Journal of Institute of Social Sciences of Cukurova University is a peer-reviewed journal published at least twice a year.
 - ✓ Papers must be submitted on the understanding that they have not been published elsewhere.
 - ✓ The articles can be written in Turkish, English, French or German. If the article has been written in English, French or German, a summary in Turkish must also be included.
 - ✓ The articles should be written in accordance with the spelling rules of the Turkish Language Association.
 - ✓ Articles should be written in Microsoft Word 2003 or higher and they should be submitted through the online system.
 - ✓ Use a concise and clearly written title that reflects the paper's content. Use capital letters and center alignment.
 - ✓ Author names should be center aligned on the article; if there is more than one author, their names should be written side by side. Authorship information (University name, Faculty name, e-mail address, ORCID number) should be given in the footnote.
 - ✓ The first page of the article should consist of only **SUMMARY** and **ABSTRACT** using the Article Template (see **Article Template**).
 - ✓ Please adhere to the following formatting guidelines:
 - Paper size: A-4 vertical
 - Page layout: bottom 2.5 cm, top: 2.5 cm, left: 2.5 cm, right: 2.5 cm, header: 3 cm, footer: 3 cm.
 - Font: Times New Roman 10.
 - Use single line spacing. The entire article should not exceed 8,000 words.
 - ✓ Write the footnotes using Times New Roman 8 and single line spacing. Footnotes should not be used except for end notes about studies on texts with archaic letters and important explanation about the study.
 - ✓ The summary should be written using Times New Roman, 8 font size. It should not exceed one paragraph (it should fit into one paragraph if it should exceed one). Use single line spacing. The word length should be at least 150 and at the most 250. Align the summary to the left-hand side of the text.
 - ✓ **Please adhere to the following formatting guidelines for the sections of the paper:**
 - INTRODUCTION (max. 3 pages)**
 - LITERATURE REVIEW**
 - METHODOLOGY**
 - RESEARCH FINDINGS**
 - RESULTS/CONCLUSION**
- The section headings above should be written in **bold** with uppercase letters and aligned to the left. Titles should not be numbered and indented.
- ✓ The subtitles should be written in italics and in bold starting each word with a capital letter. Indent the start of a paragraph 0.5 cm. and align all the paragraphs.
 - ✓ Guidelines for the tables in your article:
 - Add a numbered caption such as "**Table 1.**". The caption should be written above each table and center aligned starting with a capital letter, not italic. For the figures, add a numbered caption such as "**Figure 1.**" below each figure and center align starting with a capital letter. Use the table-function of your word processor. Provide each figure in a high-resolution format and number each one.
 - ✓ If hypotheses are to be included in the study, they should be given as follows: "H¹:" Hypotheses should not be written in italics.
 - ✓ The references section should appear at the end of the article after the "**CONCLUSIONS**" section and titled as "**REFERENCES**". Use Times New Roman 10 with left-right 0 and hanging 1,25. Use single line spacing and leave 1 space after each reference.
 - ✓ Make sure that the information in each reference is complete and accurate according to the APA style guide, 7th edition (<https://apastyle.apa.org/>). Refer to the Article Template for a detailed review of samples and the rules to follow in article writing.

“LEVANT: AKDENİZ’DE İHTİŞAM VE FELAKETLER” ESERİ BAĞLAMINDA KIBRIS’IN GELECEK VİZYONUNA DAİR DEĞERLENDİRME

Nevnihal ERDOĞAN¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.768284

Makale Geçmişi:

Geliş 11.07.2020

Kabul 10.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Küresel Kentler,

Doğu Akdeniz Bölgesi,

Kıbrıs,

Mimarlık,

Levant

ÖZ

Kıbrıs, Doğu Akdeniz’in ortasında Türkiye, Mısır, Suriye, İsrail ve Yunanistan’la çevrelenmiş çok önemli bir odak noktasında, tarih boyunca büyük stratejik öneme haiz olmuş büyük bir adadır. 21.yüzyılın ilk on yıllarını kapsayan dönem içerisinde dünyayı saran petrol savaşları dolayısıyla; söz konusu ticari metanın erişim yollarının ortasında bulunan Kıbrıs Adası’nın sadece stratejik önemi artmamış; ada açıklarında keşfedilen yeni ve zengin, doğal gaz ve petrol yatakları dolayısıyla bölge yeni bir uluslararası gerilim için çok boyutlu bir aday haline gelmiştir. Kıbrıs’ın gelecek on yıllar boyunca büyük bir ekonomik, sosyal, siyasal, ticari ve ekonomik inkişafın ve dinamizmin odak noktası olarak yükseleceği artık kesinlik arz eden bir durumdur. Gelecekteki bu ticari, siyasi ve sosyal yükselişin hangi şekilde tecelli edeceği hakkında geniş görüşlülük sahibi olmak için bölgenin önceki yüzyıllarda yükselen merkezlerinin serüvenlerini ayrıntılı bir şekilde incelemekte fayda vardır. Bu anlamda İngiliz tarihçi ve yazar Philip Mansel’in Türkçe’ye kazandırılan “Levant: Akdeniz’de İhtişam ve Felaketler” kitabının son derecede ayrıntılı ve nitelikli, sosyolojik ve siyasal analizlerle bölgeyi derinlemesine incelediğini görmekteyiz. Levant kitabı doğrudan doğruya Kıbrıs’ı ele alan bir inceleme kitabıdır. Kıbrıs’ı çevreleyen büyük Levant kentlerinin yükseliş ve düşüşünü ufuk açıcı bir şekilde sosyolojik tarih ve şehircilik açısından ele almıştır. Doğu Akdeniz’de geçmişte neler olduğunu anlatarak gelecekte neler olacağına dair de önemli fikirler vermektedir.

ASSESSMENT OF THE FUTURE VISION OF CYPRUS IN THE CONTEXT OF THE WORK “LEVANT: SPLENDOR AND DISASTERS IN THE MEDITERRANEAN”

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.768284

Article History:

Received 11.07.2020

Accepted 10.10.2022

Keywords:

Global Cities,

Eastern Mediterranean Region,

Cyprus,

Architecture,

Urbanism

ABSTRACT

Cyprus is large in the middle of the eastern Mediterranean surrounded by Turkey, Egypt, Syria, Israel and Greece, at a very important focal point, which has been of great strategic importance throughout history. 21.covering the first decade of the century that has swept the world the during the period of the oil wars, hence located in the middle of the access road of commercial goods in question, the strategic importance of the island of Cyprus are not increased; discovered off the coast of the island of new and rich, multidimensional natural gas and oil deposits in the region has thus become a candidate for a new international tension. Cyprus will rise as the focal point of great economic, social, political, commercial and economic development and dynamism in the coming decades. In order to have a vision of how this future commercial, political and social rise will be manifested, it is useful to examine the adventures of the rising centers of the region in the previous centuries in detail. In this sense, we see that the book “Levant: Splendor and Disasters in the Mediterranean” by the British historian and writer Philip Mansel, brought to Turkish, examines the region in depth with extremely detailed and qualified, sociological and political analysis. The book of the Levant is a review book that deals directly with Cyprus. He has dealt with the rise and fall of the great Levant cities surrounding Cyprus in a seminal way from the point of view of sociological history and urbanism. By telling what has happened in the past in the Eastern Mediterranean, it also gives important ideas about what will happen in the future.

¹Prof.Dr., Kocaeli Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi Mimarlık Bölümü, nevtrakya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2259-3962
Alıntılanak için/Cite as: Erdoğan, N. (2022), “Levant: Akdeniz’de İhtişam Ve Felaketler” Eseri Bağlamında Kıbrıs’ın Gelecek Vizyonuna Dair Değerlendirme, 31 (2), 338-347.

GİRİŞ

Doğu Akdeniz'e dair ekonomik, siyasi ve sosyal meseleler sık sık dünya gündeminin odak noktasına oturmaktadır. Güneyinde Mısır, doğusunda Suriye, İsrail ve Filistin, Kuzeyinde ise Yunanistan ve Türkiye'nin bulunduğu Doğu Akdeniz sularının tam ortasında bir ülke büyüklüğünde Kıbrıs adası yer alır. Sadece bu özellik bile Kıbrıs'ın stratejik önemini betimlemek için yeterliyken, son dönemde keşfedilen zengin doğal gaz ve petrol rezervleri dolayısıyla sadece Akdeniz'i çevreleyen ülkelerin değil, okyanus ötesi ülkelerin de bölgeye ilgisi artmaktadır. Ayrıca Doğu Akdeniz bölgesindeki sorunsallara bir de Libya'da cereyan eden olaylar ve çatışmalar eklenmiştir ki mesele giderek çok boyutlu, ehemmiyetli ve daha da karmaşık bir hal almıştır.

Günümüz jeo-politik ortamında Doğu Akdeniz ve "Levant" ziyadesiyle ön plana çıkmış gözükmektedir. Levant'ın odak noktası olarak değerlendirebileceğimiz Kıbrıs Adası bu bağlamda çelişki ve çekişmelerin tam orta yerinde bulunmaktadır. Bundan dolayı Doğu Akdeniz ve Kıbrıs konularında nitelikli analizler yapabilmek için bölgenin bütününe ekonomik, politik, sosyal, kültürel ve kentsel gelişme süreçleri açısından incelemekte büyük yarar vardır. Tarihiçi Philip Mansel'in Levant² kitabı bu konudaki tarihsel gelişimi ayrıntılı bir şekilde ele alması dolayısıyla önemli bilgiler sunmaktadır.

Makalede tarihiçi Philip Mansel'in, bölgenin tarihsel gelişimine yönelik yapmış olduğu nitelikli inceleme kitabında yer alan Levant kentleri önce tarihi-siyasi, mimari ve kentsel bağlamda ele alınmıştır. Bu donelere dayanarak ve Levant kentlerinin özelliklerinden çıkarsamalarda bulunarak; Kıbrıs adası özelinde tarihi ve çağdaş dönemlerle bağlantı kurarak mevcut siyasi ve jeopolitik gelişmelerin analiz edilmesi ve bu sayede Kıbrıs'ın Levant bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Bu makalede ele alınan temaların önemi; Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'in günümüz dünya siyasetinde daha fazla öne çıkması nedeniyle "Levant" olarak adlandırılan bu bölgenin tarihsel önemini irdelenmesinden ileri gelmektedir. "Levant" olarak adlandırılan söz konusu bölgenin tarihsel kentlerinin tüm özelliklerini Kıbrıs'ın fazlasıyla barındırdığını ortaya koymak ve geçmişteki Levant kentlerinin, bugünün küresel kentlerin öncülleri olduğu tespitinden yola çıkarak 21. yüzyıl Kıbrıs'ına özgü bir vizyon öngörmek, küreselleşen yeni dünyada Kıbrıs'ın potansiyellerinin ne olabileceğini tartışmak ve Türkiye'nin izlemekte olduğu reel politik için kaynaklar ortaya koymak makalenin temel gayelerindedir.

Kıbrıs bu dinamikler ve potansiyellerle dolu üçgenin tam ortasında yer almaktadır ve bu üç şehrin taşıdığı özelliklerin tümünü ve daha fazlasını barındırmaktadır. Köklü bir tarih, kozmopolit yaşam kültürü, jeopolitik konum, Batılı hayat tarzı, İngilizce, Türkçe ve Çağdaş Yunanca dillerinin konuşulması, hareketli bir turizme sahip olması, muhtelif çatışma ve çekişmelerin ortasında olsa da cazibesini koruması, yenilikçi toplum yapısı, yeni keşfedilen doğal kaynaklar ve özgürlüğe açık bir sosyal yapı Kıbrıs'ı geleceğin Levant kentleri arasına aday yapmaktadır

Hâlihazırda uluslararası dış politika anlamında statüsü tam olarak vuzuha kavuşmamış Kıbrıs'ın gelecek yıllar boyunca büyük bir ekonomik, sosyal, siyasi, ticari ve ekonomik inkişafın ve dinamizmin odak noktası olarak yükseleceği artık kesinlik arz eden bir durumdur.

Gelecekteki bu ticari, siyasi ve sosyal yükselişin hangi şekilde tecelli edeceği hakkında vizyon sahibi olmak için bölgenin önceki yüzyıllarda yükselen merkezlerinin serüvenlerini ayrıntılı bir şekilde incelemekte fayda vardır. Bu anlamda konuya yaklaşım gösterdiğimizde Philip Mansel tarafından kaleme alınmış "Levant: Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler" kitabının son derecede ayrıntılı ve nitelikli, sosyolojik ve siyasi analizlerle bölgeyi derinlemesine incelediğini görmekteyiz. "Levant" kitabı doğrudan doğruya Kıbrıs'ı ele alan bir inceleme kitabı olmamakla beraber; Kıbrıs'ı çevreleyen büyük Levant kentlerinin yükseliş ve düşüşünü ufuk açıcı bir şekilde sosyoloji, tarih ve şehircilik açısından ele aldığı için Doğu Akdeniz'de geçmişte neler olduğunu anlatarak gelecekte neler olacağına dair de önemli fikirler vermektedir (Mansel, 2011).

Osmanlı'da Levant kentleri; birlikte yaşayabilme sihrini bulmuş, iş anlaşmaları ideallerden önce gelmiş, kentin ihtiyaçları milliyetçiliğin daima önünde olmuştur (Mansel, 2011). Bu özellikler ile Levant kentlerinin günümüzün küreselleşen kentlerinin öncülleri olduğunu söyleyebiliriz.

Saray ve hanedan tarihçisi olan Philip Mansel'in *Levant-Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler* isimli eserinde tarihsel olaylardan çok Levant kentleri ana konu olmuştur. Eserde, ağırlıklı Doğu ve Batı kültürünü harmanlayan sosyal, kültürel, ticari ve politik hayatların yaşandığı dinamik ve bütün dünya ülkelerini etkileyen Levant'ın mimari gelişimi ve kent ortamlarının arka planındaki tarihsel perspektifi sunulmuştur. Bu bilginin günümüzdeki kent ve siyaset sorunsallarını anlamak, değerlendirmek, yorumlamak ve yeni sentezlere ulaşmak için geniş bir bakış açısı sağladığı aşikârdır.

² Mansel, P., (2011), *Levant- Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler*, Çeviren:Nigar Alemdar, Everest Yayınları.

Bu tespitlerde de görüldüğü gibi kitap, bölgede ticaretin ve İskenderiye, Beyrut, İzmir gibi önemli Levant şehirlerinin yükselişi ve düşüşü, uluslararası dengelerin ve ilişkilerin gelişimi, bölge şehirlerinin ve mimarisinin dönüşümü açısından perspektif verici mahiyettedir. Bu bağlamda, söz konusu eserin nitelikli analizi Kıbrıs'ı da yakından ilgilendirmektedir. Makalede, bu analizlerden yola çıkarak; bu kitap incelenmiş ve bölgenin tam odak noktasında bulunan Kıbrıs'ın yeni gelişen konseptte geleceğe dair vizyonları tartışılmıştır. Levant'ın ortak özellikleri ve farklı yönleri açıklanmıştır. Doğu Akdeniz'in tarih boyunca üç temel limanı olan İzmir (Smyrna), İskenderiye ve Beyrut'un Levanten özellikleriyle sosyal, ekonomik ve kültürel ortamları irdelenmiştir.

Günümüz küreselleşen dünyasındaki petrol odaklı büyük kentlerin yani, Doha, Dubai, Kuveyt, Ed-Dammam, Abu Dabi, Bakü gibi büyük merkezlerin 19. yüzyıldaki versiyonları olarak görebileceğimiz Levant şehirleri dünya ticaretinin büyük oranda Akdeniz havzasında gerçekleştiği dönemlerin yükselen yıldızlarıydılar. Kuşkusuz söz konusu ticari yükseliş ve zenginleşme sadece bölgenin coğrafi özelliklerinden dolayı gerçekleşmemiştir. Osmanlı idaresinin bölgeye tanıdığı serbest ticaret statüsü ve yönetsel özerklikler bu inkişafın motorları olmuştur aynı zamanda. Dönemin küresel ticaret ve canlı bir hayat merkezi olan bu şehirlerin gösterdiği gelişmeler, muhtemelen petrol ve gaz sonrası Kıbrıs'da da benzerini gösterecektir.

O nedenle Kıbrıs meselesine Levant alegorisi çerçevesinden bakarak çıkarsamalarda bulunmak, vizyon geliştirmek, bizleri son derecede yararlı fikirlere taşıyacaktır.

1. Osmanlı Dönemi Levant Liman Kentlerinin Özellikleri

Levant bölgesi kozmopolitizmin öncel ve karakteristik özelliklerini yansıtır. Bölge, çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti'nin demografik yapısından dolayı çarpıcı düzeyde çeşitlilik arz eder. Sadece Türkler, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar değil aynı zamanda muhtelif imtiyazlardan yararlanmak için bölgeye yerleşmiş Batılılar dolayısıyla Levant bölgesindeki demografik yapı olağandışı bir zenginlik içermektedir. Farklı dillerin konuşulduğu, farklı dinlerin ibadethanelerinin bir arada bulunduğu, sıra dışı bir dinsel özgürlüğün yaşandığı bölgede birçok Müslüman ailenin çocuklarını Avrupa tarzı bir eğitime tabi tuttuğunu, Avrupa'da eğitime gönderdiğini de bilmekteyiz. Bu edim, bölgenin ticari canlılığı sırasında geri kalmak istemeyen ailelerin, uz görüşlü önlemleri arasında görülmelidir. Bölgedeki Müslüman toplumun da modernleşme kervanına dâhil olmasıyla birlikte Levant bölgesindeki gelişme ivme kazanmıştır. Merkezî idare, yabancı temsilcilikler, konsolosluklar, deniz kuvvetleri ve ordu da bölgedeki modernleşmede başı çeken unsurlardır. Tüm bu özellikleri ile Levant bölgesi zaman içinde modernliği ve eğitimi geliştiren kentlere sahip oldu. Modernite ve eğitim ise zenginlik ve kozmopolit yaşamı geliştirdi. Bölgede kaliteli okullar, Fransız mektepleri açıldı. Böylece ticaretin yanı sıra kültür, eğitim ve sanat; dolayısıyla toplumsal yapı da gelişmeye başladı (Mansel, 2011).

Levant'ın önde gelen kentlerinden İskenderiye, İzmir ve Beyrut ticari ve entelektüel birer merkez olurken, Beyrut farklı bazı özelliklerle de öne çıktı. Beyrut'ta eğlence ön plandaydı ve bu alanda adeta bir merkezdi. Beyrut eğitim ve öğretim alanında daha fazlaca inkişaf etmiş ve daha fazla sayıda Avrupalı anlamda eğitim veren kolej ve üniversiteye sahip olmuştur. Halk Avrupalı yaşam biçimine giderek daha fazla eğilim gösteriyordu. Bu anlamda Arap kültürel hayatının merkezi konumuna erişmişti (Erdoğan, 2018, s. 62).

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması sonrasında *Levant* şehirlerinden sadece İzmir Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kaldı. Diğer şehirlerde ise ayrıcalıklı statüler söz konusu olmadığı için farklı bölünmeler, parçalanmalar, kopuş ve neticede düşüşler yaşandı. Klasik sentez bozuldu.

1.1. Levant'ın Günümüz Türkiye İçinde Kalan Tek Örneği: İzmir (Smyrna)

Bilindiği gibi, tamamı Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yer alan Levant şehirlerine İskenderiye, Beyrut, İzmir gibi büyük limanların yanı sıra Selanik gibi bir büyük ticaret merkezi de dâhildi. Hatta İstanbul bile Levant özelliklerini bir oranda göstermekteydi; fakat merkezî idare dışında kalan imtiyazların tam olarak kullanılmadığı bir bölge ve payitaht olarak İstanbul'u bu karakteristiğinin biraz dışında tutmak gerekir. Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türkiye sınırları içinde kalan tek Levant şehri olan İzmir'in eski adı *Smyrna* idi ve bu isim 1922'ye kadar kullanılmıyordu. İzmir 1472 yılından itibaren Osmanlı idaresine geçmişse de tarihi boyunca önemli bir liman olarak işlev görmüştür. 17. yüzyıldan sonra önemini bir oranda kaybeden Sakız adasının fonksiyonlarını İzmir Limanı üstlenmiştir (Goffman, 1990, s. 125).

İzmir bölgesi geleneksel tarım ürünleri olan tütün, kuru üzüm, incir vs. ile zaten tüm Avrupa ile ticari ilişkisi yoğun olan bir merkezdi. 1867-1876 yılları arasında yapılan ve Osmanlı'nın en büyük imar projelerinden biri olan limanı sayesinde (Şekil 1) (ki içinde gümrük, karantina, telgraf idaresi ve pasaport gibi önemli unsurlar da yer almaktaydı.) hem ticari önemi artmış hem de Avrupa ile ilişkileri yoğunlaşmıştır (Frangakis-Syrette, 2001). İskele ve kordon boyunda oluşan rekreasyon alanları lüks ve Avrupalı kafeler, restoranlar ve buluşma yerleri ile dolup taşarken İzmir Doğu'daki Batı gibi bir izlenim vermektedir (Mansel, 2011).

Gündüzleri ticaretin, geceleri eğlencenin yoğun olduğu kozmopolit bir hayat İzmir’de hüküm sürerken, çeşitli ekalliyet mensuplarının da sosyal hayatta etkisi büyüktü. Oteller, birahaneler, kafeler, spor kulüpleri ile İzmir adeta Bir Avrupa kenti görünümündeydi (Mansel, 2011). Aydın demiryolu ile tarım istihali limanlara ulaştırılıyor ve canlı, dinamik bir ticari hayat İzmir’de hüküm sürüyordu. Avrupalı tüccarlar Levant bölgesine tanınan imtiyazlar sayesinde burada mallarını kolayca satabiliyor ve büyük liman sayesinde uzak destinasyonlara gönderebiliyorlardı (Frangakis-Syrette, 2001). Kuşkusuz bu kozmopolit yaşam tarzının kültürel türevleri de çoğalmaktaydı ki bunların izlerini bugün İzmir’de hâlâ görmek mümkündür.

1922 yılından sonra, Levant bölgesine tanınan imtiyazların sona ermesi ve mübadele gibi bazı siyasi edimler neticesinde İzmir’in kozmopolit yapısı değişmiş, Yahudi, Rum ve Ermeni nüfusun kenti terk etmesi ile Levant özelliği ortadan kalkmıştır.

Şekil.1. İzmir (Smyrna) Limanındaki Gemiler (1880’ler) [KAYNAK: Mansel, P., (2011), *Levant-Akdenizde İhtişam ve Felaketler*, Çeviren:Nigar Alemdar, Everest Yayınları]

1.2. Doğu Akdeniz’in Önemli Levant Kenti: İskenderiye

Adını Büyük İskender’den (Great Aleksandros) (M. Ö. 336-323) alan ve ünlü fatihin kurmuş olduğu ve kendi adını verdiği pek çok kentten en önemlisi olan İskenderiye Levant’ın en önemli merkezlerindendi. İskenderiye (Aleksandria) bu önemli pozisyonunu büyük oranda 1800-1849 yılları arasında Mısır’da hüküm süren Osmanlı valisi (hidiv) Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya borçludur (Şekil 2). Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Osmanlı’nın başına büyük derter açmış bir hidiv olsa da İskenderiye’ye ve modern Mısır’ın yaratılmasına katkısı çok büyüktür. Döneminde eğitim ve ıslahatlara önem verip, tarımı modernleştirip Avrupalı tacirleri korurken ülkenin yerlilerine büyük eziyet vermişse de bu uygulamalar sonucunda İskenderiye yabancı tacirler için önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Hatta denebilir ki 1882 yılına ulaşıldığında Mısır’da yabancı diplomatların etkisi “Hidiv”i yönlendirecek kadar büyüktü (Fahmy, 1997).

Mehmet Ali Paşa’nın İskenderiye’ye vermiş olduğu en büyük eser Ras el Tin sarayı ve onun yer aldığı İncir Burnu’nda yapmış olduğu imar faaliyetleridir (Mansel, 2011). Söz konusu burun etkileyici bir coğrafi nokta idi. Bu yarım adadaki saray aynı zamanda İskenderiye’nin idari merkeziydi. Sarayın mimari yapısı etkileyiciydi (Şekil 3).

Şekil.2. İskenderiye’de Place d’Armes’deki Kavalalı Mehmet Ali Paşa Heykeli (1880’ler) [KAYNAK: Mansel, P., (2011), *Levant-Akdenizde İhtişam ve Felaketler*, Çeviren: Nigar Alemdar, Everest Yayınları]

Şekil.3. İskenderiye'deki Ras el -Tin Sarayı (1930'lar) [KAYNAK: Mansel, P., (2011), Levant-Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler, Çeviren: Nigar Alemdar, Everest Yayınları]

Kentin modernleşmesini en iyi görebileceğimiz yer olan Place d'Armes (Ordu Meydanı) Ortadoğu'nun ilk planlı meydanıydı (Şekil 4). 19. yüzyılda diplomatların büyük çoğunluğu bu bölgede yaşamayı seçtiği için "Konsolosluk Meydanı" veya "Büyük Meydan" adıyla anılır oldu. 1830'da geleneksel yapısı yıkılarak ızgara planı ile yeniden yapılandırılan kent merkezi alış-verişin canlı olduğu ve Avrupa menşeli ürünlerin rahatça bulunabildiği bir bölgeydi (Awad, 2008). 1840'lardan sonra eğitim kurumları bu bölgeye yerleşti. Avrupai tiyatro, restoran, kafe ve hastaneler inşa edildi. Bu lüks merkezin çevresi ise gecekonduyla kuşatıldı. İskenderiye Mısır'da ilk defa sokak lambası kullanılan (1866) ve binalara numara verilen kent olmuştur (Mansel, 2011).

Şekil 4. İskenderiye'de Place d' Armes'den Bir Manzara (1880'ler) [KAYNAK: Mansel, P., (2011), Levant-Akdenizde İhtişam ve Felaketler, Everest Yayınları]

İskenderiye Levant'ın en önemli merkezlerinden biri olmuş, kozmopolit yapısı ile bir çekim merkezi haline gelmiştir. Kentin zenginleşmesi ile eğitim ve modernleşme daha da gelişmiş, yenilikler daima teşvik edilmiştir. Kültürel yatırımlarıyla entelektüel bir merkez haline gelen kent son derecede başarılı ve Avrupai tarzda eğitim veren okulları ile öne çıkmıştır. Kentin kozmopolit yapısı tüm bu gelişmeleri desteklemiştir. İskenderiye kozmopolit yapısına rağmen dönemin özellikleri gereği milliyetçi bir toplum yapısına da sahipti fakat bu, kozmopolit yapısına zarar verecek düzeyde değildi. İskenderiye'nin 20. yüzyılda büyük yıkım yaşamamış tek Levant kenti olduğunu da eklemek yerinde olacaktır.

1.3. Bir Başka Levant: Beyrut

20. yüzyıl boyunca felaketler iklimine sahne olmuş Beyrut, Levant'ın en önemli şehirlerindedir. Günümüzdeki İsrail ile Suriye arasında yer alan kıyıda kurulmuş bir liman kentidir (Şekil 5). Ortodoks Hıristiyanlar Beyrut deniz kıyısı ve Lübnan Dağı ile birlikte dışında az sayıda Maruni'de denizden birkaç mil yükseklikteki Lübnan dağında yaşamaktaydı ve Lübnan Dağı bu kentin belleğinde mühim bir yer tutmaktaydı. Kentte ayrıca Lübnan dağlarının güneyinde Dürziler, Suriyeliler, İsmaililer, Şii Müslümanlar ve kıyının kuzey tarafında Aleviler veya Nusayriler yaşamaktaydı (Mansel, 2011). Beyrut'un mukadderatında da Mısır Hidivi Kavalalı Mehmet Ali Paşa önemli rol oynamıştır.

Osmanlı yönetimi zamanında dağlar Osmanlıdan kaçanların sığınağıydı (Mansel, 2011). Batı Asya'nın en önemli liman kenti olan Beyrut arz ettiği dil çeşitliliği ile ticarete kapılar açıyordu. Kentte farklı dinsel gruplar arasında kurulmuş denge ve konsensüs sosyal yapının haricini teşkil ediyordu. 1835 yılında büyük bir mendirek inşa edilerek imar edilen ve üç yüz gemi kapasitesine ulaşan limanı 1838'de altı yüz seksen gemi kapasitesine ulaşmıştı. Bu sayede ticari ivme kazanan kent 1840'dan itibaren kabuk değiştirmeye başladı. Sayda vilayetinin merkezi oldu ve kentte Avrupalı eğitim veren nitelikli okullar açıldı. Fransızca eğitim veren bu okullar sayesinde kalkınma ivmelenirken Beyrut da Fransa'nın Asya'ya açılan kapısı haline gelmiş ve önemli bir ticaret merkezi haline dönüşmüştü. Arap âleminin entelektüel merkezi haline gelen kentte yayınevleri ve kültür etkinlikleri yoğundu (Atiyeh,1995). Ayrıca dillere destan eğlenceleri ile de çekim merkezi halindeydi. Osmanlılar da kentteki modernleşmeye çok sayıdaki nitelikli imar faaliyetiyle destek vermiştir. Örneğin, 1851-1856 yıllarında kentin tepesinde kışla, 1884 de Petit sarayı, Hamidiye Parkı ve içindeki kiosk binaları, hastaneler, okullar, sanat ve zanaat okulu, çeşmeler, polis karakolları ve postane yapıldı (Şekil 5) (Mansel, 2011).

Şekil 5. Beyrut'tan Bir Manzara (1880'ler) [KAYNAK: Mansel, P., (2011), Levant-Akdeniz'de İhtişam ve Felaketler, Çeviren:Nigar Alemdar, Everest Yayınları]

2. Küreselleşme-Levant Kentleri İlişkisi

Levant'ın önde gelen kentleri İzmir, İskenderiye, Beyrut yukarıda özetlediğimizden çok daha kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde Philip Mansell'in Levant kitabında ele alınmıştır. Bu kitapta da açıkça görebileceğimiz gibi ekonomik inkişafın en hareketli dönemlerinde bu kentler, ticari aktivitenin tam odak noktasına konmuş, birlikte yaşamın formülünü bulmuş, iş hayatının gerçeklerini öncelemiş, arkaik bir milliyetçilikten ziyade kozmopolit bir çok renkliliği hayata geçirebilmiş ve bu sayede sıra dışı bir gelişme ve zenginleşme gösterebilmişlerdir. Etnisiteye hoşgörülü, dinsel fanatizmden uzak, çok dilli, farklı yaşam biçimlerine saygılı bir yaşam formu çerçevesinde gelişerek küresel kapitalizmin günümüzdeki büyük merkezlerinin karakteristiklerini öncül olarak göstermişlerdir.

Osmanlı'nın gevşek federatif yapısı, hoşgörülü idare sistemi ve çeşitliliği bir arada tutan denge politikalarıyla birlikte gelişen bu ticari merkezler aynı zamanda kültürel yükselişin de merkezleri olmuşlardır. Tıpkı bugünün Londra, Paris, New York, Dubai, Hong Kong, Bombay, Singapur megapolleri gibi...

İşte bu noktada Doğu Akdeniz münhasır ekonomik bölgesinin tam merkezinde yer alan Kıbrıs Adası'nın güncel ekonomik keşiflerle husule gelen yükselişini, yeni bulunan doğal kaynakları, Doğu Akdeniz'deki stratejik konumunu ve kozmopolit yapısını ele aldığımızda yeni bir Levant yükselişinin adeta somut emarelerini görebilmekteyiz. Zaten makalemizin esas kaygısı da budur: Kıbrıs, 21. yüzyıla münhasır bir Levant olarak görülebilir mi?

3. Kıbrıs'ın Akdeniz'deki Özgün Konumu ve "Levant" Özelliğinin Değerlendirilmesi

Philip Mansell'in Levant kitabından iz sürerek incelediğimiz Levant kentlerinin gelişim ve değişim serüvenleri Kıbrıs Adası'nın güncel koşulları açısından ele alındığında pek çok ufuk açıcı tartışmayı ve gelecek vizyonunu gündeme taşıyabilecek mahiyettedir. Kitapta ayrıntıları ile görüldüğü gibi, bölgede ticaretin, siyasetin, sosyal ve ekonomik oluşumların ve buna bağlı olarak İskenderiye, Beyrut, İzmir gibi önemli Levant şehirlerinin yükselişi ve düşüşü, uluslararası dengelerin ve ilişkilerin gelişimi, bölge şehirlerinin ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümü açısından paralellikler arz etmektedir. O nedenle de söz konusu eserin nitelikli analizi Kıbrıs'ı yakından ilgilendirmektedir.

En başta da belirttiğimiz gibi; Kıbrıs, Levant karakteristiğini yansıtan kentlerin bulunduğu coğrafyanın odak noktasında, benzer dinamikleri bağrında taşıyan, stratejik öneme haiz bir büyük adadır. Çevresindeki yeni keşfedilmiş doğal kaynaklar dolayısıyla da ayrıca bir ilgi odağı olarak yükselmektedir. Bunların yanı sıra Kıbrıs, kendi özgün tarihinden gelen ayırt edici özelliklere sahiptir. Çok kültürlü, çok toplumlu ve bir oranda kozmopolit bir yapı arz

etmektedir. Kıbrıslıların yaşam tarzları da Ortadoğu'dan ziyade Batılı yaşam tarzlarına yakındır. Dil, din, nüfus yapısı ve ekonomi kozmopolit bir toplumsal yapı arz etmektedir. Bu özellikleri ile yüz yıl öncesinin Levant kentleri olan Smyrna, İskenderiye, Beyrut ile büyük benzerlik göstermektedir. Binaenaleyh Levant'ın tam da odak noktasında bulunan yükselişteki Kıbrıs'ın vizyonunun Levant pratiğinden yola çıkılarak incelenmesi tartışmalara varsılık katacaktır.

Levant kentlerinin bugünkü durumları önceki şaşaalı dönemlerinden farklıdır. İzmir, dış kültürlere açık, Batı ile uyumlu, özgürlükçü ve modern bir kent olma geleneğini sürdürüyor olsa da eski dönemlerinin gerisindedir. Büyük bir arkeolojik ve turistik mirasa haiz İskenderiye ise yeniden dış dünya ile bağlantı kurmaya çalışmakta, Mısır'ın sorunlu ekonomik durumunun gölgesi altında yeniden ayağa kalkmaya çalışmaktadır. Beyrut'un ise yarım yüzyıldan bu yana susmayan silah sesleri arasında eski görkemli günlerine dönebilmesi için mucizevi bazı gelişmelere gereksinim vardır. Fakat her üç şehir için de söylenebilecek olan ortak özellik her birinin dış dünyaya açık, çok kültürlü yaşama alışkın, dinsel fanatizmden uzak ve ticaret dilinin ehemmiyetini kavramış toplumlardan müteşekkil olmalarıdır. Konunun bizi alakadar eden yanı ise Doğu Akdeniz'deki olası bir zenginleşme ve doğal kaynak "fişkırması" sonucunda Levant geleneğinden gelen bu kentlerin süratle ticari aktiviteye uyum sağlayacağı ve merkezi özelliklerini yeniden kazanacaklarıdır.

Kıbrıs Adası ise tüm bu aktivitenin tam da volkan ağzındadır ve olası bir sıra dışı kaynak artışı esnasında tıpkı Levant şehirleri gibi ortama ayak uyduracak alt yapıya ve geçmişe sahiptir. Çok dilin konuşulduğu, çok toplumlu, çok dinli Kıbrıs Adası, Türk ve Rum toplumlari arasındaki namütenahi çekişmeye sahne olsa da uygar dünyanın gereklerini bihakkın yerine getirebilecek, iyi eğitilmiş, uygar ve müteşebbis toplum yapısına sahiptir. Dolayısıyla Doğu Akdeniz'deki ekonomik patlama, Kıbrıs'ı ansızın yeni bir Levant konumuna taşıyabilir.

Kıbrıs, Orta Çağ da dâhil olmak üzere Doğu Akdeniz'de her dönemde büyük bir öneme haiz olmuştur. Antik dönemlerden bu yana ticaret yollarının tam merkezinde bulunmuş, stratejik ve coğrafi önem arz etmiştir. Tarihin erken dönemlerinden bu yana deniz ticaretinin ana merkezi Akdeniz olmuşsa eğer; Akdeniz'in merkezi de Kıbrıs olmuştur. 1571 yılında Osmanlıların adayı ele geçirmesiyle ticari aktivite daha da artmış yıldan yıla da gelişmiştir. Öyle ki Akdeniz'de ticaret yapan tüm ülkelerin adada tacirleri bulunmaktaydı. Bu tacirlerle ilgilenmeleri için İstanbul'da elçi bulunduran devletler adaya vekil olarak konsololar göndermekteydiler. Bu konsololara Osmanlı Devleti tarafından -ülkedeki ticareti canlandırmak maksadıyla- çok geniş yetkiler verilmişti. Söz konusu tacir zümre ve onların hamisi olan devletlerin adaya gönderdiği memurlar, konsololar ve diğer tacir zümre adadaki Levant varlığının ana gövdesini oluşturmuştur (Özkul, 2010). Tüm bu nedensellikler dolayısıyla ada az sayıda limana sahip olmasına rağmen bütün "Levant" kıyılarında en iyi korunan ve en çok gemi barındıran limanlara sahip olmuştur (Jennings, 2006, s. 296). Tüm bu gelişmeler neticesinde, 18. yüzyılda Kıbrıs adası, Avrupa deniz ticareti bağlantıları dolayısıyla, bilhassa Suriye ağırlıklı Doğu Akdeniz ticaret ağının kesiştiği noktada önemli bir ekonomik işlev üstlenmiştir. (Özveren, 1997, s. 15-16).

Kıbrıs'ta, 1878 yılından itibaren İngiliz idaresi başlamıştır. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı savaşa girince, ada İngiltere tarafından ilhak edilmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile de Türkiye bu ilhakı tanımıştır. 1950'li yılların başından itibaren Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan'ın "Enosis" kampanyasını yükseltmelerine ve Kıbrıs sorununun giderek uluslararası bir sorun haline gelmesine paralel olarak, Türk Hükümeti ve kamuoyunun Kıbrıs konusundaki ilgi ve duyarlılığında bir artış olmuş; gelişmelerin aldığı seyir çerçevesinde 1950'li yılların ortalarından itibaren de Kıbrıs, bir "millî dava" olarak benimsenmiştir (Emre, Yamak ve Söylemez, 2008). Olayların gelişimi, 1959 yılında Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Kıbrıs konusunda bir uzlaşmaya varılmış, Zürih ve Londra Anlaşmaları ile kayıt altına alınan bu uzlaşmanın bir sonucu olarak 1960 yılında bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Cumhuriyet, Rumlar ve Türklerin yasama, yürütme ve yargı erklerini paylaştıkları bir anayasa üzerine oturtulmuştur (Dinçer, 2019).

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması iki toplum arasındaki sorunların çözümüne çare olamamıştır. Rumlar ve Türkler kendilerinin haklarının yendiğini ve anayasanın düzgün bir şekilde uygulanmadığını ifade etmişlerdir. Bunun sonucunda 1963 yılına gelindiğinde iki toplum arasındaki gerginlik bir hayli artmıştır. Bu gerginlikler yer yer çatışmalara ve katliamlara dönüşen büyük istikrarsızlıklara yol açmıştır. Yetmişli yıllara gelindiğinde bu gerilim had safhadayken Rumların Nikos Sampson adlı bir asker liderliğinde darbe ile yönetime el koyma girişimine karşı Türkiye anlaşmalardan doğan garantörlük hakkını kullanarak 1974 yılında adaya çıkarma yapmış ve özellikle Türklerin yaşadığı bölgeleri güvence altına almıştır. 25 Aralık 1975 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştur. Daha sonra 1983 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kurulmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 1983 yılında kurulduktan sonra sadece Türkiye tarafından tanınmıştır. O tarihten bu yana Kıbrıs adasında iki ayrı ulus devlet bulunmaktadır. Tüm adanın uluslararası toplum tarafından tanınan devleti Kıbrıs Cumhuriyeti'dir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ise "de facto" bir devlet konumdadır. Uluslararası toplum tarafından tanınmamaktadır. Ancak adanın kuzey kısmında hâkimiyeti bulunmaktadır. Günümüzde, Kıbrıs adasının Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti hâkimiyeti altında bulunan bölgesi AB hukukunun uygulanmasının askıya alındığı bölge olarak kabul edilmektedir. Adanın tek

meşru temsilcisi olarak Rumların yönetiminde olan Kıbrıs Cumhuriyeti kabul edilmektedir (Emre, Yamak ve Söylemez, 2008, s. 1-2; Dinçer, 2019).

İki toplumun uzlaşması için 2000’li yıllarda Annan Planı ortaya konmuştur. Birleşmiş Milletler yetkilileri, Annan Planı’nın farklı etnik grupların bir arada yaşaması için ideal olduğunu düşünmüştür (Sözen 2004, s. 63). Fakat Annan Planı yapılan referandumla Türk toplumu tarafından onaylandığı halde Rumlar bunu reddetmişlerdir. Rumların bu uzlaşmaz tavrı ve adanın tek hâkimi olma düşü adadaki çözümsüzlüğün temel kaynağı olmaya devam etmektedir. Kuşkusuz Türk toplumunun hakları Türkiye tarafından garanti edilmeye devam etmektedir.

2008 yılından sonra bölgede bulunan yüksek miktarlı petrol ve doğalgaz kaynakları Doğu Akdeniz’i ticaret yollarının kavşak noktalarından biri konumundan enerji merkezi konumuna taşımıştır. Ekonomi politik etkisinin sadece Akdeniz sahası ile sınırlı kalmayacağı düşünülen bölge aynı zamanda Avrasya, Avrupa ve Ortadoğu ülkelerinin enerji ve ekonomik güvenlikleri için önemli bir kesişim noktası haline gelmiştir (Aksoy, 2016, s. 1). Bölgede yüklü miktarda doğalgaz ve petrol rezervi tespit edilmesiyle, jeo-ekonomik değerinde hızlı bir artış yaşanmış ve küresel enerji piyasalarında yer alan büyük aktörlerin ilgisi bölgeye yönelmiştir. Bu kapsamda Birleşmiş Milletler (BM) Deniz Hukuku sözleşmesine göre Doğu Akdeniz’e kıyası bulunan Filistin, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, İsrail, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Lübnan, Mısır, Suriye ve Türkiye bölgedeki enerji kaynaklarının paylaşımında hak sahibi aktörlerdir (Küttükçü ve İslam, 2016, s. 85-86).

SONUÇ

Doğu Akdeniz’de keşfedilen atıl durumdaki enerji kaynaklarının paylaşımı ve yeryüzüne çıkartılması, yeni iş birliklerini zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda doğalgaz ve petrol rezervlerinin miktar olarak toplam değerinin büyüklüğü bölge ülkeleri arasında çatışma ihtimalini artıran bir konu olarak ön plana çıkmakta ve bölge ülkeleri iki blok halinde birbirlerine karşı farklı enerji politikaları uygulamaktadır.

Doğu Akdeniz’de artan çatışma ihtimali taraflar arasındaki Kıbrıs meselesi gibi gerilimli tarihsel ve tartışmalı münhasır ekonomik bölge gibi aktüel gerçeklikler nedeniyle daha da karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Bölgede yaşanabilir çatışma ihtimalleri taraflar arasında rekabeti artırmaktadır, bu durum bölgede de ekonomik ve siyasi istikrarsızlığı etkilemektedir.

Böyle bir ortamda tarafların çatışma alanlarını en aza indirmeleri ve çözüm için birbirleriyle iş birliğine gitmeleri en rasyonel yol olarak ön plana çıksa da tarafların gerilim yatıştırmaktan ziyade tırmandırmaya meyilli olduğu görülmektedir (İstikbal ve Boyraz, 2019).

Levant kitabında ayrıntılarıyla incelenen üç şehrin yüz yıl önceki durumu gibi, bugünkü durumu da yukarıda görüldüğü gibi muhtelif dinamikler, potansiyeller içermektedir (Erdoğan, 2018). Kıbrıs bu dinamikler ve potansiyellerle dolu üçgenin tam ortasında yer almaktadır ve bu üç şehrin taşıdığı özelliklerin tümünü ve daha fazlasını barındırmaktadır. Köklü bir tarih, kozmopolit yaşam kültürü, jeopolitik konum, Batılı hayat tarzı, İngilizce, Türkçe ve Çağdaş Yunanca dillerinin konuşulması, hareketli bir turizme sahip olması, muhtelif çatışma ve çekişmelerin ortasında olsa da cazibesini koruması, yenilikçi toplum yapısı, yeni keşfedilen doğal kaynaklar ve özgürlüğe açık bir sosyal yapı Kıbrıs’ı geleceğin Levant kentleri arasına aday yapmaktadır. Kanaatimizce Levant kentlerinin serüveni ile bugünün küreselleşen dünyasının Londra, Singapur, Hong-Kong, Dubai gibi kentlerinin hâlihazırda incelendiği takdirde Kıbrıs için fırsatlar ve imkânlarla dolu, hareketli günlerin yakında olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

KAYNAKLAR

Aksoy, M.İ. & Sosyal Araştırmalar Merkezi (İNSAMER). (2016). *Doğu Akdeniz enerji rekabeti*. (Araştırma Rapor No. 23). İstanbul.

Atiyeh, G.N. (1995). *The Book in the Islamic Worlds The Written World and Communication in the Middle East*. State University of New York, New York.

Awad, M. (2008) *Italy in Alexandria: Influences on the Built Environment*. Alexandria: Alexandria Preservation Trust.

Aykoç, E., Yamak S., & Söylemez, S. (2008). Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ndeki Belgelerde Kıbrıs. *Journal of Cyprus Studies* 14(34), 1-317.

Dinçer, M., (2019). Kıbrıslı Rumlar ve Annan planı. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, III/5 , 57-67.

- Erdoğan, N. (2018) Günümüz küresel kentlerin öncülleri: Osmanlı döneminde Levant liman kentleri. *YAPI*, 438, 58-63.
- Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men Mehmet Ali, His Arm and the Making of Modern Egypt*. The American University in Cairo Press, Cairo -New York.
- Frangakis-Syrett, E. (2001) The making of an Ottoman port The quay of Izmir in the nineteenth century. *Journal of Transportation History* 22/1, 23-46.
- Goffman, D. (1990) *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*. University of Washington Press.
- İstikbal, D., & Boyraz, H. M., (2019). Doğu Akdeniz Enerji Kaynaklarına Ekonomi-Politik Bir yaklaşım. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, III/5, 69-86.
- Jennings, R. C., (2006). “Maghosha”, çev. M. A. Erdoğan, “Mağosa”, *Tarih Yazıları*, İstanbul.
- Kütükçü, M. A., & İslam, S. K. (2016). Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz'deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye'nin Hukuki Durumu. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6(2), 81-96.
- Mansel, P., (2011). *Levant-Akdeniz'de ihtişam ve felaketler*. Çevirmen: Nigar Alemdar, Everest Yayınları.
- Özkul, A. E., (2010). Lefkoşa şerhiye sicillerine göre 18. yüzyılda Akdeniz ticaretinde Kıbrıs Adasının önemi. *Journal of Cyprus Studies*, C.39, sf.295-303.
- Özveren, E., (1997). Marsilya ticaret odası belgelerinde 19. yüzyıl öncesi Kıbrıs. *EMU Journal of Cypriot Studies*, 3/1, 13-25.
- Sözen, A., (2004). A Model of Power-Sharing in Cyprus: From the 1959 London-Zurich Agreements to the Annan Plan. *Turkish Studies*, 5(1), sf.61-77.

TEKSTİL SEKTÖRÜNDE ÜRETİM YAPAN FİRMALARIN PAZAR PERFORMANSLARINDA JENERİK STRATEJİLERİN ETKİSİ

Yusuf Ozan YILDIRIM¹, Tarık Ziyad ÇELİK²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.

Makale Geçmişi:

Geliş 24.08.2021

Kabul 27.12.2021

Anahtar Kelimeler:

Maliyet Liderliği,

Farklılaştırma,

Jenerik Stratejiler

ÖZ

Gelişmekte olan ülkelerdeki üretim firmalarında rekabetin yoğun olduğu ve rekabetin sonucu olarak firmaların maliyet baskısı ile hareket ettikleri bilinmektedir. Firmalar faaliyet gösterdikleri rekabet ortamını inceleyerek en uygun stratejiler için karar vermelidir. Stratejilerin sektörel uyumluluğunun incelendiği araştırmalarda, bazı sektörlerde genel kabul görmüş stratejiler olduğu da bilinmektedir. Pandemi döneminde firmalar büyük bir değişim ve dönüşüm geçirmek zorunda kalmıştır. Değişen beklenti, ihtiyaç ve istekler firmaları daha esnek olmaya zorlarken, firmaların faaliyetlerine devam edebilmesi için uygun stratejinin ne olduğu araştırılması gereken bir konudur. Bu sebeple gerçekleştirilen ampirik çalışma, Türkiye'nin lokomotif sektörlerinden biri olan tekstil sektöründe firmaların pazar performansı açısından hangi jenerik stratejinin daha etkili olduğunu belirlemek ve mevcut durumun ne olduğuna yönelik bir çıkarım yapmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın amacına yönelik geliştirilen model sonrası hazırlanan anket formu araştırmanın evrenini temsil edebilecek Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde faaliyet gösteren 120 tekstil firmasına gönderilmiştir. Anketlere dönüşler sonrası elde edilen 80 anket üzerinden araştırma hipotezleri test edilmiştir. Sonuç olarak tekstil sektöründe jenerik stratejilerden maliyet liderliği stratejisinin pazar performansına etkisi bulunamamış, farklılaştırma stratejisinin ise pazar performansını olumlu yönde etkilediğine ulaşılmıştır. Son olarak tekstildeki alt dallar incelendiğinde, maliyet liderliği, farklılaştırma ve pazar performansı ortalamalarının en düşük olduğu alt dalın "konfeksiyon", en yüksek olduğu alt dalın ise "teknik tekstil" olduğu görülmektedir.

THE EFFECT OF GENERIC STRATEGIES ON THE MARKET PERFORMANCES OF MANUFACTURING COMPANIES IN THE TEXTILE SECTOR

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.XXXXXX

Article History:

Received 24.08.2021

Accepted 27.12.2021

Keywords:

Cost Leadership,

Differentiation,

Generic Strategies

ABSTRACT

It is known that as a result of immense competition in production companies among developing countries, firms act with cost pressure. Firms should examine the competitive environment in which they operate and decide which strategies are the most appropriate. In the studies examining the sectoral compatibility of the strategies shows that there are generally accepted strategies in some sectors. During the pandemic period, companies had to undergo a great change and transformation. While changing expectations, needs and demands force companies to be more flexible, the appropriate strategy for companies to continue their activities is an issue that needs to be investigated. For this reason, this empirical study aims to determine which generic strategy is more effective in terms of market performance of firms in the textile industry, which is one of Turkey's locomotive sectors, and to make an inference about what the current situation is. The questionnaire form prepared after the model development for the purpose of the research and sent to 120 textile companies operating in the Southeastern Anatolia region can represent the universe of the research. The research hypotheses were tested on 80 questionnaire forms obtained. As a result, in the textile sector effect of the cost leadership strategy, one of the generic strategies, on market performance was not found, and it was found that differentiation strategy had a positive effect on market performance. Finally, when the sub-branches in the textile sector are examined, it is seen that the sub-branch with the lowest averages of cost leadership, differentiation and market performance is "confection", and the sub-branch with the highest averages is "technical textile".

¹ Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, yoyildirim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0346-2660

² Arş. Gör., Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, tarikziyadcelik@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8011-415X

Alıntılanmak için/Cite as: Yıldırım, Y.O. ve Çelik, T.Z. (2022), Tekstil Sektöründe Üretim Yapan Firmaların Pazar Performanslarında Jenerik Stratejilerin Etkisi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 347-358.

GİRİŞ

Sun Tzu “savaş sanatı” isimli eserinde strateji (stratagem) kavramını orduların nasıl saldırması gerektiği ve rakiplerini nasıl ekarte edebileceklerini tanımlarken kullanmıştır. Özellikle askerî alanda kullanımı yaygınlaşan kavram rakip birliklerinin güçleri, çevre şartları, kendi ordularının hâlihazırdaki durumu, vb. bilgilerin elde edilmesi ve bu bilgilere dayanarak çeşitli stratejiler geliştirilmesini içermektedir (Dursun, 2013, s. 46-47). Zaman içerisinde yönetim felsefesinin gelişmesi ile strateji kavramı agresif yapısından uzaklaşarak daha soyut bir kavram haline gelmiştir (Bracker, 1980). Buna göre strateji kavramı firmaların rekabet ortamında rakiplerine üstün gelebilmeleri için izleyecekleri yolu belirleyebilme imkânı sağlayacak bir unsur olarak önem kazanmıştır (Güçlü, 2003, s. 68). Drucker (1974) stratejinin; “amaçlı eylem” olduğunu ve bir diğer eserinde (2008, s. 410), geleceğe yönelik sorulara yanıtlar barındırdığını, Porter (1980) ise firmaların rekabete yönelik girişimlerini barındıran eylemleri içerdiğini belirtmiştir. Porter (1980), rakiplerle mücadele ederken kullanılan maliyet liderliği stratejisi, farklılaştırma stratejisi ve odaklanma stratejisini tanımlamak için "jenerik strateji" terimini kullanmıştır.

Jenerik strateji kavramı, yüksek performans gösteren firmaların stratejilerinin pazarda daha az başarı gösteren rakiplerin stratejilerinden ayırdığından, araştırmacılar tarafından büyük ilgi çekmektedir. Murray (1988, s. 398), her jenerik stratejinin bütün bir stratejik araçlar kümesiyle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple araştırmada jenerik stratejilerin ölçülmesinin daha anlamlı olabileceği düşünülmüştür. Jenerik stratejiler ile performans arasındaki ilişkilerin incelendiği araştırmalarda, performansın yönetsel faaliyetlerin başarısı ile ilişkili olduğu (Kim ve Lim, 1988), her jenerik strateji için temel gereksinimlerin yerine getirilmesi halinde performans üzerinde etkili olacağı (Wright vd., 1991) ve sektörün genelinde hangi strateji benimsenmiş ise benimsenen strateji ile performans açısından başarıya ulaşma noktasında daha avantajlı bir konum elde edileceği (Powers ve Hahn, 2004) belirtilmektedir. Ayrıca, James ve Hatten (1994)’ın strateji biçimi ile performans arasında zayıf bir ilişki olduğunu tespit ettiği çalışmaya ek olarak Parnell ve Wright (1993)’ın çalışmasında firmaların hangi stratejiyi uygulamasının performans üzerinde daha pozitif bir etkiye sahip olduğu veya hangi stratejinin daha üstün olduğu ile ilgili net bir genel görüş bulunmadığını belirtmektedir. Bu sebeple gerçekleştirilen çalışmada Güneydoğu Anadolu bölgesinde faaliyet gösteren tekstil firmalarının Porter’ın jenerik stratejilerinden; maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerini kullanma düzeyleri ve hâlihazırda kullandıkları bu stratejilerin pazar performanslarına etkileri incelenmektedir. Bu araştırmanın ortaya konmasındaki ana amaç sektörde baskın ve başarılı stratejinin belirlenerek sektörde faaliyet gösteren firmalara yön göstermektir. Buna bağlı olarak çalışmada kısa bir literatür taraması yapılması sonrasında araştırmaya yönelik tasarım, yöntem, verilerin analizi ve bulguların yorumlanması şeklinde bir yol izlenmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

İşletmelerde stratejik kararlara yönelik olarak nelerin yapılabileceği bu stratejilerin firmalarda nasıl uygulanabileceğine yönelik birçok çalışma mevcuttur (Dess & Davis, 1984; Kim ve Lim, 1988; Parnell ve Wright, 1993; Zajac vd., 2000; O’Farrell vd., 1992). Porter (1996) stratejiyi tanımlarken birçok tanım altında çeşitli özellikler oluşturmuş ve bunları şöyle sıralamıştır;

- Operasyonel etkililiğin sadece stratejiyi oluşturacak yeterliliğe sahip olmadığı,
- Rekabet stratejilerinin temelinde farklılığın oluşturulması ile beraber eşsiz bir değere ulaşılması gerekliliği,
- Eşsiz sürdürülebilir konumun devamlılığı için rakiplerin sürekli izlenmesi ve yeniliklere karşı tutumlarının ölçülmesi hatta taklit edilmesi gerektiği,
- Operasyonel etkililik eğer faaliyetlerde mükemmelliğe ulaşmaya yönelik ise stratejinin rekabet avantajı ve sürdürülebilirlik ile uyum içerisinde olması gerektiği,
- Stratejilerin hatalı olduklarını fark ettikten sonra yeniden keşfedilmesi gerektiği.

Ansoff (1965), Miles ve Snow (1978) ve Porter (1980) tarafından geliştirilen ve üretim firmalarında strateji ve performans arasındaki ilişkiyi inceleyen bir dizi stratejik tipoloji ve sınıflandırma, ampirik literatürde en yaygın olarak değinilenlerdir.

Maliyet liderliği stratejisi, pazar payının artırılması, ham madde erişimde oluşabilecek avantajlar ve diğer birtakım avantajlar aracılığıyla sektör ortalamasından yüksek bir getiri elde etmeyi öncellemektedir (Porter, 1980, s. 36). Maliyet liderliği stratejisini uygulayan firmaların müşterilere sektördeki rakiplerin sundukları fiyatlara göre daha uygun fiyatlar ile arz edilen ürünler sunması gerekir (Porter, 1985). Firma düzenli ve sürekli bir şekilde kaynak dağılımına, nasıl bir zamanlama çizelgesi içerisinde, hangi miktarda ürünü nasıl bir tempo ile sunacağı ile ilgili kararlar alarak bu kararları hayata geçirmelidir (Amit, 1986). Daha çok piyasanın arz tarafına odaklanırken, firmaların maliyetlerini ve rekabetteki konumlarını değerlendirmek için rakip firmalarla sürekli bir kıyas yapmalı ve maliyetlerini rakiplerinden daha düşük seviyede oluşturmaları beklenmektedir (Day & Wensley, 1988). Aynı

zamanda, müşteri odaklı üretimin yanısıra rakip odaklı üretim söz konusu olduğunda firmalar mevcut konumlarını mevcut ürünler ile sağladıkları için maliyet liderliği açısından her durumda maliyet minimalizasyonu doğru bir bakış açısı olmayacaktır (Dess & Davis, 1984). Bu sebeple maliyet liderliği stratejisi ile maliyetleri azaltmak için yatırım yapılması düşünülmüş ise bu yatırımın mevcut maliyetlerin zamansal yönelişi ile ne kadar verimli olacağı iyi analiz edilmeli ve eğer pazarda fiyat rekabet için belirleyici bir unsur değilse mevcut yatırım tekrar değerlendirilmelidir (Amit, 1986).

Sektör genelinde ulaşılamaz gibi görülebilecek ve uzun vadede sürdürülebilir olabilecek bir pazar konumunun oluşturulması için farklılaştırma stratejisinin uygulanması gerekmektedir (Porter, 1980). Farklılaştırma stratejisinde firmalar müşterilere eşsizlik hissini verebilecek inovatif ürünler, kalite, teknolojik yenilik, marka imajı (Myers ve Harvey, 2001; Porter, 1980), tasarım, ürün özellikleri, müşteri hizmetleri, dağıtım vb. özelliklerin yanında daha iyi fiyatlarla da desteklenen ürünleri sunarak değer oluşturma imkânı bulurlar (Walker ve Ruekert, 1987). Ortaya çıkan bu değer için müşteri daha fazla ödeme yapmaya hazırdır (Ülgen ve Mirze, 2004) ve oluşturulan üstün değer ile katma değer yaratılmış olur (Brenes vd., 2014). Farklılaştırma stratejisinin etkinliği, firmanın rekabetçi tekliflere göre ürün faydalarını ve maliyetlerini ne kadar iyi dengeleyebileceğine bağlıdır (Slater ve Olson, 2001). Böylelikle ürünün benzersiz olduğu algısı müşteriler nezdinde oluşturulduğu anda farklılaştırma stratejisi müşteri sadakatinin artmasını da sağlar (Porter, 1985; Cross, 1999). Farklılaştırma her ne kadar ilk olarak birim maliyetlerde artışa sebep olsa da, uzun vadede artan hacim, ölçek ekonomisi, öğrenme etkileri ile birim maliyetler düşürülebilir (Hill, 1988, s. 403).

Porter (1980), farklılaştırma ve maliyet liderliğini beraber uygulamanın tutarsızlıklar barındırdığını belirtse bile firmaların bazı durumlarda farklı stratejileri beraber uygulayabileceklerini fakat bunun sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmek için yeterli olmayacağını söylemiştir. Bu durumlar şunlardır;

- Tüm rakiplerin orta bir noktada sıkışıp kalması,
- Ürün maliyetlerinin pazar payları ve firmalar arası ilişkilerden yoğun bir şekilde etkilenmesi,
- Bir firmanın büyük bir yeniliğe öncülük etmesi.

Başarılı stratejiler, pazarlama, üretim ve yatırım kararları gibi yönetsel faaliyetlerin kontrolü altındaki değişkenler ile kontrolü dışında olan değişkenler arasında uygun bir ilişki tanımlamaya bağlıdır (Kim ve Lim, 1988, s. 806). Hâlihazırda firmalar rekabet koşullarında ayakta kalmak ve konjektörel krizler (pandemi, siyasi çalkantılar, regülasyonlar vb.) ile baş edebilmek için jenerik stratejilerinden bir veya birkaçını kullanmak durumunda kalabilirler (Casas-Klett ve Li, 2021). Yapılan çalışmalarda uygulanan stratejilerin çevre, durum, zaman, sektör gibi birçok etkiye bağlı olarak farklılık gösterdiği görülmektedir (Parnell ve Wright, 1993; Zajac vd., 2000). Lawless ve Finch (1989), strateji ve performans arasındaki ilişkinin içerisinde bulunan çevreye göre değişeceğini açıklamıştır. Bazı teorisyenler ve araştırmalar (Dess ve Davis, 1984; Kim ve Lim, 1988) ise jenerik stratejilerini firmaların bulunduğu sektörden bağımsız olarak ele alırken, diğerleri sektörlerin algısal olarak belirlenmiş ve kabul görmüş stratejik seçimlere sahip olduğunu belirtmişlerdir (Chan ve Wong, 1999; Powers ve Hahn, 2004). Bu çözülmemiş sorun ampirik sonuçlarda bir örtüşme durumunu beraberinde getirmiştir.

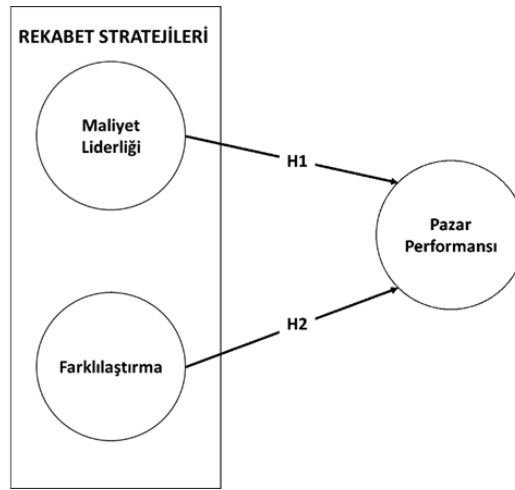
Powers ve Hahn (2004), bankalar üzerinde yaptıkları çalışma ile maliyet liderliği stratejisini benimseyen firmaların orta ve uzun dönemde diğer stratejileri benimseyen hatta birden fazla strateji uygulayan bankalara göre anlamlı performans avantajı elde ettiklerini belirtmiş Chan ve Wong (1999) ise birden fazla strateji uygulayanların tek bir strateji uygulayanlardan daha başarılı olduklarını, Kim vd. (2004) maliyet liderliği stratejisi benimseyenlerin farklılaştırma stratejisi ile maliyet liderliği kombinasyonunu uygulayan firmalara göre daha yüksek performans gösterdiklerini belirtmişlerdir. Bazı araştırmalarda ise mevcut stratejilerden hangisinin seçilebileceği firmanın ulusal veya uluslararası olup olmasına ve pazar yoğunluğuna göre değişmektedir (Li ve Li, 2008). Spanos ve arkadaşlarının (2004) çalışmasında farklılaştırma ve maliyet liderliği stratejisinin kombinasyonundan oluşan stratejinin, sadece maliyet liderliği stratejisinin uygulanmasından daha üstün sonuçlar verdiği fakat bunun aksine Aulakh ve arkadaşlarının (2000) gerçekleştirdikleri araştırmada ise, gelişmekte olan ülke firmalarının ikili bir strateji benimsemelerinin performansları üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu, Kim ve Lim (1988)'in Kore'de uyguladıkları çalışmalarında ise ikili strateji uygulayanların maliyet liderliği veya farklılaştırma stratejisinden birini uygulayan rakiplerine göre daha düşük bir performans gösterdiği gibi farklı çalışmalarda farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Parker ve Helms (1992)'in çalışmalarına göre ise tekstil firmalarında karma stratejiler izleyenler ile tek bir strateji izleyenlerin performansının hemen hemen aynı olduğu görülmüştür.

Nandakumar vd. (2009), üretim firmalarında maliyet liderliği veya farklılaştırma stratejilerini benimseyenlerin baskın bir stratejisi olmayanlara göre, O'Farrell vd. (1992) ise hizmet firmalarında farklılaştırma stratejisini benimseyenlerin her iki stratejiyi beraber uygulayan firmalara göre daha iyi performans gösterdiklerini belirtmişlerdir. Kling ve Smith (1995) bu stratejileri uygulayan firmaların rekabette diğer firmalardan önde

olduklarını, benzer şekilde Kumar vd. (1997) hastanelerde her iki stratejiyi uygulayanların, uygulamayanlara göre, her iki stratejiyi beraber uygulayanların farklılaştırma ve maliyet liderliği stratejisini ayrı ayrı uygulayanlara göre daha az başarılı olduklarını, Targovicky vd. (2005) ise, ayakta tedavi hizmeti sağlayıcıları arasında farklılaştırma veya odaklanma stratejisi benimseyenlerin her iki stratejiyi beraber uygulayanlara göre daha başarılı olduklarını, Wright vd. (1991) ise maliyet liderliği stratejisini benimseyen firmaların rakip firmalardan daha düşük bir maliyet pozisyonu elde edebildikleri takdirde, diğer alternatif stratejileri uygulayanlardan daha iyi performans gösterdiklerini ve benzer şekilde, farklılaştırma stratejisi benimseyenlerin bu stratejide benzersiz farklılaştırma özelliklerini gerçekleştirmeleri halinde performanslarının diğerlerinden daha üstün olacağını belirtmişlerdir.

YÖNTEM

Gerçekleştirilen araştırmada, Porter'ın jenerik stratejilerinden maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerinin tekstil sektöründe faaliyet gösteren firmaların pazar performansları üzerindeki etkileri incelenmektedir. Buna bağlı olarak araştırmaya başlamadan önce iki önemli soru sorulmuştur. Bunlardan ilki rekabet stratejilerinden hangisinin pazar performansına olan etkisinin daha yüksek olduğu, ikincisi ise sektörel bazda uygulanan stratejilerin iz düşümünün nasıl hareket ettiği. Araştırma sorularına bağlı olarak sorulan ilk soruya yönelik gerçekleştirilen literatür taraması sonrasında Şekil 1'deki araştırma modeli oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Farklılaştırma stratejisi ve maliyet liderliği stratejileri değişkenlerini ölçmek için Kohli ve Jaworski (1990), Dess ve Davies (1984), Porter (1980) çalışmalarından uyarılan sorular kullanılmış ve bu ölçekler birçok çalışmada kullanılmıştır. Pazar Performansı Ölçeği ise Baker ve Sinkula (1999) ve Jaworski ve Kohli (1993)'nin çalışmalarından elde edilmiştir. Buna göre elde edilen modele ait 4 adet hipotez geliştirilmiştir. Bunlar sırasıyla;

- H1: Farklılaştırma stratejisi ile Pazar performansı arasında istatistiksel açıdan olumlu yönde ilişki bulunmaktadır.
- H2: Maliyet liderliği stratejisi ile Pazar performansı arasında istatistiksel açıdan olumlu yönde ilişki bulunmaktadır.
- H3: Rekabet stratejilerinden maliyet liderliği stratejisi, Pazar performansını istatistiksel açıdan olumlu yönde etkilemektedir.
- H4: Rekabet stratejilerinden farklılaştırma stratejisi, Pazar performansını istatistiksel açıdan olumlu yönde etkilemektedir.

Hipotezlerin test edilebilmesi için araştırma sorusuna yönelik anket formu tasarlanmıştır. Tasarlanan anket formunda, ölçeklerin Türkçeye çevrilmesi sonrasında çeşitli uzman görüşleri alınarak son düzeltmeler yapılmıştır. Çeviriye ek olarak ölçeklere uygulanan keşifsel faktör analizi sonrası ortaya çıkan faktörlere uygulanan güvenilirlik testi sonuçlarının yüksek düzeyde olması ifadelerde çeviriden kaynaklı herhangi bir problem olmadığını göstermektedir. Buna göre anket formunda; 5 soru farklılaştırma stratejisi, 5 soru maliyet liderliği stratejisi ve 5 soruda pazar performansını ölçmek için toplamda 15 soru 5'li likert olarak tasarlanmıştır. Rekabet stratejileri için sorulan 10 soruya ait likert ifadeleri "Kesinlikle Katılmıyorum", "Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde yönelim gösterirken, pazar performansına ait likert ifadeleri ise "Çok Düşükten", "Çok Yüksekçe" şeklindedir.

Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği ile yapılan görüşme sonrası elde edilen bilgiye göre 250 firmanın aktif olarak üretime devam ettiği ancak araştırmanın gerçekleştirildiği dönemde pandemi nedeni ile faaliyetlerine ara veren firmalarda söz konusu olduğundan araştırmanın evrenine yönelik net bir sayı bilinmemektedir. Bu sebeple oluşturulan anket formunun online anket formuna dönüştürülmesi sonrasında, araştırmanın evreni olan Güneydoğu Anadolu Bölgesinde faaliyette bulunan tekstil firmalarını temsil edebilecek toplamda 120 tekstil firmasına ulaşılmış ve firmalar önceden aranıp bilgilendirilerek anket formu gönderilmiştir. Anket formları 2021 nisan ayında gönderilmeye başlanmış ve geri dönüşlerin tamamlanması 2021 haziran ayında gerçekleşmiş olup toplamda 80 anket elde edilmiştir. Elde edilen verilere uygulanan regresyon analizi için Hair Jr vd. (2010)'e göre "regresyon analizinde kullanılan veri setindeki her bir değişken için minimum 10 örneklem koşulu" araştırmada elde edilen faktörler ile regresyon analizi gerçekleştirilmesinde bir problem olmadığını göstermektedir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırmada elde edilen anketler SPSS paket programı ile analiz edilmiştir. Buna göre araştırmada ankete geri dönüş yapan firmaların genel yapısı incelendiğinde firmaların genel demografik yapısı aşağıdaki unsurları içermektedir.

- Kuruluş yılı (1989-2010 yılları arasında kurulmuş olan firmalar)
- İstihdam sayıları (10-49 arasında personel istihdam eden 26, 50-249 arasında personel istihdam eden 29, 250-500 arasında personel istihdam eden 21 ve 500 üzeri personel istihdam eden 4 firma)
- Tekstil sektöründe hangi alt dalda faaliyet gösterdikleri (Deride 6 firma, halıda 21 firma, kumaşta 16 firma, teknik tekstilde 11 firma, iplikte 13 firma, konfeksiyonda 13 firma)

Araştırma verilerinin analiz edilmesinde ölçeklerde kullanılan ifadelerden en yüksek ve en düşük ortalamaya sahip ifadelerin tespit edilmesi için öncelikle ifadelerin ortalamaları hesaplanmıştır. Sonrasında kullanılan ölçeklere keşifsel faktör analizi uygulanmış ve faktör analizi sonrası elde edilen faktörler güvenilirlik testlerine tabi tutulmuştur. Ortaya çıkan faktörlerin sosyal bilimlere göre normallik durumları incelenmiştir. Hair Jr. vd. (2010)'e göre faktörlerin normal dağılım içerisinde kabul edilmesi için çarpıklık değerinin -2 ve +2 arasında, basıklık değerinin ise -3 ve +3 arasında olması gerekmektedir. Buna göre araştırmada elde edilen faktörler olan maliyet liderliği, farklılaştırma ve pazar performansı için çarpıklık değerleri sırasıyla + 0,153, -1,087, -0,724 olarak, basıklık değerleri ise sırasıyla +0,168, +1,825, +0,145 olarak gözlemlendiğinden faktörler için normal dağılımın söz konusu olduğu görülmektedir. Elde edilen faktörlerde ortak metot varyansı (OMV) yanlılığı durumunun varlığını görebilmek için faktörlere regresyon analizi uygulanmasından önce korelasyon analizi uygulanmıştır. Son olarak araştırmanın ikinci sorusu olan sektörel izdüşümün nasıl hareket ettiğini görebilmek için sektörel bazda faktörlerin ortalamaları şematize edilmiştir.

Tablo 1. Kullanılan Ölçeklerdeki İfadelerin Ortalamaları

<i>Faktör</i>	<i>İfadeler</i>	<i>Ort.</i>
<i>Rekabet Stratejileri (Maliyet Liderliği)</i>	Rakiplerimize göre daha düşük maliyetlerle üretim yapmak	2,87
	Tüm birim ve faaliyetlerde verimliliği maksimum hâle getirmek.	3,62
	Gerektiğinde rakipler ile sert fiyat rekabetine girmek.	2,99
	Maliyet azaltıcı teknolojilere yatırım yapmak.	3,28
	Satış ve dağıtım kanallarımızı maliyet etkin olarak kullanmak.	3,61
<i>Rekabet Stratejileri (Farklılaştırma)</i>	Yeni ürün veya hizmetler geliştirmek.	3,96
	Müşterilerimizin özel ihtiyaçlarına yönelik ürünler sunmak.	4,09
	Ürünlerimizi rakiplerimizden farklılaştırıcı özelliklerde sunmak.	3,57
	Ar-Ge, ürün geliştirme ve pazarlama fonksiyonlarımız arasında güçlü bir koordinasyon kurmak.	3,85
	Yeni ürün geliştirme ve pazara sunma süresini düşürmek.	3,69
<i>Pazar Performansı</i>	Satışlarımızdaki yıllık ortalama artış.	3,50
	Pazara sunduğumuz yeni ürün sayısındaki artış.	3,40
	Önde gelen rakiplerimize kıyasla pazar payımızdaki artış.	3,43
	Yeni müşteri sayımızdaki artış.	3,28
	Genel olarak pazardaki rekabet ortamındaki konumumuz.	3,44

Tablo 1’de kullanılan ölçeklerdeki ifadelerin ortalamaları belirtilmektedir. Buna göre; rekabet stratejilerinden “Maliyet Liderliğine” ait en yüksek ortalama “verimliliğin maksimum hale getirilmesi” iken, bölümdeki en düşük ortalamaya ait ifade ise “rakiplerden daha düşük maliyetler ile üretim” olarak görülmektedir. Rekabet stratejilerinden “Farklılaştırmaya” ait en yüksek ortalama “özel ihtiyaçlara yönelik ürünler sunmak” olarak (tailored approach) görülürken, en düşük ortalamaya sahip ifade ise, “ürünleri rakiplerden farklılaştıracak özellikler ile sunmak” olarak görülmektedir. Son olarak pazar performansına ait en yüksek ortalama ifade

“satışlardaki yıllık ortalama artış” iken, en düşük ortalamaya sahip ifade ise, yeni müşteri sayısı olarak görülmektedir.

Tablo 2. Ölçeklerin Faktör Analizi ve Güvenilirlik Testi Sonuçları

Faktör		Öge	Faktör Yüklü	KMO/Bartlett	T. A. Varyans	Cronbach Alpha
Rekabet Stratejileri	Farklılaştırma	F4	,833	,786/,000	62,693	,870
		F1	,833			
		F3	,790			
		F5	,737			
		F2	,695			
	Maliyet Liderliği	M1	,867			,804
		M3	,825			
		M4	,697			
		M5	,598			
		M2	,585			
Pazar Performansı	P2	,913	,816/,000	76,688	,922	
	P1	,880				
	P5	,876				
	P3	,862				
	P4	,845				

Tablo 2’de kullanılan ölçeklerin faktör analizi ve sonrasında elde edilen faktörlere ait güvenilirlik testleri bulguları bulunmaktadır. Faktör analizi kurulan hipotezlerin test edilmesinden önce, örneklemin verimliliğini en üst düzeye çıkarmak için uygulanmıştır. Buna göre uygulanan temel bileşenler faktör analizinde öncelikle rekabet stratejilerine ait 10 ifade sonrasında ise pazar performansına ait 5 ifadeye ayrı ayrı keşifsel faktör analizi uygulanmıştır (Durmuş vd., 2013). Faktörlere ait Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği testi bulguları 0,786 ile 0,816 olarak incelenmiş ve Bartlett’s Sphericity Testinde tüm sonuçlar p=0,000 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Buna göre; seçilen örnekleme analizler yapılması için yeterli ve anlamlı düzeyde olduğu görülmektedir. Son olarak, elde edilen faktörlere Cronbach’s Alpha güvenilirlik testi uygulanmış olup, alpha değerlerine göre faktörlerin Kabul edilen düzey olarak “0,70” düzeyinin üzerinde olduğu görülmektedir (Hair Jr vd., 2010).

Tablo 3. Faktörlere Uygulanan Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler		Farklılaştırma	Pazar Performansı
Rekabet Stratejileri	Maliyet Liderliği	Pearson Korelasyon p. (2-tailed) ,500** ,000	,317** ,004
	Farklılaştırma	Pearson Korelasyon p. (2-tailed) ,581** ,000	,581** ,000

Gerçekleştirilen faktör analizi sonrası elde edilen faktörlerde ortak yöntem yanlılığı durumunun diğer bir deyişle faktörler arasında 0,80 üzeri korelasyon olmamasını görebilmek adına korelasyon analizi uygulanmıştır (Podsakoff vd., 2003). Uygulanan korelasyon analizi sonuçlarına göre, rekabet stratejilerine ait faktörler arasındaki korelasyon 0,40-0,60 orta düzeyde, rekabet stratejilerinden maliyet liderliği ile pazar performansı arasında 0,20-0,40 düşük düzeyde, farklılaştırma stratejisi ile pazar performansı arasında ise 0,40-,060 orta düzeyde korelasyon tespit edilmiştir Aynı zamanda elde edilen korelasyon sonuçlarında 0,80 üzeri yüksek korelasyona ait herhangi bir bulgu olmaması sebebiyle, değişkenler arasında sistematik hata bulunmadığı ve değişkenlerin eş düzlemliliğinin söz konusu olmadığı yorumu yapılabilmekte olup, faktörlere uygulanacak regresyona ve araştırma sonuçlarına ait herhangi bir problem görünmemektedir (Hair Jr vd., 2010).

Son olarak araştırma hipotezlerinden olan “H1: Farklılaştırma stratejisinin pazar performansı ile olan ilişkisi” 0,581 ve “H2: Maliyet liderliği stratejisi ile pazar performansı arasındaki ilişki” 0,317 olarak istatistiksel açıdan desteklendiği görülmektedir. Aynı zamanda pazar performansı ile jenerik stratejilerin ilişkisinde farklılaştırma

stratejisinin pazar performansı ile olan ilişkisinin maliyet liderliği ile pazar performansı arasındaki ilişkiyi daha yüksek olduğu ($0,581 > 0,317$) görülmektedir.

Tablo 4. Regresyon Analizi Sonuçları

<i>Bağımlı Değişken: Pazar Performansı</i>						
<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>t</i>	<i>Beta</i>	<i>Sig.</i>	<i>Model Özeti</i>		
				<i>R²</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
<i>Maliyet Liderliği</i>	,334	,036	,739	,340	19,713	,000
<i>Farklılaştırma</i>	5,263	,563	,000			

Korelasyon analizi sonrasında araştırma modeline yönelik hipotezlerin test edilebilmesi adına bağımlı değişken “Pazar performansı” olacak şekilde regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Regresyon analizi bulgularına göre, tablo 4’te gösterilen model özeti bulgularında bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken olan “Pazar performansına” ait varyansın yaklaşık %35’ini açıklamakta olup açıklanan alan $p=0,000 < 0,05$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Regresyona ait katsayılar incelendiğinde ise, bağımsız değişkenlerden “maliyet liderliği” stratejisinin pazar performansına istatistiksel açıdan herhangi bir etkisinin olmadığı görünmekte olup, öte yandan bağımsız değişkenlerden “farklılaştırma” stratejisinin pazar performansına 0,563 düzeyinde istatistiksel açıdan anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak araştırma hipotezlerinin durumları;

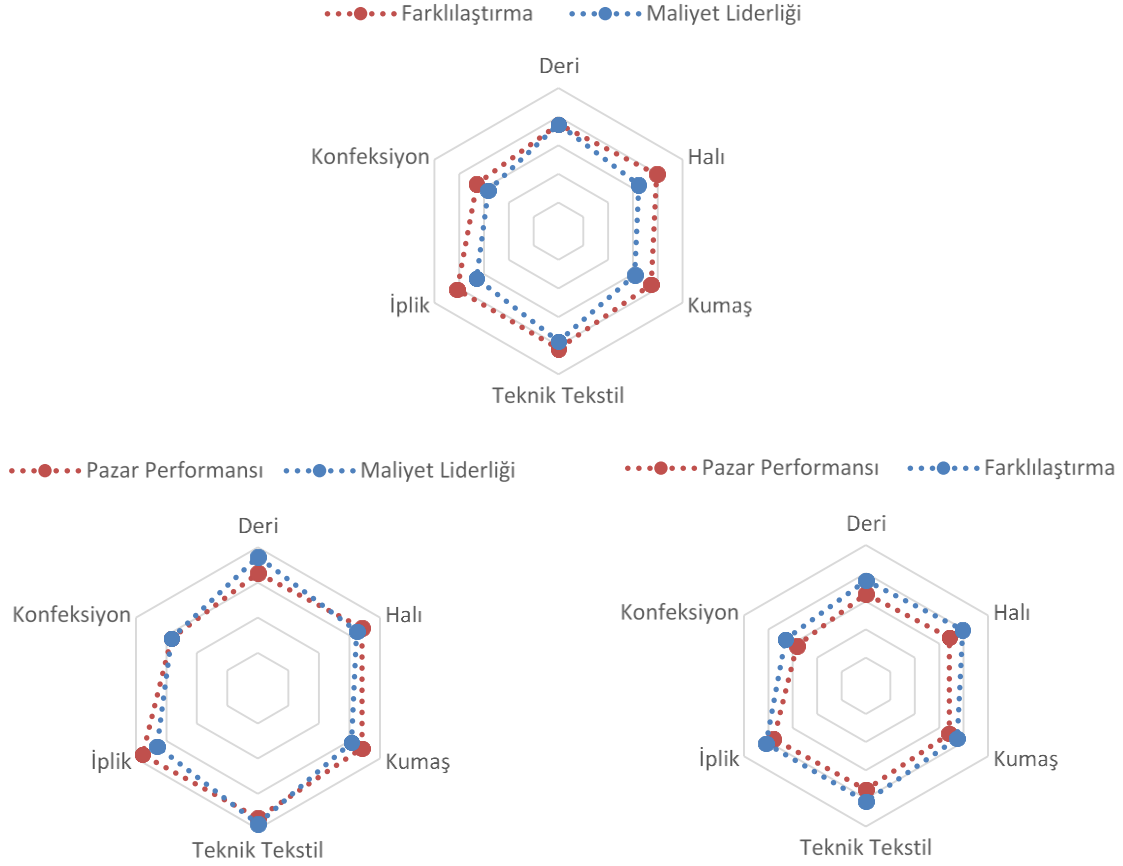
- H3: Maliyet liderliğinin Pazar performansına etkisi (Desteklenmedi)
- H4: Farklılaştırma stratejisinin Pazar performansına etkisi (Desteklendi)

Tablo 5. Sektörlere Göre Faktörlerin Ortalamaları

<i>Sektörler</i>	<i>N</i>	<i>Maliyet Liderliği</i>	<i>Farklılaştırma</i>	<i>Pazar Performansı</i>
<i>Deri</i>	6	3,7333	3,7333	3,2667
<i>Halı</i>	21	3,2381	3,9619	3,4190
<i>Kumaş</i>	16	3,0750	3,7375	3,4125
<i>Teknik Tekstil</i>	11	3,8545	4,1091	3,6909
<i>İplik</i>	13	3,3077	4,0923	3,7846
<i>Konfeksiyon</i>	13	2,8308	3,2923	2,8308
<i>Tüm Sektörler</i>	80	3,3399	3,8211	3,4008

Tablo 5’te elde edilen faktörler sektörlere göre ayrılmış olup ortalamaları belirlenmiştir. Buna göre; teknik tekstil grubuna ait ortalamaların hem maliyet liderliği hem de farklılaştırma stratejilerinde, grubun diğer sektörlerinden daha yüksek ortalamaya sahip olduğu incelenmektedir. Aynı zamanda pazar performansı faktöründe ise teknik tekstil grubu “iplik” grubundan sonra en yüksek ikinci ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan sektörlerdeki faktörlere ait en düşük ortalamalar incelendiğinde ise, tüm faktörlerde en düşük ortalamaların “konfeksiyon” grubuna ait olduğu incelenmektedir.

Son olarak, elde edilen alt sektörlere ayrılmış olan faktör ortalamaları aynı zamanda sektörel izdüşümleri görebilmek için, diyalamlara ayrılmıştır. Öncelikle rekabet stratejilerinin birlikte hareketlerini algılayabilmek için ilk diyalam geliştirilmiştir. Sonrasında ise rekabet stratejilerin ayrı ayrı pazar performansı ile olan hareketini inceleyebilmek için son iki diyalam oluşturulmuştur.

Şekil 2. Rekabet Stratejilerinin Sektörel İzdüşümü

Şekil 2’de gösterilen diagramlara göre; ilk diagramda gösterilen rekabet stratejilerinin izdüşümü incelenmesi sonrasında alt sektörlerden “teknik tekstil” ve “deri” gruplarında stratejilerin birbirlerine yakın olduğu görülmektedir. Aynı zamanda ilk diagram olan farklılaştırma-maliyet liderliğinde genel olarak paralel bir hareket söz konusu olmadığı da görülmektedir. İkinci diagram olan pazar performansı-maliyet liderliği incelendiğinde ise uç noktalarda deri ve teknik tekstil grubu bulunurken ast noktada konfeksiyon grubu olduğu ve tablonun genelinde sektörlere ait pazar performansı ve maliyet liderliğinin paralel hareket etmediği görülmektedir. Son olarak pazar performansı-farklılaştırma diagramı incelendiğinde ise genel olarak tüm gruplarda paralele yakın bir hareket olduğu görülmekte olup teknik tekstil ve halı alt sektörleri olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde tekstil sektöründe faaliyette bulunan çeşitli üretim firmalarına yönelik gerçekleştirilen araştırmada demografik özellikler, finansal performans, üretimdeki toplam ihracat payı ve konjektörel kriz zamanlarında izlenen stratejiler gibi çeşitli değişkenler araştırma konusuna dâhil edilmemiştir. Bu sebeple araştırma sadece firmaların izlemiş olduğu jenerik stratejiye göre pazar performans durumlarının incelendiği bir genel çerçeve sunmaktadır. Buna göre açıklanan kısıtlılıklara bağlı olarak çalışmanın istatistiksel analizleri sonrası elde edilen bulgulara göre ilk olarak ölçek ifadelerinin ortalamaları incelendiğinde aşağıdaki yorumlar çıkarılmaktadır.

- Maliyet liderliğinde en yüksek ortalamanın ‘verimliliği maksimum hale getirmek’ ifadesinde olduğu görülmektedir. Bunun nedeninin firmaların üretim süreçleri içerisinde genel giderlerini minimize etme çabalarına odaklanmalarının olduğu düşünülmektedir. Öte yandan en düşük ortalamanın ‘rakiplerden ucuz üretim’ ifadesinde olması sektörde maliyet rekabetinin yüksek olması, ham madde fiyatlarının ve işgücü maliyetlerinin benzer olmasından ötürü firmaların ürün ile alakalı maliyeti kısıbabilecekleri bir alanın kalmadığı şeklinde açıklanabilir.

• Farklılaştırma stratejisinde en yüksek ortalamanın ‘özel ihtiyaçlarına yönelik ürünler’ ifadesinde olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ana amacın özel ürünler üretme çabalarına yoğunlaşarak müşterilere ürün veya hizmetin benzersiz olduğu imajını vermekten kaynaklandığı düşünülmektedir. En düşük ortalamanın ‘Ürünlerimizi rakiplerimizden farklılaştırıcı özelliklerde sunmak’ ifadesinde olduğu görülmekte ve bunun nedeninin hâlihazırda pazarı olgunlaşmış ürünlere yeni özellikler eklemenin zor olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

• Pazar performansı ölçeğinde ise en yüksek ortalamanın ‘Satışlarımızdaki yıllık ortalama artış’ ifadesinde olduğu görülmekte ve bunun nedeninin ürün birim fiyatlarındaki artış, artan satış hacmi ve online satış kanallarının çoğalmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. En düşük ortalamanın ise ‘Yeni müşteri sayımızdaki artış’ ifadesinde olmasının nedeni ise firmaların yeni müşteri edinme, yeni pazar bulma çabalarından ziyade mevcut müşterileri ile ilişkilerini geliştirmeleri ve müşterinin yaşam boyu değerini artırma düşüncesi gibi nedenlerden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Araştırmada hipotez testlerinden önce, faktör analizi sonrası elde edilen değişkenlere korelasyon analizi uygulanmıştır. Buna göre rekabet stratejilerinin pazar performansı ile olan ilişkilerinde, farklılaştırma stratejisinin pazar performansı ile olan ilişkisinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum aynı zamanda şekil 2’deki iz düşümlerde de paralellik olarak görülmektedir. Ortaya çıkan bu sonuca göre; Lawless ve Finch (1989), strateji ve performans arasındaki ilişkinin bulunan çevreye göre değişebileceğini ve bazı sektörlerde rekabet stratejilerinden birinin daha baskın olabileceğini dile getirmiştir. Diğer bir deyişle, farklılaştırmada ilişkinin daha fazla olmasının sebebi Kim ve Lim’e (1988) göre; çevre, durum, zaman ve sektör gibi birçok etkiye bağlı olması ile açıklanmaktadır.

Çalışmada elde edilen örnekleme bağlı olarak araştırma hipotezlerinin test edilmesinde, rekabet stratejilerinden maliyet liderliği stratejisinin pazar performansına etki etmediği görülürken, farklılaştırma stratejisinin pazar performansına pozitif yönde etkisi olduğu saptanmıştır. Buna göre; Wright vd. (1991) çalışmasında belirttiği maliyet liderliği stratejisini uygulayan firmaların rakiplerden daha düşük maliyet pozisyonu elde edebildiği takdirde daha iyi performans göstereceklerini belirtmiştir. Bu sebeple gerçekleştirilen araştırmanın odak noktasında olan tekstil firmaları incelendiğinde, sektördeki rekabetin yoğun olmasından ötürü maliyetlerde rakiplerden ayrılmadıkları ve maliyetlerin minimum düzeyde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan maliyetlerde ayrışma söz konusu olmadığından firmalar rakiplerden ayrılabilmek için farklılaştırma stratejilerine yönelmek durumunda kalmaktadır.

Çalışmada elde edilen faktörler üzerinden alt sektörlerdeki ortalamalar incelendiğinde, tüm ortalamaların en düşük olduğu alt sektörün “konfeksiyon” olduğu görülmektedir. Son iki yılda pandemi ve çeşitli konjektörel krizlerden dolayı küresel ölçekte konfeksiyon alt sektöründeki daralmalar bu durumu açıklamaktadır. Bu durum aynı zamanda konfeksiyon sektöründe olan firmaların “stok eritme” düşüncesinden dolayı üretime odaklanmalarına sebep olmuştur. Buna bağlı olarak, alt sektörlerdeki konfeksiyon grubu harici ortalamalar incelendiğinde, farklılaştırma stratejisinin maliyet liderliği stratejisinden daha yüksek ve grup olarak birbirlerine çok uzak olmayan ortalamalara sahip oldukları görülmektedir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir; birincisi, firmaların maliyetlerinin minimum düzeye yaklaşmasından dolayı maliyet liderliği stratejilerinde ayrışmanın olamaması, ikincisi maliyetten kaynaklı ayrışma olmamasından dolayı firmaların farklılaştırma stratejisine yönelmesidir.

Son olarak sektörel iz düşümler incelendiğinde, farklılaştırma stratejisi ile pazar performansı arasında paralel bir hareketin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu durum Lawless ve Finch (1989), sektörlerin algısal olarak belirlenmiş ve kanıksanmış stratejik seçimlere sahip olduğunu ve Wright vd. (1991)’nin farklılaştırma stratejilerini benimseyenlerin benzersiz farklılaştırma özelliklerini gerçekleştirmeleri durumunda performansta rakiplerden daha üstün olacakları bulguları ile örtüşmektedir. Belirtilen çalışmalardan hareketle aslında tekstil sektöründe genel olarak farklılaştırma stratejisine odaklanıldığı ve bunun performanslar üzerinde benzer sonuçlar oluşturduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak gerçekleştirilen araştırmada 3 farklı katkı söz konusudur. Bunlar sırasıyla;

- Akademik olarak araştırma bulgularının katkıları,
- Sektörel olarak, tekstil sektöründe maliyet liderliği stratejisinden ziyade farklılaştırma stratejisine odaklanılması gerektiği ve sektördeki grupların yoğun rekabet ortamında rakiplerinden farklılaşması için müşterilerinin özel ihtiyaçlarına göre üretime odaklanmaları gerektiği,
- Araştırmanın Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde, sınırlı sayıda, tek sektör üzerinde, sınırlı zaman diliminde, finansal performansları yansıtmayan ve sektörün diğer problemlerini içine almayan bir araştırma modeline sahip

olması gibi çeşitli kısıtlardan dolayı, gelecek araştırmalarda araştırmacıların odaklanabilecekleri yeni perspektiflere yön gösterici olması.

KAYNAKLAR

- Amit, R. (1986). Cost leadership strategy and experience curves. *Strategic Management Journal*, 7(3):281-292.
- Ansoff, H.I. (1965). *Corporate strategy*. NY: McGraw-Hill
- Aulakh, P. S., Kotabe, M., & Teegen, H. (2000). Export strategies and performance of firms from emerging economies: Evidence from Brazil, Chile, and Mexico. *Academy of management Journal*, 43(3), 342-361.
- Baker, W. E., & Sinkula, J. M. (1999). Learning orientation, market orientation, and innovation: integrating and extending models of organizational performance. *Journal of Market Focused Management*, 4(4):295-308.
- Bracker, J. (1980). The historical development of the strategic management concept. *Academy of management review*, 5(2), 219-224.
- Brenes, E. R., Montoya, D., & Ciravegna, L. (2014). Differentiation strategies in emerging markets: The case of Latin American agribusinesses. *Journal of Business Research*, 67:847-855.
- Casas-Klett, T., & Li, J. (2021). Assessing the Belt and Road Initiative as a narrative: Implications for institutional change and international firm strategy. *Asia Pacific Journal of Management*, 1-17.
- Chan, R.Y. and Wong, Y.H. (1999), Bank generic strategies: does porters theory apply in an international banking center. *International Business Review*, Vol. 8 Nos 5/6, 561-90.
- Cross, L. (1999), Strategy drives marketing success. *Graphic Arts Monthly*, 71(2), 96.
- Day, G.S., & Wensley, R. (1988). Assessing advantage: a framework for diagnosing competitive superiority. *Journal of Marketing*, 52, 1-20.
- Dess, G. G., & Davis, P. S. (1984). Porter's generic strategies determinants of strategic group membership and organizational performance. *Academy of Management Review*, 27, 467-488.
- Drucker, P. (1974). *Management: tasks, responsibilities, practises*. Harper&Row, New York.
- Drucker, P. (2008). *Management*. Harper Collins, New York.
- Durmuş, B., Yurtkoru, E. S., & Çinko, M. (2013). *Sosyal bilimlerde SPSS'le veri analizi*. Beta Yayınları.
- Dursun, I.T. (2013). Örgüt Kültürü ve Strateji İlişkisi: Hofstede'nin Boyutları Açısından Bir Değerlendirme. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1).
- Güçlü, N. (2003). Stratejik Yönetim. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-85.
- Hair Jr., J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis 7th Edition*.
- Hill, C.W.L. (1988). Differentiation versus low cost or differentiation and low cost: a contingency framework. *Academy of Management Review*, 13(3).
- James, W.L. and Hatten, K.J. (1994), Evaluating the performance effects of Miles and Snows strategic archetypes in banking, 1983 to 1987: big or small?. *Journal of Business Research*, Vol. 31 Nos 2/3, 145-54.

- Jaworski, B. J., & Kohli, A. K. (1993). Market orientation: antecedents and consequences. *Journal of Marketing*, 57(3), 53-70. <http://doi.org/10.2307/1251854>
- Kim, E., Nam, D. and Stimpert, J.L. (2004), Testing the applicability of porters generic strategies in the digital age: a study of Korean cyber malls. *Journal of Business Strategies*, 21(1), 19-45.
- Kim, L., & Lim, Y. (1988). Environment, generic strategies, and performance in a rapidly developing country: A taxonomic approach. *Academy of Management Journal*, 31(4), 802-827.
- Kling, J.A. and Smith, K.A. (1995), Identifying strategic groups in the US airline industry: an application of the Porter model. *Transportation Journal*, 35(2), 26-34.
- Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications. *Journal of Marketing*, 54(2), 1-18.
- Kumar, K., Subramanian, R. and Yauger, C. (1997), Performance-oriented: toward a successful strategy. *Marketing Health Services*, 17(2), 10-20.
- Lawless, M.W. and Finch, L.K. (1989), Choice and determinism: a test of Hrebiniak and Joyces framework on strategy-environment fit. *Strategic Management Journal*, 10, 351-65.
- Li, C. B., & Li, J. J. (2008). Achieving superior financial performance in China: differentiation, cost leadership, or both?. *Journal of international Marketing*, 16(3), 1-22.
- Miles, R. E., & Snow, C. C. (1978). *Organizational strategy, structure and process*. McGraw-Hill.
- Murray, A. I. (1988). A contingency view of Porter's "generic strategies". *Academy of Management Review*, 13(3), 390-400.
- Myers, M. B., & Harvey, M. (2001). The value of pricing control in export channels: a governance perspective. *Journal of International Marketing*, 9(4), 1-29.
- Nandakumar, M. K., Ghobadian, A., & O'Regan, N. (2011). Generic strategies and performance-evidence from manufacturing firms. *International Journal of productivity and performance management*.
- O'Farrell, P., Hitchens, D. and Moffat, L. (1992), Does strategy matter? An analysis of generic strategies and performance in business service firms. *Business Strategy Review*, 3(1), 71-87.
- Parker, B. and Helms, M.M. (1992), Generic strategies and firm performance in a declining industry. *Management International Review*, 32(1), 23-9.
- Parnell, J. A., & Wright, P. (1993). Generic strategy and performance: an empirical test of the Miles and Snow typology. *British Journal of Management*, 4(1), 29-36.
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Lee, J.-Y. ve Podsakoff, N.P. (2003). Common method biases in behavioral re-search: A critical review of the literature and recom-mended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88 (5), 879-903.
- Porter, M. (1996). What is strategy? *Harvard Business Review*, nov-dec, on point 4134
- Porter, M. E. (1980). *Competitive strategy*. The Free Press.
- Porter, M.E. (1985). *Competitive advantage: creating and sustaining superior performance* (New York, The Free Press).

- Powers, T. L., & Hahn, W. (2004). Critical competitive methods, generic strategies, and firm performance. *International Journal of Bank Marketing*.
- Slater, S. F., & Olson, E. M. (2001). Marketing's contribution to the implementation of business strategy: An empirical analysis. *Strategic Management Journal*, 22(11),1055-1067.
- Spanos, Y. E., Zaralis, G., & Lioukas, S. (2004). Strategy and industry effects on profitability: evidence from Greece. *Strategic management journal*, 25(2), 139-165.
- Torgovicky, R., Goldberg, A., Shvarts, S., Bar Dayan, Y., Onn, E. and Levi, Y. (2005), Application of Porters generic strategies in ambulatory health care: a comparison of managerial perceptions in two Israeli sick funds. *Health Care Management Review*, 30(1), 17-23.
- Ülgen, H. ve Mirze, S.K. (2004). *İşletmelerde stratejik yönetim*. Literatür Yayıncılık.
- Walker Jr, O. C., & Ruekert, R. W. (1987). Marketing's role in the implementation of business strategies: a critical review and conceptual framework. *Journal of Marketing*, 51(3),15-33.
- Wright, P., Kroll, M., Tu, H. and Helms, M. (1991), Generic strategies and business performance: an empirical study of the screw machine products industry. *British Journal of Management*, 2 (1), 57-65.
- Zajac, E. J., Kraatz, M. S., & Bresser, R. K. (2000). Modeling the dynamics of strategic fit: A normative approach to strategic change. *Strategic management journal*, 21(4), 429-453.

Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşit 50/50 şeklindedir.

EXAMINATION OF NATURAL LIGHTING IN VERNACULAR ARCHITECTURE IN THE CONTEXT OF SUSTAINABILITY

Yeşim GÜRANİ¹

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1023065

Article History:

Received 21.11.2021

Accepted 21.06.2022

Keywords:

Vernacular Architecture,
Interior Architecture,
Natural Lighting,
Sustainability.

ABSTRACT

One of the primary aspects of the concept of sustainability is the reduction in the need for artificial light sources with the natural lighting method often used in vernacular architecture. Artificial light sources are often used in interior spaces as a result of the developments in the lighting technology. Lighting products using modern technology harm the environment during the production stage and following the expiry of their lifecycle and also cause problems as waste. Moreover, most use a technology that is far from being sustainable. They harm the environment as waste after their lifecycle expires. Examining examples of architecture constructed with modern construction methods and where natural lighting is used to the maximum extent, it is observed that daylight is preferred in interior spaces due to being more economic, healthy and environmentally friendly. However, the variety of methods used to receive natural light into interior spaces also sets the architectural character of the building. This study discusses selected examples of vernacular architecture to underline the natural lighting techniques that support the notion of sustainability. The study describes the effect of natural lighting on interior space and then examines the relationship between vernacular architecture and the natural lighting technique. The subject is described under topics such as vertical and horizontal window apertures as the method for receiving light into the interior space and the yard system, and the various modes of architecture observed in various climate regions are interpreted in the context of sustainability.

VERNAKÜLER MİMARİDE DOĞAL IŞIĞIN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1023065

Makale Geçmişi:

Geliş 21.11.2021

Kabul 21.06.2022

Anahtar Kelimeler:

Vernaküler Mimari,
İç Mimarlık,
Doğal Aydınlatma,
Sürdürülebilirlik,

ÖZ

Sürdürülebilirlik kavramının öncelikli konularından biri; vernaküler mimaride sıklıkla kullanılan doğal aydınlatma yönteminin yapay ışık kaynaklarına ihtiyacı azaltmasıdır. Aydınlatma teknolojisinin gelişimi ile birlikte yapay ışık kaynakları iç mekânlarda sıklıkla kullanılmaktadır. Günümüz teknolojisine ait aydınlatma ürünleri ister üretim aşamasında isterse ömrünü tamamladıktan sonra çevreye zarar vermekte ve atık olarak da sorun oluşturmaktadır. Üstelik birçoğu sürdürülebilirlikten uzak bir teknolojiye sahiptir. Kullanım ömrünü tamamladıktan sonra atık olarak çevreye zarar verirler. Doğal aydınlatmanın maksimum düzeyde kullanıldığı, çağdaş yapım yöntemleri ile inşa edilen mimari örneklerde gün ışığı; sürdürülebilirlik açısından değerlendirildiğinde ekonomik, sağlıklı ve çevre dostu olma özellikleri sayesinde iç mekânda tercih edilmektedir. Bununla birlikte doğal ışığın iç mekâna alınma yöntemlerinin çeşitliliği binanın mimari karakterini de oluşturmaktadır. Sürdürülebilirlik anlayışını destekleyen doğal aydınlatma tekniklerine dikkat çeken bu çalışma seçilmiş vernaküler mimari örnekleri üzerinden değerlendirilmektedir. Çalışmada doğal ışığın iç mekâna etkisi açıklandıktan sonra, vernaküler mimari ile doğal aydınlatma tekniği arasındaki ilişki sorgulanmaktadır. Işığın iç mekâna alınma yöntemi olarak dikeyde ve yatayda pencere açıklıkları ile avlu sistemi gibi başlıklar altında açıklanan konu farklı iklim bölgelerinde farklı mimari biçimleri sürdürülebilirlik bağlamında yorumlanmaktadır.

¹ Doç.Dr. Çukurova Üniversitesi Mimarlık Fakültesi İç Mimarlık Bölümü, yesimgurani@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5698-5289
Alıntılanmak için/Cite as: Gürani, Y. (2022). Examination of Natural Lighting in Vernacular Architecture in the Context of Sustainability, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 359-367.

INTRODUCTION

Daylight emerges as a design issue in interior architecture as much as its necessity for the continuity of human life. Sunlight, which has been used since the earliest times in the illumination of the interior, has become controllable today thanks to the changes and developments in approaches of space design. Architectural solutions tailored to the function of the interior have removed the harmful effects of sunlight. The architectural solutions that were designed for this purpose have increased the aesthetical value of the interior as well as the quality of the sunlight changing at different times of the day.

Daylight has begun to be guided, transmitted, and processed through architecture and technology. Daylight entering through the openings in the building envelope is guided inside with various details on the architectural scale. Technology also meets requirements as artificial light when daylight is not sufficient. However, artificial light produced with the support of technology is far from being a sustainable approach as it plays a major role in the consumption of energy resources. Furthermore, not only energy consumption but also high amounts of energy are consumed for the production of such artificial light sources. For this reason, examples of vernacular architecture where natural sources are used effectively and the use of natural light in the sustainable design concept constitute the subject of this study.

RESEARCH FINDINGS

The Effects of Natural Light on Interior

The correct and purposeful use of natural light in the interior is possible by knowing the nature of the light well. Controlling the sunlight and creating designs towards using it in the interior will lead to healthier interior spaces. Hundreds-year-old vernacular architecture has been shaped by the experiences of those living in that area by living and analyzing the environment correctly. The effects of natural light on the interior are listed below:

- 1- Sunlight has positive effects on humans. It makes them feel good. It is necessary for human health.
- 2- It decreases artificial light use. As a result, it saves energy.
- 3- As the light value changes during the day, its value in the interior also changes. Light degree differences change space perception, too.
- 4- In addition to the perception of the space, it strengthens interior-outdoor relation.
- 5- While artificial light use gives a stable light amount in any space it is used, it is possible to provide different atmospheres to the user with natural sunlight with its quality changing during the day.
- 6- The most effective space is possible with natural light. Natural light is inviting. The natural light amount changing during the day creates a different atmosphere in the interior.

Concept of Vernacular Architecture and Natural Lighting

Vernacular, which means specific to the local people, can be explained as an architectural form that is constructed by using local material, and construction technology, and technique. Another factor that constitutes the definition of vernacular is that it constitutes the structure character which is in accordance with the general architectural character of the area. Sezgin (1984) explains the term in his study as;

The word "vernacular" is not found in foreign dictionaries frequently. Only in French dictionaries; it has a history of 40 years and the meaning is not clear enough. In Latin, "Verna" means slave. And the Word "Vernacular" means "Someone/something from a certain country's origin" and it is accepted as a synonym for "indigene". Today, a regional architecture whose value has been understood all over the world, in its French and English definition "Vernaculaire-Vernacular Architecture", is the direct and unconscious transformation of the culture in which the society is in possession into the material within the context of certain needs (Sezgin, 1984, p.45).

Vernacular architecture materializes through the reflection of the lifestyle and socio-economic structure and culture of the region to interior and architectural mass by the local craftsmen. For that reason, the similarity in dimensions, constructions, materials, colors, and details of structures in vernacular architecture creates integrity and harmony in architectural design. Integrity and harmony in design reveal the architectural character of the region. The interior organization is shaped by climatic and cultural influences. Space construct arising from the region's way of life, the construction techniques emerged with the construction materials supplied from the immediate environment (stones, wood, soil, etc.), climatic characteristics of the region (warm climate, continental climate, etc.) and its topographic structure determine the space formation, and it also emphasizes the characteristic features of vernacular architecture (Figure 1,2). Thus, an architectural identity is formed in a different character than the vernacular architectural forms in other geographies. Although the construction techniques, materials,

detail, and color are the same, there are examples of architecture that have diversity in themselves. The continuity of the architectural character determines the local architectural character, and it transfers the architectural culture to future generations. Based on the effective use of natural resources, the vernacular architecture supports the notion of sustainable design with this aspect of it.

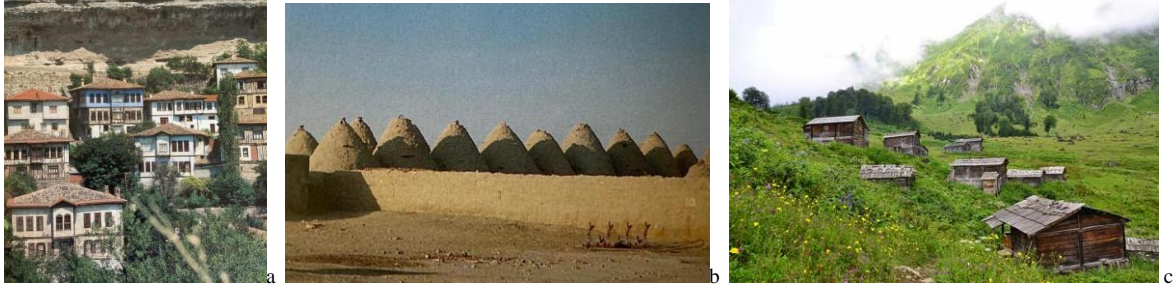

Figure 1. Vernacular Architecture Examples from Safranbolu - Harran – Black Sea
a- (Küçükerman, Güner, 1995, p.23), b- (Bektaş, 1996, p.38), c- (URL 1)

Vernacular architecture shows a sustainable understanding by using sustainable materials, replaceable and recycled materials, ensuring the continuity of the construction technique. It has been a tradition for hundreds of years to use natural resources such as water and sunlight effectively. Rainwater flowing from the roof is accumulated and used for various purposes, and sunlight is controlled and taken into the interior. Thus, natural resources are used effectively. It can be said that vernacular architecture which is also known as architecture without an architect is a tool to sustain architectural culture.

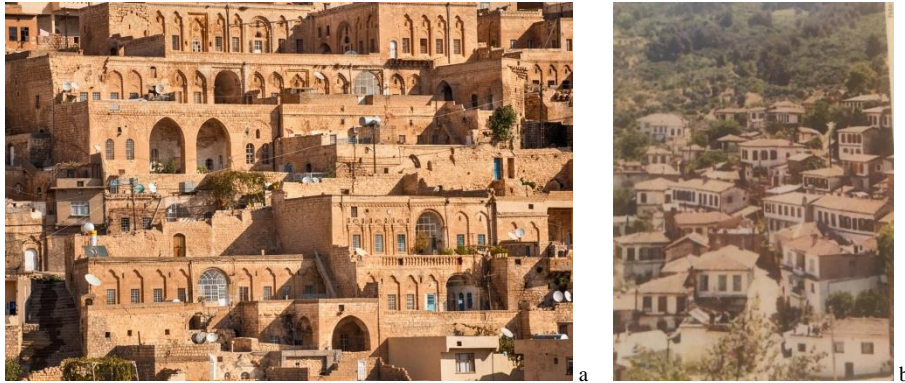

Figure 2. a- Mardin Vernacular Architecture Example; They Peek Over Each Other in the Sloping Topography and Make Use of Daylight This Way. Depending on the Size of the Rooms, Windows of Different Sizes and Semi-open Shaded Spaces (Iwans) Allow the Sunlight to be Taken Indoors (URL 2).

b- Vernacular Architecture of Şirince (Üstünel and others, 2002, p.85)

The Ways of Taking Daylight Indoors

Considering the direction in which natural light comes from and taking the requirements in the interior and the climatic characteristics into consideration, openings are left in the structure in vernacular architecture. In this process, the construction material and construction determine the quality of the openings.

There are 3 different methods of taking daylight indoors in vernacular architecture:

- A. From vertical openings on the facade; windows
- B. From horizontal openings in the space; openings constructed on the roof, roof windows
- C. Atrium

A. Vertical Openings are constructed onto the wall's surface to take daylight indoors. In addition to creating an illuminated space, it also helps to heat the indoors. The arrangement of windows on the building's facade creates an architectural language with the region's construction technique, materials, details, and structural system. This language is a symbolic language that belongs to the region. Characteristic construction elements are identities of vernacular architecture. The roles of topography, climate, and culture are undeniable in the creation of this identity.

The vertical openings called windows are defined as “openings or holes constructed to provide light and air to an interior” (Sözen, Tanyeli, 1994, p.188). Another definition is “Opening made on the walls with chops and glass, constructed to see outside, take light and air inside.” (Hasol, 1993, p.351).

“The window arrays, becoming one of the important items of the identity of the Turkish Houses and providing a wide angle of view to the place, have turned into the form of two series, bottom and top... the bottom windows are collapsible, and the top windows are fixed glass skylights that only illuminate the place.” (Küçükerman, Güner, 1995, p.143).

The high side openings in vernacular architecture are effective when the weather is cloudy, there is indirect light and the sun is above. Generally, the skylights are situated to heights where people cannot reach. The skylights are arranged to increase the spatial value of that space and to customize it in line with the other rooms. Since the glasses at this height are usually colored, the colorful reflection of the sunlight in the interior increases the importance of the room. Skylights are constructed on the inner and outer surfaces of the wall. The glass in the inner part is colorful while the outer glass is colorless. The outer glass protects the inner colorful glass from the outside effects. The daylight reflecting through the bottom vertical openings is effective in the interior. The impact level of the light can be softened by making the surfaces surrounding the opening curvilinear or angled (Figure 3).

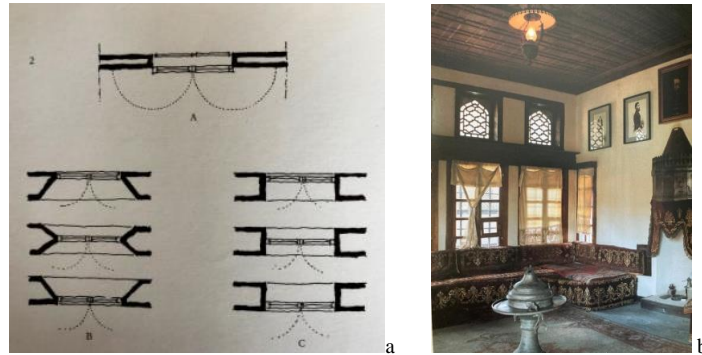

Figure 3. Window-wall Relation and a Room in Bursa
a- (Küçükerman, Güner, 1995, p.146), b- (Küçükerman, Güner, 1995, p.112)

The openings constructed in the architectural shell are the determining elements of vernacular architecture. Through these openings, daylight is taken into interior space. However, the hours when the sunlight comes intensively can be disturbing in the interior. In this case, architectural solutions that can control the natural light in the interior can make it possible to take daylight indirectly with the eaves and lattices indoors (Figure 4).

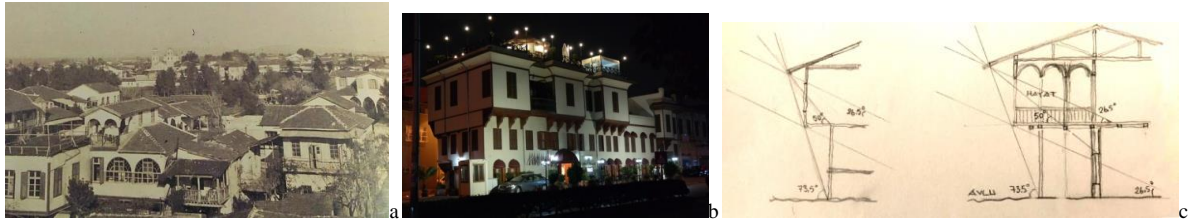

Figure 4. The Eave Designed to Take Daylight into the Interior in a Controlled Way (Mersin and Adana)
a- (Anonymus, 1995, p.24) b- personal archive c- (Bektaş, 1996, p.33) reorganized

B. Horizontal Openings

While it is difficult to construct openings on a horizontal surface in terms of construction materials, techniques and technology; in Turkish baths, daylight is taken into the interior through the small openings in the dome (Figure 5).

Figure 5. On The Left, the Skylights of the Historical Turkish Bath in Unye, in the Middle, and on the Right Sille Turkish Bath, Konya. The Glasses in the Bath are Made Concave to Increase the Endurance to High Temperatures. a-(URL 3) b- (URL 4) c- (URL 5)

In addition, in cone-shaped architecture examples, daylight spreads through the opening in the domes to the interior in Harran. In this region, the opening in the dome allows evacuating the warming air because of hot climate conditions. The small openings constructed on the plinths of the cone help taking the sunlight inside (Figure 6). Vernacular Erzurum houses have a cooking area which is called tandoor. The opening above the tandoor in the house of Hacı Kazım Bey in Erzurum is shown in Figure 7.

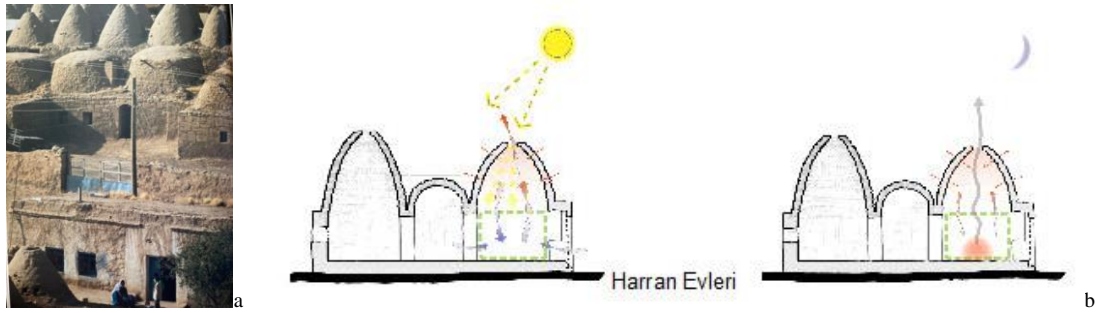

Figure 6. Vernacular Domed Houses of Harran, Turkey
a- (Küçükerman, Güner, 1995, p.32), b- (URL 6)

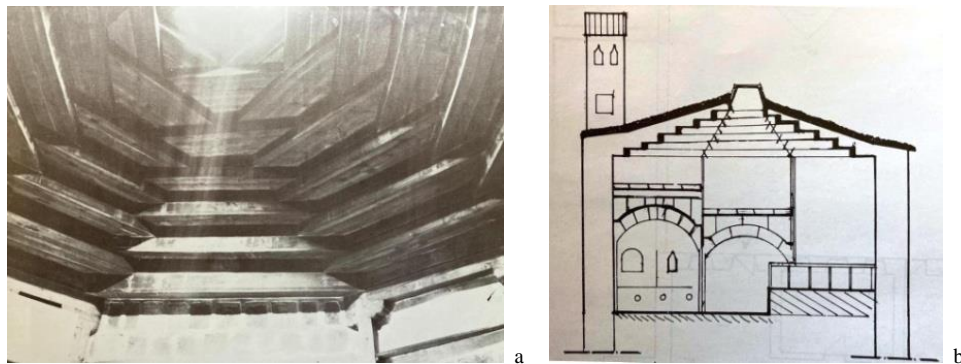

Figure 7. Opening Above the Tandoor in the House of Hacı Kazım Bey in Erzurum and Section
a- (Karpuz, Haşim. 1993, p.143) b- (Karpuz, Haşim. 1993, p.84)

C. Atrium

It is a method that has been used frequently in architecture since the earliest civilizations because of climatic reasons. Atrium is defined as “the cloister in the middle of the old Roman houses to that all the sections of the house are opened to” (Hasol, 1993, p.351). “These are central and daylight-taking interiors which organize a building” (Bednar, 1986, p.87). It is used in buildings with an inward plan type intended to create shade spaces, especially in hot climate regions. Atrium or courtyard is a space that is open-air and surrounded by rooms on four sides. It is a free space arranged in the middle of the structure in order to illuminate the interior of large constructions. The daylight illuminates the rooms from this open-air courtyard space. The courtyard is the place where many functions are carried out as well as it provides natural light to the rooms surrounding it; it is used

versatile as a living room, also for hosting the guests, preparing food, eating, etc. (Figure 8). It is even a playground for the children. The changing angle of the sun during the day creates various shadow spaces in the courtyard. Since the walls surrounding the courtyard do not warm up on hot days, it also creates a cool environment in interiors. In vernacular architecture, it is characteristic to have small openings on the street facade. And these small window openings limit the entrance of sunlight into the interior. On the other hand, the large openings in the courtyard where the necessary privacy is provided make it easier for the sunlight to enter the interior. In other words, the courtyard or atrium creates an outdoor space inside the building.

Figure 8. Houses with Atrium from Gaziantep- Kilis- Antakya
a- (Bednar, Michael J, 1986, p.87) b- (URL 7) c- (URL 8)

Evaluation of Vernacular Architecture and the Use of Daylight in the Context of Sustainability

World Commission on Environment and Development, WCED, (1987, p.16) defines sustainability as “the principle of meeting today's needs without compromising the right and the ability of future generations to meet their own needs”. On the other hand, Avcı, explains sustainable architecture as a human and nature-oriented housing approach (Avcı, 2016, p.45). In this context, correct interpretation of the vernacular architecture examples which are reflections of human-construct-environment interaction is the vital requirement of the future.

The aspects of vernacular architecture and natural lighting that support sustainable understanding can be listed as follows;

- **The Use of Natural Sources:** Vernacular architecture examples are built with the materials supplied from the immediate environment. The constructions attain an aesthetic value with the color and texture of the local materials. The sunlight used for interior lighting supports a sustainable design concept for the reason that it is a natural energy source.

Whether the building material is stone or wood, window apertures are left to the extent allowed by the construction technology. Except for the glass windows arranged in the architectural shell, wooden shutters keep out the unwanted rays of daylight. When shutters are not used, wooden cages also help the daylight to enter in a controlled manner. The wood and window joinery used in the construction of the cages are obtained from the forests of the region. For functional and technical reasons, concave glass materials are used in the small circular lighting openings located in the domes of the Turkish baths shown as an example in this study. This glass material is also environmentally friendly and natural.

- **Effective Use of Energy:** It contributes to the heating of the interior as well as reducing the electricity consumption in illumination. These buildings, which are built according to the climatic conditions in the region, benefit from the positive effect of the sunlight (heating and lighting). Thus, the effective use of solar energy is provided.

High ceilings in traditional houses allow for a system where one window can be built on top of another. Thanks to the windows of different sizes, maximum illumination is provided in the interior. Moreover, the visual effect in the interior is increased by using colored glasses in some of these windows on vertical surfaces. In cases where daylight and sunlight are insufficient despite such large openings, oil lamps burning kerosene or electric lamps were used depending on the period. Thanks to the large dimensions of the windows, energy consumption is reduced.

- **The Understanding of Design for Humans:** Natural light is necessary for psychological and physiological well-being of the humans. At the same time, it increases the aesthetics value of the space as it increases the visual comfort of the space. It makes people feel good. While constructing the buildings, respect for neighborhood relations and neighbor rights is valued.

- **The Sustainability of Architectural Sustainability:** Openings that increase the relationship of people to the environment, shading elements that control the sunlight constitute the architectural character. Thus, it contributes

to the transfer of architectural culture to future generations. Vernacular architecture examples reflect the region's cultural characteristics (art, traditions, belief... etc.).

The architectural character prevailing in the region stems from construction materials and construction technology. In addition, the fact that construction elements such as vertical openings (windows), roofs, and eaves are built with the same detail ensures the continuity of architectural sustainability.

• **Protection of Natural Conditions – The Harmony with Environment:** Vernacular architectural examples meet sustainability criteria because they are topographically compatible structures. The buildings in vernacular architecture maintain the balance between natural and built environments (it harmonizes with nature and thus supports sustainable design understanding).

Window systems, roof openings, and courtyards that provide a characteristic order in these buildings define the silhouette of the region. The resulting silhouette and architectural texture bring originality to the region. Although each opening on the façade is different from the other, harmony stands out among the variety. Architectural identity becomes evident.

• **Effective Use of Materials – The Use of Environmentally-Friendly Materials:** These architectural examples built with construction materials obtained from the immediate environment are recyclable, healthy, and economical.

Glass, wood, and stone materials that are close to the human spirit are used as often as necessary. As evident in many examples, they are free of ornaments. Even if ornaments are used around the window and door openings, they are at a level that reminds the principle of "less is more" in their minimal material and plain form.

• **Changeable, Convertible, Flexible Design:** The sizes of the buildings are flexible. The construction system formed by vernacular architecture can enlarge according to user requirements. The spatial relationship of the constructions is shaped according to the lifestyle of the region. The sunlight entering through the openings affects space perception.

According to the seasons and the changing needs of people, vertical openings, windows, and shutters can be opened and closed. In buildings with courtyards, people sit in different areas of the courtyard during the day, depending on the direction of sunlight. The courtyard can be used for many different functions in line with the needs of the residents, such as hosting guests, eating meals, and sometimes washing laundry. The courtyard becomes a flexible space that changes and transforms throughout the day.

• **Social Sustainability:** The construction of the vernacular buildings takes place through the cooperation process. This cooperation contributes to social unity and integrity.

Within the scope of this study, the traditional architecture ensures social sustainability and in terms of concepts such as equality, diversity, and quality of life, despite families of different economic classes in the society, the modest details on the façades of buildings evoke harmony and equality. Even the diversity created by the openings in the architectural shell is in harmony. The amount of daylight and sunlight entering the interior improves the quality of life of the residents. The resulting architectural character is associated with a sense of belonging.

CONCLUSION

Although artificial light sources have brought the lighting design to a very different point since the end of the 19th century, what natural light brings to the interior and its dynamism is indisputable. As the sustainable understanding of space design becomes more important, the effort of using the natural light interior design will increase. Vertical or horizontal openings in vernacular architecture and arrangements such as the atrium, courtyard providing natural light to the interior are suitable solutions for functional and sustainable design approaches in today's spaces. Space designers should utilize these solutions which will decrease the consumption of energy for artificial lighting. In the spaces which are designed with the positive and uplifting effects of sunlight, healthy individuals can live. For this reason; in space organization, designers should interpret the design concept of the vernacular architecture which is compatible with nature according to today's conditions. In this study, the contribution of natural lighting to sustainable design was attempted to emphasize through examples of vernacular architecture. Today, the conscious use of natural energy resources can be possible in this way.

REFERENCES

- Anonymus, (1995). *Mersin Evleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Alaz Ofset, 24.
- Avcı, S. (2016). İnsan ve Doğa Eksenli Bir Yapılaşma; Sürdürülebilir Mimari, *Yapı Mimarlık Kültür ve Sanat Magazine*, Yapı-Endüstri Merkezi, 44-46.
- Bednar, MJ (1986). *The New Atrium*, New York: Mc Graw-Hill Book Company, 87.
- Bektaş, C.(1996). *Türk Evi*, Yapı Kredi Yayınları Sanat-28, 33,38
- Hasol, D.(1993). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 351.
- Karpuz, H.(1993). *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/562. Yayınlar Dairesi Başkanlığı. Sanat-Sanat Tarihi Dizisi/5-4. Evren Ofset, 84,143
- Küçükerman, Ö. Güner, Ş.(1995). *Anadolu Mirasında Türk Evleri*, T.C. Kültür Bakanlığı/ 1777, Sanat – Sanat Tarihi Dizisi /117-9, 143,146.
- Sezgin, H. (1984). Vernaküler Mimari ve Günümüz Koşullarındaki Durumu *Mimarlık Magazine*, 84/3 , 44-47.
- Sözen, M. Tanyeli, U.(1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 188.
- Üstüngel, Y. Levi, E.A. Kayın, E. Akkurt, H.B. Tanaç, M. Köşklük, N. (2002). Egede Bir Rum Köyü, Şirince. *Yapı, Mimarlık Kültür ve Sanat Magazine*, Yapı-Endüstri Merkezi, volume:252, 85
- WCED (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development (WCED): Our Common Future*, Oxford, 16-17.

Internet Resources

- URL 1 Anonymus, New Horizons Caucasian Bee, *Travelatelier* [https:// travelatelier.com/blog/new-horizons-caucasian-bee/](https://travelatelier.com/blog/new-horizons-caucasian-bee/) (date accessed: 10.04.2021)
- URL 2 Anonymus, Dreamy İstanbul and Historical Mardin Photo Trip, *Turkeyphototours*, <https://www.turkeyphototours.com/dreamy-istanbul-and-historical-mardin-photo-trip/> (date accessed: 10.04.2021)
- URL 3 Anonymus, Unyedeki Tarihi Hamam Restore Edilecek, *Haber Gazetesi*, <http://www.habergazetesi.com.tr/haber/122029/unyedeki-tarihi-hamam-restore-edilecek> (date accessed: 19.02.2018)
- URL 4 Anonymus, *Konya ve Restorasyon*, <https://konyaverestorasyon.tr.gg/Sille-hamam%26%23305%3B.htm> (date accessed: 19.02.2018)
- URL 5 Ulutürk, M. *Sille* http://wowturkey.com/t.php?p=/tr181/Muammer_Uluturk_sille3.jpg (date accessed: 19.02.2018)
- URL 6 Yüksel, H.Z., (2014). *Mimaride Enerji Verimliliği*, <http://www.mimdap.org/wp-content/uploads/13895.jpg> (date accessed: 19.02.2018)
- URL 7 Anonymus, (2015), *Mekan*, <http://mekan.com/blog/gaziantepin-tarihi-evleri> (date accessed: 25.02.2018)

URL 8 Anonymus, Kilis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü,
<http://www.kiliskulturturizm.gov.tr/yazdir?C20458822C56671E2C1683936C352F93> (date accessed:
25.02.2018)

MARGINAL EFFECTS OF SOCIAL INDICATORS OVER GENERAL HAPPINESS

Can MAVRUK¹

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1055985

Makale Geçmişi:

Received 10.01.2022

Accepted 16.09.2022

Keywords:

Happiness,

Marginal Effects,

Social Indicators,

Logistic Regression Model,

Adana

ABSTRACT

General happiness is an indicator of livability in different locations of a city. A noncategorical social indicator may not show any evidence for general happiness and livability in a city. However, higher social indicators may capture higher happiness in some parts of the city. This article aims to find significant interaction effects of social indicators and locations of living on general happiness. Hence, based on a social survey administered in stratified locations of Adana, interaction effects of social indicators and locations over general happiness were estimated. Results indicate that social indicators and locations have significant interaction effects over general happiness. The evidences suggest that vehicle dependent neighborhoods are more livable for individuals with better health conditions. Secondary pedestrian zones are more livable for divorced-separated and widowed persons. Rural neighborhoods are happier with moderate to older age groups, thus has higher degree of livability compared to other locations of urban Adana. Rural neighborhoods are less livable for divorced or separated whereas more livable for widowed persons compared to single persons.

SOSYAL GÖSTERGELERİN GENEL MUTLULUK ÜZERİNE MARJİNAL ETKİLERİ

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1055985

Makale Geçmişi:

Geliş 10.01.2022

Kabul 16.09.2022

Anahtar kelimeler:

Mutluluk,

Marjinal Etkiler,

Sosyal Göstergeler,

Lojistik Regresyon Modeli,

Adana

ÖZ

Genel mutluluk, bir şehrin farklı lokasyonlarında yaşanabilirliğin bir göstergesidir. Kategorik olmayan bir sosyal gösterge, bir şehirde genel mutluluk ve yaşanabilirlik için herhangi bir kanıt göstermeyebilir. Bununla birlikte, daha yüksek sosyal göstergeler, şehrin bazı bölgelerinde daha yüksek mutluluğu yakalayabilir. Bu makale, sosyal göstergelerin ve yaşanan yerlerin genel mutluluk üzerindeki anlamlı etkileşim etkilerini bulmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, Adana'nın tabakalı lokasyonlarında uygulanan bir sosyal ankete dayalı olarak, sosyal göstergelerin ve lokasyonların genel mutluluk üzerindeki etkileşim etkileri tahmin edilmiştir. Sonuçlar, sosyal göstergelerin ve konumların genel mutluluk üzerinde önemli etkileşim etkilerine sahip olduğunu göstermektedir. Kanıtlar, araç bağımlı mahallelerin daha iyi sağlık koşullarına sahip bireyler için daha yaşanabilir olduğunu göstermektedir. İkincil yaya bölgeleri boşanmış-ayrı kalmış kişiler için daha yaşanabilirdir. Kırsal mahalleler, orta ve ileri yaş grupları ile daha mutlu görünmektedir, dolayısıyla kentsel Adana'nın diğer yerlerine göre daha yüksek yaşanabilirliğe sahiptir. Kırsal mahalleler boşanmış veya ayrılmışlar için daha az yaşanabilirken, bekârlara göre daha yaşanabilirdir.

¹ Öğr. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Niğde Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, can.mavruk@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4084-7447

Alıntılanak için/Cite as: Mavruk, C. (2022), Marginal Effects Of Social Indicators Over General Happiness, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 368-394.

INTRODUCTION

Human well-being has long been in the context of objective environment where people live. A historical evidence for indication of livable place comes from Hippocrates (Taşkaya, 2018). The neighbourhood and the city people live in influence well-being (Leyden et al., 2011) for which livability is described as precondition (Veenhoven, 2007). However, better social positions are also needed for being happier (Veenhoven, 2015, p. 387). Extent to which demographic and social indicators explain well-being is well known. But, do these effects depend on location of living? If they do, for example, higher income levels or better social positions at a location of living significantly explain higher overall happiness. Furthermore, interactions of demographic and social indicators of individuals with their locations of living, if exist, would better explain their general happiness. The question to be answered is how much the effect of locations differs between the levels of social indicators or that of social indicators differs between locations? In the latter case, intra-urban and urban-rural differences can be tested. Based on the assumption “happier locations with higher social indicators are more livable”, locations for livability can be inferred. Thus, the interaction of social indicators and locations of living on general happiness would relatively provide some evidences about the degree of livability. This is expected to give an opportunity for individuals to make a decision where possibly to live in Adana based on their preferences.

In Econometrics, marginal means derivative, and marginal effect means the change in probability when a predictor category change conditional to a reference category. Mathematically speaking, conditional marginal effect on general happiness is the first order discrete derivative of probability of a category of general happiness with respect to a social indicator conditional to a location (Frondel and Vance, 2009, p. 15). For instance, in central pedestrian zones, the effect of being divorced vs being married on higher general happiness. Interaction effect refers to the effect of a location of living on the conditional marginal effect of a social indicator. The effect of a location here depends on a location preference and level of a social indicator. It is the second order discrete derivative of the probability of a category of general happiness with respect to a social indicator given a location of living relative to a reference location (Frondel and Vance, 2009, p.12). In other words, change in the marginal effects with respect to a change in locations. These estimations are performed for each category of general happiness relative to predictor and reference categories in the interaction, e.g. being unemployed vs employed in urban-rural difference. In order to reduce mathematical complexity and for interpretability, marginal analysis is used. First, the model is estimated using the linearized log odds model (logit model). For example, log odds of higher general happiness versus lower general happiness. Subsequently, ordered logistic regression model is run to find the odds of higher general happiness which are the coefficients of the logit models exponentiated. Finally, marginal and interaction effects are estimated after running ordered logistic regression model.

Previous literature includes micro and macro level happiness studies based on social indicators. These studies report socio-economic outcomes as expected such as unhappier unemployed than employed, the better health the happier, happier women than men, happier married than unmarried (Yinanç et al., 2020, pp. 57-58; Peiró, 2007, p. 433). However, interactions of these indicators with locations are very limited. DeMaris (1995) used logistic and polytomous regression models to discuss the effects of marital status on general happiness. In logistic regression model, the author added control variables such as age, health and income associated with marital status to check for possible contributions. Mavruk et al. (2021) also used logistic regression model to estimate the interactions of socio-economic variables and locations over time framed happiness.

This article aims to capture significant interaction effects of social indicators and locations of living on general happiness. This can be achieved best from individuals’ own experience of Adana which sheds light on liveability inferred from higher levels of general happiness. The study first determines significant marginal effects of predictors (social indicators) conditional to locations of living. The conditional marginal effects pertaining to two interacting variables are more meaningful and also easier to understand (Frondel and Vance, 2009, p.17). Second, the effects of locations on these marginal effects are determined. Marital status, income, education, employment status, occupation and health condition are included as social indicators and each is interacted with location.

LITERATURE REVIEW

The literature includes a large number of studies on how demographic and socio-economic variables are related to happiness, but interaction effect relations are very few. For example, Selim (2008) showed that health, income and employment significantly affected happiness in Turkey. The findings of the author indicated negative unemployment, age and gender effects, positive marital, income and health effects. Married status had the highest degree of happiness but education was not significant.

Mavruk et al. (2021, p. 549) showed that the unemployed urban residents vs currently paid employee were more likely to feel less happy than rural residents. Being unemployed and retired vs currently paid employee in or around city center had negative effects on one-week happiness. Being unemployed residents in central pedestrian zones ($p < .005$), secondary pedestrian zones ($p < .05$) and vehicle dependent ($p < .05$) neighborhoods had negative and significant effects. The effect of being a retired resident in central pedestrian zones was negative and significant ($p < .01$) on the probability of one-week happiness. The effect of being a retired resident in an intensive public transport areas was negative and significant ($p < .05$) on the probability of present happiness. There was no significant interaction effects on four-week happiness. The effect of employment status on quality of life in Adana was also analyzed (Mavruk, 2020, p. 286). The author showed that the retired residents vs currently employed around transit junctions and the unemployed residents in vehicle dependent neighborhoods had higher quality of life than those in central pedestrian areas of Adana.

DeMaris (1995) tried to predict general unhappiness using health, marital status, income, education, gender, and traumatic events (deaths, unemployment, disabilities, hospitalizations). The author showed that as health condition got better the log odds of unhappiness decreased and that all nonmarried statuses were related to the log-odds of being less happy compared with married status. Being separated had stronger positive effect on the log-odds of unhappiness compared to widowed, divorced and never married.

Caner (2016) found that the unemployed are less happy than others; married individuals are happier than singles; divorced, separated or widowed individuals are less happy than singles; and males are less happy than females. Higher relative income was associated with higher happiness.

Giray Yakut, Bacaksız & Camkiran (2021) examined socio-demographic determinants of happiness in Turkey. The authors found that marital status had the highest effect on perceived happiness, and married people were happier than the unmarried ones. Age had a negative and educational background had a positive effect on happiness. For employment status, per diem employees were unhappy. Health was the most central concept in happiness for men who belong to the medium to low-income and wage workers who belong to the medium to high-income group.

Discussions on whether happiness has U-shaped relation with age have surfaced again this year as Blanchflower and Graham (2021, p.1436) found 353 articles showing a U-shaped relationship between age and happiness. The studies of Akın and Şentürk (2012), Caner (2014), Dumludağ (2013) were in line with Blanchflower and Graham (2021, p.1436). However, the finding of Brereton et al. (2008, p.392) was in contrast with these articles.

According to Asadullah et al. (2018, p.90) women were happier than men, but no gender differences (Neira et al. 2018, p.2563) were also reported. Married people were happier than other marital statuses (DeMaris, 1995, p. 959; Brereton et al., 2008, p.392; Neira et al., 2018, p.2563) due to having more sex (Blanchflower and Oswald, 2004, p. 400-402).

Income is also a significant social indicator on happiness (Ferrer-i-Carbonell, 2005, p. 1008; Dolan et al. 2008, pp. 97-98). Individuals with higher income are happier (Asadullah et al. 2018, p. 92, Yang et al. 2019, p. 2753; Pehlivan, Özbay & Bingöl, 2022, p. 271), but this is not necessarily true according to Cheah and Tang (2013, p. 12). Adequate income was a strong predictor of higher happiness (Ala-Mantila et al., 2018, p. 8). The effect of income is stronger than education and occupation (Easterlin et al. 2011, p.2194), but in countries with lower GDP per capita (Stanca, 2010, p. 127; Veenhoven, 2015, p. 385). Income comparison level was shown to have negative effect on life satisfaction when controlled for the effect of consumption and other individual characteristics (Dumludağ, 2013)

According to the 2014 Adana Urban Problems Report by Adana Provincial Coordination Board, Adana residents were poor and deprived. Şengül and Fisunoğlu (2012, p. 20) studied determinants of poverty in urban Adana. The authors determined that depth of poverty was higher in family size four or more, and that divorced and widowed women experienced poverty more intensely than married women. In addition, they determined that women in the 65+ age group were poorer than men.

Occupation effect findings were mixed. Veenhoven (2015, p. 388) found higher correlation of happiness with occupation. On the contrary, Dolan et al. (2008, p. 100) found no sufficient evidence about the effect of occupation on well-being. Negative and significant effects of unemployment on happiness were also reported (Brereton et al., 2008, p. 392; Stanca, 2010, p.132; Asadullah et al., 2018, p. 92), but some studies reported no significant effects (Cramm et al., 2012, p. 587; Liltia et al., 2014, p. 298). Furthermore, employed married people feel happier than other marital statue due to more social and economic support from their spouses (Cheah and Tang, 2013, p.12).

Health is another important social indicator of happiness. Poor health has negative and significant effects over happiness (Dolan et al., 2008, p.100) and good health was one of the two strongest predictors of higher happiness (Pehlivan, Özbay & Bingöl, 2022, p. 271; Ala-Mantila et al., 2018, p.8). Conversely, happier people are healthier and live longer (Diener and Chan, 2011, p.1; Lyubomirsky et al., 2005, p. 846). The health is getting poorer due to being widowed, retired and unemployed, and health support was suggested in addition to psychological support for higher quality of life of Adana residents (Mavruk and Kırıl, 2020, p. 62).

The macro and the micro level happiness studies reported different effects of education. In micro level, as education level decreases, the relationship between education and happiness gets stronger in poor nations and vice versa in rich nations (Veenhoven, 2015, p. 8). Higher educated people report relatively higher happiness (Yakovlev and Leguizamon, 2012, p. 814; Ruiu and Ruiu, 2019, p. 2649), due to higher income and higher probability of being employed (Cuñado and Gracia, 2012, p.192). However, some studies show otherwise (Akin and Şentürk, 2012, p.188; Neira et al., 2018, p. 2563), perhaps due to more stress in search for jobs and social status. The increase of young people population share and an increase in educational level reduce happiness inequality (Yang et al., 2019, p. 2759).

METHOD

Why Surveyed in January-February 2019

Adana had the second highest income inequality in 2018 (Gini coefficient was 0.40) according to Turkish Statistics Institute (TSI). Unemployment rate increased to 11.20%, the number of divorced couples increased from 3803 in 2017 to 4432 in 2018 (16.50% increase) according to TSI Adana region, the ratio of registered Syrians to Adana population increased to 10%. Contribution to economy decreased after stationarity at 2.80%. Adana became province of outflow emigration with an increase by 13% in 2017-2018 (Karakuş, 2019). In the same year, there has been a regime change in Turkey and the Turkish Armed Forces has been involved in the war in Syria. All these together with existing literature might show enough reasoning for why the survey was conducted in January-February 2019 to investigate general happiness of Adana. June-July 2019 would be late for the assessment.

Data

A social survey was conducted in January-February 2019 using stratified random sampling method. The survey included demographic, socio-economic, location of living and happiness questions. Well-instructed volunteer surveyors kindly asked adults whether they would participate in the questionnaire. They received a positive return from 980 adults. 13 of whom reported location of living as Ceyhan, Kozan, Kadirli, Karataş and İmamoğlu districts which I coded as rural neighborhoods of Adana. The remaining 967 participants were from four districts, namely Seyhan, Yüreğir, Çukurova and Sarıçam. Thus, this study covers these four densely populated districts encompassing and surrounding the city center of Adana. These districts are divided into six different zones with several neighborhoods in each (Mavruk et al., 2021) because this study investigates whether happiness is conditional on intra-urban and urban-rural pairwise differences. For this purpose, the districts had to be chosen from the city center to the countryside. Adana city center is in Seyhan district and the other districts surround it. This study does not intend to analyze happiness conditional to district differences. Hence, it suffices to include four districts where 80% of the population lives in and best represents Adana population.

Since there are heavy pedestrian zones and settlements in the city center and this density decreases from the center to the rural, central and secondary pedestrian zones were created. In addition, since settlements are dense on public transport and transit routes of urban Adana, two more zones have been created, namely public transport routes and transit junctions. Since urban Adana also has new residential neighborhoods 6 to 20 km outside of the city center, not within walking distances, vehicle dependent areas have been created as another region. These five regions represent urban Adana. Regions farther from these distances constitute the sixth region as rural neighborhoods for the urban-rural difference.

Not only conditional effects of social indicators in each region but also the conditional effects of intra-urban and urban-rural pairwise differences are in the scope of this study. With six regions, the aim is to help people decide in one of the six regions based on their own preferences, and municipalities and state officials take the necessary actions based on the results of the study so that they can contribute to people's well-being.

Cochran formula $n = \frac{z^2 N p q}{e^2 (N-1) + z^2 p q}$ is used to find minimum required sample size (n) for the survey. At five percent significance, z table value is 1.96, N population size 1747000, population ratio p=0.50 and margin of error e=0.05. When the values are substituted into the formula, 385 is obtained. Thus, the minimum sample size requirement 385 was met with 980 respondents.

Regression Diagnostics

In order to show that the inferences to be made about the data of this study are not unfounded, the heteroscedasticity problem was tested using Stata with Breusch-Pagan/Cook-Weisberg test before running ordinal logit models. H_0 : Homoscedasticity (Errors have equal variances). If H_0 is not rejected, the errors are of equal variance and have normal distribution. For example, after regressing GH on health, location and minimum wage, heteroscedasticity test results for predictive values of general happiness show that $\chi^2(1)=3.19$ and $p(\chi^2)=0.074$. In interaction analysis, robust standard errors are also used against heteroscedasticity.

For collinearity diagnostics, there is no linearity issue if $VIF < 5$ and $Cond\# < 10$. A condition number between 10 and 30 indicates the presence of multiple connections. When two or more variance decomposition proportions corresponding to a co-conditioning index greater than 10 to 30 is higher than 0.80 to 0.90, their associated explanatory variables are multicollinear (Kim, 2019, p. 564). The square root of the ratio of the maximum eigenvalue to each eigenvalue from the correlation matrix of standardized explanatory variables is called the condition index. If there is a linear relationship problem between the explanatory variables, the coefficient, odds ratio or marginal effect of a variable cannot be estimated. Hence, Stata would not show any results. These diagnostics are suggested for continuous independent variables.

For ordered independent variables, Spearman rank correlation can be used for multicollinearity check. In this study, results do not indicate any high correlations between independent variables (not shown). In case of multicollinearity between categories of an independent variable, which is quite possible, reference category can be changed, categories can be combined or/and the independent variable can be removed to remove multicollinearity at the cost of significance. However, the last should be avoided against specification error. Furthermore, correlated independent variables such as income and education together should not be included in a model.

Dependent Variable

Dependent variable is general happiness (GH) which is measured by a direct single item question. The scales are presented in Table 1. The aim is to capture general judgement of individuals' own lives in which they consider retrospective, present and prospective experiences.

Independent Variables

Independent variables are demographic and social indicators which include gender, age, marital status, family size, education level, job status, monthly income, profession and health status. Table 1 shows question types and the scales for these variables. Locations are mapped using Google Earth. In Figure 1a, white colored bordered areas show central pedestrian areas, black bordered areas show secondary pedestrian areas, gray bordered areas show vehicle dependent neighborhoods and white bordered polygons in outer parts show some rural neighborhoods of Adana. In Figure 1b, central part of Adana is zoomed for closer look of defined locations. Red rectangles in Figure 1b show intensive public transport areas.

Table 1. Variables and Scales

Dependent Variable	Scales	Explanation
How would you describe your happiness in general?	1=very unhappy, 2=unhappy, 3=neither unhappy nor happy, 4=happy, 5=very happy	Scale is reduced to three by combining the first two and the last two. Analysis is performed with two different scales, three and five.
Independent Variables		
Gender (Your	0=female, 1=male	

gender)		
Age (How old are you?)	1=18-24, 2=25-31, 3=32-38, 4=39-45, 5=46+	No age over 50 was reported. Only young and middle ages are available.
Monthly individual income level	Divided into income categories based on minimum wage and poverty line 1=0-2020, 2=2021-3999, 3=4000+	Minimum wage was 2020 TL and poverty line was 4000 TL at the time of survey.
Marital status (what is your marital status?)	1=Married, 2=Engaged, 3=Single 4=Divorced or separated, 5=Widowed	Included in the analysis because of statistical significance in generalized ordered logistic regression model where pl assumption is relaxed.
Family size (Including yourself how many people lives together in your family)		Dropped from the analysis due to violation of parallel lines assumption
Education status (What is your education status?)	1=Illiterate, 2=Primary School, 3=High School, 4=Vocational School, 5=University, 6=Master-Doctorate.	Primary and secondary school graduates are combined as primary school graduates. One illiterate person is dropped before analysis.
Employment status (What is your employment status?)	1=currently paid employee, 2=currently unemployed, 3=unpaid family worker, 4=unemployed for less than 12 months, 5=unable to work due to illness or disability, 6=retired, 7=housewife, 8=student.	No respondent failed in category 5, so it is dropped.
Occupation-profession (What is your area of work?)	1=private, 2=public, 3=semi-private, 4=unemployed, 5=self-employed (employer), 6=foundation-association.	
Health condition (How is your health condition?)	1. very poor, 2. poor, 3. moderate, 4. good, 5. very good.	
Where do you live?	1. Central Pedestrian Zones (Atatürk St., Ziyapaşa Blvd, Gazipaşa Blvd, Kenan Evren Blvd, Baraj Rd) 2. Public Transport Zones (Atilla Altıkat, Dört Yol-Inonu Park, Cemalpaşa Groseri, Bank of Provinces-Duygu Cafe, Çetinkaya Seyhan Municipality, Saydam St. City Center, Cumhuriyet-Regulator Bridge) 3. Secondary Pedestrian Zones (Old Stadium, Sular St, Tepebağ, Reşatbey, Kurtuluş neighborhoods, Meydan-Metro line, Saydam St off city center, Alidede-Big Clock Tower) 4. Transit junctions (Dört Yol, Hospitals, Turgut Ozal Bank of Provinces, Optimum, Mavi Bulvar Groseri, Kurttepe Anadolu High School Metro, Çetinkaya Seyhan Municipality Bus Metro Stations, Sular-Train station, Bus terminal junctions) 5. Vehicle Dependent Neighborhoods (Çukurova, Huzurevleri, Turgut Özal,	Locations are selected based on author's experience of Adana. If reported location was not one of the listed locations, it was coded to one of the six regions where it fitted. For example, Şambayadı and Balcalı TOKİ was categorized as rural neighborhoods. Student dorms off campus were categorized as vehicle dependent neighborhood. The neighborhoods falling outside the city center such as Yüreğir/Güneşli, Kiremithane, Sinanpaşa, Karataş street, E5 east bound, Seyhan/M1, Bus Terminal, Tellidere, Yurt, Mavi Bulvar, Fatih, Dağhoğlu, Yeşilevler, 2000 Evler were categorized as vehicle dependent neighborhoods. Ceyhan, Karataş, İmamoğlu, Karaisalı, Kozan and Kadırlı are considered as rural neighborhoods.

	Yüzüncü Yıl, Kurttepe, Sarıçam, Yüreğir, Seyhan outskirts. 6. Rural neighborhoods (Kürkçüler, Yeşilköy, Alihocalı, Köklüce, Büyükdikili, Küçükdikili, Havutlu, Hadırlı, Karahan, Şambayadı, Kabasakal etc)	
--	---	--

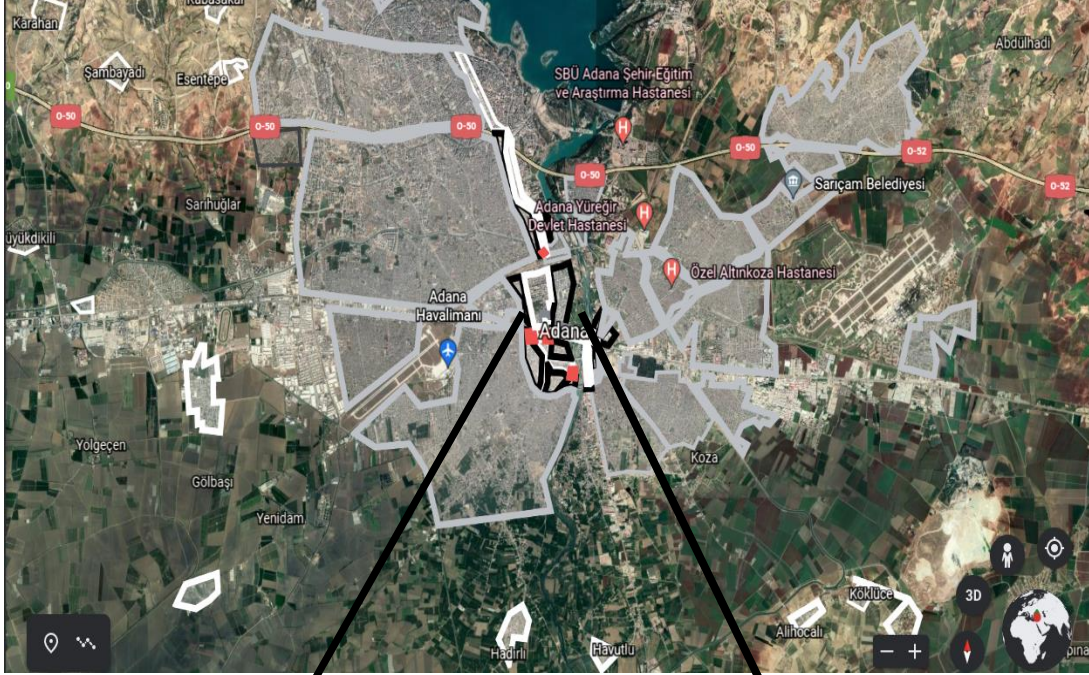

Figure 1a. Locations of Adana

Figure 1b. Central Parts Are Zoomed

Model

The ordered logistic regression model (OLM) assumes a latent continuous dependent variable (GH*) that is linearly related to predictor variables. Probabilities of observing GH categories are given in Appendix B.

The latent model of demographic and socio-economic variables can be written as

$$GH^* = \gamma_j + \beta_{10}LOC_j + \beta_{11}X * LOC_{ij} + \beta_1AGE_i + \beta_2GENDER_i + \beta_3MARITAL_i + \beta_4FAMILYSIZE + \beta_5EDUCATION_i + \beta_6EMPLOYMENT_i + \beta_7INCOME + \beta_8OCCUPATION_i + \beta_9HEALTH_i + e_{GH^*} \quad (1)$$

$$e_{GH^*} \sim \text{Logistic}(0, \pi^2/3)$$

Where X is one of the social indicators as predictor variable, X * LOC_{ij} is interaction term, γ_j is cut-off value for each j and e is the error which has a logistic distribution.

The logit model (1) can be written from (2) in order to investigate contribution of control variables to base interaction model which is given in the log odds as $\log \frac{p}{1-p} = \gamma_j + \beta_1X_i + \beta_2LOC_i + \beta_3X * LOC_{ij}$.

$$\log \frac{p}{1-p} = \gamma_j + \beta_1X_i + \beta_2LOC_i + \beta_3X * LOC_{ij} + \sum_{l=4}^n \beta_l O_l + e_{GH^*} \quad (2)$$

In this model, p is the estimated probability of higher general happiness for the ith category of an explanatory variable, 1-p is the probability of not higher GH (moderate and lower levels of general happiness) and O_i are other predictor variables in the model. A positive β₁ indicates that as the category of the predictor increases, the likelihood of being in higher general happiness category increases (Agesti, 2007). Interaction effect in this study is the effect of a predictor depending on location of living. As X is the focus variable, location can be considered as a moderator variable. The cutoff values γ_j cancel out in the estimation of marginal effects of a predictor. Thus, marginal effect results will be independent of cutoff values. The marginal probability effect for the observation of category i and independent variable is estimated by $ME_j(x_i) = \frac{\Delta P(GH=j|x_i)}{\Delta x_i}$. Marginal effect of social indicator conditional on location of living is $\frac{\Delta P(GH|SI, LOC)}{\Delta SI_i} = \beta_1 + \beta_{12}LOC_j$ or the other way around, marginal effect of location of living conditional on social indicator is $\frac{\Delta P(GH|LOC, SI)}{\Delta LOC_j} = \beta_2 + \beta_{12}SI_i$. Interaction effect is $\frac{\Delta^2 P(GH|SI, LOC)}{\Delta SI_i \Delta LOC_j} = \frac{\Delta^2 P(GH|LOC, SI)}{\Delta LOC_j \Delta SI_i} = \beta_{12}$ which is the coefficient of the interaction term.

The mean marginal probability effect includes all other observed values (held constant or at their values) in the estimation. The mean marginal probability effect of an ordered categorical variable x_i is estimated by $MME_j(x_i) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n ME_j(x_i)$ (Hajdu and Hajdu, 2014, p. 117).

RESEARCH FINDINGS

Descriptive Findings

Summary statistics shows that the mean of five categories of happiness is 3.19 and standard deviation is 1.17. About 46 percent of respondents report that they are generally happy and eight percent very happy. The percent distribution by locations of living in the sample shows that 22 percent of the respondents are from the central pedestrian zones, 13.20 percent from the transit junctions, 6.80 percent from the secondary pedestrian zones, 10 percent from the public transport areas, 44.50 percent from the vehicle-dependent neighborhoods and 3.5 percent from rural neighborhoods.

A plot of weighted mean of general happiness across age categories between 18 and 49 shows a W-shaped distribution (not shown). Gender difference was significant only in secondary pedestrian areas but explained a decrease in general happiness of men in all locations. The W-shape of weighted mean of general happiness across age was not in line with the findings of Blanchflower and Graham (2021, p.1436) in spite of minimum levels at middle age. Table 2 shows general happiness percents relative to age categories which cover only young to middle ages.

Table 2. Percent Distribution of General Happiness With Respect to Age

General Happiness\Age	18-24	25-31	32-38	39-45	45+
Very unhappy	36	40	8	6	3
Unhappy	121	73	28	14	4

Neutral	55	43	9	6	2
Happy	201	156	60	25	9
Very happy	35	22	10	7	7

Figure 2 shows adjusted probability effects of gender on higher general happiness with respect to age categories. Although women are happier than men up to age 45, the difference is small. However, difference gets larger for the age category 46+ (46-49) in the advantage of men.

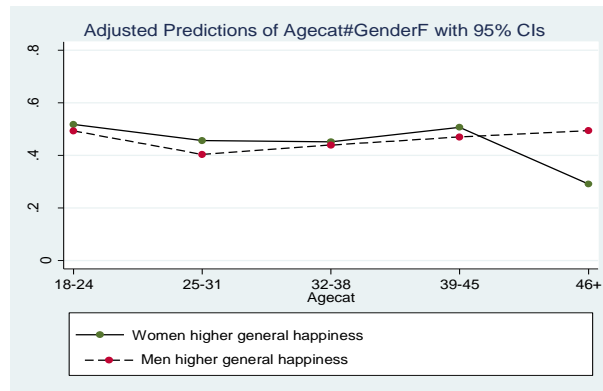

Figure 2. Gender Probability of Higher GH With Respect To Age

Table 3 shows that 57.80% reported higher happiness (happy/very happy combined) in central pedestrian zones whereas 45.90% reported lower happiness (very unhappy/unhappy) in public transport zones. The mean of lower general happiness over all locations is approximately 36.78% and that of higher general happiness is approximately 52.17%. In developed countries, social surveys report at least 70 percent of happiness (IPSOS, 2019, pp. 6-7). That high percentage would not be expected for a city of a developing country.

Table 3. Percent Distribution of General Happiness With Respect to Locations

	Very unhappy	Unhappy	Neutral	Happy	Very happy
Central Pedestrian	10.7	19.4	12.0	49.1	8.8
Public transport	15.3	30.6	13.3	36.7	4.1
Secondary Pedestrian	9.0	31.3	10.5	43.3	6.0
Intensive Transit	6.2	27.9	8.5	45.7	11.6
Vehicle Dependent	9.2	22.7	12.8	46.8	8.5
Rural	2.9	35.3	5.9	50.0	2.5

Figure 3 shows that income difference in vehicle dependent neighborhoods are higher compared to other locations.

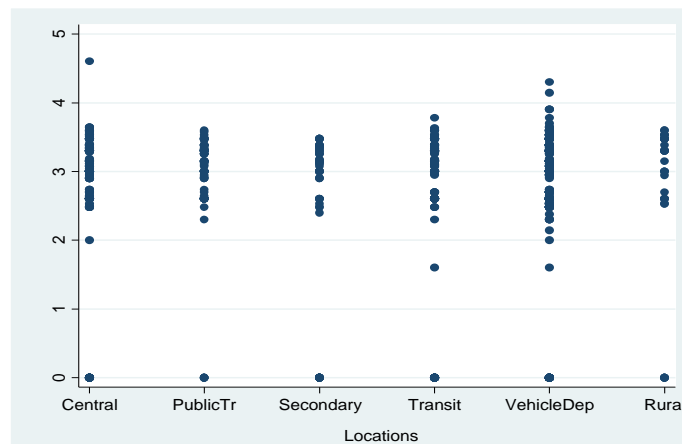

Figure 3. Income With Respect To Locations

Although age does not show a significant correlation with GH at 5 percent, correlation is significant at 7 percent and age is significantly correlated ($p < .01$) with all the predictors. Interaction model shows a significant coefficient for age. Thus, indicators may show significance for some categories in marginal analysis.

Table 4 indicates that GH is significantly correlated with marital status, income and health. Health shows stronger correlation with GH. Besides these significant variables, some other demographic, socio-economic variables will be included in the marginal analysis to check for significance of interactions. Because, marginal effects with respect to social indicators and interaction effects with respect to location are investigated.

Table 4. Pairwise Correlations Between GH And Explanatory Variables

GH	1										
Gender		1									
Age			1								
Marital	.08**		.31*	1							
Household#			-.13*		1						
Income	.09*	.12*	.19*		-.11*	1					
Health	.28*		-.16*	-.09*		.09*	1				
Employment		-.14*	-.27*	-.20*	.11*	-.24*		1			
Education			-.58*	-.25*		-.08**	.17*	.16*	1		
Occupation		-.14*	-.18*	-.13*	.11*	-.37*	-.07**	.52*	.10*	1	
Location			.10*								1

Empty cells in lower triangle of the table show statistical insignificance. *: $p < .01$; **: $p < .05$

Model Predictions of General Happiness

Model (1) did not meet the assumption of parallel lines (pl) which may be due to a large number of categories in predictor variables in the model. Family size as covariate and marital status as factor variable both violated pl assumption. In this case, generalized ordered logistic regression model (gologit) in which pl assumption is relaxed is used. The results showed age, marital status and health as significant predictors for all categories except marital status for very unhappy, whereas family size was not statistically significant. Age, marital status and health have positive coefficients in all categories of general happiness which indicates that respondents being in higher categories of age and health are more likely will be in higher categories of general happiness than current one. The results of the generalized model is given in Table 5 and Appendix C. However, marital status is not an ordered variable. It is originally sequenced as 1=Married, 2=Single, 3=Divorced or separated, 4=Widowed and 5=Engaged. Resequencing by putting “engaged” between “married” and “single” and rerunning gologit model gives marital status with a negative and significant coefficient in all categories except very unhappy which indicates that being in higher categories of marital status increases likelihood of being in current or lower category of general happiness. The outcomes are dichotomized and interpreted the same way as binary outcomes (Williams, 2006, pp. 63).

Model results vary based on the order of categories and the number of categories for each variable. Statistical significance of an explanatory variable can be lost when the order is changed. For example, a change in reference categories of marital status costs the significance of age in the gologit model.

When the categories of GH is reduced from five to three in model (1), marital (single vs married), education (higher education vs primary-secondary), employment (unemployed vs currently paid employee), occupation (self-employed vs private sector) and health (very good vs very poor) all show significant effects on the log odds of higher GH. But, no significant interaction effect at all is captured. However, when model (1) is run with five categories of GH, some significant interaction effects are captured (e.g., middle age in public transport zones, divorced or separated in central pedestrian zones). When marital status and location interaction is kept in model (1) and all other variables removed, one more significant interaction ($b = -2.13$, $p < .05$) is captured (being engaged in central pedestrian zones).

Predictor variables are dummies except for log income and family size in model (1). The mean values of quantitative and ordered variables are calculated as age 25.78, family size 3.28, education 4.56, monthly income 1430, health 3.96. Predictions for GH=1, 2, 3, 4, 5 at the mean values of these quantitative and ordered variables with 95% confidence intervals in brackets are $P(\text{very unhappy}) = 0.082[0.066, 0.099]$, $P(\text{unhappy}) = 0.244[0.217, 0.272]$, $P(\text{neither/nor}) = 0.126[0.104, 0.148]$, $P(\text{happy}) = 0.476[0.443, 0.508]$, $P(\text{very happy}) = 0.072[0.056, 0.088]$. The cumulative odds of unhappy is $(0.244 + 0.082) / (0.126 + 0.476 + 0.072) = 0.326 / 0.674 = 0.484$ whereas that of happy is $(0.476 + 0.126 + 0.244 + 0.082) / 0.072 = 12.89$.

Table 5 shows that some categories of marital status, employment status, education, health and location are significant predictors when categories (factors) of predictors are included in model (1). In this case, model (1) in which coefficients are in log-odds units, LR $\chi^2(9)=168.90$, Prob $\chi^2=0.0000$ (all the coefficients in the model are different from zero), Log likelihood = -1270.58 and Pseudo R² = 0.0623 is

$$GH^* = 0.221MARRIED + 0.453GRADUATE - 0.93UNEMPLOYED + 0.801SELFEMPLOYED + 1.735VERYGOODHEALTH + 0.738CENTRALPED$$

Table 5 also shows odds ratio (OR) of GH and mean marginal effects (MME) demographic and socioeconomic indicators not including interactions. When proportional odds ratio model is run using model (1) with factor variables but without the interaction term, the odds of higher general happiness vs the combined middle and lower levels are about 5.67 times as large for very good health as they are for very poor health. Similarly, about 2.23 times as large for self-employed as they are for private sector employed, about 3.97 times as large for higher educated as they are for lower educated. On the other hand, for probabilistic interpretation, MME results show that being married vs being single increases the probability of happiness by 10.30 pp on average as all other variables are held constant. Similarly, being in very good health condition vs being in very poor health condition increases the probability of being happy by 25.10 pp on average and that of being very happy by 12.90 pp on average. In the full model (2), health-location interaction showed no significant effects on the log-odds of higher general happiness whereas age-location interaction showed only two significant effects based on predictor and reference categories age 18-24 and vehicle dependent neighborhoods.

Table 5. Logistic Regression Models For Logodds, Odds and Mean Marginal Effects

Dependent Variable: GH Independent Variables	Coefficients		MME	
	b	OR	Happy	Very happy
Men vs women	-.066(.130)	.935	-.009(.019)	-.005(.009)
Age 25-31 vs 18-24	-.158(.165)	.853	-.022(.023)	-.011(.013)
Age 31-38 vs 18-24	-.488(.287)	.614	-.072(.043)	-.033(.018)
Age 39-45 vs 18-24	-.299(.386)	.742	-.043(.056)	-.043(.026)
Age 46-49 vs 18-24	.298(.581)	1.35	.035(.062)	.027(.056)
Married vs single	.818*(.254)	2.27*	.103*(.025)	.070*(.026)
Divorced or separated vs single	.391(.521)	1.48	.057(.068)	.028(.043)
Widow vs single	.239(.865)	1.27	.036(.124)	.016(.064)
Engaged vs single	.724**(.292)	2.06**	.095*(.029)	.059**(.030)
Family size	-.036(.064)	.965	-.005(.009)	-.003(.005)
Log Income	.039(.070)	1.04	.006(.010)	.003(.005)
Very good health vs very poor health	1.735*(.867)	5.67*	.251*(.155)	.129*(.037)
Unemployed vs currently paid employee	-.930*(.276)	.394*	-.142(.041)	-.061*(.020)
Unemployed in the last 12 months vs currently paid employee	-2.858*(1.012)	.057*	-.413*(.088)	-.102*(.019)
Student vs currently paid employee	-.509**(.247)	.601**	-.071**(.033)	-.039(.020)
Associates degree vs primary&secondary	.830**(.406)	2.29**	.118**(.056)	.060(.032)
MS-PhD vs primary&secondary	.453*(.310)	3.97*	.159*(.050)	.123**(.054)
Self-employed vs private	.801**(.335)	2.23**	.098*(.033)	.069(.035)
Central ped zones vs public transport zones	.738*(.233)	2.09*	.116*(.038)	.045*(.014)
Transit junction vs public transport zones	.793*(.257)	2.20*	.124*(.040)	.049*(.017)
Vehicle dependent neigh vs public transport zones	.644*(.375)	1.90*	.103*(.036)	.038*(.011)

*: p<0,01, **: p<0,05. Standard errors are in paranthesis.

Three out of eight categories of employment status and two out of five categories of education have significant coefficients. Predictions for GH at these significant categories and other particular categories show higher probabilities of higher GH. For example, predictions of GH for employed married women in very good health condition having higher income with undergraduate degree living in vehicle dependent neighborhoods are P(GH=very unhappy|x)=0.023, P(GH=unhappy|x)=0.095, P(GH=neither/nor|x)=0.065, P(GH=happy|x)=0.5895, P(GH=very happy|x)=0.2316. A change of location does not significantly change these probabilities. On the other hand, young unemployed low income associate degree single women students in rural neighborhoods with moderate health have P(very unhappy)=0.205, P(unhappy)=0.376, P(neither/nor)=0.121, P(happy)=0.271 and P(very happy)=0.027. If they live in central pedestrian zones, the probability of being very unhappy increases to 0.248. A substantial difference is observed in the probabilities of lower and higher happiness in the last two examples.

For easier interpretations, it might be better to generate an interaction model for each predictor variable with locations and then control for the contributions of the other related explanatory variables to predictor variable. For example, age, income and health are related to marital status and these variables can be controlled for contribution to marital status*location interaction model. Hierarchical regression model results indicated no significant contribution of age, income and health to the interaction model and the same is true for the other way around. However, at least one of these three variables significantly contributed to health*location interaction model (R-Square Diff. Model 2–Model 1=0.015, F(3,973)=5.197, p=0.001), whereas health*location interaction effect was not significant. Contribution of the age*location interaction model (Model 2) to $\log \frac{p}{1-p} = \gamma_j + \sum_{i=4}^n \beta_i O_i$ is checked. Pseudo-R² difference 0.075–0.062=0.013 indicated a significant contribution of age*location interaction. Conversely, at least one of education, health, marital status, employment and income significantly contribute to age*location interaction model (R-Square Diff.=0.098–0.003=0.095, F(5,971)=20.541, p=0.000). Finally, income*location interaction shows no statistically significant effects on the log-odds of higher happiness. On the other hand, at least one of age, education, occupation, marital status and employment contribute to income*location interaction model (R-Square Diff.=0.019–0.006=0.013, F(5,971)=2.612, p=0.023).

Age-Location Effects

To estimate the objective spatial effects of age on the probability of general happiness, age-location interaction model (3) is used.

$$GH^* = \beta_1 AGE_i + \beta_2 LOCATION_j + \beta_{12} AGE*LOCATION_{ij} + e \tag{3}$$

Table 6 shows predictions of marginal effects of age categories relative to reference age category 18-24 at indicated locations, i.e. the effect of age difference within the same location. In rural Adana, the effect of age on the probability of higher happiness increases as age increases relative to 18-24 category. The effect of 46-49 category relative to 18-24 increases the probability of higher happiness by 0.43-0.52 pp in central pedestrian, transit junctions and rural.

Table 6. Conditional Effects of Age Over Higher GH At Different Locations

Reference: 18-24	Conditional effects	95% CI
Age 25-31* secondary pedestrian	.246**(.126)	[.00, .49]
Age 39-45* public transport	-.437*(.069)	[-.57, -.30]
Age 39-45* transit junctions	-.369*(.139)	[-.64, -.10]
Age 46+*rural	.520*(.140)	[.24, .79]
Age 46+*central pedestrian	.434*(.044)	[.35, .52]
Age 46+* public transport	-.437*(.069)	[-.57, -.30]
Age 46+*transit junctions	.448*(.066)	[.32, .58]

*: p<0,01; **: p<0,05. Standard errors are in parantheses

Table 7 shows these results in the log-odds and odds. The results of interaction OR model with no control variables included indicate that higher age categories vs ages 18-24 living in central pedestrian zones, secondary pedestrian zones and vehicle dependent neighborhoods are less likely to have higher GH than those living in rural neighborhoods. The results indicate that health and education did not improve present significance of the effects of higher age-location interactions.

Table 7. Interaction Effects of Age and Location on GH

Reference:Rural	Interaction coefficients b ₁₂		Interaction Effects On the Log-Odds		Interaction Effects On the Odds	
	No control variables		Control Variables			
Age categories vs 18-24	Log-odds model	OR model	+Health	+Education	+Health	+Education
Age 39-45* secondary	-2.66*(.894)	.070*(.063)	-4.30*(2.08)	-2.78*(.906)	.075*(.074)	.062*(.056)
Age 39-45*vehicle dep	-2.12**(.851)	.121**(.103)	.865(.956)	-2.17**(.846)	.241(.245)	.114**(.097)
Age46+*secondary ped	-17.40*(1.12)	.000*(.000)	1.43(.979)	-17.31*(1.12)	.000*(.000)	.000*(.000)
Age 46+*vehicle-dep	-15.32*(1.12)	.000*(.000)	-3.83(1.98)	-15.35*(1.12)	.000*(.000)	.000*(.000)
Age 46+*central-ped	-15.86*(1.24)	.000*(.000)	-2.71**(.138)	-15.83*(1.24)	.000*(.000)	.000*(.000)

	LR $\chi^2(11)=54.76$, Prob> $\chi^2=0.0018$ LL=-1327.65, Pseudo R ² =.0202	LR $\chi^2(11)=148.7$ Prob> $\chi^2=0.000$ LL = -1280.66 PseudoR ² =.055	LR $\chi^2(11)=56.9$ Prob> $\chi^2=0.001$ LL = -1326.70 PseudoR ² =.021		
--	--	--	---	--	--

*: p<0,01; **: p<0,05. Robust standard errors are in parantheses. LL: Loglikelihood

Previous research have established that age varies systematically with education level, wages, social trust etc. (Bezimeni, 2011). Thus, in this study age-location interaction effects are controlled with health and education. Since education is used as control variable for income, their contribution would be about the same, which is confirmed in this study. Social trust was not related to age. So, only education and health are added one at time in model (4).

Marital Status-Location Effects

Marital status-location interaction effects on the odds of general happiness are estimated using logit model

$$GH^* = \beta_1 \text{MARITALSTATUS}_i + \beta_2 \text{LOCATION}_j + \beta_{12} \text{MARITALSTATUS}_i * \text{LOCATION}_j + e \quad (4)$$

Table 8 shows the predictions of conditional effects of marital statue (single, divorced or separated, widowed and engaged) over higher GH at different locations of living relative to being married. General happiness of divorced or separated persons was more likely lower than that of the married ones in the central pedestrian zones but higher than that of the marrieds in secondary pedestrian zones. General happiness of the widowed persons was more likely lower than that of the married ones in public transport zones but higher than that of the married ones in central and secondary pedestrian zones. General happiness of single persons was more likely lower than that of the marrieds in vehicle dependent neighborhoods and that of engaged persons was more likely higher than that of the marrieds in rural neighborhoods.

The effect of being single (MS₂) vs being married (MS₁) on higher general happiness (GH=3) conditional to (depends on) vehicle dependent neighborhood (LOC=5) is

$$\frac{\Delta P(GH = 3 | LOC = 5)}{\Delta MS_2} = P(GH = 3 | MS = 2, LOC = 5) - P(GH = 3 | MS = 1, LOC = 5) = 0.501 - 0.701 = -0.200.$$

The effect of being single vs married people on higher general happiness was highly significant (p<.01) only in vehicle-dependent neighborhoods. This effect was negative, hence living in vehicle-dependent neighborhoods reduces the probability of higher general happiness for single people by approximately 20 pp. compared to married people.

Table 8. Conditional Effects of Marital Status Over Higher GH at Different Locations

Reference: Married	Conditional effects	95% CI
Single*vehicle dependent	-.200*(.055)	[-.31, -.09]
Divorced or separated*central pedestrian	-.515*(.177)	[-.90, -.13]
Divorced or separated*secondary pedestrian	.462*(.070)	[.22, .70]
Widowed*central pedestrian	.302*(.090)	[.12, .48]
Widowed*public transport	-.399*(.125)	[-.64, -.15]
Widowed*secondary pedestrian	.462*(.123)	[.22, .70]
Engaged*rural	.314**(.129)	[.06, .57]

*: p<0,01; **: p<0,05. Standard error are in parantheses

In central pedestrian areas, the probability of higher general happiness for those who are divorced or separated decreases by approximately 51.50 pp compared to the married. In secondary pedestrian areas, it increases by approximately 46.20 pp.

In central pedestrian areas, the probability of higher general happiness for widowed persons increases by approximately 30.30 pp compared to married persons. The increase is approximately 46.23 pp in the secondary pedestrian zones. In public transport areas, the probability of higher general happiness among widowed persons decreases by approximately 39.90 pp compared to married ones.

In rural neighborhoods, the effect of engaged people on the probability of higher general happiness compared to married people was positive (0.314) and significant (p<0.05). The effect of being engaged on probability of

higher general happiness relative to the married increases by 31.40 pp.

Table 9 shows the log-odds coefficients of marital status and locations. In central pedestrian and secondary pedestrian zones, widowed persons have higher odds of higher GH ($\exp(1.08)=2.94$ and $\exp(1.58)=4.85$) compared to single persons, whereas in public transport zones they have lower odds of higher GH ($\exp(-16.99)=0$) compared to single persons. In secondary pedestrian zones, divorced or separated persons have odds of higher GH about 4.85 times those of single persons.

Odds ratio of higher general happiness is $\frac{p_1}{\frac{1-p_1}{p_0}}$ where p_1 is the estimated probability of higher general happiness for divorced or separated, p_0 is the estimated probability of higher general happiness for single persons (DeMaris, 1995). Marital status is not an ordered variable. Thus, it can be treated as binary for each pair of comparisons based on a reference category, e.g., being single. For instance, MARITALSTATUS=0 for single and MARITALSTATUS=1 for married can be substituted in (4) to find logit and odds ratio. This can be repeated for other marital status with a reference category. For further analysis, age, income and health can be used as control variables in (4) to check for their contribution to higher general happiness.

Table 9. Effects of Marital Status and Location On the Log-odds of Higher GH

Reference:Single	Central Pedestrian	Public Transport	Secondary Pedestrian	Transit Junctions	Vehicle Dependent	Rural
Married	.570(.420)	-.127(.508)	.528(.576)	.006(.486)	.965(.243)	.922(.584)
Divorced-separated	-2.05(1.46)	-.276(.740)	1.58*(.240)	-.446(.641)	2.34(1.323)	2.34(1.32)
Widowed	1.08*(.140)	-16.99*(1.03)	1.58*(.240)	-.580(.719)	-.580(.719)	-.58(.719)
Engaged	-1.07(1.73)	-.115(1.43)	1.23(2.58)	.524(.534)	.883(.305)	3.09(1.25)
Central Pedestrian		.585**(.245)	.500(.271)	-.050(.256)	.282(.168)	.555(.338)
Public transport	-.585(.245)		-.085(.310)	-.635**(.298)	-.303(.228)	-.03(.370)
Secondary pedestrian	-.500(.270)	.085(.310)		-.550(.320)	-.218(.255)	.055(.387)
Transit junctions	.049(.256)	.635**(.298)	.550(.320)		.332(.240)	.605(.378)
Vehicle neighbor	-.282(.168)	.303(.228)	.218(.255)	-.332(.240)		.273(.326)
Rural	-.555(.338)	.030(.370)	-.055(.388)	-.605(.378)	-.273(.326)	

Table 10 shows location effects over the marginal effects of marital status. Only the effects of divorced-separated and widowed vs single persons are significant for all locations. The log-odds coefficient of being widowed in rural neighborhoods is -0.58, whereas the log-odds coefficient of interaction WIDOWED*PUBLICTRANSPORT is 1.66. Multiplicative effect on the odds of being widowed is $\exp(-0.58+1.66*PUBLICTRANSPORT)$. For persons living in rural neighborhoods, the effect of being widowed is $\exp(-0.58)=0.56$. This suggests that among those living in rural neighborhoods, widowed persons are 44% less likely to have higher GH compared to single persons. Among those living in public transport zones the odds of higher GH is $\exp(-0.58+1.66)=1.08$ times as great for widowed as they are for single persons. This suggests that widowed persons living in public transport zones have odds of higher happiness about 1.1 times those of single persons. Similarly, widowed persons living in transit junctions have odds of higher happiness $\exp(-0.58+2.16)=4.85$ times those of single persons. On the other hand, widowed persons living in secondary pedestrian zones are 100% less likely to have higher GH compared to single persons.

Divorced or separated persons vs singles living in public transport zones are less likely to have higher GH in comparison to those living in rural neighborhoods. The log-odds coefficient of being divorced or separated in rural neighborhoods is 2.34, whereas the log-odds coefficient of interaction DIVORCED-SEPARATED*PUBLICTRANSPORT is -4.40. Multiplicative effect on the odds of divorced-separated is $\exp(2.34-4.40*PUBLICTRANSPORT)$. For persons living in rural neighborhoods, the effect of being divorced or separated is $\exp(2.34)=10.38$. This suggests that among persons living in rural neighborhoods, widowed individuals have odds of higher GH about 10 times those of single persons. Among those living in public transport zones the odds of higher GH is $\exp(2.34-4.40)=0.127$ times as great for divorced or separated as they are for single persons. This suggests that among those living in rural neighborhoods, divorced or separated persons are 87.3% less likely to have higher GH compared to single persons.

Table 10. Effects of Location Over the Conditional Marginal Effects of Marital Status

Reference:Single	Central Pedestrian	Public Transport	Secondary Pedestrian	Transit Junctions	Vehicle Dependent	Rural
Married*central-pedestrian		.697(.659)	.043(.713)	.564(.641)	-.395(.484)	.043(.630)
Divorced-separated*central		-1.78(1.63)	-3.63**(1.48)	-1.61(1.59)	-4.40**(1.97)	Omitted
Widowed*central-ped		18.07*(1.03)	-.500(.271)	1.66**(733)	1.66**(733)	Omitted
Engaged*central-pedestrian		-.955(2.25)	-2.30(3.11)	-1.59(1.81)	-1.95(1.76)	-2.21(1.28)
Married*public-transport	-.697(.659)		-.655(.768)	-.133(.733)	-1.09(.562)	-.352(.718)
Divorced-separated*public-transport	1.78(1.63)		-1.85(.778)	.170(.978)	-2.62(1.52)	-4.4**(1.97)
Widowed*public-transport	-18.07*(1.03)		-18.57*(1.05)	-16.41*(1.25)	-16.41*(1.25)	1.66**(733)
Engaged*public-transport	.954(2.25)		-1.34(2.95)	-.639(1.52)	-.998(1.46)	-4.16(2.14)
Married*secondary-ped	-.043(.713)	.655(.768)		.522(.753)	-.437(.626)	-1.05(.774)
Divorced-separated*secondary-ped	3.63*(1.48)	1.85*(.778)		2.02*(.682)	-.764(1.34)	-2.62(1.52)
Widowed*secondary-ped	.500(.270)	18.57*(1.06)		2.16*(.759)	2.16*(.759)	-16.4*(1.25)
Engaged*secondary-ped	2.30(3.11)	1.34(2.95)		.705(2.63)	.346(2.60)	-3.21(1.89)
Married*transit-junctions	-.564(.641)	.133(.703)	-.522(.753)		-.959(.540)	-.395(.820)
Divorced-separated*transit junctions	1.61(1.59)	-.170(.978)	-2.02*(.682)		-2.79(1.47)	-.764(1.34)
Widowed*transit-junctions	empty	empty	empty		empty	2.16*(.759)
Engaged*transit-junctions	1.59(1.81)	.639(1.52)	-.705(2.63)		-.359(.611)	-1.86(2.86)
Married*vehicle-dependent	.395(.484)	1.09(.563)	.437(.626)	.959(.540)		-.916(.757)
Divorced-separated*vehicle-dependent	4.40**(1.97)	2.62(1.52)	.764(1.34)	2.79(1.47)		-2.79(1.47)
Widowed*vehicle-dep	-1.66**(733)	16.41*(1.25)	-2.16*(.759)	omitted		empty
Engaged*vehicle-dependent	1.95(1.76)	.998(1.46)	-.346(2.60)	.359(.611)		-2.57(1.35)
Married*Rural	.352(.718)	1.05(.774)	.395(.819)	.916(.757)	-.043(.630)	
Divorced-separated*rural	empty	empty	empty	empty	empty	
Widowed*rural	empty	empty	empty	empty	empty	
Engaged*rural	4.16(2.14)	3.21(1.89)	1.86(2.86)	2.57(1.35)	2.21(1.28)	

LR $\chi^2(11) = 58.17$ Prob > $\chi^2 = 0.0003$ Loglikelihood = -1325.94 Pseudo R² = .0215

*:p<0,01; **:p<0,05. Robust standard errors are in parantheses. Omitted: Because of collinearity. Empty: no observation

Table 11 shows the interaction effects of marital status and location in the log odds and odds of higher GH. When three control variables are added to base interaction model (4) one at a time, income and health each significantly contributed to interaction model (4). When all three control variables are added at the same time, widowed vs single in public transport zones and transit junctions, and engaged in central pedestrian zones vs single lost their significance (not shown) in comparison to Table 10 results. Contribution of health to model (4) is more significant where difference in chi-square is 148.74-58.17=90.57.

Income and health of engaged persons relative to single persons in vehicle dependent neighborhoods improves the significance of interaction effects from no significance to $p < 0.05$. Significant contribution here means a control variable improves the significance of the effect in the model it is included (e.g. $p < .05$ to $p < .01$ or from no significance to $p < .05$). If a significance level remain the same (e.g. $p < .05$ to $p < .05$) after a control variable is added, there is no significant contribution. In the interaction odds ratio model with no control variables included, the effect of being widowed in public transport zones on the odds of higher GH is zero but highly significant ($b=0$; $p < .01$). So, the odds of being in higher happiness are 0 times as large for widowed persons vs single persons living in public transport zones as they are for those in rural neighborhoods. This suggests that widowed persons living in public transport zones are 100% less likely to have higher GH compared to single persons.

Table 11. Contribution of Control Variables to Interaction Effects of Marital Status and Location on GH

Reference: Rural	Interaction coefficients b_{12}		Interaction Effects On the Log-Odds			Interaction Effects On the Odds		
	No control variables		Control Variables			Control variables		
Predictor: Marital vs single	Interaction log-odds model	Interaction OR model	+Income	+Age	+Health	+Income	+Age	+Health
Divorced-separated *Public transport	-4.40** (1.97)	.012** (.024)	-4.18* (2.08)	-4.44* (1.93)	-4.30* (2.08)	.016* (.032)	.012** (.023)	.014* (.028)
Widowed*public transport	1.66** (.730)	5.25** (3.85)	1.73** (.733)	1.66** (.750)	.865 (.956)	5.63** (4.13)	5.26** (3.94)	2.38 (2.27)
Widowed*secondary pedestrian	-16.41* (1.24)	.000* (.000)	-14.34* (1.25)	-16.39* (1.26)	-16.52* (1.39)	.000* (.000)	.000* (.000)	.000* (.000)
Widowed*transit junction	2.16* (.759)	8.65* (6.57)	2.20* (.759)	2.02* (.784)	1.43 (.979)	9.00* (6.83)	7.57* (5.93)	4.16 (4.07)
Engaged*public transport	-4.16 (2.14)	.016 (.033)	-4.32** (2.08)	-4.15 (2.17)	-3.83 (1.98)	.013** (.033)	.016 (.034)	.022 (.043)
Engaged*vehicle dependent	-2.57 (1.35)	.077 (.104)	-2.74** (1.22)	-2.59 (1.37)	-2.71** (1.38)	.064** (.078)	.075 (.103)	.067** (.092)
Engaged*central pedestrian	-2.21 (1.28)	.110 (.141)	-2.36** (1.14)	-2.20 (1.30)	-2.24 (1.30)	.095** (.108)	.110 (.143)	.106 (.139)
	LR $\chi^2(26) = 58.17$ Proby $\chi^2 = 0.0003$ LL = -1325.94 Pseudo R $^2 = .0215$		LR $\chi^2(27) = 62.37$ Proby $\chi^2 = 0.0001$ LL = -1323.84 PseudoR $^2 = .023$	LR $\chi^2(27) = 59.76$ Proby $\chi^2 = 0.0003$ LL = -1323.84 PseudoR $^2 = .022$	$\chi^2(27) = 148.74$ Proby $\chi^2 = 0.0000$ LL = -1280.66 PseudoR $^2 = .055$			

* $p < 0.01$; ** $p < 0.05$. Robust standard errors are in parantheses

Health Status-Location Effects

To estimate health status-location interaction effects on the probability of general happiness, model (5) is

$$GH^* = \beta_1 HEALTH_i + \beta_2 LOCATION_j + \beta_{12} HEALTH*LOCATION_{ij} + e \quad (5)$$

The effect of a person with good or very good health on high general happiness relative to poor or very poor health status was found to be locational significant. 1. Health = very poor or poor health, 2. Health = moderate health, 3. Health = good or very good health.

Table 12. Conditional Effects of Health Over Higher GH at Different Locations

Reference: Poor Health	Conditional Effects	95% CI
Good health* Vehicle dependent	.614*(.243)	[.138, 1.09]
Good health* Transit junctions	1.37(.890)	[-.38, 3.13]
Good health* Public transport	1.09(.638)	[-.16, 2.34]
Good health* Secondary pedestrian	1.19(.900)	[-.57, 2.95]
Good Health* Rural	-.800(.905)	[-2.58, .977]

*: $p < 0.05$. Standard errors are in parantheses.

Table 12 shows conditional effects of good health on the probability of higher GH (i.e., GH=3) for all locations. However, the effect of good health on higher GH is significant only in vehicle dependent neighborhoods. This result is based on linear prediction. The interaction effect is the difference between the impact of health difference among people living in vehicle dependent neighborhoods and the impact of health difference among people living in rural neighborhoods, which can be calculated using

$$\frac{\Delta^2 P(GH|HEALTH, LOC)}{\Delta HEALTH_i \Delta LOC_j} = \frac{\Delta}{\Delta LOC_j} \left(\frac{\Delta P}{\Delta HEALTH_i} \right) = \frac{\Delta}{\Delta LOC_j} [P(GH = 3|HEALTH = 3, LOC) - P(GH = 3|HEALTH = 1, LOC)] - [P(GH = 3|HEALTH = 3, LOC = 5) - P(GH = 3|HEALTH = 1, LOC = 5)] - [P(GH = 3|HEALTH = 3, LOC = 1) - P(GH = 3|HEALTH = 1, LOC = 1)]$$

Table 13. Effects of Health Status and Location On the Log-odds of Higher GH

Reference:very poor	Central Pedestrian	Public Transport	Secondary Pedestrian	Transit Junctions	Vehicle Dependent	Rural
Poor	.598(1.54)	-.22.26*(2.62)	-2.95*(.880)	-4.18*(.745)	.598(1.54)	.598(1.54)
Moderate	-3.33*(.780)	-2.40*(.905)	-2.45**(.105)	-3.60*(.823)	1.02(1.46)	-2.0*(.738)
Good	-2.17*(.704)	-.916(.824)	-1.49(.918)	-2.54*(.765)	1.81(1.44)	-1.19*(.386)
Very good	-1.00(.616)	-1.00(.616)	-1.00(.616)	-1.00(.616)	2.45(1.46)	-1.0(.616)
Central pedestrian		1.59*(.589)	.885(.700)	.342(.496)	.502(.388)	1.07(.684)
Public transport	-1.59*(.589)		-.706(.805)	-1.93*(.647)	-1.09(.562)	-.519(.797)
Secondary ped.	-.885(.700)	.706(.805)		-1.23(.749)	-.383(.676)	.186(.880)
Transit junctions	.342(.496)	1.93*(.647)	1.23(.749)		.843(.470)	1.41(.734)
Vehicle dependent	-3.96*(1.60)	-2.37(1.65)	-3.07(1.69)	-4.30*(1.62)		2.89**(.144)
Rural	-1.07(.684)	.519(.797)	-.186(.880)	-1.41(.734)	2.89**(.144)	

Table 13 shows the log-odds β_1 and β_2 coefficients of health and locations. In all locations except vehicle dependent neighborhoods, individuals who report moderate health have lower odds of higher GH ($\exp(-3.33)=0.036$, $\exp(-2.40)=0.09$, $\exp(-2.45)=0.086$ and $\exp(-3.60)=0.027$) compared to very poor health. In central pedestrian zones, transit junctions and rural neighborhoods individuals who report good health have lower odds of higher GH those who report very poor health.

With three categories of GH, no significant interaction effects of health and location were found. Hence, subsequent analysis is based on GH with five categories. Table 14 shows β_{12} coefficients, i.e. interaction effects on the log odds of higher GH. These results indicate pairwise location difference in health difference. Rows are interactions of health categories vs very poor health with indicated locations and columns are reference locations. Persons living in vehicle dependent neighborhoods with all health conditions have higher odds of GH than those living in all other locations. The log-odds coefficient of good health in rural neighborhoods is -1.19, whereas the log-odds coefficient of interaction GOODHEALTH*CENTRALPEDESTRIAN vs rural is 3.01. Multiplicative effect on the odds of good health is $\exp(-1.19+3.01*CENTRALPEDESTRIAN)$. For persons living in rural neighborhoods, the effect of good health is $\exp(-1.19)=0.304$. This suggests that individuals living in rural neighborhoods with good health are 70% less likely to have higher GH compared to very poor health. Among those living in central pedestrian zones, the odds of higher GH is $\exp(-1.19+3.01)=1.82$ times as great for good health vs very poor health. This suggests that among persons living in central pedestrian zones, those with good health have odds of higher GH about 1.82 times those of very poor health.

Table 14. Pairwise Location Differences of Interaction Effects of Health

	Central Pedestrian	Public Transport	Secondary Pedestrian	Transit Junctions	Vehicle Dependent	Rural
Moderatehealth*Central ped		-.928(.813)	-.878(.975)	.272(.702)	-.893(.560)	3.02(1.63)
Goodhealth*Central ped.		-1.25(.645)	-.679(.764)	.366(.557)	-.528(.432)	3.01**(.150)
Verygoodhealth*Centralped.		Omitted	Omitted	Omitted	Omitted	3.46**(.159)
Poor health*Public-trans.	-22.85*(1.88)		-19.30*(1.07)	-18.08*(.96)	-19.40*(1.06)	empty

Good health*Public-trans.	1.25**(.634)		.575(.876)	1.62**(.71)	.727(.61)	-1.34(.850)
Poor health*Secondary ped.	-3.55**(.78)	19.31*(2.62)		1.23(.749)	-.093(.87)	-22.9*(1.88)
Poor health*Transit junct.	-4.78*(1.71)	18.08*(2.58)	-1.23(.749)		-1.32(.73)	-3.6**(.178)
Good health*Transit junct.	-.366(.557)	-1.62**(.710)	-1.05(.821)		-.894(.52)	-.297(.997)
Poorhealth*Vehicle dep.	Omitted	22.86*(3.04)	3.55**(.178)	4.78*(1.71)		-4.78*(1.71)
ModerateHealth*Vehicle d	4.35*(1.65)	3.42**(.172)	3.47(1.80)	4.62*(1.67)		-1.60(1.09)
Good health*Vehicle dep.	3.98**(.161)	2.73(1.66)	3.30(1.71)	4.35*(1.64)		-1.34(.850)
Verygoodhealth*Vehicle d.	3.46**(.159)	3.46**(.159)	3.46**(.159)	3.46**(.159)		Omitted
Good health*Rural	.977(.798)	-.278(.910)	.297(.997)	1.34(0.85)	-3.01**(.150)	
Very good health*Rural	Omitted	Omitted	Omitted	Omitted	-3.46**(.159)	

LR $\chi^2(11) = 111.74$ Prob > $\chi^2 = 0.0000$ Loglikelihood = -1299.155 Pseudo R² = .0412

*:p<0,01; **:p<0,05. Robust standard errors are in parantheses. Omitted: because of collinearity

Table 15 shows the results of model (5) in the log odds and odds with possible contribution of the control variables to the prediction of happiness. Significant interaction effects are captured. Age was significant in generalized ordered logit model and income was a significant correlate of GH and they are known to be important determinants of health. Thus, each is controlled for possible contribution to health-location interaction effects. Age made significant contribution to the model, but income did not. When age is added to the model as covariate, interaction coefficient of moderate health*central pedestrian zones became significant (p<0.05). However, OR standard deviation was large. The same is observed for good and very good health in central pedestrian zones. This perhaps was due to low number of observations in the reference category. To remove multicollinearity, the reference category is changed from very poor health to very good health and interaction model was run again. Moderate health and central pedestrian interaction OR was not significant (OR=2.22, p>.30) anymore, but good health and central pedestrian kept its significance (OR=3.60 and p<.05). When income is added to the model, only good health and central pedestrian interaction OR was significant (OR=3.61, p<.05). The other results do not improve statistical significance of the base interaction models.

Table 15. Contribution of Control Variables to Interaction Effects of Health and Location on GH

Reference:Rural	Interaction coefficients b ₁₂		Interaction Effects On the Log-Odds of GH		Interaction Effects On the Odds of GH	
	No control variables		Control variables		Control variables	
Predictor: Health vs very poor health	Log-odds model	OR model	+Income	+Age	+Income	+Age
Poorhealth*secodaryped	-22.86*(1.88)	.000*(.000)	-22.97*(1.87)	-23.11*(1.97)	.000*(.000)	.000*(.000)
Poorhealth*transit-junction	-3.55**(.178)	.029**(.051)	-3.42(1.76)	-3.79(1.86)	.033(.057)	.023**(.042)
Poorhealth*vehicle-dep.	-4.78*(1.71)	.008*(.014)	-4.89*(1.70)	-5.55**(.183)	.008*(.013)	.004*(.007)
Moderatehealth*vehicle dep	-1.60(1.09)	.203(.222)	-1.49(1.07)	-1.57(.990)	.225(.242)	.208(.205)
Moderatehealth*central ped.	3.02(1.63)	20.59(33.64)	3.12(1.64)	3.45**(.168)	22.63(37.03)	31.42**(.52.65)
Goodhealth*vehicle-dep.	-1.34(.850)	.261(.222)	-1.32(.826)	-1.23(.860)	.266(.220)	.292(.251)
Goodhealth*central-ped.	3.01**(.150)	20.22**(.30.24)	3.02**(.150)	3.47**(.162)	20.59**(.30.84)	32.19**(.52.13)
Verygoodhealth*central ped	3.46**(.159)	31.68**(.50.21)	3.50**(.158)	3.85**(.171)	33.12**(.52.19)	46.89**(.79.96)
	LR $\chi^2(23) = 111.74$ Log Likelihood(LL)=-1299.16 PseudoR ² = .041		LL=-1298.1 PseudoR ² = .042	LL=-1292.7 PseudoR ² = .046	LL=-1298.11 PseudoR ² = .042	LL= -1292.73 PseudoR ² = .046

*:p<0,01; **:p<0,05. Robust standard errors are in parantheses

CONCLUSION

In this study, conditional marginal effects and interaction effects of social indicators and locations on the log odds and odds of higher general happiness were investigated. With three categories of GH, conditional marginal effects were significant but interaction effects were not. This result was in line with the findings of DeMaris (1995). Even though predictive margins were mostly significant, conditional marginal effects of predictor variables were less significant in numbers leaving not much for significance of interaction effects. Thus, it can be inferred that location of living did not moderate the effects of social indicators on general happiness with three categories. Subsequently, the analyses were repeated using the five category general happiness and significant interaction effects were captured. Health, age and marital status as significant predictor variables included in interaction effect analyses. The contributions of predictor variables to these interaction effects were controlled. Health made significant contribution to interaction of marital status with location. However, health and education did not improve present significance of the effects of higher age-location interactions. Age made significant contribution to health-location interaction model, but income did not. When health, age, income control variables are added to maritalstatus*location interaction model one at a time, contributions of income and health were significant. Contribution of health was more significant.

The effects of social indicators over time-framed happiness in Adana were estimated (Mavruk et al., 2021, pp. 541-543). Gender effect was not significant, which is in line with this study. The effect of being divorced or separated vs being married decreased the probability of global happiness when all spatial variables were included in the model, this result was in line with DeMaris (1995) except for spatial effect. In this study, the results were mixed. The effects of the divorced or separated compared to the married ones on general happiness were significant in the central and secondary pedestrian areas. These effects were negative in the central pedestrian zones and positive in the secondary pedestrian zones. The effects of being widowed on the probability of general happiness compared to the married were significant in the central pedestrian, public transport and secondary pedestrian areas. These effects were positive in the central pedestrian and secondary pedestrian zones and negative in the public transport zones.

Among individuals living in public transport zones and transit junctions, widowed persons had higher odds of GH than single persons. Divorced-separated and widowed persons vs single persons living in secondary pedestrian zones are more likely to have higher general happiness than those living in all other urban locations. On the other hand, widowed persons vs single persons living in public transport and transit junctions are more likely to have higher general happiness than those living in rural neighborhoods. Divorced-separated and widowed persons vs single persons living in public transport and secondary pedestrian zones are less likely to have higher GH than those living in rural neighborhoods.

The odds of higher general happiness were about four times as large for good health in central pedestrian-rural difference as they are for very poor health when age or income is added to base interaction model. On the other hand, individuals who reported poor, moderate and good health in vehicle dependent neighborhoods had the odds of higher happiness about two to five times those in very poor health, whereas they were less likely to have higher general happiness compared to rural neighborhoods. All pairwise location differences of interaction effects indicate that persons living in vehicle dependent neighborhoods in all health conditions vs very poor health have higher odds of general happiness than those living in the other urban locations. In a similar study, Mavruk et al. (2021) found that individuals having poor and moderate health conditions in central pedestrian areas, and having moderate health in transit junctions were less likely to have higher happiness at present than those living in the other locations.

Trust in human was not significant in explaining age which contradicts Bezimeni (2011) who reported the trust as a significant cause of age. Location effects of age difference were mixed but higher age was less likely to be happier than young participants in half of the locations. This result was in line with the study of Mavruk et al. (2021, pp.541-543) in which the effect of older age category vs young was negative and spatially significant over global happiness. Higher age individuals from rural, central pedestrian areas and transit junctions had the odds of higher general happiness greater than those of young individuals. In general, higher age individuals vs younger living in urban zones were less likely to have higher general happiness than those living in rural neighborhoods. In a similar study, Mavruk et al. (2021) found that middle age vs younger individuals living in transit junctions were more likely to have higher happiness (at present) than those living in rural Adana.

All the evidences suggest that vehicle dependent neighborhoods are more livable for individuals with better health conditions. Secondary pedestrian zones are more livable for divorced-separated and widowed persons. Rural neighborhoods are happier with moderate to older age groups, thus has higher degree of livability

compared to other locations of urban Adana. Rural neighborhoods are less livable for divorced or separated whereas more livable for widowed persons compared to single persons.

This study provides an opportunity to individuals who can afford to change location but have no preference to decide for a new livable location in Adana.

APPENDIX A.

Short Background

Adana has been economically neglected since the end of cotton era in Çukurova. It was the beginning of impoverishment and would inevitably reflect on well-being of Adana. After industry left Adana for İzmit/İstanbul regions, no large scale production sector left in the province. Before 1980 military coup, the city started receiving migrants from the southeastern cities in large numbers with low socio-economic status, large family size and different cultures. Instead of cottons, slums popped up in the cotton fields overnights. New rural and urban neighborhoods continued to emerge together since then. Today's urban Adana is mostly formed of native people who escape rural neighborhoods and smaller towns for better life. On the other hand, rural Adana was taken over partially by Southeastern migrants and immigrants where rural residents left for urban Adana. The latest wave of immigrants came from Syria including different religion sects and the ISIS militants who infiltrated into neighborhoods and disrupted the social and environmental order. Most have large family size and are below poverty line, working for a low salary or unemployed. They would find a place to themselves around Arabic speaking neighborhoods where mostly Urfa migrants are located. Not surprisingly, increasing number of poor people continue raising unemployment rates and income inequality in Adana. All these negatively reflected on the existing native residents some of whom lost their jobs and had to move to new locations within the city, within the country or abroad. Worsening economic conditions contributed to outflow of everyday two full airplanes of Turkish people only to Mexico. Of whom considerable proportion is from Adana. Those who cannot afford or not able to move abroad stayed in Adana and moved to their preferred neighborhoods.

In addition to high income inequality and high unemployment, the city has been in the highlights with the use of illicit drugs and marijuana. Adana was reported as number three in the world in illicit drugs, marijuana and alcohol, based on a 2017 sample (Daglioglu et al., 2019). Furthermore, there are some allegations about the international drug trafficking for Europe being headed towards Mersin ports and perhaps towards Adana shores.

APPENDIX B

The probabilities of GH categories are included in this part. GH^* in model (1) cannot be observed. Instead, since there are happiness data in the ordered category $GH=1,2,\dots,j$, the respondents answer the question about their own happiness on a j -scale. They choose the answer category that best describes their happiness (GH^*). If happiness level that the participants answered correctly is below the first cut-off point, they choose the lowest category. If the level of happiness they answered correctly falls between the first and second cut-off points, they mark the second category. Assuming there are $j=1,\dots,k$ categories, observed categories of GH are

$$GH = j \leftrightarrow \gamma_{j-1} < GH^* \leq \gamma_j$$

where γ_{j-1} and γ_j are the corresponding thresholds such that $\gamma_j < \gamma_{j+1}$; $\gamma_0 = -\infty$, $\gamma_j = \infty$ (Hajdu and Hajdu, 2014, p.115). Given the ith category observation x_i of the independent variables, the probability of observing $GH=j$:

$$P(GH = j | x_i) = P(\gamma_{j-1} < GH^* \leq \gamma_j | x_i) = P(GH^* \leq \gamma_j | x_i) - P(GH^* \leq \gamma_{j-1} | x_i)$$

In our case $k=5$:

GH=1 (very unhappy) if $-\infty < GH^* < \gamma_1$

GH=2 (unhappy) if $\gamma_1 < GH^* < \gamma_2$

GH=3 (neither nor) if $\gamma_2 < GH^* < \gamma_3$

GH=4 (happy) if $\gamma_3 < GH^* < \gamma_4$

GH=5 (very happy) if $\gamma_4 < GH^* < \infty$

APPENDIX C

The results in this part follows from Williams (2006). Table C1 shows the estimated coefficients for four (j-1) binary regressions with t values in parantheses for GH>j where j is the number of categories of GH from 1 to 5.

Table C1. Estimated coefficients for four binary regressions of GH

Variables	GH>1	GH>2	GH>3	GH>4
Age	0.103(0.68)	0.100(1.04)	0.194 (2.13)	0.354 (2.53)
Gender	0.197(0.83)	-0.024(-0.16)	-0.131(-0.95)	-0.281(-1.12)
Marital status	-0.064(-0.57)	0.196(2.32)	0.298(3.67)	0.210(1.85)
Family size	-0.04(-0.36)	-0.151(-2.12)	-0.051(-0.73)	0.119(1.04)
Education	0.085(0.62)	0.046(0.52)	0.119(1.40)	-0.036(-0.26)
Employment	0.089(2.02)	0.022(0.80)	0.028(1.05)	0.040(0.86)
Monthly income	0.381(1.36)	0.093(0.57)	0.023(0.15)	0.077(0.30)
Occupation	-0.120(-1.23)	-0.012(-0.20)	0.012(0.22)	0.071(0.71)
Health	0.919(5.75)	0.828(7.15)	0.861(7.52)	1.080(5.14)
Location	0.073(1.14)	0.038(0.94)	0.012(0.32)	0.025(0.36)
Constant	-2.429(-1.98)	-3.056(-3.71)	-4.581(-5.65)	-8.584(-5.99)

Table C2 shows the results of test of parallel regression which indicates that pl assumption is violated because global significance $p=0.015<0.05$. The problem seems to be due to marital status and family size both with $p<0.05$.

Table C2. Parallel Regression Lines Assumption Test Results

Variables	chi ²	p>chi ²	df
All	49.26	0.015	30
Age	3.94	0.268	3
Gender	2.96	0.398	3
Marital status	16.24	0.001	3
Family size	12.62	0.006	3
Education	2.47	0.481	3
Employment	2.76	0.430	3
Monthly income	1.74	0.627	3
Occupation	2.42	0.490	3
Health	1.51	0.680	3
Location	1.37	0.712	3

Table C3 shows generalized ordered logistic regression model (gologit) of GH with respect to age, gender, marital status, family size, education, employment, monthly income, occupation, health, location with constrained variables (age gender education employment monthly income occupation health location).

Table C3. Generalized ordered logistic regression model

1 GH	Coefficient	95% CI	3 GH	Coefficient	95% CI
Age	0.187** (.082)	[.025, .348]	Age	0.187** (.082)	[.025, .348]
Gender	-.075 (.122)	[-.315, .165]	Gender	-.075 (.122)	[-.315, .165]
Marital	-.085 (.105)	[-.291, .121]	Marital	.278* (.077)	[.128, .428]
Family size	-.048 (.105)	[.253, .158]	Family size	-.037 (.069)	[-.173, .099]
Education	.071 (.076)	[-.078, .220]	Education	.071 (.076)	[-.078, .220]
Employment	.035(.023)	[-.014, .077]	Employment	.035 (.023)	[-.014, .077]
Monthly income	.078 (.135)	[-.187, .343]	Monthly income	.078 (.135)	[-.187, .343]
Occupation	-.001 (.050)	[-.099, .097]	Occupation	-.001 (.050)	[-.099, .097]
Health	.902* (.099)	[.708, 1.095]	Health	.902* (.099)	[.708, 1.095]
Location	.022 (.034)	[-.046, .089]	Location	.022 (.034)	[-.046, .089]
Constant	-1.848 (.766)	[-3.349, -.348]	Constant	-4.624* (.723)	[-6.042, -3.207]
2 GH			4 GH		
Age	0.187** (.082)	[.025, .348]	Age	0.187** (.082)	[.025, .348]
Gender	-.075 (.122)	[-.315, .165]	Gender	-.075 (.122)	[-.315, .165]
Marital	.206* (.079)	[.050, .362]	Marital	.236* (.103)	[.034, .438]
Family size	-.128 (.069)	[-.264, .008]	Family size	.118 (.120)	[-.117, .353]
Education	.071 (.076)	[-.078, .220]	Education	.071 (.076)	[-.078, .220]
Employment	.035(.023)	[-.014, .077]	Employment	.035 (.023)	[-.014, .077]
Monthly	.078 (.135)	[-.187, .343]	Monthly income	.078 (.135)	[-.187, .343]

income					
Occupation	-.001 (.050)	[-.099, .097]	Occupation	-.001 (.050)	[-.099, .097]
Health	.902* (.099)	[.708, 1.095]	Health	.902* (.099)	[.708, 1.095]
Location	.022 (.034)	[-.046, .089]	Location	.022 (.034)	[-.046, .089]
Constant	-3.688* (.718)	[-5.096, -2.279]	Constant	-7.820* (.830)	[-9.447, -6.193]

*: p<0,01, **: p<0,05

APPENDIX D

Gender-Location Effects

To estimate the location effects of men on the probability of general happiness relative to women, gender-location interaction model (D1) is used.

$$GH^* = \beta_1 GENDER_i + \beta_2 LOC_j + \beta_{12} GENDER * LOC_{ij} + e \tag{D1}$$

For men (GENDER=1), the log odds is $log \frac{p_1}{1-p_1} = logit[(P(GH = j|GENDER = 1))] = \beta_1 + \beta_2 LOC_j + \beta_{12} LOC_j$

For women (GENDER=0), the log odds is $log \frac{p_0}{1-p_0} = logit[(P(GH = j|GENDER = 0))] = \beta_2 LOC_j$

Where p_1 is the probability of higher general happiness for men, p_0 is the probability of higher general happiness for women, $1-p_1$ is the probability of lower general happiness for men and $1-p_0$ is the probability of lower general happiness for women.

For gender difference, subtracting the log odds gives $log \frac{\frac{p_1}{1-p_1}}{\frac{p_0}{1-p_0}} = logit[(P(GH = j|GENDER = 1))] - logit[(P(GH = j|GENDER = 0))] = \beta_1 + \beta_{12} LOC_j$, that is partial derivative of the log odds with respect to GENDER. So, conditional marginal effect, i.e. the effect of gender, depends on location of living. Thus, the odds ratio can be written as $e^{\beta_1 + \beta_{12} LOC_j}$, that is multiplicative effect of gender on the odds. Taking discrete partial derivative with respect to location (LOC) gives the interaction effect: $\frac{\Delta^2 P(GH|GEN, LOC)}{\Delta GEN_i \Delta LOC_j} = \beta_{12}$. This is equivalent to say gender (female-male) difference for urban zones is $\beta_1 + \beta_{12}$ and gender difference for nonurban (rural) zones is β_1 . Thus, the urban-rural difference of marginal effects of gender differences is β_{12} . In this case, urban and rural is treated as dichotomus which can be applied to any pair of locations.

For example, when five categories of GH is dropped to three, conditional marginal effect of gender on higher general happiness (GH=3) in secondary pedestrian zone is

$$\frac{\Delta P(GH = 3|LOC = 4)}{\Delta GEN_i} = P(GH = 3|Gender = 1, LOC = 4) - P(GH = 3|Gender = 0, LOC = 4) = 0.373 - 0.643 = -0.27, \text{ which is statistically significant (p<.05). The interaction effect is } \frac{\Delta^2 P(GH|GEN, LOC)}{\Delta GEN_i \Delta LOC_j} = \frac{\Delta}{\Delta LOC_j} \left(\frac{\Delta P}{\Delta GEN_i} \right) = \frac{\Delta}{\Delta LOC_j} [P(GH = 3|Gender = 1, LOC) - P(GH = 3|Gender = 0, LOC)] = [P(GH = 3|LOC = 4, Gender = 1) - P(GH = 3|LOC = 4, Gender = 0)] - [P(GH = 3|LOC = 1, Gender = 1) - P(GH = 3|LOC = 1, Gender = 0)] = -0.27 - [0.631 - 0.438] = -0.27 - 0.193 = -0.463$$

Table D1. Conditional Effects Of Gender At Locations

Reference: Women	Conditional marginal effects
Men*central pedestrian	.072 (.066)
Men*public transport	.040 (.094)
Men*secondary pedestrian	-.270* (.114)
Men*transit junctions	.052 (.086)
Men*vehicle dependent	-.045 (.047)
Men*rural	.193 (.166)

*: p<0,05. Standart errors are in parantheses

Table D1 shows conditional marginal effects of men at different locations.

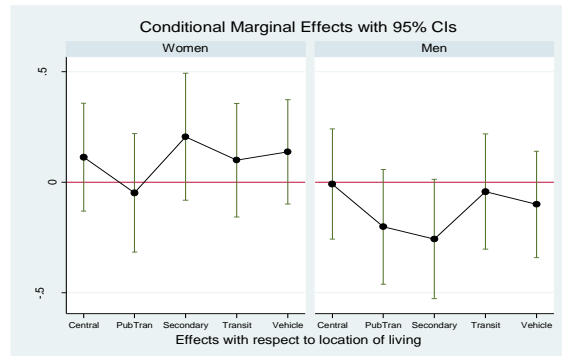

Figure D1. Conditional Effects of Gender On Higher GH

Figure D1 shows the graph of the conditional effects of men and women on the probability of higher general happiness with respect to locations of living. The $y=0$ line shows no effect in the gender difference. The conditional effect of men on the probability of higher general happiness $P(GH=3)$ compared to women is negative and significant ($\hat{\beta}=-0.27$; $p<.05$) only in secondary pedestrian areas. The conditional effect of gender difference on the probability of higher general happiness at secondary pedestrian zone was -0.27. In other words, men living in secondary pedestrian areas are 27 percentage points (pp) less likely than women to have higher general happiness.

Education-Location Effects

Education-location interaction model (D2) is used in order to estimate the objective spatial effects of educational status on the probability of general happiness.

$$GH^* = \beta_1 EDUCATION_i + \beta_2 LOCATION_j + \beta_{12} EDUCATION * LOCATION_{ij} + e \quad (D2)$$

The conditional marginal effects of educational status on general happiness were highly significant ($p<.0001$). Compared to the illiterate, other levels of education have negative effects on the probability of higher overall happiness. The effects of other educational levels on the probability of higher overall happiness decrease between 35.60 pp and 49.80 pp relative to the illiterates.

However, since the location effects on general happiness are not significant, the interaction of education and location was not statistically significant. Only one person out of 980 who participated in the survey was illiterate. For this reason, this data was deleted and the marginal effects of education-location interaction were recalculated over 979 people. The reference category was primary school graduates (primary).

Relative to primary and secondary school graduates, the conditional effects of other education levels on higher general happiness were significant. The effect of high school graduates vs primary & secondary school graduates in secondary pedestrian zones is -0.370 ($p<.05$). The effect of associate degree graduates are 0.413 and 0.457 in central pedestrian zones and transit junctions ($p<.05$ for both) and -0.63 ($p<.001$) in secondary pedestrian zones. In other words, a person with a high school degree is 37 pp less likely to have a high general happiness relative to primary school graduates living in secondary pedestrian areas. Compared to primary school graduates living in central pedestrian areas and transit junctions, associate degrees' probability of higher general happiness increases by 41.3pp and 45.7pp, respectively. In secondary pedestrian areas, a person with an associate degree is 63 pp less likely to have a higher general happiness relative to primary school graduates. In public transport zones, the probability of a person with a master's or doctorate degree to have higher general happiness increases by 54.40 pp compared to primary education graduates.

Marginal analysis on education did not follow "the higher educated are happier" expectation. In secondary pedestrian zones, high school graduates and associates degree holders had negative effects over higher general happiness relative to primary school graduates. However, in public transport zones higher educated people showed positive effects relative to primary school.

Employment Status-Location Effects

To estimate the objective spatial effects of job status on the probability of general happiness, ordered logistic model (D3) with employment status-location interaction is used.

$$GH^* = \beta_1 EMPLOYMENT_i + \beta_2 LOCATION_j + \beta_3 EMPLOYMENT * LOCATION_{ij} + e \quad (D3)$$

The reference category is “currently employed”. Conditional effects on the probability of higher general happiness are given in Table D3.

Table D3. Conditional Effects of Employment Status Over Higher GH at Different Locations

Reference: Currently Employed	Conditional effects	Standard errors	95% CI
Unemployed*Central Pedestrian	-.446**	.196	[-.83, -.06]
Unemployed*Transit junctions	-.319*	.111	[-.54, -.10]
Unemployed*Vehicle Dependent	-.188**	.075	[-.34, -.04]
Unemployed last 12 months*Public Transport	.648*	.074	[.50, .79]
Unemployed last 12 months*Transit Junctions	.371*	.070	[.23, .51]
Unpaid family worker*Transit Junctions	-.629*	.070	[-.77, -.49]
Retired*Public Transport	-.352*	.074	[-.50, -.21]
Retired*Secondary Pedestrian	-.569*	.100	[-.76, -.37]
Retired*Transit Junctions	.371*	.071	[-.73, .32]
Housewife*Rural	.340**	.136	[.07, .61]
Student* Central Pedestrian	-.152**	.076	[-.30, -.00]
Student* Vehicle Dependent	-.108**	.055	[-.22, -.00]

*: p<0,01; **: p<0,05

The effects of the currently unemployed vs wage earners were negative and significant in transit intersection zones, vehicle-dependent and rural neighborhoods. The effect of an unpaid family worker on the probability of higher general happiness compared to wage workers was negative (-0.629) and significant (p<.0001) at transit junctions. Those who are unemployed for less than 12 months compared to wage-earners had positive (0.648 and 0.371, respectively) and significant (both p<0.001) effects on the probability of higher general happiness in public transport and vehicle transit locations. The effects of the retirees on the probability of higher general happiness relative to wage earners were negative (-0.352 and -0.569) and significant (both p<0.001) in public transport and secondary pedestrian areas. It was positive (0.371) and significant (p<.0001) at transit junctions. Compared to paid employee, the effects of housewives on the probability of higher general happiness were positive (0.340) and significant (p<0.05) in rural neighborhoods.

The effects of students on the probability of higher general happiness relative to paid employee were negative (-0.152 and -0.108, respectively) and significant (both p<.05) in central pedestrian areas and vehicle-dependent neighborhoods.

Occupation-Location Effects

In order to estimate the effects of the profession on the probability of higher general happiness, ordered logistic model (D4) including interaction between occupation and location is used.

$$GH^* = \beta_1 OCCUPATION_i + \beta_2 LOCATION_j + \beta_{12} OCCUPATION * LOCATION_{ij} + e \quad (D4)$$

The reference category is “state employee”. Conditional effects on the probability of higher general happiness of those who are private, semi-private, unemployed and employer, respectively, according to state employees are given in Table D4. Compared to state employees, the effects of semi-private on probability of higher general happiness were positive (0.388, 0.519 and 0.385) and significant (all p<.01) in central pedestrian, secondary pedestrian zones, transit junctions. The effects of self-employed on high probability of overall happiness relative to state employees were positive (0.272) and significant (both p<.05) in central pedestrian zones. It was negative (-0.474) and significant (p<.01) at transit junctions.

Table D4. Conditional Effects of Occupation Over Higher GH at Different Locations

Reference: State Employee	Conditional effects	Standard errors	95% CI
Semi-private*Central Pedestrian	.388*	.066	[.26, .52]
Semi-private*Secondary Pedestrian	.519*	.099	[.33, .71]
Semi-private*Transit Junction	.385*	.070	[.25, .52]
Self-employed*Central Pedestrian	.272**	.126	[.03, .52]
Self-employed*Transit Junctions	-.474*	.153	[-.77, .18]

*: p<0,01; **: p<0,05

REFERENCES

- Agresti, A. (2007). *An introduction to categorical data analysis*. Wiley.
- Akın, H. and Şentürk, E. (2012). Bireylerin mutluluk düzeylerinin ordinal lojistik regresyon analizi ile incelenmesi. *Öneri*, 10(37), 183-193.
- Ala-Mantila, S., Heinonen, J., Junnila, S. and Saarsalmi, P. (2018). Spatial nature of urban well-being. *Regional Studies*, 52(7), 959-973.
- Asadullah, MN, Xiao, S. and Yeoh, E. (2018). Subjective well-being in China, 2005-2010: The role of relative income, gender, and location. *China Economic Review*, 48, 83–101.
- Bezimeni, U. (2011). Determinants of age in Europe: A pooled multilevel nested hierarchical time-series cross-sectional model. *Eur Polit Sci*, 10, 86–91. <https://doi.org/10.1057/eps.2010.12>
- Blanchflower, DG and Graham, CL. (2021). The U-Shape of happiness: A Response. *Perspectives on Psychological Science*, 16(6),1435-1446. doi:10.1177/1745691620984393.
- Blanchflower, DG and Oswald, AJ. (2004). Money, sex and happiness: An empirical study. *Scandinavian Journal of Economics*, 106(3), 393–415.
- Brereton, F., Clinch, JP, and Ferreira, S. (2008). Happiness, geography and the environment. *Ecological Economics*, 65, 386–396.
- Caner, A. (2014). Happiness, comparison effects, and expectations in Turkey. *Journal of Happiness Studies*, <https://doi.org/10.1007/s109020149562z>
- Caner, A. (2016). Happiness and life satisfaction in Turkey in recent years. *Soc Indic Res*, 127, 361-399. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0948-z>
- Cheah, YK and Tang, CF. (2013). The socio-demographic determinants of self-rated happiness: The case of Penang, Malaysia. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 54, 1-16.
- Cramm, JM, Møller, V. and Nieboer, AP. (2012). Individual- and neighbourhood-level indicators of subjective well-being in a small and poor Eastern Cape Township: The effect of health, social capital, marital status and income. *Social Indicators Research*, 105, 581-593.
- Cuñado, J. and de Gracia, FP. (2012). Does education affect happiness? Evidence for Spain. *Soc Indic Res.*, 108, 185-196. <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9874-x>.
- Daglioglu, N., Guzel, EY. and Kilercioglu, S. (2019). Assessment of Illicit Drugs in Wastewater and Estimation of Drugs of Abuse in Adana Province, Turkey. *Forensic Sci. Int.*, 294, 132–139, doi:10.1016/j.forsciint.2018.11.012

- DeMaris, A. (1995). A tutorial in logistic regression. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 956-968.
- Diener, E. and Chan, M. (2011). Happy people live longer: Subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3, 1-43.
- Dolan, P., Peasgood, T. and White, M. (2008). Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29, 94-122.
- Dumludağ, D. (2013). Life satisfaction and income comparison effects in Turkey. *Social Indicators Research*, 114, 1199-1210. <https://doi.org/10.1007/s1120501201973>
- Easterlin, RA., Angelescu, L. and Zweig, JS. (2011). The impact of modern economic growth on urban-rural differences in subjective well-being. *World Development*, 39(12), 2187-2198.
- Ferrer-i-Carbonell, A. (2005). Income and well-being: an empirical analysis of the comparison income effect. *Journal of Public Economics*, 89, 997-1019.
- Frondel, M. and Vance, C. (2009). On marginal and interaction effects: The case of Heckit and two-part models. *Ruhr Economic Papers*. <https://d-nb.info/1001278194/34>.
- Giray Yakut, S., Bacaksız, NE & Camkıran, C. (2021). Socio-demographic determinants of happiness in Turkey. *BMIJ*, 9(2), 561-578. doi: <https://doi.org/10.15295/bmij.v9i2.1801>.
- Hajdu, T. and Hajdu, G. (2014). Income and subjective well-being: How important is the methodology? *Hungarian Statistical Review*, 92 (Special Number 18), 110-128.
- IPSOS (2019). Global happiness study. What makes people happy around the world. Level of happiness by country. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2019-08/Happiness-Study-report-August-2019.pdf>.
- Kim, JH. (2019). Multicollinearity and misleading statistical results. *Korean Journal of Anesthesiology*, 72(6), 558-569. <https://doi.org/10.4097/kja.19087>.
- Leyden, KM, Goldberg, A., & Michelbach, P. (2011). Understanding the pursuit of happiness in ten major cities. *Urban Affairs Review*, 47(6), 861-888.
- Liltsia, P., Michailidisa, A. and Partalidoua, M. (2014). Mapping perceived happiness alongside the rural urban continuum. *Procedia Economics and Finance*, 9, 288-301.
- Lyubomirsky, S., King, L. and Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131, 803-855.
- Mavruk, C. (2020). *Objective and Subjective Spatial Effects Over Quality of Life of Adana Residents*. In Ö. Kaya (Ed.), *Theory and Research In Social and Administrative Sciences* (pp 269-287). İksad Publishing House. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2020/12/THEORY-AND-RESEARCH-IN-SOCIAL-AND-ADMINISTRATIVE-SCIENCES.pdf>
- Mavruk, C. and Kiral, E. (2020). *The effect of subjective well-being over the relationship between psychological well-being and quality of life*. In Ö. Kaya (Ed.), *Theory and Research in Social and Administrative Sciences* (pp. 45-64). İksad Publishing House. <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2020/12/THEORY-AND-RESEARCH-IN-SOCIAL-AND-ADMINISTRATIVE-SCIENCES.pdf>

- Mavruk, C., Kiral, E. and Kiral, G. (2021). Spatial Effects Over Time-Framed Happiness. *J Happiness Stud.*, 22, 517-554. <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00239-3>.
- Neira, I., Lacalle-Calderon, M., Portela, M., and Perez-Trujillo, M. (2018). Social capital dimensions and subjective well-being: A quantile approach. *Journal of Happiness Studies*, 20(8),2551–2579.
- Pehlivan, C., Özbay, F. & Bingöl, N. (2022). Main economic factors affecting the determination of happiness: A research on Turkey. *Journal of Social Policy Studies*, 22(55), 259-275. DOI: 10.21560/spcd.vi.919615
- Peiró, A. (2007). Happiness, satisfaction and socioeconomic conditions: Some international evidence. In L. Bruni & P. L. Porta (Eds.), *Handbook on the Economics of Happiness* (pp. 429-443). Edward Elgar Publishing.
- Ruiu, G. and Ruiu, ML. (2019). The complex relationship between education and happiness: The case of highly educated individuals in Italy. *Journal of Happiness Studies*, 20, 2631-2653.
- Selim, S. (2008). Life Satisfaction and Happiness in Turkey. *Social Indicators Research*, 88, 531-562. DOI 10.1007/s11205-007-9218-z
- Stanca, L. (2010). The Geography of economics and happiness: Spatial patterns in the effects of economic conditions on well-being. *Social Indicators Research*, 99(1), 115-133.
- Şengül, S. and Fisunoğlu, HM. (2012). Poverty and determinants of poverty in urban area of Adana. *İktisat, İşletme ve Finans*, 27, 59-84.
- Taşkaya, S. (2018). Environmental quality and well-being level in Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 27935–27944. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-2806-4>
- Veenhoven, R. (2007). *Measures of gross national happiness*. In, *Statistics, Knowledge and Policy 2007: Measuring and Fostering the Progress of Societies* (pp. 231-253). OECD Publishing.
- Veenhoven, R. (2015). Social conditions for human happiness: A review of research. *International Journal of Psychology*, 50(5), 379-391. doi: 10.1002/ijop.12161.
- Williams, R. (2006). Generalized ordered logit/partial proportional odds models for ordinal dependent variables. *The Stata Journal*, 6(1), 58-82.
- Yakovlev, P. and Leguizamon, S. (2012). Ignorance is not bliss: The role of education in subjective well-being. *The Journal of Socio-Economics*, 41, 806–815.
- Yang, J., Liu, K. and Zhang, Y. (2019). Happiness inequality in China. *Journal of Happiness Studies*, 20, 2747–2771.
- Yinanç, A., Çevik, NK and Kantar, G. (2020). The relationship between happiness and social indicators in Turkey. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(2), 50-60.

THE EFFECT OF ORGANIZATIONAL JUSTICE ON ORGANIZATIONAL IDENTIFICATION IN THE COVID-19 PROCESS: THE MEDIATING ROLE OF LEADER-MEMBER EXCHANGE

Ferda ÜSTÜN¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1062117

Makale Geçmişi:

Geliş 24.01.2022

Kabul 20.10.2022

Keywords:

Organizational Justice,
Organizational Identification,
Leader-Member Exchange

ABSTRACT

In order for organizations to continue their existence by reaching their strategic goals and objectives, employees' perceptions of the existence of justice within the organization need to be strengthened. With a high level of organizational justice perception, the emotional and cognitive bond that employees establish with their organizations will contribute to their integration with the organization. The integration of the employee with the organization in every situation and condition and the effort to contribute to the achievement of the goals of the organization is shaped by the quality of the leader-member interaction. In this context, the aim of this research is to determine the role of leader-member exchange (LMX) in the relationship between positive organizational justice (OJ) (distributive (DJ), procedural (PJ) and interactional (PI) and IJ) OI and organizational identification (IO) perceived by bank employees working in the Turkish banking sector during the global covid-19 process. The data used in the research were collected from 324 participants working in the Turkish banking sector. In order to test the research model and hypotheses, the hierarchical regression analysis was used. In this kind of adversity, the correlations among OJ (procedural, distributive and interactional), OI and LMX, which play an important role for organizations to achieve their goals and objectives, are discussed specifically in the banking sector.

COVID-19 SÜRECİNDE ÖRGÜTSEL ADALETİN ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞME ÜZERİNE ETKİSİ: LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİNİN ARACILIK ROLÜ

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1062117

Article History:

Received 24.01.2022

Accepted 20.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Örgütsel Adalet,
Örgütsel Özdeşleşme,
Lider-Üye Etkileşimi

ÖZ

Örgütlerin stratejik amaç ve hedeflerine ulaşarak varlıklarını devam ettirebilmeleri için çalışanların örgüt içinde adaletin varlığına ilişkin algılarının güçlendirilmesi gerekmektedir. Yüksek düzeydeki örgütsel adalet algısı ile çalışanların örgütleri ile kurdukları duygusal ve bilişsel bağ onların örgütle bütünleşmelerine katkı sağlayacaktır. Çalışanın her durum ve koşulda örgütü ile bütünleşmesi ve örgütün amaçlarına ulaşmasına katkı sağlamak için çabalaması ise lider-üye etkileşiminin kalitesi ile şekillenmektedir. Bu bağlamda bu araştırmanın amacı küresel Covid-19 sürecinde Türk bankacılık sektöründe görev yapan banka çalışanlarının algıladıkları pozitif örgütsel adaletin (prosedür, dağıtım, etkileşim) örgütsel özdeşleşme düzeyleri üzerine etkisinde lider-üye etkileşiminin nasıl bir rol üstlendiğini belirlemektir. Araştırmada kullanılan veriler Türkiye bankacılık sektöründe çalışan 324 katılımcıdan toplanmıştır. Araştırmada hiyerarşik regresyon analizi kullanılarak hipotezler test edilmiştir. Bu süreçte, örgütlerin amaç ve hedeflerine ulaşmasında önemli rol oynayan örgütsel adalet (dağıtım, prosedür ve etkileşim), örgütsel özdeşleşme ve LÜE arasındaki ilişkilerin bankacılık sektörü özelinde tartışılmaktadır.

¹ Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ferdakervanci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7397-8048

Alıntılanak için/Cite as: Üstün, F. (2022), The Effect Of Organizational Justice On Organizational Identification In The Covid-19 Process: The Mediating Role Of Leader-Member Exchange, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 395-409.

INTRODUCTION

After Covid-19 pandemic, which started in December 2019, people, companies and even countries have had to distance themselves from each other again. Service industries, which point to the social and economic well-being of countries, have also been significantly affected by this process (Yurdakul et al., 2020). In this process, employees in many countries carried out their work from their homes with home-office or virtual office applications (Ozcelik, 2021) Technological changes and transformations that help us re-establish our connection with life during this difficult process are called as industry 4.0, artificial intelligence, and digitalization (Unal and Kilinc, 2020). These new concepts, which have started to find a place for themselves in the field of management, as in many areas, have served as a savior for all businesses and employees during the pandemic process.

Despite all these technological and scientific developments, there are some concepts that do not lose their importance and timeliness in line with the psychological and sociological needs of human beings. Organizational justice, organizational identification and leader-member exchange can be counted among these concepts. No matter how the change and transformation is named, the fact that the need for intellectual capital does not decrease (Chams and Blandon, 2020) contributes to the preservation of these concepts.

The banking sector effectively uses digitalisation and artificial intelligence (AI) technologies in business processes and methods regardless of the Covid-19 pandemic process (Kandemir, 2021, p. 61). At the same time, the banking sector is an area where it is important to direct human behavior within the organization in a correct and desired way (Tran and Vo, 2018). It can be said that these businesses, which struggle with strong competitors, can reach their organizational goals and objectives more easily with the high level of identification they will create in their employees (Tyler et al. 1996). Organizational identification, which is defined as the process of forming we-identity with the organization at the cognitive and behavioral level (Dutton, Dukerich and Harquail, 1994). At this point, it has been revealed by many studies that the perception of justice created within the organization affects the organizational identification (Yesil & Demir, 2018; Chen, Wu, Chang et al., 2015; Basar & Sigri, 2015; Walumbwa, Cropanzano, & Hartnel, 2009). OJ is related to how employees perceive justice in their working conditions and how they react (Polyhart and Ryan, 1997, p. 309). By comparing themselves with others, employees expect the rules to be applied equally to everyone, to be paid equal wages for equal work, and to have equal rights (Barling and Michelle, 1993, p. 651). At this point, the perception of organiz OJ, which increases the motivation of the employee, helps to harmonize the individual and organizational goals (Iskan & Naktiyok, 2004, p. 1). The positive and desired results of the justice perceived within the organization may not always emerge on its own. At this point, the support of the organization leader is sometimes required. Leaders, who have a large share in the success and failure of organizations, often undertake the burden of maintaining the balance between the technical, social and psychological dimensions of organizations. In this research, the role of the leader is focused on the fact that the pandemic process creates intense stress and pressure for everyone. In this study, it was determined that traditional leadership approaches would not be sufficient to solve problems (Bas, Keskin, & Mert, 2010, p. 1014). At this point, the focus is on leader-member exchange, which is the quality of interaction between the leader and followers (Liden & Maslyn, 1998).

OI helps organizations to achieve strategic goals and objectives and to overcome competitors. The identification (Mael & Ashforth, 1992), which expresses the integration of the employees with the goals and objectives of the organization, can be achieved by creating the perception of OJ within the organization. In this sense, it is thought that the increasing perception of the employees about the existence of justice within the organization will help them to integrate with their organizations. It seems possible to increase OI, which is a link between the employee and the organization, will increase with the strong perception of justice and a high quality LMX. In light of this, the purpose of this research is to determine the role of LMX in the relationship between the perception of organizational justice and organizational identification.

THEORETICAL FRAMEWORK

Organizational Justice

When the literature is examined, it is seen that different dimensions are used in the development and measurement of the OJ theory. While some researchers have examined the concept with the two-factor structure which is distributive (DJ) and procedural justice (PJ) (Masterson, Lewis, Goldman, 2000), some researchers have examined it with PJ, DJ and interactional justice (IJ) (Tessema, Tsegai, Ready, Embaye and Windrow, 2014). Another group of researchers discussed the concept in a four-factor structure as, PJ, DJ IJ and interpersonal justice (Colquitt, Conlon, Wesson, Porter, Ng, 2001). In this sense, it can be said that researchers do not have a consensus

on the aforementioned dimensions. In this study, the three-dimensional version of Colquitt's (2001) four-dimensional scale adapted to Turkish by Ozmen, Arbakand Ozer (2007) was used in the measurement of OJ. As a result of the analysis, the researchers identified a three-dimensional structure as PJ, DJ and IJ to explain OI. The first dimension, DJ, is related to the distribution of organizational gains or outputs (Cropanzano, Bowen, & Gilliland, 2007). Distributive justice is related to cognitive, emotional and behavioral reactions, since its focus is on the results obtained by the employees (Gunaydin, 2001, p. 26-27). PJ explains the points where DJ is insufficient within the scope of OJ (Karaeminogullari, 2006, p. 17). Employees in this dimension focus on how and according to what distribution is made rather than distribution. In PJ, it is important to pay attention to issues such as impartiality, mutual interaction, right to speak, reconciliation, sincerity and honesty when determining a procedure (Rahman et al., 2016, p. 190). IJ, is concerned with the attitudes and behaviors of those who implement the procedures towards employees (Ramamoorthy and Flood, 2004). When the perception of IJ is low, employees exhibit negative attitudes towards managers, not individuals (Soyuk, 2018, p. 437).

When the OJ, which is an element of balance in the organization used correctly, it will help employees improve themselves and increase their job satisfaction. In this way, it will be easier to reach the goals and objectives of the organization (Gurbuz, 2007, p. 98). In this sense, determining the relationship between the concept of OJ, which is of great importance for organizations, and a series of organizational outputs, concepts and variables attracts the attention of researchers. While San (2017) found a moderate positive relationship between OJ and organizational commitment, Yilmaz (2017) stated in their research that employees with a perception of OJ exhibit higher organizational citizenship behaviour. Similarly, Sahbudak (2016) concluded that employees' perception of OJ and trust affect their organizational citizenship behaviours. Biyikbeyi (2015) found that the concepts of OJ and psychological capital have a directly proportional effect on each other. Akram, Lei, Haider and Hussain (2020) Akram and Haider and Feng (2016) stated in their studies that organizational justice strongly affects innovative work behavior.

Organizational Identification

It is very difficult to state that the concept of OI, which is derived from "Social Identity Theory" (Tajfel and Turner, 1986), has a single definition accepted by all. Mael and Ashforth (1995) defined the concept as employees' unity with the organization, feeling the successes and failures of the organization as their own and interiorising these results. Similarly, Scott and Lane (2000) defined OI as "psychologically feeling the organization as a part of yourself".

In the literature, the relationship between OI, which is of great importance for organizations, and many variables has been tried to be determined. Akgunduz and Bardakoglu (2017) found in their research on tourism employees that organizational justice reduces employees' turnover intentions. Similarly, Fallatah, Laschinger and Read (2017) revealed in their studies that OI positively affects professional coping self-efficacy, which in turn reduces intention to leave. Again, Carmeli, Gilatand and Waldman (2007) concluded that there is a significant relationship between the OI and organizational performance which is of great importance for organizations. Sluss, Klimchakand and Holmes (2008) concluded that there is a significant relationship between the OI and relational exchange and the perceived organizational support plays a mediating role in this relationship.

Identification refers to the desire of the employees, who make the greatest contribution to the organizations' making a difference compared to their competitors, to head towards the goals and objectives of the organization. In this sense, it is believed that the contribution of the employees who are unified with their organization and who refer to themselves in the organization's success and failure will be higher. Considering the researches and results mentioned above, it can be said that the identification to be developed in employees will contribute not only to the prevention of the undesirable behaviours but also to the emergence of desirable behaviours within the organizations.

Leader-Member Exchange

LMX theory is a leadership model for the relationship between managers and employees (leader and members) based on social interaction (Deluga, 1994). This theory focuses on the bilateral relations created by the manager with each subordinate. According to this theory, the manager has limited time, power and resources and cannot distribute it equally to all his/her subordinates. Therefore, they approach their subordinates differently (Wayne, Liden and Sparrowe, 1994). In line with this approach, the leader evaluates his/her subordinates in two ways as "in-group and out-group". Low quality LMX is defined as "out of group" and mostly based on rules. Relationships

with high LMX quality are defined as “in-group” and are based on respect, trust and love (Liden and Maslyn, 1998, p. 43).

Like the other variables of the research, LMX has been examined together with different concepts in the literature. Eryilmaz, Dirik, and Gulova (2017) found a significant and moderate relationship between LMX and job satisfaction. Cetin, Korkmaz, Cakmakci (2012) concluded that the LMX has an effect on the organizational citizenship behaviour, Sparrowe (1994) on the intention to quit, and Sahin (2011) concluded that the concept has an effect both on the gender and the intention to quit. Yildiz and Bozbura (2017) concluded that LMX significantly affects the career capital. Scott and Bruce (1994) found positive relationships between LMX and innovative behaviour. Atitumpong and Badir (2018) found that LMX and employee learning orientation are positively related to employees’ innovative work behaviour. Keskes, Sallan, Simoand Fernandez (2018) found in their study that LMX mediates the correlations between the dimensions of transformational leadership and organizational commitment. While Cinar and Kocak (2017) concluded that LMX negatively affects the organizational silence and Kanbur and Kanbur (2015) also found that LMX negatively affects all sub-dimensions of the organizational cynicism.

Studies have shown that the concept has a direct and indirect effect on many organizational outputs and processes. It is thought that the warm and harmonious relations that will develop between the employees and the managers will motivate the employees.

METHODOLOGY AND METHODS

Theoretical Background and Hypotheses

The perception of justice, which directs the behavior of employees in the organization, has attracted the attention of researchers for many years. A high perception of justice develops a sense of dignity in employees, which increases the identification of employees with the organization (Tyler, Degoey, & Smith, 1996; Olkkonen & Lipponen, 2006; Hakonen & Lipponen, 2008, p. 164-78). Supporting this discourse, Yesil and Demir (2018) define OI as a psychological link established between the employee and the organization. Studies have shown that the concept has a positive and significant interaction with OJ. The research results of Basar and Sigri (2015) on teachers and Chen et al.’s (2015) on nurses show that there are significant and positive relationships between OJ and OI. Again, Solmaz (2010), Tumer (2010), Olkkonen and Lipponen (2006), Walumbwa et al., (2009) found moderate and significant relationships between DJ and PJ and OI. Kocak (2019), Cankir and Alkan (2018), and Cheung and Law (2008) found direct and positive relationships between DJ and OI. Basar (2011) stated that IJ and PJ significantly and positively affect OI.

Accordingly all these research results, the first hypothesis of the research is,

H₁: Employees’ positive perception about OJ (PJ, DJ, IJ) affects OI in a positive and significant way.

The perception of justice existing within the organization contributes not only to the integration of the individual and the organization, but also to the quality of the LMX (Yukl, O’Donnell and Taber, 2009).

The positive perception of justice to which employees think they are exposed within the organization contributes not only to the integration of the individual and the organization, but also to the quality of LMX (Yukl, O’Donnell and Taber, 2009). In this sense, when the perception that the leader is fair is created in the employees’ minds, high quality LMX will also be possible (Graen and Uhl-Bien, 1995; Gurpinar ve Yahyagil, 2007).

Studies show that there are positive and significant correlations between LMX and OJ perception (Katrinli et al., 2010; Williams et al., 2016). On the other hand, Goksen, Yildirim, and Inelmen (2016) in their study at state universities, found that IJ is strong on the LMX; found that PJ had a weaker effect. Again, researches have determined that PJ, and IJ has a similar effect on LMX in foundation universities.

Accordingly, the second hypothesis of the research is,

H₂: Employees’ positive perception about OJ (PJ, DJ, IJ) affects LMX in a positive and significant way.

Because of limited resources, leaders prefer to establish high-quality relations with some employees and lower-quality relations with others (Graen and Uhl-Bien, 1995). From this point of view, LMX plays an important role in the identification of employees with their organizations and the formation of their organizational identities (Dutton et al., 1994: 240; Zahin, 2014; Cankir and Alkan, 2018). The quality of LMX contributes to the proactive participation of employees in organizational processes and the creation of an “us” identity (Çalkır and Alkan, 2018). The environment of trust and respect created with quality relations helps employees to develop their self-

esteem and increase their level of organizational identification (Dutton, 1994, p. 240). In some studies, positive and significant correlations were found directly between LMX and OI (Loi, Chanand Lam, 2014). Similarly, Cankir and Alkan (2018), Goksel and Ekmekcioglu (2017), Gurboylu (2009), Sluss et al., (2008) concluded that the employees' LMX affect their OI levels significantly and positively.

Accordingly, the third hypothesis of the research is,

H₃: LMX affects OI (DJ, PJ, IJ) in a positive and significant way.

Considering all these researches, it is possible to say that if employees believe that they are treated fairly, they respond by identifying with their organizations. The results of the research, in which organizational justice, LMX, OJ and IO are examined together, show that there are significant and positive relationships between distributive OJ and LMX and OI, OI and LMX (Walumbwa, Cropanzano, & Hartnell, 2009; Cankir & Alkan, 2018). In the researches, the relationships between the concepts one by one or different models have been examined. However, there has been no study to determine the role of LMX in the relationship between the OJ and OI. In this context, the starting point of the study is that LMX may have a mediating effect on the effect of OJ on the OI.

In this context, the last hypothesis of the research is,

H₄: LMX plays a mediating role between the positive perceptions of OJ and OI.

According to all these explanations and Baron and Kenny's Mediation Method (1986), the model of the research was formed as in Figure 1:

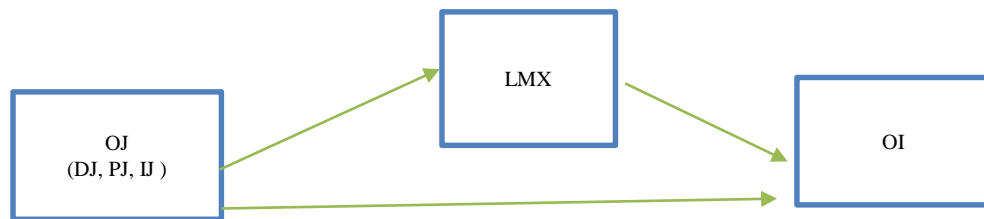

Figure 1: Research Model

Data and Sample

The data to be used for research purposes were collected between April and July in 2020. The data of this study on the banking sector in Turkey were collected during the Covid-19 pandemic. Internet and networks (mail, WhatsApp, Instagram, facebook, etc.) were used to collect data. The created online questionnaires were sent to the bank employees who volunteered to participate in the research with the snowball sampling method. 324 questionnaires obtained in this way were used for analysis. Banking is one of the important sectors where human resources create value. Employees with a high perception of OJ, high quality LMX and OI will add more value to the organization. It is estimated that especially the quality of LMX will be a determinant on OI during the difficult and exhausting process created by Covid-19.

The Survey

The "OJ Scale" developed by Colquitt (2001) and adapted to Turkish by Ozmen, Arbak and Ozer (2007) was used in the data collection on OJ, which is the independent variable of the study. The IJ dimension of the scale has 9 items (eg: Does your supervisor treat you kindly?), while PJ dimension has 7 (eg: Are decision-making processes based on accurate information?), and DJ dimension has 4 (eg: Are your achievements appropriate for the work you have completed?). The options of the 5-point Likert-type scale that consists of 20 expressions range from "Never agree" to "Absolutely agree".

The "OI Scale" developed by Mael and Ashforth (1992) was used to measure the level of OI, which is the dependent variable of the research. The scale was used in Turkish literature by Tak and Aydemir (2004) and Polat (2009) by performing an exploratory factor analysis. The scale consisting of 6 expressions (eg: I usually use the phrase "we" when I talk about my workplace) is in the 5-point Likert type scale of which the options range from "Never agree" to "Absolutely agree".

In order to measure the LMX, which is the mediating variable of the research, the LMX scale, which was developed by Liden and Maslyn (1998) and of which Turkish validity and reliability studies were conducted by

Bas et al. (2010), was used. The multidimensional LMX scale consists of four sub-dimensions, each of which consists of three statements: influence, loyalty, contribution and professional respect. The Scale is in the 5-point Likert type and consists of 12 statements. The Cronbach Alpha coefficient of the scales was found as $\alpha = .87$; $\alpha = .95$ and $\alpha = .92$ respectively.

DATA ANALYSIS

Assessment of measurement model

Before statistical analysis, all variables were examined in terms of univariate and multivariate normal distribution. It was observed that all variables of the study were normally distributed.

When the demographic characteristics of the employees participating in the study are examined, it has been found that 62,7% of the employees are male, 30,9% are between the ages of 31-35, 74,4% are married and 29,6% have 6-11 years of work experience.

Construct validity—Exploratory factor analysis (EFA) and Confirmatory factor analysis (CFA)—Measurement model of the study

In order to verify the structures of the scales used in the research, exploratory and confirmatory factor analyses were used. The significance of the KMO value and Barlett's test of sphericity results for OJ, OI and LMX variables indicate that the data set is suitable for factor analysis ($KMO_{OJ}=0,881$; $p<0,0001$), ($KMO_{OI}= 0,901$; $p<0,0001$), ($KMO_{LMX}= 0,893$ $p<0,0001$).

As a result of EFA conducted for the OJ scale, three factors with eigenvalue greater than 1 was determined. While the first dimension factor loads of the items vary between .82 and .64, the dimension explains 42,51% of the total variance. Second dimension factor loads of the items vary between .79 and .65, the dimension explains 23,6% of the total variance. Third dimension factor loads of the items vary between .79 and .65, the dimension explains 9,52% of the total variance. However the first expression in the scale were not included in the analysis because they were distributed in three dimensions. After these expressions had been removed from the analysis, the analysis was repeated and it was seen that the OJ scale was gathered under three dimension. In order to reveal the relationship with the items of the OJ scale whose structural features were determined, within the scope of SEM, a three factor first-level CFA was applied. As a result of the analysis, 19 expressions of the OJ scale were modeled in three dimension. As a result of the analysis, it was seen that the scale structure of OJ ($\chi^2 = 238.407$, $df = 82$, $p = 0,000$) was significant. The fit index values were found as $RMSEA = 0.07$, $GFI = 0.88$, $CFI = 0.96$, $AGFI = 0.90$, $NFI = 0.95$, $IFI = .96$ and $TLI = 0.94$. These fit index values show that the three factor model is acceptable.

As a result of EFA conducted for the OI scale, which is the dependent variable of the research, only a single factor with an eigenvalue greater than 1 was determined. While the factor loads of the items vary between .85 and .71, the dimension explains 62,08% of the total variance. In order to reveal the relationship with the items of the OI scale whose structural features were determined, within the scope of SEM, a single factor first-level CFA was applied. As a result of the analysis, six expressions of the OI scale were modeled in one dimension. As a result of the analysis, it was seen that the scale structure of OI ($\chi^2 = 71.417$, $df = 23$, $p = 0,000$) was found significant. The fit index values were found as $RMSEA = 0.08$, $GFI = 0.94$, $CFI = 0.95$, $AGFI = 0.88$, $NFI = 0.95$, $IFI = .95$ and $TLI = 0.90$. According to these values of fit index, it can be said that the single factor model shows good fit.

According to the results of the EFA analysis on the LMX scale, which is the mediator variable of the research, again only a single factor with an eigenvalue greater than 1 was determined. However, the fifth and sixth expressions in the scale were excluded from the analysis on the grounds that the fifth expression constitutes a dimension on its own, and the sixth expression has a factor load below .30. After the repeated analysis, it was seen that the factor loads of the expressions forming the single factor structure vary between .90 and .53. This single dimension explains 76,67% of the total variance. Afterwards, as a result of CFA conducted to determine the relationship between the scale and the items, ten expressions of the LMX scale were modeled in one dimension. In the literature review, it was seen that the scale was modelled in one dimension, similarly in the study of Aslan and Ozata (2009). As a result of the analysis, it was seen that the scale structure of LMX ($\chi^2 = 675,467$ $df = 147$, $p = 0,000$) was found significant. The fit index values were found as $RMSEA = 0.08$, $GFI = 0.88$, $CFI = 0.90$, $AGFI = 0.89$, $NFI = 0.91$, $IFI = .91$ and $TLI = 0.93$. According to these values of fit index, it can be said that the single factor model shows good fit.

Correlation Analysis Results

When Table 1 is examined, it is seen that the coefficients related to the variables of OJ (DJ, PJ and IJ), identification and LMX of employees are statistically significant ($p < .01$). It is important to determine the relationship between the perception of OJ, identification and LMX in the study.

Table 1. Correlation Analysis Results

Variables	Arith. Mean	Std. Dev.	OJ	DJ	PJ	IJ	OI	
OJ	3,68	,82	1					
DJ	3,72	,86	,374**	1				
PJ	3,18	,42	,171**	,489**	1			
IJ	3,75	,88	,374**	,954**	,481**	1		
OI	3,71	,86	,269**	,307**	,402**	320**	1	
LMX	3,38	,57	133**	,366**	,273**	326**	170**	1

** ($p < 0.01$).

According to table 1, the employees' general perception of OJ, identification and LMX was determined as ($r=.269, p<.00$; $r=.133, p<.00$) and a low level positive and significant correlation was found between the OI and LMX ($r=.170, p<.00$). When the table 1 is 3 is examined on the basis of sub-dimensions, it is seen that all dimensions of OJ have positive and significant correlations with OI (DJ ($r=.307, p<.00$); PJ ($r=.402, p<.00$); IJ ($r=.320, p<.00$) and LMX (DJ ($r=.366, p<.00$); PJ ($r=.273, p<.00$); IJ ($r=.326, p<.00$)). In these relations, the correlation between OI and PJ ($r=.402$) and the correlation between DJ and LMX ($r=.366$) indicate the highest level. Again, it was determined that the averages of OJ, OI and LMX of the employees were very close to each other and above the mean value of 2.5 (Mean= 3.68; 3.71; 3.38 > 2.5). It is also seen that the employees' OI levels are higher than those of the OJ and LMX. On the basis of sub-dimensions, while the employees' averages regarding the IJ and DJ dimensions of OJ are very close to each other, their averages for PJ are lower than the other ($3.75 > 3.72 > 3.18$).

Findings on Hypotheses

In order to test the research model and hypotheses, hierarchical regression analysis proposed by Baron and Kenny (1986) was used. Accordingly, the results of the analysis carried out to test the mediating role of LMX in the effect of OJ (DJ, PJ and IO) on OI are shown in Table 2.

Table 2. Regression Analysis Results

Model	Regression Coefficients					Model Statistics
	B	S.H.	β	t	p	
First Step (Constant)	2,472	,202		12,267	,000	R=,374; R ² =.140; F _(1,321) =51.913 p=0,000
Independent:OJ Dependent:OI	,381	,053	,374	7,205	,000	
Independent:DJ Dependent:OI	2,330	,251		9,280	.000	R=,307; R ² =.094; F _(1,321) =33.199 p=0,000
	,379	,066	,307	5,762	.000	

Independent:PJ Dependent:OI	2,819	,179		15,773	.000	R=,402; R ² =,161; F _(1,321) =61,576 p=0,000
	,368	,047	,402	7,847	.000	
Independent:IJ Dependent:OI	2,269	,253		8,971		R=,320; R ² =,102; F _(1,321) =36,479 p=0,000
	,400	,066	,320	6,040		
Second Step (Constant) Independent:OJ Dependent:LMX	1,956	,274		7,158	.000	R=,369 R ² =,136; F=50,802; p=0,000
	,568	,080	,369	7,128	.000	
Independent:DJ Dependent:LMX	1,405	,334		4,209		R=,366 R ² =,134; F=49,854; p=0,000
	,687	,097	,366	7,061		
Independent:PJ Dependent:LMX	2,910	,255		11,416		R=,273 R ² =,075; F=25,944; p=0,000
	,378	,074	,273	5,093		
Independent:IJ Dependent:LMX	1,659	,343		4,838		R=,326 R ² =,106; F=38,333; p=0,000
	,618	,100	,326	6,191		
Third Step (Constant) Independent: LMX Dependent: OI	2,268	,139		21,308	.000	R=,170; R ² =0,029; F=9,533; p=0,002
	,113	,037	,170	3,087	,002	
Fourth Step (Constant) Independent:OJ Independent: LMX Dependent: OI	1,041	,296		3,517	.000	R=,485; R ² =,235; F=49,041; p=0,000
	,482	,076	,314	6,314	.000	
	,326	,051	,320	6,445	.000	
(Constant) Independent:DJ Independent: LMX Dependent: OI	1,543	,369		3,474		R=,442; R ² =,195; F=38,643; p=0,000
	,602	,095	,323	6,328		
	,311	,063	,252	4,938		
(Constant) Independent:PJ Independent: LMX Dependent: OI	1,942	,271		7,170		R=,454; R ² =,206; F=41,332; p=0,000
	,295	,070	,214	4,225		
	,334	,046	,365	7,215		
(Constant) Independent:IJ Independent: LMX Dependent: OI	1,707	,241		3,874		R=,422; R ² =,178; F=34,486; p=0,000
	526	,097	,279	5,410		
	,341	,64	,272	5		

In the first step, OJ was found to have a positive and significant effect on OI ($\beta = ,374$; $p < 0,001$). Again, DJ, PJ and IJ, which are sub-dimensions of OJ, have a positive and significant effect on OI ($\beta_{DJ} = ,307$; $p < 0,001$; $\beta_{PJ} = ,402$; $p < 0,001$; $\beta_{IJ} = ,320$; $p < 0,001$). Among these variables, it was determined that the dimension of justice, which has the most effect on OI, is PJ.

In the second step, it was determined that OJ affects LMX in a positive and significant way ($\beta_{LMX} = ,369$ $p < 0,001$). When the effects of the sub-dimensions of the OJ on LMX are examined, it is seen that DJ ($\beta = ,366$; $p < 0,001$), PJ ($\beta = ,273$; $p < 0,001$) and IJ ($\beta = ,326$; $p < 0,001$) have positive and significant effect. In this sense, it was determined that the dimension of justice, which has the greatest effect on LMX, is DJ.

In the third step, the mediator variable LMX was found to have a positive and significant effect ($\beta = ,170$; $p < 0,001$) on OI. In the fourth step of hierarchical regression analysis, when OJ and LMX was added to the model, the effect of OJ on OI increased from $\beta = ,374$ ($p < 0,001$) to $\beta = ,320$ ($p = 0,000$), however, it continues its

statistically significant effect. These findings showed that LMX plays a partial mediating role in the relationship between OJ and OI.

In the analysis made to determine the mediator role of LMX in the effect of the sub-dimensions of OJ on OI; when LMX is added to the model with OI; the effect of DJ on OI increased from $\beta = .307$ ($p < 0.001$) to $\beta = .252$ ($p = 0.000$); the effect of PJ on OI $\beta = .402$ ($p < 0.001$) to $\beta = .365$ ($p = 0.000$); and finally the effect of IJ on OI $\beta = .320$ ($p < 0.001$) to $\beta = .272$ ($p = 0.000$), however, it continues its statistically significant effect.

These findings showed that LMX plays a partial mediating role in the relationship between DJ, PJ, IJ and OI. That is, it was confirmed that while OJ increases OI, LMX helps increase OI behavior, as well. In order to reveal the significance of the mediating effect between variables, the significance coefficient of the Sobel Test was examined. As a result of the calculation of the Sobel test, it was found that the mediating effect was statistically significant ($Z = 3,236$, $p < 0,005$; $p = 0,001$).

DISCUSSION

Banks, which constitute an important part of the service sector, are labor-intensive and psycho-social structures. In these organizations, the most important resource in achieving the goals and objectives is the employees. In this study, the mediating role of LMX in the relationship between bank employees' OJ and OI was examined. The research was carried out during the Covid-19 pandemic. In this process, it was tried to determine how the relationship between employees' perceptions of OJ and OI levels was shaped by LMX.

Research hypotheses were tested by hierarchical regression analysis. The results of the analysis confirmed that if employees had a positive perception of PJ, DJ and IJ, they would be better integrated with the goals and objectives of the organization. In the literature review, there are some studies supporting this result of the research (Tyler and Balder, 2003; Cheung and Law, 2008; Hakonen and Lipponen, 2008; Basar, 2011; Sahin, 2014; Ciftci and Yilmaz, 2017; Cankir and Alkan, 2018). This study shows that about 40% of the change in employees' OI is due to PJ, 32% to IJ, and 30% to DJ. It is seen that the biggest share in providing OI for bank employees in Turkey is in PJ. Again, it can be said that IJ and DJ have importance on the psychological link that employees will establish with their organizations.

As a result of the analyses, it is seen that LMX mediates the relations between DJ, PJ and IJ and OI. In the model created to test the main hypotheses of the study, it was seen that OJ and all its sub-dimensions had a significant effect on OI. The effect of OJ 14%; DJ 9%; PJ 16% and IJ 10% on OI is at p value of 0.000, therefore, H_1 is accepted. In this sense, there are studies in the literature supporting this result of the research (Tyler and Balder, 2003; Cheung and Law, 2008; Hakonen and Lipponen, 2008; Basar, 2011; Sahin, 2014; Ciftci ve Yilmaz, 2017; Cankir ve Alkan, 2018).

The effect of OJ 13%, DJ 13%, PJ 7% and finally IJ 10% on LMX is at p value of 0.000, therefore, H_2 is accepted. In this sense, there are studies in the literature which support this result of the research (Graen and Uhl-Bien, 1995; Yukl et al., 2009; Katrinli vd., 2010; Williams vd., 2016).

The effect of LMX 23% on OI is at p value of 0.000, therefore, H_3 is accepted. Again in the literature, there are studies supporting this result of the research (Cankir ve Alkan, 2018; Goksel ve Ekmekcioglu, 2017; Loi, Chanand Lam; 2014; Sluss et al., 2008).

Finally, H_4 was accepted because LMX mediated between positive OJ and OI at the level of 23%, between DJ and OI at 19%, between PJ and OI at 20%, and finally between IJ and OI at 17% and $p < 0.00$. In the literature, no study has been found that examines the concepts of OJ, OI and LMX, which are effective in many organizational processes and results. It can be said that the sense of OI of the employees strengthens the sense of OI, and an important part of this is determined by the relationship between the LMX.

With this research, it is seen that the perception of justice, which has a facilitating role and power in achieving the strategic goals and objectives of organizations, strengthens the sense of belonging and togetherness even in cases of success and failure. This research has demonstrated the importance of quality LMX. It is hoped that it will contribute to the field and its managements.

CONCLUSION

Based on the literature review, it has been discussed in this study that positive OJ perception (DJ, PJ and IJ) will make positive contributions to OI. Employees' positive perceptions of high OJ strengthen their ties with the organization. In this way, employees will identify with the organization by adopting the goals and objectives of the organization. In addition, the leader's observance of the principles of justice and equity in organizational policies and practices increases the OI of the employees.

In this study, it is aimed to determine the role of LMX in the effect of OJ on OI. It is thought that OJ will affect the LMX positively, in relation to this, the LMX will also affect the OI positively. It has been observed that the biggest effect on the OI of bank employees belongs to PJ. This study highlights the role of positive perception of justice (DJ, PJ and IJ) in creating OI. Again, the result of the research reveals that the quality of LMX plays a mediating role in the relationship between OJ (PJ, DJ and IJ) and OI. As the employees' perception of justice increases, the quality of LMX also increases. A quality LMX increases OI.

Practical And Managerial Implications

This research, which examines the role of OJ in employees' identification with their organizations, has some practical and managerial implications. This study highlights the role of positive perception of justice (DJ, PJ and IJ) in creating OI. Especially with the high level of justice perceptions of the employees in the Turkish banking sector, the tendency to share the goals and objectives of the organization and even to equate them with their own goals and objectives has increased. Considering that the biggest contribution to the increase of OI belongs to this dimension of justice, it is suggested that managers should attach special importance to PJ within the organization. Procedural justice is related to the perception of organizational policies and practices as "fair" by employees. Again, as a result of the quality interactions to be developed between the employees and the leaders, it will be easier for the employees to identify with their organizations. The justice dimension that makes the biggest contribution to the LMX is DJ. The employees' perception about whether the manager is fair in the distribution of time, resources, earnings, material and moral elements also play a decisive role in the quality of the relations established with the leader. The perception that the manager is not fair can disrupt the relations between the leader and the member. The perception of trust that will be created with a LMX that the employees can describe as quality will help the employees to use their energies in the correct way. In the distribution of resources and the implementation of procedures, favoritism should be avoided and individual and organizational needs should be pursued. This study reveals the fact that LMX contributes to the increase in the employees' level of identification with their organizations and it mediates the effect of OJ on identification. It is therefore important to focus not only on the presence of LMX, but also on its quality. Quality LMX results in a willingness to exert more effort on behalf of the organization.

Study Limitations and Future Research Suggestions

The first of the limitations of the study is that it only included bank employees who agreed to fill out the questionnaire. In future studies, different methods can be used in sample selection. Secondly, it should be said that this study is cross-sectional. Even though the correlations among the variables (OJ, OI and LMX) were put forward through hypotheses in the research, it is among the research suggestions to conduct a longitudinal study in the future. Again, repeating this study in different sectors through different variables may contribute to the confirmation of the study results.

REFERENCES

- Akgunduz, Y. & Bardakoglu, O. (2017). The impacts of perceived organizational prestige and organization identification on turnover intention: The mediating effect of psychological empowerment. *Current Issues in Tourism*, 20 (14), 1510-1526.
- Akram, T., Haider, M. J. & Feng, Y. X. (2016). The effects of organizational justice on the innovative work behavior of employees: an empirical study from China" *Innovation*, 2 (1), 114-126.
- Akram, T., Lei, S., Haider, M. J. & Hussain, S. T. (2020). The impact of organizational justice on employee innovative work behavior: Mediating role of knowledge sharing. *Journal of Innovation and Knowledge*, 5 (2), 117-129.
- Atitumpong, A. & Badir, Y. F. (2018), "Leader-member exchange, learning orientation and innovative work behavior. *Journal of Workplace Learning*, 30 (1), 32-47. <https://doi.org/10.1108/JWL-01-2017-0005>

- Baron, R M. & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6), 1173-1182.
- Bas, T., Keskin, N. & Mert, İ. S. (2010), Leader member exchange (LMX) model and validity and reliability of its instrument in Turkish” *Ege Academic Review*, 10 (3), 1013-1039.
- Basar, U. (2011). An empirical research on the relationships between perception of organizational justice, organizational identification and job satisfaction. *Unpublished Master's thesis*, Turkish Military Academy Institute of Defense Sciences, Ankara.
- Basar, U. & Sigri, U. (2015). Effects of teachers’ organizational justice perceptions on intention to quit: Mediation role of organizational identification. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 15 (1), 45-59. DOI 10.12738/estp.2015.1.2326
- Biyikbeyi, T. (2015). The relationship between employees' perceptions of organizational justice and their levels of psychological capital: a field study in a province in the eastern mediterranean region, *Unpublished Master's thesis*, Institute of Social Sciences, Master Thesis, Kahramanmaras.
- Cankir, B. & Alkan, D. P. (2018). The mediating role of distributive justice in the relationship between leader member exchange and organizational identification. *Journal of Business Research-Turk*, 10 (3), 929-949. DOI: 10.20491/isarder.2018.507
- Carmeli, A. Gilat, G. & Waldman, D. A. (2007). The role of perceived organizational performance in organizational identification, adjustment and job performance. *Journal of Management Studies*, 44 (6), 972-992. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2007.00691.x>
- Chams, N., & García-Blandón, J. (2019). On the importance of sustainable human resource management for the adoption of sustainable development goals. *Resources, Conservation and Recycling*, 141, 109-122.
- Chen, S. Y., Wu, W. C., Chang, C. S., Lin, C. T., Kung, J. Y., Weng, H. C. & Lee, S. I. (2015). Organizational justice, trust, and identification and their effects on organizational commitment in hospital nursing staff. *BMC Health Services Research*, 15 (1), 1-17. <https://doi.org/10.1186/s12913-015-1016-8>
- Cheung, M. F. Y. & Law M. C. C. (2008). Relationships of organizational justice and organizational identification: The mediating effects of perceived organizational support in Hong Kong. *Asia Pasific Business Review*, 14 (2), 213-231. <https://doi.org/10.1080/13602380701430879>
- Cinar, O. & Kocak, D. (2017). The relationship between leader member exchange and organizational silence: An application in the service sector. *Erzincan University Journal of Social Sciences Institute*, 10 (2), 1-24.
- Colquitt, J. A., Conlon D. E., Wesson M. J., Porter C. & Ng Y. (2001). Justice at the millennium: a meta – analytic review of 25 years of organizational justice research. *Journal of Applied Psychology*, 86 (3), 425-445.
- Cropanzano, R., Bowen, D. E. ve Gilliland, S. W. (2007). The management of organizational justice. *The Academy of Management Perspectives*, 21 (4), 34 -48.
- Deluga, R. J. (1994). Supervisor trust building, leader-member exchange and organizational citizenship behaviour. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77, 315-326.
- Dutton, J. E., Dukerich, J. M., & Harquail, C. V. (1994). Organizational images and member identification. *Administrative Science Quarterly*, 239-263.

- Eryilmaz, I., Dirik, D. & Gulova, A. A. (2017). Leader-member exchange as a determinant of job satisfaction and the moderating role of political skill. *International Journal of Economics and Administrative Studies*, 16. ÜİK Special issue), 167-182.
- Fallatah, F., Laschinger, H. K. & Read, E. A. (2017). The effects of authentic leadership, organizational identification, and occupational coping self-efficacy on new graduate nurses' job turnover intentions in Canada. *Nursing Outlook*, 65 (2), 172-183. <https://doi.org/10.1016/j.outlook.2016.11.020>
- Folger, R., & Konovsky, M. A. (1989). Effects of procedural and distributive justice on reactions to pay raise decisions. *Academy of Management journal*, 32 (1), 115-130.
- Goksel, A. & Ekmekcioglu, E. B. (2017). THE mediating role of job involvement in the relationship between leader-member exchange and organizational identification. *Journal of Gazi University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 18 (3), 721-747.
- Graen, G. & Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of LMX theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi domain perspective. *Leadership Quarterly*, 6 (2), 219- 247.
- Greenberg, J. (1987). A taxonomy of organizational justice theories. *The Academy of Management Review*, 12 (1), 9-22.
- Gurbuz, S. (2007). Managers' organizational citizenship behaviors and their relationship with job satisfaction and perceived organizational justice. *PhD Thesis*, Istanbul University Institute of Social Sciences, Istanbul.
- Gurpinar, G. & Yahyagil, M. Y. (2007). The relationship between organizational justice, leader-member exchange, and organizational commitment. *National Management and Organization Congress*, 15, 25-27.
- Hakonen, M. & Lipponen, J. (2008). Procedural justice and identification with virtual teams: The moderating role of face-to-face meetings and geographical dispersion. *Social Justice Research*, 21 (2), 164-178.
- Hubbell, A.P. & Chory-Assad, R.M. (2005). Motivating factors: Perceptions of justice and their relationship with managerial and organizational trust. *Communication Studies*, 56 (1), 47-70.
- Icerli, L. (2010). Organizational justice: A theoretical approach. *Journal of Entrepreneurship and Development*, 5 (1), 67-88.
- Iscan, Ö. F. & Naktiyok, A. (2004), Habits and perceptions of justice as employees' use of their environment. *Ankara University Journal of SBF*, 59 (1), 182-201.
- Kanbur, A. & Kanbur, E. (2015). The effect of leader-member interaction on organizational cynicism: The mediating role of perceived internality status. *Journal of World of Turks*, 7 (2), 193-216.
- Kandemir, S. (2021). SupTech and Artificial Intelligence in Supervision of Banking and Finance. *Çağ University Journal of Social Sciences*, 18 (1), 59-81.
- Karaeminogulları, A. (2006). The relationship between perceptions of organizational justice and unproductive behaviors of faculty members and a research. Unpublished Master's Thesis, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Istanbul.
- It is very difficult to say that the concept of IO, which is derived from “Social Identity Theory”, has a single definition accepted by everyone.

- Katrinli, A., Atabay, G., Günay, G. & Cangarlı, B.G. (2010). Perception of organizational politics and LMX: Linkages in distributive justice and job satisfaction. *African Journal of Business Management*, 4 (14), 3110-3121.
- Keskes, I., Sallan, J.M., Simo, P. & Fernandez, V. (2018). Transformational leadership and organizational commitment: Mediating role of leader-member exchange. *Journal of Management Development*, 37 (3), 271-284. <https://doi.org/10.1108/JMD-04-2017-0132>
- Kocak, D. (2019). Analysis of the relationship between organizational justice and organizational identification. *International Journal of Society Researches*, 11 (18), 1001-1024. DOI: 10.26466/opus.556322
- Liden, R. C. & Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of leader-member exchange: An empirical assessment through scale development. *Journal of Management*, 24 (1), 43-72.
- Loi, R., Chan, K.W. & Lam, L.W. (2014). Leader-member exchange, organizational identification, and job satisfaction: A social identity perspective. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 87 (1), 42-61. <https://doi.org/10.1111/joop.12028>
- Mael, F. A. & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 13 (2), 103-123.
- Mael, F. A. & Ashforth, B. E. (1995). Loyal from day one: Biodata, organizational identification, and turnover among newcomers. *Personnel Psychology*, 48 (2), 309-333.
- Masterson, S. S., Lewis, K., Goldman, B. M., & Taylor, M. S. (2000). Integrating justice and social exchange: The differing effects of fair procedures and treatment on work relationships. *Academy of Management Journal*, 43 (4), 738-748.
- Ozcelik, Z. (2021). Performance evaluation in the process of working from home due to COVID-19: An example of a public institution call center. *Journal of Erciyes University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, (58), 221-241.
- Ozmen, N. T., Arbak, Y. & Ozer, P. S. (2007). A study on the investigation of the effect of the value of justice on perceptions of justice. *Ege Academic Perception*, 7 (1), 17-33.
- Polat, M. (2009). A field study on the predecessors and successors of organizational identification. *Unpublished PhD Thesis*, Uludag University Institute of Social Sciences, Bursa.
- Rahman, A., Shahzad, N., Mustafa, K., Khan, M. F., ve Qurashi, F. (2016). Effects of organizational justice on organizational commitment. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(3S), 188- 196.
- Ramamoorthy N and Flood PC. (2004), Gender and employee attitudes: The role of organizational justice perceptions. *British Journal of Management*, 5, 247-258
- Sahbudak, M. (2016). The effects of organizational justice and organizational trust perceptions on organizational citizenship behavior: The example of Turkish sports organization. *Doctoral Thesis*, Institute of Health Sciences, Adana.
- Sahin, E. (2014). Organizational identity, organizational image, organizational identification and organizational justice in secondary education institutions (The Case of Bursa). *Doctoral Thesis*, Ege University, Izmir.
- San, I. (2017). An empirical study to determine the relationship between organizational justice and organizational commitment. *Master Thesis*, Istanbul Commerce University, Istanbul.

- Scott, G. & Bruce, R. A. (1994). Determinants of innovative behavior: a path model of individual innovation in the workplace. *Academy Of Management Journal*, (37), 580- 607.
- Scott, S. G. & Lane, V. R. (2000). A Stakeholder approach to organizational identity. *Academy of Management Review*, 25 (1), 43-62.
- Sluss, D. M., Klimchak, M. & Holmes, J. J. (2008). Perceived organizational support as a mediator between relational exchange and organizational identification. *Journal of Vocational Behavior*, 73 (3), 457-464.
- Solmaz, H. (2010). The mediating role of organizational justice in the effect of organizational identification on intention to leave. *Master Thesis*, Ufuk University/Social Sciences Institute, Ankara.
- Soyuk, S. (2018). Organizational justice and job satisfaction: Importance in the health sector. *Journal of Health Science and Profession*, 5(3), 435-442.
- Sparrowe, R. T. (1994). Empowerment in the hospitality industry: An exploration of antecedents and outcomes. *Hospitality Research Journal*, 17 (3), 51-73.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). *The Social Identity Theory of Intergroup Behavior*. In: Worchel S, Austin WG, editors. *Psychology Of Intergroup Relations*. Nelson-Hall, 7-24.
- Tak, B. & Aydemir, B. A. (2004). Two empirical studies on organizational identification. *12th National Management and Organization Congress*. Uludag University, Bursa.
- Tessema, M. T., Tsegai, G., Ready, K., Embaye, A., & Windrow, B. (2014). Effect of employee background on perceived organizational justice: managerial implications. *International Review of Administrative Sciences*, 80 (2), 443-463.
- Tran, D.B. & Vo, D.H. (2018). Should bankers be concerned with Intellectual capital? A study of the Thai banking sector. *Journal of Intellectual Capital*, 19 (5), 897-914. <https://doi.org/10.1108/JIC-12-2017-0185>
- Tyler, T., Degoey, P. & Smith, H. (1996). Understanding why the justice of group procedures matters: A test of the psychological dynamics of the groupvalue model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70 (5), 913-930.
- Tyler T. R. & Blader S. L. (2003). The group engagement model: procedural justice, social identity, and cooperative behavior. *Personality and Social Psychology Review*, 7, (4), 349-361.
- Williams, E. A., Scandura, T. A., Pissaris S. & Woods, J. M. (2016). Justice perceptions, leader-member exchange, and upward influence tactics. *Leadership and Organization Development Journal*, 37 (7), 1000-1015. DOI 10.1108/LODJ02-2013-0021
- Yesil, S. & Demir, Z. F. (2018). A field study on the effect of organizational justice on organizational identification. *Atlas Journal of Social Sciences*,(3), 266-280.
- Yildiz, D., ve Bozbura, F. T. (2017). Effect of leader-member exchange (LMX) on career capital of employees. *Journal of Istanbul University Faculty of Business Administration*, (46), 49-58.
- Yukl, G.A., O'Donnell, M. & Taber, T. (2009). Influence of leader behaviors on the leader-member exchange relationship. *Journal of Managerial Psychology*, 4 (4), 289-299.
- Yurdakul, G., Celenk, A., Deveci, M. & Durukan, T. (2020). An assessment on the future of manufacturing and service sectors in the covid-19 process and after. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Special issue, 212-229. DOI: 10.21547/jss.768545

Wayne, S. J., Liden, R. C., & Sparrowe, R. T. (1994). Developing leader-member exchanges: The influence of gender and ingratiation. *American behavioral scientist*, 37(5), 697-714.

COVID-19 PANDEMİ DÖNEMİNDE OKUL ÖNCESİNDEKİ UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNİN İNCELENMESİ

Betül YANIK ÖZGER¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1064998

Makale Geçmişi:

Geliş 29.01.2022

Kabul 22.06.2022

Anahtar Kelimeler:

Okul Öncesi eğitim,

Covid-19,

Uzaktan Eğitim

ÖZ

Bu araştırma, Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinin incelenmesini amaçlamıştır. Araştırmaya bağımsız bir devlet anaokulundaki 5-6 yaş grubundaki 14 çocuk ve 1 okul öncesi öğretmeni katılmıştır. Durum çalışması olarak tasarlanan araştırmada gözlem ve görüşme yöntemi kullanılmıştır. Gözlemler, 2020-2021 eğitim öğretim yılı içerisinde uzaktan yürütülen çevrimiçi videolar üzerinden yapılmıştır. En fazla 40 dakika süren 10 video detaylı şekilde incelenmiştir. Videolar incelendikten sonra yalnızca öğretmenle yarı yapılandırılmış ve çevrim içi görüşme gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bulgulara göre Covid-19 Pandemi döneminde uzaktan eğitime katılım düşük kalmıştır. Aileler eğitim süreci içerisinde yer alırken çocukların aktif katılımı için çaba göstermişlerdir. Uzaktan eğitim sürecinde yürütülen etkinliklerde okuma yazma çalışmalarına ağırlık verilmiş ve öğretmen teknik aksaklıklar nedeniyle uzaktan eğitim sürecini yönetmekte güçlük çekmiştir. İlişkilerin yalnızca dijital ortam üzerinden yürütülmesi ise sosyalleşmeyi zayıflatmıştır.

PRE-SCHOOL DURING THE COVID-19 PANDEMIC EXAMINATION OF THE DISTANCE EDUCATION PROCESS

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1064998

Article History:

Received 29.01.2022

Accepted 22.06.2022

Keywords:

Preschool Education,

Covid-19,

Uzaktan Eğitim

ABSTRACT

This research aimed to examine the distance education process in preschool during the Covid-19 pandemic period. 14 children aged 5-6 years and 1 preschool teacher in an independent public kindergarten participated in the research. In the research, which was designed as a case study, observation and interview methods were used. Observations were made through online videos in the 2020-2021 academic year. 10 videos lasting at most 40 minutes were examined in detail. After reviewing the videos, only a semi-structured and online interview was conducted with the teacher. The obtained data were analyzed by content analysis method. According to the findings, participation in distance education remained low during the Covid-19 Pandemic period. While the families were involved in the education process, they made an effort for the active participation of the children. In the activities carried out in the distance education process, literacy studies were emphasized, and the teacher had difficulty in managing the distance education process due to technical problems. Conducting relationships only through digital media has weakened socialization.

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, yanikbetul@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7524-9159

Alıntılanak için/Cite as: ÖZGER, B.Y.. (2022), Covid-19 Pandemi Döneminde Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecinin İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 410-422.

GİRİŞ

Geçmişten bugüne insanoglu birçok salgın hastalıkla karşılaşmış ve bunlarla başa çıkmanın yollarını aramıştır. Kolera, sars, çiçek hastalığı gibi salgınlar insanlar arasında hızla yayılarak ciddi bir tehdit oluşturmuştur (Verikios vd., 2015). Bu gibi salgın hastalıkların dünya var olduğu sürece devam edeceği ve insan yaşamını her zaman etkileyeceği düşünülmüştür. Son yıllarda Asya kıtasında ortaya çıkan Covid-19 virüsü de insan hayatını ciddi şekilde etkilemiş ve değişim yaratmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), 2020 yılı itibarıyla ülkeler arasında hızla yayılan Covid-19 salgını küresel pandemi olarak ilan etmiştir (WHO, 2020). Tüm dünyada etkili olan bu salgın hastalık toplumlari sosyal ve kültürel boyutta önlem almaya itmiştir (Bjorkdahl & Carlsen, 2019; Hughes, 2020). Bu önlemler ekonomi, turizm ve eğitim gibi birçok toplumsal kurumda değişim yaratmıştır (Bozkurt, 2020). Fiziksel mesafeyi yakın kılacak her türlü program ve etkinlik askıya alınmıştır (UNICEF, 2020). Okullarda yüz yüze eğitime ara verilmiş ve uzaktan eğitime geçilmiştir (Gilliam ve ark., 2021). Böylelikle salgının yayılma hızının yavaşlatılması hedeflenmiştir.

Salgına yönelik alınan tedbirler toplumun her yaştan kesimini doğrudan etkilemiştir. Özellikle okulların kapatılması çocukların günlük rutinlerinde ve sosyal ilişkilerinde büyük değişimleri doğurmuştur (Ercan ve ark., 2020). Dünyada 190 ülkedeki 1.6 milyar çocuğun eğitimi kesintiye uğramıştır (UNICEF, 2021). Brezilya'da 4-5 yaşındaki çocukların %93'ü ve 0-3 yaşındaki çocukların %34'ü okul öncesi eğitimden ve kreşlerden yararlanamamıştır. (Malta Campos & Vieira, 2021). Pakistan ve Hindistan gibi ülkelerin kırsal bölgelerinde çocukların öğrenme kayıpları ve çocuk işçiliği artmıştır. Kız çocukları arasında erken evlilik ve gebelik riski yükselmiştir (UNICEF, 2021). Yaşanılan bu eğitim krizine "Kaybedecek Vakit Yok" sloganıyla dikkat çekilmeye çalışılsa da çocuklar yüz yüze eğitim saatlerinin dörtte üçünü kaçırmışlardır (UNICEF, 2021).

Türkiye'de 2020 yılının Mart ayı itibarıyla yüz yüze eğitime ara verilmiştir (MEB, 2020). Salgın döneminde çocukların eğitimden geri kalmamaları için uzaktan eğitim stratejisi hayata geçirilmiştir (Bailey, 2020). Millî Eğitim Bakanlığı tarafından EBA (Eğitim Bilişim Ağı) sistemiyle ilkökul, ortaokul ve lise kademesindeki çocuklara uzaktan eğitim sağlanmıştır (MEB, 2020). Okul öncesi eğitim kademesinde bulunan çocuklar da uzaktan eğitim sürecine dâhil edilmiştir. Öğretmenler, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kurulan EBA web sitesi üzerinden okul öncesi eğitim programında yer alan kazanım, gösterge ve kavramları kullanarak çeşitli etkinlikler hazırlamışlardır. Oluşturulan etkinlik havuzunda, etkinlik çeşitlerine eşit ağırlıkta yer verilmiş ve etkinliklerin büyük çoğunluğu bütünleştirilmiş etkinlik olarak planlanmıştır (MEB, 2022). Ailelerin bu etkinlikleri takip ederek evde çocuklarıyla birlikte gerçekleştirmesi beklenmiştir. Bunun yanı sıra öğretmenler çeşitli dijital platformlardan çevrim içi etkinlikler gerçekleştirmiştir. Bu etkinliklerin çocukların ev ortamında yapabileceği özellikte olması ve bir etkinlik saatinin 20 dakikayı geçmemesi şeklinde 6 etkinlik saati olarak hazırlanmıştır. Ailelerin ve öğretmenin istemesi durumunda eğitim akışındaki bazı etkinlikler (deney, hikâye okuma, bilmece, tekerleme, jimnastik, şarkı, oyun, parmak oyunu gibi) video kaydına alınarak ailelere gönderilmiştir. Çevrim içi etkinliklere katılamayan çocuklarla birebir görüntülü veya sesli iletişim kurulmuştur. Günlük eğitim akışı ailelere iletişim araçları kullanılarak ulaştırılmış ve etkinliklerin yapılması konusunda rehberlik edilmiştir (MEB, 2020a).

Okul öncesi eğitim, bugüne kadar çocukların bütün duyu organlarının aktif şekilde çalıştığı bir eğitim ortamı sunmaktadır. Çocuklara etkileşimli bir çevre yaratarak öğrenme deneyimlerini zenginleştirmektedir (Pekdoğan & Kanak, 2016). Okul öncesi eğitim programı, çocukların gelişim alanlarını desteklemek için birtakım etkinlikler sunmakta ve iyi tasarlanmış bir eğitim ortamı önermektedir. Bu etkinlik çeşitleri Türkçe, sanat, drama, müzik, hareket, oyun, fen, matematik, okuma yazmaya hazırlık ve alan gezileri şeklindedir. Bu etkinlikler, bireysel ya da çocukların küçük/büyük grup şeklinde bir araya gelmesiyle uygulanabilmektedir. Uygulamada etkinliklerin oyun temelli olması ve çocukları etkin kılması oldukça önemlidir. Çocukların etkin öğrenmelerini desteklemek eğitim ortamının iyi tasarlanmasıyla mümkündür. Özenli hazırlanan eğitim ortamı, okul öncesi eğitim programının başarıya ulaşmasında önem taşımaktadır. Bu sebeple okul öncesi eğitim sınıflarında farklı ve birbirinden çeşitli materyallerin yer aldığı öğrenme merkezleri çocuklar için ayrılmıştır. Bu oyun alanları, çocukların bireysel gereksinimlerini karşılamak ve çocukların küçük gruplar halinde etkileşimde bulunmalarını sağlamaktadır. Çocuklar bu alanlarda özgürce deneyimlerde bulunup rahatça hareket edebilmekte ve becerilerini ortaya koyabilmektedirler. Zengin ve çeşitli uyarıların yer aldığı bu çevrenin, çocukların gelişimine ve öğrenme süreçlerine katkısı bulunmaktadır (MEB, 2013).

Uzaktan eğitim süreci, okul öncesi eğitim programında yer alan bütün etkinliklerin ekran üzerinden yürütülerek planlanması ve uygulanmasını içermektedir. Çocuklar, belirlenen süre içerisinde ekran karşısına geçmekte ve etkinliklere katılım sağlamaktadırlar. Bu etkinliklerin uzaktan eğitim sürecinde nasıl gerçekleştiğinin ve bu süreçte çocukların yaşantılarının anlaşılması oldukça önemlidir. Yapılan araştırmalar, Covid-19 salgının çocuklar üzerindeki etkilerine yoğunlaşmış (Burgess & Sievertsen, 2020; Malta Campos & Vieira, 2021) ve okul

öncesindeki uzaktan eğitim süreciyle ilgili çalışmalar kısıtlı kalmıştır (Aktan-Acar, Erbaş ve Eryaman, 2021; Duran, 2021; Egan ve diğerleri, 2021; Yıldırım, 2021). Bu anlamda bu araştırma Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecini incelemeyi amaçlamıştır. Bu amaçla “Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim süreci nasıldır?” sorusuna yanıt aranmıştır. Bu araştırmadan elde edilecek veriler iki bakımından önem teşkil etmektedir. İlki, bu araştırma okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinin işleyişinin görülmesine olanak tanımaktadır. İkinci olarak, okul öncesinde uzaktan eğitim ile yüz yüze eğitimin dolaylı olarak karşılaştırılmasını sağlamaktadır.

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Bu araştırma, Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecini incelemektedir. Nitel araştırma desenlerinden durum çalışması olarak tasarlanmıştır. Durum çalışması, zaman ve mekânla sınırlanmış bir programın, bir kişi, bir sosyal olgunun detaylı olarak betimlenip analiz edilmesidir (Creswell, 2018; Merriam, 2015). Güncel olan bir konuyu, problemi ve meseleyi en iyi şekilde anlamak için seçilmiş durumların derinlemesine bilgi toplandığı araştırma desendir (Creswell, 2018; Yin, 2009). Durum çalışmalarının güçlü yönü eğitim gibi uygulamaya dönük alanların sürecini, problemini ve programını inceleyerek anlaşır hâle getirmektir (Merriam, 2015). Bu araştırmada durum çalışmasının tercih edilmesindeki neden güncel bir sorun olan Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinin anlaşılmasıdır.

Çalışma Grubu

Bu araştırmadaki çalışma grubu, amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesine göre belirlenmiştir (Merriam, 2015; Yıldırım & Şimşek, 2008). Kolay ulaşılabilir durum örneklemesi araştırmaya hız ve pratiklik kazandırır. Araştırmacı yakın olan ve ulaşılması kolay olan bir durumu seçer (Yıldırım & Şimşek, 2008). Bu araştırmada da kolay durum ulaşılır örneklemesine uygun olarak Covid-19 pandemi döneminde okul öncesinde uzaktan eğitim yürüten kolay ulaşılabilen bir sınıf tercih edilmiştir. Aynı zamanda öğretmenin gönüllü olması ve öğrenci sayısının uygun olmasına özen gösterilmiştir. Kolay ulaşılabilir durum örneklemesinin seçilmesinde Covid 19 pandemisinin getirdiği şartlar da etkili olmuştur. Bu araştırma Kahramanmaraş ilinin merkezinde yer alan bağımsız bir anaokulunda gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın katılımcıları arasında 5-6 yaşındaki 14 (7 Kız, 7 erkek) çocuk ve bir okul öncesi öğretmeni yer almıştır.

Okul öncesi öğretmeni Çocuk Gelişimi Bölümünden mezundur. 17 yıl boyunca Türkiye'nin farklı illerinde görev yapmış ve uzun bir dönem dezavantajlı bölgelerde çalışmıştır. Çocukların ebeveynlerinden 1 tanesi ilkökul, 13'ü lise, 2'si ön lisans ve 12'si lisans mezunudur. Ebeveynlerin 7'si özel sektörde, 12'si devlet kurumunda çalışırken, 8'i çalışmamaktadır. Çocukların kardeş sayıları ise en fazla 3, en az ise 0'dır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu araştırmada veriler gözlem ve görüşme yoluyla toplanmıştır. Durum çalışmalarında, veri toplama sürecinde gözlem, görüşme, doküman ve görsel-işitsel materyaller kullanılabilir (Creswell, 2018). Bu araştırmada da uzaktan yürütülen okul öncesi eğitim videoları izlenerek gözlem yapılmıştır. En az yarım saat en fazla ise 40 dakika süren 10 video incelenmiştir. Yapılan bu gözlemlerde çocukların faaliyet ve etkileşimleri, konuşmaları ve ortamdaki sözsüz mesajlara odaklanılmıştır. Araştırmada kullanılan bir diğer veri toplama tekniği ise görüşme olmuştur. Görüşme, gözlem sürecinde gözden kaçan ya da gözlenilmeyen davranış ve olayları daha iyi anlamak için kullanılmaktadır (Merriam, 2015). Bu araştırmada da okul öncesi öğretmeniyle yarı yapılandırılmış şekilde bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme soruları gözlem verilerinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Çevrim içi yoluyla gerçekleştirilen bu görüşmede öğretmene Covid-19 pandemi dönemindeki okul öncesi eğitim sürecine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bunlar “COVID-19 pandemi sürecinde çocukların uzaktan eğitime katılımı nasıldır? Bu süreçte ne tür etkinlikler yaptınız ve karşılaştığınız sorunlar neler oldu?” şeklindeki sorular olmuştur.

Bu araştırmada veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bu süreçte verilerin kodlanması, kodların bir araya getirilmesi ve temalara indirgenmesi şeklinde işlem basamakları takip edilmiştir (Creswell, 2018). Buna göre ilk olarak gözlem kayıtları yazılı doküman haline getirilmiştir. Elde edilen bütün veriler baştan aşağı okunarak kodlanmıştır. Kodlama sonucunda 102 adet kod oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kodlar kendi içerisinde anlamlı ve ilişkili olacak şekilde bir araya getirilerek 44 tane kategorik kod elde edilmiştir. Bu işlemden sonra kategorik kodlar da kendi içerisinde anlamlı olacak şekilde bir araya getirilerek genel başlıklar altında toplanmış ve 5 adet

tema elde edilmiştir. Bu temalar; eğitime katılım, aileler, etkinlikler, öğretmen, sosyalleşme şeklinde olmuştur. Oluşturulan bu temalar araştırma sorusuna yanıt verecek şekilde bulgular altında organize edilmiştir.

Geçerlik, Güvenirlik ve Etik

Bu araştırmada etik ilkeler dikkate alınarak hareket edilmiştir. Öğretmen ve ailelere araştırma hakkında bilgi verilerek katılımcılarda gönüllülük esası aranmıştır. Katılımcıların kimlikleri gizli tutulmuş ve gerçek isimler yerine kod isimler kullanılmıştır. Diğer yandan bu araştırma için etik izin belgesi alınmış ve öğretmene, ailelere gönüllü onam formları imzalatılmıştır.

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenilirlik, yoğun tanımlamaların yapılması, alıntılara yer verilmesi, çoklu veri çeşidinin kullanılması, katılımcı doğrulanmasının yapılması ve farklı bir uzmandan görüş alınmasıyla sağlanmaktadır (Merriam, 2015). Bu araştırmada da okul öncesi sınıftaki uzaktan eğitim süreci detaylı şekilde aktarılmış ve katılımcıların cümlelerine doğrudan yer verilmiştir. Gözlem ve görüşme tekniği kullanılarak veri çeşitlenmesi sağlanmıştır. Görüşme tekniğiyle elde edilen verilerin doğrulanması gerçekleştirilmiştir. Farklı bir uzmana görüşme metinleri üzerinde rastgele bölümler ve videolar seçilerek verilerin yaklaşık %50'sine karşılık gelen kısmı ikinci kez kodlatılmış ve bu kodlama sonucunda görüş ayrılığı ortaya çıkmamıştır. Bu yüzden ikinci kodlamacı kodlamaya devam etmemiştir.

BULGULAR

Covid-19 Döneminde Uzaktan Eğitim Sürecindeki Unsurlara İlişkin Bulgular

Bu araştırmada sınıf gözlemi ve öğretmen görüşmesinden elde edilen ve uzaktan eğitim sürecinde rol oynayan unsurlara ilişkin bulgular Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Covid-19 Döneminde Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecindeki Unsurlar

Şekil 1 incelendiğinde Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinde rol oynayan unsurlar; eğitime katılım, aileler, öğretmen, etkinlikler, sosyal ilişkiler temaları altında toplanmıştır.

Çocukların Uzaktan Eğitime Katılımı: Bu araştırmada, Covid-19 sürecinde okul öncesindeki uzaktan eğitime çocuklar katılım göstermişlerdir. Bu katılım, 14 çocuğun kayıtlı olduğu sınıfta genellikle 8'i geçmemiştir. Çocukların bir kısmı katılımda devamlılık gösterirken, bazı çocuklar ise ya hiç katılmamış ya da zaman zaman katılımcı olmuşlardır.

Çocukların katılımcı olduğu uzaktan eğitim, akşam saatlerinde 21:00'de gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmede öğretmen eğitim saatinin bu şekilde ayarlanmasının kendisinden ve çalışan ailelerden kaynaklı olduğunu dile getirmiştir. Öğretmen, bilgisayarını evde uzaktan eğitim gören çocuklarına bırakmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Diğer yandan aileler öğretmene pandemi döneminde çalıştıklarını ve eğitime katılımlarının yalnızca akşam vakti olabileceğini bildirmişlerdir. Öğretmen, bir ailenin ise yoğunluk nedeniyle uzaktan eğitime katılmadığını belirtmiştir. Yapılan gözlemlerde ailelerin bir kısmı eğitime zaman zaman katılmama gerekçelerinin akşam geç bir vakitte olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bu durumu ebeveynlerden biri öğretmene "*Çocuğum dün uyuya kalmıştı, o nedenle derse giremedik*" şeklinde açıklamıştır.

Çocukların bir kısmı uzaktan eğitime evlerinde internet erişimi olmamasından dolayı katılmamıştır. Öğretmen, yapılan görüşmede bazı ailelerin evlerinde internet olmadığını ya da sınırlı internet paketine sahip olduklarını aktarmıştır. Yapılan gözlemlerde ise çocuklar zaman zaman internete bağlanma sorunu yaşamış ve eğitimin sonuna doğru katılabilmişlerdir.

Uzaktan eğitim sürecinde çocuklar okula yönelik özlemlerini sıklıkla dile getirmiş ve çevrim içi eğitimden sıkıldıklarını belirtmişlerdir. Çocuklar her gün okulu özlediklerini "*Öğretmenim okulumuz açılrsa da okula gitsek, çok özledim okulumu*" şeklinde ifade etmişlerdir. Okulun açılma zamanını öğretmenlerine devamlı olarak sormuşlardır. Bazı çocuklar ise öğretmenlerine olan özlemini "*Ben aslında seni gerçek görmeyi ve sana sarılmayı özledim*" şeklinde ifade etmiştir. Çocuklar, okul ve öğretmenlerine yönelik özlemlerinin yanı sıra uzaktan eğitime katılmak istemediklerini de belirtmişlerdir. Buna örnek olarak çocuklardan bir tanesi ağlayarak eğitime katılmak istemediğini belirtmiştir. Bu durum gözlem notlarına "*Çocuklardan Ç4 ağlıyordu. Ç4'ün annesi öğretmene çocuğunun derse girmek istemediğini söyledi. Sizi çok özlemiş. Yüz yüze okula gidecekmış. İnat ediyor, derse girmiyor şeklinde belirtti*" olarak yansımıştır.

Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecindeki Etkinlikler: Bu araştırmada okul öncesindeki uzaktan eğitimde gerçekleştirilen etkinlikler; Türkçe, müzik, oyun, fen, matematik ve okuma yazmaya hazırlık çalışmaları olmuştur. 10 video üzerinden yapılan gözlemlerde, okuma yazma çalışmaları 9, matematik 5, Türkçe 2, müzik 3, fen 4 ve oyun 2 kez olacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Ortalama 40 dakika süren uzaktan eğitimin ilk 10 dakikası teknik aksaklıkların giderilmesi ve çocukların uzaktan eğitime erişebilmesine ayrılmıştır. Bu etkinliklerde okuma yazma çalışmalarına 20 dakikadan fazla zaman ayrılırken, zamanın geri kalanı diğer etkinliklere ayrılmıştır.

Okuma yazma etkinliklerinde, öğretmen daha önce sınıfında kullanmış olduğu dergiyi uzaktan eğitim sürecinde de devam ettirmiştir. Çocuklar, katıldıkları her çevrim içi eğitimde bu dergiyi yanlarına alarak ekran karşısına geçmişlerdir. Rakam yazma ve sayma gibi etkinlikler bu dergi üzerinden yürütülmüş ve çocuklara ödevler verilmiştir. Çocuklar, okuma yazma etkinliğinde dergiden işaretledikleri ve yazdıkları rakamları ekrana tutarak öğretmene göstermişlerdir. Çocukların ekran önünden gösterdikleri tüm etkinliklere öğretmen "*Aferin, çok güzel olmuş*" şeklinde dönütler vermiştir. Öğretmen çoğu zaman çocukların rakamları doğru şekilde yazmaları için yazı tahtası kullanmış ve çocukların ekrandan görmelerini istemiştir.

Okuma yazma etkinliğinin yanı sıra müzik, Türkçe, oyun ve fen etkinlikleri de gerçekleştirilmiştir. Müzik etkinliğinde öğretmen ve çocuklar birlikte şarkı söylemeye çalışmış fakat sesler birbirine karışmıştır. Bir süre sonra öğretmen şarkıyı video yoluyla öğrencilere dinletmiştir. Oyun etkinliklerinde ekrana yansıtılan bulmacalar ile çocuklara sorular sorulmuş ve cevap vermeleri beklenmiştir. Öğretmen yalnızca bir kez çocuklarla gece gündüz oyunu oynamıştır. Fen etkinliklerinde öğretmen çocuklardan yanlarına evden materyal temin etmelerini istemiştir. Çocuklar bu materyallerin üzerinden sohbet etmiş ve birtakım deneyler gerçekleştirmişlerdir. Fen etkinlikleri kapsamında öğretmen ekrandan çocuklara geri dönüşümle ilgili resimler ve videolar göstermiştir. Türkçe etkinliğinde, öğretmen çocuklara iki kez hikâye kitabı okumuştur. Bunun dışında parmak oyunu oynatmış ve çocuklara bilmece sorulmuştur. Matematik etkinliğinde ise çocuklar ritmik olarak ileri ve geri şeklinde saymayı, rakamları yazmayı ve örüntü kurmayı öğrenmişlerdir.

Yapılan farklı etkinliklerde farklı çocukların zaman zaman sıkılma davranışları gösterdikleri gözlenmiştir. Bu davranışlar eğitim sürecinin sonuna doğru artmıştır. Çocuklar başını masanın üzerine koymuş, ekran önünden ayrılmış ya da başka şeylerle ilgilenerek öğretmenin yönergelerini dinlememişlerdir. Öğretmenin sorularına cevap vermeyerek sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Öğretmen ise çocukların etkinliklere katılımını sağlamak için ısrarcı olmuştur. Aşağıda öğretmen ve çocuk arasında geçen konuşmalar bu durumu örneklemektedir:

Öğretmen: Hadi bak az vaktimiz kaldı. Son bir dakikaya girdik.

Çocuk: Öğretmenim hızlı bitsin ders.

Ö: Ne oldu?

Ç: Çünkü ben ders dinlemekten sıkılıyorum.

Ö: Çok mu sıkıcı geçiyor? Üzuldüm bak ben şimdi.

Ç: Çok sıkıcı geçiyor.

Çocuklar öğretmenin ekrana yansıttığı video ya da resim içeren etkinlikleri dikkatle izlemişlerdir. Fakat öğretmen izledikleriyle ilgili sorular sorduğunda ve konuşma gerçekleştirdiğinde çocuklar aktif olarak katılmamışlardır. Etkinlik sırasında yanında aileleri bulunan çocuklar da istekli bir katılım göstermemişlerdir.

Öğretmen, kendisine tanımlanan süre içerisinde etkinlikleri tamamlama çalışmıştır. Sürenin azalmasına yakın çocuklardan etkinlikleri hızlı ve çabuk bir şekilde tamamlamalarını istemiştir. Çocuklara “*Hadi çabuk! Süremiz az kaldı. Diğer etkinliğe geçmemiz gerek*” şeklinde ifadeler kullanmıştır. Bu durum zaman zaman çocuklarla karşılıklı konuşmalara da yansımıştır. Çocuklara konuşmak için sırasıyla söz veren öğretmen “*3 dakikam kaldı. Diğer arkadaşlarınıza başka zaman soracağım*” şeklinde ertelemiştir. Çocuklardan biri “*Ama öğretmenim bana soru sormadın*” şeklinde tepki gösterdiğinde, öğretmen “*Dakikam kalmadı yarın sorarım*” şeklinde cevap vermiştir.

Çocuklar uzaktan eğitim sürecine katılımcı olduğunda aynı anda konuşmalarından dolayı ne söyledikleri tam anlamıyla anlaşılmamıştır. Öğretmen çoğu zaman çocukların söylediklerini duyamamış ve kimin konuştuğunu takip edememiştir. Konuşması için söz vermek istediği çocuğun adını doğrudan söylese de sonrasında “*Ç6 konuşsun demiştim ama kim konuştu göremiyorum*” şeklinde ifade etmiştir. Buna yönelik gözlem notları aşağıda sunulmuştur:

Çocuklar her bir ağızdan öğretmenim diyordu. Öğretmen bunun üzerine Kim diyor öğretmenim diye? sordu.

Çocuk: Ben dedim.

Diğer çocuk: Hayır, ben dedim.

Öğretmen bir çocuktan parmaklarını sesli olarak saymasını istedi. Çocuk saymaya başladı fakat diğer çocukların seslerinden hiçbir şey anlaşılmadı. Bunun üzerine öğretmen “*Çocuklar lütfen sessiz olur musunuz? Arkadaşınızı duyamıyorum. Herkes bir tıp yapabilir mi?*” şeklinde uyarıda bulundu.

Seslerin karışması, çocukların da öğretmenlerini yeterince duyamamasına neden olmuştur. Arkadaşlarıyla ilgili “*Çok konuşuyorlar. Seni duyamıyorum öğretmenim*” şeklinde cümleler kurmuşlardır. İlerleyen zamanlarda öğretmen çevrim içi ortamda çocukların mikrofonunu kapatmayı öğrenmiştir. Aynı anda konuşan çocukların mikrofonlarını kapatarak sesini duyurmuştur. Aşağıdaki gözlem notu bu durumu açıklamaktadır:

Öğretmen çocuklara tat alma deneyi yapacaklarını açıkladı. Fakat çocukların kendisini dinlemediğini görünce bütün mikrofonları kapattı. Bir süre sonra açtıktan sonra çocuklardan birisi “*Öğretmenim sesimizi kısıttınız*” dedi. Öğretmen ise “*Evet, beni dinlemediğiniz için*” cevabını verdi.

Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecinde Öğretmen: Covid-19 pandemi döneminde uzaktan eğitimde öğretmenin sınıf hâkimiyetini sağlamakta zorlandığı gözlenmiştir. Bunda öğretmenin dijital eğitim materyalini kullanmayı bilmemesi rol oynamıştır. Eğitim esnasında öğretmenin etkinliği ekrana yansıtılmaması, ses açma ve kapatma konusunda bilgi sahibi olmaması gibi nedenler süreci güçleştirmiştir. Çocuklar, öğretmenin teknik aksaklığı gidermesini beklerken sıkılmış, seslerin birbirine karışmasıyla iletişim kurmakta zorlanmışlardır. Bu durum eğitim sürecinin ilerlemesiyle değişim göstermiştir. Öğretmen, dijital eğitim materyalini kullanmayı öğrenerek eğitim sürecindeki aksaklıkları azaltmıştır. Aşağıdaki gözlem notu bununla ilişkili bir örneği sunmaktadır:

Öğretmen, çocuklardan birinin rakamları saymasını istedi. Seslerin karışmaması için bütün çocukların sesini kapattı. Yalnızca sayıları saymasını istediği çocukların sesini açarak etkinliğe devam etti.

Yapılan görüşmede öğretmen dijital eğitim materyalini kullanmayı bilmediğini ve bu sorunu aşabilmek için destek aldığını “*Zoomda ses ve görüntü gelmiyordu. Çok fazla teknik aksaklıklarla karşılaştım. Bir velim bilgisayar öğretmeniydi. Ondan yardım istedim. Kendi çocuğumun dersine bir veli olarak giriş yapıp onun öğretmeninden öğrendim. Kendim araştırdım. Zamanla öğrendim*” şeklinde sözlerle ifade etmiştir. Bazı ebeveynlerin bu teknik aksaklıklardan dolayı derse katılmaktan vazgeçtiğini de dile getirmiştir.

Uzaktan eğitim sürecinde öğretmen çocuklarla yeterince bağ kuramamıştır. Bu durumu öğretmen “Çocuklarla aramızda bağ kurmakta zorlandık. Zoomda ses ve görüntü gelmiyordu. Çok fazla teknik aksaklık yaşadık” şeklinde dile getirmiştir. Aynı zamanda uzaktan eğitim sürecinde çocukların kuralsız bir ortamda olduklarını “Çocuklar üzerinde tam otorite kuramadım. Sürekli gülüyorlardı” şeklinde ifade etmiştir. Etkinlikleri yetiştirmekte zorlandığını ve bunun için çaba sarf ettiğini “Zaman çok kısıtlıydı. Müdür Bey 20 dakika yapın diyordu ben 40 dakika yapıyordum. Ama teknik sorunlarla zaten 20 dakika da çok çabuk geçiyordu” şeklinde açıklık getirmiştir. Uzaktan eğitim sürecinin okul öncesi eğitimin doğasına uygun olmadığını ise “Biz amaç ve kazanımlarımıza tam olarak ulaşamadık. Okul öncesi eğitimin doğasına ters. Çocuklar da uzaktan eğitim istemiyordu” diyerek açıklamıştır.

Öğretmen, COVID-19 sürecinin getirdiği olumsuzlukların yanı sıra uzaktan da olsa eğitime devam etmenin önemini vurgulamıştır. Bu sürecin en önemli katkısının “Uzaktan eğitim yapamayacağımızı düşünüyorduk fakat yapabildiğimizi gördük. Çocuklarla iletişimi bir şekilde sağlamayı başardık. Çocuklar beni ekran önünde maskesiz görüyor. Sınıfta olsaydık maskeli şekilde görecekerdi ve sesin nereden geldiğini algılayamayacaklardı. Uzaktan eğitim sürecinde maskesiz şekilde gülüşümü, mimiklerimi görmüş oldular” şeklinde dile getirmiştir.

Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecinde Aile: Bu araştırmada aileler çocuklarıyla birlikte uzaktan eğitime katılmışlardır. Bazı günler çocukların annesi ya da babası yanında bulunurken, bazı zamanlarda ise çocukların büyük kardeşleri yanında yer almıştır. Eğitim sürecinde aileler çocuklarla birlikte öğretmenin etkinliklerine katılmış ve bu etkinliklerde çocukların aktif olması için çaba göstermişlerdir. Öğretmenin etkinlik için istediği materyalleri ev ortamından temin etmeye çalışmışlardır. Etkinliklere katılan ve izleyen aileler bir sonraki günün etkinliğine hazır olarak gelmişlerdir. Bazı aileler çocukların eğitime katılımını sağladıktan sonra yanlarından ayrılmışlardır. Çocuklar desteğe ihtiyaç duyduklarında tekrar eğitime katılmışlardır. Bu durumu örneklendiren gözlem notu aşağıda sunulmuştur:

Öğretmen legoları çocuklara çıkarmalarını istedikten sonra;

Çocuk: Öğretmenim benim öyle legom yok ki!

Öğretmen: Yanında kim var senin?

Çocuk: Yanımda kimse yok. Annemi çağırıp geliyorum.

Çocuk annesi ekran önüne geldi.

Anne: Bizim bu şekilde tahtalarımız var.

Aileler, uzaktan eğitim sürecinde çocuklarını etkinliklere dâhil edebilmek için çaba göstermişlerdir. Etkinliklerde konuşmak istemeyen çocuklarına “Söylesene oğlum” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Öğretmenin sordukları soruları çocuklara sessizce fısıldamış ve çocukların söylediklerini tekrar etmelerini istemişlerdir. Aşağıda sunulan gözlem notları bu durumu örneklendirmiştir:

Öğretmen çocuklara 1’den 10’a kadar saymalarını istedi. Çocuklardan bazıları sayma işlemini yaparken, bazı çocuklar ise sayma etkinliğine katılmadılar. Bu esnada çocuklardan birinin annesi “Ç5 de saymak istiyor öğretmenim. Hadi say oğlum! Evde sayıyordun” şeklinde konuştu.

Öğretmen: Çalıştık mı çocuklar? 10’dan geriye doğru sayacağız.

Çocuk: Öğretmenim ben saymayacağım.

Ö: Neden?

Ç: İşte

Baba: Hayır, öyle bir şey yok. Sayacaksın.

Öğretmen, ailelerin uzaktan eğitime katılımlarını olumlu olarak değerlendirse de ilk zamanlar bu durumun kendisinde kaygı yarattığını ifade etmiştir. Bu durumu “Ebeveyn olunca kendimi rahat hissetmiyordum. Kukla etkinliği yapmaya utandım. Ama sonradan sonraya rahatladım. Yanlış bir şey söyler miyim, aileler anlattıklarımı doğru bulmayacak mı gibi düşüncelerim vardı” şeklinde açıklamıştır. Öğretmen, bu kaygılarını zaman ilerledikçe atmış ve ailelerin eğitime katılımlarını “Biz eskiden toplantılarda sınıf içinde ne yaptığımızı ailelere anlatmaya çalışıyorduk. Aileleri sınıf etkinliklerine davet ettiğimizde yalnızca 1-2 kişi geliyordu. Fakat bu uzaktan eğitim sayesinde aileler ne yaptığımızı doğruya gördü ve katılmaya başladılar” şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanı sıra öğretmen, çocuklar üzerinde otorite kurmakta zorlanmasının nedenini ebeveynlerden çekinmesine bağlamıştır. Bu durumu “Çocuklar üzerinde otoritemi kuramadım. Veli olduğu için otorite kurmaya biraz çekindim” şeklinde açıklamıştır.

Okul Öncesindeki Uzaktan Eğitim Sürecinde Sosyal İlişkiler: Uzaktan eğitim sürecinde sosyal ilişkiler çevrim içi ortamda gerçekleştirilmiştir. Öğretmen-çocuklarla, çocuklar akranlarıyla olan ilişkisini yalnızca uzaktan yürütmüşlerdir. Bu durum, öğretmen ve çocuklar arasındaki ilişkiyi sınırlandırarak sosyalleşmeyi zayıflatmıştır. Yapılan gözlemlerde, çocukların ekran önünde birbirleriyle hiç konuşmadığı yalnızca öğretmeniyle iletişime geçtiği anlaşılmaktadır. Bazı çocukların birbirlerinin isimlerini bilmedikleri ve birbirlerini yalnızca “arkadaş” şeklinde tanımladıkları gözlenmiştir. Buna ilişkin gözlem notu aşağıda sunulmuştur:

Çocuklar, çevrim içi eğitime giriş yapmaya başladılar. Çocuklardan bir tanesi bir başka çocuğu kastederek “*Öğretmenim bir arkadaşım sesini kapatmış*” dedi.

Öğretmen, çocuklardan bir tanesine 10’dan geriye doğru saymasını istedi. Çocuk hiç sesini çıkarmayarak konuşmadı. Bu arada başka bir çocuk “*Ağlıyor mu ordaki arkadaş?*” şeklinde soru yöneltti.

Uzaktan eğitim sürecinde sessiz ve çekingen çocukların daha çok içine kapandığı gözlenmiştir. Yapılan görüşmede öğretmen bununla ilgili görüşünü “*Çocuklar serbest oyun oynamadılar. Oysa oyun çocukların birbirleriyle arkadaş olmasında oldukça önemli. İçine kapanık çocuk etkileşim olmadığı için bu süreçte daha pasif, sessiz hale geldi.*” dile getirmiştir. Yapılan gözlemlerde, çocuklardan bir tanesi ekran önünden etkinliğe katılmamış, ekranı kapattıktan sonra rakamları öğretmene sayacağını söylemiştir. Bununla ilişkili gözlem notu aşağıda verilmiştir:

Erkek çocuklardan bir tanesi rakamları saymak istemedi. Çocuğun annesi öğretmene “*Oğluma kızdım, neden saymak istemedin diye sordum. O da ben size içerde sayarım dedi. Bunun üzerine öğretmen anneden çocuğun videosunu çekip bana atabilirsiniz*” dedi.

Öğretmen, uzaktan eğitim sürecini yalnızca bilgisayar ekranı üzerinden yürütmemiş aynı zamanda çocuklar ve ailelerle olan iletişimini WhatsApp uygulaması üzerinden de gerçekleştirmiştir. Öğretmen bununla ilgili görüşünü “*Ailelere WhatsApp üzerinden etkinlik örnekleri gönderdik. Onlar da bize çocukların evde yaptıkları aktiviteyi gönderdiler. Biz de olumlu dönütler vererek iletişimi kurduk*” şeklinde açıklamıştır. Uzaktan eğitim sürecinde WhatsApp üzerinden iletişim yalnızca öğretmen tarafından kullanılmamıştır. Birbirleriyle yakın ilişkiler kuran aileler çocuklarının iletişimde kalmasını sağlamış ve çocuklarına görüntülü konuşmalar yaptırmışlardır. Öğretmen bu durumu “*Çocuklardan bazıları arkadaşlarıyla WhatsApp’tan görüntülü konuşma yaptı. Bunu aile ayarlıyordu. Okullar kapanmadan önce birbiriyle iletişimi olan aileler uzaktan eğitimde çocuklarını görüştürdüler*” şeklinde açıklamıştır.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu araştırma, Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecini incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre okul öncesinde uzaktan eğitime katılımında çocukların internet erişimleri, eğitim saati ve ailelerin çalışma koşulları belirleyici olmuştur. Aileler uzaktan eğitim sürecinin içerisinde yer alırken çocuklarının aktif katılımı için çaba göstermişlerdir. Uzaktan eğitimde etkinlikler okuma yazma çalışmaları ve ödev ağırlıklı olarak yürütülmüştür. Öğretmenin, uzaktan eğitimle ilgili tecrübesinin artması sürecin yönetimini kolaylaştırmıştır. Uzaktan eğitim, çocukların akranlarıyla ve öğretmeniyle sosyalleşme ortamını kısıtlamıştır.

Covid-19 pandemi döneminde okul öncesinde uzaktan eğitim alan çocuklar birtakım engellerle karşılaşmıştır. Bunların en başında ise çocukların uzaktan eğitime erişim koşulları gelmektedir. Bu çalışmada çocukların bir kısmının internete erişim sorunu yaşadıkları ve bu nedenle eğitime katılım gösteremedikleri gözlenmiştir. Dünyanın birçok bölgesinde de çocukların teknolojiye erişiminin olmaması, elektrik, bağlantı ve cihazların yokluğu uzaktan eğitime erişimlerini engellemiştir. Örneğin Brezilya’da devlet okullarında okuyan çocukların yalnızca %31’i evde bilgisayar ve tablete sahipken, özel okullardaki çocukların %77’sinin buna sahip olduğu anlaşılmıştır. Öğretmenler, çocukların %70’ten fazlasının internete erişemediklerini ifade etmişlerdir (Campos & Vieira, 2021; NCPI, 2021). Yıldırım’ın (2021), yaptığı çalışmada da öğretmenlerin öğrencilere erişiminin zor olduğu ve internet bağlantısı konusunda sıkıntılar yaşadıklarına yer verilmiştir.

Covid-19 pandemi döneminde eğitime erişimdeki bu sıkıntılar bütün eğitim kademesindeki çocukların öğrenme kayıplarını artırmaktadır. Fakat bu durum okul öncesi dönemdeki çocukları daha fazla etkilemiştir (UNICEF, 2021). Bunda okul öncesi eğitimin çocuğun gelişiminde kritik bir döneme denk gelmesi rol oynamaktadır. İnsanoğlu bazı gelişim dönemlerinde ve yaşlarda belli tür öğrenmelere karşı yüksek duyarlılık gösterme eğilimindedir ve bu dönemler kritik dönem olarak tanımlanmaktadır (Senemoğlu, 2012, s. 5). Çocukların bu kritik dönemde okul öncesi eğitim almaları onların gelişim alanlarını desteklemekte ve ileriki yıllar için

akademik başarılarında uzun süreli kazanç sağlamaktadır (Anasız, Ekinci ve Anasız, 2018; Oral, Yaşar ve Tüzün, 2016). Bu sebeple geçmişten bugüne okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılması ve bütün çocukların bu eğitimden yararlanması için belli başlı politikalar izlenmiştir (Martı, 2020). Bu politikalar, okul öncesi eğitimin yaygınlaştırılmasında önemli katkılar sunsa da (Martı, 2020) bu durumun Covid-19 pandemi dönemiyle daha da zorlu bir sürece girdiğini göstermektedir.

Çocukların okul öncesindeki uzaktan eğitime katılımlarını belirleyen bir diğer unsur ailelerdir. Aile, okul öncesi eğitim sürecinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Eğitimin devamlılığı ve bütünlüğü ailenin eğitime dâhil edilmesiyle sağlanmaktadır (Tezel Şahin & Ünver, 2005). Okul öncesi eğitimde, aile katılımı çocuğun gelişimini desteklemek için ailelerin eğitim programına katılım gösterdiği bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Aileler, bu süreçte okul ve ev arasında köprü kurarak çocuklarıyla birlikte hareket etmekte ve bu süreci desteklemektedirler (Çakmak, 2010; Çetin, 2022). Okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinde de aileler çocuklarını desteklemeye devam etmişlerdir. Çocukların dijital ortamdaki uzaktan eğitim sürecine uyum sağlamalarına yardımcı olmuş ve yanlarında bulunmuşlardır. Bu süreçte çocukların ihtiyacı olan eğitim materyallerini tamamlamış ve etkinliklere katılımlarında yardımcı olmuşlardır (Baysal, Ocak & Ocak, 2020). Yapılan bir araştırmada çoğunlukla annelerin uzaktan eğitime aktif şekilde katıldığını göstermiştir (Hapsari, Sugito, & Fauziah, 2020). Bu araştırmada da ailelerin bir kısmı uzaktan eğitim sürecine çocuklarıyla birlikte katılmış ve çocukların etkinliklere aktif katılım sağlaması için çaba göstermişlerdir. Bunun yanı sıra uzaktan eğitim sürecine dâhil olmayan aileler de yer almıştır. Bu aileler, çalışma koşullarından ve eğitim saatlerinin kendisine uygun olmamasından dolayı katılım gösterememişlerdir. Ailelerin bu desteğini alamayan çocuklar ise uzaktan eğitim sürecine dâhil olamamışlardır. Aral ve Kadan (2021) yapmış oldukları bir araştırmada uzaktan yürütülen okul öncesi eğitime katılımın düşük olmasında ebeveynlerin vakit bulamaması ya da isteksiz olması gibi unsurları öne çıkarmıştır. Öğretmen görüşünün alındığı bir başka araştırmada ise ailelerin uzaktan eğitim sürecine aktif şekilde katıldığı ya da hiç katılmadığı anlaşılmıştır (Gündoğdu, 2021). Akın ve Aslan (2021) yapmış oldukları eylem araştırmasında ise uzaktan yürütülen okul öncesi eğitim sürecini ve saatini ebeveynlerin görüşleri doğrultusunda planladığı ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda aileler eğitim sürecine aktif şekilde katılmış ve süreci iş birliği şeklinde yürütmüşlerdir.

Bu araştırmada, etkinliklerde okuma yazma çalışmalarına ağırlık verildiği ve bu etkinliklerin kısıtlı bir zaman diliminde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, uzaktan eğitim sürecinin zengin bir etkinlik içeriği üretilmesinde engel oluşturduğunu göstermektedir. Aynı zamanda okul öncesi eğitimin çocuklara sunduğu zengin öğrenme ortamını zayıflatmakta ve gelişimlerini riske atmaktadır. Oysaki okul öncesindeki çocukların gelişimlerini desteklemede eğitim programının rolü önemlidir. İyi hazırlanmış bir program, çocukların birbirleriyle ve yetişkinlerle etkileşim kurabileceği, çocukta merak ve keşfetme duygularının harekete geçirileceği bir eğitim ortamı sunmaktadır. Okul öncesi eğitim programında, çocukların ilgi alanlarını desteklemek ve farklı uyaranlarla karşılaşmalarını sağlamak için öğrenme merkezlerine yer verilmektedir (MEB, 2013). Çocuklar bu öğrenme merkezlerinde bireysel olarak vakit geçirmekte ya da akranlarıyla bir araya gelerek etkileşime girmektedirler. Bu oyun alanları, çocukların kendilerini ifade edebilmesi, yardımlaşması, sorumluluk alması, problem çözmesi ve motor becerilerini geliştirmesinde katkı sunmaktadır (MEB, 2013). Okul öncesi eğitimin çocuklara sunduğu bu eğitim ortamı uzaktan eğitim sürecinde ortadan kalkmaktadır. Çocuklar, uzaktan eğitim sürecinde yalnızca evde var olan uyarıcılarla ya da ekrandan sunulanlarla yetinmek zorundadırlar.

Okul öncesi eğitim programında, çocukların kendini ve içinde yaşadığı dünyayı oyunla tanıdığı ve birçok beceriyi oyun içerisinde kazandığı ifade edilmektedir (MEB, 2013). Tüm dünyada okul öncesi eğitim sürecinin planlanması ve uygulanmasında oyun önemli bir araç olarak değerlendirilmekte ve eğitimin merkezine yerleştirilmektedir. Bu sebeple gerçekleştirilen etkinliklerin oyun temelli olması programın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Oyun temelli etkinlikler, çocuğun aktif olduğu, araştırma, inceleme, gözlem yapma, fikir üretme gibi açık uçlu esnek ve yaratıcı bir süreci içermektedir (Tuğrul, 2014, s. 188). Bu sürecin çok fazla yapılandırılmadan çocukların doğal oyun ortamı içerisinde gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Oyun ve drama etkinlikleri bunun temelini oluştursa da (Pekdoğan & Kanak, 2016) fen, matematik, müzik ve okuma yazma gibi etkinliklerin de oyun temelli olması gereklidir. Bu araştırmada, okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecine bakıldığında çocuğun aktif olduğu oyun temelli eğitim ortamının yaratılmadığı gözlenmiştir. Ekran üzerinden gerçekleştirilen oyun, müzik, hikâye ve fen gibi etkinlikler sınırlı kalmış ve çocuklar eğitim sürecinde yeterince aktif olamamışlardır. Etkinlikler, çoğunlukla öğretmen tarafından yapılandırılmış ve okuma yazma ağırlıklı bir süreç izlenmiştir. Yapılan bir araştırmada, okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecinde aktif öğretimin sınırlı sayıda öğretmen tarafından benimsendiği görülmüştür (Işıkoğlu ve diğerleri, 2021). Farklı bir araştırma ise uzaktan eğitim sürecinde çocukları aktif kılabilecek etkinliklere yer verildiğinde de çocukların gelişimine ciddi bir katkısının

olmadığını ortaya koymuştur. Bu deneysel çalışmada uzaktan eğitimle verilen nefes ve hareket etkinliklerinin çocukların öz ve duygu düzenleme becerilerine etkisinin olmadığı görülmüştür (Aral ve diğerleri, 2020).

Bu araştırmada çocukların okula karşı özlem duydukları gözlenmiştir. Yapılan farklı araştırmalar da uzaktan eğitim sürecinde çocukların okulunu, arkadaşlarını ve birlikte oynamayı özlediklerini ortaya koymuştur (Egan ve diğerleri, 2021; Gökçe ve diğerleri 2021). Bunda çocukların öğretmenleri ve akranlarıyla etkileşimlerinin yalnızca dijital ortamda gerçekleşmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu durum çocukların sosyalleşmelerini kısıtlarken psikososyal iyilik hâli üzerinde de risk oluşturmuştur (Di Giorgio, Di Riso, Mioni & Cellini, 2020). Yapılan çalışmalar da pandemiyle birlikte çocuklarda strese bağlı davranışlar ve isteksizliğin sık görüldüğünü ortaya koymuştur (Çetin, 2022; Döğer, & Kılınç, 2021; Imran, Zeshan & Pervaiz, 2020).

Okul öncesi eğitimin uzaktan yürütülmesi yalnızca çocuklar açısından değil, aynı zamanda öğretmenler açısından da zorlayıcı olmuştur. Bu araştırmada da okul öncesi öğretmenin uzaktan eğitim sürecine adapte olmakta zorlandığı anlaşılmaktadır. İlerleyen süreçte öğretmenin bilgi ve tecrübesinin arttığı ve eğitim sürecini iyileştirmeye çalıştığı gözlenmiştir. Bu çalışmada olduğu gibi farklı araştırmalar da öğretmenlerin uzaktan eğitime hazırlıksız olarak yakalandığını ve destek almadan bu sürece uyum sağlamak zorunda kaldığını göstermiştir (Çaykuş & Çaykuş, 2020). Uzaktan eğitim sürecinin zor olduğunu belirten öğretmenler kendilerini bu süreçte yetersiz olarak görmüşlerdir (Erbaş, 2021; Işıkoğlu ve diğerleri, 2021).

Sonuç olarak bu araştırma Covid-19 pandemi döneminde okul öncesindeki uzaktan eğitim sürecini incelemiş ve bu sürecin oyun temelli bir yaklaşımın uygulanmasına olanak tanımadığını göstermiştir. Etkinlikler, yapılandırılmış ve doğal öğrenme ortamından uzak bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu durum okul öncesi eğitimin temel felsefesiyle çelişirken çocukların gelişimine sunacağı katkı da tartışmalı kalmıştır. Bu araştırmadan yola çıkıldığında aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

- Covid-19 pandemi döneminde çocukların sosyal etkileşimleri düşük düzeyde kalmıştır. Bu öğrencilerin yüz yüze olan eğitimlerinde sosyal etkileşimlerini artıracak etkinliklere daha çok yer verilmelidir.
- Bu araştırmada öğretmen dijital yeterliliğinin zayıf olması nedeniyle uzaktan eğitim sürecinde sorunlar yaşamıştır. Öğretmenlerin dijital yetkinliğini artıracak önlemler alınmalıdır.
- Bu araştırmada Covid-19 pandemi sürecindeki unsurlarla ilgili bulgular ortaya konmuştur. Bu unsurların yüz yüze gerçekleştirilen eğitimdeki etkisi farklı yöntemler kullanılarak araştırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Acar, E. A., Erbaş, Y. H., & Eryaman, M. Y. (2021). Okul öncesi öğretmenlerinin Covid-19 pandemi sürecinde uzaktan eğitime ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 31-54.
- Akın, F. & Aslan, N. (2021). Covid-19 pandemisinde okul öncesi dönemdeki öğrencilerin uzaktan eğitimi: Bir eylem araştırması. *Alanyazın*, 2(1), 8-17.
- Anasız, B. T., Ekinci, C. E. & Anasız, B. Y. (2018). Okul öncesi eğitime katılımın daha sonraki yıllardaki akademik başarıya etkisi: TEOG sınavları. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(2), 154-173.
- Aral, N., Fındık, E., Öz, S., Karataş, B. K., Güneş, L. C. & Kadan, G. (2021). Covid 19 pandemi sürecinde okul öncesi dönemde uzaktan eğitim: Deneysel bir çalışma. *Turkish Studies - Education*, 16(2), 1105-1124.
- Aral, N., & Kadan, G. (2021). Pandemi sürecinde okul öncesi öğretmenlerinin yaşadıkları problemlerin incelenmesi. *KAEÜ Sađl. Bil. Derg.* 1(2), 99-114.
- Bailey, J. (2020). Closing schools to slow a pandemic. *Educational Next*. <https://www.educationnext.org/closing-schools-to-slow-a-pandemic-coronavirus-covid-19-public-health>
- Baysal, E. A., Ocak, G. & Ocak, I (2020). Covid-19 salgını sürecinde okul öncesi çocuklarının eba ve diğer uzaktan eğitim faaliyetlerine ilişkin ebeveyn görüşleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 6(2), 185-214.

- Bjorkdahl, K. & Carlsen, B. (2019). *Pandemics, publics and politics*. Palgrave Pivot.
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 112-142.
- Burgess, S., & Sievertsen, H. H. (2020). Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education. <https://voxeu.org/article/impact-covid-19-education>
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. (4.Baskı). M. Bütün & S. B. Demir (Çev). Siyasal Kitapevi.
- Çakmak, Ö. Ç. (2010). Okul öncesi eğitim kurumlarında aile katılımı. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (1) , 1-18.
- Çaykuş, E. T., & Çaykuş, T. M. (2020). Covid-19 pandemi sürecinde çocukların psikolojik dayanıklılığını güçlendirme yolları: Ailelere, öğretmenlere ve ruh sağlığı uzmanlarına öneriler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 95-113.
- Çetin, A. (2022). Pandemi sürecinde veli ve öğrenci. Çeliköz, N. & Türkan, A. (Ed). *Covid-19 pandemi sürecinin eğitim ve eğitim programlarına yansımaları*. (ss.161-185). Ankara: İksad Yayınevi
- Di Giorgio, E., Di Riso, D., Mioni, G., & Cellini, N. (2020). The interplay between mothers' and children behavioral and psychological factors during COVID-19: An Italian study. *European child & adolescent psychiatry*, 30(9), 1401-1412.
- Döğür, S. S., & Kılınç, F. E. (2021). Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Covid-19 Pandemisinde Ev Karantinası Yaşamları. *Türkiye Sağlık Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 1-14.
- Duran, M. (2021). The effects of Covid-19 pandemic on preschool education. *International Journal of Educational Methodology*, 7(2), 249-260.
- Egan, S. M., Pope, J., Moloney, M., Hoyne, C., & Beatty, C. (2021). Missing early education and care during the pandemic: The socio-emotional impact of the covid-19 crisis on young children. *Early Childhood Education Journal*, 49, 925-934.
- Erbaş, Y. H. (2021). Covid-19 salgını döneminde eğitim: İlkokuma yazma öğretiminde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 9(2), 360-380.
- Ercan, E., Arman, A., Emiroğlu, N., Öztop, D. & Yalçın, Ö. (2020). Türkiye çocuk ve genç psikiyatrisi derneği covid-19 (korona) virüs salgını sırasında aile, çocuk ve ergenlere yönelik psikososyal ve ruhsal destek rehberi. https://www.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/6/2020/03/cogepdercovid-19_rehberi_30mart2020.pdf.pdf
- Gilliam, W. S., Malik, A. A., Shafiq, M., Klotz, M., Reyes, C., Humphries, J. E., Murray, T., Elharake, J. A., Wilkinson, D. & Omer, S. B. (2021). COVID-19 transmission in US child care programs. *Pediatrics*, 147(1), 1-9.
- Gökçe, N., Erdoğan, B. M., Yatmaz, A. K., Avaroğlu, N., & Yasin, Ç. O. K. (2021). Okul öncesi dönem çocuklarının Covid-19 salgın süreci ve etkilerine ilişkin görüşleri. *Eğitim ve Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 4(1), 101-113.

- Gündoğdu, S. (2021). Okul öncesi öğretmenlerinin uzaktan eğitim sürecinde uyguladıkları aile katılım çalışmalarının incelenmesi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17 (35), 1849-1874.
- Hapsari, S. M., Sugito, S., & Fauziah, P. Y. (2020). Parent's involvement in early childhood education during the covid-19 pandemic period. *Jurnal Pendidikan Progresif*, 10(2), 298-311.
- Hughes, C. (2020). Some implications of COVID-19 or remote learning and the future of schooling. *Current and Critical Issues in Curriculum, Learning and Assessment*, 36, 3-17. <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/library/some-implications-of-covid%e2%80%90for-remote-learning- and-the-future-of-schooling>
- Imran, N., Zeshan, M., & Pervaiz, Z. (2020). Mental health considerations for children & adolescents in COVID-19 Pandemic. *Pakistan journal of medical sciences*, 36(COVID19-S4), S67-S72.
- Işıkoğlu, N., Özdemir, A. A., Altun, M., & Ergenekon, E. (2021). Erken çocukluk eğitimi öğretmen ve yöneticilerinin Covid-19 pandemi deneyimleri: Yorumlayıcı fenomenolojik analiz. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 5(2), 567-590.
- Malta Campos, M., & Vieira, L. F. (2021). COVID-19 and early childhood in Brazil: Impacts on children's well-being, education and care. *European Early Childhood Education Research Journal*, 29(1), 125-140.
- Martı, M. M., (2020). Türkiye'de okul öncesi eğitimde hedefler ve gerçekleştirmeler (1993-2016). *Verimlilik dergisi*. 3, T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Yayını.
- MEB (2013) .Okul öncesi eğitim programı. <http://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooororam.pdf>
- MEB (2020). http://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_04/01112942_EGYIYTIYMDE_BU_HAFTA_23-29_MART_2020.pdf
- MEB (2020a). Okul öncesi uzaktan eğitim detayları. https://duzce23nisan.meb.k12.tr/icerikler/okul-oncesi-uzaktan-egitim-detaylari_10369163.html
- MEB (2022). Okul öncesi eğitimi etkinlik havuzu. <https://okuloncesi.eba.gov.tr/>
- Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. (3.Baskı). S. Turan (Çev.). Nobel Yayınevi.
- NCPI (2021). Impacts of the Covid-19 pandemic on early childhood development. <https://ncpi.org.br/en-us/library/repercussions-of-the-covid-19-pandemic-on-child-development/>
- Oral, I. Yaşar, D. & Tüzün, I. (2016). *Her çocuğa eşit fırsat: Türkiye'de erken çocukluk eğitiminin durumu ve öneriler*. Anne Çocuk Eğitim Vakfı Raporu.
- Pekdoğan, S., & Kanak, M. (2016). A qualitative research on active learning practices in pre-school education. *Journal of Education and Training Studies*, 4(9), 232-239.
- Senemoğlu, N. (2012). *Gelişim, öğrenme ve öğretim. Kuramdan uygulamaya*. (21. Baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.
- Tezel Şahin, F. & Ünver, N. (2005). Okul öncesi eğitim programlarına aile katılımı. *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 23-30.
- Tuğrul, B. (2014). Oyun temelli öğrenme. *Okul Öncesinde Özel Öğretim Yöntemleri*. Anı Yayıncılık.

- UNICEF (2020). Early childhood development and Covid-19. <https://data.unicef.org/topic/early-childhood-development/covid-19/>
- UNICEF (2021). Covid-19'dan kaynaklanan öğrenme kayıpları mevcut öğrenci neslinin yaşam boyu kazançlarında 17 trilyon dolara yakın bir kayba mal olabilir. <https://www.unicef.org/turkey/basin-bultenleri/covid-19dan-kaynaklanan-ogrenme-kayıpları-mevcut-öğrenci-neslinin-yaşam-boyu>
- Verikios, G., Sullivan, M., Stojanovski, P., Giesecke, J., & Woo, G. (2015). Assessing regional risks from pandemic influenza: A sce-nario analysis. *The World Economy*, 39(8), 1225–1255.
- WHO. (2020). Coronavirus disease (COVID-19) Pandemic. World Health Organization. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2008).*Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemi*. Seçkin Kitapevi.
- Yıldırım, B. (2021). Preschool education in Turkey during the Covid-19 pandemic: A phenomenological study. *Early childhood education journal*, 49, 947-963.
- Yin, R. K. (2009). *Case study methods: design and methods* (4. Baskı). Sage Pbc.

COVID-19 SONRASI OFİS MOBİLYALARINDAKİ DEĞİŞİMİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMI

İrem BEKAR¹, İzzettin KUTLU²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1065542

Makale Geçmişi:

Geliş 31.01.2022

Kabul 01.09.2022

Anahtar Kelimeler:

Covid-19,

Ofis mobilyaları,

Ofis tasarımları,

Sürdürülebilirlik

ÖZ

İnsanlığın sosyal ve ekonomik büyümesi, yıllar boyunca yaygın ve benzersiz krizlere neden olan bir dizi olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Çin'in Wuhan kentinde 2019 yılının son aylarında ortaya çıkan Covid-19 salgını, 21. yüzyılda tüm dünyayı etkisi altına alarak kriz yaratmış ve kısa bir zamanda tüm dünyada yayılmıştır. Çalışmada, Covid-19 salgını sonrası ofis mobilyaları tasarımında, üretiminde ve detaylarında yaşanan değişimi ortaya çıkarmak ve değişiklikleri sürdürülebilirlik bağlamında değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, üç aşamadan oluşan çalışmanın ilk aşamasında, literatür taraması yoluyla sürdürülebilir mobilya özelliklerine ilişkin kavramlar ortaya konmuştur. İkinci aşamada öncelikle salgının ofis ortamı ve mobilya tasarımına etkisi ele alınmıştır. Bu doğrultuda yurt içi ve yurt dışı ofis mobilya tasarımlarında gözlemlenen değişiklikler ile tasarımcıların ve mobilya üreticilerinin pandemide tasarım yönelimlerine yönelik yaptığı açıklamalar üzerinden takip edilmiştir. Beraberinde en yoğun ve ortak odaklanılan konular olarak mobilyanın işlev, malzeme, bölücü eleman ve teknolojik açıdan uğradığı değişimler örnekler üzerinden açıklanmıştır. Üçüncü aşamada ise ofis mobilyalarında gözlemlenen değişimler, sürdürülebilir mobilya özellikleri bağlamında değerlendirilmiştir. Bu çalışma, ortaya konan verilerin dünya çapında tasarımcıların ofis ve mobilya tasarımı için yeni normale nasıl hazırlandıklarını göstermiştir. Çalışmanın sonucunda, mobilya tasarımlarında gözlemlenen değişimlerin işlev, malzeme ve teknolojik kriterler bağlamında sürdürülebilir mobilya özelliklerini büyük oranda karşıladığı ve salgın sonrası kullanımının devam edebileceği sonucuna varılmıştır.

THE SUSTAINABILITY CONTEXT OF THE CHANGE IN OFFICE FURNITURE AFTER COVID-19

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1065542

Article History:

Received 31.01.2022

Accepted 01.09.2022

Keywords:

Covid-19,

Office Furniture

Office Design,

Sustainability

ABSTRACT

The social and economic growth of humanity has brought with it a series of adversities that have caused widespread and unique crises over the years. The Covid-19 pandemic created a crisis in the 21st century and spread all over the world in a short time. In the study, it is aimed to reveal the change in the design, production and details of office furniture after the Covid-19 and to evaluate the changes in the context of sustainability. The study consists of three stages. In the first stage, concepts related to sustainable furniture features were introduced through literature review. In the second stage, the effect of the epidemic on the office environment and furniture design was discussed. Along with this, the changes that the furniture undergoes in terms of function, material, divider element and technology, which are the most intense and common focus subjects observed in domestic and foreign office furniture designs, are explained through examples. In the third stage, the changes observed in office furniture were evaluated in the context of sustainable furniture features. This study has shown how the data revealed how designers around the world are preparing for the new normal for office and furniture design. As a result of the study, it was concluded that the changes observed in furniture designs generally meet the characteristics of sustainable furniture in the context of the determined criteria and that its use can continue after the epidemic.

¹ Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi/İç Mimarlık Bölümü, irembekar@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6371-9958

² Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi/Mimarlık Bölümü, izzettinkutlu@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5546-5548

Alıntılanmak için/Cite as: Bekar, İ. ve Kutlu, İ. (2022), Covid-19 Sonrası Ofis Mobilyalarındaki Değişimin Sürdürülebilirlik Bağlamı , Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 423-436.

GİRİŞ

11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization) tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 salgını, kısa bir süre içerisinde tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Sosyal mesafenin, maskenin, temas riskinin hayatımıza hızla girişi ve hijyen kavramının daha da önem kazanması insanlığın tüm yaşam dinamiklerini etkilemiş; sağlık, eğitim ve iş sektörlerinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir.

Yaşamın birçok alanını etkileyen pandemi insanların günlük alışkanlıkları, yaşadıkları çevreler ve kullandıkları eşyalarda da değişikliklere neden olmuştur. Çalışma hayatının büyük bir bölümünün geçtiği ofis mekânları da bu değişim ve dönüşümden en fazla etkilenen ortamlar arasındadır. Eski çalışma ortamının yeni normaller ile uyum sağlamaması ofis mekânlarında ve mobilyalarında değişikliklere neden olmuştur. Koruma önlemleri alınmadan devam edilen klasik alışkanlıklar, sosyal yaşam ve çalışma yaşamı pandemi ile birlikte yerini sağlık, hijyen koşulları ve sosyal mesafe kuralları gereği sıkı tedbirlerinden oluşan “yeni normal” olarak ifade edilen bir düzene bırakmıştır. Salgın ile birlikte evlerinden çalışmaya devam eden kullanıcıların yeni mobilya ihtiyaçları, ofis ortamlarında bulunan eski mobilyaların yeni normalin gerekliliklerine cevap verememesi sonucu ofis mobilyalarına olan talebi artırmış ve ofis mobilyalarının tasarımlarının yeniden şekillenmesi ve değişimi kaçınılmaz olmuştur. Yeni normal ile birlikte eski ofisler yerini; teknolojik altyapının daha iyi sağlandığı, hijyen koşullarının ön planda olduğu, sosyal mesafenin korunabildiği, daha geniş ve bireysel alanların etkin olduğu düzenlemelere bırakmıştır. Salgını önlemek amacıyla alınan önlemler birçok çalışma ortamının geçici veya kalıcı olarak kapanmasına neden olmuş; pandemi sürecinde uzaktan çalışmaya elverişli iş ortamları veya pandemi koşullarına uygun iç mekân tasarımı ve paralelinde mobilya düzenine de sahip olan iş ortamları pandemi sürecini daha etkin yönetebilmiştir.

Pandemi etkisinin uzun süreğinin anlaşılması ile birlikte çalışma ortamları, pandemi koşulları göz önüne alınarak düzenlenmeye başlanmıştır. Bu süreç içerisinde, kamu kurum binaları, özel ofis yapıları vb. çalışma ortamlarının mevcut düzenleri yeniden değerlendirilmiş ve pandemi etkisinden korunmak amacı ile uyulması gereken yeni normallere ne kadar uyumlu oldukları tartışılmaya başlanmıştır. İş yerlerinde zorunluluğa dönüşen yeni normaller, dünyada milyonlarca çalışanı evlerinde çalışmak veya mevcut çalışma ortamında büyük değişiklikler yapmak zorunda bırakmıştır. Covid-19 öncesi 20. yüzyılda yaşanan teknolojik gelişmeler sayesinde pandemi sürecinde de bilgisayar sistemleri ile dijital platformlarda video konferanslar, çevrim içi görüşmeler gerçekleştirilebilmiş; ayrıca kurumlarda dönüşümlü çalışma, esnek çalışma saatleri gibi yeni uygulamalar çalışma mekânlarında değişimi ortaya çıkarmıştır. Bu değişimler sonucu, gelecekte çalışma mekânları, iş modelleri ve organizasyon şemaları hakkında birçok alanda tartışmalar ortaya çıkmıştır (Danışan, 2021; Ergün ve Kutlu, 2022). Bu tartışmalar arasında yer alan ofis iç mekân tasarımına yönelik Kariptaş ve Kariptaş (2021), özellikle pandemi koşullarına uygun yaşamak amacıyla açık ofislerde uygun ortamlar yaratmak ve teknolojik donanım, havalandırma ve mobilya sistemlerinde yapılabilecek uygulamalara dikkat çekmiştir. Hızlı ve uygun çözümler üretmek ve zamanı verimli kullanmak için cep telefonu, tablet gibi teknolojik cihazların kullanılabilmesi daha dinamik ofis tasarımları düşünölmeye başlanmıştır.

Günümüz mevcut ofisleri, sanal dünya uygulamalarına (sanal ofis ortamları, sanal toplantı uygulamaları) geçerek teknolojik ve akıllı çözümler uygulamış ve çalışanların uzaktan çalışma gereksinimlerini karşılamıştır; ancak evden çalışmak uygun çalışma ortamı olmayan çalışanlar için verimli olmamakta ve bazı çalışanların yeni teknolojilerle uğraşırken zorluklarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Örneğin İngiltere’de, evlerde internet ağlarının, aynı zamanda servis sağlayıcılar tarafından kullanımının ağırlığı altında çökeceği endişesi yaşanmıştır (Aburas, 2020). Evden çalışmanın birçok çalışana faydası olmasına rağmen, uzun vadeli etkisi belirsizdir. Ayrıca, pandemi devam ettikçe ve uzaktan çalışma yeni normal haline geldikçe, çalışanlar arasında sosyal mesafe kurallarına uygun ancak aynı zamanda daha az yer kaplayan alanlar sağlamak için ofis alanının oturma seçenekleri değiştirilmesi gerekebilir (Hern, 2020; Hishan, vd., 2020). Nediari, Roesli ve Simanjuntak (2021), yeni sürdürülebilir tasarımı konsepti olarak Covid-19 pandemi sonrası ofis tasarımlarının mekânsal değişimi üzerine yaptıkları araştırmada; ofis alanlarında fiziki mesafenin uygulanması, çalışanların sağlık ve güvenliğini desteklemek için sağlık ve hijyen faktörlerine daha fazla dikkat edilmesi ve buna uygun mobilya tasarımlarının/düzenlemelerinin yapılmasının zorunlu olduğuna yer vermiştir.

Pandemi sürecinde ofis mobilyalarını değiştiren etkenlerin genellikle işlevsel ihtiyaçlar, hijyen koşulları, sosyal mesafe kuralları ve teknolojik gereklilikler çerçevesinde yoğunlaştığı görölmektedir. Bu noktada ortaya çıkan Covid-19 ile birlikte mobilya tasarımlarında, kullanımında ve malzemelerinde gözlemlenen değişimin pandemi sonrası kullanılabilirliği, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Konuyla ilgili yapılan literatür taramasında tespit edilen çalışmaların, daha çok Covid-19 ile birlikte çalışma alanlarının mekânsal dönüşümü üzerine olduğu gözlemlenmiş, çalışma mekânlarını oluşturan en temel öge olan ofis mobilyaları özelinde bir

çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışmada, Covid-19'un ofis mobilyaları üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Pandemi sürecinde tercih edilen ofis mobilyalarının pandemi sona erdiğinde de ergonomik, işlevsel ve kullanışlı tasarımlar olarak kalabilmesi bu süreçte mobilyada yaşanan değişimlerin sürdürülebilirliği ile ilişkilendirilmektedir. Çalışmada Covid-19 ile birlikte ofis mobilyalarında yaşanan değişimler işlev özellikleri, malzeme özellikleri, sosyal mesafe kuralları (bölücü eleman) ve teknolojik gereklilikler olmak üzere ana 4 kriter üzerinden ele alınmış ve bu etkenlerin mobilyalarda neden olduğu değişimlerin sürdürülebilirlik ile olan ilişkisi ortaya konmuştur.

YÖNTEM

Covid-19 ve sonrası ofis mobilyalarında yaşanan değişimlerin sürdürülebilirlik bağlamında değerlendirildiği çalışma üç aşamada oluşmaktadır:

- İlk aşamada, veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Yapılacak araştırma konusunu sonuca ulaştıracak verilerin elde edilmesi için kullanılan araştırma tekniğine veri toplama yöntemi denilmektedir ve araştırma konusuna göre doküman incelenmesi, anket, röportaj, inceleme, deney gibi çeşitli yollarla yapılabilmektedir (Symon & Cassell, 1998). Bu aşamada literatür taraması yoluyla, sürdürülebilirlik kavramı ve sürdürülebilir mobilya kavramına ilişkin Türkiye'de ve dünyada yazılmış makaleler, kitaplar, tezler vb. kaynaklar incelenerek (Thompson, 1999; Bafra ve Comombo, 2016; Brooker ve Stone, 2012; McLennan, 2004; Zeren ve Nakıboğlu, 2009; Waage, 2007; Canbolat, 2019; Flokk, 2022; Karaca, 2018; Bal, 2017; Bosh vd., 2017; Hergül, 2021; Mc Lennan, 2004; Mutdoğan S. ve Wong T., 2011) sürdürülebilir mobilya özelliklerine ilişkin kavramlar ortaya konmuştur.
- İkinci aşamada pandemi, ofis ve mobilya etkileşimine yönelik literatürde yer alan araştırmalar (Özışık, 2020; Tan, 2020; Arat ve Gül, 2022; Dockery ve Bawa, 2020; Akbaş Tuna ve Türkmendağ, 2020; Kapritaş ve Kapritaş, 2021; Yüksel vd. 2022; Doğan, 2021), haberler, mobilya firmalarının ve mobilya tasarımcılarının Covid-19 sürecinde ofis mobilyası tasarımına ilişkin yaptığı açıklamalar taranarak Covid-19 sonrası ofis mobilyalarının sürdürülebilirliği, ilişkilendirilen değişimlerden/egilimlerden en yoğun ve ortak odaklanılan konular (işlev, malzeme, bölücü eleman ve teknoloji) ortaya konmuş ve örnekler üzerinden açıklanmıştır.
- Üçüncü aşamada ise Covid-19 ile birlikte ofis mobilyaları tasarımında yaşanan değişimler, sürdürülebilir mobilya özellikleri ile ilişkisi değerlendirilmiş ve grafik halinde ortaya konmuştur.

Sürdürülebilir Mobilya Tasarımı

Sürdürülebilirlik, mevcut nesillerin ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetini de riske atmadan sağlayan kalkınma anlamında bir terim olarak Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan raporda yer almıştır (Bafra ve Comombo, 2016). Bu rapor, dünya genelinde sürdürülebilir tasarımın dikkate alınmasına dikkat çekmesi ve çevrenin korunması adına bir bağlam oluşturması nedeniyle oldukça yenilikçi bir belge olarak kabul edilmektedir (Brooker ve Stone, 2012). Sürdürülebilir tasarım, doğal çevre üzerindeki olumsuz etkiyi kaldırmayı ve aynı zamanda yapı çevrenin kalitesini de en üst düzeye çıkarmayı amaçlayan bir tasarım felsefesidir (McLennan, 2004). Brooker ve Stone'a (2012) göre tasarımda sürdürülebilirlik, "...doğal kaynakların ve malzemelerin bu kaynakları gereksiz ve savurgan bir şekilde yok etmeden kullanılması" anlamına gelmektedir.

Sürdürülebilir yapıya nasıl ulaşabileceğini anlamının en iyi yollarından biri mobilya tasarımlarına bakmaktır; çünkü mobilya tasarımı, küçük ve yönetilebilir ölçekte yapı tekniklerini ortaya koyar (Canbolat, 2019). Mobilya tasarımında sürdürülebilirlik yaklaşımı, ürünün ekonomik, işlevsellik, estetik, ergonomi gibi tasarımda etkili kriterler ile maliyet ve zaman verimliliği, mobilya ve yaşam sürecinin kalitesinin artırılması, üretim aşamasında malzeme ve enerji kullanımının azaltılması gibi tasarım kararlarının birlikte sürece dâhil edilerek ürünün üretilmesidir (Canbolat, 2019).

Sürdürülebilir mobilya tasarımı bilinci yüksek firmalardan biri olan Flokk, çevre duyarlılığı ile ofis mobilyaları üretmektedir. Bu amaçla, sürdürülebilir bir yaşam döngüsü oluşturmak için mobilyanın sahip olması gereken döngüsel tasarım ilkelerini; düşük ağırlık, daha az bileşen, doğru malzeme seçimi, uzun ömür, sökülebilir tasarım şeklinde beş ana başlıkta ifade etmiştir. Şirket böylece karbon ayak izimizi ve enerji tüketimimizi azaltmayı, gezegenden daha az kaynak tüketmeyi ve atıklarımızı en aza indirmeyi, insanları ve gezegeni daha güvenli tutmayı hedefliyor (Flokk, 2022).

Karaca (2018) sürdürülebilir mobilya kriterlerini aşağıda ifade edilen 4 başlıkta ele almıştır:

1. Ham madde üretimi esnasında dikkat edilmesi gereken kriterler: Kullanım ömrü uzun malzeme seçmek, ham maddenin getirildiği kaynaktaki önem, işlev ve yeterliliğinin bilincinde olmak, ham maddenin çevreye verebileceği zararın farkında olmak gibi kriterleri kapsamaktadır.
2. Ürün üretimi esnasında dikkat edilmesi gereken kriterler: Üretim fabrikasını diğer ham maddelere yakın yerlerde oluşturmak ve başka firma fabrikalarından kullanılabilir atıkları toplamak, ürün tasarımında değerlendirmek gibi unsurları kapsamaktadır.
3. Kullanım esnasında dikkat edilmesi gereken kriterler: Demonte edilebilir ürün, tasarımın ergonomik olması, hedef kitleye hitap etmesi, uzun ömürlü olması, modasının hemen geçmeyecek şekilde tasarlanması, onarılabilir olması, dayanıklı olması gibi özellikleri kapsamaktadır.
4. Kullanım sonrası imha edilme ile ilgili dikkat edilmesi gereken kriterler: Ömrünü tamamlamış mobilyaların imha edilme şekli, imha edilecek ve geri dönüştürülecek parçaların tasarımı, kullanım ömrü dolmuş mobilyaların imha edilmeden önce parçalarına ayrılır nitelikte tasarlanması, geri dönüştürülebilir malzemelerin geri dönüştürülmesi sırasında çevreye verilen zararın farkında olmak gibi özellikleri kapsamaktadır.

Tüm bu ilke ve kriterlerden yola çıkarak çalışma kapsamında sürdürülebilir mobilya tasarımlarında olması gereken özelliklerin; işlevsellik, kullanım rahatlığı, ekonomik olma, estetik, dayanıklı olma, uzun kullanım ömrü, ergonomi geri dönüştürülebilir olma, kolay üretim, düşük ağırlık (taşınabilirlik), az bileşen, akıllı işlevler, kolay tamir edilebilme (onarılabilir), söküp takılabilme (demonte olma), hedef kitleye hitap etme ve kullanım sonrası bertaraf edilebilme olarak belirlenmiştir.

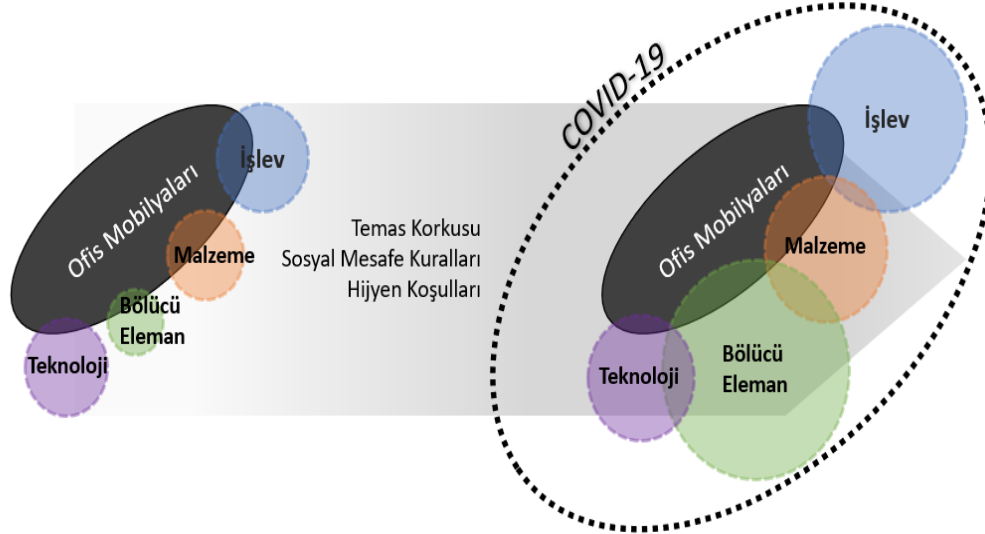
COVID-19 ve Ofis Mobilyaları

Covid-19 pandemisi, kullanılan mekânları ve mekânları oluşturan öğeleri yeniden düşünmeyi gerektirmiştir (Shamaileh, 2021). Bu noktada tasarımcıların ve mobilya üreticisi firmaların, yeni normalin gerekliliklerine cevap verebilen mobilyalar tasarlayarak ve yeterli/etkili çözümler üreterek ortaya çıkan zorluklarla yüzleşmesi hayati bir önem taşımaktadır. Pandemi ile işlev, estetik, hijyen ve sağlık gereksinimlerine yönelik, gerekli malzeme ve teknolojilerin geliştirilmesi ile birlikte mevcut mobilya sektöründe değişiklikler yaşanmaktadır ve yaşanması gerekmektedir. İş yerlerindeki toplu çalışma ortamları veya evden çalışmaya geçilmesi ile birlikte pandemi koşullarından en fazla etkilenen mobilya gruplarından biri ofis mobilyalarıdır.

Türkiye Mobilya Dernekleri Federasyonu (MOSFED) Başkanı Ahmet Güleç, pandemi sürecinde ofis mobilyalarına olan talebin arttığını ve bunun sonucu olarak mobilya tasarımında dünya çapında yaşanacak bir farklılaşmayı beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Mobilya Sanayi İş Adamları Derneği (MOBSAD) Başkanı Nuri Gürcan ise evden çalışmaya geçilmesiyle birlikte evlerin bir bölümünün çalışma alanı olarak ayrılmasının ofis mobilyalarına olan talebi artırdığını ve firmaların bu ihtiyacı karşılamak üzere üretim yapmaya başladığını ifade etmiştir (Kılıç, 2020). Benzer şekilde birçok mobilya firması da tasarımlarını pandemi koşullarına göre yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Türkiye'nin önde gelen ofis mobilyası üreticilerinden olan Nurus firmasının Yönetim Kurulu Başkanı Güran Gökyay, firmaların evden çalışmaya başlayan personelleri için binlerce çalışma masası, çalışma koltuğu gibi ofis mobilyası talebi olduğunu ve özellikle ev tipi ofis mobilyasında %20, ihracatta %50 artış olduğunu belirtmiştir. Nurus firması, ayrıca artan bu talepler karşısında kendi parçalarını üretmeye başladıklarını açıklamıştır (Url-1). Amerika Birleşik Devletleri, Washington'da bulunan ve dünya üzerinde yapılan anketlere yer veren Freedomia Focus Reports tarafından yürütülen ulusal bir tüketici anketi, Kasım 2020 itibarıyla ABD'li yetişkinlerin yaklaşık % 20'sinin evden çalışmak için ofis mobilyaları satın aldığı öne sürmüştür (Schmidt, 2021). Artan talepler, ofis mobilyalarının pandemi koşullarına yönelik evrilmesinin ve değişmesinin kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Yeni normal ile birlikte eski ofisler yerini teknolojik altyapının daha iyi sağlandığı, hijyen koşullarının ön planda olduğu, sosyal mesafenin korunabildiği, daha geniş ve bireysel alanların etkin olduğu düzenlemelere bırakmıştır. Çalışmada Covid-19 salgını ile birlikte ofis mobilyalarında yaşanan değişimler işlev, malzeme özellikleri, sosyal mesafe kuralları ve teknolojik değişiklikler olmak üzere 4 etken üzerinden ele alınmıştır.

Yapılan literatür araştırmaları ve mobilya üretici firma görüşleri ele alındığında, pandemi ile ofis mobilyalarındaki değişimin genellikle işlev, malzeme, bölücü elemanlar ve teknoloji başlıkları üzerinde değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu değişimler içerisinde en büyük değişimin, Covid-19 pandemisi sırasında özellikle üzerinde durulan sosyal mesafe kuralları, temas ve hijyen koşulları sonucu olarak bölücü elemanların kullanımının artması üzerine olduğu görülmektedir. Beraberinde işlevsel ihtiyaçların da pandemi ile birlikte öneminin artmasıyla mobilyada ek işlev, çok amaçlı kullanım gibi beklentilerin ofis mobilyalarının değişiminde önemli kriterlerden biri olduğu ve ayrıca malzeme ile teknoloji kriterleri ise pandemi öncesine

kıyasla pandemi sonrası önem kazanmış fakat bölücü elemanlar kadar ön plana çıkmadığı düşünülmektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Pandemi ile Birlikte Ofis Mobilyası Tasarımında İşlev, Malzeme, Bölücü Eleman ve Teknoloji Açısından Yaşanan Değişimlerin Temsili (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur, 2022)

İşlev Kriteri Bağlamında Ofis Mobilyaları

İş hayatının eve taşınmasıyla birlikte işlevsel mobilyalara olan talep artmış ve mobilyada konfor ve işlevsellik daha da ön plana çıkmıştır. Artan talepler sonucu firmalar tasarımlarını ve üretimlerini bu yöne çevirmişlerdir.

Foster and Partners firmasında 10 yıl süreyle mimari ekibi yöneten ve günümüzde Zaha Hadid Architects'te (ZHA) çalışan Arjun Kaicker'a göre pandemi ofis mobilyalarını radikal değişikliğe zorlayacak ve yeniden şekillendirecektir (Url-2). Mobilya Sanayi İş Adamları Derneği (MOBSAD) Başkanı Nuri Gürcan, "Evlerin bir bölümünün çalışma alanı olarak ayrılması, işlevsel mobilyalara olan talebi artırdı. Tüm firmalar da bu ihtiyacı karşılamak üzere üretim yapmaya başladı" ifadeleriyle pandemide mobilya tasarım eğilimlerinin daha fazla işlevi karşılayan daha işlevsel mobilyalara doğru yöneldiğini belirtmiştir (Kılıç, 2020). Evden çalışanları da hedef alan mobilya sektörü, işlevsel mobilyalara yönelerek yatağa dönüşen çalışma yüzeyleri, dolaplı yataklar ve USB girişi olan masalar gibi ürünlerin üretimine başlamıştır. Art Design Yönetim Kurulu Başkanı Turgay Terzi, home ofis ile birlikte evlerde ek alana ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve "Tasarımlarımızda minimum alanlardan maksimum çözümler sağlamaya çalışıyoruz" diyerek bu konudaki eğilime vurgu yapmıştır (Kılıç, 2020). Pandemi ile yaşanan bu değişimler ofis mobilyalarında daha esnek, modüler sistemler ve prefabrik eklentilerin kullanımını etkin hâle getirmiştir (Öner, 2021). Bu doğrultuda açıklama yapan bir diğer kişi ise Türkiye'nin en köklü mobilyacılar sitesinden biri olan MODOKO firması Başkanı Koray Çalışkan'dır. Çalışkan evden çalışmaya yönelik mobilya üretimine ilişkin "Masalar daha küçük, daha fonksiyonel, dolap masa iç içe olan modeller gibi eve uygun az yer kaplayan çok amaçlı kullanım ürünler" in kullanımına dikkat çekerek çok amaçlı mobilyalara olan ihtiyaç ve talebi dile getirmiştir. Ofis mobilyalarının toplam mobilya üretiminin %15-20'sini oluşturduğunu belirten Çalışkan, home ofis çalışma tarzına uygun mobilyaların bu alanda %10-15'lik bir paya sahip olduğunu bildirmiştir. Çalışkan, ayrıca müşterilerinin talepleri doğrultusunda işlevsel mobilyalara yönelmesi nedeniyle ürün gamlarının bu şekilde çeşitlendiğini ve hem ofis mobilyalarında hem de ev mobilyalarında yeni bir dönemin başladığını belirtmiştir. Gebze Mobilyacılar Çarşısı Yönetim Kurulu Başkanı Erdal Ayaydın, özellikle ofis mobilyalarına pandemi sonrası gösterilen talebin 2 kat arttığını ve daha az yer kaplayan, daha pratik olan ürünlere rağbet olduğunu belirtmiştir (Kılıç, 2020).

Pandemi ile birlikte çalışmaya devam eden insanlar ev ve ofis mobilyalarının işlevlerini ve konforunu daha fazla sorgulamış ve bu yönde artan farkındalıkları doğrultusunda mobilya tercih etmeye başlatmıştır. Tüm bunlar doğrultusunda ofis mobilyalarının pandemi ile birlikte daha işlevsel, daha az yer kaplayan, dönüştürülebilir, modüler mobilyalara evrildiğini ve sektörün insanların yeni normale uygun tasarım beklentilerini karşılamaya yönelik hamleler yaptığını söylemek mümkündür.

Malzeme Kriteri Bağlamında Ofis Mobilyaları

Çalışma hayatının ve ofis ortamlarının yeni normal ile adaptasyonundan hijyen ve sağlık koşullarına yönelik tedbirler artmıştır. Bu doğrultuda salgınla mücadelede, salgın riskini ve özel hijyen koşullarını kapsayacak şekilde iş sağlığı ve güvenliği hükümlerinin revize edilmesi son derece önemlidir (Balcı ve Çetin, 2019). Salgın, mekânların kullanımı dışında, mekânlarda kullanılan malzemelerin de değiştirilmesine sebep olmakta ve kullanılacak malzemelerde temizlenebilir olma ve yüzeylerinde zararlı organizmaları barındırmama gibi özellikler daha çok aranmaya başlanmaktadır. Bu noktada mobilya seçiminde, hijyenik açıdan daha kullanışlı malzemelerin kullanımı ön plana çıkmaktadır.

Ofis ortamlarında en fazla temas mobilyalar ile gerçekleşmektedir. Bu nedenle oturduğumuz koltuk, çalıştığımız masa, kullandığımız dolaplar ve diğer tüm mobilyaların temas edilen yüzeylerinin malzeme özelliklerinin sağlık koşullarına uygun ve bulaşıcılığı en aza indireyecek özellikte olması gerekmektedir (Öner, 2021). Pandemi ile birlikte ofis mobilyalarının malzeme seçimleri de hijyen koşulları açısından daha elverişli olmaya yönelik evrilmeye başlamıştır. Bu doğrultuda mobilyalarda toz tutmayan, temizlenebilir ve kullan at malzemelerin tercih edildiği görülmektedir.

Temizlenebilir Yüzeyler: Ofis ve kamu binalarında sürdürülebilir hijyen koşullarının sağlanması için mobilya yüzeylerinin düzenli olarak dezenfekte edilmesi tavsiye edilmektedir. Bu durum, bazı malzemelerin aşınmasına ve yıpranmasına neden olabilir, bu nedenle yüzeylerin ve malzemelerin dayanıklı olması önem arz etmektedir (Özışık, 2020). Mobilyada kullanılan malzemeler sık sık temizlenmeye, alkol ile temasa uygun malzemelerden seçilmelidir.

Toz Tutmayan Malzemeler: Pandemi ile birlikte insanlar kir ve leke tutmayan, kanserojen madde içermeyen kumaşlardan üretilmiş ürünleri daha fazla tercih etmektedir. Gebze Mobilyacılar Çarşısı Yönetim Kurulu Başkanı Erdal Ayaydın, bu doğrultuda kanserojen madde içermeyen, virüs ve kir tutmayan kumaşlar için daha çok çalıştıklarını belirtmiştir (Demirören Medya, 2020). Mobilyada toz tutmayan malzemelerin kullanılması pandemi sürecinde hijyen ve sağlık koşulları gereği oldukça önemlidir.

Kullan At Malzemeler: Salgın sonrası ofis ortamlarında bulaşıcılığı azaltmak için alınan önlemlerden biri de mobilyanın kullanım süresi boyunca üzerine serilen tek kullanımlık malzemelerdir. Örneğin, küresel emlak şirketi Cushman & Wakefield'in ofisinde, çalışanların masaları için bir kâğıt hazırlamış ve gün sonunda, bu kâğıt Covid-19'un yüzeylere yayılmasını azaltmak amacı ile çöpe atılmıştır (Url-2, Şekil 2). Kullanımı bittikten sonra atılan bu malzemeler, uzun kullanım ömrü ve atık oluşumu açısından dezavantajlı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu duruma yönelik sürdürülebilirlik bağlamında geri dönüştürülebilir malzemelerin tercih edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

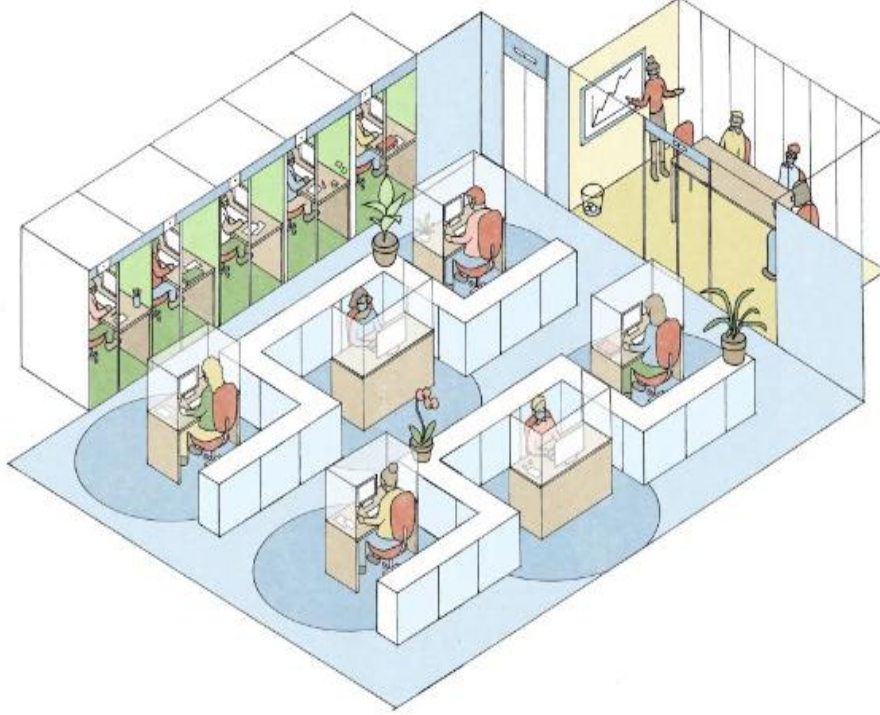

Şekil 2. Tek Kullanımlık Çalışma Kâğıtları (Url-2)

Bölücü Eleman Kriteri Bağlamında Ofis Mobilyaları

Covid-19 öncesi çalışma mekânlarında açık ofis adaptasyonuna dayalı olarak; çalışanlar arasında mesafe ve temas kaygısı olmadan birlikte/toplu çalışmaya ve çoklu sosyalleşmeye uygun iş mekân çözümleri tercih edilmiştir. Covid-19 sonrası çalışma mekânlarında ise çalışanlar arasındaki mesafeler arttırılmış, temas minimuma indirgenmiş, çalışanlar arasındaki bölme panelleri daha fazla kullanılmış ve sosyal alanlardaki etkileşim mesafeye göre tasarlanmaya başlanmıştır (Özışık, 2020). Bu noktada belirgin olarak ön plana çıkan

konu masaların, bireysel çalışma alanlarının ve oturma alanlarının birbirinden bölücüler yardımıyla ayrılması, kapalı mekânlar oluşturacak çözümlerin ve bireyselleştirme ile daha ayrı düzenlerin uygulanmasıdır. Pandemi sebebi ile ofislerde aynı yaşam alanını paylaşan bireylerin kişisel sınırlarına müdahale edilmiş ve bireysel çalışma alanları arasındaki sınırlar netleşmiştir (Şekil 3; Doğan, 2021). Ofis mekânlarının bireysel (tekil) ve kolektif (çoğul) çalışmalara yönelik kullanımlara imkân sağlayabilmesi gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda ise mobilyalarda çeşitli türde bölücü elemanların kullanılması kaçınılmaz olmuştur. Bireysel kullanımlarda çalışma alanı sınırları daha kapalı ve belirgin bir hal alırken toplu çalışma alanlarında bölücü elemanlar daha esnek ve geçirgen kullanımlarına rastlanmaktadır.

Şekil 3. Pandemi ile Ofis Mekânlarında Netleşen Sınırlar ve Çalışma Ortamı Temsili, Emma Roulette (Chayka, 2020)

Sosyal mesafe ve yasal yönergelere uyabilmek için maskelerin yanı sıra bölmeli ve ekranlı daha büyük masaların kullanımı, bireysel çalışma alanlarının oluşturulması gerekliliği ofis mobilyaları için farklı çözümleri de beraberinde getirmiştir. Bölücülerin kullanımı demonte çözümlerle uygulanabildiği gibi sabit bölücülerin kullanım örnekleri de görülmektedir.

Demonte Bölücülerin Kullanımı: Demonte bölücüler sökülüp takılabilir, kurulup kaldırılabilir, geçici sistemleri ifade etmektedir. Pandemi öncesinde açık plan düzenine sahip ofisler, salgın sürecinde yeni bir yapım ve inşaat işi gerektirecek tasarım revizyonuna gerek duymamıştır. Ancak, açık plan düzenine ofis çalışanları için de kişisel alanlarını güvence altına alabilmelerine yardımcı olabilmek amacıyla iş istasyonlarının önemli alanlarına bölücü elemanlar entegre edilmiştir. Pandemi ile bu tip bölücülere olan talep artmış ve birçok mobilya firması pandemi ile birlikte mevcut mobilyaya sonradan entegre edilebilen bölücüler üretmeye başlamıştır. Bunlar montajlı ekranlar, çalışma yüzeyi bölücüler, mobil veya bağımsız paneller, ek depolama birimleri, şeffaf veya yarı şeffaf bölücüler gibi çözümler olabilmektedir. Bu tür elemanlar ayrıca az yer kaplayan, hafif, kolay taşınabilen elemanlar olduğundan pandemi bittikten sonra da kolaylıkla sökülüp kaldırılabilir (Şekil 4).

Şekil 4. Ofis Mobilyalarında Demonte Bölücü Çözümleri (Url-2)

Sabit Bölücülerin Kullanımı: Pandemi devam ederken ofislere geri dönülmesi ile bazı firmalar mevcut mobilyalara demonte çözümler üretirken bazı ofisler pandemi koşullarını göz önünde bulundurarak sabit bölücülerin olduğu mobilyalar edinmişlerdir. Sabit bölücülere sahip masalar, kabin sistemi ile üretilmiş çalışma mekânları, kendinden bölücüye sahip oturma elemanları bunlardan bazılarıdır (Şekil 5).

Şekil 5. Ofis Mobilyalarında Sabit Bölücü Çözümleri (Özişik, 2020)

Sabit bölücülerin kullanıldığı mobilyalar pandemi süresince sosyal mesafe, sağlık ve hijyen koşullarını sağlamada yardımcı olsa da pandemi bittikten sonra açık ofis sistemine geri dönüldüğünde kullanışlı olma özelliğini kaybedebilme riskine sahiptir. Alınan bu tür kalıcı önlemlerin ne kadar ileriye görebileceği kesin olarak bilinmemekle birlikte, işlevselliğini kaybedebilme potansiyeline sahip ürünler olarak düşünülmektedir.

Teknoloji Kriteri Bağlamında Ofis Mobilyaları

Günümüzde teknolojik gelişmelerin mobilyalara da entegre edilmeye başlandığı süreç, pandemi ile birlikte hızlı bir gelişim göstermiştir. Hijyen ve sağlık koşulları dikkate alındığında daha az temas ile kullanımın sağlanması konusunda teknolojik çözümler ön plana çıkmıştır. Pandemi ile insanların mobilyadan konfor beklentilerinin artmasına bağlı olarak teknolojinin kullanıldığı mobilyalara da talep artmıştır. Bu nedenle şirketlerin hastalığın bulaşmasını azaltmak için yeni bir temassız teknoloji paketine yatırım yapmaları beklenmektedir (Url-3). Kullanılacak yeni temassız teknolojiler ile çalışanların ofisin farklı bölümlerine elleriyle daha az temas etmesi hedeflenmelidir. Özellikle kapı ve pencere kolları, asansör tuşları gibi temas gerektiren yüzeyler, hareket sensörleri veya yüz tanıma sistemleri ile otomatik açılacak şekilde düzenlenmelidir.

Hijyenin ve temasın azaltılmasının temel gereklilik olduğu pandemi sürecinde akıllı telefonlar ile asansör çağırılmadan kapıların açılmasına; kahve yapma komutunun verilmesinden, tuvalet temizliğine kadar birçok işlemin sağlanabilmesi ofis koşullarında oldukça önem kazanmıştır. Bu noktada sensörler genel olarak tüm ürün ve uygulamalarda temassız kullanım için destekleyici olmaktadır. Dokunmadan sunulan çözümler, kapıların sensörler ile açılması, kartlı veya yüz okuma sistemlerinin kullanılması, ışıkların temas edilmeden sensörler aracılığı ile açılması, çoklu oturma düzeni gerektiren fiziksel mesafe kuralına uygun kapsül masa ve sandalyeler, ellerin serbest ve hijyenik kalmasını sağlayan ve ayak ile çalışan kapı kolları ofislerde en fazla kullanılan uygulamalar arasındadır (Url-4). Akıllı tahtalar, dijital ekranlar, yüksek ayarlı ve çok daha küçük boyutlarda masalar ile çalışanlara interaktif bir deneyim sunulması, eskisi gibi statik duvarlardan ziyade ihtiyaca göre katlanıp birleştirilebilen ya da ayrılabilen esnek alanlar oluşturulabilmesi (Url-4) adına yapılacak uygulamalar mobilyada akıllı sistemlerin ve teknolojinin kullanılmasını gerektirmektedir. Örneğin, ofis masaları artık

çalışanın rahatlamaya karşılık gelen eğilimi ayarlayabildiği sensörlerle donatılmıştır. Benzer şekilde, bazı mobilya ürünleri duruş, konfor ve verimliliği artırmak için sensörler takılı olarak üretilmektedir (Şekil 6, Url-5). Mimari, tasarım, planlama ve danışmanlık firması olan Gensler'in uluslararası araştırma lideri Janet Pogue McLaurin'e göre akıllı teknolojilerinin kullanımı salgın sonrası da ağırlık kazanacak, özellikle temassız ortamlar ve uzaktan yönetmeye imkân tanıyan teknolojiler hızla gelişmeye devam edecektir (Shapiro, 2021).

Şekil 6. Ofis Mobilyalarında Teknolojik Sistem Çözümleri (Url-6)

Bireysel çalışma ortamı gereği insanlar ortak priz veya USB girişlerini kullanmaktansa çalışma masalarının bir parçası olan priz, usb girişlerine ihtiyaç duymuş ve sosyal mesafe kuralı gereğince esnek mekânlardan oluşan ofislerdeki mobilyalara bu elemanların eklenmesi kaçınılmaz olmuştur (Şekil 7). Bu tip donanıma sahip mobilyalara olan talebin artması mobilyanın teknolojik anlamda pandemiden etkilenmesinin bir diğer sonucu olarak görülmektedir (Bayern, 2020; Burch, vd., 2021).

Şekil 7. Ofis Mobilyalarında Priz veya USB Giriş Sistemi Çözümleri (Bayern, 2020)

ARAŞTIRMA BULGULARI

Pandemi sürecinde ofis mobilya tasarımlarında gözlemlenen değişimin işlev, malzeme, bölücü eleman ve teknoloji açısından ele alındığı çalışmada, ortaya konulan değişimler sürdürülebilir mobilya özellikleri bağlamında değerlendirilmiş ve Şekil 8'de görselleştirilmiştir:

Şekil 8. Pandemi Sonrası Ofis Mobilyalarında Yaşanan Değişimlerin Sürdürülebilir Mobilya Özellikleri İle İlişkisi – Sürdürülebilirlik ile ilişkilendirilmeyen özellikler kırmızı oklar ile temsil edilmiştir. (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

- Pandemi öncesinde de ofis mobilyalarında işlevsel kullanım geçerliliğini sürdürürken; pandemi sonrası daha da önem kazanmıştır. İnsanlar çalışma ortamlarında daha az yer kaplayan, dönüştürülebilir, modüler ve daha pratik mobilyalara yönelmiş ve mobilya şirketleri de tasarım ve üretimlerini bu yöne yoğunlaştırmıştır. Bu nedenle pandemi ile işlevsellik bağlamında mobilyada yaşanan değişimlerin hem pandemi süresinde hem de sonrası kullanımı için uygun değişimler olduğunu söylemek mümkündür.
- Pandemi öncesinde ofis mobilyalarında kullanılan malzemeler çok geniş bir yelpazede ele alınırken; pandemi sonrası sağlık koşulları gereği hijyenin daha iyi sağlanabileceği malzemeler ile üretilen mobilyaya olan eğilim artmıştır. Bu nedenle firmalar mobilya malzemesi seçiminde temizlenebilir ve kir tutmayan malzeme olması yönünde tercihte bulunmuştur. Bu eğilim mobilyanın daha dayanıklı olma, uzun kullanım ömrüne sahip olma açısından sürdürülebilir mobilya özellikleri ile uyumdadır. Pandemi ile malzeme açısından değişen bir diğer kriter ise kullan at malzemelerin hayatımıza hızlı bir şekilde girişidir. Ofis mobilyalarının üzerine serilen ve mobilyanın kullanımı bittikten sonra atılan bu malzemeler sürdürülebilirliğin, bertaraf edilme, geri dönüştürülebilir olma, kolay üretim gibi özellikleri bakımından paralellik gösterirken uzun kullanım ömrü açısından uyum göstermemektedir.
- Pandemi öncesi 1960'larda açık ofis mekânlarında ortaya çıkan bölücü elemanlar, büyük ölçekli mekânları sabit duvarlar örmeye gerek duymaksızın bölünebilmesi, geniş çalışma alanlarının bireysel alanlara ayrılması ve yöneticilerin tüm çalışanlar üzerinde kontrol sağlayabilmesi amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Pandemi ile birlikte kullanım amacı değişmiş ve kullanıcılara kapalı ve korunaklı bir alan sunabilmesi sayesinde pandemi sonrası ofis hayatına hızla giriş yapan en belirgin kriter olmuştur. Pandemi sürecinde temas ve sosyal mesafe kuralları gereği demonte bölücüler veya sabit bölücülerin yer aldığı mobilyaların kullanıldığı mobilyaların kullanıldığı görülmektedir. Demonte bölücülerin kullanımının; işlevsel, ekonomik, düşük ağırlık, kolay üretim, daha az bileşen, sökülüp

takılabilme, onarılabılır özellikleri ile paralellik göstermesi sebebiyle sürdürülebilir bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Mobilyada sabit bölücülerin kullanımı ise işlevsel açıdan amacını karşılarsa da pandemi sonrası açık ve sınırların kalktığı ofis düzenine geçildiğinde işlevselliğini kaybedebilme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle sürdürülebilir mobilyanın uzun süre kullanım özelliği ile uyum sağlamamaktadır.

- Teknolojinin mobilyada kullanımı bugüne kadar kullanılmış olsa da pandemi ile beraber mobilyada teknolojik özelliklere olan talepler daha da artmıştır. Bunların başında mobilyalara eklenen sensör donanımı ile temazsız kullanım gelmektedir. Bu kullanımlar mobilyada üretim ve çeşitliliğin sürekliliğini korurken, teknolojinin insanlığın hayatında hem bugün ve hem gelecek için kalıcılığını artırmaktadır. Teknolojinin gün geçtikçe hayatımıza daha çok girmesi ve girecek olmasından yola çıkarak mobilyada teknoloji kullanımının akıllı işlevler, işlevsellik, uzun kullanım ömrü ve pratik olma gibi özellikler yönüyle sürdürülebilir mobilya özellikleri bakımından uyum sağladığı söylenebilir.

Pandemi sonrası ofis mobilyalarında yaşanan değişimlerde; işlevsel, malzeme ve teknolojik açıdan değişimler sürdürülebilir mobilya özellikleri açısından büyük oranda uyumludur. Bölücü eleman açısından yaşanan değişimlerde ise bölücülerin demonte olması sürdürülebilirlik açısından daha olumlu olarak görülürken sabit bölücülerin kullanımı sürdürülebilirlik açısından olumsuz bir yaklaşım olarak görülmektedir.

SONUÇ

Covid-19 sonrası güvenli ofis tasarımında meydana gelen değişiklikler, bir çalışma alanında hijyen standartlarını yükselterek çalışan sağlığını ön planda tutmayı hedeflemiştir. Çalışma ortamının kalitesini artırmak için çalışan ve çevresi arasındaki uyumun sağlanmasına özen gösterilmiş ve ofis tasarımında ve kullanılan mobilyalarda sürdürülebilirliğin sağlanması için çevre üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu nedenle sürdürülebilir tasarım konsepti Covid-19 öncesi olduğu gibi sonrasında da ofis ve ofis mobilyaları tasarımında geçerliliğini koruyacaktır. Yapılan çalışmada, Covid-19 sonrası güvenli ve sağlıklı bir ofis düzenlerken mobilya tasarımlarında yaşanan değişikliklerin çeşitli özelliklere göre sürdürülebilirliğine değinilmiştir. Çalışmadan elde edilen verilerden hareketle pandemi ile ofis mobilyalarında yaşanan değişimlerin büyük oranda sürdürülebilir mobilya özellikleri ile paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Özellikle işlev, malzeme ve teknoloji konusunda yaşanan değişimler bugünün pandemi gerekliliklerini karşılayabildiği gibi geleceğin koşullarına da ayak uydurabileceği düşünülmektedir. Bölücü elemanlara yönelik gerçekleşen değişimlerin ise pandemi bittikten sonra açık ofis düzenine geçilmesiyle işlevsel özelliklerini kaybedeceği ve büyük oranda kullanım dışı kalacağı öngörülmektedir. Pandemi öncesi günümüz kadar önemsenmeyen sağlık ve hijyen faktörlerine dikkat edilmesi gerekliliği süreç boyunca yaşanan deneyim ve tecrübeler etkisi ile beraber pandemi bittikten sonra da sürecektir. Buna paralel olarak Covid-19 sonrası ofis ve ofis mobilyası tasarımları malzeme, teknoloji ve işlevsellik açısından gelişmeye devam edecektir.

Sonuç olarak, pandemi ile birlikte ofislerin iç mekân tasarımları ve kullanılan mobilya tercihleri de değişiklik göstermiştir. Covid-19 salgınının tamamen bitme durumunda dahi ortaya çıkabilecek başka sağlık problemlerine önlem almak amacıyla yeni normaller ofisleri etkilemeye ve dönüştürmeye devam edecektir. Salgın hastalıklardan korunmak için sunulan çözümlerin gelecekte ofislerin iç mekan tasarımlarında daha fazla gündeme geleceği düşünülmektedir. Salgınların değiştirdiği çalışma koşulları ile yeni bir ofis anlayışının kaçınılmaz olduğu ve bu çalışmaların gelecekte gelişerek devam edeceği öngörülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aburas R. (2021). Work environment during the COVID-19 pandemic in Saudi Arabia. *Journal of Public Health Research*, 9 (1), 1968. <https://doi.org/10.4081/jphr.2020.1968>
- Akbaş Tuna, A. & Türkmenbaş, Z. (2020). Covid-19 pandemi döneminde uzaktan çalışma uygulamaları ve çalışma motivasyonunu etkileyen faktörler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 3246-3260.
- Arat, Y. & Gül, H. (2022). Pandemi sonrası ofis planlamasında ergonomik tasarım önerileri. *Ergonomi*, 5 (1), 26-42.

- Bafra, Ç., & Comombo, P. (2016). Yok olmadan. Doğa ve sürdürülebilirlik üzerine bir sergi. İstanbul: İstanbul Modern. (13 Ocak-5 Haziran 2016).
- Bal, H. B. (2017). *Çocuk mobilyası tasarımında sürdürülebilirlik yaklaşımı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü: İç Mimarlık Ana Bilim Dalı, Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Balcı, Y. & Çetin, G. (2020). Covid-19 Pandemi sürecinin Türkiye'de istihdama etkileri ve kamu açısından alınması gereken tedbirler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (Covid19-Özel Ek), 40-58.
- Bayern, M. (2020). Furniture for the home or the office with unexpected USB ports. <https://www.techrepublic.com/article/furniture-for-the-home-or-the-office-with-unexpected-usb-ports/> adresinden 18 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Bosch, T., Verploegen, K., Grösser, S.N., & Rhijn, G. (2017). Sustainable Furniture that Grows with End-Users. Dynamics of Long-Life Assets. (Eds. Grösser N.S., Lecuona, A.R., Granholm, G.). Springer Open. 303-326.
- Brooker, G., Stone, S. (2012). *İç Mimarlıkta Bağlam + Çevre*, Çeviren: Cansu Uçar, Literatür Yayınları.
- Burch, M., Dankwerth, A., & Flaherty, J. (2021). Future of offices: in a post-pandemic World, 3-18. <https://www.arup.com/-/media/arup/files/publications/f/future-of-offices-in-a-post-pandemic-world.pdf> adresinden 18 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Canbolat, T. (2019). Sürdürülebilir mobilya tasarımına model olarak düz-paketlenebilen sökülebilir Strüktür yaklaşımı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(3), 37-49. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.638465>
- Chayka, K. (2020). How the coronavirus will reshape architecture. <https://www.newyorker.com/culture/dept-of-design/how-the-coronavirus-will-reshape-architecture> adresinden 17 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Danışan, E. (2021). Covid-19 Pandemisi: Çalışma mekânlarının kentsel ve mimari ölçekte dönüşümü. *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 98-109.
- Demirören Medya (2020). Ofis mobilyalarına talep arttı. <https://www.kanald.com.tr/koleksiyonlar/habersiz-kalma/ofis-mobilyalarina-talep-artti-video#> adresinden 22 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Dockery, M. & Bawa, S. (2020). Working from home in the covid-19 lockdown. *Bankwest Curtin Economics Centre Research Brief COVID-19*, 1-5.
- Doğan, C. (2021). Pandemi dönemi çalışma mekanlarında kişisel alan tasarımının çalışma verimine etkisi. *Yakın Doğu Üniversitesi Yakın Mimarlık Dergisi*, 5(1), 17-29.
- Ergün, R. & Kutlu, İ. (2022). New Design Proposals for Shopping Centre Structures as a Result of COVID-19. *Periodica Polytechnica Architecture*, 53(1), 57-66. <https://doi.org/10.3311/PPar.17457>
- Flokk (2022). <https://www.flokk.com/global/about-us/sustainability/our-promise> adresinden 26 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Güney Yüksel, F. C., Seçer Kariptaş, F. & Kariptaş, F. (2022). Ofis iç mekanının Covid-19 pandemisi sonrası yeniden düzenlenmesi. *Journal of FSMVU Faculty of Architecture and Design*, 3(1), 85-102.
- Hergül, Ö. C. (2021). Sürdürülebilir Kampüs için Kent Mobilyası Tasarımı: Bir Stüdyo Deneyimi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 22, 374-380. <https://doi.org/10.31590/ejosat.841443>

- Hern, A. (2020). Covid-19 could cause permanent shift towards home working. The Guardian. <https://www.theguardian.com/technology/2020/mar/13/covid-19-could-cause-permanent-shift-towards-home-working> adresinden 29 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Hishan, S. S., Ramakrishnan, S., Qureshi, M. I., Khan, N., & Al-Kumaim, N. H. S. (2020). Pandemic thoughts, civil infrastructure and sustainable development: Five insights from COVID-19 across travel lenses. *Journal of Talent Development and Excellence*, 12(2), 1690-1696.
- Karaca, B. (2018). *Sürdürülebilir mobilya üretiminde tasarımcı bilinci üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Ana Bilim Dalı, Başkent Üniversitesi.
- Karıptaş, F. S. & Karıptaş, F. (2021). Pandemi koşullarında değişen ofis iç mekân tasarımı. *YDÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 57-70.
- Kılıç, O. (2020). COVID-19 mobilyada fonksiyonelliği artırdı, <https://www.dunya.com/sectorler/mobilya/covid-19-mobilyada-fonksiyonelligi-artirdi-haberi-471405> adresinden 28 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- McLennan J.F. (2004). *The Philosophy of Sustainable Design*, Bainbridge Island, WA: Ecotone.
- Mutdoğan S., & Wong T., (2011). Towards sustainable architecture: The transformation of the built environment in İstanbul, Turkey. (Eds. Wong, T.C., Yuen, B.). *Eco-city Planning*, 239-260. https://doi.org/10.1007/978-94-007-0383-4_12
- Öner, H. (2021). Yeni Normalin Ofis Yapılarına Etkisi, *İhtisas Akademi*. 1-3.
- Özışık, S. (2020). Pandemi Sonrası Çalışma Alanlarına Dönüş, Ersa Mobilya. https://bi-ozet.com/wp-content/uploads/2020/05/ersa_returning_to_workspaces_after_pandemic_issue_1_may_2020.pdf adresinden 28 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Schmidt, S. (2021). Office Furniture Industry Expected to Recover from COVID Slump, <https://blog.marketresearch.com/office-furniture-industry-expected-to-recover-from-covid-slump> adresinden 30 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Shamaileh, A.A. (2021), Responding to COVID-19 pandemic: interior designs' trends of houses in Jordan, *International Journal of Human Rights in Healthcare*. <https://doi.org/10.1108/IJHRH-01-2021-0013>
- Shapiro, G. F. (2021), Post-vaccine corporate and commercial office architecture, https://www.architectmagazine.com/design/post-vaccine-corporate-and-commercial-office-architecture_o, adresinden 17 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Symon, G. E. & Cassell, C. E. (1998). Qualitative methods and analysis in organizational research: A practical guide. Sage Publications Ltd.
- Tan, Y. (2020). Yeni Normal: Covid-19 Sonrası Çalışma Alanları. <https://www.vbenzeri.com/konuk-yazar/yeni-normal-covid-19-sonrasi-calisma-alanlari> adresinden 27 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Thompson, B. S. (1999). Environmentally-sensitive design: Leonardo WAS right!. *Materials & Design*, 20(1), 23-30. [https://doi.org/10.1016/S0261-3069\(98\)00046-6](https://doi.org/10.1016/S0261-3069(98)00046-6)
- Url-1. Ev Tipi Ofis Mobilyasında Yüzde 20 Artış Yakaladı, <https://www.stendustri.com.tr/insaat-ve-malzeme/ev-tipi-ofis-mobilyasinda-yuzde-20-artis-yakaladi-h109881.html> adresinden 27 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.

- Url-2. Forma5 Furniture, Screens., <https://www.forma5.com/en/categoria-producto/furniture/divisorias-en/> adresinden 27 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Url-3. Pandeminin Ofis Tasarımlarına Etkisi, <https://ikmagazin.com/ik-blog/pandeminin-ofis-tasarimlarina-etkisi/> adresinden 27 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Url-4. Covid-19 İle Değişen Ofis Mobilyası Tercihlerimiz, <https://www.shop.bms.com.tr/post/covi-d-19-i-le-degi-sen-ofi-s-mobi-lyasi-terci-hleri-mi-z> adresinden 25 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Url-5. Home Office Furniture Market - Growth, Trends, COVID-19 Impact, and Forecasts (2020 - 2025). <https://www.globenewswire.com/news-release/2021/02/02/2167958/0/en/Home-Office-Furniture-Market-Growth-Trends-COVID-19-Impact-and-Forecasts-2020-2025.html> adresinden 25 Ocak 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Url-6. 1st Must: Smart furniture for Agile Offices, <https://weloveworkspaces.com/en/smart-furniture-agile-office/> adresinden 18 Nisan 2022 tarihinde erişilmiştir.
- Waage, S. A. (2007). Re-considering product design: a practical “road-map” for integration of sustainability issues. *Journal of Cleaner Production*, 15(7), 638-649. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2005.11.026>
- Zeren, A. D. & Nakıboğlu, A. G. (2009). Sürdürülebilir ürün tasarımında tanım ve yöntemler. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 458-480.

Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşittir.

DAVRANIŞSAL FİNANS PERSPEKTİFİNDEN BİREYSEL FİNANSAL YATIRIM KARAR SÜRECİNDEKİ EĞİLİMLER: KAMU BANKALARI YÖNETİCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Gamze VURAL¹, Ali BULUT²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1078653

Makale Geçmişi:

Geliş 28.02.2022

Kabul 21.04.2022

Anahtar Kelimeler:

Davranışsal Finans,

Davranışsal Önyargı,

Davranışsal Yönetici Tipi

ÖZ

Davranışsal finans, geleneksel finans alanına getirilen kapsamlı eleştiriler ile deneysel ve ampirik çalışmalar ışığında ortaya çıkmıştır. Davranışsal finans teorisi karar birimlerinin rasyonellikten uzak olabildiklerini, yatırım tercihlerinde tutarsız olabildiklerini, psikolojik ve duygusal eğilimlerin etkisi altında hareket edebildiklerini açıklamaktadır. Bu çalışmada, İstanbul'da kamu bankalarında çalışan orta ve üst düzey yöneticilerden oluşan 40 yöneticinin davranışsal yönetici tipleri ile davranışsal eğilimleri arasında bir ilişki olup olmadığı, var ise ne derece olduğu araştırılmaktadır. Bu doğrultuda, katılımcılara anket çalışması uygulanmış, demografik özellikleri incelenmiş, betimsel istatistikleri analiz edilmiştir. Yöneticiler, davranışsal yönetici tiplerinin tespit edilmesi amacıyla yapılan test sonucunda, her ne kadar bireysel olarak takipçi, bağımsız, koruyucu ve toplayıcı tiplerden birini ağırlıklı olarak yansıtır olsalar da, davranışsal yönetici tipleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür. Davranışsal önyargı tanımlama testi ile psikolojik önyargı ve bilişsel eğilimlerin yöneticiler üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonucunda yöneticilerin, aşırı özgüven, aşırı tahminleme, geri görüş, kayıptan kaçınma, temsilcilik olmak üzere davranışsal eğilimlere sahip oldukları gözlemlenmiştir.

TRENDS IN THE INDIVIDUAL FINANCIAL INVESTMENT DECISION PROCESS FROM BEHAVIORAL FINANCE PERSPECTIVE: A RESEARCH ON PUBLIC BANK MANAGERS

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1078653

Article History:

Received 28.02.2022

Accepted 21.04.2022

Keywords:

Behavioral Finance,

Behavioral Biases,

Behavioral Manager Type

ABSTRACT

Behavioral finance has originated from the extensive the discussions of traditional finance and experimental-empirical studies. Behavioral finance theory explains that decision-making units may be far from rational, are inconsistent in their investment preferences, and act under the influence of psychological and emotional tendencies. In this research it is to examine whether there is a relationship between the behavioral manager types and behavioral tendencies of the middle and senior managers working in public banks in Istanbul and finding out to the extent of this relationship. For this purpose, a survey study was applied to the participants, their demographic characteristics were examined, and their descriptive statistics were analyzed. As a result of the test conducted to determine the behavioral manager types, it was seen that there was no significant difference between the behavioral manager types; although they individually represent one of the types as follower, independent, protective and collector. The effects of psychological bias and cognitive tendencies on managers were evaluated with the behavioral bias identification test. As a consequence of this study, it may be evaluated that, managers have behavioral tendencies such as overconfidence, overestimation, hindsight, loss avoidance, representation.

¹ Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, gmzlfvrl@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1385-7551
²alibulutus@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0927-197X

Alıntılanak için/Cite as: Vural, G. ve Bulut, A. (2022), Davranışsal Finans Perspektifinden Bireysel Finansal Yatırım Karar Sürecindeki Eğilimler: Kamu Bankaları Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 437-459.

GİRİŞ

Davranışsal finans, ekonomi biliminde geniş bir alanı kaplayan davranışsal ekonominin alt disiplini olarak ortaya çıkmış, psikoloji ve sosyoloji başta olmak üzere diğer disiplinlerle etkileşime girerek gelişen bir alandır. Geleneksel finans teorisinde rasyonel bireylerin piyasalardaki tüm bilgilere sınırsız biçimde eriştikleri, belirsizlik koşullar altında dahi tutarlı tercihlerde buldukları kabul edilmekteyken, davranışsal finans teorisi savunucuları bu teoriyi, deneysel çalışmalar ışığında kapsamlı şekilde eleştirmektedir. Kahneman ve Tversky (1979), Mullainathan ve Thaler (2000), Barber ve Odean (2001), Shefrin (2002) ve Shiller (2003) tarafından yapılan davranışsal finans çalışmaları, bireylerin etkin olmayan piyasalarda karar alma durumunda kaldıklarını, bu noktada psikolojik, bilişsel ve duygusal faktörlerin tercihleri üzerinde etkin olduğunu ortaya koymaktadır.

İlgili literatür araştırmasında, gerek Türkiye’de gerekse de dünya genelinde davranışsal eğilimlerin incelendiği, ancak yoğun şekilde bireysel yatırımcıların karar mekanizmalarının değerlendirmeye alındığı görülmektedir. Bu çalışma, İstanbul’da kamu bankalarında çalışan orta ve üst düzey 40 yöneticiye, nitel ve nicel yöntemleri içeren karma araştırma yöntemi uygulanmıştır.

Araştırmada kamu bankası yöneticilerinin öncelikle hangi davranışsal yönetici tipolojisine uygun hareket ettiklerinin incelenmesi amacıyla, Pompian (2012) tarafından ortaya atılan Davranışsal Yönetici Tipleri Testi uygulanmış, ardından Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi ile davranışsal eğilimleri analiz edilmiştir. Son olarak davranışsal yöneticilerin tipolojileri ile psikolojik önyargılar ve bilişsel eğilimler arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığının tespiti amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde giriş ile birlikte araştırma probleminin oluşturulması, araştırmanın amacının tanımlanması, araştırmanın önemi ve sınırlılıklar yer almaktadır. İkinci bölümde ise davranışsal finans kavramı ve unsurları açıklandıktan sonra, karar birimlerinin yatırım kararlarını yönlendiren bilişsel önyargılar ve duygusal eğilimler detaylı biçimde anlatılmıştır. Üçüncü bölümde, bireysel yatırımcıların ve yöneticilerin finansal kararlarını etkileyen davranışsal eğilimlerin incelendiği çalışmalardan derlenen literatür özeti bulunmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise M. Pompian (2012) tarafından ortaya konulan Davranışsal Yönetici Testi ile Önyargı Tanımlama Testi, İstanbul’da Kamu Bankalarında çalışan orta ve üst düzey yöneticilerden oluşan kasti (amaçsal) örneklem ile belirlenmiş katılımcılara uygulanmıştır. Bulgular kısmında ise yöneticilerin davranışsal tipleri ile davranışsal önyargı tanımlama testleri Cochran Q Testi birlikte değerlendirmeye alınarak analiz edilmiş, davranışsal eğilimler açısından aralarında anlamlı bir farklılık olup olmadığı değerlendirilmiş, son olarak nitel veri analiz yazılımı ile katılımcılardan elde edilen veri setleri değerlendirilmiştir.

Araştırma Problemi

Yöneticilerin finansal karar süreçlerinde aşırı özgüven başta olmak üzere diğer davranışsal eğilim ve önyargıların ne derecede etkili oldukları, katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucu elde edilen veri setleriyle analiz edilmiştir. Literatür incelendiğinde davranışsal eğilimlerin finansal karar birimleri üzerindeki etkileri yoğun biçimde bireysel yatırımcılar üzerinden araştırıldığı görülmekte, yöneticiler üzerindeki etkisine ilişkin çalışmaların sınırlı olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, İstanbul’da faaliyet gösteren kamu bankalarında orta ve üst düzey yönetici pozisyonlarındaki yöneticilerin, Davranışsal Yönetici Tiplerinin tespit edilmesi ve buna paralel olarak yapılan Davranışsal Önyargı Testi sonucunda, davranışsal eğilim ve önyargılar ile yönetici özellikleri arasında bir ilişki olup olmadığının ortaya konulması ve böyle bir ilişki var ise bu ilişkinin derecesinin ne olduğunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın Önemi

Araştırma sürecinde yapılan literatür taramasında davranışsal finans alanında, davranışsal eğilimlerin yoğun biçimde incelendiği görülmektedir. Finans sektörünün her geçen gün geliştiği ve karmaşılaşması bu alana olan ilgiyi daha da arttırmaktadır. Bu çalışmada kamu bankalarında yönetici pozisyonunda çalışan orta ve üst düzey yöneticilerin, etkisi altında kaldıkları duygusal ve bilişsel eğilimler araştırılmakta, bu yöneticilerin aşırı özgüven başta olmak üzere incelenen 30 adet davranışsal eğilimden hangilerinden ne derece etkilendikleri değerlendirilmektedir.

Sınırlılıklar

Çalışma kapsamında İstanbul'da faaliyet gösteren kamu bankalarında çalışan yöneticiler ile anket çalışması ve derinlemesine görüşmeler yapılmıştır, ancak araştırma kapsamında görüşülen kişilerin üst ve orta düzey yöneticiler olması bunun yanında yapılan görüşmelerin uzunluğu gibi nedenler, katılımcı sayısının sınırlı sayıda olmasına yol açmaktadır.

TEORİK DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu kısmında yatırımcıların bilişsel ve davranışsal eğilimleri hakkında bilgi verilecek, ayrıca davranışsal finans açısından yönetici tipleri tanımlanacaktır.

Yatırımcıların Bilişsel ve Davranışsal Eğilimleri

Kahneman ve Tversky'nin (1979) yaptıkları beklenti teorisi araştırmalarıyla, davranışsal finansın ortaya çıkmasında değerli katkıları olmuştur (Döm, 2003; s. 1). Etkin piyasalar hipotezi doğru ve tutarlı bilginin finansal piyasaları nasıl etkilediği ile ilgilenirken, davranışsal finans disiplini ise karar vericilerin tercihlerini etkileyen psikolojik ve bilişsel eğilimlerle ilgilenmektedir (Sharma, 2001, s. 279). Karar birimlerinin tercihlerini yönlendiren bilişsel eğilimler ise aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 1. Karar Birimlerinin Tercihlerini Yönlendiren Bilişsel Eğilimler

Eğilimler	Açıklamalar
Geri Görüş Eğilimi	Bireylerin birtakım olaylar gerçekleştiikten sonra, sonuçları değerlendirirken bu şekilde olacağını bildiklerine dair görüşleridir (Pompian, 2006, s. 199).
Çerçeveleme Eğilimi	Karar verme aşamasındaki bireylere, karar verilecek durumların farklı biçimlerde sunulması ya da farklı bir çerçevede ifade edilmesi sonucunda bireyin durumu farklı anlaması ve buna birbirinden farklı tepkiler vermesi çerçeveleme eğilimi olarak ifade edilir (Sönmez, 2010; s. 61).
Zihinsel Muhasebe	Zihinsel muhasebe bireylerin zihinlerinde inşa ettikleri duygusal ve psikolojik eğilimlerin bir araya getirilmesidir (Atik vd, 2018, s. 718).
Belirsizlikten Kaçınma	Karar birimlerinin birçoğu belirsizlik koşullarından ve belirsizlik altında karar vermekten kaçma eğilimi göstermektedir (Küden, 2014, s. 58).
Muhafazakarlık Eğilimi	Muhafazakarlık eğilimi gösteren bireylerin piyasada bulunan yeni bilgilere düşük tepki verdiği yapılan çalışmalarla kanıtlanmıştır (Pompian, 2006, s. 121).
Doğrulama Eğilimi	İnsanlar mevcut bilgilerine ve inanışlarına uygun olacak şekilde yeni bilgileri araştırmakta (Kıyılar ve Akkaya, 2016, s. 278), yeni bilgiler ise güven duydukları bilgi ve inanışlarıyla eşleştiği ölçüde önemsemektedir. Bireyler bu davranışları ile kendi bilgilerini doğrulama çabasına girmektedir (Böyükaslan, 2012, s. 102).
Bilişsel Çelişki Eğilimi	Bilişsel çelişki, birden fazla durumun birbirleriyle olan uyumsuzluğunu ifade etmekte olup, birden çok alternatifin olduğu koşullar altında tercihte bulunurken ortaya çıkan psikolojik durumdur (Aydın ve Yılmaz, 2018, s. 334).
Temsilcilik Eğilimi	Gerçekleşmesi ihtimal dâhilinde olan bir olayın bilinen bir şeye ne derece uyduğunu ya da temsil ettiğinin bilinmesi temsil edilebilirlik önyargısıdır (Deniz ve Erciş, 2008, s. 2).
Çıpalama Eğilimi	İnsanlar bilinmeyen durumlarla karşılaştıklarında olasılık tahminlerinde bulunurlar, bu tahminlerin zihinlerde bir başlangıç noktası vardır. Çıpalama olarak ifade edilen bu başlangıç noktaları, insan zihninin farklı noktalarında ortaya çıkar ve genelde geçmişteki bilgileri referans alır (Sönmez, 2010, s. 4).
Aşırı Özgüven Eğilimi	Aşırı özgüven, karar birimleri sahip oldukları bilgilerin doğruluğuna olması gerektiğinden fazla güven duymaları sonucu ortaya çıkan eğilimlerdir (Küçüksille ve Usul, 2012, s. 28).
Aşırı Tahminleme Eğilimi	Karar birimlerince geleceğe yönelik iyimser tahminler söz konusu olduğunda, aşırı tahminleme eğiliminin ortaya çıktığı görülmektedir (Moore ve Small, 2007, s. 975).
Aşırı Konumlandırma Eğilimi	Ortalamadan daha iyi inançlara ilişkin yapılan çalışmalar sonucu, çok fazla kanıt ortaya çıkmış, bunun sonucunda da aşırı konumlandırma ortaya çıkmıştır (Moore ve Schatz, 2017, s. 5).
Aşırı Kesinlik Eğilimi	Aşırı kesinlik eğiliminde birey, sahip olduğu inançlarının doğruluğu konusunda şaşmaz bir kesinliğe kapılmakta (Gijzman, 2017; s. 10), sahip oldukları bilginin doğru olduğuna kesin şekilde güvenmektedir (Hilton vd, 2011, s. 122).

Duygusal Eğilimler

Yatırımcıların kararları üzerinde hırs, korku, aşırı öz güven gibi faktörlerin yanı sıra umut, gurur, pişmanlık, iyimserlik gibi faktörler de etkili olmaktadır. Duygusal eğilimler, davranışlar üzerinde belirleyici olan ahlaki ve etik normları etkilemesinin yanında, bu normların oluşumunda da etkin rol oynamaktadır (Şenkesen, 2009, s. 129).

Tablo 2. Duygusal Eğilimler

Eğilimler	Açıklamalar
Kayıptan Kaçınma Eğilimi	Kahneman ve Tversky'e göre, bireylerin kayıplara karşı duyarlılığı kazançla göre daha fazladır. Yapılan çalışmalar insanların kazanç elde etmekteyse, kayıp yaşamamayı seçtiğini göstermiştir (Sönmez, 2010, s. 59).
Sahip Olma Eğilimi	Kişilerin ellerinde bulundurdukları varlıklara ilişkin algılarının, benzer diğer varlıklara kıyasla daha yüksek değerde olması durumudur (Sefil vd., 2011, s. 262).
Kontrol Yanılsaması	Bireyler günlük yaşamlarında karşılaştıkları olayları denetleyebileceğini, rastgele gerçekleşen durumları kontrol edebilecekleri yönünde bir yanılgıya kapılmaktadır (Odean, 1999, s. 1281).
Statüko Eğilimi	Statüko, bireylerin daha önce yaptığı tercihlerini takip etmesidir (Aldemir, 2015; s. 49). Bireyler açısından statüko olarak belirlenen tercihin alternatifleri arttıkça, statüko algısı da artmaktadır (Kahneman vd., 1991, s. 198).
Aşırı İyimserlik Eğilimi	Aşırı iyimserlik eğilimi, bireylerin çeşitli faktörlerin etkisiyle kendilerini daha başarılı, daha şanslı (Altaş, 2019, s. 70) ve diğer yatırımcılara kıyasla daha iyi seviyelerde görmelerine yol açmakta (Baker ve Ricciardi, 2014, s. 53) bunun sonucunda da yanılgıya kapılarak rasyonel olmayan kararlar almalarına yol açmaktadır.
Pişmanlıktan Kaçınma Eğilimi	Pişmanlık, karar verme işleminin ardından ortaya çıkan duygu durumu olup, tercih edilen değil de diğer alternatifin daha iyi olduğunun anlaşılmasıyla ortaya çıkan ve acı veren duygu durumudur (Jahanze vd., 2012; s. 535).

Davranışsal Yönetici Tipleri

Davranışsal yönetici türleri modellemesi, karar süreçlerinde etkisi altında kaldıkları eğilimlerin neler olduğunu ve bunun sonucunda da ne tür yönetici olduklarının anlaşılması amacıyla geliştirilmiştir (Pompian, 2008, s. 61). Katılımcıların aldıkları finansal kararlarda hangi yatırımcı türlerine ait özellikler taşıdıklarının belirlenmesi amacıyla 4 cevap şıkkından birini seçebilecekleri 10 sorudan oluşan Davranışsal Yönetici Tipi Testi sunulmuştur, yanıtlarındaki ağırlıklara göre 4 gruba ayrılmışlardır. Bunlar; Korumacı Davranışsal Yönetici, Takipçi Davranışsal Yönetici, Bağımsız Davranışsal Yönetici, Toplayıcı Davranışsal Yönetici olmaktadır (Pompian, 2012, s. 91).

Toplayıcı Davranışsal Yönetici Tipi: Yöneticilerin en önemli özellikleri zenginlik elde etmeye çalışmaları ve kişisel yatırım kararlarına yüksek güven duymalarıdır. Bu davranışı gösteren yöneticiler geçmiş dönemlerde yaptıkları yatırımlarında yüksek başarılar ve kazançlar elde etmişler, bu geçmiş deneyimlerinden dolayı gelecekte de benzer başarılar kazanacaklarını düşünmektedirler. Toplayıcı davranış sergileyen kişiler genellikle risk severler ve kendi karar verdikleri seçeneğin her ne olursa olsun doğru seçenek olduğunu düşünürler. Toplayıcı davranış sergileyen yöneticilerin risk eşikleri yüksek olup, kararlarının sonuçları olumsuz olursa kayıpları da yüksek olmaktadır. Bunun sonucunda sadece sermaye ve servet kaybetmezler aynı zamanda da kişisel özgüvenlerini kaybederler (Pompian, 2012, s. 135).

Bağımsız Davranışsal Yönetici Tipi: Bağımsız yöneticilerin en önemli özellikleri yatırım sürecine başından itibaren dâhil olmaları ve yatırımlar konusunda fikir ortaya atmaları olup, bu özelliği gösterenler kişisel araştırmalarını yaptıkları bilinmektedir. Bu davranışsal yöneticilerin yatırım yapma fikrine çok sıcak oldukları ve finansal piyasalar hakkında bilgi sahibi oldukları görülmektedir. Finansal piyasalara olan ilgilerinden dolayı uzun vadeli yatırımlar konusunda çekingen oldukları görülmektedir ancak yaptıkları yatırımlar konusunda ise ilk plana sadık kaldıkları gözlenmektedir. Pompian'a göre bağımsız davranışsal yöneticiler görece riske karşı toleranslıdır; ancak riskli varlıkların diğer varlıklara kıyasla daha fazla yükselip düşeceğini anlamada gerçekçi davranırlar (Pompian, 2012, s. 121).

Takipçi Davranışsal Yönetici Tipi: Takipçi yönetici davranışı gösterenlerin en kritik eğilimleri, zenginliğe ve yatırım yapmaya ilgilerinin düşük olması ve devamlı şekilde yönlendirilmeye ihtiyaç duymalarıdır. Yatırım

kararlarını verirken yakın çevrelerinden, arkadaşlarından veya popüler olan yaygın eğilimleri takip ederler. Takipçi yöneticiler uzun dönemli yatırımlardan kaçınılmaktadırlar ve yaptıkları bir yatırımın başarılı olması durumunda kendilerini olduğundan başarılı görerek yüksek risk oluşturacak yatırımları yönelme eğilimi gösterirler. Yatırım konusundan bağımsız fikirleri olmaması nedeniyle kendilerine sunulan tekliflerin sıklığı ve biçimi bu yöneticiler için belirleyici olmakta, bunun sonucunda farklı davranışlar sergilemektedirler (Pompian, 2012, s. 111).

Koruyucu Davranışsal Yönetici Tipi: Koruyucu yönetici davranışı gösteren yöneticilerin en kritik özellikleri duygusal olmaları, servetlerini kaybetmekten korkmaları ve yatırım konusunda harekete geçmede yoğun biçimde isteksiz olmalarıdır. Koruyucu yöneticiler riskten kaçınmayı ve statükoyu korumayı tercih etmekte, bazı durumlarda yanlış karar vereceklerini düşünmeleri halinde yatırım yapmaktan vazgeçmeyi seçerler. Koruyucu yöneticiler kişisel yaşamlarında da ihtiyatlı bireylerdir, yatırım kararlarını alırken de buna uygun olarak kısa vadeli yatırımlara yönelirler ve en önemlisi de daha önce elde ettikleri gelirlerini kaybetmemeyi saplantı haline getirirler (Pompian, 2012, s. 103). Bu yönetici tiplerinin davranışsal eğilimleri aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 3. Davranışsal Yönetici Tiplerinin Davranışsal Eğilimlere Göre Sınıflandırılması

Davranışsal Yönetici Tipleri	Koruyucu	Toplayıcı	Bağımsız	Takipçi
Eğilimler	Çıpalama	Öz kontrol	Uygunluk	Pişmanlık
	Kayıptan kaçınma	Aşırı özgüven	Kendine atfetme	Çerçeveleme
	Sahiplik	Yatkınlık	Muhafazakarlık	Sonradan anlama
	Statüko	Sonuç yanlılığı	Temsilcilik	Bilişsel çelişki
	Zihinsel muhasebe	Kontrol yanlılığı	Doğrulama	Bilişsel uyumsuzluk
			Düzeltilme	Geri Görüş

Kaynak: Pompian, 2012; s. 87

LİTERATÜR

Literatürde yatırımcı davranışlarının belirlenmesinde çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkün iken, yöneticiler üzerinde çok az çalışma mevcuttur. Bu kısımda sadece yöneticiler üzerinde yapılan çalışmalara yer verilmektedir.

Süer (2007), İstanbul ilinde tekstil sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin yöneticileri ve karar vericileri ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmiş, toplam 100 kişi ile yapılan görüşmelerde kişilere karar vermeleri gereken senaryolar sunulmuş ve bu senaryolara uygun olarak yanıt vermeleri istenmiştir. Şirketlerin karar vericisi konumunda olan bu kişilerin karar alma aşamasında risk alma düzeyleri test edilmiştir. Süer tarafından hazırlanan senaryolar, kazanç, kayıp, kar, harcama ve maliyet gibi şirketlerin faaliyetlerini doğrudan etkileyen başlıklara uygun oluşturulmuştur. Çalışma sonucunda 12 senaryonun sonuçları analiz edilmiş, sonuçların ağırlığına bakıldığında, yöneticilerin karar verirken davranışsal finans yaklaşımına uygun hareket ettikleri görülmüş, getiri elde edildiğinde riskten kaçınan ancak kaybetme ihtimalinde ise riske yaklaşan bir tutum takındıkları görülmüştür.

Tekin (2015), şirket yöneticilerinin veya sahiplerinin tercihlerinde davranışsal önyargı ve eğilimler gösterip göstermediğini incelemek amacıyla, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı şirket yöneticileri ile görüşmeler yapmış; aşırı özgüven, kayıptan kaçınma ve iyimserlik önyargıları başta olmak üzere eğilimleri test etmiştir. Çalışmasının sonucunda davranışsal önyargıların şirket kararları üzerinde etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Baker ve Nofsinger (2010) yaptıkları çalışmada, yöneticilerin davranışsal önyargı ve eğilimleri gösterip göstermediklerini incelemiştir. Sonucunda piyasada oluşan yanlış fiyatlamaların nedenlerinden birinin yöneticilerin rasyonel olmayan davranışları olduğunu belirtmişlerdir. Shefrin (2007) ise, önyargıların şirket yöneticilerinin tercihlerini etkileyen önemli bir eğilim olduğunu belirtmişler.

Kardes, Cronley ve Cline (2014) tarafından yapılan çalışmada, yöneticilerin şirket kararlarını alırken tüm bilgilerini kullanamayacaklarını, bu nedenle şirketin rasyonel olmayan kararları alacağını tespit etmiştir. Corderio (2009) ve Malmendier vd. (2011) yaptıkları çalışmalarda davranışsal eğilimlerin şirket kararları üzerinde etkisi olduğunu söylemişlerdir.

Baş (2019) tarafından hazırlanan araştırma makalesinde, parametrik olmayan Cochran testinin BİST 100 endeksinde yer alan işletmelerin Kurumsal Yönetim İlkeleri Uyum Raporlarına ve Faaliyet Raporlarına uygulanarak çevresel performanslarının belirlenmesi incelenmiştir. Çalışma kapsamında borsada en çok işlem gören şirketler analiz edilmiş ve 2014 yılı sonrasında çevre ile ilgili kurumsal yönetim ilkelerinin yıllara göre farklılıklar ortaya koyduğu görülmüş, bu çalışmada Cochran Q testinin uygunluğu da test edilmiş, özellikle sosyal bilimlerde kullanılabilir olduğu belirtilmiştir.

Jureviciene vd (2013) Litvanyalı yatırımcıların finansal piyasalardaki davranışlarının incelenmesi adına Pompian (2006)'nın sunduğu metodolojiye uygun olarak araştırma yapmışlardır. Araştırmada bireylerin yatırımcı tipleri belirlenmiş ve davranışsal eğilimleri değerlendirilmiştir.

Damke vd. (2014) yılında Brezilya'da yatırım fonu yöneticilerinin Pompian tarafından ortaya konan davranışsal tiplerinin tespit edilmesi ve yatırım kararlarını etkileyen bilişsel ve duygusal eğilimlerin incelenmesi adına anket çalışması yapmışlardır. Çalışma sonucunda katılımcıların davranışsal eğilimleri farklı ölçülerde yansıttıkları tespit edilmiştir.

YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle yöneticilerin davranışsal yönetici tiplerinden koruyucu, toplayıcı, bağımsız, takipçi olmak üzere hangilerini yansıttıklarının belirlenmesi amacıyla yapılan anketin sonuçları değerlendirilecektir. Davranışsal tipolojini belirlenmesinin ardından, yöneticilerin finansal tercihleri üzerinde etkili oldukları düşünülen, aşırı özgüven, aşırı tahminleme, çerçeveleme, mental muhasebe ve kayıptan kaçınma başta olmak üzere, bilişsel ve duygusal önyargılarına ilişkin araştırma yapılacaktır.

Araştırma Metodolojisi

İstanbul'da kamu bankalarında çalışan orta ve üst düzey yöneticilerden oluşan 40 yönetici ile görüşmeler yapılmış, bu yöneticilerin davranışsal yönetici tipleri belirlenerek, davranışsal eğilimlerinin neler olduğu değerlendirilmiş, elde edilen veriler ışığında karma yöntemler araştırması yapılmıştır.

Çalışmanın ilk kısmında, yöneticilerin demografik özelliklerinin belirlenmesi için anket uygulanmış, bununla birlikte, davranışsal eğilimlerin belirlenmesine çalışılmış, bu amaçla SPSS programı ile betimsel istatistikleri çıkarılmıştır. Davranışsal yönetici tiplerinin belirlenmesi amacıyla davranışsal yönetici tipleri testi uygulanmış, SPSS programı ile Cochran Q test analizi yapılmıştır; toplayıcı, bağımsız, takipçi, koruyucu olmak üzere yöneticilerin tiplerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Daha sonra yöneticilere, davranışsal önyargı tanımlama testi sunulmuş, bu aşamada yöneticilerin finansal tercihlerinde bilişsel ve duygusal eğilimlerinin etkili olup olmadığı araştırılmıştır. İkinci kısımda ise, araştırmanın tamamlayıcısı olarak değerlendirilen, yöneticilerin açık uçlu sorulara verdikleri yanıtların nitel veri analizi yapılmış, MAXQDA veri analizi programı ile yöneticilerin eğilimlerinin neler olduğu ve yoğunlukları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada üst düzey yönetici olarak anılan katılımcılar, şirketlerinin tepe yöneticisi olan veya şirketin finansal kararlarını alan, organizasyonun uzun vadeli hedeflerini belirleyen ve şirketten bütünsel anlamda sorumlu olan yöneticileri kapsamakta (Bolat vd., 2008, s. 8), orta düzey yöneticiler ise, şirketin hedefleri doğrultusunda kararlar alan ve uygulayan yöneticileri işaret etmektedir (Çetinkaya ve Özutku, 2009, s. 2). Araştırma kapsamında görüşmeler yapılan orta düzey yöneticiler çalıştıkları bankalarda müdür ve benzeri düzeydeki ünvanlarla çalışan yöneticileri göstermekte, üst düzey yöneticiler ise söz konusu bankalarda başkan, tepe yöneticisi, genel müdür yardımcısı pozisyonlarında çalışmalarını sürdüren yöneticileri göstermektedir.

Araştırma Yöntemi

Araştırmacıların birbirini takip eden çalışmalarda veya tek bir çalışmada nitel ve nicel yöntemlere ait kavramları ve metodları birlikte uygulamaları karma yöntem olarak ifade edilmektedir (Johnson ve Onwuegbuzie, 2004, s. 18). Karma yöntem araştırmaları, incelenen tek bir çalışmada verilerin eş zamanlı veya sıralı olarak toplandığı, bu verilerin nitel ve nicel yöntemlerle niteliklerine göre değerlendirilip analiz edildiği, bütünlük bir yöntemdir (Creswell vd, 2003; s. 165, Davies, 2000).

Morse (2003)'a göre nitel ve nicel yöntemlerin uygulanması baskınlık ve sıralı olup olmamasına göre değişir; tabloda gösterilen (+) işareti ile nitel ve nicel yöntemin eşzamanlı olarak uygulandığı, (→) işareti ile de sıralı bir biçimde uygulandığı gösterilmekte, nitel ve nicel kelimelerinden büyük harflerle yazılan yöntemin yüksek ağırlıklı uygulandığını, küçük harfle uygulanan yöntemin ise düşük ağırlıklı uygulandığını göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında 40 katılımcı ile yapılan doğrudan görüşmelerle birincil veriler elde edilmiş; nitel verilerin toplanması ve nicel verilerin toplanması işlemleri eş zamanlı olarak yapılmış ve her iki yöntemde de eşit ağırlık verilmiştir. Literatürde tek bir araştırma tasarımında en sık kullanılan karma yöntemler desenlerinden olan **Nitel + Nitel** araştırma deseni, bu çalışmada eşzamanlı olarak uygulanmıştır. Çalışmada izlenen yöntem ilk aşamada Pompian (2012) tarafından hazırlanan Davranışsal Yönetici Testi ve Davranışsal Önyargı Tanımlama Testleri nicel yöntem tekniklerinden anket şeklinde düzenlenerek katılımcılara yüzyüze uygulanmış, testlerin tamamlanmasının ardından derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Davranışsal yönetici türleri modellemesi, karar süreçlerinde etkisi altında kaldıkları eğilimlerin neler olduğunu ve bunun sonucunda da ne tür yönetici olduklarının anlaşılması amacıyla geliştirilmiştir (Pompian, 2008, s. 61). Davranışsal yönetici tipleri; koruyucu, toplayıcı, bağımsız, takipçi olmak üzere 4 gruba ayrılmaktadır.

Pompian'a (2012) göre, Davranışsal Yönetici Tipi Testi sonucunda belli bir davranışsal tipoloji özelliği gösteren, bu şekilde tanımlanan bir yatırımcının, diğer Davranışsal Yönetici Tipi Testi profillerinden birine ait özellikleri de barındıracağı da unutulmamalıdır. Örnek olarak, Davranışsal Yönetici Tipi Testi ile bir yönetici korumacı özelliklere sahip biri olarak belirlenebilir, ancak sonunda bağımsız davranışsal yönetici tipini ifade eden eğilimler de gösterebilir. Bu aşamada vurgulanması gereken durum, Davranışsal Yönetici Tipi testinin kesin hükümler içermediği ve testin sonuçlarına göre yönetici tipleri kesin olarak kabul edilmediği; bu testin davranışsal eğilimlerin ortaya çıkartılmasında araştırmanın basitleştirilmesi için kritik bir başlangıç olduğudur.

Araştırmanın Güvenilirlik Analizi ve Örneklemi

Araştırmada kapsamında İstanbul'da ikamet eden ve kamu bankalarında çalışan orta-üst düzey yöneticilerin davranışsal eğilimleri değerlendirilmekte, bu kişilerle yapılan görüşmelerde elde edilen yanıtların değerlendirilmesi ve güvenilirliği de çalışmanın bilimselliği bakımında önem arz etmektedir. Cronbach Alpha analizi, Lee Cronbach tarafından 1951 yılında, likert tipi ölçeklerde kullanılmak üzere sunulmuş bir iç tutarlılık analizidir. Anket kapsamında hazırlanan sorulara verilen yanıtların iç tutarlılığının olduğu ve maddelerin birbirleriyle uyumlu olduğunun analizi Cronbach alfa katsayısı ile ölçülmektedir (Uzunsakal ve Yıldız, 2018, s. 15). Literatürde psikolojik özelliklerin ölçülmesinde yaygın olarak kullanılan yöntemin, Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı olarak görülmekte, Cronbach'a Alpha değerini 0,70 ve üstü olduğu durumlarda ölçeğin güvenilir olduğu tespiti yapılmaktadır (Kılıç, 2016, s. 47). Çalışma kapsamında katılımcıların verdikleri yanıtların güvenilirlik testinin yapılması amacıyla, 5'li Likert örneklemlerinin tümü hesaplanmış ve Cronbach Alpha değeri 0.73 bulunmuştur. Cronbach'a Alpha değerininin 0,70 ve üstü değerinde tespit edilmesiyle ankete verilen yanıtların iç tutarlılığının olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır (Kalaycı, 2018, s. 409).

Bu çalışmada İstanbul'da kamu bankalarında çalışan orta ve üst düzey yöneticilerden oluşan 40 katılımcının davranışsal yönetici tipleri ile davranışsal eğilimleri arasında bir ilişki olup olmadığı, var ise ne derece olduğu incelenmektedir. Örneklemenin belirlenmesinde kasti (amaçsal) örneklem seçilmiş, bu teknikte örneği oluşturan katılımcıların araştırmaya ışık tutacak yanıtlar verecekleri öngörüsü ile hareket edilmiştir (Altunışık, vd. 2005, s. 132).

Bu çalışmada görüşülen kişiler tecrübelerine, bilgi birikimlerine, kendilerini ifade ediş biçimlerine ve araştırmaya katılmaya istekli olmalarına ve etkin iletişim kurulacağına yönelik görüş birliğine bakılarak araştırmacı tarafından belirlenmiştir. Araştırmanın Örneklemi İstanbul'da ikamet eden ve kamu bankalarında üst ve orta düzey yönetici olarak anılan katılımcılardan oluşmuş, söz konusu yöneticiler ikna edilerek görüşmeler yapılmıştır. Aşağıda yer alan Tablo 4' de araştırmaya katılan yöneticilerin örnekleme detaylı şekilde gösterilmiştir.

Tablo 4. Katılımcı Bilgileri Tablosu

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-1	55 ve Üzeri	15 Yıl ve Üzeri	Üst Düzey Yönetici
K-2	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-3	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-4	45-54	10-15 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-5	55 ve Üzeri	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-6	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-7	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-8	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-9	55 ve Üzeri	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-10	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-11	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-12	25-34	0-5 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-13	35-44	10-15 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-14	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-15	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-16	35-44	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-17	35-44	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-18	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici

K-19	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-20	35-44	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-21	55 ve Üzeri	15 Yıl ve Üzeri	Üst Düzey Yönetici
K-22	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-23	45-54	10-15 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-24	45-54	15 Yıl ve Üzeri	Üst Düzey Yönetici
K-25	45-54	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-26	35-44	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-27	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-28	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-29	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-30	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-31	35-44	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-32	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-33	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-42	45-54	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-35	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-36	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-37	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-38	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-39	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-40	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici

Araştırma verilerinin toplanması sürecinde katılımcıların iş yoğunlukları ve Covid-19 Pandemisi kısıtlamaları nedeniyle çeşitli zorluklar yaşanmış, katılımcılar ile randevu verdikleri saatlerde görüşülmüştür. Görüşmelerin yapıldığı mekanlar katılımcıların kendilerini rahat hissetmelerinin sağlanması amacıyla kendilerinin tasarrufuna bırakılarak yüzyüze yapılmıştır ancak zamandan tasarruf ve Covid-19 pandemisi sosyal mesafe gereklilikleri nedeniyle bazı görüşmeler Zoom Video konferans uygulaması ve Google Meet Video Konferans uygulaması ile de yapılmıştır.

Araştırma kapsamında yöneticiler ile yapılan görüşmelerde tümüne hazırlanan testler sunularak doldurmaları istenmiştir, nitel araştırma kapsamında hazırlanan diğer sorular, katılımcılara aynı tarzda ve aynı anlamları ifade edecek şekilde sorulmuş, bu görüşmeler Ekim 2020-Şubat 2021 ayları arasında gerçekleştirilmiştir.

Araştırma Verileri ve Teknikleri

Çalışma kapsamında İstanbul'da ikamet etmekte olan kamu bankaları çalışanlarına anket çalışması uygulanmış, ankette yer alan tüm soruların betimsel istatistik sonuçları elde edilmiş ve SPSS programı kullanılmıştır; katılımcıların öncelikle demografik özellikleri değerlendirilmiş, davranışsal eğilimlerinin belirlenmesi amacıyla betimsel istatistikleri ortaya konarak analiz edilmiş, devamında da belirtilen hipotezlerin analizleri yapılmıştır.

Bu çalışmada nicel veri toplama ve nitel veri toplama yöntemlerinin beraber kullanıldığı karma araştırma yöntemi uygulanmış, araştırma diagramında da gösterildiği üzere yöntemin belirlenmesinin ardından Davranışsal Yönetici Tipi testi ile Önyargı Tanımlama Testleri hazırlanmıştır. Pompian (2012) tarafından oluşturulan önyargı tanımlama testinde sunulan 20 adet soru ve önermeler ile birlikte, Ateş (2007), Ede (2007) ve Büyükaslan (2012)'in bu alandaki çalışmalarında kullandıkları anket sorularından da faydalanarak, araştırmanın gereklilikleri doğrultusunda soru sayısı 30'a çıkartılmıştır.

Araştırmanın yöntemini gösteren şekilde de gösterildiği üzere, nicel bölümde ilk olarak veri setini oluşturan değişkenlere uygun olarak parametrik olmayan testler tercih edilmiştir. Parametrik olmayan veri analizinin kullanılabilmesi için örneklem büyüklüğünün bir öneminin olmaması ve veri setinin sıralayıcı özellikte olması, bu testlerin kullanılmasında avantajlı bir durum ortaya çıkarmaktadır (Kartal, 1998, s. 143).

Parametrik olmayan testlerden biri olan Cochran Q testi, yapılan araştırma kapsamında elde edilen veri setindeki ikiden fazla örneklemin (k adet) aynı anakütleden elde edilip edilmediğinin incelendiği bağlantılı k örnekleme testidir. Cochran Q testi, McNemar testinin genişletilmiş versiyonu olarak bilinmekte ve uygulanmakta olup, sadece ikili değerlerden oluşan (0 veya 1) veri setlerinin analizinde tercih edilmektedir. Parametrik olmayan Cochran Q testinin test istatistik değeri Q değeridir. (Baş, 2019, s. 96).

Cochran Q Test prosedürünün ilk aşamasında k=2 veya daha fazla verinin olması gerekmekte, aşağıda gösterilen şekil 1'de katılımcı verileri r bloklarında gösterilmekte, c her bir katılımcı için bağımsız şekilde yapılan işlem sayısını göstermektedir. Veri analizinde başarılı olarak gösterilen ölçüm değeri 1 ile başarısız olanlar ise 0

ile gösterilmektedir (Baş, 2019, s. 39). Test uygulandığında, ya istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç ya da istatistiksel olarak anlamlı olmayan bir sonuç elde edilir (NCSS; 521, s. 3).

Hipotezler;

H₀: Yapılan işlem eşit derecede etkilidir.

H₁: Yapılan işlem eşit derecede etkili değildir.

Araştırma sonuçları $X_{i,j}$ şeklinde olup 0 ve 1 ile ifade edilmektedir. Araştırma sonucu ortaya sıfır hipotezinin

etkili olduğu çıktığı takdirde, yapılan her bir işlemin eşit derecede başarılı olduğu beklenmekte, aksi sonuçta ise anlamlı olmadığı değerlendirilmektedir.

Yöneticilerden elde edilen nitel veriler kodlanarak, yanıtlardaki baskın konu ve veriler belirlenmiştir. Çalışma kapsamında yapılan derinlemesine görüşmelerde elde edilen veriler bir araya getirilmiş, bu nitel veri setlerinin sistematik olarak analiz edilmesi için MAXQDA nitel veri analizi programı kullanılmıştır. Yöneticilerden elde edilen nitel verilerin derlemesi yapılmış, yöneticilerin kararları üzerinde etkisi oldukları bilinen davranışsal eğilimlerden 30 tanesine bir kod etiketi verilmiştir. Katılımcıların yanıtlarında sundukları ile bu kodlara eşleştirmeler yapılmıştır. Elde edilen bu nitel verilerin kodlanması suretiyle, kodların sayısal verilere dönüştürülmesi sağlanarak, kodların oluş sıklığı analiz edilmektedir (Creswell vd, 2003, s. 188).

Bu araştırmada, yöneticilerle yapılan görüşmelerde elde edilen notları değerlendirmek amacıyla, MAXQDA veri analiz programı kullanılmıştır. Örnek olarak, “Yönetici olarak verdiğiniz kararlarda aşırı özgüven etkisinin olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusuna verilen yanıtlar her yönetici için ayrı değerlendirilmiş, davranışsal eğilimleri ifade eden kodlamalara eşleştirmeler yapılmıştır. Yöneticilerin ifadelerinde belirttikleri eğilimlerin yoğunluğuna göre sonuçlar elde edilmiştir.

Araştırma Hipotezleri

Araştırma diyagramında gösterildiği üzere, nicel araştırma bölümünde kullanılan testlerin analizi SPSS Cochran Q testi yardımı ile yapılacaktır. İlk test olan Davranışsal Yönetici Tipleri Testi (ek-1) için aşağıda belirtilen hipotezler test edilmiştir.

Davranışsal Yönetici Testi hipotezinin sınanması amacıyla;

H₀: Davranışsal Yönetici Tipleri (Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı) özellikleri bakımında birbirleriyle aynıdır.

H₁: Davranışsal Yönetici Tipleri (Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı) özellikleri bakımında birbirlerinden farklıdır.

Çalışmanın araştırma diyagramında gösterildiği üzere, nicel araştırma bölümünde kullanılan ikinci test olan Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi (ek-2) için aşağıda belirtilen hipotezler test edilmiştir.

Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi hipotezinin sınanması amacıyla;

H₀: Davranışsal Önyargı Çeşitleri birbirleri ile aynıdır.

H₁: Davranışsal Önyargı Çeşitleri birbirlerinden farklıdır.

Çalışmada katılımcılar tarafından sağlanan verilerin doğru şekilde elde edilmesi ve katılımcıların genel yaklaşımını tamamen yansıtmaları için titiz davranılmış, bu süreç kodlama işlemi ile devam etmiştir. Açık uçlu sorular ile katılımcıların görüş ve deneyimlerini derinlemesine tam olarak ifade etmelerine olanak tanınmaktadır (Turner, 2010, s. 756).

Yapılan derinlemesine görüşmelerde katılımcılara sunulan yapılandırılmış araştırma soruları aynı sıra ile sorulmuştur:

Yatırım Kararı tercihlerinizde nelerin etkili olduğunu belirtir misiniz? Yatırım kararı alırken kime/kimlere danışmayı tercih edersiniz?

Psikolojik önyargıların ve bilişsel eğilimlerin, yönetici olarak verdiğiniz kararlar üzerinde etkili olduğunu düşünüyor musunuz?

Yönetici olarak verdiğiniz kararlarda aşırı özgüven etkisinin olduğunu düşünüyor musunuz?

Bunun olumlu ya da olumsuz bir eğilim olup olmadığı hakkındaki görüşleriniz nelerdir?

Bir sonraki bölümde, yapılan görüşmelerde sorulan basit demografik sorulara verilen yanıtlarla oluşturulan ilk veriler değerlendirilmiş, devamında katılımcılara davranışsal eğilimlerinin ve önyargılarının irdelenmesi amacıyla sunulan önermelere verdikleri yanıtlar analiz edilerek genel değerlendirmeler yapılmıştır.

BULGULAR

Araştırma kapsamında hazırlanan test ve anket soruları ile açık uçlu sorular katılımcılara yöneltilmiş, birincil veri olarak elde edilen veri setleri SPSS analiz programı ile öncelikle katılımcıların demografik özellikleri değerlendirilmiş, ardından davranışsal eğilimlerin katılımcılar üzerinde etkili olup olmadığının incelenmesi amacıyla sunulan önermelerin betimsel istatistik sonuçları analiz edilmiştir.

Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Anket çalışmasının ilk bölümünde katılımcı profillerinin ortaya çıkartılması adına; yaş, cinsiyet, medeni durumları, eğitim düzeyleri, yöneticilik tecrübeleri ve yöneticilik pozisyonlarına ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bu soruların ardından katılımcılar yöneticilik geçmişlerinin tespit edilmesi amacıyla yönetici pozisyonunda hangi sektörde ne kadar süre çalıştıkları sorulmuştur.

Görüşme yapılan yöneticilerin %50,0'si (20 kişi) erkek, %50,0'si (20) kadın olarak tespit edilmiştir.

Katılımcıların medeni durumlarına ilişkin sorulara verdikleri yanıtlara bakıldığında, yöneticilerin %40,0'ının (16 kişi) bekar % 60,0'ının (24 kişi) ise evli oldukları tespit edilmiştir. Buradan katılımcı yöneticilerin büyük çoğunluğunun evli oldukları tespitini yapmak mümkündür.

Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımlarına bakıldığında, bunların %45,0'i (18 kişi) 25-34 yaş aralığı ile en büyük bölümü oluşturmaktadır. Bu gruba en yakın olarak ikinci sırada %25,0 (10 kişi) ile 35-44 yaş aralığı gelmekte, ardından %20,0 (8 kişi) ile 45-54 yaş aralığı gelmekte, son olarak %10,0 (4 kişi) ile 55 ve üzeri yaş aralığı gelmektedir.

Yapılan görüşmelerde katılımcılara eğitim durumlarına ilişkin sorular yöneltilmiş, yanıtların analizinde katılımcıların %65,0'inin (26 kişi) lisans mezunu kişilerden, %27,5'inin (11 kişi) yüksek lisans yapan kişilerden, %7,5 (3 kişi)'inin ise doktora seviyesindeki kişilerden oluşmakta olduğu gözlenmiştir.

Bunun ardından katılımcıların yöneticilik tecrübelerine ilişkin soruya verdikleri yanıtlar değerlendirildiğinde, bunların %45,0'inin (18 kişi) 0-5 yıl arasında yöneticilik tecrübeleri olduğu, %35,0'inin (14 kişi) 5-10 yıl arasında yöneticilik tecrübeleri olduğu, %12,5'unun (5 kişi) 10-15 yıl arasında yöneticilik tecrübeleri olduğu, %7,5'inin (3 kişi) ise 15 yıl ve üzeri yöneticilik tecrübesine sahip oldukları gözlenmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun 0-10 yıl arasında yöneticilik tecrübesine sahip oldukları dikkat çekicidir.

Son olarak katılımcılara çalıştıkları şirketlerde hizmet verdikleri pozisyonlarına ilişkin soru yöneltilmiş, buna göre katılımcıların büyük çoğunluğu orta düzey yönetici olarak hizmet verdikleri tespit edilmiştir. Sonuçların analizinde, katılımcıların %65,0'i (26 kişi) orta düzey yönetici olarak çalışmakta, %35,0'i (14 kişi) üst düzey yönetici olarak çalışmakta olduğu değerlendirilmektedir.

İlişkisel Analizler

Çalışmanın bu bölümünde, katılımcıların davranışsal yönetici tipleri ile psikolojik önyargılar ve bilişsel eğilimleri arasında bir ilişki olup olmadığı ve eğer var ise ne derecede olduğu incelenmiştir. Bu ilişki incelenirken ilk olarak, 40 yöneticinin Davranışsal Yönetici Testine verdikleri yanıtlar bir araya getirilmiş, her katılımcı için davranışsal yönetici tipolojisi ortaya çıkartılmış, ikinci olarak davranışsal tipolojileri belirlenen yöneticilerin psikolojik önyargıları ve bilişsel eğilimlerinin olup olmadığının sınıması amacıyla Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi (ek-2) uygulanmış, bu analizler için SPSS paket programı kullanılmıştır. Çalışmada son olarak ise, yapılan görüşmelerde yöneticilerin açık uçlu sorulara verdikleri yanıtlar bir araya getirilmiş, davranışsal yönetici tipolojileri ve davranışsal önyargıların birlikte değerlendirilmesi amacıyla kodlanan bu verilerin analizleri MAXQDA nitel veri analizi programı ile yapılmıştır.

Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde, katılımcı olarak anılacak olan 40 kişiden oluşan Türkiye'de Kamu Bankalarında çalışan üst ve orta düzey yöneticilerin tipolojilerini ortaya koymak adına Pompian (2012) tarafından hazırlanan davranışsal yönetici tipi testi uygulaması yapılmış, bu testin sonuçları tabloda 6'da verilmiştir. Yöneticilerden, 17 yöneticinin bağımsız davranışsal yatırımcı, 11 yöneticinin toplayıcı davranışsal yatırımcı, 7 yöneticinin koruyucu davranışsal yatırımcı, son olarak ise 6 tanesinin takipçi davranışsal yatırımcı özellikleri taşıdıkları tespit edilmiştir.

Katılımcıların cevaplandığı davranışsal yönetici tipi testine ilişkin değerlendirmeler ve elde edilen tablolar aşağıda yer almaktadır.

Tablo 5. Davranışsal Yönetici Tipi Hipotez Test Özeti

Sıfır hipotezi	Test	Sig.a,b	Karar
Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı tiplerinin dağılımları aynıdır.	Related-Samples Cochran's Q.102 Test		Hipotez kabul edilir.

Tablo 6. Davranışsal Yönetici Tipi Tanımlayıcı İstatistik Değerleri

Tanımlayıcı	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
Koruyucu	40	.18	.385	0	1
Takipçi	40	.15	.362	0	1
Bağımsız	40	.40	.496	0	1
Toplayıcı	40	.27	.452	0	1

Davranışsal yönetici tipi frekans değerleri tablosuna göre, katılımcıların 16 tanesi bağımsız yönetici, 11 tanesi toplayıcı yönetici, 7 tanesi koruyucu yönetici, 6 tanesi de takipçi yönetici olarak tespit edilmiştir

Tablo 7. Davranışsal Yönetici Tipi Frekans Değerleri

Frekans	Value	
	0	1
Koruyucu	33	7
Takipçi	34	6
Bağımsız	24	16
Toplayıcı	29	11

Tablo 8. Davranışsal Yönetici Tipi Anlamlılık Testi Değerleri

Test İstatistikleri	
N	40
Cochran's Q (Cochran Q Değeri)	6.200 ^a
Df (Serbestlik Değeri)	3
Asymp. Sig. (Anlamlılık Değeri)	.102

Bu aşamada ilk olarak yöneticilerin davranışsal yönetici tiplerinin belirlenmesi amacıyla, Davranışsal Yönetici Testi hipotezinin analizi için aşağıda belirtilen hipotezler test edilmiştir. Çalışma kapsamında katılımcılardan elde edilen verilerin parametrik olmayan testlerden biri olan Cochran Q testine uygulanması sonucunda P değeri (Asymp. Sig.) .102 olarak bulunmuştur. Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı yönetici tiplerine uygulanan test sonuçlarına göre anlamlılık değeri (Asymp. Sig.) $0.05 < .102$ olduğu için H_0 kabul edilir. Davranışsal Yönetici Tipi testi analizi için hesaplanan test sonuçlarına göre test istatistik değeri olan Q değeri 3, olarak tespit edilmiştir.

H₀: Davranışsal Yönetici Tipleri (Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı) özellikleri bakımından birbirleriyle aynıdır. Hipotez test sonucuna göre kabul edilir.

H₁: Davranışsal Yönetici Tipleri (Koruyucu, Takipçi, Bağımsız, Toplayıcı) özellikleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Hipotez test sonucunda kabul edilmemektedir.

Tablolar değerlendirildiğinde, orta ve üstü düzey yöneticilerden oluşan katılımcıların davranışsal yönetici tipleri arasında anlamlı bir farklılık göstermedikleri sonucuna (Asymp. Sig: .102) ulaşılmıştır. Bu noktada yönetici tipleri arasında anlamlı bir ayrım yoktur. Yöneticilerin benzer davranışsal yönetici tiplerine sahip oldukları ve davranışsal yönetici tiplerinin benzer özellikler gösterdiği tespit edilmiştir.

Katılımcıların finansal kararlarını alırken etkisi altında kaldıkları davranışsal önyargıların neler olduğu önceki bölümde açıklanmıştı, bu bölümde ise bu davranışsal önyargıların yöneticiler üzerindeki etkilerinin ölçümü yapılmaktadır. Pompian (2012) tarafından ortaya atılan Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi uygulaması ile

yöneticilere çeşitli sorular sorulmuş, bunun akabinde yaygın olarak gözlemlenen 30 adet davranışsal eğilim tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 9. Davranışsal Önyargı Çeşitleri Testi Hipotez Test Özeti

Sıfır hipotezi	Test	Sig.a,b	Karar
Davranışsal Önyargı Çeşitleri birbirleri ile aynıdır.	Related-Samples Cochran's Test	Q.003	Hipotez reddedildi.

Tablo 10. Davranışsal Önyargı Çeşitleri Testinin Tanımlayıcı İstatistik Değerleri

Tanımlayıcı	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
Çıpalama	40	.08	.267	0	1
Aşına olma	40	.13	.335	0	1
Kayıptan kaçınma	40	.20	.405	0	1
Düzeltilme eğilimi	40	.13	.335	0	1
Öz kontrol Eğilimi	40	.05	.221	0	1
Pişmanlık	40	.15	.362	0	1
Sahiplik	40	.05	.221	0	1
Kumarbaz yanılığsı	40	.20	.405	0	1
Uygunluk Eğilimi	40	.23	.423	0	1
Kendine atfetme	40	.00	.000	0	0
Statüko Eğilimi	40	.00	.000	0	0
Aşırı Özgüven	40	.30	.464	0	1
Aşırı Tahminleme	40	.28	.452	0	1
Aşırı Konumlandırma	40	.13	.335	0	1
Aşırı Kesinlik	40	.15	.362	0	1
Çerçeveleme	40	.03	.158	0	1
Muahafazakarlık	40	.00	.000	0	0
Mevcudiyet	40	.00	.000	0	0
Yakınlık	40	.00	.000	0	0
Zihinsel Muhasebe	40	.00	.000	0	0
Geri Görüş	40	.13	.335	0	1
Temsilcilik	40	.08	.267	0	1
Sonradan Anlama	40	.08	.267	0	1
Sonuç Yanlılığı	40	.03	.158	0	1
Bilişsel Çelişki	40	.03	.158	0	1
Belirsizlikten Kaçınma	40	.05	.221	0	1
Kontrol Yanlılığı	40	.05	.221	0	1
Doğrulama	40	.05	.221	0	1
Sürü Davranışı	40	.27	.452	0	1
Yatkınlık Eğilimi	40	.10	.304	0	1

Tablo 11. Davranışsal Önyargı Çeşitleri Testinin Frekans Değerleri

Frekans	Value	
	0	1
Çıpalama	37	3
Aşına olma	35	5
Kayıptan kaçınma	32	8
Düzeltilme eğilimi	35	5
Öz kontrol Eğilimi	38	2
Pişmanlık	34	6
Sahiplik	38	2
Kumarbaz yanılığsı	32	8
Uygunluk Eğilimi	31	9
Kendine atfetme	40	0
Statüko Eğilimi	40	0
Aşırı Özgüven	28	12

Aşırı Tahminleme	29	11
Aşırı Konumlandırma	35	5
Aşırı Kesinlik	34	6
Çerçeveleme	39	1
Muafazakarlık	40	0
Mevcudiyet	40	0
Yakınlık	40	0
Zihinsel Muhasebe	40	0
Geri Görüş	35	5
Temsilcilik	37	3
Sonradan Anlama	37	3
Sonuç Yanlılığı	39	1
Bilişsel Çelişki	39	1
Belirsizlikten Kaçınma	38	2
Kontrol Yanlılığı	38	2
Doğrulama	38	2
Sürü Davranışı	29	11
Yatkınlık Eğilimi	36	4

Tablo 12. Davranışsal Önyargı Çeşitleri Testinin Anlamlılık İstatistikleri

Test İstatistikleri	
N	40
Cochran's Q	115.276 ^a
df	29
Asymp. Sig.	.003

Bu aşamada katılımcı olarak anılan kamu bankalarında çalışan üst ve orta düzey yöneticilerin etkisi altında kaldıkları düşünülen 30 adet davranışsal eğilimin değerlendirilmesinin yapılması adına; davranışsal önyargı tanımlama Testi hipotezinin test sonucunda P değeri (Asymp. Sig.) .003 olarak bulunmuştur.

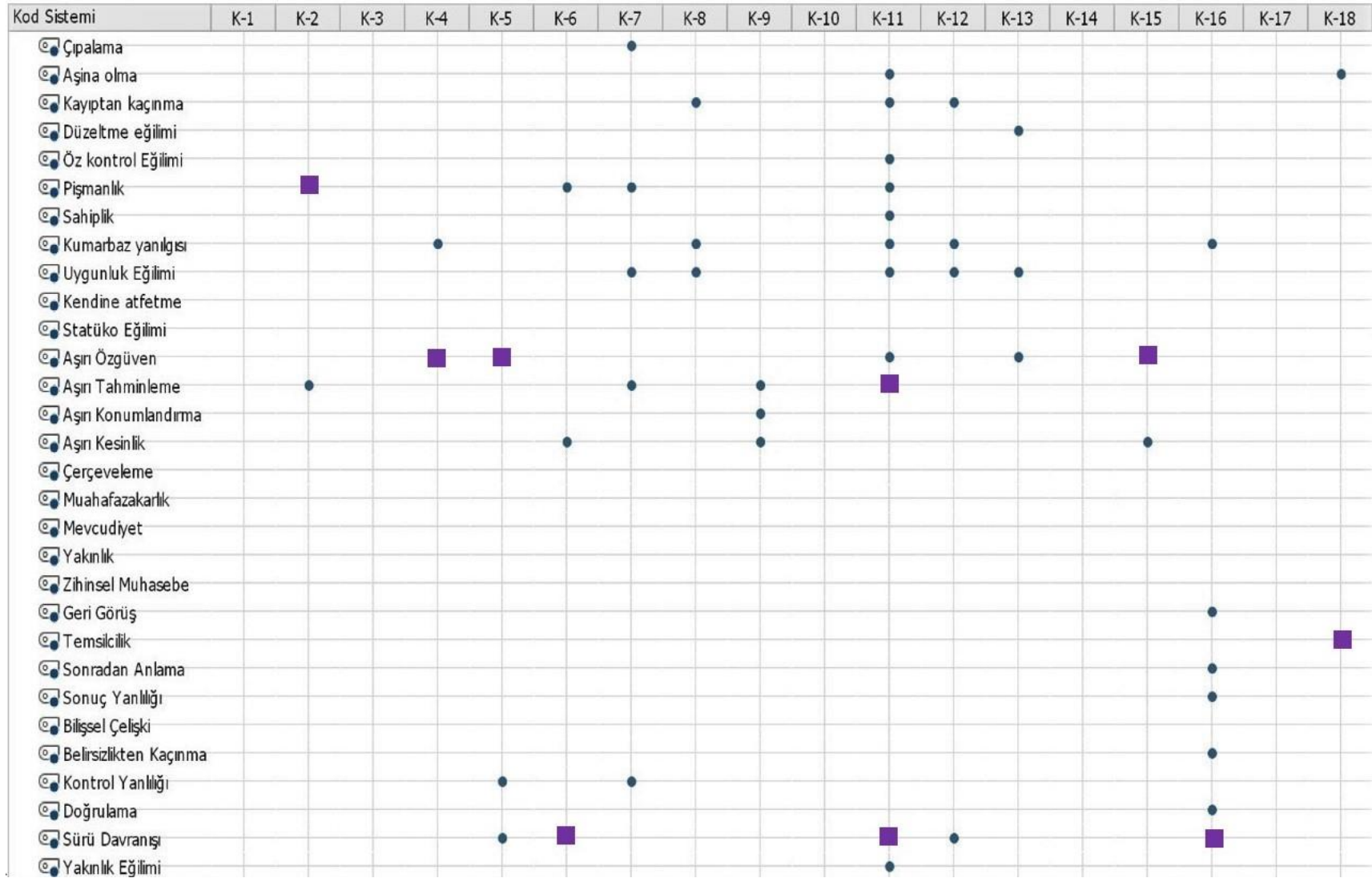
Davranışsal finans araştırmalarında katılımcıların kararlarını etkileyen yaygın olarak incelenen 30 davranışsal eğilimin yönetici tanımlama testi uygulanan Cochran Q testi sonuçlarına göre anlamlılık değeri (Asymp. Sig.) 0,003<0,05 olduğu için *H*₀ reddedilir. Davranışsal Önyargı Tipleri test istatistik değeri olan Q değeri 29 olarak tespit edilmiştir.

H₀: Davranışsal Önyargı Çeşitleri birbirleri ile aynıdır. Hipotez test sonucuna göre kabul edilmemektedir.

H₁: Davranışsal Önyargı Çeşitleri birbirlerinden farklıdır. Hipotez test sonucunda kabul edilmektedir.

Araştırma sonucunda, kamu bankalarında çalışan üst ve orta düzey yöneticilerin 30 farklı önermeye verdikleri yanıtlar bir araya getirilmiş ve finansal kararları üzerinde davranışsal eğilimlerin etkisi incelenmiştir. Cochran Q testi sonucunda yöneticilerin davranışsal önyargı tipleri değerleri arasında anlamlı bir farklılık gösterdikleri sonucuna (Asymp. Sig: .003) ulaşılmıştır. Yöneticiler finansal kararlarında farklı düzeylerde psikolojik ve bilişsel eğilimlerin etkisi altında hareket etmektedirler.

Yöneticilerin farklı düzeylerde etkisi altında kaldıkları davranışsal eğilimlerin, hangi yoğunlukta gerçekleştiğinin belirlenmesi amacıyla nitel analiz programı olan MAXQDA kullanılmıştır. Şekil 1 MAXQDA Kod Matrisi Tarayıcı verilerinin elde edilmesinde sütunda yer alan bölümler katılımcıların verdikleri yanıtlarla kodlanan her bir önyargı eğilimini gösterirken, belgeler olarak gösterilen satırda ise katılımcılar yer almaktadır. Katılımcıların test sorularına verdikleri yanıtların değerlendirilmesi sonucunda en yoğun görülen davranışsal eğilimin aşırı özgüven, ardından da sürü davranışı olduğu görülmekte; bunların ardından aşırı tahminleme, geri görüş, kayıptan kaçınma, temsilcilik ve son olarak pişmanlık eğilimi gelmektedir. Aşırı özgüven eğiliminin en yoğun görüldüğü katılımcılar ise; K-4, K-5, K-7, K-15, K-22, K-24, K-27, K-29 olarak tespit edilmiştir.

Şekil 1. Kod Matrix Tarayıcısı Analizi (1)

Kod Sistemi	K-19	K-20	K-21	K-22	K-23	K-24	K-25	K-26	K-27	K-28	K-29	K-30	K-31	K-32	K-33	K-34	K-35	K-36	K-37	K-38	K-39	K-40	
Çıpalama		■					■																
Aşına olma							■		■		■												
Kayıptan kaçınma							■	■	■		■			■						■		■	
Düzelme eğilimi							■		■											■		■	
Öz kontrol Eğilimi					■																		
Pişmanlık							■						■										
Sahiplik														■									
Kumarbaz yanlıgısı							■	■	■														
Uygunluk Eğilimi		■									■	■											■
Kendine atfetme																							
Statüko Eğilimi																							
Aşırı Özgüven				■		■		■	■		■		■								■		
Aşırı Tahminleme		■	■	■		■			■		■							■				■	
Aşırı Konumlandırma			■	■					■			■											
Aşırı Kesinlik			■	■					■														
Çerçeveleme							■																
Muahafazakarlık																							
Mevcudiyet																							
Yakınlık																							
Zihinsel Muhasebe																							
Geri Görüş							■	■						■						■			
Temsilcilik							■										■						
Sonradan Anlama								■													■		
Sonuç Yanlılığı																							
Bilişsel Çelişki							■																
Belirsizlikten Kaçınma							■																
Kontrol Yanlılığı																							
Doğrulama														■									
Sürü Davranışı							■	■		■		■		■					■				
Yakınlık Eğilimi	■						■	■															

Şekil 2. Kod Matrix Tarayıcısı Analizi (2-Devamı)

Araştırmada, Davranışsal Yönetici Testi sonuçları ile Davranışsal Önyargı Testleri sonuçlarının eş zamanlı olarak değerlendirilmesi yapılmış ve buna göre, psikolojik önyargıların ve bilişsel eğilimlerin, İstanbul'da faaliyet gösteren kamu bankalarında çalışan üst ve orta düzey yöneticiler üzerinde anlamlı bir farklılık yarattığı tespiti yapılmıştır. Aşağıda MAXQDA veri analizi sonucunda, hangi yöneticilerin hangi davranışsal eğilimleri yoğun olarak yansıttıklarının detaylı değerlendirmeleri yapılmıştır.

Araştırmada Davranışsal Yönetici Tipleri ile Davranışsal Önyargı Tiplerinin ilişkisi incelenirken aşırı özgüvenin değerlendirmesine özellikle dikkat çekilmiş, bunun nedeni olarak da üst ve orta düzey yöneticilerin iş hayatında deneyim sahibi kişiler oldukları ve edindikleri deneyimlerin sonucunda da aşırı özgüven eğilimine yatkın olabilecekleri düşünülmüş, aynı zamanda da literatürde en yaygın gözlenen eğilimlerin başında aşırı özgüvenin geldiği görülmüştür.

Çalışmanın sonucunda aşırı özgüven eğiliminin yöneticiler tarafından en şiddetli vurgulanan davranışsal eğilim olduğu Şekil 2 ile tespit edilmiş ve aşırı özgüven eğilimini gösteren katılımcılar ilgili tabloda ifade edilmiştir. Aşırı özgüven eğiliminin katılımcıların yarısını oluşturan 35-44 yaş aralığındaki yöneticilerin hiçbirinde görülmemesi dikkat çekici bir nokta olarak değerlendirilmektedir. Aşırı özgüven eğiliminin üst düzey yöneticilerde daha yoğun olarak ortaya çıktığı görülmekte, bu kişilerin aynı zamanda 45 yaş ve üstü oldukları tespiti yapılabilmektedir. Bu kişilerin bilgi ve deneyimlerine aşırı güven duydukları ve olası riskleri göz ardı edebilecekleri değerlendirilmesi yapılabilir.

Tablo 13. Aşırı Özgüven Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-4	45-54	10-15 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-5	55 ve Üzeri	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-15	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-22	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-24	45-54	15 Yıl ve Üzeri	Üst Düzey Yönetici
K-27	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-29	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici

Aşırı özgüven eğiliminin ortaya çıkmasına neden olan motivasyonlar incelendiğinde aşırı tahminleme eğiliminin de önemli bir faktör olduğu literatürde görülmektedir. Bu noktada tablo 14 incelendiğinde aşırı tahminleme eğilimi yoğunluğunun kamu bankalarında çalışan 2 orta düzey 2 üst düzey yöneticide görüldüğü tespiti yapılabilir.

Tablo 14. Aşırı Tahminleme Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-11	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-21	55 ve Üzeri	15 Yıl ve Üzeri	Üst Düzey Yönetici
K-27	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-39	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici

Araştırma kapsamında yapılan analizlerde, yöneticilerin temsilcilik eğilimini iki orta düzey yöneticide yoğun olarak görüldüğü tespit edilmiştir.

Tablo 15. Temsilcilik Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-18	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-34	45-54	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici

Araştırma bulgularına göre Tablo 16'da, geri görüş eğiliminin yoğun olarak gösteren yöneticilerin her ikisi de orta düzey yönetici olduğu tespiti yapılmıştır.

Tablo 16. Geri Görüş Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-25	45-54	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-32	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici

Çalışmaya katılan ve katılımcı olarak anılan yöneticilerden K-7, K-11, K-16, K-26, K-32' de sürü davranışı eğilimini yoğun olarak görüldüğü değerlendirilmektedir. Katılımcıların sürü davranışı göstermeleri davranışsal

finansın bahsettiği rasyonellikten sapmalara örnek oluşturmakta, katılımcı yöneticilerin çevrelerindeki kişilerin etkisiyle fikirlerini yenilemesi ve bulunduğu grubun kararına uymasıyla ortaya çıkmaktadır (Ergün, 2013, s. 115).

Tablo 17. Sürü Davranışı Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-7	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-11	25-34	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-16	35-44	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici
K-26	35-44	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-32	35-44	0-5 Yıl	Orta Düzey Yönetici

Tablo 18 incelendiğinde, pişmanlıktan kaçınma eğiliminin yoğunluk gösterdiği yöneticiler K-2, K25, K31 olarak görülmekte, her üçünün de orta düzey yönetici olduğu tespiti yapılmaktadır.

Tablo 18. Pişmanlıktan Kaçınma Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-2	25-34	5-10 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-25	45-54	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-31	35-44	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici

Araştırma kapsamında yapılan analizlerde bağımsız davranışsal yönetici tipolojisini yansıtan yöneticilerin davranışsal eğilimlerden kayıptan kaçınma eğilimini K-25 ve K29 katılımcılarının yoğun olarak gösterdikleri değerlendirilmektedir.

Tablo 19. Kayıptan Kaçınma Eğilimi Gösteren Katılımcılar

Katılımcılar	Yaş	Yöneticilik	Pozisyon
K-25	45-54	10-15 Yıl	Orta Düzey Yönetici
K-29	45-54	5-10 Yıl	Üst Düzey Yönetici

Araştırma sonucunda, davranışsal yönetici testi ile elde edilen veri setlerinin sonuçları eş zamanlı olarak analiz edilmiş, yöneticilerin davranışsal yönetici tipleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı, benzer yönetici özellikleri gösterdikleri görülmüştür. Davranışsal önyargı testinin değerlendirilmesinde, psikolojik önyargıların ve bilişsel eğilimlerin, katılımcı olarak anılan yöneticiler üzerinde anlamlı bir farklılık yarattığı tespit edilmiştir. Davranışsal yöneticilerin belli bir grup davranışsal eğilim özelliği göstermelerinin tutarlı olduğu görülmüş olmakla birlikte, diğer davranışsal yönetici tiplerine ilişkin eğilimleri de gösterdikleri değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Psikolojik önyargılar ve duygusal eğilimlerin karar birimlerinin tercihleri üzerindeki etkilerinin incelenmeye başlanmasıyla ve Kahneman ve Tversky'nin katkılarıyla (1979) ortaya çıkan davranışsal finans; psikoloji, sosyoloji başta olmak üzere farklı disiplinlerle beraber genişlemeye devam etmektedir. Önyargılar ve duygusal eğilimlerin finansal kararlar üzerindeki etkisinin nasıl ve ne derecede gerçekleştiğine, bu etkilerin piyasalarda yarattığı anomalilere ilişkin gerek teorik gerekse de ampirik çalışmalar devam etmektedir. Literatür çalışmasında da belirtildiği üzere karar birimlerinin finansal tercihlerinde davranışsal önyargıların ve eğilimlerin etkili olduğu, bu sebeple karar birimlerince rasyonel olmayan, tutarsız tercihlerin yapıldığı görülmektedir.

Çalışmada, İstanbul'da kamu bankalarında çalışan üst ve orta düzey yöneticilerin gösterdikleri davranışsal yönetici tipleri ile psikolojik önyargılar ve bilişsel eğilimleri arasında bir ilişki olup olmadığı ve eğer var ise ne derecede olduğu incelenmiştir. Çalışma kapsamında orta ve üst düzey yönetici pozisyonunda çalışan kasti (amaçsal) örneklem ile belirlenmiş 40 katılımcı ile karma yöntemler araştırması yapılmış, yapılan görüşmelerden elde edilen birincil veri setleri değerlendirilmiştir. Betimleyici analiz sonuçlarında katılımcıların cinsiyet dağılımının %50 oranında olduğu ve bunun da banka sektöründe çalışanların mevcut verileriyle uyumlu olduğu değerlendirilmiş ve katılımcıların tamamının lisans mezunu ve üzeri eğitim düzeyinde oldukları görülmüştür. Davranışsal eğilimlerin değerlendirilmesi amacıyla katılımcıların sunulan önermelere verdikleri yanıtların analizinde, aşırı özgüven eğiliminin güçlü şekilde tespit edildiği, bu yöneticilerin kendi bilgi ve tecrübelerine güvenlerinin yüksek olduğu görülmüştür.

Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerin ardından ilk olarak toplanan veri setleri Pompian (2012) tarafından ortaya atılan davranışsal yönetici tipleri modeline uygulanarak, katılımcıların yönetici profilleri oluşturulmuştur. Davranışsal yönetici tipleri modeli Davranışsal Yönetici Tipleri Testi sonucu ile ortaya çıkmış,

testin sonucunda ise davranışsal yönetici tiplerinin aynı olduğu yönündeki (H_0) hipotezi kabul edilmiştir. Test sonucunda katılımcı olarak anılan orta ve üst düzey yöneticilerin, davranışsal yönetici tipleri arasında anlamlı bir farklılık göstermedikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın Davranışsal Önyargı Tanımlama Testi bölümünde, katılımcılardan elde edilen veri setleriyle belirlenen davranışsal önyargılar ve eğilimlerin yöneticilerin tercihleri üzerinde etkili olup olmadığı ve eğer etkili ise bu etkinliğin ne derecede olduğu araştırılmıştır. Literatür incelemesinde; teorik ve ampirik çalışmalarda çok sayıda davranışsal eğilim ve önyargıdan bahsedilmekte olduğu görülmüştür ancak, bu çalışma kapsamında bunlardan yaygın olarak gözlenen 30 tanesi incelenmesine karar verilmiş, katılımcıların verdikleri yanıtların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Davranışsal önyargı tanımlama testinde incelenen 30 adet davranışsal eğilimin sonuçlarının test sonucunda, davranışsal yönetici tiplerinin aynı olduğu yönündeki (H_0) hipotezi reddedilmiş, orta ve üstü düzey yöneticilerden oluşan katılımcıların davranışsal önyargı tipleri değerleri arasında anlamlı bir farklılık gösterdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, yöneticilerin tercihleri üzerinde davranışsal eğilimlerin farklı şekilde etki ettikleri, her yöneticinin farklı motivasyonlarla farklı eğilimlerin etkisi altında kaldıkları tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında nitel veri analizi yazılı ile katılımcıların yönetici tipleri ile etkisi altında kaldıkları davranışsal önyargıları arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Katılımcılar arasında en yoğun görülen davranışsal eğilimin aşırı özgüven olduğu analiz edilmiştir. Benzer biçimde frekans analizinde aşırı özgüven eğiliminin katılımcılar arasında güçlü olduğu değerlendirilmiştir, bu noktada, bu yöneticilerin aldıkları finansal kararların doğruluğuna fazla güven duymaları ve inançlarının bu yönde olması şirketler açısından dikkate alınması gereken bir olgu olarak tespit edilmiştir.

Orta ve üst düzey yöneticilerin finansal kararlarını etkileyen psikolojik önyargıların ve duygusal eğilimlerin var olduğunu bilmeleri; bunların farklı şekillerde rasyonalitelerini etkilediğinin farkında olmaları, kurumsal olarak alınan karar alma süreçlerinde bu eğilimlerin etkisinin olduğunun göz önüne alınması fayda sağlayacaktır. Aşırı özgüven eğiliminin şirket kararları üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilerinden hangisinin ağır bastığını anlamak için daha fazla çalışma yapılması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Aldemir, S. (2015). *Davranışsal finans açısından yatırımcı davranışlarının incelenmesi: Tokat ili örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Altaş, İ. (2019). *Bireysel yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen faktörlerin davranışsal finans bağlamında araştırılması*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Altunışık, R. Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2005). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı* (4. Baskı). Sakarya Yayıncılık.
- Ateş, A. (2007). *Finansal yatırımların davranışsal finans açısından değerlendirilmesi üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Atik, M., Yılmaz, B., ve Köse, Y. (2018). Bireysel finansal kararlarda zihinsel ön yargıların etkisi: Mental muhasebe. *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, (17. UİK Özel Sayısı), 1307-9832, 718.
- Aydın, H., ve Yılmaz Ö. (2018). Online alışverişte bilişsel çelişki davranışlarının incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 334.
- Baker, H. K., ve Ricciardi, V. (2014). *Investor Behavior: The psychology of financial planning and investing. Published 2014 By John Wiley & Sons, Inc. Edited By H. Kent Baker, 25.*
- Baker, M., Wurgler, J. (2006). Investor sentiment and the Cross-Section of stock returns. *The Journal of Finance*, 61, 1645-1680.
- Barber, B. M., Odean, T. (2001). Boys will be boys: Gender, overconfidence, and common stock investment. *The Quarterly Journal Of Economics*, 116(1), 263.
- Baş, M. (2019). Bağlantılı K örneklem ile parametrik olmayan Cochran Q Testi: BİST 100 Uygulaması. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4, 94-107.
- Böyükaslan, A. (2012). *Finansman bilim dalı bireysel yatırımcıları finansal yatırım kararına yönlendiren faktörlerin incelenmesi: Afyonkarahisar örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Creswell, J. W., Plano Clark, V. L., Gutmann, M. L., & Hanson, W. E. (2003). Advanced mixed methods research designs. *Edit: A. Tashakkori ve C. Teddlie, Handbook Of Mixed Methods in Social And Behavioral Research*.
- Çetinkaya, M., ve Özutku, H. (2009). Üst düzey yöneticilerin sahip olması gereken yönetsel yetkinliklerin belirlenmesine ilişkin ampirik bir çalışma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26.
- Damke, B. R., Eid Júnior, W., Rochman, R. R. (2014). Which are the investment fund managers in Brazil behavioral investing biases and their characteristics. *Encontro Brasileiro de Economia e Finanças Comportamentais*.
- Davies, P. (2000). Contributions from Qualitative research. *Evidence-Based Policy and Practice in Public Services Bristol, (pp. 291-316.), Policy Press,*
- Deniz, A., & Erciş, A. (2008). Kişilik özellikleri ile algılanan risk arasındaki ilişkinin incelenmesi üzerine araştırma. *Atatürk Üniversitesi İİBD*, 22.
- Döm, S. (2003). *Yatırımcı psikolojisi ve İMKB üzerine ampirik bir çalışma*. Değişim Yayınları.

- Ede, M. (2007). *Davranışsal finans ve bireysel yatırımcı davranışları üzerine ampirik bir uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Ergün, Bahadır. (2013). *Hisse senedi piyasalarında sürü davranışı: Türkiye örneği*. Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Gijnsman, S. (2017). *Overconfidence in your ability, a potential reason for front-of-package information usage of consumers*. Master Thesis. Wageningen University, Marketing And Consumer Behavior Department Management, Economics And Consumer Studies.
- Hilton, D., Regner, I., Cabantous, L., Charalambides, L., & Vautier, S. (2011). Do positive illusions predict overconfidence In judgment? a test using interval production and probability evaluation measures of miscalibration. *Journal Of Behavioral Decision Making*, 24(2), 117-139.
- https://Www.Ncss.Com/Wpcontent/Themes/Ncss/Pdf/Procedures/NCSS/Cochrans_Q_Test.Pdf (Cochran Q Test Analizi).
- Jahanze, A ve Muneer S. (2012). Implication of behavioral finance in investment decision making process. *Information Management Review*, p.4-10.
- Johnson, R. B., & Onwuegbuzie, A. J. (2004). Mixed methods research: A research paradigm whose time has come. *Educational Researcher*, 33/7, 14-26.
- Jureviciene, D., Novickyte, L., Dubinskas, P., Keliuotyte, G. (2013). Personality types of lithuanian Individual investors. *European Scientific Journal (European Scientific Institute)*.
- Kahneman, D., Knetsch, J.L ve Thaler R. H. (1991). Anomalies: The endowment effect, Loss Aversion, and status Quo Bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5/1, 193-206.
- Kahneman, D. ve Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 47(2), 263.
- Kalaycı, Ş. (2018). SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri. *Dinamik Akademi Yayınları*.
- Kartal, M., (1998). Bilimsel araştırmalarda hipotez testleri: Parametrik ve Nonparametrik teknikleri. *Şafak Yayınevi*.
- Kılıc, S. (2016). Cronbach's alpha reliability coefficient. *Psychiatry and Behavioral Sciences*, 6(1), 47. doi:10.5455/jmood.20160307122823.
- Kıyılar, M., ve Akkaya, M. (2016). *Davranışsal finans*. Literatür Yayıncılık.
- Küçükşille, E., ve Usul, H. (2012). Bilişsel önyargılar ve yatırımcı kararlarına etkileri. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4,28.
- Küden, M. (2014). *Davranışsal finans açısından bireysel yatırım tercihlerinin değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi Gediz Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı.
- Malmendier, U., Tate, G. ve Yan, J. (2011). Overconfidence and early-life experiences: the effect of managerial traits on corporate financial policies. *The Journal Of Finance*, 66/5, 1687-1733.
- Moore, D. A., & Schatz, D. (2017). The three faces of overconfidence. *Social And Personality Psychology Compass*, 11(8), 1-12.

- Moore, D. A., & Small, A. (2007). Error and Bias in comparative social judgment: On being both better and worse than we think we are. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 92(6), 972-989.
- Morse, J. M. (2003). Principles of mixed methods and multimethod research design. In *Editors: A. Tashakkori & C. Teddlie Handbook Of Mixed Methods In Social & Behavioral Research*, pp. 189-208. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Odean, T. (1999). Do investors trade too Much? *The American Economic Review*, 89/5, 1279-1296.
- Pompian, M. (2006). Behavioral finance and wealth management: How to build optimal portfolios that account for investor Biases. *John Wiley And Sons Published, New Jersey*.
- Pompian, M. (2008). Using behavioral investor types to build better relationships with your clients. *Journal of Financial Planning*, 21/10, 64-76.
- Pompian, M. (2012). Behavioral finance and investor types: Managing behavior to make better investment decisions. *Hoboken, NJ: Wiley*.
- Sefil S. ve Cilingiroğlu H.K. (2011). Davranışsal finansın temelleri: Karar vermenin bilissel ve duygusal eğilimleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/19, 247- 268.
- Shleifer, A. (2003). Inefficient markets: An introduction to behavioral finance. *USA NY Oxford University Press*, s.46.
- Sönmez, T. (2010). Davranışsal finans yaklaşımı: İMKB’de aşırı tepki hipotezi üzerine bir araştıma. *Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara*.
- Süer, Ö. 2007. Yatırım kararlarında makale alınan risk düzeyinin belirlenmesine ilişkin ampirik bir çalışma. *Öneri Dergisi*, 7(28), 97-105.
- Şenkesen, E. (2009). Davranışsal finans ve yatırımcı duyarlılığının tahvil verimi üzerindeki etkisi: İMKB tahvil ve bono piyasasında bir uygulama. *Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul*.
- Tekin, B. (2015). Firmaların finansal kararları üzerinde davranışsal önyargıların etkisi. *Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya*.
- Turner, D. W. (2010). Qualitative interview design: A practical guide for novice investigators. *The Qualitative Report*, 15/3, 754-760.
- Uzunsakal, E, Doğan Y. (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*.

Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşittir.

ZORUNLU EĞİTİM ÇAĞINI GEÇMİŞ ENGELLİ BİREYLERİN DURUMLARININ İNCELENMESİ

Zülfıye Gül ERCAN¹, Feyza Nazan GÜNDÜZ²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1082068

Makale Geçmişi:

Geliş 03.03.2022

Kabul 31.05.2022

Anahtar Kelimeler:

Eğitim,

Özel Eğitim,

Engelli Bireyler,

Aile

ÖZ

Bu araştırma zorunlu eğitim çağını geçmiş olan engelli bireylerin günümüzdeki durumlarının incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması desenine göre planlanmıştır. Araştırma gönüllük esasına göre engelli yetişkin çocuğu olan yedi aile üzerinde yürütülmüştür. Araştırmanın verileri görüşme tekniği ile toplanmış ve araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Elde edilen veriler içerik ve betimsel analiz ile değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda; engelli bireylerin, engel derecelerinin orta ve ağır seviyede olduğu, geçmişte engelli bireylerin tümünün üniversiteye bağlı eğitim-rehabilitasyon merkezinden hizmet aldıkları, ailelerin çocuklarının eğitim süreçlerinde erişilebilirlik ve yemek hizmetlerinde sorun yaşadıkları, alınan eğitimin çocukların akademik, günlük yaşam ve sosyal becerilerine katkı sağladığı bulunmuştur. Ayrıca araştırmada tüm ailelerin çocuklarının geleceklelerinden kaygı duydukları, bundan dolayı engelli bireylere yönelik bakım evlerinin kurulmasını istedikleri, engelli çocuklarının eğitimlerinin yaşam boyu yoğun bir şekilde devam etmesi gerekliliğine dikkat çektikleri ve çocuklarının rahatça katılabilecekleri sosyal etkinlikler düzenlenmesinin de önemli olduğunu ifade ettikleri belirlenmiştir.

EXAMINATION OF THE STATUS OF PERSONS WITH DISABILITIES WHO HAVE PASSED THE COMPULSORY EDUCATION AGE

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1082068

Article History:

Received 03.03.2022

Accepted 31.05.2022

Keywords:

Education

Special Education

Handicapped Individuals

Family

ABSTRACT

This research was conducted in order to examine the current situation of persons with disabilities who have passed the age of compulsory education. The research was planned according to the case study pattern, which is one of the qualitative research methods. The research was conducted on seven families with adult children with disabilities on a voluntary basis. The data of the study were collected by interview technique and semi-structured interview form was used in the research. The obtained data were evaluated by content and descriptive analysis. As a result of the research this study reviews that persons with disabilities have moderate and severe disability degrees and received services from a university-affiliated educational rehabilitation center in the past; families have problems about accessibility and food during their children's education life; and the education of their children contributes to the academic, daily life and social skills of their children. In addition, all families are concerned about the future of their children, so they demand to establish nursing homes for persons with disabilities and they point out the need for an intensive lifelong education for their children with disabilities, they also state that it is important to organize social activities that their children can participate in comfortably.

* E-29563864-050.04.04-62280 nolu Etik Kurul kararı ile uygun bulunmuştur

¹Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, zgulercan@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7532-5251

²Dr., Trakya Üniversitesi Dış İlişkiler Birimi, feyzanazangunduz@trakya.edu.tr, ORCID ID:0000-0001-9505-8560

Alıntılanmak için/Cite as: Ercan, Z. G. ve Gündüz, F.N.. (2022), Zorunlu Eğitim Çağını Geçmiş Engelli Bireylerin Durumlarının İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 460-479.

GİRİŞ

Nüfus artışı, yaşamı koruyan ve uzatan tıbbi gelişmeler, doğurganlığın azalması nedeniyle yaşlı nüfusun toplam nüfus içinde payının büyümesi, dolaylı olarak kronik hastalıkların artması, engelliliği insanlığın doğal bir parçası haline getirmiştir (Kritsotakis ve diğerleri, 2017, s. 4952; Vinayagam, 2019, s. 1; Zheng ve diğerleri., 2016, s. 2). WHO (Dünya Sağlık Örgütü) tarafından çıkartılan Dünya Engellilik Raporu'nda (2011) dünyadaki engelli birey sayısının gelişmekte olan ülkelerde daha yüksek olduğu, bu ülkelerde engelli kişilerin engelli olmayan kişilere göre daha sağlıklı, daha yoksul, daha düşük eğitilmiş olduğu, istihdam edilme açısından en düşük grupta yer aldıkları, bireysel bağımsızlıklarını kazanamadıkları ya da sınırlı seviyede kazanabildikleri, sosyal hayata katılımlarının olmadığı ya da sınırlı düzeyde olduğuna dikkat çekilmektedir. Yine bu raporda dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 15'inin bir tür engellilik yaşadığından bahsedilmektedir (WHO, 2015, s. 2.3). Buna göre dünya genelinde yaklaşık 1,2 milyar insanın engelli olduğu, sağlıklı insanların da yaşam süreleri içinde geçirecekleri bir kaza ya da hastalık nedeniyle engelli adayı olma ihtimallerine dikkat çekilmiştir. Engelli bireyin yanı sıra ailesinin de engellilik durumundan etkilenmesi sebebiyle bahsi geçen bu grubun daha da büyüebileceği belirtilmektedir (Gündüz, 2022, s. 8; Shakespeare, 2018, s. 1; World Bank, 2021). Engelli bireylerin genel nüfus içerisindeki oranı hakkında kesin bilgi vermek zor olmasına rağmen, ülkemizde Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni'ne göre 3 yaş ve üstü olup en az bir engeli olan nüfusun oranının yaklaşık yüzde 6,9 olduğu belirtilmiştir. Erkeklerde yaklaşık yüzde 5,9 olan bu oran, kadınlarda ise yüzde 7,9 düzeyindedir (Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2022, s. 5). Küreselleşen dünyada bu oranları belirleyen ve etkileyen faktörlerin başında yoksulluk bulunmaktadır ki yoksulluk, sağlık hizmetlerinden faydalanma ve eğitime erişimi etkilemekte, düşük eğitsel vasıflara sahip olma ise istihdam edilebilmeyi ortadan kaldırmaktadır.

Genel olarak engellilikle ilgili tanımlamalara bakıldığında, kesin bir tanım yerine mevcut durum ya da ilerideki olası durumları dikkate alabilecek tanımlamaların tercih edildiği görülmektedir. Çünkü bu tercihle toplumun özel gereksinimli bireylere ihtiyacı olan imkânları sağlayarak, birçok yeti kaybının engel olmaktan çıkarılabileceği umulmakta ve vurgulanmak istenmektedir (Demirtaş, 2019, s. 42). Yapılan tanımlara bakılacak olursa engellilik; kişinin toplumsal faktörler ya da sahip olduğu yetersizliklerden dolayı dezavantajlar yaşaması, yaşına, cinsiyetine, sosyal ve kültürel özelliklerine bağlı olarak kendi rolünü gerçekleştirememesi (Sapancı, 2013, s. 26) ya da farklılıklarından dolayı engeli olan bireyin toplum tarafından dikkate alınmaması, göz ardı edilmesiyle ortaya çıkan ve toplumsal baskıyı yansıtan durum olduğu vurgulanmaktadır (Burcu, 2015, s. 323). Ulusal ya da uluslararası sözleşme ve mevzuatlarda engellilik ve engelli bireyler şu şekilde ifade edilmektedir: Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2001 yılında geliştirilen İşlevsellik, Yeti Yitimi ve Sağlık Uluslararası Sınıflandırmasında engellilik; sağlık koşulları ile kişisel ve çevresel faktörler arasındaki dinamik bir etkileşim", Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 2008 yılında yürürlüğe giren Engelli Haklarına İlişkin Sözleşmesinde engelli bireyler; "diğer insanlarla eşit temelde toplumsal yaşama tam ve etkin katılımlarını kısıtlayan davranışsal ve çevresel engeller ile etkileşim içerisinde olan uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da duyuşsal bozukluklara sahip kişiler" olarak tanımlanmaktadır. 2005 tarihli 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun'da ise engelli birey "fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyuşsal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen birey" olarak tanımlanmıştır (Metin, 2017, s. 324,325).

Engellilik, çeşitli faktörler nedeniyle geçici ya da kalıcı olma durumu oluşturabilmektedir. Farklı disiplinlerde engelliliğin algılanma şeklini, engellilik temelli sorunlara yaklaşımı ve müdahale şekillerini ortaya koyan modellerden bahsedilmektedir. Bu modellerin daha çok tıbbi ve sosyal alanlarda geliştiği görülmektedir. Tıbbi modelde engellilik, bireyin yaşamsal faaliyetlerini kısıtlayan bir durumdur, doğuştan ya da sonradan oluşan herhangi bir nedenle "normal"den farklılaşmayı ifade eder. Bu farklılaşma bireyin bedeninde oluşan hastalık ya da sakatlıktan kaynaklanabilir. Bu durumda bireye sağlanacak tıbbi destek ve tedavi ile çözümlenmesi ya da birey üzerindeki etkisinin en aza indirilmesi amaçlanmaktadır. Sosyal modelde ise bireyin kendisinin sahip olduğu yetersizlikten ziyade, engelliliği meydana getiren toplumsal etkilere odaklanılmaktadır ve engellilik, bireyin çeşitli işlev eksikliklerinden dolayı toplumla tam olarak bütünleşmesinin önünde çevresel ve toplumsal engeller bulunmasından kaynaklanmaktadır. Tıbbi modelde engellilik bireye atfedilirken, sosyal modelde ise engellilik toplum temelli bir duruma atfedilmektedir. Engelliliği önlemek ya da engelli bireylerin toplumla bütünleşmesini sağlayarak engelliliğin olumsuz etkilerini minimum seviyeye indirmeye yönelik müdahaleleri geliştirmek ve gerçekleştirmek amacıyla, farklı disiplinlerde "ekonomik model, coğrafi model, biyo-psiko-sosyal model gibi hibrid modellerden de bahsedilmeye başlandığı görülmektedir (Köten & Erdoğan,

2014, s. 19; Metin, 2017, s. 323, 324; Oliver, 2013, s. 1024, 1025; Palmer & Harley, 2012, s. 358,359; Zajadacz, 2015, s. 192, 193, 194).

Engelli birey sayısının toplum genelinde hızla artması birçok ülke engelli bireylerin daha fazla sosyal yaşama, eğitime ve iş yaşamına katılabilmesi için yaşamın birçok boyutunda yasal düzenlemeler, görsel ve basılı medyada, sosyal medyada bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarına yönelmiştir. Bu kapsamda ülkemizde de son yıllarda ciddi düzenlemeler ve eylem planları yapılmaya başlanmıştır. 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun ile engellilere yönelik ayrımcılık tanımlanmış, yasaklanmış, engellilerin toplumsal yaşama katılımı, erişilebilirlikleri vb. konularda önemli düzenlemelere gidilmiştir (Örneğin; bazı alanlarda vergi muafiyeti ya da vergi indiriminden faydalanmak, ücretsiz ya da indirimli seyahat hakkı, kültürel ve sosyal etkinliklere erişim kolaylığı, bazı cihazların devlet tarafından karşılanması, eğitim-rehabilitasyona erişim imkânı, istihdama yönelik eğitimler, evde/kurumda bakım, engelli bakım aylığı ya da emeklilik aylığı vb.) (Seylim, 2021, s. 2220). Ancak yasal düzenlemeler ve mevzuatlarla sunulmaya çalışılan bu hakların ve hizmetlerin arzulanan düzeyde ilerleme kaydedemediği görülmektedir. Engelli bireylerin toplum içinde tam olarak ve etkin biçimde yer alabilmeleri yasal düzenlemelerden ziyade toplumsal açıdan kabul edilmeleri ve görünür olmaları ile ilgilidir. Engelli bireyler, eğitim, istihdam, sosyal ilişkiler, mülkiyet, sağlık gibi alanlarda çeşitli dezavantajlar yaşamaktadırlar. Bu dezavantajlar, engelli bireylerin kamusal alandaki hareketliliğini, eğitim ve iş olanaklarına erişimlerini güçleştirmekte, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine ulaşmalarını kısıtlamakta, onların yoksullaşmalarına yol açmakta ve onların toplumsal hayata katılımını da engellemektedir. Bu durum onların sosyal açıdan dışlanmalarına ve yok sayılmalarına, mekânsal olarak sınırlı alanlarda yaşamalarına, meslek sahibi olamamalarına ya da sınırlı meslekleri seçmelerine yol açmaktadır (Köten & Erdoğan, 2014, s. 27, 28).

Erişkin engelli bireylerin karşılaştıkları zorluklar ve yaşadıkları sosyal dışlanma yüzünden, engelli çocuklarının damgalandığını düşünen ve bu yönde çevrelerinden tepki bekleyen annelerin çocuklarının sosyal ortamlarda yer alabilme ihtimalleri de oldukça düşüktür. Engelli çocukların ebeveynlerinin, engelli çocuğa sahip olmayan ebeveynlerden daha depresif ve endişeli oldukları, suçluluk, utanç duyguları yaşadıkları, çocuklarının gelecekteki bakımına ilişkin endişe taşıdıkları ve engelliliğin aile yaşamına getirdiği sınırlılıklar, yaşam boyu bakımının getireceği zorluklardan kaynaklanan kaygılara sahip oldukları vurgulanmaktadır. Çocukların zihinsel engellilik derecesi arttıkça ebeveynlerin daha fazla karamsarlık, umutsuzluk, depresyon yaşadıkları, stres düzeylerinin arttığı ve ailelerin gelir seviyeleri düştükçe umutsuzluk, depresyon gibi yaşadıkları olumsuz duyguların da derinleştiği ifade edilmektedir (Karadağ, 2014, s. 491, 492).

Engelli bireylerin toplumla bütünleşebilmeleri, kabul edilir ve görünür olmaları kamusal hizmetlerden faydalanmalarına bağlıdır. Hizmetlerin nitelikli olarak sunulması, sürdürülmesine ilişkin dönütler özellikle yasa koyuculara ve uygulayıcılara önemli dönütler sağlamaktadır. Ancak engelli bireylerin ve ailelerinin sosyal yaşama katılmada karşılaştıkları zorluklar, eğitim sağlık-rehabilitasyon, sosyal hizmetlere erişim zorlukları fark edilmedikçe ilgili kurumlar ve yetkililer bundan haberdar olamamaktadırlar. Örneğin; sağlık, bakım, eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine, sosyal-kültürel etkinliklere erişim, uygun kurumların ve ilgili alan uzmanlarının bulunmasındaki güçlükler, meslek edinmeye yönelik eğitim almadaki zorluklar, hizmetlere erişimde uygun kurum ya da uzmanların olmaması ya da bunlara erişilememesi, hizmetlerin seçiminde, sunumunda, karar alma süreçlerine katılımdaki zorluklar, iş ve kariyer edinmeye yönelik eğitimleri alamama, çok vurgulanmasa da aile kurma ya da kendi mutluluklarını inşa edememe ve yoksulluk bu zorluklardan bazılarıdır (World Bank, 2011).

Engelli bireylerin yukarıda bahsedilen hizmetlere erişimindeki ilk basamak tanılama ve eğitim ile başlamaktadır. Bu imkâna erişebilen bireyler sonrasında diğer hizmetlere de imkânlar dâhilinde ulaşabilmektedirler. Bu açıdan engelli bireylerin eğitimleri onların sonraki yaşamları için anahtar görevi görmektedir. Dünyada yaşanan insan haklarına yönelik olumlu düşünceler, eğitim alma hakkının her birey için vazgeçilmez haklar arasında olması anlayışını kazandırmıştır. Örneğin; BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, BM Eğitim, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi sözleşmesinin 5. Genel yorumu 17. maddesi, Anayasanın 42. Maddesi, 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu gibi ulusal ve uluslararası mevzuatlarda, eğitim hakkının devletler tarafından tüm vatandaşlarına tanınmasını, yaşam boyu devam etmesini, temel eğitim düzeyinde ücretsiz olmasını sonraki kademelerde çeşitlendirilmesini, bireysel özellikleri ve olanakları ölçüsünde herkese açık olmasını hükme bağlamaktadır. Bununla beraber günümüzde eğitimde dezavantajlı gruplara pozitif ayrımcılık yapılması düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Bu açıdan bakılacak olursa engelli bireylerin ihtiyaçlarına göre eğitsel yerleştirilmeye tabi olmaları önemlidir. Türkiye’de engelli bireyler için bu süreç Milli Eğitim Bakanlığı’na (MEB) bağlı okullarda ilk ve orta eğitim kademesinde 27 yaşa kadar devam etmekte, sonrasında MEB’e bağlı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde ilgili mevzuatların izin verdiği ölçüde (haftada iki saat bireysel ve dört saat grup eğitimi) devam etmektedir (Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği,

2018). Alanyazında engelli küçük çocuklar ve gençlere yönelik çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte yetişkin engelli bireylerle ilgili çalışmaların sınırlılığı dikkat çekmektedir. Bu gruptaki yetişkin engelli bireylerin ilgili hizmetlerden yararlanıp yararlanmadığına dair nicel veriler çeşitli raporlarda yer almaktadır ancak nitel veriler oldukça sınırlıdır.

Yapılan bu çalışmada, araştırma konusunu oluşturan bireyler için “özel gereksinimli birey” ifadesi yerine, “engelli birey” ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir. Bunun ilk nedeni ulusal ve uluslararası yasal mevzuatlarda “engelli ya da engelli birey” ifadelerinin yer alması, ikinci nedeni ise bireylerin sahip oldukları yetersizlikleri sebebiyle toplumsal yaşamda ve günlük yaşamda karşılaştıkları zorluklara dikkat çekilmek istenmesidir. Çünkü bireylerin yetersizliklerine bağlı özel gereksinimleri karşılandığında, ihtiyaç duydukları hizmetler ve eşit erişim hakkını hedefleyen düzenlemeler sunulduğunda, toplumsal yaşama uyumlarının artacağı ve “engellenmişlik” durumuna dönüşmeyeceğine inanılmaktadır. Yapılan bu çalışmada erken dönemden itibaren özel eğitim hizmetlerinden faydalanan ve günümüzde bir yetişkin olan engelli bireylerin ve ailelerinin süreçlerini inceleme ve günümüzde sosyal yaşama katılım durumlarını betimlemek amaçlanmıştır. Ayrıca bu çalışma ile ilgili bir başka amaç ise ilgili kurum ve kuruluşların bu gruptaki bireylere dikkatini çekebilmesidir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli: Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması tekniğine göre desenlenmiştir. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2011, s. 41). Durum çalışması, bir olayı meydana getiren ayrıntıları tanımlamak ve görmek; bir olaya ilişkin olası açıklamaları geliştirmek ve bir olayı derinlemesine değerlendirmek amacıyla kullanılmaktadır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2015, s. 268).

Çalışma Grubu: Amaçlı örnekleme yöntemlerinden, ölçüt örnekleme göre belirlenmiştir. Ölçüt örnekleme, belli ölçütleri karşılayan veya belli özelliklere sahip olan bir veya daha fazla özel durumlarda çalışmak istenildiğinde tercih edilir ve gözlem birimleri belli niteliklere sahip kişiler, olaylar, nesnelere ya da durumlardan oluşturulabilir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2015, s. 92).

Çalışma grubu, Sağlık Bakanlığı'na bağlı tam teşekküllü hastaneden, MEB'e bağlı Rehberlik Araştırma Merkezi tarafından tanımlanmış ve içinde buldukları dönem itibarıyla zorunlu eğitim yaşını geçmiş engelli bireylerin ailesinden oluşmaktadır. Çalışmaya konu olan yetişkin engelli bireylerin ailesine ulaşabilmek için, öncelikle ailelerin yaşadıkları ilde eğitim ve rehabilitasyon konusunda ilk kurumsal hizmeti sunan, üniversiteye bağlı eğitim ve rehabilitasyon merkezi çalışanları ile görüşülmüştür. Çalışanların yönlendirmesi ile ilde MEB'e bağlı özel eğitim ve rehabilitasyon kurumlarıyla da iletişime geçilmiştir. Yetişkin engelli bireylere yönelik bilgilerdeki eksiklikler ve sınırlılıklar nedeniyle tekrar üniversitenin eğitim ve rehabilitasyon merkezi ile görüşülmüştür. Orada uzun zamandan beri görev yapan eğitimcinin yönlendirmesiyle merkezin erişime izin verilen, geçmişe dönük kayıtları incelenmiştir. Kayıtlardan elde edilen bilgiler doğrultusunda on yedi ailenin araştırma ölçütlerini sağladığı bulunmuştur. On yedi aileyle iletişime geçilmiş ve altısının iletişim bilgilerinin güncel olmadığı tespit edilmiştir. On bir aile ile iletişime geçilmeye çalışılmıştır. İki aile çalışmaya katılmayı reddetmiş, iki aileye ise hiçbir şekilde ulaşamamıştır. Kalan yedi aile araştırmaya katılmaya gönüllü olmuşlardır. Bu ailelerden beşinin bir çocuklarının, ikisinin ise iki çocuklarının da engelli olduğu belirlenmiştir. Özetle çalışma kapsamında yedi aileyle şimdi yetişkin olan engelli çocukları (dokuz çocuk) hakkında görüşülmüştür. Araştırmaya katılan ailelere ve çocuklarına ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bilgiler

Katılı mKodu	Ebeveyn Eğitim Durumu	Ebeveyn Meslek	Aile Türü	Çocuğun Yaşı	Çocuğun Tanısı ve Derecesi
K. 1	K1A: İlkokul K1B: İlkokul terk	K1A: Ev hanımı K1B: Emekli/ Fırıncı	Çekirdek	K1Ç1: 36 K1Ç2: 42	K1Ç1: Serebral Palsi ve Zihinsel Engel- ağır K1Ç2: Zihinsel Engel- orta
K. 2	K2A: İlkokul K2B: İlkokul	K2A: Ev hanımı K2B: Emekli/ Taksici	Çekirdek	K2Ç1: 47	K2Ç1: Serebral Palsi ve Zihinsel Engel- ağır
K. 3	K3A: İlkokul terk K3B: İlkokul	K3A: Ev hanımı K3B: Emekli/ Tamirci	Çekirdek	K3Ç1: 39 K3Ç2: 41	K3Ç1: Zihinsel Engel- ağır K3Ç2: Zihinsel Engel- orta
K. 4	K4A: Lise	K4A: Ev hanımı	Parçalanmış	K4Ç1: 33	K4Ç1: OSB* - ağır

	K4B: Ortaokul	K4B: Emekli/ Serbest			
K. 5	K5A: İlkokul K5B: İlkokul	K5A: Ev hanımı K5B: Emekli/ Memur	Çekirdek	K5Ç1: 45	K5Ç1: Zihinsel Engel ve Epilepsi- hafif
K. 6	K6A: İlkokul K6B: Ortaokul	K6A: Ev hanımı K6B: Emekli Memur	Çekirdek	K6Ç1: 43	K6Ç1: Zihinsel Engel- hafif
K. 7	K7A: Ortaokul K7B: Üniversite	K7A: Ev -hanımı K7B: Emekli Memur	Çekirdek	K7Ç1: 37	K7Ç1: OSB- orta

*OSB: Otizm Spektrum Bozukluğu

Tablo 1 incelendiğinde, çalışmaya konu olan engelli dokuz bireyin 33-47 yaş aralığında olduğu, ikisinin otizm spektrum bozukluğu (OSB), ikisinin zihinsel engel ve Serebral Palsi, birinin zihinsel engel ve epilepsi, dördünün ise sadece zihinsel engel tanısının olduğu; dördünün engel seviyesinin ağır, üçünün orta ve ikisinin hafif olduğu görülmektedir. Engelli bireylerin annelerinin öğrenim durumları incelendiğinde; bir annenin ortaokul, dört annenin ilkököl, bir annenin lise mezunu olduğu, bir annenin ise hiçbir öğrenim kademesinden mezun olmadığı; bir babanın üniversite, iki babanın ortaokul, üç babanın ilkököl mezunu olduğu ve bir babanın ise hiçbir öğrenim kademesinden mezun olmadığı görülmektedir. Ailelerin mesleki durumları değerlendirildiğinde; tüm annelerin ev hanımı olduğu, babaların hepsinin emekli olduğu dikkat çekmektedir. Çalışma grubundaki yedi aileden altısının çekirdek aile, birinin parçalanmış aile olduğu; ayrıca ailelerin hepsinin il merkezinde yaşadıkları belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları: Araştırmada kullanılmak üzere engelli bireylerin durumlarını belirlemeye yönelik on beş sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Hazırlanan görüşme formunun ilk bölümünde engelli bireyler ve ailelerine ilişkin demografik bilgileri içeren sorular, ikinci bölümünde ise engelli bireylerin ailelerine yöneltilmiş açık uçlu görüşme soruları bulunmaktadır. Bu sorular, şimdi yetişkin olarak nitelendirilebilecek engelli bireylerin, geçmiş ve güncel durumlarını betimlemeye yönelik sorulardan oluşmuştur. Sorular; tanılanma sürecine, eğitim sürecine, engelli bireylerin eski ve güncel gelişimsel durumlarına, günlük yaşamlarına, kurmuş oldukları ilişkilere, karşılaştıkları sorunlara, ailelerin beklentilerine ilişkin görüşlerini içermektedir. Görüşme formunun ikinci bölümündeki soruların hazırlanmasından önce ilgili alanyazın taranmış ve görüşme soruları belirlenmiştir. Görüşme sorularının kolay anlaşılır, somut ve açık uçlu olmasına özen gösterilmiştir. Hazırlanan görüşme soruları ile ilgili uzman görüşü alınmış ve görüşme sorularına son hali verilmiştir. Görüşmeler esnasında katılımcıların gerçek isimleri gizli tutulmuş ve katılımcılara kod isimler verilmiştir. Görüşmeler katılımcıların uygun oldukları vakitlerde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 30 ila 45 dakika sürmüştür.

Verilerin Toplanması: Araştırmanın verileri görüşme tekniği ile toplanmış ve araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin toplanmasından önce T.Ü. Sosyal Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan araştırma izni alınmıştır (Karar no: E-29563864-050.04.04-62280). COVID-19 pandemi koşullarından dolayı görüşmeler telefon ile gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin tamamı ikinci araştırmacı tarafından yapılmıştır. Görüşme öncesinde araştırmacı kendisini tanıtmış, görüşme yapacağı annelere araştırma ile ilgili bilgi vermiş ve annelerin sordukları sorulara araştırmanın amacı doğrultusunda cevaplar vermiştir. Görüşmelerin ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınacağı ve kayıtların sadece araştırmacılar tarafından dinleneceği bilgisi verilmiş ve ailelerden gerekli izinler alınmıştır.

Verilerin Analizi: Verilerin analizinde, betimsel ve içerik analizinden faydalanılmıştır. Betimsel analizde, bireylerin görüşlerini dikkat çekici bir biçimde yansıtmak amacı ile doğrudan alıntılara yer verilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2011, s 239). İçerik analizi, yazılı ve/veya sözlü şekilde hazırlanmış olan dokümanların sistematik bir şekilde çözümlenmesidir. İçerik analizinde sözlü ya da yazılı veriler araştırmanın amacına uygun bir şekilde sistematik olarak sınıflandırılır, özetlenir, kategorilendirilir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2015, s. 259, 263).

Verilerin analizinde öncelikle ses kayıtları hiçbir düzeltme yapılmadan yazılı hale getirilmiştir. Çalışmada katılımcılar 'K' şeklinde sıra numarasına göre kodlanarak belirtilmiştir. Katılımcıların çocuklarında da aynı şekilde kodlama gerçekleştirilmiştir. Veriler özetlenerek temalara ayrılmıştır. Kategoriler ve temalar isimlendirilirken katılımcıların görüşlerindeki kelime veya kelime grupları tespit edilmiştir. Sonrasında kategori isimleri bu kelime veya kelime gruplarına göre verilmiştir. Çalışmada görüşülen katılımcıların araştırma konusu ile ilgili ifadelerine yer verilmiş, konu dışında kalan ifadelerine yer verilmemiştir.

BULGULAR

Çalışma kapsamında ailelerle yapılan görüşme sonucunda elde edilen bulgular tablolar halinde ve ailelerin verdikleri yanıtlardan doğrudan alıntılar yapılarak sunulmuştur.

Tablo 2. Araştırmaya Dâhil Edilen Ailelerin Engelli Çocuklarının Tanılanma Dönemine İlişkin Görüşleri (f=9)

Kategori	Temalar	Alt Temalar	f
Tanılanma	Tanılanma Dönemi	0 - 3 yaş	6
		4 yaş ve sonrası	3
	Önerilen Hizmetler	Özel eğitim	4
		Özel eğitim, fizik tedavi ve rehabilitasyon	5

Tablo 2’de araştırmaya katılan ailelerin, geçmişe yönelik çocuklarının tanılanma süreçlerine dair ifadeleri incelendiğinde; o dönemde altı çocuğun sıfır-üç yaş arasında, üç çocuğun ise dört yaş sonrasında tanı aldıkları bulunmuştur. Çocukların tümünün, tanıldıkları dönemde özel eğitime yönlendirildikleri, beş çocuğun aynı zamanda fizik tedavi ve rehabilitasyon hizmetlerine de yönlendirildiği belirlenmiştir. Araştırmaya katılan ailelerin çocuklarının *tanılanma dönemleri* ve *önerilen hizmetlere* yönelik görüşleriyle ilgili örnek ifadeler aşağıda yer almaktadır.

K1: İlk çocuğu için “İlkokula gittiğinde tanı konuldu. yüzde 40 zihinsel engelli dediler.” İkinci çocuğu için “İki günlükken havale geçirdi sonra, serebral palsi dediler ... Fizik tedaviye yönlendirildik. Sonra tren garının orda bir yere götürdük. ilkokuluna götürdük. Bir yandan da merkezine (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkez) devam ettik.”

K2: “İki aylıkken tanı konuldu. Beş-altı aylıkken de ateşli hastalık geçirdi. Netleşene kadar gezindik durduk.”

K3: Her iki çocuğu için “İlkokula başlamadan tanıları konuldu. tarafında bir eğitim okulu (ildeki Rehberlik Araştırma Merkezi) vardı, orda tanısını koymuşlardı. ... İkisini de ...’ a (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkez) götürdük.”

K6: “Bize eğitim önerildi. Bireysel eğitim olarak başladı, özel alt sınıfta da eğitim aldı. Sonrasında 23 yıl hanımdan da eğitim aldı merkezde.” (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkezde eğitimci olarak çalışan kişi)

K7: “Bir buçuk yaşında konuşması durdu. Ankara’da babamın arkadaşı olan profesöre gittik, beni hemen o gün yönlendirdi. ... iki yaşında tanı konuldu.”

Tablo 3. Araştırmaya Dâhil Edilen Ailelerin Engelli Çocuklarının Eğitim Süreçlerine İlişkin Görüşleri (f=9)

Kategori	Temalar	Alt Temalar	f
Eğitim Süreci	Yönlendirilen Kurumlar	Üniversiteye bağlı öz. eğt. ve reh. merkezi	9
		MEB’e bağlı özel alt sınıflar	5
	Alınan Hizmetler	Çocuk için	
		Özel eğitim	9
Özel eğitim + fizik tedavi ve rehabilitasyon		3	
Özel eğitim + diğer	5		
Eğitim Sürecinde Yaşanılan Zorluklar	Aile için	Aile eğitimine katıldım	2
		Aile eğitimine katılmadım	5
		Psikososyal destek	-
		Maddi destek aldım	4
		Maddi destek almadım	3
Eğitim Sürecinde Yaşanılan Zorluklar		Ulaşım ve yemek	5
		Diğer (engelliliğe yönelik tutum)	4

Tablo 3 incelendiğinde, çalışma grubundaki engelli çocukların tanı aldıkları dönemde ilgili kurumlar tarafından ilde özel eğitim ve rehabilitasyon hizmeti veren kurum olan devlet üniversitesine bağlı merkeze yönlendirildikleri tespit edilmiştir. Buradaki eğitim süreci içerisinde tüm çocukların merkezde sunulan özel eğitim hizmetlerinden faydalandığı, zorunlu eğitim yaşına gelen çocuklardan beşinin hem MEB’e bağlı özel alt sınıflara devam ettikleri, hem de merkezdeki eğitime devam ettikleri, üçünün engellerinden dolayı özel eğitim ile birlikte fizik tedavi ve rehabilitasyon programlarına katıldıkları, beş çocuğun ise ihtiyaçları ve yetenekleri doğrultusunda merkezde sunulan temel hareket eğitimi, oral-motor terapi, seramik eğitimi vb. eğitimlere katıldıkları belirlenmiştir. Ailelere çocukları ile ilgili herhangi bir destek alıp almadıkları sorulduğunda ise

araştırmaya katılan yedi aileden ikisi çocuklarıyla birlikte aile eğitimine katıldıklarını diğerleri aile eğitimlerine katılmadıklarını belirtmişlerdir. Yine bu yedi aileden dördü devletten maddi destek aldıklarını, üçü ise almadıklarını, ama belediyenin sağladığı birtakım imkânlardan faydalandıklarını belirtmişlerdir. Ailelerin tümü psikososyal destek almadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak görüşme içerisinde, aileler çocuklarıyla birlikte eğitim etkinliklerine katıldıkları, merkez bünyesindeki psikososyal servis, özel eğitim, fizik tedavi ve rehabilitasyon birimlerinde görev yapan uzmanlardan ihtiyaç duyduklarında destek aldıklarını da belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan ailelerden beşi eğitim sürecinde ulaşım ve yemek hizmetleri konusunda zorluk yaşadıklarını, ikisi kendi imkânları olduğu için sorun yaşamadıklarını belirtirken, ailelerden dördü çocuklarının engel durumlarının ağır olmasından dolayı zorluklar yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmaya katılan ailelerin, *yönlendirilen kurumlar, alınan hizmetler ve eğitim sürecinde yaşanan zorluklar* ile ilgili örnek ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

K1: İkinci çocuğu için “Çok zor yürüyordu benim çocuğum, otobüse binmek çok zor oluyordu. Bindiğimizde de herkes bize bakıyordu. ‘Otobüse binemiyorsa araba tut’ derlerdi.”

K3: Çocukları için “Hiç devlet okuluna gitmediler. (İlk çocuğu için) ‘Yaşı büyük, ikiden başlasın’ dediler. Sonra ikisini de merkeze (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkez), ... hanıma (merkezde eğitimci olarak çalışan kişi) götürdüm. Spora filan götürdüm, ikisini de.”

K4: “Özel alt sınıfta oraya kayıt ettiler, hiç sorun yaşamadım, (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkez) merkezine de götürüyordum. Birtakım kurslara da katıldık orada.”

K6: “Bize eğitim önerildi. Bireysel eğitim olarak başladı, özel alt sınıfta da eğitim aldı. Sonrasında 23 yıl hanımdan da eğitim aldı merkezde (İldeki devlet üniversitesine bağlı bir merkezde eğitimci olarak çalışan kişi). Oradaki eğitimlere katıldık biz.”

K7: “Sekiz yaşında bir sene geç okula başladı. Engelliler sınıfı vardı, tüm engelliler aynı sınıftaydık. Yüzmeye başlattılar, spor yapturdular.”

Tablo 4. Araştırmaya Dâhil Edilen Ailelerin Engelli Çocuklarının Eğitimlerine İlişkin Ebeveynlerinin Görüşleri (f=7)

Kategori	Temalar	Alt temalar	f
Ebeveyn Görüşleri	Eğitimin Katkısı	Alınan eğitimin çocuğun becerilerine katkısı Oldu Olmadı	5 2
	Eğitimin Çocukta Geliştirdiği Beceriler	Eğitimin çocukta geliştirdiği beceriler Akademik beceriler Günlük yaşam becerileri Motor beceriler Gelişme olmadı	2 3 3 2
	Ailenin Eğitimden Beklentileri	Çocuğa yönelik Öz bakım (tamamen bağımsız) Akademik beceriler Motor beceriler Sosyal beceriler Eğitime yönelik Eğitim süresinin ve sıklığının artması Eğitimin şekli ve içeriğinin düzenlenmesi	7 2 4 2 3 2

Tablo 4’e göre çalışma grubunu oluşturan yedi ailenin engelli çocuklarının eğitimlerine ilişkin görüşleri incelendiğinde; beş aile, çocuklarının gelişimine eğitimin katkısı olduğunu, iki aile katkısı olmadığını belirtmişlerdir. Ailelerden ikisi çocuklarının okuyabildiklerini, basit toplama, çıkarma ve çarpma işlemi yapabildiğini, üç aile çocuklarının kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde öz bakım becerilerini kazanabildiklerini, üç aile çocuğunun motor becerilerinde gelişme olduğunu belirtmişlerdir. Ailelere çocuklarının eğitimlerinden beklentileri sorulduğunda ise ailelerin tümü çocuklarının öz bakım ihtiyaçlarını bağımsız yapabilme becerileri kazanmasını, iki aile akademik beceriler edinmesini, dört aile motor becerilerinin gelişmesini, iki aile de sosyal becerileri kazanmış olmalarını istediklerini belirtmişlerdir. Ailelere genel olarak eğitimden beklentileri sorulduğunda ise üç aile eğitimin sıklığının ve süresinin artırılmasını (her gün ve yaşam boyu), iki aile çocuklarının özelliklerinden dolayı ayrı eğitim almaları ve eğitimin içeriğinin zenginleştirilmesi gerektiğine dair beklentilerini dile getirmişlerdir. İki aile ise herhangi bir fikir beyan etmemiştir.

Araştırmaya katılan ailelerin, *eğitimin çocuklarına katkısına ilişkin görüşleri, eğitimin çocukta geliştirdiği beceriler ve ailenin eğitimden beklentileri* ile ilgili örnek ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

K1: İlk çocuğu için “... katkısı oldu tabii. Aldığı eğitim sayesinde kendine yetecek kadar okuyabiliyor. Engelliler Merkezinin müdürü de ona iş buldu. serada çalıştı, sonra üniversitenin bahçivan kısmında çalıştı, oradan da emekli oldu.”

K2: “Çarpım tablosunu biliyor. Okumayı biliyor işte. Gazete okuyor.”

K3: “Gitmeseydim ben hiçbir şey öğretemezdim... Evde kahvaltı yapıp yiyorlar, silip süpürüyorlar, bana yardım ediyorlar.”

K4: “Eğitim engel gruplarına göre yapılmalı, özbakım yapılabilmeli bu çocuklara. Özbakıma daha da ağırlık verilsin bence.”

K7: “... sürekliliği eğitim alabilsin isterim. Bakım evlerinin yapılmasını isterim.”

Tablo 5. Araştırmaya Dâhil Edilen Ailelerin Engelli Çocuklarının Kişisel Gelişimine İlişkin Görüşleri (f=7)

Kategori	Temalar	Alt Temalar	f
Kişisel Gelişim	Günlük Yaşam	Kendisi ile ilgili sorumlulukları alabilir	3
		Ev ile ilgili sorumlulukları alabilir	3
		Hiç sorumluluk alamaz	4
	Sosyal İlişkiler	Sadece ebeveynleri ile ilişki kurabilir	2
		Aile üyeleri ile ilişki kurabilir	2
		Yakın çevresi ile ilişki kurabilir	5
	Ev Dışında Yapılan Etkinlikler	Alış-veriş yapabilir	2
		Aile ve arkadaş toplantıları, deniz, piknik ya da gezilere katılabilir	3
		Ev dışında etkinlik yapılmıyor.	2
	Ev Dışında Yaşanılan Güçlükler	Erişilebilirlik	5
Sosyal tepkiler/dışlanma		7	
Ailelerin Kaygıları	Çocuğun geleceğine ilişkin kaygı	7	
Ailelerin Beklentileri ve Önerileri	Bakım	7	
	Eğitim	3	
	Sosyal etkinlikler	7	

Tablo 5 incelendiğinde; araştırmaya dâhil olan yedi aileden üçü çocuklarının kendileriyle ilgili sorumlulukları alabildiklerini, üçü evle ilgili sorumlulukları alabildiklerini, dördü ise çocuklarının hiçbir sorumluluğu üstlenemeyeceklerini belirtmişlerdir.

K3: İlk çocuğu için “... çay koyar. Bulaşık yıkar. Sabah çıkayım evden, Ç1'e bırakınca evi gözüm arkada kalmıyor. Hepsini yapıyor.”, İkinci çocuğu için “Sabah kalkar, saçını tarar, kahvaltısını yapar.....”

K6: “Kişisel bakımını yapıyor ve ev işlerini de yapar. ...”

K1: İlk çocuğu için “Kendi işini görür.”, İkinci çocuğu için ise “Mümkün değil, onun her şeyini ben yapıyorum.”

K5: “Tek başına devam edemez. Muhakkak bir bakıcı olması lazım...”

Ailelerden ikisi çocuklarının sadece kendileriyle ilişki kurabildiklerini, iki aile çocuklarının sadece aile üyeleriyle ilişki kurabildiklerini, beş aile ise çocuklarının yakın çevresi ile ilişki kurabildiklerini ifade etmişlerdir.

K7: “Kimselerle muhatap olmaz. Bir tek benimle ilgilenir. Alt katta abim oturuyor üstte biz. Aşağı bile gitmez ki. Bahçeye de çıkmak istemez gezmeyi de sevmez.”

K5: “Herkesi sever. Komşular gelip geçerken hep laf atar, ona o da cevap verir.,

K3: “Herkesi sever. ... kimi görsün konuşur, 10 yıl önce gördüğünü görse konuşur. Herkes ile anlaşır ama ben her yere gitmelerine izin vermiyorum.”

Ailelerden ikisi çocuklarıyla birlikte alışverişe çıkabildiklerini, üçü aile arkadaş toplantılarına, seyahate, denize ya da pikniğe gidebildiklerini ifade etmişlerdir.

K1: İlk çocuğu için “Emekli de oldu, artık hava güzelse dışarı çıkıp yürüyüş yapar, hava kötüyse camdan bakar. Evde kendi işini görür.”

K2: “Ev dışında yazın denize gidiyoruz. Ev gezmelerine gidiyoruz.”

K3: “Ev dışında çarşı pazar, market harici bir yere gitmiyoruz.”

K4: “Biz birlikte her yere gideriz.”

K5: “Pikniğe gidiyoruz, mesela. Başka ne yapayım ki... Uzunköprü'ye gidiyoruz.”

K7: “Ev dışında pek rahat olamıyoruz, bir etkinliğimiz yok.”

Ailelerden beşi ev dışında yapılan etkinliklere katılmakta güçlük yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ailelerin tümü özellikle sosyal etkinliklere katılırken zaman zaman sosyal açıdan dışlanabildiklerini belirtmişlerdir.

K5: “Eskiden, arabamız olmadan önce çok dertler çektik. Mesela otobüsten inince nöbet geçiriyordu, ne yapacağımızı şaşırıyorduk. ...”

K3: “... İlk önce servis olmalı, her yere götürülmek için birileri lazım. Yalnız gidebilecek bir ortam olmalı anneler sürüklenmemeli. Ben sıkıla sıkıla gidiyorum, beni çok rencide ettiler yolculuklarda.”

K7: “Yürütemiyorum. Yeni oyuncaklara filan takılmaya başladı, birkaç senedir. Ben artık başa çıkamıyorum. Marketlere girip de saldırmaya başladı. Artık tutamıyorum, ben onu, artık onunla markete pazara çıkamıyorum o yüzden.”

Ailelerin tümü kendilerinden sonra engelli çocuklarının gelecekleri/yaşamları konusunda kaygılandıklarını, engelli çocuklarının ileriki yaşamları için bakım/huzur evlerinin kurulması gerektiğini belirtmişlerdir.

K4: “Kendi özbakımını yapamadığı için ilerisi için çok ciddi kaygımız var...”

K5: “Benim çocuğumu devlet takip etsin, bakım evine alsın... Biz bir müddet sonra hizmet edemeyeceğimiz zamana geleceğiz. Ne olacak o zaman? Kendi paramızla bakıcı mı tutacağız? ...”

K6: “... Bakılacak bir alan yaratılsın...”

Ailelerin üçü çocuklarının eğitimle ilgili beklentilerinin olduğunu ifade ederek eğitimin yaşam boyu sürdürülmesini önermişlerdir. Ayrıca ailelerin tümü engelli çocukları için geziler, sosyal etkinlikler ve hobi edinmelerini sağlayacak kurslar ya da atölyeler oluşturulmasını da önermişlerdir.

K4: “Eğitim engel gruplarına göre yapılmalı, özbakım yapılabilmesi bu çocuklara. Özbakıma daha da ağırlık verilsin bence. Sosyal aktiviteler olmalı, spor aktivitelerine ağırlık verilmeli.”

K7: “... sürekli eğitim alabilsin isterim.”

K5: “Bakım evi olması çok zor bir şey değil. ...'de güzel bir okul, atölyeler ve her şey olsun. Bir yer yapsınlar işte, ben de orda çalışırım da, hizmet de ederim, her şeyi yaparım. ...”

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Zorunlu eğitim çağını geçmiş olan engelli bireylerin günümüzdeki durumlarını incelemek amacıyla yapılan çalışmadan elde edilen bulgular alan yazın ile desteklenerek tartışılmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre; engelli bireylerden altısının tanılarının sıfır-üç yaş arasında, üçünün ise dört yaştan sonra konulduğu belirlenmiştir. Araştırmaya dâhil olan çocukların tümü tanılandıkları dönemde özel eğitime, beş çocuk özel eğitim ve fizik tedavi-rehabilitasyon hizmetlerine de yönlendirilmişlerdir. Günümüzden yaklaşık 30-40 yıl öncesinde erken çocukluk döneminde tanı almış olan bu çocukların, uzmanlar tarafından özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine yönlendirilmesi erken tanı ve müdahale açısından oldukça önemlidir. Ailelerle yapılan görüşmelerde tanı konma sürecinin çoğunlukla çocuklarının yaşadıkları sağlık sorunlarıyla ya da çocuklarının gelişimlerinde hissettikleri farklılıkla beraber başladığı anlaşılmıştır. Ailelerin yaşadıkları bu problemlere çözüm arayışı, onların sağlık kurumlarına müracaat etmelerine, bu kurumlarda yapılan tıbbi değerlendirmeler ve müdahaleler ise tanılama süreçlerinin başlamasına yol açmıştır. Dört ve üzeri yaşlarda olan çocuklar için ise gelişimsel ve akademik becerilerde gözlemlenen farklılıkların görünür hale gelmesi aileler, yakın çevre ya da öğretmenler tarafından fark edilebilmesine, dolayısıyla tanılanma süreçlerinin başlamasına neden olmuştur. Serebral Palsi, epileptik nöbetler daha fazla tıbbi müdahale ve takip gerektiren hastalıklardandır. Ayrıca algısal sorunlar da çocukların gelişimlerdeki farklılıkları daha fazla görünür kılmaktadır. OSB de çocukluk çağında gelişimdeki farklılıklarla karakterize olup iletişim sorunları, uyum sorunları, takıntılı davranışlar ve aile içerisinde yarattığı olumsuzluklar nedeniyle ebeveynleri en fazla çözüm arayışına iten durum olarak ortaya çıkmaktadır. Alanyazında çocukların gelişimsel açıdan değerlendirilmelerinde, hekim görüşünün, gelişimsel değerlendirmenin yanı sıra ailelerin çocuklarıyla ilgili gözlemlerinin ve fikirlerinin de önemli rol oynadığı belirtilmektedir. Erken çocukluk döneminde gelişimsel sorunların erken tespitinde sıklıkla, gelişimsel takipler ve tarama testleri kullanılmaktadır. Çocuk doktorları, klinik muayene ve gözlem yoluyla gelişimsel gecikmelerin sadece yüzde 30'unu yakalayabilmekte, doğru ve

uygun gelişim tarama testi ile bu oran yüzde 70-80'lere ulaşmaktadır. Çocuklarıyla sürekli birlikte olan ailelerin çocukları hakkındaki görüşleri de gerek hastalıkların gerekse gelişimsel farklılıkların fark edilmesinde önemli olmaktadır. Yapılan çalışmalarda eğitim düzeyi fark etmeksizin ailelerin çocukları ile ilgili kaygılarını uzmanlara ilettiklerinde ve bu kaygılar ciddiyetle ele alındığında, uzmanlar tarafından yapılan değerlendirmelerde yüzde 80 oranında gelişimsel bir sorunun tespit edildiği ortaya konmuştur (Glascoe, 2000; Halfon ve diğerleri, 2004; Kuleli-Sertgil, 2014, s. 60). Erken tanılamının erken müdahale programlarının kapısını açarak uzun vadede olumsuz sonuçların oluşmasını engelleyebildiği vurgulanmaktadır (Moore & Goodson, 2003). Erken tanı, özel eğitimin bir an önce başlatılması, gelişim ve öğrenmenin en hızlı olduğu dönemlerde engelli küçük çocuklara gerekli desteklerin sunulması açısından oldukça önemlidir. Tüm engel grupları için erken çocukluk döneminde çocuklara sunulan erken müdahale hizmetleri, engelliliğin çocuk ve ailesi üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletmek açısından yararlı olmaktadır. Erken müdahale kapsamında, ailelerin çocuklarıyla ilgili uzmanlara erişmesi, kendisi ve çocuğu için gerekli destekleri alması, çocuk için uygun şartların oluşturulmasına katkı sağlamanın yanında çocuğun ve ailenin de gelişmesine katkı sağlayabilmektedir (Akçin, 2017, s. 142,167; Ateş, 2019, s. 12,13; Senemoğlu, 2005, s. 10, 11).

Araştırma bulgularına göre, çocukların tümünün tanıldıktan sonra üniversitenin özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri sunan merkezine yönlendirildikleri tespit edilmiştir. Tüm çocukların merkezde sunulan özel eğitim hizmetlerinden faydalandığı, zorunlu eğitim yaşına gelen çocuklardan beşinin hem MEB'e bağlı özel alt sınıflara, hem de merkezdeki eğitimlerine devam ettikleri, üçünün engellerinden dolayı fizik tedavi ve rehabilitasyon programına katıldıkları, beş çocuğun ise ihtiyaçları ve yetenekleri doğrultusunda merkezde sunulan temel hareket eğitimi, oral-motor terapi, seramik eğitimi vb. eğitimlere katıldıkları belirlenmiştir. Bu sonuca göre engelli çocukların o dönemde mevcut şartlarda katılabildikleri tüm hizmetlerden faydalandıkları söylenebilir. Yapılan görüşmelerde ailelerin çocuklarıyla birlikte eğitim etkinliklerine katıldıkları, merkez bünyesindeki psikososyal servis, özel eğitim, fizik tedavi ve rehabilitasyon birimlerinde görev yapan uzmanlardan ihtiyaç duyduklarında destek aldıkları da belirlenmiştir. Araştırmaya katılan ailelerin şimdi birer yetişkin olan engelli çocuklarının tanındıkları o dönemde (tahmini 1980 ve sonrası), oldukça yeni sayılan bu hizmetleri alabildikleri için şanslı oldukları ve bu hizmetleri alabilmelerinde yaşadıkları ilin ve ilde bulunan üniversitenin önemli katkı sağladığı düşünülmektedir.

Ülkemizde konuyla ilgili alanyazına bakıldığında özel eğitime yönelik yasal, sistemli çalışmaların 20. yüzyılın başlarına kadar dayandığı görülmektedir. 1926 yılındaki Türk Medeni Kanunu, 1949 yılındaki Korunmaya Muhtaç Çocuklar Yasası ve 1957 yılında çıkarılan 6660 sayılı yasayla korunmaya muhtaç çocuklardan özel eğitime gereksinimi olan çocukların eğitimi (yetersizliği olan ya da özel yeteneği olanlar) Milli Eğitim Bakanlığı'nın güvencesi altına alınmıştır. 1970'li yıllardan itibaren ise 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu ve 573 sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmündeki Kararname ile engelli çocuklara yönelik eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri, içerik ve sunum açısından yasal zemine oturmuş, 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun ile de engelliliğin önlenmesi, eğitim rehabilitasyon, istihdam, bakım ve sosyal güvenliğe ilişkin sorunların çözülmesi, her bakımdan gelişmeleri ve önlerindeki engellerin kaldırılmasına yönelik tedbirler alınması, topluma katılımlarının ve sunulacak hizmetlerin koordinasyonunun sağlanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda korunmaya, bakıma veya yardıma ihtiyacı olan aile, çocuk, engelli, yaşlı ve diğer kişilere sosyal destek ve hizmetler sunulmaya başlanmıştır. 2007 yılında çıkarılan 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile engelli bireylerin özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerini özel öğretim kurumlarından almalarına imkân tanınmıştır. Bu kurumlarda engelli bireylerin iletişim ve konuşma ile ilgili problemlerini çözümlenmek, bilişsel, motor, duyuşsal, sosyal-duyuşsal ya da davranış problemlerini ortadan kaldırmak, etkilerini minimum düzeye indirmek, sahip oldukları becerilerini fonksiyonel olarak kullanabilmelerini sağlamak, bağımsız yaşam becerilerini geliştirmek amaçlanarak hizmetlere ulaşım hizmeti de eklenmiştir. Devlet, engelli çocukların ilgili hizmetlere erişebilmesi ve bu hizmetlerden faydalanabilmelerini sağlamak için, aileler adına özel öğretim kurumlarına ödeme yapmayı da üstlenmiştir (Metin, 2017, s. 328, 329, 330; Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018; Seylim, 2021, s. 2220, 2221). Günümüzde Çocuklar için Özel Gereksinim Raporu/ÇÖZGER (2019) ve Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği (2018)'ne göre bebeklik döneminden itibaren çocuğun toplumsal yaşama eşit katılabilmesi için bedensel ya da gelişimsel işlev kısıtlılığı olmayan bireylerden farklı sağlık, eğitim, rehabilitasyon, cihaz, ortez, protez, çevresel düzenlemeler ve diğer sosyal ve ekonomik haklara ve hizmetlere erişimleri resmi devlet kurumları ve özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri tarafından sağlanmaktadır.

Araştırmada merkeze devam eden yedi aileden dördünün devletten maddi destek aldıkları, üç ailenin ise almadıkları ancak belediyenin sağladığı imkânlardan faydalandıkları, ailelerin merkez bünyesindeki psikososyal

servis hizmetlerinden gerekli destekleri aldıkları bulunmuştur. Engelli çocuğa sahip ebeveyn olmak diğer ebeveynlerin sahip oldukları sorumluluklara ek olarak maddi, manevi ve çocuklarının durumlarına göre sağaltımı içeren birtakım zorluklarla başa çıkmayı gerektirmektedir. Engelli çocuğun yaşı, sahip olduğu gelişimsel özellikleri, yetersizlikleri daha fazla tıbbi müdahaleye-rehabilitasyona, eğitime ya da özel şartlara/ihtiyaçlara yol açabilmektedir. Bu, ebeveynlerin iş ve ev yaşamlarına ilişkin önemli kararlar almasını ve düzenlemeler yapmasını gerektirebilmektedir. Örneğin sağlık sorunu olan bir çocuk için, uygun uzmanların ve hizmetlerin sağlanması ekonomik koşulları zorlayabilir. Eğer bu süreç gerektiren bir durumsa, sürecin başarılı bir şekilde işleyebilmesi için zamanın iyi planlanması ya da destek sağlayabilecek diğer kişilerin (aile üyeleri, akrabalar vb.) bulunması gerekebilir. Farklı bir açıdan bakılacak olursa ailenin karşı karşıya kaldığı bu maddi, manevi zorluklar aile üyelerinin topluma, işgücüne katılımını da etkilemekte ve giderek sosyal bir dışlanmaya da yol açmaktadır (Kumcağız ve diğerleri, 2018, s. 2; Özen, 2015, s. 115, 135; Özsoy ve diğerleri, 2006, s. 70; Uğuz ve diğerleri, 2004, s. 42, 43.). Tüm bunlar düşünüldüğünde engelliliğin sadece bir kişiyi değil ona bakım veren diğerlerini de etkilediği anlaşılabilmektedir.

2005 tarihli 5378 sayılı Engelliler Hakkındaki Kanun engellilerin temel hak ve özgürlüklerden faydalanmasını, toplumsal hayata diğer bireylerle eşit koşullarda tam ve etkin katılımının sağlanmasını ve engelliliği önleyici tedbirlerin alınması için gerekli düzenlemelerin yapılmasını amaçlamaktadır. Bu kanun ile engelli bireylere, engelli aylığı, bakıma muhtaç engelli aylığı, kurumda bakım hizmetleri, evde bakım hizmetleri gibi hizmetlerin sunulması, belediye, Devlet Demir Yolları ve Türk Hava Yolları'na ait toplu taşıma araçlarından ücretsiz veya indirimli olarak yararlanabilmesi, belediye ve devlet tiyatroları gösterilerini ücretsiz izleyebilmesi sağlanmaktadır. Kullandıkları araç ve gereçler varsa il-ilçe Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından temin edilebilmektedir. Sürücü belgesine sahip engelli bireyler, yurt içinden aldıkları özel tertibatlı otomobillerde, katma değer vergisi indiriminden yararlanmakta ve taşıt alım vergisinden muaf tutulmaktadır. Çalışma yeterliliğine sahip olabilen engelli bireyler için meslek edindirmeye yönelik yaygın ve örgün eğitimler düzenlenmekte nitelikli iş gücü haline getirilmeye çalışılmaktadır. Devlet kurumlarında yer alabilmeleri amacıyla kadrolara da yerleştirilmektedirler. 2004 yılında yürürlüğe giren 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu ile büyük şehirlerde engelli bireylere yönelik sağlık, eğitim, kültürel ve sosyal hizmetlerin sunulması için gerekli fiziksel düzenlemeler yapılması (erişilebilirlik), tesisler kurulması, etkinlikler planlanması, gerekli kurum ve kuruluşlar ile iş birliği yapılması hususunda yetki ve sorumluluklar belediyelere verilmiştir. Ancak kanunda bahsi geçen yetki ve sorumlulukların tüm belediyeler tarafından yerine getirildiği tam anlamıyla söylenememektedir. Ayrıca engelliliğe ilişkin kanun ya da mevzuatlara bakıldığında odak noktasının engelli bireyler olduğu görülmekle birlikte ailesinin ya da bakım veren kişilerin psikolojik, fiziksel, sosyal ya da maddi olarak iyi oluşlarına ilişkin düzenlemelerin oldukça sınırlı olduğu görülebilmektedir. Araştırmaya katılan ailelerin devam ettikleri merkezde çocuklarının yanı sıra kendileri için de eğitimlere katılmaları ve merkezin psikososyal servisinde destek alabilmelerinin önemli bir hizmet olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Araştırmaya katılan ailelerden beşi eğitim sürecinde ulaşım ve yemek hizmetleri konusunda zorluk yaşadıklarını, dördü yaşadıkları zorlukların daha çok çocuklarının engel durumlarından kaynaklandığını belirtmişlerdir. Fiziksel engele sahip çocuğu olan ailelerle, OSB tanılı çocuğa sahip olan aileler, toplu taşıma araçlarını kullanırken oldukça zorlandıklarını, çocuklarının özellikleri ya da davranışları nedeniyle yolcuların ya da şoförlerin rahatsız edici bakışlarına, sözlü eleştirilerine maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Farklı kültürlerde yapılan çalışmalarda ailelerin çocuklarının davranış problemleri yüzünden rahatsız edici ya da meraklı bakışlar, sözel eleştiriler gibi olumsuz deneyimler yaşadıkları ve dışlanma ile karşılaştıkları bulunmuştur (Arslan 2011, s. 1; Divan ve diğerleri, 2014, s. 1; Gona ve diğerleri, 2016, s. 2; Yavuz, 2016, s. 66). Yemek konusunda ise aileler o dönemde MEB okullarında yemek hizmetinin olmadığını, devam ettikleri merkezde öğlen yemeği ihtiyaçlarını üniversite hastanesinin yemekhanesinden karşıladıklarını, ancak çocuklarını yemekhaneye götürürken oldukça problem yaşadıklarını belirtmişlerdir. Çalışma grubunda ve bugün 30 yaşının üzerinde olan engelli bireylerin, geçmiş dönemde yaşadıkları sorunların hem hizmet aldıkları kurumların hem de ailelerinin imkânlarının sınırlı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Günümüzde yasal mevzuatlarda yer alan "engelli hakları", artık insan hakları kapsamında değerlendirilmektedir. Hem merkezi yönetim hem de yerel yönetimler açısından özellikle erişilebilirlik ve sosyal imkânlar hususunda ciddi adımlar atılmakla birlikte hala istenilen düzeyde değildir. Araştırmada bahsi geçen o dönemde, toplumun engelli bireylere yönelik tutum ve davranışları, engellilere yönelik hizmetlerin yaygın olmayışı, erişilebilirlik imkânının sağlanmaması, ailelerin bu konudaki problemlerinde ne kadar haklı olduklarını da göstermektedir.

Çalışma grubunu oluşturan yedi aileden beşi alınan eğitimin çocuklarının gelişimine katkısı olduğunu belirtmişlerdir. Ailelerden ikisi çocuklarının okuyabildiklerini, basit dört işlemi yapabildiğini, üçü çocuklarının

asgari düzeyde öz bakım becerilerini kazanabildiğini, üçü de çocuklarının motor becerilerinin geliştiğini belirtmişlerdir. Hatta ailelerden birisi çocuğunun, eğitim sayesinde çalıştığını ve emekli olduğunu da belirtmiştir. Bu sonuç eğitim ve rehabilitasyonun, çocukların gelişimleri üzerindeki etkisinin aileleri tarafından fark edildiği yönünde yorumlanabilir. Engelli bireylerin bedensel, zihinsel ve ruhsal olarak farklı gelişmesi, öğrenme kapasitelerinin farklı olması, duyu durumlarının ve algı düzeylerinin farklı olması, onlar için farklı eğitim programlarını zorunlu kılmaktadır (Mengi, 2020, s. 21). Bu programlar çocukların özelliklerine ve ihtiyaçlarına göre programın planlanmasında, etkinliklerin uygulanmasında, eğitim materyallerinin içeriğinde, eğitim ortamlarında vb. konularda düzenlemeler gerektirmektedir. İyi hazırlanan ve uygulanan programların çocuklara, ailelerine ve öğretmenlerine katkısı herkes tarafından kabul edilmektedir. Alanyazındaki çeşitli araştırmalarda okul öncesi eğitimi, eğitim ortamının, materyallerinin, etkinliklerinin diğer öğretim kademelerine göre çeşitli olması, müfredatının gelişim temelli olması sebebiyle, gelişimsel risk taşıyan ve engelli küçük çocuklar için ilk özel eğitim olarak nitelendirilebilmektedir (MEB, 2013; Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 2018). Engelli küçük çocuklarla yapılan çalışmalarda okul öncesi eğitimin çocukların gelişimlerini desteklediğine dair önemli sonuçlar bulunmaktadır. Örneğin; Kırkıç & Sayan (2020) destek eğitim odalarında verilen eğitimin okul öncesi kaynaştırma öğrencilerinin psikomotor, bilişsel, dil ve özbakım becerileri üzerinde olumlu etkisi olduğunu, Çerezci (2015) okul öncesi eğitimin özel gereksinimli küçük çocukların en çok sosyal gelişimini ve onu takiben sırasıyla dil, bilişsel, özbakım ve motor gelişim alanlarını desteklediğini, Gottfried ve diğerleri (2019) anaokulu eğitimi alan engelli öğrencilerin bilişsel becerilerini arttırdığını bulmuşlardır. Özen & Ergenekon (2011) erken eğitim programlarına devam eden farklı engel ve yaş gruplarındaki gelişimsel yetersizliği olan çocuklara sunulan etkinlik temelli öğretim uygulamalarının çocukların gelişimlerini desteklediğini bulmuşlardır. Benzer sonuçlar farklı düzeylerde zihinsel yetersizliğe sahip çocuklarla yapılan çalışmalardan da elde edilmiştir. Araştırmacılar eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinden faydalanan çocukların eğitime bağlı olarak eğitsel performanslarının arttığını belirtmişlerdir (Camadan ve diğerleri, 2011, s. 9; Konuker ve diğerleri, 2014, s. 333; Yavuz, 2016, s. 65). Kale & Demir (2017) de destek eğitim odasında eğitim alan kaynaştırma öğrencilerinin, eğitim almayan kaynaştırma öğrencilerine nazaran Türkçe ve Matematik derslerindeki başarılarının arttığını belirtmişlerdir. Mengi (2020)'nin araştırmasında engelli bireylerin devam ettikleri özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde aldıkları eğitimler sonucunda Braille alfabesiyle okumaya geçebildikleri, psiko-motor becerilerinin geliştiği, çocukların ve ebeveynlerinin sosyal çevre ve arkadaş ortamına katılabildikleri, evden farklı bir ortamda bulunmanın ve kurulan ilişkilerin günlük yaşamlarını olumlu yönde etkilediği ve bağımsız yaşam becerilerini geliştirdiği bulunmuştur. Alanyazından elde edilen sonuçlarla bu çalışmadan elde edilen sonuçların benzerlik gösterdiği, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerinin engelli çocukların gelişimleri üzerine olumlu katkısı olduğu söylenebilir.

Araştırmada ailelere eğitimden beklentilerinin ne olduğu sorulduğunda tamamının özbakım konusunda çocuklarının kendi ihtiyaçlarını görebilir hale gelmelerini istedikleri bulunmuştur. Çocuklarının bireysel özellikleri ve yetersizliklerine bağlı olarak ailelerin, akademik, motor, sosyal beceriler konusunda da kendilerine yetebilir hale gelmelerini istedikleri bulunmuştur. Ailelerin bu beklentileri aslında çocuklarına sunulan eğitimden memnun olmalarına rağmen yeterince tatmin olmadıklarını göstermektedir. Bu sonucun ailelerin çocuklarının geleceğine ilişkin duydukları kaygıdan kaynaklandığı düşünülmektedir. Aileler çocuklarının ihtiyaçları olan becerileri kazandıklarında, kendi ihtiyaçlarını karşılayabileceklerine, bağımsız yaşayabileceklerine ve topluma daha uyum sağlayabileceklerine inanmaktadırlar. Ailelere, eğitime yönelik çözüm önerileri sorulduğunda ise ailelerden üçü eğitimin yaşam boyu ve okuldaki gibi her gün olması gerektiğini belirtirken OSB'li çocuğu olan iki aile ise çocuklarının özelliklerine dayanarak, ayrı eğitim almaları ve eğitimin içeriğinin zenginleştirilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Sağiroğlu (2006) çalışmasında ebeveynlerin, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden, çocuklarının gereksinimlerini karşılamaya yönelik, çocuklarının becerilerini geliştirmeye yönelik, mesleki beceriler edindirmeye yönelik eğitimler sunulmasını beklediklerini, sosyal aktiviteleri içeren etkinliklerin olmasını da istediklerini bulmuştur. Seylim (2021) de farklı engelleri olan çocuklara sahip 27 veli ile yapmış olduğu çalışmada aileler, çocuklarında akademik, sosyal ve duygusal anlamda ilerleme sağlandığından dolayı eğitim kurumlarından memnuniyet duyduklarını belirtmişlerdir. Aileler okul öncesi eğitimden faydalanan çocuklarının dil gelişimlerinin hızlandığına, destek eğitimi alan çocuklarının derslerinde başarılı olduklarına, arkadaşlarıyla anlaşabildiklerine dikkat çekmişlerdir. Ebeveynlerin özel eğitim sınıflarıyla ilgili ulaşım, ücretsiz yemek sorunu, fiziki kapasite ve materyal yetersizliği, ücretli öğretmen sorunu, okula devamsızlık gibi sorunlardan bahsettikleri bulunmuştur. Aileler, sorunların çözümü için özel eğitim ihtiyacı olan çocuklara okul öncesi eğitimin ücretsiz olmasını, evde eğitim uygulamasının okul öncesi dönemde

yaygınlaştırılmasını, özel eğitim sınıfı ve destek eğitim odalarının engel gruplarına göre düzenlenmesini önermektedirler.

Yetişkin engelli bireylerin eğitim sonrasında bağımsız yaşam becerilerine ilişkin görüşlerinde; yedi aileden üçü, çocuklarının kendileriyle; üçü evle ilgili sorumlulukları alabildiklerini, dördü ise çocuklarının kendileriyle ya da evle ilgili herhangi bir sorumluluk alabilecek beceriye sahip olmadıklarını belirtmişlerdir. Engel derecesi orta ve hafif düzeyde olan bireyler içinse kendileriyle ve evle ilgili sorumluluk almaları, ailesiyle, yakın çevresiyle ilişki kurabilmeleri daha olası bir sonuçtur. Bağımsız yaşam becerileri zihin engelli bireyin hiç kimseye bağımlı olmadan yaşayabilmesi için gereklidir. Bağımsız yaşam becerileri; başarıyla ilgili temel becerileri (akademik beceriler), uyumsal becerileri (kişisel ve duygusal beceriler, sosyal beceriler), günlük yaşam becerilerini (öz bakım becerileri, tüketici becerileri, ev içi becerileri, sağlık bakımı) ve mesleki hazırlık ve mesleki becerileri içermektedir. Engelli bireylerin bağımsız yaşam becerilerinden günlük yaşam becerilerini gerçekleştirmede zorluklar yaşadığı çeşitli çalışmalarda belirtilmektedir. Bu becerilerin öğrenilmesi, engelli bireylerin diğer insanlara bağımlılıklarını azaltmaktadır (Wu, 2011, s. 14). Eğitim hayatının, engelli bireylerin bağımsız yaşam becerilerini kazandırması beklenmektedir. Yetişkin engelli bireylerin bağımsız yaşam becerilerini asgari düzeyde kazanmış olması bile onların yaşam kalitelerinin iyileştirilmesinde fark yaratmaktadır (Alwell & Cobb, 2009, s. 82; Çankaya, 2013, s. 29). Günlük yaşam becerilerinin kazanılması engelli bireylerin özyeterliliklerini arttırdığı gibi (Gooden-Ledbetter ve diğerleri, 2007) toplum tarafından sosyal olarak dışlanmalarının da önüne geçmektedir (Abbott & Mc Conkey, 2006, s. 275; Hall, 2010, s. 105; McConkey ve diğerleri, 2005, s. 10). Bunun yanı sıra günlük yaşam becerilerini bağımsız olarak gerçekleştirebilen engelli bireylerin mesleğe yönelik becerileri kazanmaları ve sürdürmeleri olası olmaktadır (Wistow & Schneider, 2003, s. 166).

Araştırmaya katılan ailelerden ikisi çocuklarının sadece kendileriyle, ikisi sadece aile üyeleriyle, beşi de çocuklarının yakın çevresi ile ilişki kurabildiklerini belirtmişlerdir. Beş aile çocuklarıyla; alışverişe, aile arkadaş toplantılarına seyahate, denize ya da pikniğe gidebildiklerini ifade etmişlerdir. Ailelerden beşi çocuklarının özelliklerinden dolayı ev dışında yapılan kalabalık etkinliklere katılmakta zorlandıklarını belirtmişlerdir. Ailelerin tümü sosyal etkinliklere katılırken sosyal kabulle ilgili sorunlar yaşadıklarını, dışlandıklarını belirtmişlerdir. Araştırma kapsamında değerlendirilen engelli bireylerin engel türleri (OSB ve Serebral Palsi) ve dereceleri (ağır) dikkate alındığında kendileriyle ve evle ilgili sorumlulukları almakta zorlanmaları olağan kabul edilebilir. Özellikle iletişim ve sosyal becerilerdeki yetersizliklerle karakterize olan OSB'li ve ağır derecede zihinsel yetersizliğe sahip bireylerin kurdukları ilişkilerin ebeveynleri ve aile üyeleri ile sınırlı olması da anlaşılabilir. Bu sonuçta engelli bireylerin ailelerinin de etkili olduğu düşünülmektedir. Ailelerin çeşitli sebeplerle engelli çocuklarının sorumluluklarını üstlenmeleri, yeni deneyimlere fırsat tanımamaları, diğerlerinden korumak için sosyal ilişkileri ve etkinlikleri sınırlandırmaları bu sonuca yol açmış olabilir. Öte yandan ailelerin yaşadıkları olumsuz duygu ve deneyimler de onları bu şekilde karar almaya ve davranmaya yöneltmiş olabilmektedir. Ülkemizin toplum yapısına bakıldığında, toplumu oluşturan ailelerin çoğunlukla geleneksel kültürel, ahlaki ve insani değerler açısından iş birliği ve korumacı bir özelliği olduğu söylenebilir. Aile herhangi bir problemi olmayan bireyler için bile, maddi-manevi destek ve koruma görevi üstlenmişken engelli bireyler için aile sağlık, bakım, beslenme, eğitim, istihdam, koruma, destek vb. birçok konuda sorumluluğu üstlenmiş yaşamsal öneme sahip bir kurum haline gelmektedir. Ebeveynler kendilerinden sonra çocuklarının yaşamlarını bağımsız bir şekilde sürdürebilmelerini istemelerine rağmen çocuklarının bu becerileri kazanmalarının önündeki engel olabilmektedirler. Çocuklarının sorumluluklarını üstlenerek, onların işlerini yaparak çocuklarının körelmesine yol açmaktadırlar. Ebeveynlerin bu tutumları toplumun engelli bireylerin gelişim gösteremeyeceğine dair ön yargı geliştirmesine neden olabilmektedir. Bazı ailelerde ebeveynler engelli çocuklarının bakımında diğer aile üyelerine güvenemedikleri gibi yakın çevresindeki bireylere de güvenememektedirler. Bu da hem ailenin hem de engelli bireylerin sosyal ilişkilerini kısıtlamaktadır (Kesgin, 2014, s. 4-5; Öztürk ve diğerleri, 2017, s. 56-57). Engelli çocukların davranışlarında problem var ise aile kendilerinin ve çocuklarının olumsuz tutum ve davranışlara maruz kalmaması için toplumdan izole olmayı tercih etmektedir ki, bu engelli bireylerin toplumdaki görünürlüğünü ortadan kaldırmakta ve onlara yönelik uygulamaların gerçekleşmemesine neden olmaktadır.

Aileler yakın çevre olarak; akrabalarını, komşularını ve güven duydukları yıllardır alışveriş yaptıkları çeşitli iş sahiplerini tanımlamışlardır. Ailelerin sosyal etkinliklere katılırken sosyal açıdan dışlanabildiklerini düşünmeleri ya da hissetmeleri, toplum olarak hala bireysel farklılıklara yönelik olumlu tutum ve davranış sergileyemediğimiz bir göstergesi olmaktadır. Divan ve diğerleri (2014), OSB'li çocuğu olan ebeveynlerin çocuklarının uygunsuz davranışlarından dolayı kendilerini sosyal yaşamdan uzaklaştıklarını, bakım sürecinde de

maddi ve manevi olarak zorlandıklarını ve yeterli destek alamadıklarını bulmuşlardır. Gona ve diğerleri (2016), Kenya’da yaşayan otizmlili çocuklara sahip ebeveynlerin, çocuklarına göre uygun tedavinin olmaması, otizmden dolayı ebeveynlerin damgalanma, maddi ve manevi sıkıntılar yaşama gibi sorunlar yaşadıklarına dikkat çekmişlerdir.

Araştırmaya dâhil olan ailelerin tümü kendilerinden sonra engelli çocuklarının geleceklere konusunda kaygılandıklarını, engelli çocuklarının ileriki yaşamları için bakım/huzur evlerinin kurulması gerektiğini belirtmişlerdir. Ailelerin üçü çocuklarının eğitimle ilgili beklentilerinin olduğunu ifade ederek eğitimin yaşam boyu sürdürülmesini önermişlerdir. Ayrıca ailelerin tümü engelli çocukları için geziler sosyal etkinlikler ve hobi kursları ya da atölyeler oluşturulmasını da önermişlerdir. Yapılan çeşitli çalışmalarda engelli çocukların hemen hemen yaşamın her anında birisine ihtiyaç duyması, temel ihtiyaçlarının karşılanmasındaki güçlükler, evin geçiminin sağlanması, aile düzeninin sürdürülmesi gibi sorumlulukların ebeveynleri olumsuz bir şekilde etkilediği, engelli çocukla ilgili sorumluluklarda ebeveynlerin yalnız kaldığı bulunmuştur (Oktar & Yıldız, 2019, s. 467; Özsoy ve diğerleri, 2006, s. 70-76). Yapılan bazı çalışmalarda da engelli çocuk ailelerinin kendi yaşamları sona erdiğinde çocuklarına ne olacağı kaygısı yaşadıkları ortaya konmuştur (Dereli & Okur, 2008, s. 168; Özsoy ve diğerleri, 2006, s. 69; Ersan & Kizir, 2016, s.299; Uğuz ve diğerleri, 2004, s. 42; Top, 2009, s. 34). Oktar & Yıldız (2019) çocuğunun bakımını üstlenen anneleri ölüm kaygısına sürükleyen faktörlerin başında, annelerin sosyal politikalara dair yeterince bilgilerinin olmamasını belirtmişlerdir. Araştırmacılar evde bakım hizmeti, yatılı bakım ve rehabilitasyon, engelsiz yaşam merkezi, umut evi projesi, geçici ve misafir olarak bakım hizmeti, aile danışma ve rehabilitasyon merkezleri, evde bakıma destek hizmeti gibi hizmetlerin devlet tarafından engelli bireylerin geneli için sunulduğunu belirtmişlerdir. Yasal mevzuatlar ile güvence altına alınsa bile; gerek yapılan bu çalışmadan gerekse alan yazındaki çalışmalardan elde edilen bulgulara göre ebeveynlerin kendilerinden sonra çocuklarının geleceklere ile ilgili kaygılarının devam edeceği söylenebilir.

Sonuç olarak zorunlu eğitim çağını geçmiş olan engelli bireylerin günümüzde sosyal yaşama katılım durumlarını incelemek amacıyla yapılan çalışmada; yetişkin engelli bireylerin tümü tanılandıkları dönemde, yaşadıkları ildeki üniversiteye bağlı merkezden özel eğitim ve rehabilitasyon, temel hareket eğitimi, oral-motor terapi, seramik eğitimi vb. hizmetler almışlar ve MEB’e bağlı özel eğitim okullarına devam etmişlerdir. Ailelerin de merkezin sunduğu psikososyal hizmetlerden faydalandıkları bulunmuştur. Çalışmaya grubundaki ailelerin yarısının devletin sağladığı maddi destekten, bir kısmının belediyelerin sağladığı imkânlardan faydalandıkları belirlenmiştir. Aileler çocuklarının eğitim süreçlerinde ulaşım ve yemek konusunda zorluklar yaşamışlar, fiziksel engel ve OSB’li çocuğa sahip ailelerin çocuklarının yetersizliklerinden dolayı toplu taşıma araçlarını kullanırken zorlandıkları, olumsuz tutum ve davranışlara maruz kaldıkları tespit edilmiştir. Ailelerin büyük bir kısmı eğitimin çocuklarının gelişimine katkı sağladığını belirtmişlerdir. Zorunlu eğitim yaşını geçmiş engelli bireylerden bazılarının (üç çocuk) kendisi ve evle ilgili sorumluluk alabildiği, büyük bir kısmının ailesi ve yakın çevresi ile ilişki kurabildiği bulunmuştur. Ailelerin çocuklarıyla birlikte bazı sosyal etkinliklere katılabildikleri, ancak kalabalık etkinliklere katılmayı tercih etmedikleri tespit edilmiştir. Ailelerin tamamı eğitim sürecinde, sosyal açıdan olumsuz tutum ve davranışlara maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir. Ailelerin ilk sırada ifade ettikleri olumsuzluk, MEB bünyesindeki özel alt sınıflara devam eden engelli çocukların, diğer sınıflardaki akranları, diğer aileler hatta bazı öğretmenler tarafından kabulünde yaşanan zorluklardır. Diğer bir olumsuzluk, geçmiş dönemde özel alt sınıflarda eğitime ilişkin imkânların sınırlı olması, bunu giderilebilmek için müracaat ettikleri birimler tarafından gerekli desteği görememeleri, özel eğitime yeterince önem verilmemesidir. Yöneticilerin, ailelerin ve eğitimcilerin engelli çocuklara yönelik tutum ve düşüncelerinden dolayı başka bir kuruma ya da ayrı eğitime yönlentmeleri de aileler için oldukça zorlu ve üzücü bir süreç yaşamalarına sebep olmuştur. Çalışma grubundaki ailelerin çocuklarını kabul edebilecek ya da hoşgörü ile yaklaşabilecek okul ve öğretmen arayışları da önemli bir güçlük olmuştur. Ailelerin tümünün kendilerinden sonra engelli çocuklarının geleceklere konusunda kaygılandıkları, bu kaygılarının giderilebilmesi için çocuklarına uygun bakım/huzur evlerinin kurulmasının önemine dikkat çektikleri belirlenmiştir. Ayrıca aileler özel eğitimin yaşam boyu sürdürülmesini, çocukları için sosyal etkinlikler planlanmasını ve hobi edinmelerini sağlayacak kurslar ya da atölyeler oluşturulmasını da talep etmişlerdir.

Yapılan bu çalışmada günümüzde birer yetişkin olan engelli bireylerin geçmiş dönemde, tanılanma, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine katılma konusunda iyi bir başlangıç yaptığı, yeteneklerini geliştirmeye yönelik eğitimlere katıldıkları, MEB’e bağlı özel eğitim okulları ve özel eğitim kurumları ile eğitimlerini sürdürebildikleri belirlenmiştir. Ailelerce eğitimin çocukların gelişimine katkı sağladığı belirtilse de çalışma grubundaki engelli bireylerin büyük bir kısmının kendileriyle ya da ev ile ilgili herhangi bir sorumluluk alamamaları bağımsız yaşam becerilerini kazanamadıklarını ve ailelerinin üzerindeki bakım sorumluluğunu

hafifletemediklerini göstermektedir. Bu sonuç bağımsız yaşam becerilerinin kazandırılması için eğitimin içeriğinin ve niteliğinin yeniden gözden geçirilmesinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ailelerin engelli çocuklarıyla ilgili gelecek kaygısının azaltılabilmesi için özellikle bağımsız yaşam becerilerinin, eğitim içeriklerinin ve etkinliklerinin öncelik haline gelmesi önemli görülmektedir. Özel eğitim kurumları tarafından engelli bireylere yönelik hizmet çeşitliliğinin daha çok eğitim ve rehabilitasyon ile sınırlı olması, ailelerin çocuklarına yönelik kültürel ve sosyal etkinlik taleplerini gündeme getirmektedir. Özellikle engelli bireylere yönelik yapılacak bu gibi organizasyonlar hem onların becerilerini test edebilecekleri fırsatlar yaratacak hem de sosyal destek sağlayacaktır. Ailelerin çocuklar konusunda sosyal hizmetler ve haklar konusunda bilgilendirilmeye ve desteklenmeye ihtiyaçları olduğu düşünülmektedir. Ailelerin çocuklarıyla ilgili gelecek kaygılarının ortadan kaldırılamayacağı açıktır. Ancak yapılacak bilgilendirmeler ve yönlendirmeler ile bu kaygı hafifletilebilir. Çalışma grubunu oluşturan ailelere ulaşmanın zorluğu, iletişime geçilen ailelerin bir kısmının yaşadıkları hayal kırıklıkları ve kırgınlıklar sebebiyle araştırmaya katılmayı reddetmeleri, engelli bireylere ilişkin verilere erişimdeki güçlük ya da sınırlı erişim veri çeşitliliğini sınırlandırmıştır. İleride yapılacak çalışmalar için veri çeşitliliğinin sağlanması en büyük katkıyı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Abbott, S. & McConkey, R. (2006). The barriers to social inclusion as perceived by people with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disabilities*, 10(3), 275-287.
- Akçin N. (2017). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar. S.Rakap & S. Kalkan (Eds.), *Özel Gereksinimli Çocukların Eğitimi* (ss142-167). Nobel Yayınevi.
- Alwell M. & Cobb B. (2009). Functional life skills curricular interventions for youth with disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32(2), 82-93.
- Arslan, S. (2011). *İstanbul'da otistik çocuklar eğitim merkezlerindeki öğrenci ebeveynlerinin yaşamları boyunca karşılaştıkları sorunların incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Ateş, S.(2019). *Otizm spektrum bozukluğundan etkilenmiş çocukların annelerinin okulöncesi eğitim hizmetleri sürecine ilişkin deneyimlerinin incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Okan Üniversitesi].
- BM Engelli Hakları Sözleşmesi, Resmi Gazete, 27288, (14 Temmuz 2009). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/07/20090714-1.htm> adresinden 01.12.2021 tarihinde erişildi.
- Burcu, E. (2015). Türkiye’de yeni bir alan: ‘engellilik sosyolojisi’ ve gelişimi. *Sosyoloji Konferansları*, 52 (2), 319-341.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2015). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (19.Baskı) Pegem Akademi.
- Camadan, F., Özer, R. & Şen, G. (2011). Zihinsel engelli öğrencilerin aldıkları eğitimlerin değerlendirilmesi (Rize İli Örneği). *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (I-II), 9-20.
- Çankaya S. (2013). *Zihin engellilere özbakım ve ev içi becerilerinin öğretiminde ailelere yönelik beceri öğretimi yazılımının geliştirilmesi ve değerlendirilmesi* [Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi].
- Çerezci, Ö. (2015). *Okul öncesi eğitim kurumlarında yapılan kaynaştırma eğitimi uygulamalarının kaynaştırma kriterleri açısından değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Çocuklar İçin Özel Gereksinim Değerlendirmesi Hakkında Yönetmelik, Resmi Gazete, 30692, (20 Şubat 2019). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/02/20190220-1.htm> adresinden 20.02.2022 tarihinde erişildi.

- Demirtaş, Z.(2019). Uluslararası antlaşmalar çerçevesinde engellilerin eğitim hakkı. *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu*, 2, 39-59.
- Dereli, F. & Okur, S.(2008). Engelli çocuğa sahip olan ailelerin depresyon durumunun belirlenmesi. *Yeni Tıp Dergisi*, 25, 164-168.
- Divan, G., Vajaratkar, V., Desai, M. U., Strik-Lievers, L. & Patel, V. (2012). Challenges, coping strategies, and unmet needs of families with a child with autism spectrum disorder in goa, india. *Autism Research*, 5(3), 190-200.
- DSÖ (2011). Dünya engellilik raporu yönetici özeti, <http://siteresources.worldbank.org/TURKEYINTURKISHEXTN/Resources/451328710754698/YoneticiOzeti.pdf> adresinden 21.12.2021 tarihinde erişildi. 5687-
- Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2022). Engelli ve yaşlı istatistik bülteni, Nisan 22. https://www.aile.gov.tr/media/108892/eyhgm_istatistik_bulteni_nisan2022.pdf adresinden 06.05.2022 tarihinde erişildi.
- Erişkinler İçin Engellilik Değerlendirmesi Hakkında yönetmelik (2019). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/02/20190220-2.htm> adresinden 15.01.2022 tarihinde erişildi.
- Ersan, T.D. & Kızır, M. (2016). Williams sendromu olan bireylerin ailelerinin deneyimlerinin ve karşılaştıkları güçlüklerin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 17(3), 299-316.
- Glascoe, F.P. (2000) Detecting and addressing developmental and behavioral problems in primary care. *Pediatric Nursing*. 26(3):251-257. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12026388> adresinden 08.02.2022 tarihinde erişildi.
- Gooden-Ledbetter, M.J., Cole, M.T., Maher, J.K. & Condeluci, A. (2007). Self-efficacy and interdependence as predictors of life satisfaction for people with disabilities: Implications for independent living programs. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 27(3), 153–161, <https://content.iospress.com/articles/journal-of-vocational-rehabilitation/jvr00394> adresinden 10.02.2022 tarihinde erişildi.
- Gona, J. K., Newton, C. R., Rimba, K. K., Mapenzi, R., Kihara, M., Vijver, F. V. & Abubakar, A. (2016). Challenges and coping strategies of parents of children with autism on the Kenyan coast. *Rural Remote Health*, 16(2), 1-15.
- Gottfried, A. M., Sublett, C. & Kirksey, J., J. (2019). Students with disabilities attending fulldayversuspart-day kindergarten:short-and long-term effects on achievement. *Early Childhood Research Quarterly*, (49), 175 – 187.
- Gündüz, F.N. (2022). *Engelli çocuğa sahip olan ailelerin eğitim hizmeti ve hakkına ilişkin algıları ve bilgi düzeylerinin incelenmesi* [Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi].
- Halfon, N., Regalado, M. Sareen, H., Inkelas,M., Peck Reuland, C.H. & Glascoe, F.P. (2004). Assessing development in the pediatric office. *Pediatrics*, 113; 1926-1933 <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/15173463/> adresinden 08.02.2022 tarihinde erişildi.
- Hall, S.A. (2010). *The social inclusion of young adults with intellectual disabilities: a phenomenology of their experiences* [Doctoral Thesis, University of Nebraska].

- Kale, M. & Demir, S. (2017). İlkokullardaki destek oda eğitiminin Türkçe ve matematik derslerindeki başarı üzerindeki etkisinin incelenmesi. *TÜBAV Bilim Dergisi*, 10 (4), 48-58.
- Karadağ, G. (2014). Özel gereksinimli olan çocuğa sahip ebeveynlerin yaşadığı zorluklar ve çözüm önerileri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 13(6), 491-494.
- Kesgin, B.(2014). Engellilere yönelik yerel sosyal politikalar. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 23(4),1-15.
- Kırkıç, K. A. & Sayan, A. (2020). Destek eğitim odalarında verilen eğitimin okul öncesi kaynaştırma öğrencilerinin gelişimine olan etkisinin incelenmesi. *Turkish Studies*, 15(2), 1121-1136.
- Konuker, R, Pirpir, A. D, Çiçekler, Y. C, Büyükbayraktar, G. Ç. & Uslu, B. (2014). Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde uygulanan zihinsel engelli birey destek eğitim programının hafif düzeyde zihinsel engelli çocukların görsel algı düzeylerine etkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 327-340.
- Köten E. & Erdoğan, B. (2014). *Engelli gençler, sosyal dışlanma ve internet*. İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
- Kritsotakis, G., Galanis, P., Papastefanakis, E., Meidani, F., Philalithis, A. E., Kalokairinou, A., & Sourtzi, P. (2017). Attitudes towards people with physical or intellectual disabilities among nursing, social work and medical students. *Journal of Clinical Nursing*, 26(23-24), 4951-4963.
- Kuleli-Sertgil, N. (2014). SIATT testi bebeklik döneminde gelişimsel gecikme riski değerlendirmesi ve eğitim programı oluşturulması. *Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 60-62.
- Kumcağız, H., Bozkurt, Y. & Kurtoğlu, E. (2018). Zihinsel engelli öğrencilerin ailelerinin gereksinimlerinin belirlenmesi. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(1), 1-9.
- McConkey, R., Walsh-Gallagher, D. & Sinclair, M. (2005). Social inclusion of people with intellectual disabilities: The impact of place of residence. *Irish Journal of Psychological Medicine*, 22(1), 10-14.
- MEB. (2013). Okul öncesi eğitim programı. <https://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooproram.pdf> adresinden 17.01.2022 tarihinde erişildi.
- Mengi, A. (2020). Engelli bireylerin gözüyle özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerindeki eğitim durumlarının incelenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 19-33.
- Metin, B. (2017). Engellilere yönelik sosyal politikalarda yerel yönetimlerin rolü: Keçiören belediyesi örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 19(1), 320-344.
- Moore, V. & Goodson S. (2003) How well does early diagnosis of autism stand the test of time? Follow-up study of children assessed for autism at age 2 and development of an early diagnostic service. *Autism*, 7(1), <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12638764/#:~:text=In%20common%20with%20other%20recent,overa1l%20by%20the%20second%20assessment>. adresinden 03.01.2022 tarihinde erişildi.
- Oktar, M.N. & Yıldız, R. (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin ölüm kaygısı ile sosyal politikalara güven ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(1), 463-498.
- Oliver, M. (2013). The social model of disability: thirty years on. *Disability & Society*, 28 (7). 1024-1026.

- Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği, 30471, (7 Temmuz 2018). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707-8.htm> adresinden 20.02.2022 tarihinde erişildi.
- Özen A. (2015). *Aile eğitimi: özel eğitime gereksinimi olan öğrenciler ve özel eğitim*. Pegem Akademi.
- Özen, A. & Ergenekon, Y. (2011). Özel eğitimde etkinlik temelli öğretim uygulamaları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 11(1), 351-362.
- Özsoy, A.S., Özkahraman, Ş. & Çallı, F.(2006). Zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin yaşadıkları güçlüklerin incelenmesi. *Aile ve Toplum*, 3(9), 69-77.
- Öztürk, Y.E., Şentürk, Ş. & Macit, Y. (2017). Evde bakım hizmeti alan engelli bireye sahip ailelerin bakım verme yüklerinin belirlenmesi: Amasya örneği. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1(1), 48-67.
- Palmer, M. & Harley, D. (2012). Models and measurement in disability: an international review. *Health Policy and Planning*, 27, 357-364.
- Sağiroğlu, N. (2006). *Özel Gereksinimli bireylere sahip ailelerin çocuklarının devam ettiği özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden beklentileri* [Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi].
- Sapancı, F. (2013). *Sağlık hizmetlerinde engellilik kavramı ve engellilerin sağlık hizmetlerinden yararlanmaları*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi].
- Senemoğlu N. (2005). *Gelişim ve öğrenme*. (12. Baskı) Gazi Kitabevi.
- Seylim, E. (2021). Veli görüşlerine göre engelli bireylerin eğitim hakkına erişim durumları: sorunlar ve çözüm önerileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (80), 2272-2292.
- Shakespeare, T. (2018). *Disability the basics*. (First Edition) Routledge.
- Top, Ü. F. (2009). Otistik çocuğa sahip ailelerin yaşadıkları sorunlar ile ruhsal durumlarının değerlendirilmesi: Niteliksel araştırma. *Çocuk Dergisi* 9 (1), 34-42.
- Uğuz, Ş., Toros F, İnanç, B.Y. & Çolakkadıoğlu, O. (2004). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların ailelerinin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerinin belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri*, 7: 42-47.
- Vinayagam, R.S. (2019). *Integrated evaluation of disability*. (First Edition) CRC Press.
- WHO. (2015). WHO global disability action plan, 2014-2021. WHO Document Production, 1-25.
- Wistow, R. & Schneider, J. (2003). Users' views on supported employment and social inclusion: A qualitative study of people in work. *British Journal of Learning Disabilities*, 31(4), 166-174.
- World Bank. (2011). World report on disability. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/213131468180899202/text/627830v200ENGL0ity0Summary00Arabic0.txt> adresinden 15.02.2022 tarihinde erişildi.
- World Bank. (2021). Disability inclusion. <https://www.worldbank.org/en/topic/disability#:~:text=Results-One%20billion%20people%2C%20or%2015%25%20of%20the%20world's%20population%2C,million%20people%2C%20experience%20significant%20disabilities> adresinden 10.02.2022 tarihinde erişildi.

- Wu, P.F. (2011). *The effects of video prompting and activity schedules on the acquisition of independent living skills of students who are deaf and have developmental disabilities* [Master Thesis, Graduate School of The Ohio State University].
- Yavuz, F.(2016). *Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin karşılaştıkları sosyal dışlanma sorunsalı üzerine bir araştırma* [Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıktık Koçman Üniversitesi].
- Yıldırım, A. & Şimşek, H.(2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (8.Basım), Seçkin Yayıncılık.
- Zajadacz, A. (2015). Evolution of models of disability as a basis for further policy changes in accessible tourism. *Journal of Tourism Futures*, 1(3), 189-202.
- Zheng, Q., Tian, Q., Hao, C., Gu, J., Tao, J., Liang, Z., Chen, X., Fang, J., Ruan, J., Ai, Q. & Hao, Y. (2016). Comparison of attitudes toward disability and people with disability among caregivers, the public, and people with disability: findings from a cross-sectional survey. *BMC public health*, 16(1), 1-10.
- 5580 Sayılı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği, (2012), Resmi Gazete, 28296, (18 Mayıs 2012). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707-8.htm> adresinden 20.02.2022 tarihinde erişildi.
- 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları ile Engelli ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik, (2016), Resmi Gazete, 29695, (26 Nisan 2016). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160426.htm> adresinden 15.12. 2021 tarihinde erişildi.
- 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun, Resmi Gazete, 25868, (7 Temmuz 2005). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf> adresinden 01.12.2021 tarihinde erişildi.

Yazar Katkı Oranı

Araştırma verilerinin toplanması, uygun yöntemin seçimi başta olmak üzere 2. yazarın araştırmaya katkısı %40'dur. Araştırmanın diğer süreçleri için birinci yazarın katkı oranı %60'tir.

Etik Beyanı

Bu çalışma T.Ü. Sosyal Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik kurulunun * E-29563864-050.04.04-62280 nolu kararı ile uygun bulunmuştur.

HOW AND WHEN CUSTOMER ENGAGEMENT UNDERLIES THE LINK BETWEEN FAMILY OWNERSHIP AND FIRM PERFORMANCE: A CONCEPTUAL FRAMEWORK

Sıddık BOZKURT¹, Serap SARP², David GLIGOR³

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1102174

Article History:

Received 12.04.2022

Accepted 13.09.2022

Keywords:

Family Firm,
Customer Engagement,
Strategic Emphasis,
Social Media Usage Intensity,
Social Media

ABSTRACT

With the rapid proliferation of social media, two-way interactions between customers and firms are increased in the past decade. This interactive communication helps firms increase customer engagement. For this reason, social media-driven customer engagement and firm performance have received academics' attention. However, the existing studies substantially focus on customers, and very little is known about firms' related factors (antecedents). Therefore, this study was designed to explain the missed relations from the firm focus. This study aims to develop a comprehensive conceptual framework of customer engagement that includes antecedents (firm's governance characteristics), consequences (firm performance), and moderators (family strategic emphasis and social media usage intensity). To explain the new relations, five theoretical propositions have been proposed. The study offers theoretical contributions that also help practitioners. The proposed new conceptual model expands the customer engagement literature. Furthermore, family firms can also get a competitive advantage over rivals by emphasizing their characteristics in their communication strategy.

AİLE MÜLKİYETİ VE FİRMA PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİYE MÜŞTERİ KATILIMI NASIL VE NE ZAMAN TEMEL OLUŞTURUR: KAVRAMSAL BİR ÇERÇEVE

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1102174

Makale Geçmişi:

Geliş 12.04.2022

Kabul 13.09.2022

Anahtar kelimeler:

Aile Firması,
Müşteri Katılımı,
Stratejik Önem,
Sosyal Medya Kullanım Yoğunluğu,
Sosyal Medya

ÖZ

Sosyal medyanın hızla yaygınlaşmasıyla birlikte müşterilerin ve firmaların birbirleriyle olan etkileşimi son on yılda hızla arttı. Bu etkileşimli iletişim, firmaların müşteri katılımını arttırmalarına yardımcı oldu. Bu nedenle, sosyal medya odaklı müşteri katılımı ve firma performansı akademisyenlerin ilgisini çekmiştir. Ancak, mevcut çalışmalar büyük ölçüde müşterilere odaklanmaktadır ve firmalarla ilgili faktörler (öncüller) hakkında bilinenler çok kısıtlı kalmaktadır. Bu nedenle, bu çalışmada ilişkiler, firma ile ilgili özelliklere odaklanarak müşteri katılımını açıklamak için tasarlanmıştır. Bu çalışma, müşteri katılımına ilişkin kapsamlı bir kavramsal çerçeveyi, öncülleri (firmanın yönetim özellikleri), sonuçları (firma performansı) ve moderatörleri (aile stratejik vurgusu ve sosyal medya kullanım yoğunluğu) kapsayacak bir biçimde geliştirmeyi amaçlamaktadır. Yeni ilişkileri açıklayabilmek için beş teorik önerme tasarlanmıştır. Önerilen yeni kavramsal model, müşteri bağlılığı literatürünü genişletmektedir. Ayrıca aile şirketleri, iletişim stratejilerinde kendi özelliklerini vurgulayarak rakiplerine karşı rekabet avantajı da elde edebilirler.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, siddikbozkurt@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3985-5925

² Dr. Öğr. Üyesi, Abdullah Gül Üniversitesi Yönetim Bilimleri Fakültesi İşletme Bölümü, serap.sarp@agu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2560-4105

³ University of Mississippi Department of Marketing ,dgligor@bus.olemiss.edu, ORCID: 0000-0003-0819-4754

Alıntılanak için/Cite as: Bozkurt, S., Sarp, S. ve Gligor, D. (2022), How And When Customer Engagement Underlies The Link Between Family Ownership And Firm Performance: A Conceptual Framework , Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 480-490.

INTRODUCTION

Customer engagement has received noticeable attention from both managers and academicians in recent years. Both groups are cognizant that keeping the customer engaged is essential for a firm's competitive advantage (Pansari & Kumar, 2017; Bozkurt et al., 2021; Gligor et al., 2022). Therefore, firms have been seeking different approaches for promoting their engagement with customers (Pansari & Kumar, 2017; Bozkurt et al., 2021). Moreover, a high level of customer engagement provides firms with several advantages such as customer satisfaction (Ahn et al., 2019), loyalty (Moriuchi, 2019), higher purchase intention (Prentice et al., 2019), word-of-mouth (Naumann et al., 2020), better firm performance in terms of higher profits, higher revenue, or bigger market share (Pansari & Kumar, 2017). In this regard, a plethora of studies have been exploring the drivers of CE (e.g., Pansari & Kumar, 2017; Sprott et al., 2009; Dessart, 2017; Gligor & Bozkurt, 2021).

With the emergence of social media platforms, such as Facebook, Twitter, LinkedIn, etc., managers and researchers have recognized the opportunities provided by these platforms in facilitating interactions between customers and firms. In 2020, the number of social media platform users worldwide reached 3.96 billion, and it is expected to exceed 4.41 billion active users by 2025 (Statista, 2022). Besides, more than 99% of well-known Fortune 500 companies use social media platforms to have more interactive continuous relations with customers (Cohen, H., 2018). Therefore, social media is an inevitable tool for firms' marketing strategies in this era. However, various studies have explored CE drivers in social media contexts to create a roadmap for firms and understand the CE phenomena more explicitly (e.g., Hollebeek et al., 2014; Shahbaznezhad et al., 2021; Boujena et al., 2021; Gligor & Bozkurt, 2021).

Existing studies related to customer engagement have mostly identified the antecedents of the CE from the customer-related factors. They have tended to focus on initial relations between customers and firms. However, previous studies on identifying customer engagement's antecedents are limited and neglect the firm-related factors such as firm characteristics and type of ownership. However, in addition to customer-related antecedents, we propose that there could be some antecedents that do not depend on customers' direct involvement with the firm but, instead, result from characteristics of the firm. In other words, there may be certain characteristics of the firm that the customer does not directly control. Thus, we aim to extend the knowledge on customer engagement by delineating a new framework. The proposed new conceptual framework provides a roadmap to understanding how certain firm characteristics related to a firm's corporate governance, such as founding family presence (or family firms), influence firm performance through customer engagement. Also, the study shed light on how the relationship between firm corporate governance and customer engagement is affected by family strategic emphasis and social media usage.

We argue that family firms' characteristics, such as concern for their future generation, emotional relationships with their employees, long-term relationships with their customers, and other unique characteristics allow them to enjoy higher levels of CE and performance. However, we argue that the positive impact of family firms on CE is magnified when the firm's strategic emphasis and social media usage intensity is lower.

The paper is structured as follows. First, we conceptualize the key concepts. Then we move on to the proposed conceptual framework and propositions development. Finally, the paper concludes with discussions, implications, limitations, and suggestions for future directions.

LITERATURE REVIEW

Customer Engagement Concept

Customer engagement (CE) is defined as "a customer's behavioral manifestations that have a brand or firm focus, beyond purchase, resulting from motivational drivers" (Van Doorn et al., 2010, p. 254). Behavioral manifestations can be either positive (e.g., posting a positive message about the firm on social media) or negative (e.g., spreading a negative message about the firm on social media). Previous research shows that CE is an important strategy for establishing strategic advantage (Kumar & Pansari, 2016). Thus, researchers have been exploring CE drivers in both online and offline contexts. However, with the rapid growth of social media usage in the last decade, many researchers have focused on CE in a virtual context, specifically on social media (e.g., Hollebeek et al., 2014; Dessart, 2017; Wang & Kim, 2017; Gligor et al., 2019). There could be several reasons for such interest.

First, increases in social media usage and the number of social media users have been continuing since the emergence of social media platforms (Statista, 2022). Second, the interactive nature of these platforms has led firms to consider social media an opportunity to enhance CE (Sashi, 2012; Wongkitrungrueng & Assarut, 2020;

Gligor & Bozkurt, 2021; Bozkurt et al., 2021). Third, social media has expanded the reach of word-of-mouth from a small circle of friends to the entire world (Duan et al., 2008). It affects consumer attitudes and behaviors (Park et al., 2021), hence social media presence is crucial for firms' marketing strategies (Sokolova & Kefi, 2020). For these reasons, we will evaluate CE in the social media context in this study. Even though recent studies have investigated the antecedents of CE in social media contexts (Hollebeek et al., 2014; Dessart, 2017; Shahbaznezhad et al., 2021; Algharabat et al., 2020), existing studies primarily focused on customer-based antecedents. Specifically, the majority of CE studies focused on customer-based antecedents, such as customer involvement, participation, trust, and satisfaction (e.g., Hollebeek et al., 2014; Dessart et al., 2015; Dessart, 2017; Molinillo et al., 2020). However, we argue that in addition to these antecedents, there may be company-related antecedents (e.g., firm-based) of CE. More specifically, certain characteristics related to a firm's corporate governance, such as founding family presence, may play an important role in enhancing CE on social media. We argue that family firms' long-term orientations, relationships with their customers, emotional relationships with their employees, and other unique characteristics play an important role in driving CE, which in turn increases their performance.

Family firms

To date, a number of different family firm/business definitions have been discussed in the literature. For example, Lansberg (1983) defines a family firm as "a business in which members of a family have legal control over ownership" (p. 2). It is also defined as "one in which two or more extended members influence the direction of the business through the exercise of kinship ties, management roles, or ownership rights" (Pratt & Davis, 1985, p. 2). Villalonga and Amit (2006) define a family firm as a "firm whose founder or a member of the family by either blood or marriage is an officer, a director, or the owner of at least 5% of the firm's equity, individually or as a group" (p. 390). As this definition is well-accepted in the literature (e.g., Ali et al., 2007; Kashmiri & Mahajan, 2014), we adopted this definition in the rest of the paper.

Family firms play an important role in the world economy. For example, approximately 80% of all firms in the US are managed or remotely controlled by families (Gomez-Mejia et al., 2001), and family firms represent 35% of S&P 500 firms. In addition, prior research shows that family firms show better performance compared to non-family firms in terms of ROA (Kasmiri & Mahajan, 2010), Tobin's q (Kasmiri & Mahajan, 2014), and firm longevity (Mackie, 2001). These results suggest that family firms have distinctive and different characteristics that help them differentiate from non-family firms and outperform their non-family competitors.

Family firms have unique and distinctive characteristics that distinguish themselves from their competitors, including, not limited to, long CEO tenure, concern for the future generation, non-financial long-term goals, emotional relationships with their workers, and long-term relationships with external stakeholders (Le Breton-Miller & Miller, 2006). First, family-member executives tend to stay at their existing job three or five times longer than non-family executives (Lansberg, 1999). The tenure of executives at family firms is typically more than 15 years (Miller and Le Breton-Miller, 2005). Because of such long tenure, family executives have an opportunity to gain deep insight into their business (Miller & Shamsie, 2001) and develop close relationships with top managers and other owners of the firm (Lansberg, 1999), reducing uncertainty cash flows and increasing the firm performance and investment in the long term (James, 1999). They show a tendency to invest in projects with longer-term payoffs as they understand, manage, and control their business better (Milliken, 1987).

Second, family executives are more concerned about their family legacy and view their firms as long-term assets that they will leave their future generation (James, 1999; Le Breton-Miller & Miller, 2006). Thus, family executives or managers tend to have a long-time horizon, longer than the tenure of any one leader (Le Breton-Miller & Miller, 2006). Another unique characteristic of family firms is that they are attached to a nonfinancial or substantial mission or craft (Harris & Martinez, 1994). Unlike non-family firms, they put more emphasis on non-financial goals, such as family reputation and family images (Arregle et al., 2007).

In addition, family (relative to non-family) firms aim to leave talented, motivated, and loyal employees to their future generations (Le Breton-Miller & Miller, 2006). Thus, they tend to create an emotional relationship with people who work for them (Davis et al., 1997). In this regard, they treat their employees better than other firms do. In fact, research shows that family firms pay their employees and managers better than non-family firms, provide generous long-term benefits and opportunities, such as retirement pay and health insurance to employees, and train them for the long term (Le Breton-Miller & Miller, 2006), resulting in lower turnover compared to their non-family competitors (Le Breton-Miller & Miller, 2006; Guzzo & Abbott, 1990). Moreover, this lower turnover keeps work teams intact, allowing them to embrace the firm culture and get to know their co-workers better, resulting in cost savings and high productivity (Le Breton-Miller & Miller, 2006).

Lastly, family firms tend to establish long-term associations with external stakeholders, such as suppliers, customers, and bankers (Le Breton–Miller & Miller, 2006). These long-term associations not only help firms in times of trouble (Le Breton–Miller & Miller, 2006), but they also allow them to access rare and valuable resources (Das & Teng, 2001). Furthermore, these long-term associations result in better customer loyalty (Le Breton–Miller & Miller, 2006).

CONCEPTUAL FRAMEWORK AND PROPOSITIONS DEVELOPMENT

As shown in Figure 1, the proposed firm-focused social media-driven customer engagement conceptual framework comprises five constructs. The antecedent (independent construct) is family firm. The dependent construct that is the consequence of customer engagement is firm performance. The customer engagement construct is the mediator construct between the independent and dependent constructs. The moderators of the proposed framework are family strategic emphasis and social media usage intensity.

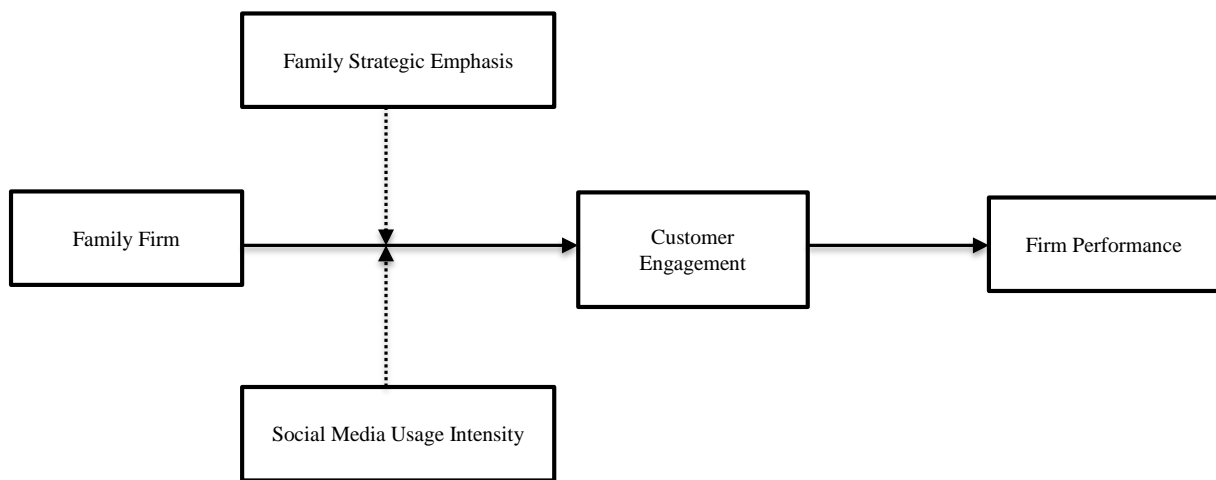

Figure 1. Conceptual Framework (Source: Authors)

The variables' details and proposed relations between them are discussed in the following sections. It should be noted that this study addresses the variables from the firm's point of view. The identified variables of the framework are listed and defined in the following Table 1.

Table 1. Variable, Definition, and Source

Variable	Definition	Suggested measures	Source
Family firm	"Firm whose founder or a member of the family by either blood or marriage is an officer, a director, or the owner of at least 5% of the firm's equity, individually or as a group" (Villalonga & Amit, 2006, p. 390).	Family firm is a dichotomous variable. 1 refers to a family firm, 0 if a non-family firm. Firms in this category need to satisfy at least one of the following two conditions: 1. The founder of the firm or at least one member serves a director or executive officer in the firm. 2. The family members own at least 5% equity of the firm. Source: Firm Proxy	Firm Proxy
Customer Engagement	"a customer's behavioral manifestations that have a brand or firm focus, beyond purchase, resulting from motivational drivers" (Van Doorn et al., 2010, p. 254).	The number of posts shared by customers.	Firm Facebook Account
Firm Performance	Financial outputs of the firm	Tobin's q can be calculated with Chung and Pruitt's (1994) formula: (share price at the end of calendar year x number of common stock outstanding at the end of calendar year +	COMPUSTAT

		liquidating value of firm's preferred stock + current liabilities-current assets + book value of long-term debt)/book value of total assets.	
Firm strategic emphasis	"The relative emphasis a firm places on value appropriation relative to value creation" (Mizik & Jacobson, p. 63).	It can be calculated based on Mizik and Jacobson's (2003) formula: (advertising expenditure- R&D expenditure)/total assets.	COMPUSTAT
Firm Social Media Usage Intensity	The Firm's annual social media post	The firm's annual Facebook post	Firm Facebook Account

Family Firms and Customer Engagement

Extant research shows that marketing technologies (e.g., social media) allow firms to interact with their customers more effectively and efficiently (Coviello et al., 2001; Park et al., 2021). This interaction allows firms to obtain customer information which allows them to develop more effective customer response systems or strategies (Jayachandran et al., 2005; Wang & Kim, 2017). Family firms focus on keeping long-term relationships with their customers (Le Breton–Miller & Miller, 2006); they are more likely to utilize any means that allow them to do so. Empirical research conducted by Bednarz et al. (2022) shows that customers perceive family firms as more customer-focused with long-term relations. Thus, we propose that a family firm is more likely to invest in social media platforms to increase the interaction with customers, understand their needs better, and strengthen their existing relationships. All these actions are likely to motivate or encourage customers to engage with the firm. In addition, customers can engage with the firm on these platforms by sharing their positive experiences with other people in their social network and advocating for the firm or its products or services (Sashi, 2012; Wang & Kim, 2017).

Also, firms are able to increase CE if they have capable personnel that interacts with the customer (Kumar and Pansari, 2016). The interaction between employees and customers positively or negatively affects customers' perceptions of the firm (Sirianni et al., 2013). These perceptions, in turn, affect customers' behaviors, such as their purchases, influence, referrals, and suggestions (Kumar & Pansari, 2016). That is, a good relationship between customers and employees might motivate customers to share their experiences with their friends or family (Kumar & Pansari, 2016). Therefore, firms may need talented, motivated, and loyal employees to create desired perceptions. Family executives/managers have concerns about family legacy and their firms' success in the long term. Therefore, they heavily invest in their workforce by hiring talented employees, training them, creating an emotional relationship with them, paying them better, and providing generous long-term benefits to them (Le Breton–Miller & Miller, 2006; Davis et al., 1997; Guzzo & Abbott, 1990). Thus, we expect motivated, emotionally attached, loyal, or well-paid employees of family firms to interact with their customers more efficiently and effectively on social media, potentially motivating customers to share their experiences or feelings with other people in their network. Given this background, the following proposition is proposed.

Proposition 1: Family firms (as compared to non-family firms) are likely to have higher levels of customer engagement.

Customer Engagement and Firm Performance

Firms and consumers have more interactive relations and two-way communications with technological advancements, such as social media platforms. Firm performance depends on how likely it can influence and engage its consumers. Customer engagement provides both indirect and direct advantages to the firms. Indirectly, shared reviews, feedback, or comments help firms understand customers' needs, demands, or wants and improve their existing offers or develop new products or services according to the needs, wants, or demands (Pansari & Kumar, 2017). Besides, more engaged customers help firms in many ways, such as originating referrals, supporting in co-creation of value and experience, enhancing firms' innovation process, and providing long-term loyalty to firms (Hoyer et al., 2010; Prahalad & Ramaswamy, 2004). On the other hand, directly, highly engaged customers positively affect the firm's performance by increasing profits, revenue, or market share. (Kumar, 2013; Kumar & Pansari, 2016; Harmeling et al., 2017). Therefore, we propose that,

Proposition 2: Family Firms with higher levels of customer engagement are likely to have higher firm performance.

Family Firms, Customer Engagement, and Firm Performance

Previous research demonstrates that CE has a positive impact on customer loyalty (Brodie et al., 2013), satisfaction (Brodie et al., 2013; Van Doorn et al., 2010), and brand/firm value (France et al., 2016). Also, research shows that engaged customers tend to display greater purchase, influence, suggestions/feedback, and referrals intentions (Pansari & Kumar, 2017; Kumar & Pansari, 2016). Also, CE leads to higher levels of business performance (Wang & Kim, 2017). Because of the reasons outlined above, family firms are more likely to have higher levels of business performance through higher levels of CE. Thus,

Proposition 3: The link between family firms and firm performance is mediated by customer engagement.

The Moderating Role of Strategic Emphasis

Firms distribute their limited resources between two main processes of creating value and appropriating value (Mizik & Jacobson, 2003). Even though both value creation and appropriation are necessary for sustained competitive advantage, due to resource limits, firms tend to emphasize one over the other (Mizik and Jacobson, 2003). Mizik and Jacobson (2003) called this trade-off “strategic emphasis,” which is defined as “the relative emphasis a firm places on value appropriation relative to value creation” (p. 63). That is, strategic emphasis represents the difference between advertising intensity and R&D intensity. If a firm’s advertising intensity is greater than its R&D intensity, its emphasis is value-appropriation, but if its R&D intensity is greater than its advertising intensity, it is value-creation.

We propose that the link between family firms and CE is higher when the firm’s strategic emphasis is lower. We do not expect a meaningful difference between family and non-family firms in terms of CE level when value appropriation is emphasized. This is because previous research shows that advertising creates awareness, enhances customer knowledge, and affects short and long-term customer preferences (Hirschey, 1982). Thus, we propose that customers are more likely to be familiar with or aware of firms with high advertising intensity, potentially affecting their engagement behavior positively, regardless of how the firm is characterized (family vs. non-family). Thus, we postulate:

Proposition 4: The link between family firms and customer engagement is negatively moderated by the firm’s strategic emphasis: the impact of family firms on customer engagement is higher when the firm’s strategic emphasis is lower.

The Moderating Role of Social Media Usage Intensity

We expect firms with high (relative to firms with low) social media usage intensity enjoy higher levels of CE. Because firms actively utilize social media can increase the customers’ awareness of brands/firms and accentuate their intentions to engage in an interactive dialogue. (Wang & Kim, 2017). The more active they are on these platforms, the more likely they send engagement signals to the customer, enabling customers to be aware of these firms. Also, firms with high usage intensity are more likely to reach out to users or customers who are present at different times on these platforms. That is, because different users log into social media platforms at different times, firms may need to be present at those times to interact with them. Doing so should increase customers’ awareness of and familiarity with the firms, potentially leading them to engage with these firms regardless of how these firms are characterized (family vs. non-family). Thus, the following proposition has been offered,

Proposition 5: The link between family firms and customer engagement is negatively moderated by the firm’s social media usage intensity: the impact of family firms on customer engagement is higher when the firm’s social media usage intensity is weaker.

DISCUSSION AND IMPLICATIONS (THEORETICAL AND MANAGERIAL)

This study expands the knowledge on family firms, customer engagement, and firm performance. The main objective of the current study is to develop a comprehensive conceptual framework of customer engagement. Research on customer engagement is heavily focused on customer- perspectives. Therefore, we centered on the firm-focused and developed propositions based on the literature on family firms and customer involvement. To reach the research aim, first, we identify the antecedents and consequences of CE from the firm focus. According to our proposed framework, the CE serves as mediating variable between a firm’s governance-related characteristics (e.g., founding family presence or family firms) and firm performance. The moderating effect of the firm’s strategic emphasis and social media usage intensity on the link between family firms and CE are also

proposed. We expect that the family (relative to non-family) firms indicate higher levels of CE, leading to better firm performance. Also, our propositions state that this effect is magnified when the firm's strategic emphasis and social media usage intensity are low.

This study will make noteworthy contributions. First, while previous CE research primarily focused on customer-focused antecedents (e.g., Hollebeek et al., 2014; Brodie et al., 2013; Bozkurt et al., 2021; Gligor & Bozkurt, 2021), we focus on a firm-based (governance-related factor) antecedent of CE. We theoretically expect to contribute to the literature by expanding the body of knowledge from a different perspective. Future studies can use our conceptual framework as an underpinning model to empirically explain the governance-related factors and customer engagement relations. Second, instead of investigating the outcomes of CE based on customer-mind set measures like many studies have (e.g., customer satisfaction, loyalty, trust) (e.g., Brodie et al., 2013), we propose a financial/dollar value of CE measurement, which is appealing to managers (Ailawadi et al., 2003). Third, this study will contribute to the governance literature by revealing a new underlying mechanism between family firms and their performance.

This study will provide some suggestions for practitioners. Our propositions suggest that due to certain characteristics of family firms, they enjoy higher levels of CE. Thus, non-family firms should adapt their strategies to those features. For example, firms should aim to create an emotional relationship with their employees and long-term relationships with their customers. Also, we suggest that increases in strategic emphasis and social media usage intensity allow non-family firms to close the gap in CE and firm performance.

Even though our study will make substantial contributions, this study is not free from limitations. These limitations necessitate future research. First, we did not collect data about firms that are not active on social media. Table 1 demonstrates the list of proposed constructs and relevant measures that rely on the existing literature. Therefore, there is a need for empirical validation of proposed relationships in further research. Second, even though we suggest controlling for as many factors as possible, other factors, such as customers' social media usage intensity and their perceptions of social media, may play an important role. Future theoretical or empirical research should expand the proposed conceptual framework by investigating the effect of these additional factors.

REFERENCES

- Ahn, J., Back, K., & Barišić, P. (2019). The effect of dynamic integrated resort experience on Croatian customer behavior. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(3), 358-370. <https://doi.org/10.1080/10548408.2018.1557097>
- Ailawadi, K. L., Lehmann, D. R., & Neslin, S. A. (2003). Revenue premium as an outcome measure of brand equity. *Journal of Marketing*, 67(4), 1-17. <https://doi.org/10.1509/jmkg.67.4.1.18688>
- Algharabat, R., Rana, N. P., Alalwan, A. A., Baabdullah, A., & Gupta, A. (2020). Investigating the antecedents of customer brand engagement and consumer-based brand equity in social media. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53, 101767. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.016>
- Ali, A., Chen, T., & Radhakrishnan, S. (2007). Corporate disclosures by family firms. *Journal of Accounting and Economics*, 44(1-2), 238-286. <https://doi.org/10.1016/j.jacceco.2007.01.006>
- Arregle, J., Hitt, M. A., Sirmon, D. G., & Very, P. (2007). The development of organizational social capital: Attributes of family firms. *Journal of Management Studies*, 44(1), 73-95. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2007.00665.x>
- Bednarz, J., Bartosik-Purgat, M., Jastrzębski, T., & Cirella, G. T. (2022). Young consumer perception towards family firms: Relationship building and gender. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 10(1), 161-174. <https://doi.org/10.15678/eber.2022.100111>
- Boujena, O., Ulrich, I., Manthiou, A., & Godey, B. (2021). Customer engagement and performance in social media: A managerial perspective. *Electronic Markets*, 31(4), 965-987. <https://doi.org/10.1007/s12525-020-00450-3>

- Bozkurt, S., Gligor, D.M. & Babin, B.J. (2021), "The role of perceived firm social media interactivity in facilitating customer engagement behaviors," *European Journal of Marketing*, 55 (4), 995-1022. <https://doi.org/10.1108/EJM-07-2019-0613>
- Brodie, R. J., Ilic, A., Juric, B., & Hollebeek, L. (2013). Consumer engagement in a virtual brand community: An exploratory analysis. *Journal of Business Research*, 66(1), 105-114. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.07.029>
- Chung, K. H., & Pruitt, S. W. (1994). A simple approximation of Tobin's q. *Financial Management*, 23(3), 70. <https://doi.org/10.2307/3665623>
- Cohen, H. (2018, October 18). *Fortune 500 social media research: How to make your business succeed*. Heidi Cohen. <https://heidicohen.com/fortune-500-social-media-research/>
- Coviello, N., Milley, R., & Marcolin, B. (2001). Understanding IT-enabled interactivity in contemporary marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 15(4), 18-33. <https://doi.org/10.1002/dir.1020>
- Das, T. K., & Teng, B. (2001). Trust, control, and risk in strategic alliances: An integrated framework. *Organization Studies*, 22(2), 251-283. <https://doi.org/10.1177/0170840601222004>
- Davis, J. H., Schoorman, F. D., & Donaldson, L. (1997). Toward a stewardship theory of management. *The Academy of Management Review*, 22(1), 20-47. <https://doi.org/10.2307/259223>
- Dessart, L. (2017). Social media engagement: A model of antecedents and relational outcomes. *Journal of Marketing Management*, 33(5-6), 375-399. <https://doi.org/10.1080/0267257x.2017.1302975>
- Dessart, L., Veloutsou, C., & Morgan-Thomas, A. (2015). Consumer engagement in online brand communities: A social media perspective. *Journal of Product & Brand Management*, 24(1), 28-42. <https://doi.org/10.1108/jpbm-06-2014-0635>
- Duan, W., Gu, B., & Whinston, A. (2008). The dynamics of online word-of-mouth and product sales—An empirical investigation of the movie industry. *Journal of Retailing*, 84(2), 233-242. <https://doi.org/10.1016/j.jretai.2008.04.005>
- France, C., Merrilees, B., & Miller, D. (2016). An integrated model of customer-brand engagement: Drivers and consequences. *Journal of Brand Management*, 23(2), 119-136. <https://doi.org/10.1057/bm.2016.4>
- Gligor, D., & Bozkurt, S. (2021). The role of perceived social media agility in customer engagement. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 15(1), 125-146. <https://doi.org/10.1108/jrim-12-2019-0196>
- Gligor, D., Bozkurt, S., & Russo, I. (2019). Achieving customer engagement with social media: A qualitative comparative analysis approach. *Journal of Business Research*, 101, 59-69. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.04.006>
- Gligor, D., Bozkurt, S., Welch, E., & Gligor, N. (2022). An exploration of the impact of gender on customer engagement. *Journal of Marketing Communications*, 1-24. <https://doi.org/10.1080/13527266.2022.2030390>
- Gomez-Mejia, L. R., Nunez-Nickel, M., & Gutierrez, I. (2001). The role of family ties in agency contracts. *Academy of Management Journal*, 44(1), 81-95. <https://doi.org/10.2307/3069338>
- Guzzo, R. A., & Abbott, S. (1990). Family firms as utopian organizations. *Family Business Review*, 3(1), 23-33. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.1990.00023.x>

- Harmeling, C. M., Moffett, J. W., Arnold, M. J., & Carlson, B. D. (2017). Toward a theory of customer engagement marketing. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 312-335. <https://doi.org/10.1007/s11747-016-0509-2>
- Harris, D., Martinez, J. I., & Ward, J. L. (1994). Is strategy different for the family-owned business? *Family Business Review*, 7(2), 159-174. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.1994.00159.x>
- Hirschey, M. (1982). Intangible capital aspects of advertising and R & D expenditures. *The Journal of Industrial Economics*, 30(4), 375. <https://doi.org/10.2307/2097924>
- Hollebeek, L. D., Glynn, M. S., & Brodie, R. J. (2014). Consumer brand engagement in social media: Conceptualization, scale development, and validation. *Journal of Interactive Marketing*, 28(2), 149-165. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2013.12.002>
- Hoyer, W. D., Chandy, R., Dorotic, M., Krafft, M., & Singh, S. S. (2010). Consumer cocreation in new product development. *Journal of Service Research*, 13(3), 283-296. <https://doi.org/10.1177/1094670510375604>
- James, H. S. (1999). Owner as manager, extended horizons, and the family firm. *International Journal of the Economics of Business*, 6(1), 41-55. <https://doi.org/10.1080/13571519984304>
- Jayachandran, S., Sharma, S., Kaufman, P., & Raman, P. (2005). The role of relational information processes and technology use in customer relationship management. *Journal of Marketing*, 69(4), 177-192. <https://doi.org/10.1509/jmkg.2005.69.4.177>
- Kashmiri, S., & Mahajan, V. (2010). What's in a name?: An analysis of the strategic behavior of family firms. *International Journal of Research in Marketing*, 27(3), 271-280. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2010.04.001>
- Kashmiri, S., & Mahajan, V. (2014). Beating the recession blues: Exploring the link between family ownership, strategic marketing behavior and firm performance during recessions. *International Journal of Research in Marketing*, 31(1), 78-93. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2013.08.003>
- Kumar, V., & Pansari, A. (2016). Competitive advantage through engagement. *Journal of Marketing Research*, 53(4), 497-514. <https://doi.org/10.1509/jmr.15.0044>
- Lansberg, I. (1999). *Succeeding generations: Realizing the dream of families in business*. Harvard Business Press.
- Lansberg, I. S. (1983). Managing human resources in family firms: The problem of institutional overlap. *Organizational Dynamics*, 12(1), 39-46. [https://doi.org/10.1016/0090-2616\(83\)90025-6](https://doi.org/10.1016/0090-2616(83)90025-6)
- Le Breton-Miller, I., & Miller, D. (2006). Why do some family businesses out-compete? Governance, long-term orientations, and sustainable capability. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(6), 731-746. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00147.x>
- Mackie, R. (2001). Family ownership and business survival: Kirkcaldy, 1870-1970. *Business History*, 43(3), 1-32. <https://doi.org/10.1080/713999227>
- Miller, D., & Breton-Miller, I. L. (2005). *Managing for the long run: Lessons in competitive advantage from great family businesses*. Harvard Business Press.
- Miller, D., & Shamsie, J. (2001). Learning across the life cycle: Experimentation and performance among the Hollywood studio heads. *Strategic Management Journal*, 22(8), 725-745. <https://doi.org/10.1002/smj.171>

- Milliken, F. J. (1987). Three types of perceived uncertainty about the environment: State, effect, and response uncertainty. *Academy of Management Review*, 12(1), 133-143. <https://doi.org/10.5465/amr.1987.4306502>
- Mizik, N., & Jacobson, R. (2003). Trading off between value creation and value appropriation: The financial implications of shifts in strategic emphasis. *Journal of Marketing*, 67(1), 63-76. <https://doi.org/10.1509/jmkg.67.1.63.18595>
- Molinillo, S., Anaya-Sánchez, R., & Liébana-Cabanillas, F. (2020). Analyzing the effect of social support and community factors on customer engagement and its impact on loyalty behaviors toward social commerce websites. *Computers in Human Behavior*, 108, 105980. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.04.004>
- Moriuchi, E. (2019). Okay, Google!: An empirical study on voice assistants on consumer engagement and loyalty. *Psychology & Marketing*, 36(5), 489-501. <https://doi.org/10.1002/mar.21192>
- Naumann, K., Bowden, J., & Gabbott, M. (2020). Expanding customer engagement: The role of negative engagement, dual valences and contexts. *European Journal of Marketing*, 54(7), 1469-1499. <https://doi.org/10.1108/ejm-07-2017-0464>
- Number of social network users worldwide from 2017 to 2025*. (2020, July 15). Statista. <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>
- Pansari, A., & Kumar, V. (2017). Customer engagement: The construct, antecedents, and consequences. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 294-311. <https://doi.org/10.1007/s11747-016-0485-6>
- Park, J., Hyun, H., & Thavisay, T. (2021). A study of antecedents and outcomes of social media WOM towards luxury brand purchase intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102272. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102272>
- Prahalad, C., & Ramaswamy, V. (2004). Co-creation experiences: The next practice in value creation. *Journal of Interactive Marketing*, 18(3), 5-14. <https://doi.org/10.1002/dir.20015>
- Pratt, J.H. and Davis, J.A., (1985). Measurement and evaluation of the populations of family-owned and home-based businesses. U.S. Small Business Administration Report No. 9202-AER-85. Washinton.DC: Government Printing Office.
- Prentice, C., Han, X. Y., Hua, L., & Hu, L. (2019). The influence of identity-driven customer engagement on purchase intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 47, 339-347. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2018.12.014>
- Sashi, C. (2012). Customer engagement, buyer-seller relationships, and social media. *Management Decision*, 50(2), 253-272. <https://doi.org/10.1108/00251741211203551>
- Shahbaznezhad, H., Dolan, R., & Rashidirad, M. (2021). The role of social media content format and platform in users' engagement behavior. *Journal of Interactive Marketing*, 53, 47-65. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2020.05.001>
- Sirianni, N. J., Bitner, M. J., Brown, S. W., & Mandel, N. (2013). Branded service encounters: Strategically aligning employee behavior with the brand positioning. *Journal of Marketing*, 77(6), 108-123. <https://doi.org/10.1509/jm.11.0485>
- Sokolova, K., & Kefi, H. (2020). Instagram and YouTube bloggers promote it, why should I buy? How credibility and parasocial interaction influence purchase intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53, 101742. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.01.011>

- Sprott, D., Czellar, S., & Spangenberg, E. (2009). The importance of a general measure of brand engagement on market behavior: Development and validation of a scale. *Journal of Marketing Research*, 46(1), 92-104. <https://doi.org/10.1509/jmkr.46.1.92>
- Van Doorn, J., Lemon, K. N., Mittal, V., Nass, S., Pick, D., Pirner, P., & Verhoef, P. C. (2010). Customer engagement behavior: Theoretical foundations and research directions. *Journal of Service Research*, 13(3), 253-266. <https://doi.org/10.1177/1094670510375599>
- Villalonga, B., & Amit, R. (2006). How do family ownership, control and management affect firm value? *Journal of Financial Economics*, 80(2), 385-417. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2004.12.005>
- Wang, Z., & Kim, H. G. (2017). Can social media marketing improve customer relationship capabilities and firm performance? Dynamic capability perspective. *Journal of Interactive Marketing*, 39, 15-26. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2017.02.004>
- Wongkitrungrueng, A., & Assarut, N. (2020). The role of live streaming in Building Consumer Trust and engagement with Social Commerce Sellers. *Journal of Business Research*, 117, 543-556. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.08.032>

Author Contributions

The contribution of the first author is 50%, the second author's contribution is 25%, and the contribution of the third author is 25%.

REKABET ÜSTÜNLÜĞÜ SAĞLAMADA İNOVASYON VE REKABET STRATEJİLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ*

Özlem TUNA¹, Münevvere YILDIZ²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1123679

Makale Geçmişi:

Geliş 31.05.2022

Kabul 30.09.2022

Anahtar Kelimeler:

Inovasyon,

Rekabet stratejileri,

Maliyet liderliği,

Farklılaşma,

Hastaneler

ÖZ

Artan küreselleşme, hızlı teknolojik değişiklikler ve yeni yaşam tarzları kurumlar için muazzam stratejik fırsatlar ortaya çıkarırken inovasyon, rekabet yarışında ana farklılaştırıcılardan biri hâline gelmiştir. Yeni fikirlerin başarılı bir şekilde kullanılması bir kurumun süreçlerini iyileştirmesi, piyasaya yeni ürünler ve gelişmiş hizmetler sunması, verimliliğini artırması ve en önemlisi performansını iyileştirmesi için çok önemlidir. Bu çalışmayla, hastanelerin inovasyon ve stratejik seçimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda Türkiye'nin yedi farklı bölgesinde faaliyet gösteren kamu, üniversite ve özel olmak üzere toplam 79 hastanede, hastane üst düzey yöneticileri ile bir anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. İnovasyon ve rekabet stratejilerinin çeşitli değişkenlere göre fark gösterip göstermediği tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile çözümlenmiştir. Ayrıca inovasyon ve rekabet stratejileri arasındaki ilişkinin belirlenebilmesi için korelasyon ve regresyon analizleri uygulanmıştır. Analizler sonucunda hastanelerde inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesi ile her üç rekabet stratejisi arasında anlamlı orta düzeyde pozitif bir ilişki bulunmuştur.

THE RELATIONSHIP BETWEEN INNOVATION AND COMPETITIVE STRATEGIES IN PROVIDING COMPETITIVE ADVANTAGE

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1123679

Article History:

Received 31.05.2022

Accepted 30.09.2022

Keywords:

Innovation,

Competitive strategies,

Cost leadership,

Differentiation,

Hospitals

ABSTRACT

Innovation has become one of the main differentiators in the competitive race, as increasing globalization, rapid technological changes and new lifestyles open up enormous strategic opportunities for corporations. The successful use of new ideas is crucial for an organization to improve its processes, bring new products and improved services to the market, increase efficiency, and most importantly improve performance. This study aimed to examine the relationship between innovation and strategic choices of hospitals. In line with the purpose of the research, a survey was conducted with hospital senior managers in a total of 79 public, university, and private hospitals operating in seven different regions of Turkey. Whether innovation and competition strategies differ according to various variables was analyzed by one-way analysis of variance (ANOVA). In addition, correlation and regression analyzes were applied to determine the relationship between innovation and competitive strategies. As a result of the analyzes a significant positive moderate relationship was found between supporting innovation activities in hospitals and all three competitive strategies.

*Bu çalışma 13-16 Mayıs 2022 tarihleri arasında düzenlenen 3. Uluslararası Akademik Çalışmalar Kongresi'nde özet olarak sunulmuştur.

¹Doç.Dr., Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, ozltuna@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5842-7889.

²Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Bolvadin Uygulamalı Bilimler Fakültesi Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, munevvereyildiz@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9541-2603

Alıntılanak için/Cite as: Tuna, Ö., ve Yıldız, M. (2022), Rekabet Üstünlüğü Sağlamada İnovasyon ve Rekabet Stratejileri Arasındaki İlişki, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 491-513.

GİRİŞ

Küresel pazarda, rekabet avantajı elde etmek isteyen kurumlar yaratma, üretme, pazarlama ve yönetme konusunda yenilikçi becerilere ihtiyaç duymaktadır. Dünya ticaretinin serbestleşmesine bağlı olarak artan rekabet, küresel pazarda ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara göre mal ve hizmetlerin üretilmesine yol açmıştır. Küresel rekabet ortamında avantajlı konuma geçebilmek, doğru stratejilerin belirlenmesine ve farklı değerler yaratılmasına bağlıdır. Dinamik piyasa yapısı, farklılaşan piyasa koşulları ve yenilikçi rakiplerin varlığı gittikçe artan bir biçimde rekabeti daha da yoğun hale getirmektedir (Dereli, 2015). Bu yeni durumda emek, sermaye, mal ve hizmetlerin ülkeler arası dolaşımı sıradanlaşmış ve rekabet unsurları sürekli değişmiştir. 1960'lara kadar üretim üstünlüğü önemli bir rekabet unsuru iken 60'lardan sonra sırasıyla maliyet, kalite ve hizmet üstünlüğü önem kazanmıştır (Gümüş Bilim vd., 2014, s. 16). Günümüzün rekabet avantajı sağlayan unsuru ise inovasyon olmuştur. İnovasyon, kuruluşların kendi pazarlarında başarılı bir şekilde ilerlemek, rekabet etmek ve farklılaşmak için fikirleri yeni/geliştirilmiş ürünlere, hizmetlere veya süreçlere dönüştürdüğü çok aşamalı bir süreçtir. Kurumlar inovasyonu rekabet edebilirliğin, büyümenin, kârlılığın ve kalıcı değerlerin yaratılmasında öncü güç olarak kullanabilmektedirler (Anahita, Jennifer ve Sally, 2009). Bu nedenle inovasyon, yoğun rekabetin yaşandığı dünya ekonomisinde kalıcı bir yer edinebilmek ve elde edilen avantajı koruyabilmek için yeter şart olarak görülmektedir (Sungur, 2009). İnovasyona yönelik çalışmalar 1970'li yıllardan itibaren yoğunlukla imalat endüstrilerinde hız kazanmıştır. Bu yıllarda sağlık ve yerel yönetim hizmetlerinde inovasyon uygulamalarına rastlansa da diğer hizmet sektörlerinde nadir olarak görülmüştür. İmalat endüstrilerinde inovasyon şart iken hizmet, düşük inovasyon endüstrileri olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında uzun bir süre telekomünikasyon ve sağlık gibi teknolojiye bağlı sektörlerde inovasyonun ana kaynağı elektronik ve ilaç gibi imalat endüstrilerinden kaynaklanmıştır. Hizmet endüstrileri, inovasyonun büyük ölçüde pasif alıcıları konumunda kalmıştır (Mile, 2011). Çoğu araştırmacı, hizmet endüstrilerindeki yeniliğin üretimden farklı bir karaktere sahip olduğu konusunda hemfikirdir (Hipp ve Grupp, 2005; Bernardt, 2000; OECD, 2000; Johne ve Storey, 1998). Hizmet endüstrisindeki inovasyon uygulamaları genellikle teknolojik değildir. Yoğunlukla süreçlerde ve prosedürlerde küçük ve artımlı değişiklikleri içermektedir (Jong, Bruins, Dolfsma ve Meijaar, 2003) ve birçok inovasyon, teknolojik gelişmeleri yeni ürün/hizmet yaratma ile mevcut ürün ve süreçleri iyileştirme aracı olarak kullanılmaktadır (Hipp ve Grupp, 2005). Hizmet ya da imalat fark etmeksizin farklı sektörlerde faaliyet gösteren kurumlar, yürüttükleri inovasyon uygulamaları sayesinde müşterilerine rakiplerinin taklit edemeyecekleri veya kopyalayamayacakları bir ürün veya hizmet sunarak rekabet üstünlüğü elde edebilirler. Kısaca, inovasyon yardımıyla kurumlar değerli, mevcut ve potansiyel rakipler arasında nadir bulunan, kolayca taklit edilemeyen ve bu beceri veya kaynak için stratejik bir alternatif olmayan sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde etmiş olurlar (Mahasneh, Alnahdi ve Bani-H, 2020). İnovasyonu önemseyen sağlık kurumları için de durum farkısızdır. Geleneksel rekabet fiyat, kalite, uygunluk, üstün ürünler veya hizmetler gibi bir veya daha fazla unsuru içerirken; günümüzde bunlara teknolojik yenilikler ve inovasyon da eklenmiştir. Sağlık sektöründe rekabet, sağlık bakım maliyetlerini azaltmak için bir mekanizma yaratılmaya dayanır. Aksi takdirde, yüksek sağlık hizmeti ve teslimat maliyetleri hastalara aktarılan yüksek üretim maliyetlerini ortaya çıkaracaktır. İnovasyon bu maliyetlerin düşürülmesinde önemli bir rekabet unsuru olarak görülmektedir. Rekabet unsurları değişirken artan hastane sayısı³ sektörün daha rekabetçi bir hal almasına neden olmuştur. Artan bu sayı hastaneleri yüksek rekabet ortamında çalışmaya zorlamakta ve yöneticileri rekabet avantajını elde tutmak için farklı çözümlere ve mevcut sağlık hizmetlerini iyileştirmeye yönlendirmektedir. Bu çözüm arayışları sağlık kurumlarını, yeni sağlık hizmetlerini tanıtmak için gerekli araç ve süreçleri bulmak, geliştirmek ve süreç tasarımlarını yenileme yoluyla rekabet etmek için yeni fırsatları araştırmaya motive etmektedir (Rivers ve Glover, 2008).

Rekabet stratejileri ve inovasyonu konu alan literatür incelendiğinde rekabet stratejilerine yönelik çalışmaların önemli bir bölümünün stratejiler ve performans ilişkisini ele aldığı ve bu çalışmaların özellikle imalat endüstrisine odaklandığı görülmüştür (Yamin ve diğerleri, 1997; Helms, Dibrell ve Wright, 1997; Panayides, 2003; Chathoth ve Olsen, 2005; Ortega, 2010; Kamaşak, 2010; Akpolat ve Işık, 2012; Hillman ve Kaliappen, 2014; Munyoki ve K'Obonyo, 2015; Peker vd., 2016; Buul ve Omundi, 2017; Onditi, 2018; Nyachwaya ve Rugami, 2020; İslami, Mustafa ve Latkovik, 2020).

³ Ülkemizde faaliyet gösteren hastane sayısı 2010 yılında 1394 iken (Sağlık Bakanlığı 843, Üniversite 62, özel 489) (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2011); 2020 yılında 1534'e (Sağlık Bakanlığı 900, Üniversite 68, özel 566) (Başara, vd., 2021) yükselmiştir.

İnovasyonla ilgili çalışmaların çoğu inovasyon ve rekabet avantajı ilişkisini vurgulamaya yöneliktir (Angelmar, 1990; Lengnick-Hall, 1992; De Mello, vd. 2008; Adhikari, 2011; Hana, 2013; Reguia, 2014; Distanont ve Khongmalai, 2018; Anning-Dorson, 2018; Efrata, vd., 2019; Musiello-Neto, 2021).

Rekabet stratejileri ve inovasyon ilişkisini ele alan çalışmalara bakıldığında ise ilişkiyi farklı sektörlerde inceleyen kısıtlı sayıda çalışma bulunmuştur. Bu çalışmalarda çoğunlukla rekabet stratejileri inovasyon türleri ile ilişkilendirilmiştir (Yamin vd., 1997; Dobni, 2010; Coşkun, Mesci ve Kılınç, 2013; Claudia, Olivia ve Leticia, 2012; Hillman ve Kaliappen 2014; Bayraktar vd. 2016; Öztürk, 2017).

Rekabet stratejileri ve inovasyon literatürü sağlık kurumları özelinde incelendiğinde; sağlık kurumlarında rekabet stratejilerine yönelik çalışmaların oldukça kısıtlı olduğu (Rivers ve Glover, 2008; Mburu, 2007; Torgovicky, vd. 2005; Kumar, Subramanian ve Strandholm 2001; Hlavacka, vd. 2001) ve bu çalışmalarda inovasyonla ilişki kurulmadığı görülmüştür. Kâr amaçlı olmaktan çok insan odaklı, teknoloji yoğun ve sosyal amaçlı bir sektörde faaliyet gösteren sağlık kurumları, her ne kadar insan odaklı olsalar da kârlılıklarını ve gelir-gider dengelerini gözetmek durumundadırlar. Bu nedenle sağlık kurumlarında rekabet stratejilerini farklı bakış açıları ile ele alan çalışmaların zenginliği sağlık kurumu yöneticilerine yol gösterici olabilecektir.

Sağlık sektöründe inovasyon konusunu ele alan çalışmaların (Herzlinger, 2006; Ökem, 2011; Page, 2014; Uzuntarla, Ceyhan ve Fırat, 2016; Memişoğlu ve Kalkan, 2016; Kimble ve Massoud, 2017; Aslan, Boz ve Cerit, 2018; Islam, 2021; Ouddasser, 2021) sayısının artması sağlık kurumlarına rekabet avantajı yaratacaktır. İnovasyon uygulamalarında isteksiz olan kurumlar rekabette geride kalmakta müşterileri için değer yaratamamaktadır. Müşteriler için değer yaratma, maliyet liderliği ya da farklılaşmaya odaklanarak sağlanabilir. İnovasyon ile rekabet stratejileri ilişkisini ele alan çalışmalardaki artış sağlık kurumu yöneticilerinin strateji seçimlerine yardımcı olacak ve onları rakiplerinin önüne geçirecektir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren hastanelerin stratejik seçimleri ile inovasyon faaliyetleri arasındaki ilişkiyi incelemektir. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde hastanelerin inovasyon ve rekabet stratejileri ilişkisini ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle çalışma çok rekabetçi, çalkantılı ve istikrarsız bir pazarda mücadele eden ve bu ortama uyum sağlayarak strateji geliştirmek zorunda kalan hastaneleri konu edinmiştir. Türkiye’de 79 hastane yöneticisine online olarak uygulanan anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Ankette stratejik seçimler için Porter’ın (1980, 1985) jenerik rekabet stratejileri esas alınmıştır.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından ikinci bölümde konu hakkında literatür incelemesi ile elde edilen bilgiler özetlenmiştir. Çalışmanın temel bölümü olan üçüncü bölümde ise araştırmanın amacı, yöntem ve bulgulara ilişkin bilgiler yer almaktadır. Dördüncü bölüm olan sonuç bölümünde, analizlerde elde edilen bulgular yorumlanarak, literatürdeki çalışmalarla benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur.

LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde rekabet stratejileri ve inovasyon ilişkisini inceleyen sınırlı sayıdaki çalışmanın imalat endüstrilerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan Tahralı, Alpkan ve Aren (2015) İstanbul’da çoğunluğu imalat sektöründen 431 işletme üst düzey yöneticisi ile yaptıkları anketlerde çevresel faktörler ve jenerik stratejilerin inovasyon çabaları üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Araştırmacılar, pazar dinamizminin kişisel ve fayda artırıcı inovasyon çabalarını fiyat rekabetinden daha fazla etkilediği ve farklılaşma stratejisinin kişisel inovasyon üzerinde daha etkili olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Dobni (2010) Kanada da faaliyet gösteren 326 işletmede yaptığı çalışmasında işletmelerin inovasyon seviyelerini kümeleme analiziyle belirlemiş ve bunlarla rekabet stratejileri arasındaki ilişkileri betimlemiştir. Çalışmada, benzer inovasyon yönelimlerine sahip kuruluşların benzer stratejileri uygulama eğilimi veya yeteneği olduğu tespit edilmiştir. Bir başka çalışmada Claudia, Olivia ve Leticia (2012) Meksika’da faaliyet gösteren 29 şirkette rekabetçi stratejiler, inovasyon türleri ve işletme performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmacılar işletme performansı ile inovasyon arasında bir ilişki tespit edemezken, farklılaşma stratejisine sahip şirketlerin yeni ürün geliştirmeye odaklandığı; maliyet liderliğini seçen işletmelerin ise beklentinin aksine ölçek ekonomisini seçmediğini tespit etmişlerdir. Bayraktar vd. (2016) Türkiye de faaliyet gösteren 140 imalat işletmesinde yaptıkları çalışmalarında rekabet stratejileri, inovasyon ve işletme performansı arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Çalışmalarının sonucunda maliyet liderliği ve farklılaşma gibi rekabetçi stratejilerin yeniliğe yol açabileceğini ve bunun da işletme performansını artırabileceğini bulmuşlardır. Ayrıca, Yamin vd. (1997) 39 Avustralyalı imalat işletmesi ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında rekabet stratejisi, organizasyonel inovasyon ve organizasyonel performans ilişkisini belirlemeyi amaçlamışlardır. Yazarlar maliyet liderliği, yönetsel inovasyon, süreç inovasyonu ve performans arasında güçlü bir ilişki olduğunu bulmuşlardır.

Hizmet sektöründe rekabet stratejileri ve inovasyon ilişkisini ele alan çalışmalar incelenmiş bunlardan Li (2011) Amerika, Japonya, Hindistan ve İrlanda'daki yazılım endüstrisini konu edindiği çalışmada bahsi geçen ülkelerin rekabet stratejisi ve inovasyon konularında izlediği yolları tartışmış ve yazılım endüstrisinde rekabet avantajı oluşumunu etkileyen dört ana faktör analiz etmiştir. Bunlar yazılım işletmelerinin teknoloji pazarına girme zamanı, ülkelerin sanayi politikası, yazılım endüstrisindeki işletmelerin rolü ve yazılımın dil ve kültür özellikleri şeklinde olmuştur. Coşkun, Mesci ve Kılınç (2013) nitel analiz yöntemini kullandıkları araştırmalarında, Kocaeli'de faaliyet gösteren üç ila beş yıldızlı otel işletmelerinde 15 yönetici ile görüşmüşlerdir. Çalışmalarında otel işletmelerinin uyguladıkları inovasyon stratejilerinin stratejik rekabet üstünlüğü sağlayıp sağlamadığını belirlemeyi amaçlamışlardır. Görüşmeler sonucunda otel işletmelerinde inovasyon faaliyetlerinin olduğu ve otellerin öncelikli olarak sırasıyla ürün, hizmet ve süreç inovasyonlarını uyguladığı belirlenmiştir. Hillman ve Kaliappen (2014) Malezya'da faaliyet gösteren 240 üç ila beş yıldızlı otelde gerçekleştirdikleri çalışmalarında, Malezya otel endüstrisi bağlamında Porter'ın maliyet liderliği stratejisinin kullanımını, süreç inovasyonu ve bunların kurumsal performans üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda maliyet liderliğinin süreç inovasyonunu önemli ölçüde etkilediğini ve süreç inovasyonunun da örgütsel performansı önemli ölçüde etkilediğini tespit etmişlerdir. Öztürk (2017) Türkiye'de faaliyet gösteren 303 beş yıldızlı otelin üst düzey yöneticisi ile yaptığı araştırmasında rekabet stratejileri ile inovasyon faaliyetleri arasındaki ilişkide işletmelerin kurumsal itibarlarının etkisi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yazar rekabet stratejilerinin, inovasyonu ve kurumsal itibarı pozitif yönde; kurumsal itibarın da inovasyonu pozitif yönde etkilediğini belirlemiştir.

Aşırı rekabetçi bir ortamda var olmaya çalışan işletmeler sektör fark etmeksizin maliyet liderliği, farklılaşma ya da odaklanma strateji/lerini uygulayarak rekabet üstünlüğü elde etmeye çalışmaktadırlar. İnovasyon ise günümüz işletmeleri için önemli bir rekabet unsuru haline gelmiştir (Dereli, 2015). Bu nedenle bu çalışmada inovasyon ve rekabet stratejileri arasındaki ilişki ortaya konularak, çalışmanın sağlık kurumu yöneticileri için yol gösterici olması amaçlanmıştır. Belirlenen çalışma konusu hem ulusal hem de uluslararası literatürde sağlık kurumları üzerinde yapılmış bir çalışmaya ulaşılabilmesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca çalışmanın rekabet stratejilerini bütünsel bir bakış açısı ile ele alması da özgün yanlarından biridir. Sıralanan bu nedenlerle çalışmanın literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. Rekabet Stratejileri

Rekabet stratejileri, endüstriye, organizasyonun türüne ve boyutuna bakılmaksızın rekabet avantajı yaratmak için geniş bir kullanım alanı ve fırsatı sunmaktadır (İslami, Mustafa ve Latkovik, 2020). Bir işletmenin rekabet stratejisi, işletmenin faaliyet gösterdiği iş alanlarında nasıl rekabet edeceği ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, rekabet stratejisi, işletmenin rakiplerine göre rekabet avantajını nasıl yaratmayı ve sürdürmeyi amaçladığını tanımlamak anlamına gelmektedir. Stratejik yönetim literatüründe işletmelerin izleyebileceği stratejileri sınıflandırmak için farklı tipolojiler (Miles & Snow, 1978; Miller & Friesen, 1978, 1986; 1986; Hambrick, 1983)⁴ geliştirilmiştir. Ancak Porter'ın (1980) jenerik rekabet stratejileri (maliyet liderliği, farklılaştırma ve odaklanma) tipolojisi, literatürdeki (Hill, 1988; Miller, 1989; Miller & Dess, 1993; D'Aveni, 1994; Dess, Gupta, Hennert & Hill, 1995; Lee & Miller, 1999) en popüler paradigma gibi görünmektedir. Bunun nedeni Porter'ın rekabet strateji türlerinin diğer tipolojilerin temel kavramlarını bütünleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Porter'ın maliyet liderleri Miles ve Snow'un (1978) savunucularına ve Hambrick'in (1983) verimli cimrilere benzerken; Porter'ın farklılaştırıcıları, Miles ve Snow'un araştırmacıları ve Miller ve Friesen'in (1986) yenilikçileriyle karşılaştırılabilir (Kumar, Subramanian, Strandholm, 2001). Sonuç olarak 1980'lerin başından beri, Michael Porter'ın strateji

⁴ Miles & Snow (1978) işletmelerin karşılaştıkları üç ana probleme (girişimcilik, mühendislik ve idari problemlere) nasıl tepki verdiğine bağlı olarak, işletmeleri savunular, araştıranlar, analizciler ve reaktörler olmak üzere dört farklı gruba ayırır (Miles ve Snow, 1978).

Miller & Friesen (1978); başarılı ve başarısız olmak üzere ikiye ayırdıkları 10 arketip işletme tanımlamışlardır. Başarılı arketipler orta düzeyde zorluk altında uyum sağlayan, çok zorlu bir ortamda uyum sağlayan, baskın, ateş altındaki dev, girişimci holding ve yenilikçi iken; başarısızlık arketipleri ise dürtüsel, durgun bürokrasi, başsız dev ve sonrasidir (Miller ve Friesen, 1978).

Hambrick (1983); Her ortamda yüksek performans nasıl elde edilir? sorusundan hareketle yüksek ve düşük kârlı iki yapı (gestalt) tanımlamış ve her iki tipte de endüstriyel özelliklere bağlı olarak yüksek kârlar için birçok yol bulunabileceğini belirtmiştir (Hambrick, 1983).

tipolojisi, şirket stratejilerini tartışmak, sınıflandırmak ve seçmek için en yaygın kabul gören yöntemlerden biri olmuştur (Akan, vd., 2006). Rakipler üzerinde rekabet avantajı elde etmek, uzun vadede rakiplerden daha kârlı olmak demektir. Porter, rakiplere göre üstün kârlılığın maliyet liderliği, farklılaştırma veya odaklanma stratejilerinin ustaca takip edilmesi ile sağlanacağını ileri sürmüştür (Bertelèa ve Chiesa, 2001). Aşağıda Porter'ın rekabet stratejileri ayrıntılandırılmıştır.

Porter'ın maliyet liderliği stratejisi, en düşük fiyatı sunma değil, en düşük maliyete sahip olma ve dolayısıyla kâr marjını artırma fikrine dayanmaktadır. Bu strateji, fiyata duyarlı tüketiciler için birim başına çok düşük maliyetle standartlaştırılmış ürünler üretmeyi vurgulamaktadır. Maliyet liderliği, bir işletmenin maliyetlerini rakip işletme/lerin maliyetlerinin altına düşürerek rekabet avantajı elde etmeye çalıştığı bir stratejidir. Kısaca bu strateji maliyet kontrolüne odaklanmaktadır. Maliyet liderliğinde sunulan ürün/hizmet kalitesiz değildir, rakiplerle aynı niteliklere sahip ve uygun fiyattadır (Yamin, 1997; İslami, Mustafa ve Latkovik, 2020). Bu stratejiyi uygulayan işletmeler üretim maliyetlerinin düşmesine yardım edecek ölçek ekonomilerinden yararlanır⁵, kontrol ve üretim maliyetlerini denetler, malzeme tedarikini veya ürün dağıtımını kontrol eder, ürün inovasyonu, ar-ge ve reklam harcamalarını en aza indirerek maliyet tasarrufu sağlamayı amaçlar. Aynı zamanda, maliyet liderleri, hizmet veya marka imajı yerine maliyet tasarrufunu tercih eden müşterilere gösterişten uzak ürünler sunarlar (Lumpkin ve Dess, 2006; Prajogo, 2007).

Porter'ın tipolojisine göre ikinci rekabet üstünlüğü stratejisi farklılaşmadır. Farklılaşma, bir işletmenin ürün veya hizmet sunumunu farklılaştırarak endüstri çapında benzersiz olarak algılanan bir şey yaratmasıdır. Böylece işletmeler pazar paylarını arttırmak için yüksek bir fiyat talep etmeye fırsat bulmuş olurlar. Farklılaşma stratejisi benzersiz, kaliteli bir ürün isteyen ve daha yüksek fiyatı ödemeye istekli olan sofistike veya bilgili tüketiciye hitap eder (Allen vd., 2007). Bu stratejisi ürünün kendisine, dağıtım sistemine ve çok çeşitli diğer faktörlere dayanabilir. Bu farklılaşma özellikleri ile işletmeler, müşterilerine yüksek bir fiyatla ödüllendirecek ek değerler sağlar (Prajogo, 2007). Farklılaştırma stratejisini benimseyen işletmeler, inovasyon, yüksek teknolojik uyarlamalar, kullanım kolaylığı, prestij sağlama, kalite, müşteri hizmetleri ve güven gibi ayırt edici unsurları ön plana çıkartarak elde ettikleri özgün ürün ve hizmetler vasıtası ile rekabet üstünlüğü sağlama amacını güderler (Kamaşak, 2010). Kısaca bu strateji, benzersizliğe dayanmaktadır. İnovatif olmayı gerektirir ve bu da müşteriler için değeri artırılmış yeni ürün ve hizmet sunumuna yol açar (Galbreath, 2020). Farklılaştırma stratejisinde başarılı olan işletmeler genellikle birtakım güçlü yönlerle sahiptir. Bunlar önde gelen bilimsel araştırmalara erişim; son derece yetenekli ve yaratıcı ürün geliştirme ekibi; ürünün algılanan güçlü yönlerini başarılı bir şekilde iletme yeteneği sayesinde güçlü satışlar; kalite ve inovasyonla elde edilen kurumsal itibardır. Araştırmalar temeli inovasyon ve bilgiye dayandırılan farklılaştırma stratejilerine sahip işletmelerin, küresel bağlamda başarılı olabildiğini göstermiştir (Zapletalová, 2016). İş dünyasında farklılaşma stratejisini uygulayan pek çok başarılı işletme örneğini görmek mümkündür. Örneğin, Kuzey Amerika'nın en kârlı havayolu şirketi Southwest Airlines, bunu rakiplerini kopyalayarak yapmadı. Bunu düşük ücretler, sık seferler, noktadan noktaya hizmet ve müşteriyi memnun eden hizmet stratejisiyle kendini farklılaştırarak yaptı. Diğer taraftan Toyota'nın hibrit motorlu Prius otomobilini geliştirme stratejisi de tesadüfen olmadı. Toyota'nın amacı çevreye zarar vermeyen ve kullanımı ucuz bir araç isteyen ve otomobil mühendisliğindeki en son gelişmelere göz diken müşteri segmentinde rekabet avantajı yaratmaktı (HBR, 2017).

Üçüncü rekabet üstünlüğü stratejisi ise odaklanmadır. Maliyet liderliği ve farklılaştırma stratejilerinde, hedeflerin tüm sektör çapında gerçekleştirilmesi amaçlanırken, odaklanma stratejisi belirli bir hedef kitleye çok iyi bir şekilde hizmet vermeyi amaçlamaktadır. Bu strateji, işletmelerin müşterilerine daha geniş bir alanda mücadele eden rakiplerinkinden daha etkin ve verimli bir şekilde hizmet verilmesini amaçlamaktadır (Doğan, 2017). Odaklanma, iki ana rekabetçi stratejinin farklı pazar bölgelerine (daha sınırlı ve belirli bir aralıkta) uygulanması sonucunda oluşmaktadır. Seçtikleri hedef müşteri grubuna yönelik, onların ortak özelliklerine cevap verecek mal ve hizmetler üzerine odaklanan işletmeler, rekabet stratejilerinin uygulanacağı hedef kitleyi daraltabilir ve stratejilerin etkinliğini arttırabilirler. Pazarın farklı müşteri gruplarına yönelik olarak daraltılması pazarı daha öncelikli hale getirir ve genellikle rekabet eden işletmelerin sayısını da azaltır. Bu durum daraltılan pazara girişleri etkileyebileceği gibi bu daraltılmış ve özelleştirilmiş pazardaki rekabetin şiddetini de değiştirebilir (Ülgen & Mirze, 2007). Belirli bir pazara odaklanan işletmeler mevcut alıcıları belirlemek için daha iyi bir konumda olurlar. Böylelikle çoğunluğu küçük ölçekli aile işletmeleri, pazarda optimum bir konumlanma sağlayarak pazarın taleplerini karşılayabilirler. Uzun vadeli hedeflere sahip işletme yöneticileri genellikle,

⁵ Ölçek ekonomisi: İşletmelerin büyük ölçekli ekipman ve makinelere yoğun yatırım yapması ve tedarik zincirinde büyük iş hacmiyle gerçekleşen yatırımdır (Ahmed ve Shepherd, 2010).

optimum sonuçlar için benchmarking, networking, iş süreçlerini güçlendirme ve geliştirme yöntemlerini kullanarak odaklanma stratejisini uyguluyorlar. Bu stratejiyi uygulayan işletmeler yüksek derecede müşteri bağlılığı sağlamış olurlar (Jakes, 2018).

Porter'ın odaklanma stratejisi odaklanmış farklılaşma ve odaklanmış maliyet liderliği olmak üzere iki tür stratejiyi kapsamaktadır. Odaklanma stratejiyle üstün kalite için yüksek getiri sağlanabilirken (odaklanmış farklılaşma), özel bir alıcı grubuna düşük fiyatlı (odaklanmış maliyet liderliği) bir ürün de sunulabilir (Kiechel, 2010). Odaklanmış farklılaşma stratejisinde işletmeler, yalnızca bir veya az sayıda hedef pazar segmentinde farklılaşmayı hedeflemektedirler. Bu stratejide işletmeler, alıcılar tarafından büyük ölçüde değer verilen ve daha iyi veya farklı olarak algılanan bazı alanlarda kendi sektöründe benzersiz olmayı amaçlamaktadırlar. Odaklanmış farklılaştırma stratejilerini izleyen işletmeler, küçük pazar segmentleri için özelleştirilmiş ürünler üretirler (Zapletalová, 2016).

Porter'ın rekabet stratejilerinin sağlık sektöründe uygulanmasına yönelik, literatürdeki az sayıdaki örneğe rağmen stratejilerin faydalı olduğu kanıtlanmıştır (Kumar, Subramanian ve Yauger, 1997; Hlavacka, vd. 2001; Hamdan, 2017). Bu stratejilere yönelik geliştirilen farklı yaklaşımların tümü daha kaliteli hizmet ve hasta deneyimi sağlamaya yöneliktir. Farklılaşma stratejisine yönelik olarak sağlık sektöründeki kilit faktörlerin eskisine göre ne seviyeye geldiğinin ortaya konulması bir yöntem olarak kullanılabilir. Bu kilit faktörler hizmete erişilebilirlik, coğrafi konum, randevu şekli, randevu tarihi ve saati, personelin selamlanması, bekleme süresi, evrak işleri, hekimle geçirilen süre, teşhis verimi ve hasta takibini içerebilir. Faktörlerdeki gelişim, yaratılan farklılaşmayı ortaya koyacaktır. Farklılaşma, sağlık hizmetlerinde nihai veya ara sonuç ölçütlerinde gelişme yaratılarak da yapılabilir. Sağlık hizmeti sunucularının hastalıkları önlemede, yaşam kalitesini iyileştirmede ve mortaliteyi azaltmada ne ölçüde başarılı olduğu ortaya konabilir. Kalite, verimlilik, kullanım, erişilebilirlik, öğrenme ve sürdürülebilirlik ölçütlerine yönelik performans da değerlendirilebilir (Hamdan, 2017). Ayrıca hastaneler rakiplerinden farklılaşmak için en son (ve en pahalı) teknolojilerin kullanılması (robot destekli cerrahi, bilgisayarlı tomografiler ve manyetik rezonans görüntüleme gibi.), sağlık personelinin algılanan kalitesinin vurgulanması (örn. bakım sürecini yöneten ünlü üniversite profesörleri), otel ve hasta destek hizmetlerinin sağlanması, yaygın olarak sunulmayan bazı özel hizmetlerin sağlanması (örn. yanık bakımı, travmatoloji, transplantoloji ve koruyucu bakım) gibi uygulamaları da hayata geçirebilirler (Mburu, 2007; Hlavacka, vd., 2001; Kumar, Subramanian ve Strandholm, 2001).

Son yıllardaki siyasi, ekonomik ve yasal düzenlemelerdeki değişiklikler, demografik eğilimler, hastanelerin pazar özellikleri (rakiplerin sayısı ve türü), ödeme yöntemleri ve işgücü arzındaki sorunlar sağlık kurumlarını maliyetleri düşürecek stratejilerin arayışına yöneltmiştir (Uzuntarla, Ceyhan ve Fırat, 2016). Literatürde maliyet düşürmeye yönelik farklı yaklaşımlar tanımlanmıştır. Değer zinciri analizi ile art arda gelen faaliyetlerin etkinliğinin sağlanması temel yaklaşımlardan biridir (Ghemawat ve Rivkin, 2006; Hamdan, 2017). Bu yaklaşımda bir departmandaki tüm hizmetler maliyetleri açısından incelenir ve değerlendirilir. Her hizmet önem, toplam maliyetler içindeki yeri, müşteri ihtiyaç ve pazar segmentiyle ilişkilendirilerek analiz edilir. Fazlalıklar, hizmetlerdeki mükemmellikler ve savurgan harcamalar yeniden incelenir, zorunlu olmayan faaliyetler ya dışarıdan temin edilir ya da yeniden tahsis edilir. Hastanelerdeki maliyet faktörlerini, kalış süresi, kullanılan cerrahi malzemelerin seçimi, istenen tanısal testlerin çeşitliliği ve ameliyat süreleri şeklinde sıralamak mümkündür. Bu maliyet etkenlerini piyasadaki uzlaşmış rakamlara göre inceleyerek, finansal kaynakların nasıl harcandığı ve maliyetin nasıl düşürülebileceği belirlenebilir. Maliyet liderliği için bir başka yaklaşım kurumun farklı birimlerinde uygulanacak maliyet yönetimidir. İşletmelerdeki maliyetler yönetim maliyeti, tedarik maliyeti, işçilik maliyeti, hizmet maliyeti, kullanım maliyeti ve sermaye maliyeti olmak üzere altı boyuttadır ve hastanelerde bu maliyetleri düşürmeye yönelik çeşitli önlemler alınabilir. Sağlık kurumları Porter'ın maliyeti düşürme stratejisini uygulayarak tedarik zinciri yönetimi, verilen hizmetlerde dış kaynak kullanımı, hizmetin dışarıdan temini, yönetimdeki katmanların azaltılması, sermaye maliyeti yönetimi (Hamdan, 2017), israfın azaltılması, farklı departmanlar arasındaki koordinasyonun iyileştirilmesi, kullanılmayan kapasitenin satılması veya kiralanması yoluyla gelir elde edilmesi, personelin azaltılması, kârsız hizmetlerin ortadan kaldırılması, örneği çok görülmesi de birleşme veya ortak girişimlere gidebilirler (Mburu, 2007; Hlavacka, vd., 2001; Kumar, Subramanian ve Strandholm, 2001).

Sağlık kurumlarında rekabet stratejilerini ele alan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların 2000'li yıllardan sonra yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan Rivers ve Glover (2008) sağlık sektöründeki karmaşık rekabet konularını incelemeye yönelik önermeleri içeren bir araştırma modeli geliştirmişlerdir. Yazarlar rekabet ve müşteri memnuniyetine ilişkin bir araştırma modeli önermişlerdir. Model, sağlık kurumlarının stratejik misyon ve hedefleriyle hasta memnuniyeti ilişkisini; rekabetin sağlık hizmetleri kalitesi ve müşteri memnuniyeti üzerindeki

etkisini ve hizmet maliyeti ile hasta memnuniyeti ilişkisini açıklamaya yönelik olmuştur. Mburu (2007) Mombasa, Kenya'da yaptığı çalışmada 8 özel hastanenin, stratejilerini benimsemelerinde etken faktörleri belirlemeye çalışmıştır. Araştırma sonucunda hastanelerin büyük çoğunluğunun maliyet liderliği stratejisini benimsediği, farklılaşma stratejisini benimseyen hastanelerin ise danışma ofisleri, servisler, uzman/teşhis ekipmanı, verimli hizmet sunumu ve hastane ortamı gibi nedenlerle tercih edildiği tespit edilmiştir. Torgovicky ve arkadaşları (2005) İsrail'de hizmet veren iki hastalık fonunda 145 orta ve üst düzey yönetici ile görüşerek gerçekleştirdikleri çalışmalarında kurum stratejileri ile performans ölçütleri arasında bir ilişki bulmuşlardır. Bu fonlardan ilki düşük hasta memnuniyetine ve finansal sorunlara sahipti yazarlar bu fonu düşük performanslı hastalık fonu olarak isimlendirmiştir. Diğerleri daha yüksek hasta memnuniyeti ve finansal olarak daha güçlü bir yapıya sahiptir ve üstün performanslı hastalık fonu olarak isimlendirilmiştir. Araştırma sonunda üstün performanslı hastalık fonunun, farklılaştırma ve odaklanma stratejilerini nispeten daha yaygın kullandığı; düşük performanslı fonun ise arada sıkışıp kaldığı (stuck in the middle) bulunmuştur. Kumar, Subramanian ve Strandholm (2001), Amerika'da 159 akut bakım hastanesi yöneticisi ile yaptıkları çalışmalarında kurum içi/dışı çevresel faktörlerle strateji ilişkisini ve strateji/performans ilişkisinde çevresel faktörlerin oynadığı düzenleyici rolü belirlemeye çalışmışlardır. Çalışmanın sonunda strateji/performans ilişkisinde çevresel faktörlerin oynadığı düzenleyici rol teyit edilmiş, kurumların iç süreçleri (çevreleri) ve performansları arasındaki ilişki kanıtlanmıştır. Son olarak Hlavacka ve arkadaşları (2001) Slovak sağlık sektöründe 81 hastane üst düzey yöneticisi ile Porter'ın rekabet stratejilerinin performans üzerindeki etkisinin belirlenmesine yönelik bir çalışma yürütmüşlerdir. Çalışmanın sonuçları, Slovak hastane yöneticilerinin değişen çevreye yanıt vermek için çeşitli rekabetçi stratejiler kullandıklarını göstermektedir. Hastanelerin sadece %5'i düşük maliyet liderliği stratejisi ile rekabet etmeye çalışmaktadır. Hastanelerin çoğu Porter'ın rekabet stratejilerinden bir veya daha fazlasını kullanmaktadır. Yani sonuçlar Porter'ın (1980) maliyet liderliği ve farklılaşma stratejilerinin birbirini dışlayan orijinal iddiasıyla tutarlı değildir.

Porter'ın rekabet stratejilerini konu eden çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde çoğunlukla rekabet stratejileri ve performans ilişkisinin irdelendiği görülmüştür. Bu çalışmalardan Mburu (2007) ve Hlavacka vd. (2001) çalışmamızda da cevabı aranan sağlık kurumlarının hangi rekabet stratejisi/lerine odaklandığı sorusuna cevap aramışlardır. Kısaca bahsi geçen çalışmalar sadece rekabet stratejilerini konu edinmiştir. Rekabet stratejileri ile inovasyon ilişkisini ortaya koymamışlardır. Çalışmamız kurumlar için değer yaratan inovasyonun rekabet stratejileri ile ilişkisini ortaya koyarak farklı bir bakış açısı sunmaya çalışmış literatürde bu alandaki boşluğu doldurma gayreti içinde olmuştur.

B. İnovasyon

Kısa süren ürün yaşam ve tasarım döngüleri, yeni teknolojiler, yabancıların sektöre sık girişi, faaliyetlerini sürdüren işletmelerin endüstriyi yeniden konumlandırma arayışları ve çeşitli endüstrilerin birleşmesiyle pazar sınırlarının radikal bir biçimde yeniden tanımlanması gibi gelişmeler pazar istikrarını tehdit etmektedir (Claudia, Olivia ve Leticia, 2012). Başka bir deyişle, günümüz iş dünyası giderek artan belirsizlik, dinamizm, oyuncuların heterojenliği ve düşmanlığı ile şekillenmektedir. Bu şartlar altında işletmeler, üstün bir performans düzeyine ulaşmak ve sürdürülebilir bir rekabet avantajı geliştirebilmek için inovasyon kültürünü destekleyecek etkili bir rekabet stratejisi geliştirmelidir.

İnovasyon yeni veya büyük ölçüde iyileştirilmiş ürün (mal veya hizmet), süreç veya işletme içi uygulamalarda yeni bir pazarlama veya örgütsel metodun, organizasyon yapısında veya dış ilişkilerde uygulanmasıdır (OECD-Eurostat, 2005, s. 45). İnovasyon, tamamen yeni bir ürün veya hizmet geliştirerek tek bir büyük atılım şeklinde ya da bir dizi küçük, zamanla artan değişiklikler şeklinde olabilir. Biçimi ne olursa olsun, inovasyon yaratıcı bir süreçtir ve ticari faaliyetlere orijinal, alışılmadık dışında bir soluk getirmektir. Adhikari'ye (2011) göre işletmeler üç farklı yöntemle inovasyon yapmaktadır. Birinci inovasyon yöntemi, verimliliği ve üretkenliği artırmaktır. Bu yöntem ürün yelpazesinin, kalitesinin ve/veya mevcut hizmetlerde gelişme sağlanabilmesi için iş süreçlerinin iyileştirilmesi veya değiştirilmesi şeklinde uygulanabilir. İkinci yöntemde inovasyon, talepteki hızlı değişimi veya tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak için tamamen yeni ve iyileştirilmiş ürün ve hizmetlerin geliştirilmesiyle yapılırken; üçüncü inovasyon yöntemi müşteriler ve pazarlar için algılanan değeri artırmak için ürünlere, hizmetlere veya pazarlara değer katmak suretiyle rakiplerden farklılaşarak gerçekleşir.

Sağlık kuruluşlarında örgütsel performansın artırılmasında özellikle organizasyonel-yönetimsel, teknolojik ve medikal olmak üzere üç tür inovasyon belirleyici rol oynamaktadır. Organizasyonel inovasyonun amacı hasta-hastane ilişkisini güçlendirmek, kaliteli ve üst düzey hizmet sunmak için sağlık tesislerini modernize etmek ve hastane yöneticisi üzerindeki kontrolü güçlendirmek amacıyla çalışan faaliyetlerindeki şeffaflığı ve tutarlılığı artırmaktır. Sağlık hizmetlerinde teknolojik inovasyon ekonomik maliyetleri düşürmeyi, daha sürdürülebilir ve

verimli bir sağlık sistemini vaat etmektedir. Medikal inovasyon ise özellikle eczacılık ürünleri (yeni ilaç üretimi), hasta bakım ürünleri, terapötik protokollerin yenilenmesi, tedavi hızı üzerinde olumlu etkisi olan cerrahi tekniklerin geliştirilmesi, hastaneye yatış-kalış süresinin en aza indirilmesi, tıbbi vakaların izlenmesi ve tedavisine bağlı dijital araçların geliştirilmesi gibi konularda yoğunluk kazanmaktadır (Ouddasser, vd., 2021). Herzlinger’de (2006), Ouddasser, vd. (2021) gibi sağlık hizmetlerinin daha iyi ve daha ucuz hale getirilmesinde üç alanda inovasyonun öneminden bahsetmiştir. İlki, tüketicilerin sağlık hizmetlerini satın alma ve kullanma biçimlerinin değiştirilmesi; ikincisi, yeni ürünler ve tedaviler geliştirmek veya bakımı iyileştirmek için teknolojiyi kullanmak ve üçüncüsü, özellikle ayrı sağlık kuruluşlarının veya faaliyetlerinin yatay veya dikey entegrasyonunu içeren yeni iş modelleri üretmektir. Sağlık kuruluşları tüketici odaklı yenilikçi hizmetlerle tüketiciler için daha uygun, daha etkili ve daha ucuz tedaviler sunan sağlık planları geliştirebilirler. Yeni ilaçlar, tanı yöntemleri, ilaç dağıtım sistemleri, tıbbi cihazlar ve hastaların hastalıklarını daha etkili bir şekilde izlemelerine yardımcı olacak pek çok teknolojik yenilik kalitenin artmasını sağlarken maliyetlerin azalmasına yardımcı olabilmektedir. Sağlık hizmetleri şaşırtıcı derecede parçalanmış bir endüstridir. Muayeneler, bakımevleri, tıbbi cihaz ve biyoteknoloji vb. gibi sektörleri entegre eden yenilikçi iş modelleri verimliliği artırabilir, bakımı iyileştirebilir ve tüketicilere zaman kazandırabilir.

Ayrıca, 2014 yılında Page de Birleşik Krallık'taki çalışmasında inovasyonun sağlık sisteminde oynadığı rolü araştırmıştır. Yazar, inovatif tasarımların hastalar için önemini, bu uygulamaların hastalara fayda sağlayıp sağlamadığını ve inovasyonu engelleyen faktörleri belirlemeye çalışmıştır. Uzuntarla, Ceyhan ve Fırat (2016) Bingöl’de faaliyet gösteren iki kamu hastanesinde yaptıkları çalışmalarında 123 sağlık personeli ile anket uygulaması gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada inovasyon ve inovasyonu etkileyen faktörlerin kurum çalışanları tarafından değerlendirilerek ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırma sonunda yönetici fikirlerinin ve hasta taleplerinin inovasyon için bilgi kaynağı olduğu, inovasyon çalışmalarında kurum personeli ile kanun ve düzenlemelerin son derece önemli olduğu bulunmuştur. Memişoğlu ve Kalkan (2016) “Sağlık hizmetlerinde yönetim, inovasyon ve Türkiye” başlıklı kavramsal çalışmalarında Türkiye sağlık sektöründe yaşanan reform sürecini ele almışlar ve sağlık sektöründe tarihsel süreç içerisinde yaşanan inovasyon uygulamalarını değerlendirmişlerdir. Kimble ve Massoud (2017)’de yaptıkları kavramsal çalışmalarında inovasyonun ne olduğunu ve ne olmadığını tanımlayarak sağlık hizmetlerinde inovasyon kavramını netleştirmeye çalışmışlardır. Aslan, Boz ve Cerit (2018) çalışmalarında inovasyon ve sağlık inovasyonu üzerine kavramsal bir çerçeve çizmiş ve 2003 yılında uygulamaya konulan Sağlıkta Dönüşüm Programı çerçevesinde sağlık sistemine getirilen yenilikleri sağlık inovasyonu kapsamında incelemişlerdir. İslam 2021’de yayınladığı çalışmasında 21.Yüzyılda birinci basamak sağlık hizmetlerinin karşılaştığı zorluklardan (demografik-epidemiolojik, teknolojik, kültürel, ekolojik ve küresel) ve temel sağlık hizmetlerinin ihtiyacı olan inovasyon konuları ile bazı ülkelerin yenilikçi temel sağlık hizmeti yaklaşımlarını kavramsal bir çerçevede ele almıştır.

Yukarıda kavramsal çerçeve başlığı altında özetlenmeye çalışılan rekabet stratejileri ve inovasyon konuları küresel rekabette ayakta kalabilmek, rekabet gücünü korumak, ekonomik performansı ve büyümeyi geliştirmek, ulusal ekonomik kalkınmaya katkı sağlamak açısından sektör fark etmeksizin tüm kurumlar için önemli başlıklardır. İnsan odaklı, teknoloji yoğun ve sosyal amaçlı kurumlar olan hastaneler, rekabet edebilmek, faaliyetlerini devam ettirebilmek; hastalarının, sağlık çalışanlarının ve tüm diğer paydaşlarının istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için inovasyona (Boutros, 2007; Uzuntarla, Ceyhan ve Fırat, 2016) ve inovasyon uygulamalarını destekleyecek stratejilere önem vermek zorundadırlar. Bu nedenle özellikle sağlık kurumlarında inovasyon ve rekabet stratejileri ilişkisini ele alan çalışmalardaki artış hem literatüre katkı sağlayacak hem de kurum yöneticilerine inovasyonu destekleyecek stratejilerin seçiminde yardımcı olabilecektir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

A. Amaç, Kapsam ve Kısıtlar

Çalışmanın ana amacı sağlık kurumlarında inovasyon ve rekabet stratejileri arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Bu ana amaç doğrultusunda cevap aranan sorular aşağıda sıralanmıştır.

1. Hastaların gruplara ayrılmasında kullanılan faktörler ile rekabet stratejileri arasında bir ilişki var mıdır?
2. Rekabet stratejilerine verilen yanıtlar hastane türlerine göre farklılaşmakta mıdır?
3. Hastanelerde gerçekleştirilen inovasyon faaliyetlerinin arkasındaki itici güçler nelerdir? Bu itici güçler hastane türlerine göre farklılık göstermekte midir?
4. Hastanelerde inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesi ile rekabet stratejileri arasında bir ilişki var mıdır?
5. İnovasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilme amaçları hastane türlerine göre farklılık göstermekte midir?

6. İnovasyonun önündeki engeller hastane türlerine göre farklılaşmakta mıdır?

Araştırma kapsamını Türkiye’de faaliyet gösteren özel, kamu ve üniversite hastaneleri oluşturmaktadır. Bu hastanelerde görev yapan yöneticilere (hastane müdürü, başhekim veya başhekim yardımcıları) yöneltilen anket soruları ile cevaplar aranmıştır. Araştırma döneminin Covid-19 pandemi sürecinde olması ve araştırmanın konusu olan hastanelerin bu sürecin odağında yer alması araştırma için önemli bir kısıt oluşturmıştır. Covid-19 sürecinde hastanelerin ve sağlık çalışanlarının üzerindeki iş yükü nedeniyle online olarak gerçekleştirilen anketlere dönüşlerin az olması, ayrıca sosyal mesafe ve mesai saatleri konusunda yaşanan sıkıntılar nedeniyle yöneticilerle yüz yüze görüşme imkanının bulunamaması da veri sayısının az olması noktasında önemli bir kısıttır. Çalışmanın başka bir kısıtı da sadece nicel araştırma yönteminin uygulanmış olmasıdır. Araştırmanın 7 farklı bölgede 79 farklı hastaneyi kapsaması iş yükünün ve sağlık riskinin üst seviyede olduğu Pandemi döneminde çalışmanın nitel analizle (görüşme, doküman inceleme vb.) desteklenmesinin önündeki en büyük engeller olmuştur.

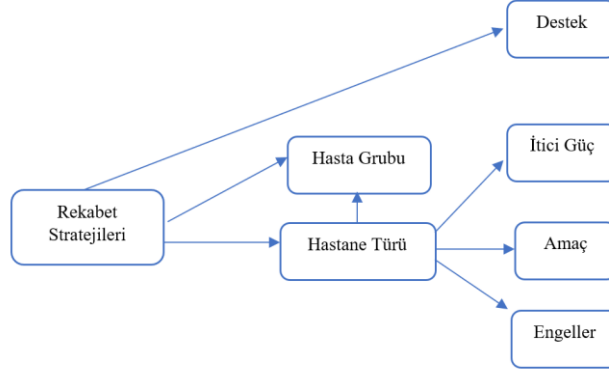
B. Yöntem

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden anket yöntemi kullanılmıştır. Sosyal bilimler alanında kişi ya da kurumların genel tutum ve davranışlarının ölçülmesi ve bu konuda iyi bir veri toplama aracı olması nedeniyle anket yöntemi tercih sebebi olmuştur. Ayrıca çalışma yüz yüze görüşme yöntemiyle desteklenmek istenmiş ancak pandemi dönemi nedeniyle bu yöntem gerçekleştirilememiştir. Üç bölümden oluşan anketin ilk bölümünde hastanelerin demografik özellikleri (yatak sayısı, hastane türü, coğrafi konumu, poliklinik sayısı vb.), ikinci bölümünde ise 25 sorudan oluşan Kamaşak (2010)’ın, Yamin, Gunasekaran ve Mavondo (1999)’den uyarlayarak kullandığı ve Mirzayeva ve Türkay (2016)’ın da bu çalışmalardan yararlanarak geliştirdiği "Jenerik Stratejiler Ölçeği"nden yararlanılmıştır. Üçüncü bölümde ise inovasyon faaliyetlerine yönelik sorular yer almaktadır. Bu sorular İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA)’nın Kamuda Yenilik Araştırması’nda (2017) kullandığı anketten uyarlanmıştır. "Jenerik Stratejiler Ölçeği" nin seçiminde birkaç faktör belirleyici olmuştur. Ölçeğin Türkçe’ye uyarlanmış ve ülkemiz işletmeleri üzerinde daha önce uygulanmış olması (Kamaşak, 2010), örnekleme yer alan üç farklı mülkiyet yapısına sahip sağlık kurumunun hangi jenerik strateji/stratejileri kullandıklarının tespit edilebilmesinde oldukça belirleyici yapıda olması ve söz konusu ölçeğin Mirzayeva ve Türkay (2016) tarafından hizmet sektörüne uyarlanması bu ölçeğin seçiminde kilit faktörlerdir. İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA)’nın Kamuda Yenilik Araştırması’nda (2017) kullandığı inovasyon anketinin seçiminde ise Türk işletme yapısına uygunluk ve kamu işletmelerinin hedef alınması belirleyici faktörlerdir. Ayrıca pandemi dönemine gelen araştırma sürecinde yöneticilerin zaman kısıtının dikkate alınarak ölçek soru sayılarının dikkat dağıtmayacak düzeyde olması her iki ölçek içinde belirleyicidir.

Araştırma evrenini Türkiye’de faaliyet gösteren özel, kamu ve üniversite hastaneleri oluşturmaktadır. Türkiye’de toplam 1534 hastane yer almakta bunların 900’ü Sağlık Bakanlığı’na bağlı kamu hastaneleri, 68’i üniversite hastanesi ve 566’sı özel hastanedir (Başara, vd., 2021). Araştırmada Haziran 2021-Ekim 2021 tarih aralığında hastane yöneticilerine (hastane müdürü, başhekim veya başhekim yardımcıları) online ortamda gönderilen anketler yoluyla veriler toplanmıştır. Anket yöntemi ile elde edilen verilerin Türkiye’deki tüm hastaneleri temsil yeteneğinin olması amaçlanmıştır. Ancak Covid-19 pandemisi nedeniyle pek çok hastaneden dönüş alınamayan anket uygulama sürecinde Türkiye’nin her iline ulaşılamasa bile 7 bölgeyi temsil edecek nitelikte verilerin toplanmasına ve örneklemin oluşturulmasına özen gösterilmiştir. Çalışmada analizler SPSS 20.0 paket programında gerçekleştirilmiştir.

C. Model ve Hipotezler

Araştırmanın ana amacı ve cevabı aranan sorular çerçevesinde oluşturulan araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil. 1 Araştırma Modeli

Şekil 1’de yer alan “rekabet stratejileri” farklılaşma, maliyet ve odaklanma stratejilerine yönelik soruları içermektedir. “Hastane türleri” ise özel, kamu ve üniversite hastaneleri olarak sınıflandırılmıştır. Hastanelerin hastaları gruplara ayırma konusunda verdikleri cevaplara ilişkin araştırmanın yapılacağı kısım ise “hasta grubu” altında yer almaktadır. “Destek” başlığı inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesine yönelik ifadelerden, “itici güç” ise hastanede inovasyonun ardındaki itici güçlerin tespitine yönelik ifadelerden, “amaç” gerçekleştirilen inovasyon faaliyetlerinin kaynağına ve “engeller” ise inovasyon sürecinin önündeki engellere yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezler aşağıda sıralanmıştır.

- H₁: Hastaların gruplara ayrılmasındaki faktörler, hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.
- H₂: Rekabet stratejileri ve hastaların gruplara ayrılmasındaki faktörler arasında ilişki vardır
- H₃: Rekabet stratejileri arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.
- H₄: Rekabet stratejileri hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.
- H₅: İnovasyonun ardındaki itici güçler hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.
- H₆: İnovasyonu destekleyen faaliyetler ile rekabet stratejileri arasında ilişki vardır.
- H₇: Rekabet stratejilerinin inovasyonu destekleyen faaliyetler üzerinde anlamlı etkisi vardır.
- H₈: İnovasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilme amaçları hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.
- H₉: İnovasyonun önündeki engeller hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.

D. Bulgular

Türkiye’deki hastanelerde rekabet stratejileri ve inovasyon faaliyetleri arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada analizlerde öncelikle demografik bilgiler sunulmuştur. Ankete katılan hastanelerin genel durumları hakkında bilgi almak amacıyla demografik sorulara verilen yanıtlara ilişkin frekans tablosu Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Hastanelerin Demografik Özellikleri

Demografik Bilgiler		f	%
Yönetici Eğitim Düzeyi	Ön Lisans	7	8.9
	Lisans	34	43.0
	Yüksek Lisans	29	36.7
Hastane Türü	Doktora	9	11.4
	Özel Hastane	23	29.1
	Kamu Hastanesi	37	46.8
Yatak Sayısı	Üniversite Hastanesi	19	24.1
	50’den az	9	11.4
	50-200	25	31.6
	200-500	21	26.6
	500-1000	22	27.8
Faaliyet Süresi	1000’den fazla	2	2.5
	1-3 yıl	9	11.4
	4-7 yıl	15	19.0
	8-11 yıl	10	12.7
Poliklinik Oda Sayısı	12-15 yıl	6	7.6
	16 yıl ve üstü	39	49.4
	0-25	26	32.9

	25-50	24	30.4
	50-75	12	15.2
	75-150	4	5.1
	150'den fazla	13	16.5
Hastanenin Konumu	İş merkezlerine yakın	5	6.3
	Şehrin merkezinde	57	72.2
	Havaalanı çevresinde	1	1.3
	Şehir merkezinden uzak	16	20.3
İnovasyon Eğitimi	Evet	69	87.3
	Hayır	10	12.7
İş Birliği Yapılan Kurum ve Kuruluş	Üniversite	17	21.5
	Özel Sektör	14	17.7
	STK	1	1.3
	Diğer Kamu Kurumları	21	26.6
	Vatandaşlar	3	3.8
	Uluslararası Kurum ve Kuruluşlar	4	5.1
	İş Birliği Yapılmadı	19	24.1

Tablo 1'de görüleceği gibi çalışmaya dahil edilen 79 hastanenin 37'si kamu, 23'ü özel ve 19'u üniversite hastanesidir. Analizlere dahil edilen hastanelerin 9'unun 1-3 yıl arası, 15'inin 4-7 yıl arası, 10'unun 8-11 yıl arası, 6'sının 12-15 yıl arası ve 39'unun ise 16 yıldan daha fazla süredir faaliyette olduğu görülmüştür. Ankete katılan hastane yöneticilerinin eğitim düzeylerine bakıldığında 7'sinin ön lisans mezunu, 34'ünün lisans mezunu, 29'unun yüksek lisans mezunu ve 9'unun doktora mezunu olduğu görülmüştür. Son iki yıl içinde kurumda inovasyona yönelik eğitim düzenlenip düzenlenmediğine ilişkin soruya ise hastanelerin 69'u evet, 10'u ise hayır yanıtı vermiştir. Ayrıca gerçekleştirilen inovasyon faaliyetlerinde 21 hastane yöneticisi diğer kamu kurumları, 17'si üniversiteler, 14'ü özel sektör ile iş birliği yapıldığını ifade ederken 19'u da herhangi bir iş birliği yapılmadığını dile getirmiştir.

Ankete yer alan likert tipi soruların güvenilirlik analizi sonuçları sorular bazında ve tüm ölçeğin güvenilirliğini ifade edecek şekilde Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Her Bir Soru Grubu ve Tüm Anketin Güvenilirlik Analizi

	Soru Sayısı	Cronbach's Alpha
Farklılaşma Stratejisi	11	0.912
Maliyet Liderliği Stratejisi	9	0.890
Odaklanma Stratejisi	5	0.854
Rekabet Stratejileri	25	0.948
Hasta Grubu	5	0.890
İnovasyonun arkasındaki itici güçler	8	0.889
İnovasyonu destekleyen faaliyetler	9	0.932
İnovasyonun amacı	6	0.928
İnovasyon arkasındaki engeller	11	0.907
Tüm Ölçek Sorularının Güvenilirlik Düzeyi	64	0.943

Ölçeklerde yer alan her bir soru grubunun hem kendi içinde hem de ölçeğin tamamının güvenilirlik düzeyine Cronbach Alpha değeri ile bakılabilmektedir. Pek çok kaynakta değerin 0.70 ve üzerinde olması güven düzeyindeki yeterliliği ifade etmektedir. Tabloda yer alan her bir soru grubunun ve tüm ölçeğin 0.70'in üzerinde Cronbach Alpha değeri ölçeğin güvenilir olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2010).

Hastaların gruplara ayrılmasında demografik kriterler çerçevesinde farklılık olup olmadığı incelendiğinde hastanelerin yatak sayısı, faaliyet süreleri, konumları ve poliklinik oda sayıları bakımında farklılık olmadığı belirlenmiştir. Çalışmada belirlenen "H₁: Hastaların gruplara ayrılmasındaki faktörler, hastane türlerine göre farklılık göstermektedir" şeklindeki ilk hipotezin test edilmesinde ANOVA testine başvurulmuştur. Hastaları gruplara ayırmada kullanılan kriterlerin hastane türlerine göre ortalama, standart hata ve ANOVA testi sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Hastaların Gruplara Ayrılmasında Hastane Türlerine Göre Ortalama, Standart Hata ve ANOVA Testi

Faktör	Hastane Türü	Ortalama	Standart Hata	F İstatistiği (p değeri)
Coğrafi Faktörler	Kamu	2.811	0.245	0.860

	Özel	2.565	0.294	(0.427)
	Üniversite	3.158	0.336	
Demografik Faktörler	Kamu	3.108	0.228	0.791
	Özel	2.652	0.306	(0.457)
Psikografik Faktörler	Üniversite	2.789	0.338	
	Kamu	2.703	0.259	0.116
	Özel	2.522	0.301	(0.891)
Davranışsal Faktörler	Üniversite	2.579	0.299	
	Kamu	2.811	0.229	0.074
	Özel	2.870	0.254	(0.929)
Sağlık Hizmetlerine İlişkin Faktörler	Üniversite	2.947	0.235	
	Kamu	3.514	0.235	0.001
	Özel	3.522	0.280	(0.999)
	Üniversite	3.526	0.299	

Tablo 3'te yer alan ANOVA testi (F istatistiği) sonuçlarına göre test istatistiklerine ilişkin değerler altında yer alan olasılık değerlerinin (p değeri) 0.05'ten büyük olması hastaları gruplara ayırmada hastane türleri açısından farklılık olmadığını kanıtlamaktadır. Diğer taraftan kamu hastanelerinin demografik faktörler düzeyindeki cevap ortalamalarının, üniversite hastanelerinin ise coğrafi faktörler bakımından cevap ortalamalarının diğer hastane türlerine göre daha yüksek olduğu, psikografik, davranışsal ve sağlık hizmetlerine ilişkin faktörlere verilen cevap ortalamalarının üç hastane türü için de birbirine yakın olduğu, sağlık hizmetlerine ilişkin faktörlere verilen yanıt ortalamasının ise diğer faktörlere göre daha yüksek ve birbirlerine yakın oldukları gözlenmiştir.

Araştırmanın ikinci hipotezi "H₂: Rekabet stratejileri ve hastaların gruplara ayrılmasındaki faktörler arasında ilişki vardır"ın test edilmesi amacıyla, hastaların gruplara ayrılmasında kullanılan faktörler ve rekabet stratejileri arasında korelasyon katsayıları hesaplanarak anlamlılıkları test edilmiştir. Tablo 4 hastaların gruplara ayrılmasında kullanılan kriterler ile stratejiler arasındaki Pearson korelasyon katsayılarını ve parantez içinde yer alan değerler ise korelasyon katsayısının anlamlılığına ilişkin olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Tablo 4. Hastaların Gruplara Ayrılmasında Kullanılan Faktörler ile Rekabet Stratejileri Arasındaki İlişki

	Coğrafi	Demografik	Psikolojik	Davranışsal	Sağlık Hizmetlerine İlişkin
Farklılaşma Stratejisi	0.183 (0.106)	0.370 (0.744)	-0.084 (0.464)	0.055 (0.627)	0.076 (0.507)
Maliyet Liderliği Stratejisi	0.230** (0.041)	0.064 (0.574)	-0.006 (0.959)	0.058 (0.611)	0.094 (0.411)
Odaklanma Stratejisi	0.318*** (0.004)	0.128 (0.259)	0.125 (0.274)	0.253** (0.024)	0.089 (0.434)

** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 4'e göre hastaların gruplara ayrılmasında benimsenen kriterlerden coğrafi kriterin maliyet liderliği (p=0.041<0.05) ve odaklanma stratejisi (p=0.004<0.05) ile arasında pozitif anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca davranışsal faktörler ile odaklanma stratejisi arasında da pozitif bir ilişkinin varlığı istatistiksel olarak kanıtlanmış (p=0.024<0.05), diğer kriterler ile stratejiler arasında anlamlı korelasyona rastlanmamıştır. Bu sonuçların anlamı maliyet liderliği stratejisini benimseyen bir sağlık kurumunun coğrafi faktörleri öncelikli olarak dikkate aldığı, odaklanma stratejisini takip eden bir kurumun ise coğrafi faktörlerin yanı sıra davranışsal unsurları da dikkate aldığı şeklindedir.

Rekabet stratejileri açısından değerlendirme yapıldığında her kurum yalnızca bir strateji üzerinde yoğunlaşmayabilir. Bazı kurumlarda birden fazla stratejinin aynı anda uygulanması da söz konusudur. Bu açıdan rekabet stratejileri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkilerin olup olmadığına bakılmıştır. Araştırmanın üçüncü hipotezi "H₃: Rekabet stratejileri arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır"a ilişkin sonuçlara Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Rekabet Stratejileri İlişkisi

	Farklılaşma Stratejisi	Odaklanma Stratejisi	Maliyet Liderliği Stratejisi
Farklılaşma Stratejisi	1		
Odaklanma Stratejisi	0.642*** (0.000)	1	
Maliyet Liderliği Stratejisi	0.822*** (0.000)	0.582*** (0.000)	1

Not: *** %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir, parantez içindeki ifadeler korelasyon katsayısı testine ilişkin olasılık değerleridir.

Tablo 5’te yer alan sonuçlar odaklanma stratejisi ile farklılaşma stratejisi arasında 0.642 değeri ile pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan farklılaşma stratejisi ile maliyet liderliği arasında yüksek düzeyde pozitif anlamlı ilişki, maliyet liderliği ile odaklanma stratejisi arasında da yine pozitif orta düzeyde anlamlı bir ilişki görülmektedir. Maliyet liderliği stratejisini uygulayan hastanelerin aynı zamanda odaklanma stratejisini de uyguladığı gözlenmiştir. Stratejiler arasında ortaya konulan korelasyon katsayısı değerlerinden hastanelerin özellikle bu üç stratejiden biri üzerinde yoğunlaşmadığı tespit edilmiştir. Ancak farklılaşma odaklanması 0.642 iken; maliyet liderliği odaklanması korelasyon katsayısı 0.582’dir. Bu sonuç hastanelerin az bir fark ile farklılaşma odaklanmasına daha yakın olduğunu göstermektedir. Ayrıca yine çalışmaya dahil olan hastanelerin maliyet liderliği stratejisi ile farklılaşma stratejisine verdikleri yanıtlar arasında 0.822 şeklinde yüksek düzeyde bir korelasyon olduğu da görülmektedir.

Çalışmada cevap aranan sorulardan bir diğerine aranan yanıt “H₄: Rekabet stratejileri hastane türlerine göre farklılık göstermektedir” hipotezi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Tablo 6 her bir stratejinin yukarıdaki hipotezin alt hipotezleri şeklinde ifade edilerek hastane türleri açısından farklılık gösterip göstermediğine ilişkin ANOVA testi sonuçlarını vermektedir.

Tablo 6. Rekabet Stratejileri İçin Hastane Türüne Göre Farklılaşma

Hipotez	Varyans Homojenliği (Levene İst.)	ANOVA (F Testi)	Sonuç
H _{4a} : Farklılaşma stratejisi sorularına verilen yanıtlar hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.	2.004 (0.142)	1.334 (0.270)	Yoktur
H _{4b} : Odaklanma stratejisi sorularına verilen yanıtlar hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.	0.664 (0.518)	1.925 (0.153)	Yoktur
H _{4c} : Maliyet liderliği stratejisi sorularına verilen yanıtlar hastane türlerine göre farklılık göstermektedir.	3.283 (0.043**)	0.255 (0.776)	Yoktur

Tablo 6’da elde edilen sonuçlara göre stratejiler hastane türlerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaşma göstermemektedirler. Ancak strateji seçiminin hastane türlerine göre farklılıklarını görmek amacıyla ortalamaları hesaplatılarak Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7. Rekabet Stratejilerinin Hastane Türüne Göre Ortalama ve Standart Hatası

Strateji	Hastane Türü	Ortalama	Standart Hata
Farklılaşma	Özel	4.411	0.116
	Kamu	4.189	0.111
	Üniversite	4.392	0.086
Odaklanma	Özel	4.096	0.143
	Kamu	3.735	0.129
	Üniversite	3.968	0.135
Maliyet Liderliği	Özel	4.232	0.130
	Kamu	4.186	0.107
	Üniversite	4.304	0.078

Tablo 7’de yer alan hastane türüne göre strateji seçimi sorularına verilen yanıtların ortalamasına göre özel hastanelerin farklılaşma stratejine daha fazla yoğunlaştığı, kamu hastanelerinde maliyet liderliği ve farklılaşma stratejisine verilen cevap ortalamalarının birbirine çok yakın olduğu, üniversite hastanelerinde de özel hastanelerle benzer şekilde farklılaşma stratejisine verilen cevaplara ilişkin ortalamaların diğerlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Her ne kadar hastane türleri, stratejiler açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık ortaya koymamış olsa da aslında kamunun maliyet liderliği ortalamasının, özel hastanelerde ve üniversite hastanelerinde farklılaşma stratejilerinin ortalamasının daha yüksek olması teorik beklentiler ile paralellik göstermektedir.

“H₅: İnovasyonun ardındaki itici güçler hastane türlerine göre farklılık göstermektedir” şeklindeki hipotezin test edilmesinde inovasyonun ardındaki itici güçleri ifade eden her bir soru için alt hipotezler oluşturularak ANOVA testine başvurulmuştur. Buradan elde edilen sonuçlarda “insan kaynağı-yeni kanun, düzenleme, politika öncelikleri ve stratejiler-diğer kamu kurumları-teknolojik gelişmeler-yeni finansman kaynakları-meslek örgütlerinin talepleri” sorularının hastane türlerine göre farklılaşmadığı belirlenmiştir. İtici güçlerden “özel sektör ile müşteri ya da hizmet alan vatandaşlar” şeklindeki sorular için farklılığın olduğu belirlenmiştir. Elde edilen ANOVA testi sonuçları ile her bir soruya ilişkin ortalama ve standart hata Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 8. İnovasyon Faaliyetlerinin Arkasındaki İtici Gücün Hastane Türlerine Göre Ortalama, Standart Hata ve ANOVA Testi

İtici Güç	Hastane Türü	Ortalama	Standart Hata	F İstatistiği (p değeri)
-----------	--------------	----------	---------------	--------------------------

Kurumun sahip olduğu insan kaynağı (Yöneticiler, personel)	Kamu	4.216	0.156	1.743 (0.182)
	Özel	4.130	0.170	
	Üniversite	4.579	0.116	
Yeni kanun, düzenleme, politika öncelikleri ve stratejiler	Kamu	4.027	0.175	0.991 (0.376)
	Özel	4.174	0.136	
	Üniversite	4.368	0.137	
Diğer kamu kurumları (başarı örnekleri, iş birliği talepleri, rekabet vb.)	Kamu	3.784	0.165	0.805 (0.451)
	Özel	4.087	0.188	
	Üniversite	3.947	0.162	
Özel sektör (başarı örnekleri, iş birliği talepleri, şikâyet, öneri, rekabet vb.)	Kamu	3.351	0.187	4.075** (0.021)
	Özel	4.087	0.208	
	Üniversite	3.474	0.140	
Müşteri ya da hizmet alan vatandaşlar (talep, şikâyet, öneri vb.)	Kamu	3.838	0.188	3.256** (0.044)
	Özel	4.391	0.137	
	Üniversite	4.316	0.134	
Teknolojik gelişmeler	Kamu	4.189	0.154	0.333 (0.718)
	Özel	4.217	0.140	
	Üniversite	4.368	0.137	
Yeni finansman kaynakları (AB, İSTKA Fonları)	Kamu	3.649	0.191	0.992 (0.375)
	Özel	4.000	0.154	
	Üniversite	3.842	0.158	
Meslek örgütlerinin talepleri (Ticaret odaları, sektörel dernekler vb.)	Kamu	3.595	0.210	0.212 (0.810)
	Özel	3.783	0.208	
	Üniversite	3.632	0.191	

**%5 anlamlılık düzeyi, parantez içindeki ifadeler test istatistiğine ilişkin olasılık değeridir.

Yenilik faaliyetlerinin arkasındaki itici güce ilişkin verilen yanıtların ortalamasının çoğunlukla 3.5 üzerinde olduğu görülmektedir. Kurumun sahip olduğu insan kaynağının özellikle üniversite hastanelerinde diğer hastane türlerine kıyasla daha önemli bir itici güç olduğu, diğer kamu kurumlarındaki gelişmelerin ve özel sektördeki gelişmelerin özel hastaneler açısından daha fazla itici güce sahip olduğu, hizmet alan vatandaşların özel ve üniversite hastanelerinde kamu hastanelerine göre daha fazla önemsendiği, teknolojik gelişmeler tüm hastane türleri için önem arz ederken üniversite hastanelerinde görece üstünlük olduğu, yeni finansman kaynaklarına ulaşmanın araç olarak görülmesine ilişkin konunun en fazla özel hastaneler için itici güç oluşturduğu söylenebilir.

Diğer taraftan inovasyonun ardındaki itici güçlerden özel sektör ile müşteri ya da hizmet alan vatandaşlara ilişkin yanıtların hangi hastane türü açısından farklılaştığına post-hoc testleri ile karar verilmektedir. Ancak öncesinde her iki soru için varyans homojenliği sınaması yapılmış özel sektör şeklindeki yanıtla ilişkin Levene İstatistiği değerinin 2.264 ve olasılık değerinin 0.111 olduğu, müşteri ya da hizmet alan vatandaşlar için Levene istatistiğinin değerinin ise 1.816 ve olasılığının 0.170 olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre varyans homojenliğini ifade eden yokluk hipotezi reddedilememiş ($p < 0.05$) ve post-hoc testlerinden varyans homojenliğini gerektiren LSD testi kullanılarak hangi hastane türleri arasında fark olduğu belirlenmiştir. Tablo 9 post-hoc testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 9. İnovasyon Faaliyetlerinin Arkasındaki İtici Güç İçin LSD Testi Sonuçları

Soru	I	J	Ortalama Farkı (I-J)	Olasılık
Özel sektör (başarı örnekleri, iş birliği talepleri, şikâyet, öneri, rekabet vb.)	Özel	Kamu	0.736***	0.007
		Üniversite	0.613	0.050
	Kamu	Özel	-0.736***	0.007
		Üniversite	-0.122	0.664
	Üniversite	Özel	-0.613	0.050
		Kamu	0.122	0.664
Müşteri ya da hizmet alan vatandaşlar (talep, şikâyet, öneri vb.)	Özel	Kamu	0.553**	0.024
		Üniversite	0.075	0.789
	Kamu	Özel	-0.553**	0.024
		Üniversite	-0.478	0.066
	Üniversite	Özel	-0.075	0.789
		Kamu	0.478	0.066

** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeyi

Post-hoc testlerinden LSD testi sonuçlarına göre her iki soru maddesi için de özel hastaneler ve kamu hastanelerinin ortalamaları arasında anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir. İki hastanenin cevapları bakımından ortalamalarının yer aldığı Tablo 8'e göre özel hastanelerin her iki soruya vermiş oldukları yanıt ortalamasının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Hastanelerde inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesine ilişkin yargılar ile rekabet stratejileri arasında bir ilişkinin varlığını ortaya koymak için korelasyon analizi yapılmış ve bu yolla çalışmanın “H₆: İnovasyonu destekleyen faaliyetler ile rekabet stratejileri arasında ilişki vardır” hipotezinin test edilmesi amaçlanmıştır. Tablo 10 rekabet stratejileri ve inovasyonu destekleyen yargılar arasındaki korelasyon katsayısı değerlerini ve istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 10. İnovasyon Faaliyetlerinin Desteklenmesi ve Stratejiler Arasındaki İlişki

	Farklılaşma Stratejisi	Odaklanma Stratejisi	Maliyet Liderliği Stratejisi
İnovasyon faaliyetlerini desteklemeye ilişkin yargılar	0.432*** (0.000)	0.343*** (0.002)	0.448*** (0.000)

***%1 anlamlılık düzeyinde anlamlı Pearson Korelasyon Katsayısı, parantez içindeki değerler test istatistiklerinin olasılık değerleridir.

Tablo 10 hastanelerde inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesi ile her üç rekabet stratejisi arasında istatistiksel olarak anlamlı orta düzeye yakın bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır (p<0.05). Buradan hareketle hangi rekabet stratejisinin inovasyon uygulamalarının desteklenmesi konusunda daha fazla etkili olduğunun ortaya konulabilmesi için kurulan “H₇: Rekabet stratejilerinin inovasyonu destekleyen faaliyetler üzerinde anlamlı etkisi vardır” genel hipotezi çerçevesinde her bir strateji ile inovasyon uygulamalarının desteklenmesine ilişkin yargılar arasında üç ayrı regresyon modeli kurulması planlanmıştır. Model kurulmadan önce bağımlı değişken olarak modellerde yer alacak olan inovasyon uygulamalarının desteklenmesine ilişkin yanıt ortalamalarının normal dağılım varsayımını karşılayıp karşılamadığına bakılmıştır. Tablo 11’de yer alan normal dağılım testi sonuçlarına göre değişkenin normal dağıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 11. İnovasyon Faaliyetleri Yanıtları Normallik Testi

	Kolmogrov-Smirnov		Shapiro-Wilks	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
İnovasyon faaliyetlerini desteklemeye ilişkin yargılar (kurumsal yargılar)	0.078	0.200	0.976	0.134

Normal dağılım testlerinde yokluk hipotezi serinin normal dağıldığını ifade eder ve reddedilmemesi beklenir. Tablo 11 her iki normallik testine ait olasılık değerlerinin 0,05’ten büyük olması nedeniyle yokluk hipotezinin reddedilmediğini göstermektedir. Tablo 12’de inovasyon faaliyetlerini destekleyen yargılar ile her bir rekabet stratejisine verilen yanıtlar arasındaki doğrusal regresyon modelleri sonuçları verilmiştir.

Tablo 12. Rekabet Stratejileri ve İnovasyon Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkinine Regresyon Analizi

Bağımsız Değişken	β_0	β_1	F İstatistiği (p değeri)	Kurulan Model
Farklılaşma	1.153* (0.053)	0.568*** (0.000)	17.654*** (0.000)	$Destek = 1.153 + 0.568 * Farklılaşma + \epsilon$
Odaklanma	2.184*** (0.000)	0.363*** (0.002)	10.249*** (0.002)	$Destek = 2.184 + 0.363 * Odaklanma + \epsilon$
Maliyet Liderliği	1.093* (0.061)	0.593*** (0.000)	19.371*** (0.000)	$Destek = 1.093 + 0.593 * MaliyetLiderligi + \epsilon$

*%10 ve ***%1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Parantez içindeki ifadeler olasılık değerleridir.

Elde edilen her üç regresyon modelinin de anlamlı olduğu F test istatistiklerine ilişkin olasılık değerlerinin 0.05’ten küçük olması ile anlaşılmaktadır. Diğer taraftan sabit terim (β_0) ve eğim katsayılarının (β_1) da olasılık değerlerinin en az 0.10 değerinden küçük olduğu buna istinaden model katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Hastanelerde farklılaştırma stratejilerine yönelik uygulamaların artırılması inovasyon uygulamalarının desteklenmesini 0.568 birim artırırken, maliyet liderliği stratejisine yönelik artışlar ise 0.593 birim artışa neden olacaktır. Odaklanma stratejisine ilişkin uygulamaların artırılması ise 0.363 birimlik bir artışa neden olmaktadır. Sonuç olarak inovasyon uygulamalarının desteklenmesinde en fazla etki maliyet liderliği stratejisine yönelik uygulamalardaki artış ile gerçekleşirken onu farklılaşma stratejisi izlemektedir, en az etki ise odaklanma stratejisindedir.

Çalışmanın sekizinci hipotezi “H₈: İnovasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilme amaçları hastane türlerine göre farklılık göstermektedir” şeklinde kurulmuştur. ANOVA testi yardımıyla hastane türlerine göre amaçların farklılaşıp farklılaşmadığı soru maddeleri nezdinde araştırılmıştır. Sonuçlar Tablo 13’te sunulmuştur.

Tablo 13. İnovasyon Faaliyetlerinin Gerçekleştirilme Amaçlarının Hastane Türlerine Göre Ortalama ve ANOVA Testi

İfade	Hastane Türlerine Göre Ortalama			F İstatistiği/ p değeri
	Özel	Kamu	Üniversite	
Sosyal sorunların çözümü (toplumsal sağlık sorunları, ulaşım sorunları, eşitsizlikler vb.)	2.783	3.000	3.105	0.550 (0.579)
Yeni düzenleme, politika ve diğer zorunlu değişikliklerin yerine getirilmesi	3.391	3.351	3.474	0.101 (0.904)
İdari işlem yükünün azaltılması	3.522	3.405	2.895	2.503* (0.089)
Hizmet kalitesinin artırılması	3.522	3.324	3.158	0.421 (0.658)
Kamu hizmetlerinde etkinliğin artırılması (zaman, maliyet vb.)	3.435	3.351	3.211	0.161 (0.852)
Hasta memnuniyetinin artırılması	3.696	3.324	3.316	0.662 (0.519)

*%10 anlamlılık düzeyi, parantez içindeki ifadeler olasılık değerleridir.

Tablo 13'ten elde edilen sonuçlar "İdari işlem yükünün azaltılması" şeklindeki cevabın ortalamasının hastane türlerine göre farklılaştığını F istatistiğinin olasılık değeri olan 0.089'un %10 anlamlılık düzeyinden daha küçük olmasından dolayı ortaya koymaktadır. Farklılığın hangi hastane türleri arasında olduğunu belirlemek amacıyla öncelikle varyans homojenliğine bakılmış (Levene İstatistiği: 0.868, Olasılık: 0.424) ve varyans homojenliğinin sağlandığı tespit edilmiştir. Yine varyans homojenliğine dayalı LSD post-hoc testi yardımıyla hangi hastaneler arasında fark olduğu belirlenmiştir. Sonuçlar Tablo 14'te özetlenmiştir.

Tablo 14. İnovasyon Amaçları İçin LSD Testi Sonuçları

Soru	I	J	Ortalama Farkı (I-J)	Olasılık
İdari işlem yükünün azaltılması	Özel	Kamu	0.116	0.650
		Üniversite	0.627**	0.039
	Kamu	Özel	-0.116	0.650
		Üniversite	0.510*	0.064
	Üniversite	Özel	-0.627**	0.039
		Kamu	-0.510*	0.064

* ve ** sırasıyla %10 ve %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 14'te yer alan test sonuçlarının olasılık değerleri incelendiğinde idari işlem yükünün azaltılmasına ilişkin inovasyon amacı ortalamasının özel hastane ve üniversite hastaneleri için %5, kamu hastaneleri ve üniversite hastaneleri için ise %10 anlamlılık düzeyinde farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. İlgili soru için Tablo 13'te yer alan ortalamalar incelendiğinde üniversite hastanelerinde idari işlem yükünün azaltılmasının daha düşük bir ortalamaya sahip olduğu ancak bu durumun özel ve kamu hastaneleri çalışanları açısından daha önemli olduğu söylenebilir. Ayrıca verilen yanıtların ortalamalarına göre en yüksek ortalamaların özel hastanelere ait olduğu görülmektedir. Bu hastanelerin inovasyon çalışmalarının gerçekleştirilmesindeki en önemli amaçlarının "hasta memnuniyetinin artırılması", "idari işlem yükünün azaltılması" ve "hizmet kalitesinin artırılması" şeklinde sıralandığı görülmektedir. Elde edilen bu yanıtlar özel hastanelerin yönetsel yapıları ile örtüşen sonuçları ortaya koymaktadır. Kamu hastanelerinde verilen yanıtların önem dereceleri birbirine oldukça yakındır. "İdari işlem yükünün azaltılması" diğer yanıtlara göre biraz daha ön plana çıkmıştır. Üniversite hastanelerinde ise "yeni düzenleme, politika ve diğer zorunlu değişikliklerin yerine getirilmesi" ile "sosyal sorunların çözümü" ortalaması en yüksek yanıtlardır.

Hastanelerde inovasyon çalışmalarının engellenmesi/geciktirilmesi/zorlaştırılmasının hastane türlerine göre farklılaşp farklılaşmadığını görmek amacıyla "H₀: İnovasyonun önündeki engeller hastane türlerine göre farklılık göstermektedir" hipotezi kurulmuş ve ANOVA testi yardımıyla test edilmiştir. Tablo 15 ANOVA testi ve varyans homojenliği testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 15. İnovasyon Engellerinin Hastane Türlerine Göre Ortalaması ve ANOVA Testi

İfade	Hastane Türlerine Göre Ortalama			F İstatistiği (p değeri)	Levene İstatistiği (p değeri)
	Özel	Kamu	Üniversite		
İnovasyon çalışmalarının engellenmesi /geciktirilmesi/ zorlaştırılmasına ilişkin yargılar	3.415	3.5815	4.015	3.785** (0.027)	6.001*** (0.004)

** , *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeyi

Tablo 15'te yer alan F istatistiğinin olasılık değerinin (0.027) 0.05'ten küçük olması inovasyon çalışmalarının engellenmesi /geciktirilmesi/ zorlaştırılmasına ilişkin yargıların ortalamasının hastane türlerine göre farklılaştığını göstermiştir. Farklılığı görmek amacıyla öncelikle varyans homojenliği Levene testi ile belirlenmiş ve olasılık değerinin (0.004) 0.05'ten küçük olması varyans homojenliğinin sağlanmadığını göstermiştir. Bu aşamadan sonra farklı varyans yaklaşımına dayalı Tamhane post-hoc testi ile farklılaşma ortaya konulmuştur. Tablo 16 Tamhane testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 16. İnovasyon Engelleri İçin Tamhane Testi Sonuçları

Soru	I	J	Ortalama Farkı (I-J)	Olasılık
İnovasyon çalışmalarının engellenmesi /geciktirilmesi/ zorlaştırılmasına ilişkin yargılar	Özel	Kamu	-0.166	0.842
		Üniversite	-0.600**	0.014
	Kamu	Özel	0.166	0.842
		Üniversite	-0.433**	0.011
	Üniversite	Özel	0.600**	0.014
		Kamu	0.433**	0.011

** %5 anlamlılık düzeyi

Tamhane testi sonuçları üniversite hastanelerinin özel hastaneler ve kamu hastaneleri ile inovasyon engellerine ilişkin sorulara vermiş oldukları yanıtların ortalamalarının farklılaştığını göstermektedir. Olasılık değeri %5'in altında olan ikililer ortalamaları bakımından farklılık göstermektedir. Tablo 15'te de görüldüğü gibi inovasyona yönelik engelleri içeren yargılara verilen yanıtlarda en yüksek ortalama üniversite hastanelerine aittir (4.015). Üniversite hastanesi yöneticilerinin inovasyonun önündeki engeller konusunda daha hassas oldukları ve pek çok hususu yüksek düzeyde engelleyici olarak gördükleri söylenebilir.

SONUÇ

Günümüz işletmeleri siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve teknolojik gelişmelerden kaynaklanan çok rekabetçi, çalkantılı ve istikrarsız bir pazarla mücadele etmektedir. Bu nedenle, yöneticilerin odak noktası, işletmeleri için uygun olan ve tüm çevresel değişikliklere başarılı bir şekilde uyum sağlayan yeni bir stratejik gelişme yolu yaratarak rekabet avantajı yaratmaktır. Bu gerçeklikten hareketle tasarlanan çalışmadan elde edilen bulgular aşağıda özetlenmiş ve yorumlanmıştır.

Hastane türleri hastaları gruplara ayırmada birbirlerinden anlamlı düzeyde farklılık göstermemektedirler, diğer taraftan ilgili faktörlerin ortalamaları karşılaştırıldığında kamu hastanelerinin yaş, cinsiyet, gelir, eğitim vb. gibi demografik özellikleri daha fazla önemsedikleri görülmektedir. Bu durumun kamu hastanelerinin, hastaların imkanlarına bağlı olmadan eşit, kaliteli ve ihtiyacı kadar tedavi verme ilkesini önemsediklerini göstermektedir. Üniversite hastanelerinde coğrafi faktörlerin hastaları gruplandırma öne çıktığı bulunmuştur. Bu hastaneler tıp fakültelerinin bulunduğu illerde hizmet veren detaylı tetkiklerin yapılabildiği ve alanından uzman doktorların olduğu hastanelerdir bu nedenle farklı ülke, bölge ya da şehirden (coğrafi değişken) hastaların tercihi olabilmektedir.

İşletmeler homojen olmayan müşteri (hastalar) gruplarından kime hizmet edeceklerini ya da ürün satabileceklerini belirlemeli ve onların özelliklerini öğrenmelidir. Böylece belirlenen müşteri grubu için değer yaratmak daha kolay olmaktadır. Müşteriler için değer yaratma, maliyet liderliği ya da farklılaşmaya odaklanarak sağlayabilir (Ülgen ve Mirze, 2007). Araştırmaya konu olan hastanelerde hastaların gruplara ayırımında maliyet liderliği stratejisi ile coğrafi faktörler arasında; odaklanma stratejisi ile coğrafi ve davranışsal faktörler arasında pozitif anlamlı ilişki olduğu saptanmıştır. Saptanan bu ilişki hastanelerin stratejilerini belirlerken hasta gruplarını dikkate aldıklarını göstermektedir. Bu sonucu, araştırma yapılan hastanelerin büyük çoğunluğunun hasta ayırımı gözetmeyen (79 hastanenin 37'si kamu, 19'u üniversite ve 23'ü özel hastanesidir) kamu hastanesi olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Hastanelerin özellikle coğrafi faktörler çerçevesinde kırsal kesimden gelen hastalara düşük maliyetli hizmet vermek için maliyet liderliği stratejisini benimsedikleri söylenebilir. Odaklanma stratejisi ile coğrafi faktörler arasındaki pozitif ilişki değerlendirildiğinde hastanelerin farklı ülke, bölge ve şehirden gelen hastaları gözeterek hizmet verdikleri görülmektedir. Davranışsal faktörler geçmiş dönem hizmet alma, sağlık hizmetini kullanım sıklığı ve hizmet alma şekli gibi faktörleri içermektedir. Bu nedenle iki ana rekabetçi stratejinin farklı pazar bölgelerine uygulanması şeklinde tanımlanan odaklanma stratejisi ile davranışsal faktörler arasındaki ilişki şaşırtıcı değildir.

Diğer taraftan jenerik stratejilere verilen yanıtlar arasındaki pozitif anlamlı ilişkiler ise aslında hastanelerin tek bir strateji üzerinde yoğunlaşmadığı birden fazla stratejiyi aynı anda benimsediklerine yönelik bir ipucu

sunmaktadır. Bir diğer sonuç ise rekabet stratejilerine verilen yanıtların ortalamasının hastane türlerine göre farklılık göstermemesidir.

Üniversite hastaneleri üst düzeyde bilgi birikimine sahip, araştırmacı, sağlık sorunlarına hâkim ve çözümler üretebilen sağlık çalışanı yetiştirme misyonuna sahiptir. Çalışmada inovasyonun gerçekleştirilme amaçlarına yönelik verilen yanıtlarda üniversite hastanelerinin özel ve kamu hastanelerine göre “idari işlem yükünün azaltılması” yönündeki cevapta farklılıkları görülmüştür. İlgili soruya verilen yanıtların ortalamasının diğer hastane türlerinden düşük olması üniversite hastanelerinin inovasyon faaliyetlerinin amaçları arasında bu hususu görmediğini ortaya koymaktadır. İnovasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilme amaçlarının hastane türlerine göre ortalamaları değerlendirildiğinde üniversite hastaneleri için en önemli amacın “yeni düzenleme, politika ve diğer zorunlu değişikliklerin yerine getirilmesi”; kamu hastaneleri için “idari işlem yükünün azaltılması” özel hastaneler içinse “hasta memnuniyetinin artırılması” şeklinde sıralandığı görülmektedir. Bulgular üniversite ve kamu hastaneleri için inovasyonun daha çok yasal zorunluluklar ve yoğun bürokrasiden kurtulma amacıyla yönelik olarak ele alındığını göstermektedir. Özel hastanelerin çoğunluğu sosyal güvenlik kurumu (SGK) ile anlaşmalı olarak çalışmakta ve gelirlerini artırabilmek için özel sağlık sigortalı hasta paylarını artırmaları gerekmektedir. Bu nedenle özel hastanelerde “hasta memnuniyetinin artırılması”nı inovasyon çalışmalarının birincil amacı olarak görmek şaşırtıcı değildir. İstanbul Kalkınma Ajansı’nın (2017) araştırma sonuçlarında ise kamu kurumlarının en önemli amaçlarının “hizmet kalitesinin artırılması, kamu hizmetlerinde etkinliğin artırılması ve kullanıcı memnuniyetinin artırılması” olduğu görülmektedir. Yeni düzenleme, politika ve diğer zorunlu değişikliklerin yerine getirilmesi ve sosyal sorunların çözümünün ise kamu kurumlarının yenilik yapmalarında öncelikli olarak daha az öneme sahip amaçlar olarak bulunmuştur. Ayrıca hastanelerde yürütülen inovasyon faaliyetlerinin arkasındaki itici gücün özel sektör ve müşteri ya da hizmet alan vatandaşlar cevaplarında farklılaştığı görülmektedir. Burada özel hastaneler ve kamu hastaneleri arasındaki farklılık ortaya çıkmaktadır. Özel hastanelerin ilgili sorulara vermiş oldukları yanıtların ortalamasının oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Diğer taraftan özel hastanelerin ise inovasyon faaliyetlerini yeni finansman kaynaklarına ulaşmada araç olarak gördüğü tespit edilmiştir. Ortalamalar değerlendirildiğinde hastanelerin tümü, meslek örgütlerinden gelen talepleri inovasyon faaliyetlerinin arkasındaki en düşük öneme sahip itici güç olarak görmektedirler. Benzer bir sonuç İstanbul Kalkınma Ajansı’nın (İSTKA) (2017) İstanbul’daki 89 kamu kurumunda yaptığı araştırmada da bulunmuştur. Aynı araştırmada yenilik faaliyetlerinin arkasındaki en önemli itici güç sahip olunan insan kaynağı olarak belirlenmiştir.

Hastanelerde inovasyon faaliyetlerinin desteklenmesi ile her üç rekabet stratejisi arasında anlamlı orta düzeyde bir ilişki bulunmuştur. İnovasyon faaliyetlerinin desteklenmesinde en fazla etki maliyet liderliği stratejisine yönelik uygulamalardaki artış ile gerçekleşmektedir. Diğer bir ifadeyle hastaneler dağıtım, stok, reklam/pazarlama, çalışan, yönetici ücret, eğitim maliyetlerine dikkat ederlerse, yazılım ve donanım teknolojilerinden faydalanarak maliyetlerini düşürürlerse inovasyonun desteklenmesinde önemli bir etki yaratmış olacaktırlar. Literatürdeki benzer çalışmalar incelendiğinde Bayraktar vd. (2016) imalat işletmelerinde yaptıkları çalışmalarında rekabet stratejilerinin iki değişkeni olan maliyet liderliği ve farklılaşma stratejileri ile inovasyon arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Öztürk (2017) beş yıldızlı otellerde yaptığı çalışmada rekabet stratejilerinin, inovasyonu pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

İnovasyon faaliyetlerinin önündeki engellere ilişkin soruların hastane türlerine göre farklılaştığı ortaya konulmuştur. Bu farklılaşmanın ise üniversite hastaneleri ile özel hastaneler ve kamu hastaneleri arasında anlamlı olarak ortaya çıktığı gözlenmiştir. İnovasyonun önündeki engellere yönelik sorulara verilen yanıtlarda en yüksek ortalamaya üniversite hastaneleri sahiptir. Bu noktada aynı zamanda eğitim faaliyetlerini de yürütmekte olan üniversitelerde inovasyon faaliyetlerine ayrılan mali kaynakların kısıtlı olabileceği yorumu getirilebilir. Sonuç olarak sınırlı sayıda da olsa Türkiye’nin 7 bölgesinden 79 hastaneyi kapsayan bu çalışmayla hastanelerin inovasyon faaliyetleri ve her üç rekabet stratejisi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür.

Hastanelerin hangi stratejiler üzerinde yoğunlaştığını ve bu stratejilerin inovasyon uygulamalarıyla ilişkisini, hastaneleri inovasyon faaliyetlerine iten nedenleri ve inovasyon uygulamalarını benimsemelerinin önündeki engelleri belirlemek amacıyla yapılmış olan bu çalışmanın, sağlık yöneticilerinin, politika yapımcıların, araştırmacıların ve tüm ilgili tarafların konuya yönelik farkındalıklarının artırılmasında ve yöneticilerin strateji seçimlerinde inovasyona duyarlılıklarının gelişmesinde faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Çalışmanın gerçekleştirildiği dönemin Covid-19 sürecinde olması, ulaşılan hastane sayısının kısıtlı olmasına, verilerin sadece anket yöntemiyle elde edilmesine neden olmuştur ve bu durum çalışmanın temel kısıtını oluşturmaktadır. Sonraki çalışmalarda örneklem sayısının artırılması ve yöneticilerle yüz yüze görüşmeler

yapılması, konuya yönelik daha fazla ayrıntıya ulaşılmada ve ülke gerçeğini yansıtmada faydalı olabilecektir. Ülkemiz literatüründe rekabet stratejileri ve inovasyon konularının tüm boyutlarını ele alan çalışma sayısının sınırlı olduğu dikkate alındığında, bu konuda daha kapsamlı yapılacak çalışmaların hem literatüre hem de pratiğe önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Adhikari, B. (2011). Innovation: Tools to create competitive advantage for business. *SSRN Electronic Journal*: 1-13.
- Ahmed, P.K., & Shepherd, C.D. (2010). *Innovation Management: Context, strategies, systems, and processes*. Pearson Education Limited.
- Akan, O., Allen, R.S., Helms, M., & Spralls, A. vd. (2006) Critical tactics for implementing Porter's generic strategies. *J Bus Strateg*, 27(1), 43-53.
- Akpolat, M. & Işık, O. (2012). Hastanelerde Rekabet Stratejileri ve Performans. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 401-424.
- Allen, R., Helms, M., Takeda, M., & White, C. (2007). Porter's generic strategies: an exploratory study of their use in Japan. *Journal of business strategies*, 24(1), 69-90.
- Anahita B., Jennifer R., & Sally S. (2009). Towards a Multidisciplinary Definition of Innovation, *Management Decision* 47(8),1323-1339.
- Angelmar, R. (1990). Product innovation: A tool for competitive advantage. *European Journal of Operational Research*, 47, 182-189.
- Anning-Dorson, T. (2018). Innovation and competitive advantage creation: The role of organizational leadership in service firms from emerging markets. *International Marketing Review*, 35(4), 580-600.
- Aslan, Ö., Boz, C. & Cerit, M. (2018). Sağlık inovasyonu üzerine kavramsal bir çerçeve ve sağlıkta dönüşüm programı. *Social Sciences Studies Journal*, 4(15), 786-789.
- Başara, B.B. & Güler, C. (2021). Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2020 Haber Bülteni, ~2021~ T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü.
- Bayraktar, C.A. Hancerliogullari, G. Çetingüç, B., & Çalışır, F. (2016). Competitive strategies, innovation, and firm performance: an empirical study in a developing economy environment. *Technology Analysis & Strategic Management*, 1-15.
- Bertelèa, U., & Chiesa, V. (2001). Competitive Strategies: Organizational. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2436-2440.
- Buul, O.B., & Omundi, R. (2017). An analysis of competitive strategies and performance of small and medium enterprises in Kenya: a case of Nairobi central business district. *Journal of Business and Strategic Management*, 2(2), 72-94.
- Claudia, R.G., Olivia, V.M., & Leticia, R.G (2012). Relationship between competitive strategies and innovation types. XVI Congreso Internacional de Investigación en Ciencias Administrativas.
- Coşkun, S., Mesci, M. & Kılınç, İ. (2013). Stratejik Rekabet Üstünlüğü Sağlama Aracı Olarak İnovasyon Stratejileri: Kocaeli Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz, 13(2), 101-132.

- D'Aveni, R.A., (With Gunther, R.) (1994). *Hypercompetition: Managing the Dynamics of Strategic Maneuvering*. Maxwell Macmillan Canada Inc. The Free Press.
- De Mello, A. M., Demonel de Lima, W., Boas, E.V., & Marx, R. (2008). Innovation capability and competitive advantage: A case study of two Brazilian Firms. *RAI- Revista de Administração e Inovação, São Paulo*, 5(2), 57-72.
- Dereli, D.D. (2015), Innovation and Entrepreneurship Innovation Management in Global Competition and Competitive Advantage, *Social and Behavioral Sciences*, 195, 1365-1370.
- Dess, G.G., Gupta, A. Hennert, J.F., & Hill, C.W. (1995). Conducting and integrating strategy research at the international, corporate, and business levels: Issues and directions. *Journal of Management*, 21: 357-393.
- Distanont, A., & Khongmalai, O. (2018). The role of innovation in creating a competitive advantage. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 1-7.
- Dobni, C.B. (2010). The relationship between an innovation orientation and competitive strategy. *International Journal of Innovation Management*, 14(2), 331-357.
- Doğan, E. (2017). Rekabet stratejileri perspektifinden sürdürülebilir rekabet üstünlüğü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 163-178.
- Efrata, T. C., Radianto, W.E.D., Marlina, M.A.E., & Budiono, S.C. (2019). The impact of innovation, competitive advantage, and market orientation on a firm's marketing performance in the garment industry in Indonesia. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 100, 399-403.
- Galbreath, J. (2020). Entrepreneurial orientation and firm performance in Italian firms, the Moderating Role of Competitive Strategy. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, (26) 4, 629-646.
- Ghemawat, P ve Rivkin, J.W. (2006). Creating competitive advantage. *Harvard business school Background Note*; 798-062.
- Gümüş Bilim, H.G., Gümüş, S. & Dayal, M. (2014). *İnovasyonu Oluşturan İşletmelerin Yaşam Döngüleri*, Hiperlink Yayınları, 1. Baskı.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J., & Anderson, R.E. (2010). *Multivariate data analysis*. Seventh Edition. Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey.
- Hambrick, D.C. (1983). High Profit Strategies in Mature Capital Goods Industries: A Contingency Approach, *The Academy of Management Journal*, 26 (4), 687-707.
- Hamdan, A.L. (2017). *Strategic Thinking in a Hospital Setting*, Chapter 3: Porter's Strategies in Healthcare, Springer Briefs in Public Health.
- Hana, U. (2013) Competitive advantage achievement through innovation and knowledge. *Journal of Competitiveness*, 5 (1), 82-96.
- HBR (2017). *The Harvard Business Review manager's handbook: the 17 skills leaders need to stand out*. Boston, Massachusetts: Harvard Business Review Press.
- Helms, M.M., Dibrell, C., & Wright, P. (1997). Competitive strategies and business performance: evidence from the adhesives and sealants industry. *Management Decision*, 35(9), 689-703

- Herzlinger, R. E. (2006). Government Policy And Regulation, Why Innovation in Health Care Is So Hard, Harvard Business Review, May, <https://hbr.org/2006/05/why-innovation-in-health-care-is-so-hard>
- Hill, C.W. (1988). Differentiation versus low cost or differentiation and low cost: A contingency framework. *Academy of Management Review*, 13, 401-412.
- Hillman H. & Kaliappen N. (2014), Do Cost Leadership Strategy and Process Innovation Influence the Performance of Malaysia Hotel Industry? *Asian Social Science*, 10(10), 134-141.
- Hipp, C. & Grupp, H. (2005). Innovation in the service sector: The demand for service-specific innovation measurement concepts and typologies, *Research Policy*, 34, 517-535.
- Hlavacka, S., Bacharova, L., Rusnakova, V., & Wagner, R. (2001), Performance implications of Porter's generic strategies in Slovak hospitals. *Journal of Management in Medicine*, 15(1), 44-66.
- Islam, Q.M. (2021). Innovation in Primary Healthcare in the Twenty-first Century. *Journal of Health Management*, 23(1), 129-142.
- Islami, X., Mustafa, N., & Latkovik, M.T. (2020). Linking Porter's generic strategies to firm performance. *Future Business Journal*, J 2020, 6(1), 1-15.
- Jakes, L. (2018). Success strategies of small business owners, Walden University, College of Management and Technology, Walden Dissertations and Doctoral Studies.
- Jong, J.P.J., Bruins, A., Dolfsma, W. & Meijaar, J. (2003). *Innovation in service firms explored: what, how and why?*, Zoetermeer.
- Kamaşak, R. (2010). Jenerik Rekabet Stratejilerinin İşletme Karlılığı ve Pazar Performansına Etkisi, *Yönetim*, 21(65), 47-64.
- Kiechel, W. (2010). *The Lords of strategy*. Harvard Business Press.
- Kimble, L., & Massoud, M.R. (2017). What do we mean by innovation in healthcare?. *EMJ Innovation*, 1(1), 89-91.
- Kumar, K., Subramanian, R., & Strand Holm, K. (2001). Competitive strategy, environmental scanning and performance: A context specific analysis of their relationship, *IJCM*, 11(1), 1-33.
- Kumar, K., Subramanian, R., Yauger, C. (1997). Pure versus hybrid: performance implications of Porter's generic strategies. *Health Care Management Review*, 22(4), 47-60.
- Lee, J. & Miller, D. (1999). People matter: Commitment to employees, strategy and performance in Korean firms. *Strategic Management Journal*, 20, 579-593.
- Lengnick-Hall, C.A. (1992). Innovation and Competitive Advantage: What We Know and What We Need to Learn, *Journal of Management*, 18(2), 399-429.
- Li, Y. (2011). Software Industry competitive strategy and innovation: a comparison among typical nations, 2011 International Conference of Information Technology, Computer Engineering and Management Sciences.
- Lumpkin, G. T., & Dess, G.G. (2006). The Effect of 'Simplicity' on the Strategy-Performance Relationship: A Note. *Journal of Management Studies*, 43(7), 1583-1604.

- Mahasneh, M.S.M., Alnahdi, S.A. & Bani-H, J.S. (2020). Innovation in Health Services alignment with the Competitive Advantage Achievement in Private Hospitals in Saudi Arabia: Strategic Evidence, *International Journal of Business and Social Science*, 11(3), 58-68.
- Mburu, V.N. (2007). Competitive Strategies Adopted by Private Hospitals in Mombasa, Degree Of Master Of Business Administration (MBA), School Of Business, University Of Nairobi.
- Memişoğlu, D., & Kalkan, B. (2016). Sağlık hizmetlerinde yönetim, inovasyon ve Türkiye, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(2), 645-665.
- Mende, M. (2019). The innovation imperative in healthcare: an interview and commentary. *AMS Review*, 9, 121-131.
- Miles, I. (2011). Innovation and the Service Economy, <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/innovation-and-the-service-economy/>
- Miles, R.E., & Snow, C.C. (1978). *Organizational strategy, structure, and process*. McGraw-Hill.
- Miller, A., & Dess, G.G. (1993). Assessing Porter's (1980) model in terms of its generalizability, accuracy and simplicity. *Journal of Management Studies*, 30, 553-585.
- Miller, D. (1989). Matching strategies and strategies making: Process, content, and performance. *Human Relations*, 42, 241-260.
- Miller, D., & Friesen, P.H. (1986). Porter's (1980) generic strategies: An empirical examination with American data. *Organization Studies*, 7, 37-55.
- Miller, D.M. & Friesen, P.H. (1978). Archetypes of Strategy Formulation, *Management Science*, 24(9): 921-933.
- Mirzayeva, G. ve Türkay, O. (2016). Rekabet Stratejilerinin Değerlendirilmesi: Bakü'deki Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 74-83. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/tdtad/issue/21282/228463>
- Munyoki, C., & K'Obonyo, P.O. (2015). The role of competitive strategies on performance of Kenya state corporations. *International Journal for Innovation Education and Research*, 3 (12).
- Musiello-Neto, F., Rua, O.L., Arias-Oliva, M., & Silva, A.F. (2021). Open Innovation and competitive advantage on the hospitality sector: the role of organizational strategy. *Sustainability*, 13, 1-19.
- Nyachwaya, J.M., & Rugami, J.M. (2020). Competitive strategies and performance of Commercial Banks in Mombasa County, Kenya. *International Journal of Business Management, Entrepreneurship and Innovation*, 2(1), 65-74.
- OECD & Eurostat. 2005, Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, Third Ed., OECD Publishing.
- Onditi, E.O. (2018). Competitive strategies and firm performance: a review of literature. *Strategic Journal of Business & Change Management*, 5(4), 1869-1879.
- Ortega, M.J.R. (2010). Competitive strategies and firm performance: Technological capabilities' moderating roles. *Journal of Business Research*, 63, 1273-1281.

- Ouddasser, A., Mellouki, A., Belyagou, Y., & Yazzif, K. (2021). The health sector between innovation and organizational performance: Applied research in Moroccan Hospitals, *Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal*, 6(3), 277-285.
- Ökem, Z.G. (2011). Innovation in the health sector in Turkey on its way to European Union Membership, TUSİAD Report.
- Öztürk, E. (2017). *Rekabet stratejileri ile inovasyon arasındaki ilişkide kurumsal itibarın rolü: otel işletmeleri üzerine bir araştırma*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi].
- Page, T. (2014). Notions of innovation in healthcare services and products. *International Journal, Innovation and Sustainable Development*, 8(3), 217-231.
- Panayides, P.M. (2003). Competitive strategies and organizational performance in ship management. *Maritime Policy & Management*, 30(2), 123-140.
- Peker, A.A., Özdemir, Ş. Kerse, G. & Arsu, T. (2016). Porter'in jenerik rekabet stratejileri ve performans ilişkisi; Aksaray ili organize sanayi bölgesi örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (5), 11-22.
- Porter, M. (1980). *Competitive strategy*. The Free Press.
- Prajogo, D.I. (2007). The relationship between competitive strategies and product quality. *Industrial Management & Data Systems*, 107(1), 69-83.
- Rajapathirana, R. J. and Hui, Y. (2018). Relationship between Innovation Capability, Innovation Type, and Firm Performance, *Journal of Innovation & Knowledge*, 3(1), 44-55.
- Reguia, C. (2014). Product innovation and the competitive advantage. *European Scientific Journal*, 1, 140-157.
- Rivers, P.A., & Glover, S.H. (2008). Health care competition, strategic mission, and patient satisfaction: Research model and propositions. *Health Organ Manag.*, 22(6), 627-641.
- Sagwa, E.V., & Kembu, A.S. (2016). Effects of competitive strategy on the performance of deposit taking SACCOs in Nairobi County, Kenya. *European Journal of Business and Management*, 8 (8), 30-37.
- Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. John Wiley&Sons Inc.
- Sungur, O. (2009). *Antalya'da faaliyet gösteren ihracatçı firmaların AR-GE, teknoloji geliştirme ve inovasyon faaliyetleri*. Uluslararası Davraz Kongresi: "Küresel Diyalog". Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 938-953.
- Tahralı, İ, Alpkan, L. ve Aren, S. (2015). Effects of generic strategies and environmental conditions on innovation efforts, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 63, 1-30.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2011). T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı (2010), Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı Hıfzıssıhha Mektebi Müdürlüğü.
- Torgovicky, R., Goldberg, A., Shvarts, S., Bar Dayan, Y., Onn, E., Levi, Y., & BarDayan, Y. (2005). Application of Porter's generic strategies in ambulatory health care: A comparison of managerial perceptions in two Israeli Sick Funds. *Health Care Manage Rev*, 30(1), 17-23.
- Uzuntarla, Y., Ceyhan, S., & Fırat, İ. (2016). Sağlık kurumlarında yenilikçilik: Bingöl ili örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 189-201.

Ülgen, H., & Mirze, S. K. (2007). *İşletmelerde Stratejik Yönetim*, Arıkan, 4. Baskı.

Yamin, S., Mavond F., Gunasekaran, A. & Sarros, J. C. (1997). A study of competitive strategy, organisational innovation and organisational performance among Australian manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*. 52, 161-172.

Zapletalová, Š. (2016). Porter's competitive strategies and human resources in Czech family businesses, The 4th Human and Social Sciences at the Common Conference, Conference Paper, November.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE YEŞİL EKONOMİ PERSPEKTİFİNDEN YEŞİL MALİYE POLİTİKALARI UYGULAMALARI

Serpil AĞCAKAYA¹ Işıl KAYA²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1123783

Makale Geçmişi:

Geliş 31.05.2022

Kabul 04.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Sürdürülebilir Kalkınma,

Yeşil Ekonomi,

Maliye Politikası,

Yeşil Teşvikler,

Çevre Vergileri

ÖZ

Sanayi devrimi ile süregelen yüksek üretim ve iktisadi büyüme trendi ekonomik, sosyal ve çevresel birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Hızlı nüfus artışı ile birlikte, ekolojik tahribat keskinleşmiş ve sosyal dengesizlikler göz ardı edilemez hâle gelmiştir. Tüm bu sorunların yanında, iktisadi krizlerin de sıklık kazanması, süregelen ekonomik düzene olan güveni sarsmıştır. Özellikle 1960'lı yılların sonrasında, çevresel sorunların artması, sosyal eşitsizliklerin ve iktisadi krizlerin yoğunlaşması ile birlikte var olan ekonomik düzene alternatif olarak, sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi kavramları görünürlik kazanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı çerçevesinde; kalkınma kavramı, ekolojik ve sosyal yönleriyle ele alınmıştır ve gelecek nesillere yaşanabilir bir dünya bırakma düşüncesi üzerinden kurgulanmıştır. Yeşil ekonomi kavramı ise sürdürülebilir dünya düzenini sağlamak için uygulanabilecek bir yöntem olarak popülerlik kazanmıştır. UNEP (United Nations Environment Program) yeşil ekonomi kavramını çevresel riskleri ve ekolojik kısıtları azaltarak insan refahını ve sosyal eşitliği iyileştiren bir yöntem olarak ele almıştır. On yıllardır sürdürülebilir kalkınma kavramı gündemde olmasına rağmen, dünya ekonomileri sürdürülebilir bir düzen yaratmak için gerekli adımları atmamışlardır. Bu çerçevede, yalnızca piyasa ekonomisinin üzerinden şekillenen bir çevre yaklaşımı yeterli gelmemektedir. Devletin bu noktada oynayacağı rol yeşil ekonomik düzene geçişin sağlanması için kritik bir öneme sahiptir. Yani burada kamu harcamaları, vergiler ve yeşil teşviklerle şekillenen bir maliye politikası yaklaşımı büyük önem arz etmektedir.

GREEN FISCAL POLICY PRACTICES IN THE PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND GREEN ECONOMY

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1123783

Article History:

Received 31.05.2022

Accepted X.X.X

Keywords:

Sustainable Development,

Green Economy,

Fiscal Policy,

Green Incentives,

Environmental Taxes

ABSTRACT

The high production and economic growth trend that started with the industrial revolution brought along many economic, social and environmental problems. Ecological destruction has sharpened and social imbalances have become undeniable with the rapid population growth. In addition to all these problems, the increasing frequency of economic crises has shaken the trust in the ongoing economic system. Especially after the 1960s, as a result of the increase in environmental problems, the intensification of social inequalities and economic crises, the concepts of sustainable development and green economy gained visibility as an alternative to the existing economic system. Within the framework of the sustainable development approach, the concept of development has been examined with its ecological and social aspects and has been built on the idea of leaving a livable world to future generations. On the other hand, the concept of green economy has gained popularity as a method that can be applied to ensure a sustainable world order. UNEP has considered the concept of green economy as a method that improves human well-being and social equality by reducing environmental risks and ecological scarcity. Although the concept of sustainable development has been on the agenda for decades, world economies have not taken the necessary steps to create a sustainable system. The role of the state has a critical importance in ensuring the transition to a green economic order at this point. In other words, a fiscal policy approach shaped by public expenditures, taxes and green incentives have great importance.

¹ Prof. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, serpilagcakaya@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6107-8205

² Arş. Gör. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, isilkaya@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2983-3458

Alıntılanmak için/Cite as: Ağcakaya, S. ve Kaya, I. (2022), Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeşil Ekonomi Perspektifinden Yeşil Maliye Politikaları Uygulamaları, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31 (2), 514-527.

GİRİŞ

Çevreye duyarlı olmayan, büyüme odaklı ekonomi modelinin yarattığı tahribatlar, ekolojik yapıyı, biyoçeşitliliği hatta insan hayatını tehdit eder hale gelmiştir. İklim değişikliğiyle birlikte yükselen çevresel riskler ve doğal sermaye kaybı insanların ihtiyaçlarını karşılamak için alternatif ekonomik modellere yönelmesine sebep olmuştur. 2008 küresel mali krizi ve küresel iklim krizine karşı, yeşil karbonlu ve ekolojiye zarar vermeyen politika araçlarına doğru yönelimler artmıştır. Ülkeler, uluslararası birlikler ve konferanslar çatısı altında sürdürülebilir bir kalkınma oluşturabilmek için politika reformlarını tartışmakta ve bunları pratikte uygulamaya çalışmaktadır. Yeşil ekonomi kavramı, doğal kaynakları koruyarak çevre dostu ekonomik kalkınma stratejileri sunan bir kalkınma stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İklim değişikliğine karşı atılacak adımlarda yeşil ekonomi politikaları yol gösterici olmaktadır. Maliye politikası yolu ile hükümetler dışsallıkların içselleştirilmesini sağlayarak ve yönlendirici etkilerde bulunarak yeşil ekonominin inşası için araç setleri ortaya koymaktadırlar.

İklim değişikliğine karşı savaşta, devletlerin en büyük gücü vergiler, kamu harcamaları, teşvikler gibi maliye politikası araçlarını kullanmaktadır. Tarihsel süreçte maliye politikası araçlarının kullanımının arttığı dönemler her zaman kriz dönemleri olmuştur. 1929 Büyük Depresyon sürecinden sonra popülerlik kazanan maliye politikası araçlarının kullanımı, piyasa ekonomisinin ve yanlış ekonomi politikalarının yarattığı tahribatların düzeltilmesinde ilk yardım görevi görmüştür. Çağımızın en büyük problemlerinden birini oluşturan iklim değişikliği sorununa karşı devletlerin yeşil maliye politikası araçlarını kullanması ekolojik tahribatın giderilmesinde ve biyoçeşitliliğin korunmasında etkili bir yöntem olacaktır. Bu çalışmanın amacı sürdürülebilir bir gelecek kurmak adına kullanılabilir maliye politikası araçlarını belirlemek ve yeşil ekonomini perspektifinde maliye politikalarının gerekliliğini vurgulamaktır.

Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı

Tarihte ilk defa insan faaliyetleri dünyamızın ekolojik yapısını değiştirecek düzeye ulaşmıştır. Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ile yüksek üretim için kullanılan fosil yakıtlar, yoğun karbon salınımına sebep olmaktadır. Özellikle ikinci dünya savaşından günümüze, ortaya çıkan emisyon seviyelerinin dünya iklimi üzerinde etkileri oldukça yüksektir. Uzmanlar son 50 yılda meydana gelen biyoçeşitlilikteki azalmanın, dünyadaki yaşamı tehdit eden en büyük yıkımlardan biri olabileceğinden bahsetmektedir. Özellikle sanayileşmiş ülkelerde meydana gelen yüksek oranlardaki kaynak tüketiminin etkilediği bu durum, sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında refah farklılıklarını da ortaya çıkarmıştır (Chichilnisky, 1997, s. 467). Karbon salınımının artması ve ekolojik yapının bozulması ile mevcut büyüme odaklı ekonomik yapının sürdürülebilir olmadığına yönelik fikirler 20. yy'da popülerlik kazanmaya başlamıştır.

Dünya nüfusunun hızla yükselmesi, gelir ve tüketim süreçleri üzerinde etkisini göstermiştir. Süregelen ekonomik düzenin ekolojik denge ve biyoçeşitlilik üzerinde tahribatlara yol açması sonucunda hem ulusal hem de uluslararası kapsamda ciddi önlemler alınması gerektiği konusunda fikir birliğine varılmıştır. Var olan ekonomik düzene alternatif olarak yeni bir ekonomik yapının oluşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda, sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya çıkmıştır (Özçağ & Hotunluoğlu, 2015, s. 307). Sürdürülebilir kalkınma kavramı, 1980'li yıllarda ilk defa Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramın popüler hale gelmesi ise 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunca (WCED) hazırlanan "Brundtland Raporu"na dayanmaktadır (Özçağ & Hotunluoğlu, 2015, s. 307).

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra sürdürülebilir kalkınma ve çevre odaklı ekonomi fikri, hızla yayılmıştır. Çeşitli forumlarda, dünyadaki yaşamın devamlılığı için sürdürülebilir kalkınma tek olası yol olarak sunulmuştur (Lavrinenko vd., 2019, s. 1113). Sürdürülebilir kalkınma kavramı temel olarak, uzun vadeli geleceğe devam edebilme kapasitesidir. Bu kavram ideal geleceğe ulaşmada, ilerleme sürecinden ve öncesinden oluşmaktadır (Flint, 2013, s. 26). Sürdürülebilir kalkınma kavramı içerisinde çevresel, ekonomik ve sosyal düşünceyi de barındırmaktadır. Ekonomik, sosyal ve çevresel bütünlük içerisinde ekonomik gelişmeye vurgu yapılmaktadır. Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun 1987 yılındaki raporuna göre sürdürülebilir kalkınma gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetlerinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilme yetisidir (Pearce vd., 1994, s. 458).

Uluslararası Çevre ve Kalkınma Enstitüsü 1973 yılından beri adil ve sürdürülebilir bir dünya inşa etmek adına çeşitli küresel sorunlar üzerinde çalışmalar yapmaktadır. Bu çerçevede ele aldığı bazı konu başlıklarını şu şekilde sıralayabiliriz (IIED, 2022);

- Biyoçeşitlilik
- İklim Değişikliği
- Yeşil Ekonomi

- Enerji
- Kurak alanlar ve pastoralizm
- Balıkçılık
- Su Yönetimi
- Tarım ve ormancılık
- Kentleşme
- Doğal kaynakların yönetimi
- Sürdürülebilir pazarlar
- Yoksulluk

Genel itibarıyla hedef olarak belirlenen bu gelişmeler, sürdürülebilir kalkınma ve yeşil büyümeyi destekleyecek yeni ekonomik fırsatlar sağlayacak yatırımları ve yenilikleri hızlandırmaya yöneliktir.

Yeşil Ekonomi Kavramı Kapsamı ve Gelişimi

Yeşil ekonomi kavramı mevcut ekonomik düzene karşı geliştirilen ekonomik yaklaşımlardan biridir. 1970'lere dayanan eski bir kavram olan yeşil ekonomi düşüncesi özellikle 2008 küresel krizinden sonra popülerlik kazanmıştır. 2008 küresel krizinin dünya ekonomilerinde yarattığı ekonomik durgunluk, yüksek borç seviyeleri ülkeleri alternatif yaklaşımlara yöneltmiştir. Bu süreçte yüksek fosil yakıt kullanımının neden olduğu iklim krizine yönelik endişelerin de artması ile daha sürdürülebilir bir ekonomi ve gelecek kurma adına yeşil ekonomi kavramı gündeme gelmiştir.

UNEP (2011) yılında hazırladığı raporda yeşil ekonominin artık ana akım siyasi diyalogun bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan, ekonomik kalkınmayı sağlamada ve yoksulluğun azaltılmasındaki potansiyel rolü vurgulanmıştır. Yeşil ekonomi kavramı 2012'de BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı ele alınan iki ana konudan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Newton & Cantarello, 2014, s. 5). Birleşmiş Milletler bu konferansta yoksulluğu azaltmak ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemek için yeşil ekonomi yaklaşımının potansiyellerini sıralamıştır.

Yeşil ekonomi kavramı içerisinde sürdürülebilir kalkınma ile ilgili ekonomik ve felsefi yaklaşımları ele almaktadır. Yeşil ekonomi kavramını destekleyenler, süregelen ekonomik yapının yaşam kalitesinde önemli ilerlemeleri sağlamasına karşı, birçok kusuru da beraberinde getirdiğini savunmaktadır. Öte yandan, var olan ekonomik yapının, iklim değişikliği, biyolojik çeşitliliğin kaybı gibi çeşitli çevresel sorunların yanında yoksulluk, gelir eşitsizliği, gıda ve tatlı su sorunu gibi birçok soruna neden olduğu ortadadır. Bu kapsamda, yeşil ekonomiye geçişin insan yaşamının gerekliliği için ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Yeşil ekonomi, uzun vadede insan refahının artmasına yol açan, ancak aynı zamanda gelecek nesilleri önemli çevresel risklere veya çevresel atıklara maruz bırakmadan mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili bir ekonomik faaliyetler sistemidir (Lavrinenko vd., 2019, s. 1114-1115).

Yeşil ekonomi kavramı, insan refahını ve sosyal eşitliği iyileştirirken, çevresel risklere ve ekolojik sorunlara sebep olmayan bir ekonomi olarak tanımlanabilir. Yeşil ekonomi kavramı ekolojik riskleri azaltan, doğal sermayeyi geliştiren sektörlerde artan yatırımlar üzerinden kurgulanmaktadır. Bu sektörlerde yenilenebilir enerji, düşük karbonlu ulaşım, enerji verimli binalar, gelişmiş atık yönetimi, iyileştirilmiş tatlı su temini, sürdürülebilir tarım, ormancılık ve balıkçılık örnek olarak verilebilir. Bu sektörlerde gelişmeler ulusal politikalar ve uluslararası işbirlikleri ile kurgulanabilir (UNEP, 2010).

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacı ile kamu tarafından kaynakların verimli kullanılabilmesi için desteklenen ve bu kapsamda belirlenen hedeflere ulaşmak için oluşturulan veya değiştirilen herhangi bir politika yeşil ekonomi politikası perspektifinde değerlendirilebilir (UNEP, 2014, s. 2). Bu kapsamda, yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma kavramı aynı amaca hizmet eden farklı yollar değildir. Yeşil ekonomi aslında sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak adına uygulanabilecek net politikalar bütünüdür. Burada nihai hedef sürdürülebilir bir gelecek yaratırken belirgin bir yol haritası çizmektir.

Tablo 1. Yeşil Ekonomi İndeksi (OECD Ülkeleri)

Ülke	2022 sonuç	2022 sıralama	Ülke	2022 sonuç	2022 sıralama
İsveç	0.799	1	Litvanya	0.668	20
İsviçre	0.781	2	Estonya	0.666	21
Norveç	0.747	3	Yeni Zelanda	0.647	22

Fransa	0.744	4	Kosta Rika	0.644	23
Danimarka	0.742	5	Slovenya	0.639	24
İzlanda	0.713	6	Yunanistan	0.617	25
Avusturya	0.711	7	Slovakya	0.606	26
Birleşik Krallık	0.704	8	İsrail	0.594	27
İrlanda	0.703	9	Çekya	0.585	28
Portekiz	0.701	10	Kanada	0.580	29
Litvanya	0.697	11	ABD	0.567	30
Lüksemburg	0.696	12	Polonya	0.559	31
Belçika	0.693	13	Macaristan	0.557	32
İspanya	0.689	14	Japonya	0.547	33
Finlanda	0.688	15	Şili	0.537	34
Hollanda	0.685	16	Güney Kore	0.525	35
Almanya	0.674	17	Meksika	0.500	36
Avustralya	0.673	18	Kolombiya	0.495	37
İtalya	0.669	19	Türkiye	0.399	38

Kaynak: GGEI, 2022

Küresel Yeşil Ekonomi İndeksi (GGEI) ülkelerin yeşil ekonomi ve sürdürülebilirlik performansını ölçen bir indekstir. GGEI, 18 göstere üzerinden 160 ülkeyi kapsamaktadır. Bu göstergeler, Sera Gazı Emisyonları/GSYİH, Sera Gazı Emisyonları/kişi başı, Gelir Eşitliği, Binalar, İmalat ve İnşaat, Atık ve kaynak verimliliği gibi çeşitli başlıklardan oluşmaktadır. GGEI’de dört boyut mevcuttur. Bunlar; iklim değişikliği ve sosyal eşitlik, sektör karbonsuzlaştırma, piyasalar ve ESG (Environmental Social Governance) yatırımı ve çevre sağlığı şeklindedir (GGEI, 2022). Ölçümler 2005’ten bu yana ülkelerin ilerlemesini ve küresel sürdürülebilirlik amaçlarına yakınlığı üzerinden hesaplanmaktadır. Tablo 1.’de GGEI kapsamında yer alan OECD ülkelerinin indeks değerleri ve buna göre kendi aralarındaki sıralamaları verilmiştir. Değerlerin bire yakınlığı, ülkelerin yeşil ekonomik amaçlara yakınlığını göstermektedir. Tabloya göre, ilk sırada İsveç yer almaktadır. Türkiye ise 38 ülke içerisinde son sırada yer almaktadır.

Yeşil Ekonomi Perspektifinde Maliye Politikası

Yeşil ekonomiye geçiş sürecinde devletlerin uyguladığı mali politikalar oldukça önemlidir. Kamu harcamaları, vergiler ve teşvikler çevreye zarar veren iktisadi uygulamaların caydırılması ve yeşil ekonomiye dair adımların atılması kapsamında kritik role sahiptir. Bugünün çevresel yükümlülükleri yarının mali yükümlülükleridir (Gramkow, 2020, s. 9). Piyasa ekonomisindeki aktörler, maliyet ve rekabet kaygılarını göz önünde bulundurarak üretim ve tüketim alışkanlıklarını yeşil ekonomiye uygun bir biçimde düzenleyememektedirler. Burada devletlerin maliye politikası araçlarını kullanarak piyasaya müdahale etmesi ve ekonomik aktörleri yönlendirmesi sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma sürecini hızlandıracaktır.

Yeşil ekonomik düzeni oturtmak için uygulanabilecek bazı yeşil maliye politikalarını şu şekildedir;

- Fosil yakıtlara dair sübvansiyonların kaldırılması. Yeşil teşvikler için mali alan yaratılması.
- Yeşil ekonomi teknolojilerine yönelik mali destek sağlanması (sübvansiyonlar, vergi avantajları vb.)
- Vergisel teşviklerin getirilmesi (örneğin: yeşil teknolojiler için vergi indirim ve muafiyetleri)
- Enerji, inşaat, ulaşım gibi alanlarda yeşil altyapılı kamu yatırımlarını artırılması
- Çevreye zarar veren iktisadi faaliyetlerin ve teknolojilerin azaltılması için mali caydırıcı tedbirlerin uygulanması

Genel olarak, vergiler, teşvikler ve kamu harcamaları, bütçe tahsisleri gibi mali araçlar çevresel amaçlar doğrultusunda gelir elde etmek, düşük karbon emisyonlu faaliyetleri desteklemek ve çevresel dışsallıkları fiyatlandırarak yeşil yatırımları desteklemek için kullanılabilir (Dulal vd., 2015, s. 63).

Bütçe Politikaları

Bütçeler, iklim ve çevre hedeflerine ilişkin ulusal politikaları yürütmek adına devletlerin elinde olan en önemli maliye politikası araçlarından biridir. Bütçe politikası, kamu gelir ve harcamalarını kullanarak belirlenen hedeflere ulaşmada tutarlılığı sağlamaktadır (European Union, 2021, s. 5). Bütçeler yolu ile devletler belirledikleri amaç ve hedefler doğrultusunda kamu gelir ve harcamalarını şekillendirmektedirler. Sürdürülebilir bir kalkınma sağlamak için öncelikli olarak bütçe politikalarını yeşil ekonomi perspektifinde ve yeşil hedefler doğrultusunda şekillendirmek büyük önem arz etmektedir.

Çevreye duyarlı bütçeleme ile kısıtlı doğal kaynakları yönetirken kişilerin refah seviyelerinin güvence altına alınması sürdürülebilirlik ilkeleri kapsamında büyük önem arz etmektedir. Çevreye duyarlı bütçeleme; yeşil bütçe, ekolojik bütçe ve çevre bütçesi gibi çeşitli isimler almaktadır (Kılıçer, 2016, s. 38). Yeşil bütçeleme, iklim ve çevresel hedeflere ulaşmak adına bütçe politikasının araçlarının kullanılması olarak açıklanabilir. Yeşil bütçeleme, ekolojik amaçlar doğrultusunda bütçenin genel tutarlılığını değerlendirmek ve bütçe süreci içerisinde çevre pozitif bir bakış açısını geliştirmek için sistematik bir yaklaşım sağlamaktadır (European Union, 2021, s. 5).

Devlet bütçeleri, politika araçlarının karışımına dayanmaktadır. Bunlara gönüllü önlemler, düzenlemeler, kamu harcamaları ve vergilendirme dahildir. Devletler, harcama ve vergilendirme programlarını, düzenleyici ve gönüllü programlarıyla beraber yürüterek piyasa mekanizmasını daha iyi şekillendirebilirler. Bu kapsamda, çevresel ekonomik politika araçları kullanarak, bütçe uygulamaları daha sürdürülebilir ekonomik faaliyet biçimlerine yönlendirilebilir (Gale & Barg 2014, s. 3).

Yeşil bütçeler yıllık finansal bütçeleme ile benzerlik göstermektedir. Ancak yeşil bütçeler çevresel kaynakların korunması kapsamında çevreyi parasal bir değer olarak ele almaktan ziyade fiziksel tanımlamalar üzerinden ele alır. Finansal bütçeleme de ekonomik etkinlik ön plandayken yeşil bütçeler de sürdürülebilir faaliyetler ön plandadır. Bu bütçeleme yapısında, doğal kaynakların para gibi ekonomik şekilde yönetilebileceği yaklaşımı bulunmaktadır. Yeşil bütçeleme doğal kaynakların kullanımını düzenlemek, kirliliği azaltmak, çevre ile ilgili bilinç oluşturmak ve çevresel korumanın önceliklerini belirlemek üzerinden ele alınmaktadır (Kılıçer, 2016, s. 51).

Vergiler başta olmak üzere harçlar, resimler, para cezalarını yeşil bütçe gelirlerini oluşturmaktadır. Öte yandan, kamu harcamalarında ise teşvikler, sübvansiyonlar yeşil bütçe giderlerini meydana getirmektedir (Yapıcı, 2015, s. 74-77). Yeşil bütçeleme, hükümetlerin çevresel hedefler doğrultusunda bireysel ve ticari davranışlarını etkilemek için vergi ve harcama önlemlerini ele alarak maliye politikasını ölçeklenebilir ve tasarlayabilecekleri bir yaklaşım sağlamaktadır (An Roinn Airgeadais Department Of Finance, 2022, s. 6). Bütçeleme anlayışındaki politika tercihleri bir yandan vergi ve harcama politikalarının da şekillenmesine etki etmektedir. Yeşil ekonomiyi kurgulamak adına, öncelikli olarak yeşil perspektifte bir bütçe politikası anlayışı ile şekillenen vergi ve kamu harcama politikasının kurgulanması istenilen sonuçlara ulaşmak adına oldukça önem arz etmektedir.

Vergi Politikaları

Çevresel tahribatları azaltmak için çevre vergileri başta olmak üzere çevresel araçların kullanılmasının arka planındaki temel düşünce, düzenlenmemiş ekonomilerdeki olumsuz çevresel dışsallıkların varlığıdır. Negatif dışsallıklar temel olarak bir ekonomik birimin diğer ekonomik birime yansıttığı ancak üretim veya tüketim kararları sırasında hesaba katılmayan maliyetlerdir. Kirlilik veya kaynak kullanımıyla ilgili maliyetler içselleştirilmediğinde, aşırı üretim veya tüketim sorunu ortaya çıkar. Piyasa verimsizleşir ve sosyal maliyetler ortaya çıkar. Temiz hava, temiz su gibi mal ve hizmetler kamusal mal niteliğinde olduğundan mülkiyet kararları belirsizdir. Bireyler, kararlarının diğer ekonomik ajanlar ve gelecek nesiller üzerindeki etkisini göz ardı ederek bu hizmetleri kullanmaktadırlar (OECD, 2001, s. 21).

20. yüzyılın başlarında, Arthur C. Pigou çevresel tahribata karşı vergilemenin kullanılabilirliğini önermiştir. (Pigou, 1920). Bu dönem Londra'da oluşan sis problemini ele alarak, negatif dışsallıklar bağlamında çevre vergisi kurgulamıştır. Çevre kirliliğini, özel maliyeti sosyal maliyetinden az olan bir dışsallık problemi olarak görmüştür. Bu kapsamda, kirliten aktöre gerçek sosyal maliyeti yansıtan bir vergileme uygulanarak dışsallığın içselleştirilebileceğinden bahsetmiştir (Hjöllund & Svendsen, 2001, s. 30). Pigovian vergiler olarak bilinen bu vergi sayesinde kişiler, başkalarına yükledikleri maliyetleri yansıtan bir ücreti vergi şeklinde ödemektedirler (Krugman, 2010, s. 3). Vergilerin kullanımı ile firmaların üretim maliyetleri bilinçli olarak yükseltilmektedir. Böylelikle firmalar daha az üreterek çevreye daha fazla zarar vermekte veya çevreye zararı daha az alternatiflere yönelerek üretim yapmaktadırlar. Yeşil vergileme anlayışının temelinde kirliten öder ilkesi bulunmaktadır. Vergilendirme ile çevreyi kirlitip negatif dışsallık yayan ekonomik birimlerin yarattıkları maliyetlere katlanarak caydırılması amaçlanmaktadır. Vergileme sayesinde çevresel maliyetlerin içselleştirilmesi sağlanmaktadır.

Çevre vergilerinin kullanılabilmesi başlıca alanları şu şekilde sıralayabiliriz;

1. Karbondioksit (CO₂) emisyonları.
2. Kükürt dioksit emisyonları
3. Atık yönetimi (ev, endüstriyel, inşaat, vb.).
4. Su ve toprak kirliliği kaynakları
5. Ozon tabakasını tahrip eden ürünler

Çevre vergilerinden en önemlisi kirletme vergileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kirletme vergileri temel olarak çevreyi tahrip eden iktisadi faaliyetlerin karşılığı olarak alınan telafi edici vergilerdir. Kirletme vergileri çevreye verilen hasarlar üzerinden hesaplanmaktadır. Çevreye daha çok zarar verenden daha yüksek vergi alınmaktadır (Yalçın, 2016, s. 761). Kirletme vergileri sayesinde, ekonomik aktörlerin çevreye daha az zarar veren teknolojileri kullanması teşvik edilmektedir. Bu vergiler sayesinde ekonomik aktörler vergiden kaçınmak adına çevreyi daha az tahrip edecek projeler üzerinde çalışabilmektedirler. Bu kapsamda, kirletme vergileri gelir sağlama özelliğinin yanında caydırıcı rolüyle çevreyi koruyucu uygulamaların da teşvikini sağlamaktadır (Kuşat, 2013, s. 4905).

Karbon vergileri en önemli kirletme vergilerinden biridir. Karbon vergisi, karbon yayan tüm kaynaklara (kömür, petrol, doğal gaz) birim başına fiyat bazlı vergi uygulayan bir araçtır. Karbon salınımını vergilendirme ile fiyatlandırarak karbon emisyonunun azaltılması, yenilenebilir enerjiye aktarılacak kaynakların artırılması amaçlanmaktadır (Peters, 2012, s. 4). Karbon vergilerinin en büyük avantajı fiyat kesinliği garanti etmesidir. Fiyat kesinliği ile yatırımcılar, karbon emisyonuna sebep olacak faaliyetlerden yüklenenleri ek maliyetlerin net olarak bilirler. Buna göre hareket ederek riski azaltırlar, verimlilik oluşur (Peters, 2012, s. 4).

Kirlilik vergileri dışında, vergi sistemlerinde yeşil ekonomiye geçişte etkili olacak klasik vergi türleri de bulunmaktadır. Vergi sisteminin içerisinde hali hazırda yer alan veya temel amacı çevre kirliliğini engellemek olmayan bazı vergiler, gerekli düzenlemelerin yapılması ve uygun alanlarda kullanılması sonucunda dolaylı olarak çevre vergisi niteliği taşıyabilirler. Bu kapsamda değerlendirilen vergiler katma değer vergisi, özel tüketim vergisi ve motorlu taşıtlar vergisi gibi vergi türleridir (Yalçın, 2016, s. 762). Bu tip vergilerin ana işlevi devletin gelir elde etmesi olsa bile, negatif çevresel dışsallık yayan mal ve hizmetlere daha yüksek vergi oranları uygulanarak, bu tür mal ve hizmetlerin üretimi ve tüketimi üzerinde caydırıcı etkilerde bulunabilir. Böylelikle devletin çevresel teşviklere yönlendirebileceği gelirleri artarken çevreyi kirleten mal ve hizmetlerin kullanımı bir nebze sınırlandırılmış olur.

Örneğin İsveç'te 1991 yılında çevre reformunun bir parçası olarak, ısıtma ve ulaşıma dair yakıtlara karbon vergisi, enerji faturalarına katma değer vergisi gibi vergiler getirildi. Özellikle Karbon vergisi sayesinde, ısıtma sektöründeki karbon emisyonu miktarı ciddi oranlarda azaldı. Fosil ısıtma kullanımı 1990'dan bu yana %85 oranında düşmüştür (Gore vd., 2022).

Vergi teşvikleri yeşil ekonomik düzeni sağlamada uygulanan bir diğer önemli vergi politikası aracı olarak görülmektedir. Vergi teşvikleri kullanarak kişilerin ve firmaların üretim ve tüketim tercihlerini yönlendirmek mümkündür. Vergi teşvikleri, hükümetin çevre politikası hedeflerine ulaşmak ve böylece pozitif dışsallıkları ele almak için daha az kirletici tüketim ve yatırımı desteklemek için vergi gelirlerinden feragat etmesidir. Örneğin, vergi indirim veya muafiyetlerini kullanarak kişilerin elektrikli araç kullanması teşvik edilebilir. Burada temel mantık ekonomik aktörlerin maliyetleri artırarak çevreyi tahrip edici uygulamalardan kaçınmalarını sağlamak değil, kişilerin çevreye yardımcı olan uygulamaları kullanmalarını teşvik etmektir. Vergi indirimleri yüksek sermaye maliyetlerini azaltarak, özel sektörün yatırım imkanlarını iklim dostu yatırımlara kaydırmasını sağlar. Uygun politikalar ile hem bölgesel hem de küresel anlamda avantajlar getirebilecek yerel inovasyon ve teknolojiler desteklenebilir.

Tablo 2. Yeşil Ekonomiye Yönelik Vergiler ve Vergi Teşvikleri

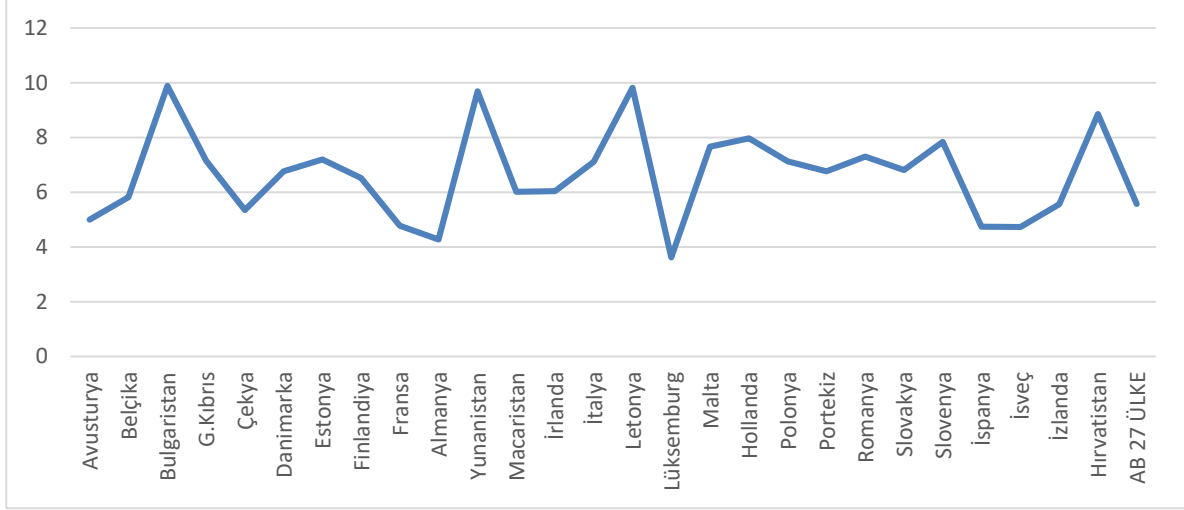
ÜLKE	
ALMANYA	Doğal gaz, benzin, motorin vb. ürünlerden enerji vergisi alınmaktadır. Elektrikliğin en az yüzde 10'unu yenilenebilir enerji ekipmanlarından sağlayan girişimciler ve küçük ölçekli işletmeler girdiler üzerinden alınan vergilerde indirim hakkına sahiptirler. Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik ekipman alımında KDV iadesi hakkı mevcuttur. Yenilenebilir bir enerji kaynağı alımlarında, satın alma fiyatı 2 yıl süreyle kademeli olarak amortisman tabi tutularak vergi avantajı elde edilir. Elektrikliğin yalnızca yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilmesi durumunda tamamen vergiden muafittir.

	Enerji yoğun sektörlerde şirketler, çevre yönetim sistemi gibi gereksinimleri sağlamları durumunda vergi indiriminden yararlanabilirler. Araçlardan CO2 emisyon miktarına bağlı olarak vergi alınmaktadır. Elektrikli araçlar taşıt vergisinden muafır.
BİRLEŞİK KRALLIK	Elektrik, gaz, katı yakıtlar, LPG üzerinden CCL (Climate Change Levy) adı verilen bir çevre vergisi alınmaktadır. İşletmeler enerji verimli, düşük veya sıfır karbonlu teknoloji satın aldığıında sermaye yatırım indiriminden faydalanabilir. Enerji tasarruflu malzemelerin tedarikinde ve montaj işlemlerinde indirimli KDV oranı uygulanmaktadır. CO2 emisyonu ve yakıt türü baz alınarak hesaplanan yıllık araba vergisi mevcuttur. Araçlar için araç tüketim vergisi vardır (km başına CO2'ye göre hesaplanır). İçeriği yüzde otuzdan daha az geri dönüştürülmüş plastikten oluşan plastik ambalajlara plastik ambalaj vergisi uygulanır.
DANİMARKA	1992 yılından beri Karbon vergisi uygulaması vardır. İşletmelerin karbondioksit salınımına üst sınır koymak ve buna benzer sürdürülebilir uygulamaları hayata geçirebilmek adına vergi teşvikleri uygulanmaktadır. (Örn: enerji tasarrufu anlaşmasını teşvik etmek için kullanılan teşvik vergisi). SO2 ve NOx vergileri uygulanmaktadır. Küçük ve enerji verimli araçları kullanmayı teşvik etmeye yönelik yeşil mal sahibi vergisi uygulanmaktadır. Su tüketimine yönelik çeşitli su vergileri uygulanmaktadır.
İSVEÇ	Ulaşım ve ısıtma için kullanılan birçok yakıt üzerinden enerji vergisi alınmaktadır. Yenilenebilir yakıtların ise vergi oranları indirimlidir veya tamamen vergiden muafır. Yenilenebilir yakıtların üretimi ve kullanımını teşvik etmek için vergi teşvikleri uygulanmaktadır. Rüzgardan elektrik üreten ticari olmayan üreticiler için enerji vergisi muafiyeti uygulanmaktadır. CO2 emisyonlarına göre hesaplanan araç vergisi uygulanmaktadır. Kirlenici faaliyetler vergilendirilmektedir. Örneğin; kükürt vergisi kapsamında kükürt içeren katı ve gaz yakıtlar vergilendirilir.
FRANSA	Atıklar, çamaşır tozu, özütleme malzemeleri, biyoyakıtlar, kağıtlar vb. kirlilik yaratan faaliyetlere kirlenici madde başına belirli bir oran uygulanarak vergi uygulanmaktadır. Belediyeler içme suyunu vergilendirmektedir. Yağmur suyu geri kazanım sistemleri alımlarında ise indirimli KDV uygulanmaktadır. Araçlardan CO2 emisyonuna göre vergi alınmaktadır. Düşük Enerji Tüketim etiketine sahip binalar kısmen veya tamamen emlak vergisinden muafır. Petrol gibi enerji tüketim ürünleri üzerinden vergi alınmaktadır.
İSPANYA	Araçlardan motor boyutlarına göre bir kerelik kayıt vergisi alınmaktadır. Oranlar CO2 emisyonuna bağlıdır. Merkezi yönetim ve yerel yönetimler tüm çevre sektörlerinde kirlilikle ilgili vergi ve vergi cezaları uygulamaktadır. Su tüketimi suyun verimli kullanımını teşvik etmek amacıyla, tüketim miktarına ve su deşarjını hacmine ve kalitesine göre vergilendirilmektedir.
HOLLANDA	Karbon vergisi uygulaması mevcuttur. Çevresel Yatırım İndirim Planı (MIA) ve Çevresel Yatırımlar için Rastgele İndirimler (VAMIL) programları kapsamında çevre dostu varlıklara yatırılan miktarlara vergi indirim sunulmaktadır. Araçlardan aracın ağırlığı, yakıt türü gibi faktörlere göre motorlu taşıtlar vergisi alınmaktadır. Fazla partikül yayan araçlardan CO2 emisyonunu azaltmak adına partikül ek ücreti alınır. Elektrikli araçlar bu vergiden muafır. Elektrikli araçlar için vergi avantajları mevcuttur. MIA, şirketlerin elektrikli araç veya şarj istasyonları yatırımları için kullanılabilir. Doğal gaz ve elektrik enerjisi sağlayıcılarına yönelik enerji vergisi başta olmak üzere çeşitli vergiler uygulanmaktadır. Atıkların boşaltılmasına ve yakılmasına yönelik atık vergisi alınmaktadır. Kömür üreticilerinden kömür vergisi alınmaktadır.
TÜRKİYE	Konutlar üzerinden çevre temizlik vergisi alınmaktadır. MTV direkt olarak çevre vergisi olarak uygulanmasa da motorlu taşıtların çevreye yaydığı emisyonları sınırladığı için dolaylı çevre vergisi kapsamındadır. Çevre kirliliğine yol açan mal ve hizmetlere uygulanan ÖTV dolaylı çevre vergisi kapsamındadır. Elektrikli araçlara ÖTV indirimi uygulaması vardır (2022 Temmuz itibari ile).

Kaynak: KPMG 2017; CMS, 2020; Gül, 2022'deki bilgiler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 2'de bazı ülkelerin ve Türkiye'nin çevre vergisi uygulamaları ele alınmıştır. Tabloda verilen Avrupa ülkelerinin birçoğunda direkt olarak çevre vergileri kapsamında olan (karbon vergisi vb.) vergi uygulamaları mevcuttur. En yaygın kullanılan vergi tipi olarak doğal gaz, petrol, elektrik gibi mal ve hizmetlerden alınan enerji vergileri karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, birçok ülkede yeşil ekipman, yatırım ve elektrikli araçlara yönelik

vergi teşvikleri mevcuttur. Türkiye’de ise direkt çevre vergileri kapsamına giren yalnızca çevre temizlik vergisi uygulaması bulunmaktadır. Motorlu Taşıtlar Vergisi ve Özel Tüketim Vergisi gibi uygulamaların birincil amacı çevreyi korumak olmamakla beraber dolaylı olarak çevreyi etkiledikleri için çevre vergisi kapsamında değerlendirilebilmektedirler. Türkiye’de karbon vergisi gibi bir verginin uygulama alanının mevcut olmaması sürdürülebilir kalkınma perspektifinde bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şekil 1. 2020 Yılı Çevre Vergisi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı

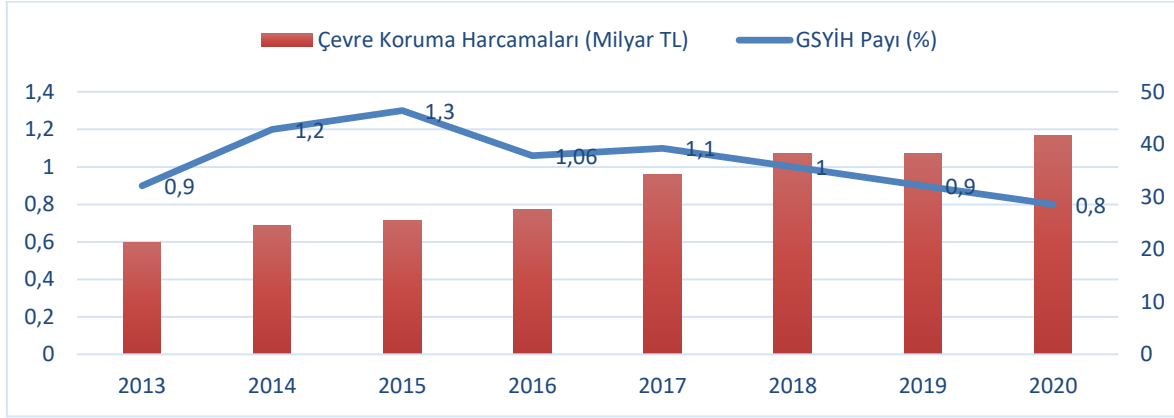
Kaynak: Eurostat

Şekil 1’de 2020 yılı için AB ülkelerinin çevre vergilerinden elde ettiği gelirlerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı gösterilmiştir. Buna göre, en yüksek pay Bulgaristan’a aitken en düşük pay Lüksemburg’a aittir. Genel olarak, çevre vergi gelirlerinin payının yüzde on seviyesinin aşağısında olduğu görülmektedir. Çevre vergilerinin çevre kirliliğine karşı caydırıcı etkisini ele alırsak; çevre vergilerinin genel vergi gelirleri içerisindeki payının artırılması, sürdürülebilir bir gelecek kurmak için önemli bir rol üstlenecektir.

Kamu Harcama Politikaları

Kamu harcama politikaları, hükümetlerin sağlık, eğitim ve çevre gibi konularda düzenleme yapabilecekleri kilit stratejik araçlardır. Kamu harcamaları kullanılarak hükümetler faaliyetlerinde verimliliği, şeffaflığı ve sürdürülebilirliği sağlamaya çalışırlar (UNOPS, 2020, s. 6). Bu kapsamda devletin kullandığı en önemli kamu harcama kalemlerinden biri çevre koruma harcamaları başlığı altında toplanan harcama türleridir. T.C Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın yaptığı tanımlaya göre “çevre koruma harcamaları kirliliğin önlenmesi, azaltılması ve ortadan kaldırılması ile diğer çevresel bozulmalarla ilgili yapılan tüm faaliyetler ve eylemler için ayrılan ekonomik kaynakları içerir. Bu faaliyet ve eylemler, çevresel bozulmalar sonrası yapılan iyileştirme faaliyetlerini de kapsar.” Devletler, çevre koruma harcamalarında bulunarak var olan çevresel bozuklukları iyileştirmeyi ve muhtemel çevre tahribatlarına karşı önlem almayı amaçlamaktadırlar. Eurostat’ın yaptığı tanımlamaya göre ise çevre koruma harcamaları ekonomik birimlerin (hane halkı, şirketler ve hükümetler) çevre koruma hizmetlerine yaptığı harcamaları kapsamaktadır. Bu kapsamda (Eurostat, 2022);

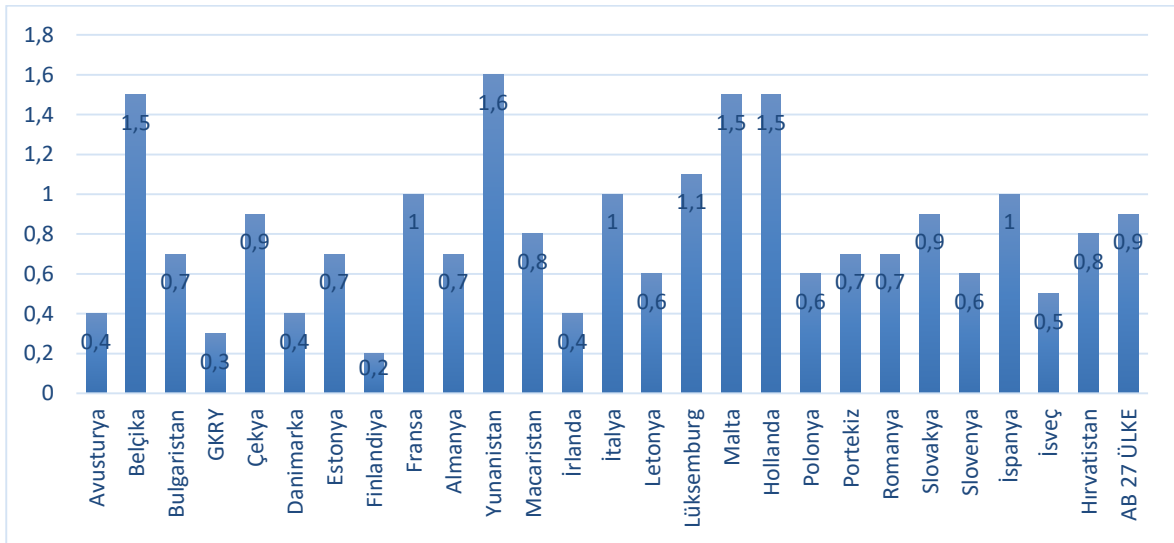
- Kirliliğin azaltılması (hava, toprak ve ses)
- Atık ve atık su yönetimi
- Biyolojik çeşitliliğin korunması ile ilgili araştırma ve geliştirme, eğitim ve öğretim harcamaları değerlendirilebilir.

Şekil 2. Türkiye’de Yıllara Göre Çevre Koruma Harcamaları
Kaynak: TÜİK Çevre Koruma Harcamaları İstatistikleri

Şekil 2’ e göre Türkiye’de Çevre Koruma Harcamaları yıllara göre küçük miktarlarda artış göstermiştir. Sadece 2018-2019 yıllarında aynı seviyede kalmıştır. Çevre Koruma Harcamalarının GSYİH hasıla içerisindeki payında ise 2013-2015 yılları arasında bir artış trendi mevcut olsa da sonraki yıllarda azalmıştır. 2020 yılında Çevre Koruma Harcamaları toplamı 40 Milyar TL seviyelerine yaklaşmıştır. Ancak GSYİH içerisindeki payı 0.8 gerileyerek grafikte gösterilen yıllar arasında en düşük seviyeye gelmiştir.

2020 yılında Türkiye’de çevre koruma harcamalarının %54,4’ü atık yönetimi hizmetlerinden, %31,4’ü atıksu yönetimi hizmetlerinden, %4,3’ü biyolojik çeşitliliğin ve peyzajın korunmasından, %3,2’si toprak, yeraltı ve yüzey sularının korunması ve kalitesinin iyileştirilmesinden ve %6,7’si ise diğer çevre koruma konularından oluşmuştur (TÜİK, 2021).

Şekil 3. 2020 Yılı Avrupa Birliği Ülkeleri Çevre Koruma Harcamaları (% GSYİH)
Kaynak: Eurostat

Şekil 3’de 2020 yılında Avrupa Birliği ülkelerinin Çevre Koruma Harcamalarının GSYİH oranı gösterilmiştir. AB ortalaması 2020 yılı için 0.9 iken en yüksek payı 1.6 ile Yunanistan almıştır. 2020 yılı için Türkiye’nin Çevre Koruma Harcamaları % GSYİH oranı AB ortalamasının altında kalmıştır. Ancak çok büyük bir fark gözükmemektedir. Genel olarak, Türkiye ve AB ülkelerinin Çevre Koruma Harcamalarının GSYİH içerisindeki oranının düşük seviyelerde kaldığı gözlemlenmektedir.

Çevre koruma harcamalarının dışında sürdürülebilir bir kalkınma için devletin yaptığı bir diğer önemli harcama kalemi kamu yatırımlarıdır. Hükümetler diğer kimliklerinin yanı sıra, diğer ekonomik birimler gibi yatırım faaliyetlerinde bulunurlar. Kamu yatırımları sayesinde topluma fayda sağlayan ve özel sektör tarafından sunulması

zor olan enerji ve ulaşım gibi alanlara harcamalar yapılabilmektedir. Yeşil ekonomi perspektifinde ise kamu yatırımları yeşil pazarları aktifleştirmek ve çevre ile doğal kaynakların verimli kullanımını sağlamak için kullanılabilir. Bu kategoriye giren yatırımlar, örneğin, toplu taşıma sistemleri veya akıllı şebekeler gibi yeşil ekonomiye geçişi desteklemek için ihtiyaç duyulan yeni teknolojilerdeki inovasyonun teşviki ve altyapı yatırımlarıdır. Bu yatırımları finanse etmek için hükümetler, mevcut kaynakları yeşil kamu yatırımlarına kaydırmak, yeşil kamu mallarının sağlanması için yeni vergi gelirlerinden yararlanmak ve yeşil tahviller gibi yenilikçi ürünleri ihraç etmek gibi çeşitli kaynaklara sahiptir (UNEP, 2014, s. 18). Öte yandan sektörel yatırımlarda yeşil ekonomiye geçiş sürecinde göze çarpmaktadır. Sürdürülebilir tarım, ormancılık, ulaşım, yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılacak yatırımlar ve mali teşvikler büyük önem arz etmektedir. Örneğin, sera gazı emisyonlarının yaklaşık %40'ı elektrik ve ısınma ile ilgili sermaye yatırımlarından kaynaklanmaktadır (Shalizi ve Lecocq, 2009). Yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar uzun dönemde sera gazı emisyonlarının azaltılması konusunda oldukça faydalı olacaktır (UNEP, 2010, s. 9-10). Örneğin; Almanya, 2019 yılında yürürlüğe koyduğu İklim Eylem Yasası ile çeşitli iklim paketlerini devreye sokmuştur. Bu paketler 80 Milyar Euro'nun üzerinde iklim dostu kamu harcamalarını kapsamaktadır (Germany Federal Ministry Of Finance, 2022, s. 25).

Yeşil projelere yönelik sübvansiyonlar, hükümetlerin ulusal iklim hedeflerine ulaşmak için kullanılabilecek başka bir mali yoldur. Devlet sübvansiyonlar yolu ile hükümetler, yüksek sermaye maliyetleri, eksik bilgi gibi piyasa başarısızlıklarının önüne geçerek iklim değişikliği ve temiz enerji projeleri ile alakalı faaliyetleri destekleyebilir. Sübvansiyonlar iklim değişikliği projelerinin özel sektör yatırımları için finansal açıdan çekici bir pazar haline gelmesini sağlamaktadır. Öte yandan, gelir sıkıntısı yaşayan devletler için sübvansiyonların aşırı kullanımı olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Peters, 2012, s. 11). Sübvansiyonların temel kullanım mantığı çevre vergilerinin tersi şeklinde işlemektedir. Çevre vergileri yolu ile hükümetler çevreye zarar veren faaliyetleri caydırmaya çalışırken, sübvansiyonlar yolu ile çevreye olumlu etki yapacak faaliyetler mali destekler ile teşvik edilmeye çalışılır.

Diğer Mali Politikalar

Tarife Muafiyetleri ve Korumalar: Devletler çevre dostu enerji ve projeler için ithal edilen sermaye ve makineler üzerindeki tarifeleri azaltarak veya ortadan kaldırarak yeşil ekonomi ile ilgili yatırımları destekleyebilir. Tarife indirim ve muafiyetleri ile işletmelerin yatırım maliyetlerinin azalması sağlanmaktadır. Son yıllarda pek çok gelişmekte olan ülke enerji verimli ekipmanlara ve yenilenebilir enerji sistemlerine yönelik tarife indirim ve muafiyetleri uygulamaktadır. Öte yandan, hükümetler yeşil enerji ve enerji verimli ürün pazarını ithal rekabetten korumak adına ithalat tarifelerini de artırabilirler. Burada yapılan tarife teşviklerinin amacı belirli sektörlerde yapılacak olan yatırım miktarlarını artırmaktır. Dahası, devletler, yerel temiz enerji veya enerji verimli ürün pazarını ithalat rekabetinden korumak için ulusal şirketlerin nihai ürünlerine yönelik ithalat tarifelerini artırabilir. Tarife teşvikinin amacı, belirli bir sektörlerdeki yatırımı artırmak olmalıdır (Peters, 2012, s. 11).

Emisyon ticareti: Devletin kirletmeye bir sınırlama koyup, bu sınırlar içerisinde kirletme hakkını firmalara dağıttığı sistemdir. Emisyon permileri denilen bu haklar, mevcut olan emisyon düzeyinin altında belirlenir. Kirletme hakkı (permi) sahibi firmalar, kirletme permilerine ihtiyacı olan firmalar arasında permi ticareti yaparlar. Emisyon ticaretiyle piyasadaki firmalar kendi maliyetlerine göre alım satım yapmaktadırlar. Bu sebeple emisyon ticareti maliyet etkin bir yöntemdir (Savaşan, 2020, s. 256).

AB Emisyon Ticaret sistemi örnek olarak verilebilir. AB Emisyon Ticaret Sisteminde sera gazı salınımı için bir üst sınır belirlenir. Bu üst sınır sistem içerisindeki işletmelerin salabileceği sera gazı miktarına göre ayarlanmaktadır. Üst sınır zaman içerisinde daha düşük seviyelerde belirlenmektedir. Üst sınır içerisinde işletmeler kendi aralarında emisyon ticareti yapabilmektedirler.

Doğrudan düzenleme ve kontroller: Burada ekonomik aktörlerin kirlilik seviyelerini azaltmak için yasalar ve kanuni düzenlemelerden yararlanılmaktadır. Doğrudan düzenlemeler temel olarak teknoloji ve performans standartlarının belirlenmesinden oluşur. Teknolojik standartlar yolu ile üreticilerin çevre pozitif teknolojiler kullanarak, kirliliği azaltması beklenmektedir. Performans standardı yolu ile firmalara kirlilik hedefleri konulur. Belirlenen kirlilik standardını aşmayacak şekilde, firmalar istedikleri yöntemi kullanabilirler (Savaşan, 2020, s. 262).

SONUÇ

Sanayi devrimi ve teknolojik gelişmelerin etkisi ile üretim ve tüketim seviyesi her geçen yıl daha fazla artmıştır. Dünya ekonomileri yüksek büyüme trendi yakalamışlardır. Dünya ekonomilerinin gelişmesi ile insan refahı bir

çok alanda gelişme göstermiştir. Öte yandan, yüksek üretim seviyelerinin yarattığı yoğun karbon salınımı ve çevre kirliliği sorunu iklim krizini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte çevre kirliliğinin bir sonucu olarak biyoçeşitlilik azalmış, ekolojik kıtlılar, temiz hava ve su gibi bazı problemler gün yüzüne çıkmıştır. Ekonomik sistemi sosyal ve çevresel yapıdan ayrı şekilde kurgulanması, dünya yaşamını tehdit eder hale gelmiştir. Bu kapsamda, süregelen ekonomik düzenin sürdürülebilir olmadığı açığa çıkmıştır. Bu noktada, sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi kavramları karşımıza çıkmaktadır.

Sürdürülebilir Kalkınma kavramı temel olarak bugün ekonomik gelişmeyi ve kalkınmayı sağlarken gelecek nesillerin yaşamını tehdit etmeme yetisidir. Ekonomik kalkınmayı kurgularken çevresel etkileri göz önünde bulundurmazsak, gelecek nesillere kalkınma planı yapacakları bir yaşam alanı kalmayacaktır. Bu sebeple iktisadi gelişimi sürdürülebilir perspektifte planlamak büyük önem arz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ile birlikte ekonomik büyüme, iktisadi bir perspektifin dışına çıkarak sosyal ve çevresel yönleri ile bir bütünsellik içerisinde ele alınmıştır. Sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak ekonomi politikaları popülerlik kazanmıştır.

Yeşil ekonomi kavramı, sürdürülebilir bir kalkınma sağlamak için uygulanabilecek başlıca ekonomi politikalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeşil ekonomi refah artışı ve kalkınma sağlarken aynı zamanda çevresel tahribatlara yol açmayan ekonomik faaliyetler sistemidir. Yeşil ekonomi kalkınmayı doğal sermayeyi geliştiren yenilenebilir enerji, düşük karbonlu üretim ve ulaşım, sürdürülebilir tarım, hayvancılık gibi çevre pozitif sektörler üzerinden yürütmektedir.

Yeşil ekonomiye geçiş süreci serbest piyasa ekonomisinin insiyatifine bırakıldığı zaman yeterli seviye ve hızda gelişim gösterilememektedir. Yeşil ekonomik düzene geçiş için devlet desteği ve uluslararası işbirlikleri sürecin hızlı ve doğru bir şekilde gelişimi için kaçınılmaz olmaktadır. Devletlerin ekonomiye müdahalede kullandıkları en önemli politika bütünlerinden biri olan maliye politikası, özellikle yeşil ekonomik düzenin oluşturulması konusunda bir kaldıraç görevi görmektedir. Özellikle vergi ve kamu harcamalarının etkin kullanımı yeşil ekonomiye geçiş sürecinde etkin politika araçlarıdır.

Çevre vergileri, sera gazı emisyonu, atık yönetimi, su ve toprak kirliliği gibi birçok alanda tahribatın azalması için kullanılabilir. Çevre vergilerinin temel mantığında kirleten öder ilkesi bulunmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin yarattığı negatif dışsallıklar, vergileme ile içselleştirilmeye çalışılmaktadır. Kirletme vergisi olarak nitelendirilen vergi türleri, çevre vergilerine en uygun örneklerden birini oluşturmaktadır. Kirletme vergileri çevreyi kirleten iktisadi faaliyet üzerinden elde edilmektedir. Kirlilik yaratan faaliyet vergilendirilerek çevreyi daha az kirleten faaliyetlerin teşviki sağlanmaktadır. Örneğin, karbon vergileri kirletme vergileri içerisinde en yaygın olarak kullanılanıdır. Bu vergi türünde karbon yayan kömür, petrol gibi kaynaklar saldıkları karbon gazı başına fiyatlandırılmakta ve vergilendirilmektedir. Bu sayede küresel ısınmanın en önemli sebeplerinden biri olan yoğun karbon salınımının önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Öte yandan, vergi sistemi içerisinde yer alan ancak birincil amacı çevreyi korumak olmayan ÖTV, MTV, KDV gibi vergi türleri de doğru mal ve hizmetlere uygulanması durumunda çevre vergisi niteliği taşırlar. Çevre vergileri birçok ülkede çeşitli şekillerde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu tip vergilerin vergi sistemleri içindeki payı yeterli değildir. Özellikle Türkiye’de çevre vergileri kapsamında yalnızca çevre temizlik vergisi uygulaması mevcuttur. Vergi sisteminde yer alan ÖTV ve MTV gibi vergiler dolaylı olarak çevreye etki etmektedirler. Bu kapsamda, karbon vergisi adı altında uygulanacak yeni bir vergi türü veya MTV’nin karbon emisyon miktarı üzerinden yeniden kurgulanması büyük bir eksiği kapatacaktır.

Çevre koruma harcamaları, yatırım harcamaları, sübvansiyonlar gibi kamu harcamaları da yeşil ekonomiyi desteklemek için kullanılabilir etkin maliye politikası araçlarıdır. Devletler özel sektörün yatırım yapmadığı ve eksik kaldığı sürdürülebilir enerji, ulaşım vb. gibi alanlarda yatırım harcamaları yaparak sürdürülebilir kalkınmayı destekleyebilirler. Öte yandan doğrudan yatırımlar yapmadan özel sektörü sübvansiyonlar yolu ile yeşil iktisadi faaliyet alanlarına yönlendirebilirler. Çevre pozitif araştırma geliştirme çalışmalarına, projelere, kaynak kullanıma yönelik sübvansiyonlar ekonomik aktörlerin bu alanlara yönelmesinde etkili olacaktır. Bunlara ek olarak devletin kurguladığı tarife muafiyetleri, doğrudan düzenlemeler, emisyon ticareti gibi sistemler çevreyle uyumlu bir ekonomik sistem yaratmak için kullanılabilir diğer politik araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bunları değerlendirdiğimizde, piyasadaki özel ekonomik aktörler kişisel çıkarları doğrultusunda maliyetleri göz önünde bulundurarak çevre pozitif faaliyetlere yönelmekte gönülsüz kalmaktadırlar. Bu noktada devletlerin maliye politikası araçlarını kullanarak ekonomi içerisindeki aktörleri yönlendirmesi sürdürülebilir bir gelecek elde etmek adına kritik bir rol oynamaktadır. Bu noktada, hükümetlerin maliye politikası araçlarını kullanırken hem kendi mali yapılarını hem içinde buldukları ekonomik ve sosyal yapıyı göz önünde bulundurarak hareket etmeleri oldukça önem arz etmektedir. Aksi takdirde mevcut sistem beraberinde yeni krizlerin oluşumuna neden olacaktır. Bu sebeple yeşil ekonomi perspektifinde, kamu harcamalarının uygulama alanlarının ve miktarlarının artırılması

ile vergi sistemlerinin daha çevre pozitif bir bakış açısıyla şekillendirilmesi gerekliliği vurgulanmalıdır. Sürdürülebilir bir kalkınma için vergilerin ve kamu harcamaları uygulamalarının kapsam ve niteliklerinin nasıl artırılacağı ve mevcut yeşil maliye politikası uygulamaların etkinlik düzeyi sonraki çalışmalar için tartışma konusu oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- An Roinn Airgeadais Department Of Finance. (2022). *Budget 2022: A Review of Green Budgeting from a Tax Perspective*. Eylül 2022 tarihinde <https://www.gov.ie/>: <https://assets.gov.ie/201243/56e364cf-9bfc-4993-b405-e34784b0c4bc.pdf> adresinden alındı.
- Chichilnisky, G. (1997). What Is Sustainable Development? *Land Economics*, 73(4), 467-491. <https://doi.org/10.2307/3147240>
- Dulal, H. B., Dulal, R., & Yadav, P. K. (2015). Delivering green economy in Asia: The role of fiscal instruments. *Futures*(73), 61-77. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2015.08.002>
- European Union. (2021). *Green Budgeting: Towards Common Principles*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Eylül 2022 tarihinde https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/cop26_en.pdf adresinden alındı
- Eurostat. (2022, Şubat). *Government expenditure on environmental protection*. Eylül 2022 tarihinde [/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_environmental_protection](https://eurostat.statistics-explained/index.php?title=Government_expenditure_on_environmental_protection) adresinden alındı
- Eurostat. (2022). *Environmental protection expenditure accounts*. Mayıs 2022 tarihinde Eurostat: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Environmental_protection_expenditure_accounts adresinden alındı
- Flint, R. W. (2013). Basics of Sustainable Development. *Practice of Sustainable Community Development* (s. 25-51). Springer.Gale, R., & Barg, S. (2014). *Green Budget Reform: An International Casebook of Leading Practices*. Routledge.
- Germany Federa Ministry Of Finance. (2022). *Germany Stability Programme*. Berlin: Federal Ministry of Finance Public Relations Division.
- GGEI. (2022). *Global Green Economy Index (GGEI)*. Eylül 2022 tarihinde <https://dualcitizeninc.com/>: <https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index/> adresinden alındı
- Gore, T., Urios, J., & Karamperi, M. (2022). *Green and fair taxation in the EU*. Mayıs 2022 tarihinde Institute for European Environmental Policy: [https://ieep.eu/uploads/articles/attachments/ec138345-9b33-42e5-9bd8-74f550597af1/Green%20and%20fair%20taxation%20in%20the%20EU_IEEP%20\(2022\).pdf?v=63812080710](https://ieep.eu/uploads/articles/attachments/ec138345-9b33-42e5-9bd8-74f550597af1/Green%20and%20fair%20taxation%20in%20the%20EU_IEEP%20(2022).pdf?v=63812080710) adresinden alındı
- Gramkow, C. (2020). *Green fiscal policies: An armoury of instruments to recover growth sustainably*. Mayıs 2022 tarihinde United Nations CEPACL: https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/45418/1/S2000005_en.pdf adresinden alındı
- Gül, K. (2022). Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma Bağlamında Çevre Politikaları: Çevre Vergilerinin Etkinliği [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi].
- Hjellund, L., & Svendsen, G. T. (2001). Why Green Taxation? *Energy & Environment*, 12(1), 29-38. <https://doi.org/10.1260/0958305011500571>

- IIED. (2022, Eylül). Eylül 2022 tarihinde International institute for environment and development: <https://www.iied.org/our-work> adresinden alındı
- Kılıçer, E. (2016). Çevreye Duyarlı Bütçeleme. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 6(2), 37-53. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ejovoc/issue/36629/416990>
- KPMG. (2017, Temmuz). *The KPMG Green Tax Index: an exploration of green tax incentives and penalties*. Eylül 2022 tarihinde https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tw/pdf/2017/09/655445_NSS_2017Green_TaxIndex_v18web.pdf adresinden alındı
- Krugman, P. (2010). Building a Green Economy. *Newyork Times*(5), 1-18.
- Kuşat, N. (2013). Yeşil Sürdürülebilirlik için Yeşil Ekonomi: Avantaj ve Dezavantajları Türkiye İncelemesi. *E-Journal of Yaşar University*, 29(8), 4896 - 4916. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jyasar/issue/19141/203113>
- Lavrinenko, O., Ignatjeva, S., Ohotina, A., Rybalkin, O., & Lazdans, D. (2019). The Role of Green Economy in Sustainable Development (Case Study: the EU States). *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 6(3), 1113-1126. [http://doi.org/10.9770/jesi.2019.6.3\(4\)](http://doi.org/10.9770/jesi.2019.6.3(4))
- Newton, A. C., & Cantarello, E. (2014). *An introduction to the green economy: Science, systems and sustainability*. Routledge.
- OECD. (2001). *Environmentally Related Taxes in OECD Countries Issues and Strategies*. Mayıs 2022 tarihinde https://www.oecd-ilibrary.org/environment/environmentally-related-taxes-in-oecd-countries_9789264193659-en adresinden alındı
- Özçağ, M., & Hotunluoğlu, H. (2015). Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 304-324. <https://doi.org/10.18026/cbusos.85473>
- Pearce, D. W., Atkinson, G. D., & Dubourg, W. R. (1994). The Economics of Sustainable Development. *Annual review of energy and the environment*, 19(1), 454-474.
- Peters, S. (2012). The Role of Green Fiscal Mechanisms in Developing Countries: Lessons Learned. *Inter-American Development Bank Technical Notes*. Mayıs 2022 tarihinde https://www.greenfinancelac.org/wp-content/uploads/2020/11/Events_management_system__Fiscal_Mechanisms_Case_Study.pdf adresinden alındı
- Pigou, A. (1920). *The Economics of Welfare*. Mayıs 2022 tarihinde The Online Library of Liberty: http://files.libertyfund.org/files/1410/Pigou_0316.pdf adresinden alındı
- Savaşan, F. (2020). *Kamu Ekonomisi*. Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- TÜİK. (2021, Ekim 27). *Çevre Koruma Harcama İstatistikleri, 2020*. Mayıs 2022 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Çevre-Koruma-Harcama-Istatistikleri-2020-37195&dil=1#:~:text=%C3%87evre%20koruma%20harcamalar%C4%B1%202020%20y%C4%B1%204%B1%20Inda,si%20ise%20hanehalklar%C4%B1%20taraf%C4%B1ndan%20yap%C4%B1ld%C4%B1> adresinden alındı

- UNEP. (2010). *Driving a Green Economy Through Public Finance and Fiscal Policy Reform*. Mayıs 1, 2022 tarihinde <https://www.greengrowthknowledge.org/research/green-economy-driving-green-economy-through-public-finance-and-fiscal-policy-reform> adresinden alındı
- UNEP. (2014). *A Guidance Manual for Green Economy Policy Assessment*. Mayıs 2022 tarihinde https://www.unpage.org/files/public/content-page/unep_assessment_ge_policymaking_for_web.pdf adresinden alındı
- UNOPS. (2020). *The future of Public Spending: Why the way we spend is critical to the Sustainable Development Goals*. Mayıs 2022 tarihinde https://content.unops.org/publications/Thefutureofpublicspending_EN.pdf adresinden alındı
- Yalçın, Z. (2016). Sürdürülebilir kalkınma için yeşil ekonomi düşüncesi ve mali politikalar. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 749-775. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/32906/365611?publisher=karatekin?publisher=karatekin>
- Yapıcı, F. (2015). Yeşil bütçeleme yaklaşımı ve değerlendirilmesi. [Yayımlanmamış YL Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]

Yazar Katkı Oranı

Bu çalışmada yer alan iki yazar da %50 oranında makaleye katkı sağlamıştır.

KUR KORUMALI MEVDUAT HESABINA TANINAN VERGİ AYRICALIKLARININ BÜTÇEYE ETKİLERİ*

Derya YAYMAN¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1123959

Makale Geçmişi:

Geliş 31.05.2022

Kabul 19.09.2022

Anahtar Kelimeler:

Kur korumalı mevduat,

Bütçe,

Vergi avantajları,

Altın hesabı,

Şirket Döviz Tevdiatı Mevduat

Hesapları

ÖZ

Türk Lirasının Amerikan Doları karşısındaki değer kaybını önlemek için getirilen kur korumalı mevduat hesabı üç ayı geride bırakmıştır. Kur korumalı mevduat hesabı önce gerçek kişilerin belli döviz cinsinden hesaplarına yönelik getirilmiş, sonra kapsama altın hesapları alınmış, en sonunda ise tüzel kişiler sisteme dahil edilmiş ve bu hesaplara dönüşüm halinde kurumlar ve gelir vergisi avantajları getirilmiştir. Kur korumalı mevduat hesabının başlangıçta bütçeye yük olmayacağı, çünkü Merkez Bankasından karşılanacağı belirtilmiştir. Ancak her vergisel ayrıcalık vergi harcaması niteliğinde olduğundan, devlet bütçesi için bir giderdir. Araştırmanın amacı, kur korumalı mevduat sistemine tanınan vergi ayrıcalıklarının devlet bütçesine maliyeti olup-olmadığını tartışmaktır. Literatür taraması yapılmış ve konu ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Araştırma metodolojisi nitel içerik analizidir. Veri kaynakları; konu ile ilgili çıkarılan kanunlar, tebliğler, sirkülerler, açıklamalar, Hazine ve Maliye Bakanlığının bütçe istatistikleri ve TCMB'nin para ve banka istatistikleridir. Çalışmanın bulguları; kamunun üstlendiği şartlı yükümlülüğün yurt içi yerleşiklere, TL'nin mali değerini koruma konusunda güven vermesi, yurt dışında yaşayan Türklere tanınan net getiri garantisini belirlemenin henüz mümkün olmadığı, bütçe giderlerinin incelenen dönem itibarıyla arttığı, ancak bütçe gelirlerinin de neredeyse bu artış düzeyinde arttığı, faiz dışı fazlanın arttığı, dolayısıyla henüz bütçeye etkisinin düşük kaldığı, kur korumalı mevduat hesaplarındaki artışın maliyetinin giderek arttığı ve esas riskin kurda öngörülmeyen sıçramalar olduğudur.

BUDGET IMPACTS OF TAX PRIVILEGES GRANTED TO EXCHANGE RATE-PROTECTED DEPOSIT ACCOUNT

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1123959

Article History:

Received 31.05.2022

Accepted 19.09.2022

Keywords:

Exchange rate-protected deposits,

Budget,

Tax benefits

Gold account

Company Foreign Currency

Deposit Accounts.

ABSTRACT

The exchange rate-protected deposit account, which was introduced to prevent the depreciation of the Turkish Lira against the US Dollar, has been implemented for three months. Exchange rate-protected deposit accounts were first introduced for real persons' accounts in certain foreign currencies, then gold accounts were included, and finally, legal entities were included in the system and corporate and income tax advantages were granted to these accounts in case of conversion. Initially, it was stated that the foreign exchange-protected deposit account would not be a burden on the budget as it would be covered by the Central Bank. However, since every tax privilege is a tax expenditure, it is an income that the state gives up, it is an expense for the state budget. The aim of this research is to discuss whether the tax privileges granted to the exchange rate-protected deposit system has a cost to the state budget. A literature review was conducted and studies on the subject were examined. The research methodology is qualitative content analysis. Data sources are laws, communiqués, circulars, explanations, budget statistics of the Ministry of Treasury and Finance and money and bank statistics of the Central Bank. The findings of the study show that the conditional obligation undertaken by the public authority gives confidence to the residents to protect the financial value of the TL, it is not yet possible to determine the net income guarantee given to the Turks living abroad, the budget expenditures have increased as of the examined period, but the budget revenues are almost at this level of increase, the primary surplus has increased, therefore its impact on the budget is low, the cost of the increase in exchange rate-protected deposit accounts is increasing, and the main risk is unforeseen fluctuations in the exchange rate.

* Yazar çalışmanın etik kurallara bağlı olarak hazırlandığını taahhüt eder.

¹ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, dyayman@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7098-5277.

Alıntılanak için/ Cite as: Yayman, D. (2022). Kur Korumalı Mevduat Hesabına Tanınan Vergi Ayrıcalıklarının Bütçeye Etkileri, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 528-538.

GİRİŞ

Türk Lirasının, özellikle 2018 yılından bu yana dolar karşısında aşırı kayba uğraması, ekonominin dolarizasyona yönlenecek bir yapıya evrilmesine yol açmıştır. Bu nedenle TCMB birtakım tedbirler almış ve Liralaşma Stratejisi adı altında birtakım uygulamalar başlatılmıştır. Bu kapsamda alternatif bir finansal ürün olarak Kur Korumalı Mevduat (KKM) hesabı uygulaması getirilmiştir. Liralaşma stratejinde geleneksel olmayan para politikası aracı olarak ön plana çıkan finansal araçlardan bir diğeri Dönüşüm Destekli Mevduat (DDM) hesabı uygulamasıdır. KKM uygulaması, Türkiye’de 1960’lı yıllarda döviz girişini teşvik etmek amacıyla getirilen Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) hesabı uygulamasının bir versiyonudur. DÇM hesaplarına da kur farkının bütçeden karşılanması garantisi verilmiştir.

Prim ödemedi hazine garantili kur getirisi opsiyonu sağlayan finansal bir araç olarak tanımlanan KKM ve DDM’ a benzer finansal ürünler 1990’lı yıllarda Latin Amerika ülkelerinde tasarlanmış ve ulusal ekonomiler döviz kuruna karşı korunmaya çalışılmıştır. Ülkemizdeki uygulamada bu tür finansal ürünlerle tasarruf sahiplerinin TL’na yönelmeleri ve böylelikle döviz talebinin düşürülmesi amaçlanmaktadır (Öztürk, 2022, s. 183).

20 Aralık kabine toplantısı sonrası Türk Lirasının Amerikan Doları karşısındaki değer kaybını önlemek için getirilen KKM hesabı uygulaması, üç ayı geride bırakmıştır. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) haftalık para istatistiklerine göre KKM ve katılma hesapları 29 Nisan itibariyle 810,3 milyar TL'dir (BDDK, 2022). KKM hesaplarının ilk vade dönüşlerinden mevduat sahipleri %20 dolaylarında bir gelir elde etmiştir. Bu, yıllık bazda %110 dolaylarında bileşik getiridir. Dolayısıyla ilk dönüşler yatırımcılar için oldukça cazip bir yatırım aracı olduğunu göstermektedir (Eryılmaz, 2022). 20 Aralık tarihinde 18 lira bandında seyreden dolar kuru, şimdilerde, 14,80-15,40 aralığında seviyesini korumaktadır. Rusya-Ukrayna savaşına rağmen kurun istikrarını sürdürmesi, Türk Lirasının değer kazandığını gösterir. KKM hesabının uygulamaya girdiği 22 Aralık 2021 tarihinden bu yana en çok gelir getiren yatırım aracının oranı %29 olmuştur.

İlk hesaplamalara göre, ilk 3 aylık dönüşümler devlete yaklaşık 13 milyar lı yük getirmiştir. Kur getiri farkını Merkez bankası ödediğinden bütçeye yük teşkil etmez, ancak enflasyona yol açar, ki son enflasyon rakamları da bunu göstermektedir. Yabancı sermayenin ülkeye dönmesini sağlamak için, yabancı kişiler ve yabancı şirketler de sisteme dahil edilmişlerdir. Vadesi dolanın vadesinin yenilenmesi, KKM hesabı olmayanların dövizlerini Merkez Bankasının KKM dönüşüm kurları üzerinde TL’na çevirebilmeleri kararları sistemin daha uzun süre devam edeceğini göstermektedir (Hacaloğlu, 2022).

Çalışmada ilk olarak kur korumalı mevduat hesabına tanınan vergi ayrıcalıkları ele alınmış, daha sonra ilk 3 aylık bütçe gerçekleşme sonuçlarına bakarak KKM hesabına tanınan vergi ayrıcalıklarının bütçeye etkisi olup-olmadığı incelenmiş ve tartışılarak değerlendirilmiştir.

1. Kur Korumalı Mevduat Hesabına Tanınan Vergi Ayrıcalıkları

2021/14 sayılı *Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ*; yurt içinde bulunan gerçek kişilerin döviz tevdiat hesaplarını, katılım fonlarını Türk Lirasına dönüştürmeleri durumunda mevduat ve katılım fonu sahiplerinin destekleneceğine ilişkin usul ve kurallar açıklanmıştır. Gerçek kişilerin ABD doları, Euro ve İngiliz Sterlini cinsinden dövizlerinin, talep etmeleri durumunda; dönüşüm kuru üzerinden bankaca Türk Lirasına çevrileceği, 3, 6 ya da 1 yıl vadeli mevduat hesaplarının açılacağı, vade bitiminde anapara, faiz ya da kâr payı ödeneceği, hesaptan vadeden önce çıkışlarda ise Merkez Bankasıyla kur farkına ilişkin herhangi bir ödeme yapılmayacağı belirtilmiştir (Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ, 2021).

7352 sayılı kanunla kur korumalı mevduat gelirlerine kurumlar vergisi istisnası getirilmiştir. Kanununun 2. maddesi, 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununa eklenen geçici maddeyi içermektedir. Kurumların 31 Aralık 2021 tarihli bilançolarında bulunan yabancı paralarını (ABD Doları, Euro, İngiliz Sterlini) ve altın hesaplarını², dördüncü geçici vergi dönemine ilişkin beyannamenin vadesine kadar Türk Lirasına çevirmeleri ve en az üç ay, TL mevduat ve katılma hesaplarında değerlendirmeleri durumunda; 1.10.2021 ile 31.12.2021 dönemi kur farkı gelirleri, 01.01.2022 tarihinden dönüşüm tarihine kadar oluşan kur farkı, dönüşüm tarihinden sonraki kur farkı ve vade bitiminde oluşan faiz, kar payları ile diğer kazançları kurumlar vergisi istisnasından faydalanabilirler.

2. maddenin 1, 2 ve 3 numaralı fıkralarındaki hükümler, bilanço esasına tabi gelir vergisi mükelleflerine de uygulanır. Hesaplardan vadesinden önce mevduatın çekilmesi durumunda kanuni süresinde tahakkuk ettirilmeyen vergiler, vergi ziyayı ve gecikme faizi uygulanarak tahsil edilecektir (Vergi Usul Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2022).

² TCMB yasal düzenlemesiyle yurt dışı hesaplar dönüşüme tabidir.

2021/14 sayılı *Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğin* 1, 3 ve 4. maddeleri değiştirilerek kur korumalı mevduat hesabı uygulamasına tüzel kişiler de dahil edilmiş ve gerçek kişilerin en az 3 ay vadeli, tüzel kişilerinse en az 6 ay vadeli döviz tevdiat hesaplarının TL' na çevrilerek mevduat hesabına yatırılması durumunda kur korumasından yararlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca altına endeksli mevduat ve katılım hesapları bulunan gerçek ve tüzel kişilerin, bu hesaplarını TL vadeli mevduat ve katılım hesaplarına çevirmeleri mümkündür [Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (Sayı: 2021/14)'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ, 2022].

Gerçek ve tüzel kişilerin 2021 dönem sonu bilançolarında bulunan yabancı paralarını, dördüncü geçici vergi dönemine ilişkin beyannamenin vadesine (17 Şubat 2022) kadar Türk lirasına çevirmeleri durumunda 2021 yılına ilişkin istisnadan yararlanmaları mümkündür (Döviz ve Altın Mevduat Hesabının Kur Korumalı Mevduat Hesabına Dönüşümü Halinde Kur Farkı Gelirinin Vergiden İstisna Edilmesi, 2022).

17.02.2022-31.12.2022 döneminde dönüştürülenler ise 1.10.2021-31.12.2021 dönemindeki kur farkı gelirine istisnadan faydalanamamakla beraber, dönüşümün yapıldığı dönemde elde edecekleri kur farkı gelirine istisnadan faydalanabileceklerdir.

7352 sayılı kanunla KVK geçici 14. madde kapsamında yabancı paralarını ve altın hesaplarını, dönüşüm kuru/fiyatı üzerinden ilgili koşullar dahilinde Türk Lirasına çeviren kurumlar vergisi mükellefleri bu avantajdan faydalanabilirler. Bilanço esasına tabi mükellefler de bu istisnadan faydalanabilirler. 1211 sayılı Merkez Bankası Kanununda yer alan madde içeriğinde, Türk lirasına dönüştürülemeyen alacaklar ya da verilen avanslar gibi hesaplarda takip edilen yabancı paralar istisnadan faydalanamazlar.

Kanunun yürürlüğe giriş tarihi olan 29.01.2022 tarihinden önceki TCMB kur koruma düzenlemesinde dönüşüm kuru/fiyatı üzerinden çevrilen döviz ve altın tutarları da istisnaya dahildir. Bu hesaplar nedeniyle doğacak gider indirilebilecektir.

Dönem içi hesaplarda kur farkı kazançlarında bulunmasına rağmen, önceden satışa sunulan ve realize olan bölüme entegre olan kur farkı kazançları istisnaya tabi değildir. Bakiye kısmın dönüşüm oranı ile çarpılmasıyla istisna kapsamına girebilecek miktar bulunabilir (Taş, 2022).

Özel Hesap Dönemi olanlar da istisnadan dönem sonu bilançolarında yer alan tutarlar itibariyle faydalanabilirler.

19 seri numaralı kurumlar vergisi genel tebliği çıkarılarak 1 sıra numaralı kurumlar vergisi genel tebliğinde değişikliğe gidilmiş ve "*Yabancı Paraların ve Altın Hesaplarının Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüştürülmesinden Elde Edilen Kazançlara İlişkin İstisna Uygulaması*" bölümü eklenmiştir. 2021 dönem sonu bilançosunda bankalar hesabında bulunan yabancı paralar birden fazla döviz tevdiat hesabından oluşursa, dönüştürülmesi mümkün olan döviz cinslerine ait döviz tevdiat hesapları, istisna miktarının saptanmasında topluca değerlendirilir. Yani tüm dövizlere ilişkin kur farkı kar ya da zararları toplanacaktır.

19 seri numaralı tebliğ göre; yıl sonu bakiyesiyle ilgili muaf tutulabilecek kur farkı kazancında hesaplamalar, ilk giren döviz ilk çıkar (FIFO) varsayımına göre yapılır. Son giren döviz yıl sonu bakiye tutarında kalır.

İstisna tutarı, dönem bakiyesine ilişkin kur kazancıdır. 4.çeyrekte kurun yüksek olması nedeniyle kazancın yüksek olması durumunda dahi, dönem sonunda kur kazancının düşmesi, hatta negatif olması bile mümkün hele gelebilir. İstisna tutarı şu formülle hesaplanır;

İstisna = Bütün hesaplar FIFO bakiye gelir x Dönüşüm oranı

İstisna = Dönüştürülebilir hesapların tamamının tek havuzda FIFO dönem sonu bakiyesi kur kazançları toplamı x (Dönüştürülen hesapların yıl sonu TL tutarı / Dönüştürülebilir hesapların yıl sonu TL bakiyesi)

Tebliğ kapsamında istisna uygulaması örnek problemlerle açıklanmıştır. Hesaplamalar şirketin tüm hesapları itibariyle yapılmalıdır. Böylelikle döviz hesaplarının tamamının yıl sonu bakiyesine düşen kur gelirleri hesaplanabilir.

Kur korumalı mevduat hesabına 100.000 TL yatıran bir kişinin 3 aylık dönem sonunda alacağı faiz ve kur koruma tutarı şöyle hesaplanabilir;

23.12.2021'de KKM Hesabına Yatırılan Para (TL)	100.000
23.12.2021 USD/TL Kuru	11,64
23.12.2021 USD Karşılığı	8.591
Yıllık Faiz (%)	17,00
3 Aylık Döneme İsbet Eden Faiz (%)	4,25
3 Ay Sonunda Faiz Geliri (TL)	4.250
3 Ay Sonunda Anapara + Faiz (TL)	104.250
23.03.202 USD/TL Kuru	14,82
8.591 USD'nin 23.03.2022'deki TL Karşılığı	127.320
Faiz + Kur Koruma Bedeli (TL)	27.320
Bankaca Ödenecek Tutar (TL)	4.250
Hazinece Ödenecek Tutar (TL)	23.070

2021/14 sayılı tebliğin 4'üncü maddesiyle “gerçek kişilerin bankalardaki, tüzel kişilerin ise 31.12.2021-31.03.2022 döneminde bankalarda bulunan belli döviz cinsi hesapları ve katılım fonu hesap bakiyeleri talep etmeleri durumunda dönüşüm kuru üzerinden Türk lirasına çevrilir” şeklinde değiştirilmiştir (Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında 2022/16 Sayılı Tebliğ, 2022).

23 Mart 2022 tarihli Resmî Gazete 'de yayınlanan kur korumalı mevduat sistemine ilişkin yürürlüğe giren yeni kararlar birlikte, kambiyo gider vergisi 0 olarak uygulanacaktır. Elindeki birikimini dövizde çevirenler, sigorta muamele vergisinden muaf tutulacaktır. Vade sonunda tasarrufunu döviz olarak değerlendiren vatandaşlardan vergi alınmayacaktır (URL 1).

Bu düzenlemeler, istisnaya tabi kur farkı kazanç miktarını düşürücü yönde, yani mükellefin aleyhine bir somut durum ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, fiili maliyet metodunun öncelikle uygulanabilmesi gerekmektedir. Bu mümkün değilse ortalama maliyet esası uygulanmalıdır. FİFO yöntemi neticesinde faydalanabileceği istisna miktarında önemli düzeyde eksilme olan mükelleflerin, ihtirazi kayıtlı beyanname vermeleri ve dava açabilmeleri mümkün görünmektedir (URL 2).

Merkez Bankasının *Kur Korumalı Mevduata* ilişkin yapılan yeni düzenlemesiyle, döviz mevduatlarının %10'unu 15 Nisan'a kadar KKM hesabına dönüştürenlere teşvik, bunu yapamayanlara ise ceza uygulaması başlatılmıştır. Yeni düzenlemeyle bankaların varlıklarında mevcut döviz mevduatlarının %10'unu 15 Nisan, %20'sini 8 Temmuz tarihine kadar KKM hesabına dönüştürememeleri durumunda TCMB'na yıllık %1,5 komisyon ödemesi yapmaları uygulaması getirilmiştir. Bankalar bu şartı sağarlarsa, TCMB tarafından tespit edilen %25 zorunlu karşılık oranından muaf tutulacaklardır (URL 3).

Ticari mevduatın sigorta kapsamına alınmasını öngören, şirket döviz tevdiat hesaplarının 2022 yıl sonuna kadar *Kur Korumalı Mevduat* kapsamına alınmasını öngören toplam 20 maddeden oluşan yeni bir kanun teklifi TBMM'ye sunulmuştur.

Yeni düzenlemeye göre şirketlerin döviz tevdiat hesaplarındaki mevduatlarının kur korumalı hesaplarda değerlendirilmesi durumunda yararlanabilecekleri vergi avantajlarının süresi uzatılmaktadır.

KKM hesabına yatırdığı parasını minimum 3 ay vadede tutan şirketler, vade bitiminde elde ettikleri faiz/ kâr payı ve diğer gelirlerine kurumlar vergisi muafiyetine tabidirler (URL 1). Ayrıca stopaj avantajı sağlanmıştır.

Kur Korumalı Mevduat hesabına yatırılan para, 1 Nisan tarihinde 695 milyar liradır. Dövizde endekli ve döviz mevduatının toplam mevduat hesabındaki oranı %69 olmuştur (URL 2). Bu tutarın tamamının dönüştürülen mevduat hesaplarına kur korumasının tanındığı ilk günden beri yatırıldığını ve bir yıl boyunca bu tutar olduğu varsayılırsa (USD/TL kurunun ilk üç aydaki gibi bir artış sergilediği ve 695 milyar liralık hesapta dövizden geçiş, liradan geliş gibi bir ayırım yapılmadığı), bu düzenlemenin Hazineye maliyeti ilk 3 aylık süre itibarıyla şöyle hesaplanabilir;

23.12.2021 tarihinde dolar kuru 1 TL=11,64 dolar

23.12.2021 tarihinde 695 milyar dolar alındığını varsayıldığında;

$695/11,64=59,7$ milyar dolar olur.

695 milyar TL ya bankanın ödeyeceği faiz tutarı: $695 \times 0,425=29,5$ milyar TL.

Anapara + Faiz= $695 + 29,5=724,5$ milyar TL.

22.03.2022 tarihi itibarıyla dolara çevrildiğinde; dolar kuru: 14, 82 TL

$724,5 / 14,95= 48,4$ milyar dolar.

$59,7- 48,4=11,3$ milyar dolar

11,3 milyar 22.03.2022 tarihi itibarıyla liraya çevrilirse;

$11,3 \times 14,82=167,4$ milyar TL. Bu tutardan bankanın ödeyeceği faiz tutarı düşülürse

Hazinenin ödemesi gereken tutar;

$167,4- 29,5=137,9$ milyar TL.

Bu durumun 1 yıl aynı şekilde devam ettiği düşünülürse;

Hazineye yük; $137,9 \times 4=551,6$ milyar TL. olarak bulunur.

Merkez Bankası kurdaki artışın önüne geçebilmek amacıyla milyarlarca dolar döviz satışı yapmaktadır. Bu nedenle Merkez Bankasının swaplar hariç net rezervleri eksi 44 milyar dolar seviyesindedir. Hazinenin KKM nedeniyle muhatap olmaması gereken muazzam miktarda bir fark ödemekle yükümlü tutulduğu görülmektedir. Bu durum böyle devam ederse yıllık maliyet 551 milyar lirayı da geçecek gibi görünmektedir. KKM hesaplarına *Gelir Stopaj Muafiyeti, Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi* muafiyeti ve şirketlere *Kurumlar Vergisi İstisnası* gibi avantajlar getirilmesi nedeniyle, bütçe gelirlerinde oldukça önemli miktarlarda azalmaya sebebiyet vereceği açıktır. Faiz oranlarının doğru belirlenememesi hem Merkez Bankasının rezervlerinin erimesine yol açmakta hem de Hazineye gereksiz yük yüklemektedir (Eğilmez, 2022).

2. Kur Korunmalı Mevduat Hesabına Tanınan Vergi Ayrıcalıklarının Bütçeye Etkileri

Kur korunmalı mevduat hesabı, 21 Aralık 2021 tarihinde yürürlüğe girdiğinden ve ilk geri ödemeler 21 Mart 2022 tarihinde yapıldığından bütçeye etkileri, şimdilik bakanlık tarafından açıklanan 2022 ilk 3 aylık merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri istatistik rakamlarından görülebilir.

Bütçe Dengesi

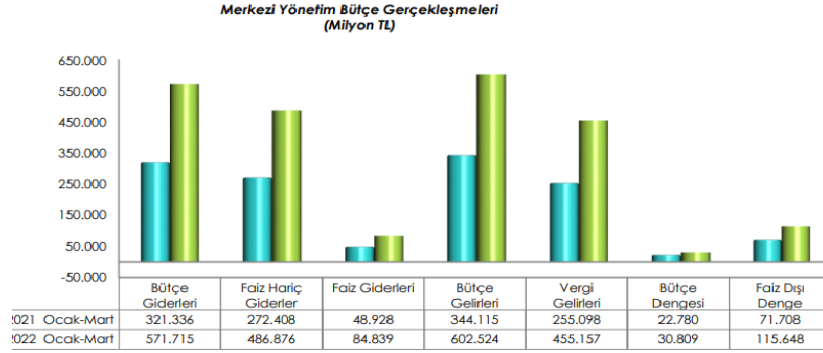
2022 yılı ilk 3 aylık bütçe giderleri, bütçe gelirleri, bütçe dengesi ve faiz dışı denge rakamları Tablo:1'de görülmektedir.

Tablo 1. 2022 Ocak-Mart Dönemi Bütçe Gerçekleşmeleri

(Milyon TL)	Bütçe	2021		2022			2022/2021
		Ocak-Mart	Yüzde	Bütçe	Ocak-Mart	Yüzde	Değişim (%)
Bütçe Giderleri	1.346.139	321.336	23,9	1.750.957	571.715	32,7	77,9
Faiz Hariç Giderler	1.166.596	272.408	23,4	1.510.574	486.876	32,2	78,7
Faiz Giderleri	179.542	48.928	27,3	240.384	84.839	35,3	73,4
Bütçe Gelirleri	1.101.146	344.115	31,3	1.472.583	602.524	40,9	75,1
Vergi Gelirleri	922.744	255.098	27,6	1.258.279	455.157	36,2	78,4
Bütçe Dengesi	-244.993	22.780	-9,3	-278.374	30.809	-11,1	35,2
Faiz Dışı Denge	-65.450	71.708	-109,6	-37.991	115.648	-304,4	61,3

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

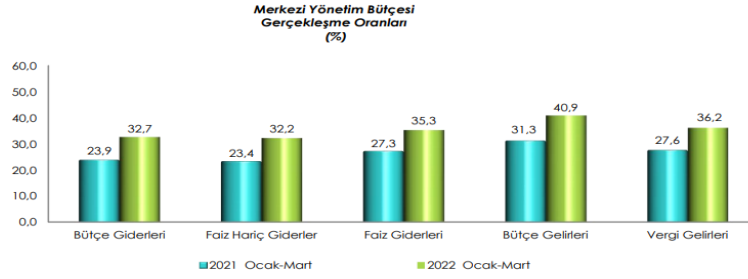
2021 yılı ilk 3 aylık merkezi yönetim bütçesi 22 milyar 780 milyon TL fazla vermiştir. 2022 yılı ilk 3 aylık döneminde ise 30 milyar 809 milyon TL fazla vermiştir. 2021 yılı aynı döneminde 71 milyar 708 milyon TL, 2022 yılı aynı döneminde ise 115 milyar 648 milyon TL faiz dışı fazla vermiştir.

Şekil 1. Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri (Milyon TL).

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

2021 ve 2022 yılları ilk 3 aylık merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri aşağıdaki grafikte görülmektedir.

Şekil 2. Merkezi Yönetim Bütçesi Gerçekleşme Oranları (%).

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

Bütçe Giderleri

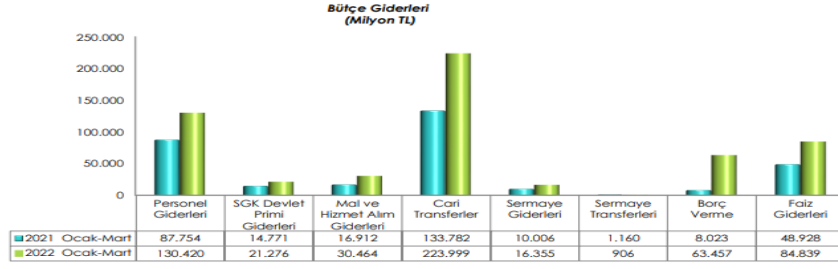
Merkezi yönetim bütçe giderlerinin görünümü şöyledir;

Tablo 2. Ekonomik Sınıflandırmaya Bazında Bütçe Gerçekleşmeleri

(Milyon TL)	2021-2022			2021-2022			2022/2021 Değişim (%)
	Bütçe	Ocak-Mart	Yüzde	Bütçe	Ocak-Mart	Yüzde	
Bütçe Giderleri	1.346.139	321.336	23,9	1.750.957	571.715	32,7	77,9
Faiz Hariç Giderler	1.166.596	272.408	23,4	1.510.574	486.876	32,2	78,7
Personel Giderleri	326.633	87.754	26,9	424.781	130.420	30,7	48,6
SGK De. P. Giderleri	54.527	14.771	27,1	69.147	21.276	30,8	44,0
Mal ve H. A. Gider.	89.067	16.912	19,0	128.150	30.464	23,8	80,1
Cari Transferler	536.014	133.782	25,0	657.273	223.999	34,1	67,4
Sermaye Giderleri	103.734	10.006	9,6	132.254	16.355	12,4	63,5
Sermaye Transferleri	8.782	1.160	13,2	10.048	906	9,0	- 21,9
Borç Verme	37.984	8.023	21,1	61.599	63.457	103,0	691,0
Faiz Giderleri	179.542	48.928	27,3	240.384	84.839	35,3	73,4
Yedek Ödenekler	9.857			27.321			

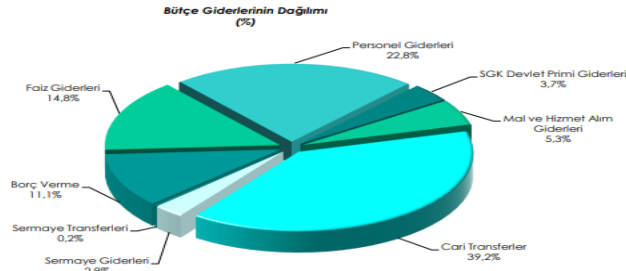
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu.

2022 yılı ilk 3 aylık merkezi yönetim bütçe giderleri geçen yıla göre %77,9 artışla 571 milyar 715 milyon TL olmuştur. Faiz hariç bütçe giderleri ise %78,7 oranında artışla 486 milyar 876 milyon TL olmuştur. Bütçe giderlerinin ekonomik sınıflandırmaya göre gerçekleştirmeleri aşağıdaki grafikte gösterilmektedir.

Şekil 3. Bütçe Giderlerinin Ekonomik Sınıflandırması (milyon TL).
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

2022 ilk 3 aylık bütçe giderleri aşağıdaki şekilde yer almaktadır.

Şekil 4. Bütçe Giderlerinin Dağılımı (%).
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

Bütçe Gelirleri

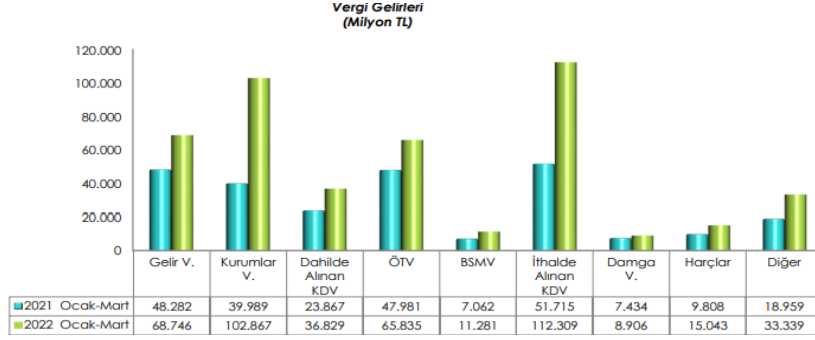
Bütçe gelirlerinin durumu aşağıdaki tabloda net görülmektedir.

Tablo 3. 2022 Ocak-Mart Dönemi Bütçe Gelir Gerçekleşmeleri

(Milyon TL)	Bütçe	2021		2022		Değişim (%)
		Ocak-Mart	Yüzde	Bütçe	Ocak-Mart	
Bütçe Gelirleri	1.101.146	344.115	31,3	1.472.583	602.524	40,9
Genel Bütçe Gelirleri	1.076.332	334.535	31,1	1.442.897	587.503	40,7
Vergi Gelirleri	922.744	255.098	27,6	1.258.279	455.157	36,2
Gelir Vergisi	195.288	48.282	24,7	257.184	68.746	26,7
Kurumlar Vergisi	105.174	39.989	38,0	172.416	102.867	59,7
Dahilde Alınan KDV	71.579	23.867	33,3	124.858	36.829	29,5
Özel Tüketim Vergisi	213.731	47.981	22,4	219.408	65.835	30,0
Banka ve S.Mua.Vergisi	28.462	7.062	24,8	34.258	11.281	32,9
İthalde Alınan KDV	194.923	51.715	26,5	290.844	112.309	38,6
Damga Vergisi	23.812	7.434	31,2	34.338	8.906	25,9
Harçlar	34.395	9.808	28,5	43.685	15.043	34,4
Diğer	55.381	18.959	34,2	81.288	33.339	41,0
Vergi Dışı Gelirler	153.587	9.437	51,7	184.618	132.346	71,7
Özel Büt. İdar. Öz Gelirleri	16.547	5.934	35,9	19.624	9.962	50,8
Düz. ve Denet.Kur.Gelirleri	8.267	3.647	44,1	10.062	5.060	50,3

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu.

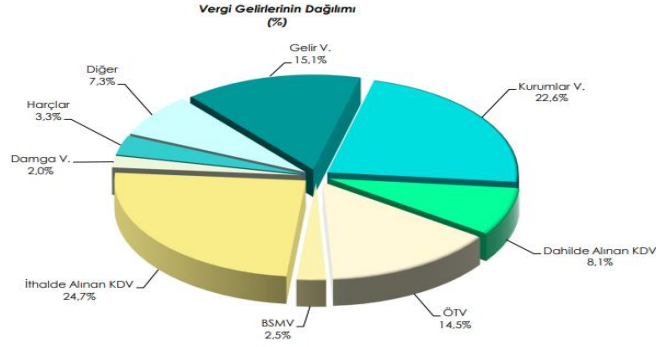
Bütçe gelirleri, 2021 yılı Ocak-Mart döneminde 344 milyar 115 milyon TL'dir. 2022 yılı Ocak-Mart döneminde ise geçen yıla göre %75,1 artışla 602 milyar 524 milyon TL olmuştur. Vergi gelirleri tahsilatı 2022 yılı söz konusu dönemde 2021 yılına göre %78,4 artışla 455 milyar 157 milyon TL olmuştur. Vergi gelirleri tahsilatının durumu aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 5. 2022 Ocak-Mart Dönemi Vergi Gelirleri.

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

2022 yılı Ocak-Mart dönemi vergi gelirlerinin dağılımına aşağıdaki şekilde yer verilmiştir.

Şekil 6. 2022 Ocak-Mart Dönemi Vergi Gelirlerinin Dağılımı.

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022 Mart Ayı Bütçe Gerçekleşme Raporu

2022 Ocak-Mart dönemi merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri bir önceki yıl aynı dönemiyle kıyaslandığında hem bütçe giderlerinde hem de bütçe gelirlerinde artış yaşandığı, gelir ve gider arasındaki farkın az olduğu, en çok artışın faiz giderlerinde yaşandığı görülmektedir. KKM hesabının ilk 3 aylık uygulamasının bütçeyi olumsuz anlamda etkilemediği görülmektedir. Ancak vazgeçilen gelir dolayısıyla bütçe gelirlerine etkisinin olacağı da açıktır.

TARTIŞMA

Gelir ve kurumlar vergisinde, geçmiş takvim yılı karları üzerinden vergi, gelecek takvim yılında alınmaktadır. KKM hesabı 21 Aralık itibarıyla başlamıştır ve 7352 sayılı kanunla; 1.10.2021 ile 31.12.2021 dönemi elde edilen kur farkı gelirleri üzerinden kurumlar vergisi alınmayacağı belirtilmiştir. Kur korumalı mevduat hesabının alınmayan vergi dolayısıyla bütçeye muhtemel etkisi şöyle hesaplanabilir;

Kur korumalı vadeli mevduat hesabına yatırılan her 1.000.000 dolar

- Kur Korumalı Mevduat Tutarı x [31.12.2021 tarihinde TCMB 1 ABD doları döviz alış kuru (13,3290)-30.09.2021 tarihinde TCMB 1 Euro döviz alış kuru (8,8785)] x Kurumlar Vergisi Oranı =

- [1.000.000 x (13,3290 – 8,8785) x %25 = 1.112.500 TL]

1.112.500 TL kurumlar vergisi kaybı demektir. Mevduatı yatıranın gelir vergisi mükellefi olduğu varsayılırsa;

- [1.000.000 x (13,3290 – 8,8785) x %40 (650.000 TL için 212.190 TL. fazlası %40) =1.732.190 TL.

Görüldüğü gibi geçmişe etkili olan uygulamanın bütçeye etkisinin her 1.000.000 dolarlık hesabın kur korumalı mevduata dönüştürülmesinde 1.112.500 TL kurumlar vergisi, 1.732.190 TL gelir vergisi kaybı olması muhtemeldir.

22 Nisan itibarıyla 66 milyar 96 milyon dolar olan Merkez Bankası brüt döviz rezervleri, 29 Nisan itibarıyla 697 milyon azalarak 65 milyar 398 milyona düşmüştür. Söz konusu dönemde altın rezervleri 1 milyar 353 milyon azalarak 42 milyar 820 milyon dolar seviyesinden 41 milyar 467 milyona inmiştir. Nisan ayının 22'si

ile başlayan haftada 112,3 milyar dolar bandında olan toplam rezerv, 29 Nisan'la başlayan haftada 106 milyar 865 milyon dolar bandına düşmüştür. Merkez Bankasının swap (ödünç alınan para) hariç net rezervi eksi 47,6 milyar dolar olmuştur (TCMB, 2022).

21 Mart itibarıyla 3 aylık artış TCMB döviz alım kurlarıyla hesaplandığında dolar kurunda %13,4, Euro kurunda ise %11,1 TL'dir. Bu, yıllık dolar kurundaki artışın %65,4, Euro kurundaki artışın ise %52,4 olduğunu göstermektedir. Bankaların yıllık kur korumalı mevduata verdikleri faiz %17 (3 aylık getirisi %4)'dir. Kur artışı ile faiz kuru arasındaki fark, yani hazinenin yüklediği yıllık faiz dolar cinsinden; %65,4-%17=%48,4, Euro cinsinden; %52,4-%17= %35,4'tür (Özatay, 2022).

Faiz indirim politikasının döviz kurlarında artışa yol açacağı, ekonominin genel kabul görmüş bir kuralıdır. KKM hesabıyla bir anlamda yapılan gizli faiz artışıdır. KKM hesabı yaklaşık 4 ay döviz kurlarını dengede tutmuştur. Ancak Ukrayna-Rusya Savaşı, ABD Merkez Bankası (FED)'nin politika faizlerini 50 baz puan yükseltmesi, Covid-19 pandemisi yanı sıra enflasyonun çok yükselmesi gibi iç ve dış etkenler nedeniyle kurlarda yükseliş tekrar başlamıştır. Döviz kurlarının sabit kalamaması cari açığı arttırmaktadır. Politika faizinin düşürülmesine karşın reel faiz sürekli artan bir seyir izlemektedir. Faiz oranlarının, bu koşullarda, artırılması muhtemeldir. Ancak faizi arttırmak da çözüm olmayabilir. Güvenilir ve anlamlı bir faiz artışı politikasının yanı sıra çok ince detaylı bir ekonomik istikrar paketi, güçlü ekonomi yönetimi ve diğer politik tedbirlerle desteklenmesi durumunda belki ülkedeki kötü ekonomik gidişat durdurulabilir.

SONUÇ

KKM hesabıyla kurumlara vergi istisnası getirilmiş ve kurdaki değer kaybı nedeniyle ödemeleri gereken kurumlar vergisinden muaf tutulmaları sağlanmıştır. Aynı avantaj gelir vergisi mükelleflerine de tanınmıştır. Ayrıca TL'ye dönüştürülen miktardan kaynaklı faiz/kar payları da vergi istisnasından yararlandırılmıştır. Kur korumalı hesapların yüzde 90'ının yenilenmesi, hesaba yoğun ilginin olduğunu göstermektedir.

21 Aralık 2021 tarihinde açılan ilk kur korumalı mevduat hesaplarının Mart ayı sonu itibarıyla ilk 3 aylık dönemi sona ermiştir. Kur korumalı mevduata tanınan vergi avantajlarının kapsamı sürekli yeni yasal düzenlemelerle genişletilmektedir. Yasal düzenlemeler kamunun üstlendiği; şarta bağlı ve doğrudan yükümlülüklerle vergi harcamaları kalemleridir. Kur ve altın fiyatlarının yıllık mevduat faiz getirisinin üzerinde seyretmesi ihtimalinde, maliyet hesaplamasına göre, her bir puan farkının kamuya 3,5 milyar TL yük getirmesi muhtemeldir (Özüdoğru, 2022).

Şartlı yükümlülük vatandaşlara güven vermiştir. Hazinenin yüklediği faizin bu kadar yüksek olması uygulanan faiz indirim politikasının beklentilere cevap verip-veremeyeceği konusunda tereddütlere yol açmaktadır.

2022 ilk 3 aylık bütçe gerçekleşme sonuçlarına bakıldığında, KKM uygulamasının bütçeye etkisinin henüz düşük kaldığı görülmektedir. Kurlarda durağanlık sürdüğü müddetçe bu durumun devam etmesi muhtemeldir. Ancak kur getiri farkını TCMB ödeyeceğinden daha yüksek enflasyon oranıyla karşılaşılabılır ki son açıklanan enflasyon rakamı bunu göstermektedir. Kur korumalı mevduat hesaplarının son taslakta belirtildiği gibi 2022 yıl sonuna kadar uzatılması durumunda, vergi ayrıcalıklarının bütçeyi olumsuz etkileyebileceği düşünülmektedir.

Kur korumalı mevduat konusundaki esas risk, kurda öngörülmeleyen sıçramalardır. Bunun yanı sıra artan enflasyon gösterge rakamlarının sürekli artış yönünde olması karşısında TL yatırımları korunamamaktadır. Mevduatlara kur korumasının yanında enflasyon koruması da sağlanması yerinde olabilir. Enflasyona endekli mevduatlar ve tahviller çıkarılabilir. Bu mevduatların faiz yükünü de bankalar üstlenmelidir.

KAYNAKLAR

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). Haftalık bankacılık sektörü verileri. <https://www.bddk.org.tr/BultenHaftalik/> (29 Nisan 2022).

Eğilmez, M. (2022). Mahfi Eğilmez yazdı: Kuru Hazine koruyacak da Hazine'yi kim koruyacak? <https://medyascope.tv/2022/03/24/mahfi-egilmez-yazdi-kuru-hazine-koruyacak-da-hazineyi-kim-koruyacak/> (24.03.2022).

Eryılmaz, F. (2022). Kur korumalı mevduat yük mü oldu? <https://rekabet.net/kur-korumali-mevduat-yuk-mu-oldu/> (28.03.2022).

- Hacaloğlu, H. (2022). Kur korumalı mevduat 3 ayda ne getirdi ne götürdü? <https://www.amerikaninsesi.com/a/kur-korumal%C4%B1-mevduat-%C3%BC%C3%A7-ayda-ne-getirdi-ne-g%C3%B6t%C3%BCrd%C3%BC-6496619.html>. (23.03.2022).
- Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). *Mart ayı bütçe gerçekleşme raporu*.
- Özatatay, F. (2022). %19'u beğenmeyip %48'e razı olmak, <https://www.tepav.org.tr/tr/blog/s/7042> (23 Mart 2022).
- Özüdoğru, B. A. (2022). Kur korumalı mevduatta etkinlik-verimlilik analizi. <https://vergialgi.net/kur-korumali-mevduatta-etkinlik-ve-verimlilik-analizi> (15.02.2022).
- Öztürk, N. (2022). *Tcmb 'nin liralasma stratejisi adımları*. 5. International İzmir Economics Congress, 25-26 Şubat 2022, 177-188.
- Taş, F. (2022). Kur korumalı mevduata istisnanın uygulanması yöntemi. <https://www.alomaliye.com/2022/02/15/kur-korumali-mevduat-istisna/> (15.02.2022).
- TCMB. (2022). 06.05.2022 tarihli Haftalık Para ve Banka İstatistikleri. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/>
- Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ (2021/14). (2021). T.C. Resmî Gazete (31696 mük, 21.12.2021).
- Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ, (Sayı: 2021/14)'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ (Sayı: 2022/1). (2022). *T.C. Resmî Gazete* (31716, 11.01.2022).
- Vergi Usul Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2022). *T.C. Resmî Gazete* (31734, 29.01.2022).
- 19 seri no'lu Kurumlar Vergisi genel tebliği; Kur korumalı TL vadeli mevduat veya katılım hesaplarına dönüşüm halinde uygulanacak kurumlar vergisi istisnasına ilişkin açıklamalar. (2022). *T.C. Resmî Gazete* (31747, 11.02.2022).
- Türk Lirası Mevduat ve katılma hesaplarına dönüşümün desteklenmesi hakkında 2022/16 sayılı tebliğ, 2021/14 sayılı tebliğ'de değişiklik yapılmasına dair tebliğ. *T.C. Resmî Gazete* (31803, 08.04.2022).
- 2022/14 Sayılı Vergi Sirküleri. (2022). Döviz ve altın mevduat hesabının kur korumalı mevduat hesabına dönüşümü halinde kur farkı gelirin vergiden istisna edilmesi.
- URL 1: Kur korumalı mevduat sisteminde flaş değişiklik! Vergi alınmayacak. <https://emlakkulisi.com/kur-korumali-mevduat-sisteminde-flas-degisiklik-vergi-alinmayacak/698881?p=3> (23.03.2022).
- URL 2: Kur korumalı mevduatta kurumlar vergisi istisnası. <https://www.grantthornton.com.tr/en-guncel/makaleler/2021-kurumlar-vergisi-beyaninda-yeni-konular/> (11 Nis 2022).
- URL 3: Kur korumalı mevduatta hedefi tutturamayan banka ceza ödeyecek. <https://www.indyturk.com/node/494286/ekonomi%CC%87/kur-korumal%C4%B1-mevduatta-hedefi-tutturamayan-banka-ceza-%C3%B6deyecek> (06.04.2022).

ANADOLULU KELİME HATTİCE TABARNA'DAN ESKİ TÜRKLERDE İL-TEBER'E DOĞRU

Rukiye AKDOĞAN¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1124289

Makale Geçmişi:

Geliş 01.06.2022

Kabul 29.07.2022

Anahtar Kelimeler:

Hattice,

Tabarna,

İl-Teber

ÖZ

Anadolulu bir kelime olan Hattice *t/labarna*'nın Kayseri-Kültepe'den ele geçen tabletlerde, M.Ö. 1800'lü yıllardan itibaren özel isimlerde kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra Eski Hitit Çağında krala Labarna/Tabarna ismi, krala isim verme (I. Labarna, I. Hattuşili (=II. Labarna)) geleneği şeklinde devam etmiştir. *labarna-/tabarna-* Hitit krallarının unvanı olarak kral, hükümdar anlamında kullanılmıştır. Sumercede TAB kelimesinden (çift, ikili, çiftlemek, iki parçalı) türetildiğini düşündüğümüz *t/labarna*'nın ilk hecesinde çift, ikili anlamının bulunduğu aşikârdır. Tabarna/Labarna unvanı sadece "Hatti ülkesinin büyük kralı" için kullanılırdı ve Hitit krallığının kullandığı amblem, gücün de sembolü olan baltadır. KILAM (pazar yeri) bayramı töreni boyunca, krallığın simgesi olarak bazen demir balta ve demir mızrağın krallığın simgesi olarak kralla beraber geçtiği görülmektedir. Böylece balta ve mızrağın "krallığın simgelerini" ifade ettiği belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Güney Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan'a kadar uzanan bölgede iktidarların bilinen silahı ve sembolü olarak iki balta veya tek saplı çift balta karşımıza çıkmaktadır. Antik devirde labrys'un (çift ağızlı balta), dinsel törenlerde kullanıldığını ya da adak eşyası olarak tanrılara sunulduğunu görüyoruz. İslamiyet öncesinde eski Türk unvanları arasında, İl-teber (ilin teberi/ilin yöneticisi) unvanı kitabelerde Uygur ve Karluk reislerinin unvanı olarak yer almaktadır. Bütün bunlar Hattice *t/labarna* "hükümdarlık unvanı"nın, Hititlerden itibaren Eski Türklerde İl-teber'e kadar devam eden tarihsel yolculuğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

FROM ANATOLIAN WORD HATTICE TABARNA TO IL-TEBER IN ANCIENT TURKIC PEOPLES

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1124289

Article History:

Received 01.06.2022

Accepted 29.07.2022

Keywords:

Hattian (language),

Tabarna,

İl-Teber

ABSTRACT

In the cuneiform texts from Kayseri-Kültepe, is seen that Hattian *t/labarna*, an Anatolian word, has been used with special names since the 1800 BC. Later, in the Old Hittite Age, the name Labarna / Tabarna continued as the tradition of naming the king (Labarna I, Hattuşili I (= Labarna II)). *labarna-/tabarna-* as the title of the Hittite kings, was used to mean king, ruler. It is clear that the first syllable of *t/labarna*, which we think is derived from the Sumerian word TAB (double, double, double, two-part), has a double, dual meaning. The title Tabarna/Labarna was used only for the "great king of the Hatti country", and the emblem used for the Hittite kingdom is the ax, which is also the symbol of power. During the KILAM (market place) festival, it sometimes appears that the iron ax and the iron spear, as the symbol of the kingdom, are mentioned with the king as the symbol of the kingdom. Thus, it becomes evident that the ax and spear refer to "symbols of the kingdom". In the region extending as far as Southern Europe, the Middle East and India, two axes or double axes with a single handle appear as the known weapon and symbol of the powers. In ancient times, it seems that the labrys (double-mouthed axe) was used in religious ceremonies or presented to the gods as a votive stuff. Among the old Turkish titles before Islam, the title of İl-teber (administrator of the province / ruler of the province) appeared in the inscriptions as the title of the Uyghur and Karluk chiefs. All these are very important in terms of indicating the historical journey of the Hattic *t/labarna* "ruler title" from the Hittites to İl-teber in the ancient Turkic Peoples.

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, rakdogan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0158-9577
Alıntılanmak için/ Cite as: Akdoğan, R. (2022). Anadolu Kelime Hattice Tabarna'dan Eski Türklerde İl-Teber'e Doğru, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 539-560.

GİRİŞ

Hitit krallarının unvanı olan ve "hükümdar, kral" anlamlarına gelen *labarna-/tabarna-* ile ilgili olarak Ünal, 2019, s. 258'de, "Bana göre sözcük, yerli Anadolu kökenlidir. Bu bakımdan en başta Romalılarda geçerli olan ve hükümlerlik gücünü simgeleyen Lidce *LABRUS* "çift başlı balta" aşırı önem taşır ve *Labarna* bununla eşitlenebilir" yorumunu yapmıştır. Bu cümleden hareketle Türkiye'de Halk Ağzından derleme sözlüğündeki *tabar/teber*'in kısa saplı küçük odun baltası olması ile Ünal'ın belirtmiş olduğu Lidce *LABRUS* "çift başlı balta" olması tesadüf olamazdı. Bu durumda *labarna-/tabarna-*'nın, tarih içinde Eski Türklerde İl-teber'e (ilin teberi/ilin yöneticisi) dönüşümü ile karşı karşıya olduğumuzu görüyoruz.

labarna-/tabarna- Kelimesinin Anlamı ve Kökeni

Soysal, kraliyet unvanı *tabarna*'nın Hatti sözcük hazinesi içinde anlamlı bir şekilde yorumlanabildiği için, bu unvanın kesin olarak Hatti orijinli olduğunu belirtmektedir (Soysal, 2005, s. 206). Hint-Avrupa dil grubuna ait olmayan ve eski Anadolu dili olan Hatticede, *tabarna*'nın nadiren de *tawa_aarna* formunda kullanıldığı görülmektedir (Soysal, 2005, s. 193). En eski belge olan, eski Hitit dönemine ait KUB 36.110 ay. 8, 11, 13. satırlarda tekil, yalın halde *la-ba-ar-na-aš* şeklinde belgelenirken, daha yeni metinlerde *la-bar-na-aš* olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Diğer bir görüş de şöyle belirtilmiştir: "kaya-kaynak", yani Karca *ráβa* "kaya"+Hititçe-Luvice *arna-/arinna* "kaynak" (Tischler, 1988, s. 354 d.not 22 ile). *l-* formu ile dönüşümlü kullanılan metinler şöyledir: KBo 17.22 III 14 *ta-ba-ar-na-aš*, fakat 5, 10 ve 18. satırlarda *la-ba-ar-na-aš* şeklindedir ve duplikatı (ikinci nüsha) KUB 28.8 ay. 10b *ta-ba-ar[-na-aš*, fakat 2b, 5b, 7b satırlarında *la-ba-ar-na-aš* şeklinde yazılmıştır. Başlangıçtaki *labarna-*'nın, daha sonra *tabarna-*'ya dönüştüğüne de değinilmektedir (Tischler, 1988, s. 355).

Sumerceden Başlayarak labarna-/tabarna- İle İlgili Kelimelerin Aşağıdaki Dillerde Şöyle Yer Aldığı Görülmektedir

a) Sumercede TAB kelimesinin "çift, ikili, çiftlemek, iki parçalı" anlamları bulunmaktadır (<http://psd.museum.upenn.edu/nepd-frame.html> (Erişim Tarihi 11.06.2021); Sommerfeld, 2014, s. 3549). Konuyla ilgili olması dolayısıyla Derleme Sözlüğünde, *tabaka* "ahırların üzerine yapılan ikinci kat (-Adana)" anlamındadır (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3796) ve kelime Sumercedeki TAB "çift" kelimesinin yer aldığı görülmektedir. Akadca *tabākattam* "kat kat, katmanlar halinde"? (Black-George-Postgate, s. 2000, s. 392) anlamındaki kelime de başta "*tab*" yer almaktadır. Balta kelimesinin, Sumerce DUR₁₀.TAB.BA, ^{URUDU}TÜN (Ünal, 2016, s. 643; Sommerfeld, 2014, s. 3653) gibi yazılışları bilinmektedir. Aydın, 2013, s. 176'da DUR₁₀.TAB.BA için, "nacak, kazma, iki ağızlı/yönlü balta" anlamları bulunmaktadır.

b) Akadcası *HAŞŞINNU*, ^{URUDU}*PĀŠU* (Ünal, 2016, s. 643; Sommerfeld, 2014, s. 3653; ayrıca Akadca ve Sumerce bununla ilgili diğer kelimeler için bk. Aydın, 2013, s. 843) ile günümüzde kullanılan balta kelimesine yakın olarak Akadca *PĀLTU* (balta, keser) kelimesini görmekteyiz (Black-George-Postgate, 2000, s. 270).

c) Hattice= *labarna-/tabarna-* Hitit krallarının unvanı; kral, hükümdar, lider, başbuğ, reis; Mısırlıların Firavun-"büyük evi"ne benzetilerek Hatticeden türetilen unvan, *laparna* "büyük ev", bk. *pir-, parna-* "ev" (Ünal, 2016, s. 316).

d) Balta kelimesinin Hititçesi ^{URUDU}*šummittant-*, ^{URUDU}*ateš-*, *atešša-*'dır (Ünal, 2016, s. 643; Sommerfeld, 2014, s. 3653).

Tischler, Hitit krallarının unvanı olan *labarna-/tabarna-* "kral, hükümdar" anlamındaki kelimenin etimolojisinin bilinmediğini belirtmektedir. Schuster'in önerisinin ise, *tabarna-* ve *tawan(n)anna-*'daki *ta-* ön formuna *b/var* ya da *an(n)a*'nın eklenmesi ve Genetiv eki (-in hali) *-n* ve zamir olarak kullanılan *-a* elementlerinden oluşması şeklinde olduğunu ifade etmektedir (Tischler, 1988, s. 348, 350). Yalnız *ta-(w-)anna-n-a*'daki *-w-* yardımcı sesi nedir, bilinmiyor (Tischler, 1988, 350). Grekçe Labyrinth ve tavşan (Latince *lepus*, *-oris*) kelimesiyle bağlantılı olarak da görülmüştür. Bu gezgin kelime Lidce λάβρος, antik çağ Yunan yazarı Plutarch'a göre yerli kelime "balta" için şöyle bir araya getirilmiştir: λάβρυσθός yani "(çift) baltanın evi", bu arada balta "kralın simgesi" şeklinde yorumlanıyor. Ayrıca Tischler, *labarna-*, *tabarna* ile Likçedeki *λαβρα* (aslında *laKra*) "döşeme taşı" ve Lidce *laqrisa* "mezar odasına giden dromos" ve Küçük Asya'da kullanılan *labra-*, *lavra-* "taş" bir araya getirilerek yapılan yorumlara da yer vermiştir. Balta ve nacak için genel olarak Slav dillerindeki kelime, *topór* ve *topotb* olduğuna değinmiş ve İran çıkışlı *tabrak*, *teber* gibi kelimelerin de varlığına değinerek Ermeniceye de *tapar* olarak geçtiğini belirtmiştir (Tischler, 1988, s. 353 d.not 18 ile).

Tischler, *labarna*-nın etimolojisiyle ilgili şöyle bir özet çıkarmaktadır: “1) *l*- ile başlayan *labarna* eskidir ve «*tapar*- fiilinin etkisiyle *tabarna*'ya dönüşmüştür. 2) *labarna*- "hükümdar" anlamında eski bir unvandı, daha sonra özel isim olarak kullanıldı. 3) *labarna*-nın esas anlamı Hitit belgelerinde yeterince açık olmadığından, etimolojisi de anlaşılabilir biçimde (Tischler, 1988, s. 357, 358). Tischler, 1991, s. 116'da kelimeyle ilgili şu açıklamalara da değinmektedir: «*tapar*, *tapar(r)*iyā- idare etmek, emretmek, hüküm sürmek. Her zaman çift köşe çengeli (Glossenkeil) ile görülen kök formu *tapar*- olan kelime Luvice kabul edildi; bunun isim formu olarak Hititçedeki *tapariya*- (nadiren de *tapariyai*-) "emir, buyruk" kabul gördü. Fiil olarak sadece yeni Hitit metinlerinde belgelendi. KUB 2.2+ II ⁽⁴⁸⁾*ma-a-na-at ta-pa-ri-ya-u-e-ni-ma l[a-ba-ar-na-aš] ⁽⁴⁹⁾[LUGAL]-*wa-aš* É-ir "Kralın, *labarna*'nın evini eğer biz belirlersek" (ayrıca transkripsiyon ve tercüme için bk. G.Torri - C. Corti (ed.), *hethiter.net/CTH 725* (2011sq.)). *b/var* "1000" anlamının ortaya çıkmasıyla *tabarna* için "binin beyi" anlamı verildi. Meslek ismi olan ^{LÜ}*tapariyalli*- "idareci, vali, kabile reisi" orta Hititçe bir metinde şöyle belgelenmiştir: KUB 14.1 arka yüz 39. satır: "Madduwatta, Pitašša ülkesinin valisi (^{LÜ}*tapariyalli*-) ve Pitašša'nın yaşlıları karşısında Güneşime (Hitit kralına) yemin etti" (Tischler 1991, s. 116).*

Luvice sözlükte *tapar*- kelimesinin anlamı, "yönetmek, idare etmek" anlamında verilmiştir (Laroche 1959: 91). Soysal, Hattice sözlükte, ¹*Tabarna* (*dabarna*, *tawarna*) için, "hükümdar, Hitit kralının unvanı" şeklinde açıklamada bulunmuştur ve *labarna*'nın aynı olduğunu belirtmiştir. *taparwa*₆*šu* için de, Fırtına Tanrısının sıfatı, bir hamur işinin adı olarak tanımlamıştır (Soysal, 2004, s. 311, 312).

Goetze, ^D*Ali-tapara* (Papanikri I 7), *Tiwa-tapara*, ^D144-*tapara* gibi isimlerde de *tapara*'nın kullanıldığından bahsetmekte ve *tapar*- "yönetmek" anlamını sunmaktadır (Goetze, 1954, s. 76, 79 d.not 83 ile). Friedrich, «*tapar*- idare etmek, yönetmek anlamlarını belirtmiş ve *Tabarna*- (*Labarna*-) için de "Hitit kralının unvanı, aslında eski kral *Labarna*'nın ismi" şeklinde açıklamada bulunmuştur (Friedrich, 1952, s. 210, 211).

Sumerceden devam eden TAB sözcüğünün Latince'de de kullanıldığı görülmektedir: Latince dupl/ex -icis = çift (Kabağaç-Alova, 1995. s. 190), İngilizce'de double, Almanca'da doppelt şeklinde. Sumerce TAB, TAB₄ kelimelerinin "çift, çiftlemek, ortak" anlamları vardır ve aynı kelimenin Akadcası *tappû*, *ešepu*'dur. Görüldüğü üzere Akadcasında da başta *tap*- hecesi yer almaktadır (<http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>; Aydın, 2013, s. 903).

Ayrıca şunu da öneminden dolayı belirtmek istiyoruz; Sumerce TAB = çift, ortak kelimesinden yola çıkarak, Hititlerde kralın devlet yönetiminde kraliçeyle beraber ülkeyi idare etmesindeki birliktelik nedeniyle de kralın unvanı olan *tabarna*-da, TAB "çift" kelimesinin bulunmasının tesadüfi olmadığı görülmektedir.

Akadca *tapālu(m)*, *tābalu* kelimelerinin, "çift (objelerin)" Babilce ayakkabıların, giysilerin, kışkıların vb.; (bir tür müzik aleti) "kastanet"? anlamları bulunmaktadır (Black-George-Postgate, 2000, s. 398; Aydın, 2013, s. 903; von Soden, 1981, 1320). Yine Akadca *labāru(m)*, "eskimek, uzun ömürlü olmak"; [TIL] bir şahıs ile ilişkili olarak kullanıldığı durumlarda "uzun ömür, uzun bir hayat yaşamak"; bir kent, yiyecek veya iş ile ilişkili kullanıldığında "eskimek, yaşlanmak"; *labār (dūr) ūmī* "uzun süre; uzun ömür; uzak gelecekte"; *labār palē* "uzun saltanat"; [TIL; ayrıca LIBIR.RA], tanrı ile ilişkili kullanıldığında "(birine) uzun ömür bahsetmek", "(birinin) ömrünü "yapmak"; "uzun süre" hüküm sürmek"; insan ile ilişkili kullanıldığında "uzun bir süre boyunca (örn. bir asayı) tutmak"; Eski Babil kontekstinde karşılaşılan bir ifade olan *kussāmu labbar* "uzun bir süre tahta sahip olacak"; bir şahsın rahipliği veya iktidarı ile ilişkili kullanıldığında "yaşlanmak, uzun süre (iktidarda kalmasına, rahiplik yapmasına) müsaade etmek" anlamlarına gelmektedir (Black-George-Postgate, 2000, s. 174).

Akadca *labīru(m)*, *labēru(m)*, "eski, yaşlı" [LIBIR(.RA); TIL] nesnelere, yiyeceklerin, içeceklerin vb.; binanın; eski, önceki, uzun süredir devam eden alan, kişi, kral vb. anlamları bulunmaktadır (Black-George-Postgate, 2000, s. 174).

Bunların yanında Akadca *tepper*, "baş yargıç" anlamına gelmektedir (von Soden 1981, s. 1347; Black-George-Postgate, 2000, s. 404).

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğündeki *tabar* Kelimesi ve Onunla İlgili Kelimeler

Derleme Sözlüğü = *tabar* Kısa saplı küçük odun baltası, nacak. (-Mn.) (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3797). *tap* (I) [*ta* II] Güç. (Çr.) [*ta* II] (Bor -Nğ.) (Derleme Sözlüğü, 1982, s. 4737). Burada *tap*, *ta*: güç anlamının Hititlerin başkentinin bulunduğu Çorum'da derlenmiş olması ayrıca önem taşımaktadır. *tav* 1. Güç, kuvvet. (Kerkük) 2. İşin, ürünün olgunlaşma, erginleşme zamanı. (*Güdül ve köyleri -Ank.) (Derleme Sözlüğü, 1982, s. 4742). *tap* ve *tav* şeklinde, *tabarna* veya *tawarna*'da gördüğümüz *b/w* dönüşümünün Derleme Sözlüğünde de yer alması önemlidir.

Derleme Sözlüğü = *tap* (VI) [*taptap* (III) *taptı*] Güç, kuvvet. (Tokat -Es.; *Merzifon -Ama.; Tuzla Faydalı *Kozan -Ada.; *Mut ve köyleri -İç.) [*taptap* (III): (Çal -Dz.) [*taptı*]: (Belenkeşli *Mersin -İç.) (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3822). *tara* (I) [*tağra*, *tar* (VIII), *tare*, *tarha*] Bağ budamaya ya da ağaç kesmeye yarayan, eğri bir çeşit bıçak (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3830). *tara* Odun keskisi, satır. (Uş.; *Gediz -Kü.) (Derleme Sözlüğü, 1982, s. 4739).

Derleme Sözlüğü = *arna* Saban. (Kocabey *Şavşat -Ar.) (Derleme Sözlüğü, 1963, s. 329).

Derleme Sözlüğü = *taballamak* Çifte atmak. (Karaçay aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.) (Derleme Sözlüğü, 1978, s. 3797).

Divanü Lugât-it Türk'te, *tap* kelimesinin “tapmak, hizmet etmek; bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak” anlamları bulunmaktadır (Atalay, 2018, s. 573).

Çift Başlı Baltanın Diğer Dillerdeki Karşılıkları

Taş, bronz, bakır, demir ve altın gibi çeşitli madenlerden yapılmış olan baltaların sadece alet veya silah olarak değil, aynı zamanda güç ve prestij imgesi olarak da kullanıldığını inanılmaktadır. Slav, Romen ve Rus dillerinde balta anlamındaki *topor*, Eski İnan dilinde **tapara* şeklinde yer almaktadır. Prociuc, *topor* terimi ile güç ve prestij arasındaki ilişki *tapar-* yönetmek fiil kökünden türetilmiş, *tabarna*, *tlabarna* ve *labarna* gibi varyantları olduğunu belgelediği Hitit krallarının kullandığı bir unvan arasında kurulan etimolojik münasebete değinmiştir. Sözcüğün Hititçedeki varyantlarında baştaki sesin değişmesi Yunanlılar tarafından *labrus* (λάβρυς) olarak bilinen kutsal çift başlı baltayı tanımlamak için Egelilerin kullandığı isimle bir bağlantı kurulmasını da mümkün kılmıştır (Poruciuc 2016, s. 536).

Ana akım etimolojilere göre, Girit labirentinin adı da (Lidya orijinli olduğu tahmin edilen) *labrus* sözcüğünden geliştirilmiştir. Tanrısal nitelikli bir varlık olan “Labirentin hanımı”nın, Miken Yunancasına ait bir varyantı daha söz konusudur — *dapuritojo potinija* kalıp ifadesi Ege çift başlı baltasını tanımlayan önceki isminin ilk dış ünsüzü (*t* veya *d*) ile başladığını göstermektedir. Bu ünsüzün sonradan yumuşak telaffuz edilen bir harfe (*l*) (Hitit kraliyet unvanındaki dönüşüm süreci *t > tl > l* gibi) dönüştüğü belirtilmektedir (Poruciuc, 2016, s. 536, 537; Girit labirenti efsanesiyle ilgili olarak bk. Turgut, 2016, s. 62 ve Gür, 2018, s. 11 vd.).

Çift başlı balta imgesiyle aslında sembolik bir kelebeğe atıfta bulunulduğu bilinmektedir. Ayrıca aşırı derecede stilize edilmiş bu kelebek imgesinin aşağı yukarı M formunu andırarak şekilde, iki üçgenin geometrik bir kombinasyonu olduğu göze çarpmaktadır (Poruciuc, 2016, s. 537).

Eski İngilizce sözcüklerinin çoğu, İngiliz dilinin gelişme sürecinde, Hun Döneminden kalma Türkçe kökenli sözcükler de dahil olmak üzere, yerlerini diğer Alman dillerinden ve Eski Fransızcadan alınan sözcüklere bırakmıştır. Bu nedenle de, Türkçe kökenli olup Eski İngilizcede kullanılan bir sözcük olan “tapor”, yerini genel geçerli Almanca bir sözcük olan *axe*'ye (=balta) bırakmıştır. “Tapor”un Araplar, İranlılar ve Ruslar tarafından hem geçmişte kullanılması hem de Doğu Türk dillerinin yanında yine aynı dillerde halen kullanılması da ilginçtir. Bu kelime, Tatar dilinde biçimsel değişikliğe uğrayarak sebze kesmeye yarayan alet anlamına gelen “tapagoch” olarak kullanılmakta ve “tapar” isim halinin türetildiği “kesmek, doğramak” anlamına gelen “tapau” fiili, Tatar dilindeki aktif fiillerden biridir (Bıkkinin, 2002, s. 1293).

Sembol Olarak Balta ve Balta Dansı

Bütün Güney Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan'a kadar uzanan coğrafyada iktidarların bilinen silahı ve sembolü olarak iki balta veya tek saplı çift balta karşımıza çıkmaktadır (Çetin, 2015a, s. 189).

Hükümdarlık sembolü olan balta, savaşçı-erkeksi görünümüyle İstar/Şauška'nın bir kült nesnesidir: heykel tasvirine göre, sağ eliyle altından bir balta tutar. "Gece tanrıcısının" kült envanterinde, diğer eşyaların yanında bir balta, bir hançer de bulunur ve bunların hepsi bir adamındır (KUB 29.4+ I 50, tercüme için bk. Haas, 1994, s. 513; transkripsiyon ve tercüme için bk. Miller, 2004, s. 277, 278).

Anat ya da Astarte'nin bronz heykelciğinde de sağ elinde balta bulunur. Taminingalı Şawuşga'nın kült envanterinde bir balta vardır, AN.TAH.ŞUM^{SAR} (çiğdem) bayramının 24. gününde kraliçenin onuruna bir balta dansı gerçekleştirilir; KUB 45.32 ay. III 7'-10'. satırlar arasının tercümesi şöyledir: “⁽⁷⁾Ve kahin, ona (kraliçeye) bir balta verir. Kraliçe reverans yapar. ⁽⁸⁾O, baltayı alır ve tanrının önünde dans eder. ⁽⁹⁾Sonra o, baltayı ve bez kemeri kâhine geri verir. O, onu suyla temizler ve tanrının huzuruna koyar. §(paragraf çizgisi)” (tercüme için bk. Haas 1994: 686; transkripsiyon ve tercüme için bk. Wegner 1995: 88, 90). Hititçe olarak kaleme alınmış olan

çeşitli tanrı heykelciklerinin tarif edildiği parça halindeki KUB 38.11 öy.³ 3'-9' arasında, adı geçmeyen bir tanrının 4 balta ile anıldığı görülmektedir (Haas, 1994, s. 513).

Yukarıdaki paragrafta kraliçenin onuruna balta dansı yapıldığı belirtilmektedir; balta ile yapılan dansı eski Türklerde de görmekteyiz: Çay, Gök Tanrı inancıyla ilgili, gökle ilgili varlıklar ve atalar ruhu ile ilgili olarak eski Türklerde çok eskiden beri çeşitli ayinlerin yapıldığının bilindiğini belirtir. Bu ayinlerde büyük davullar çalınır, dans edilir ve kurbanlar sunulurdu. Ayinler yapılırken eğer bulutlar kararır ve yağmur yağarsa, Gök Tanrı törene katılmış sayılırdı ve o esnada elinde kalkan ve balta tutan hükümdar ile yiğitler, Chou Sülalesi kurucusu Wu'nun Destanı'nı temsilen dans ederlerdi. Hükümdar bu ayinde koç postu giyerdi (Kocasavaş, 2002, s. 581).

Kuzey Suriye'de Hazzi dağının Fırtına Tanrısı, ikonografide yukarı kaldırdığı sağ elinde bir balta sallar, sol elinde de bir silah tutar ve bazen de boğayı dizginle yönetir. Balta, Ebla'da üçüncü bin yılın ortasında Fırtına Tanrısı kült envanterine ait olarak ortaya çıkar (Haas, 1994, s. 323 ve d.not 58). Mari'den pişmiş topraktan bir figür grubunda, bir aslan üzerinde duran ve sol eliyle şimşek demeti tutan İstar, her biri elinde balta tutan iki tanrının yanında bulunmaktadır (Haas, 1994, s. 480, 481). Susa'dan BA-ŞA-Şu-Şi-nak'a ait bir stelde, olağanüstü büyük 4 ağızlı bir baltanın kutsandığı anlatılmaktadır (Thureau-Dangin, 1907, s. 179).

Eski Hitit Dönemi krallarından Ammuna'ya ait, üzerinde Akadca yazıt "Tabarna Ammuna, Büyük Kral. Doğru sözü (yani yazıttaki metni, dolayısıyla orijinal yazıyı) tahrif eden ölmeli(dir)" bulunan, kökeni bilinmeyen, özel bir koleksiyonda bulunan bronz baltanın varlığı da söz konusudur (Salvini, 1993, s. 85, 88; Klengel, 1999, s. 73; Kıymet, 2021, s. 193). Ammuna'nın bu baltası, van den Hout tarafından M.Ö. 1550'ye tarihlenmektedir (van den Hout, 2009, s. 91).

Boğazköy kral kapıda bulunan savaş tanrısının göğsü üzerinde tuttuğu tören baltası, dört dikenli (şualı), sap delikli olup kavisli sapı püskülle bezenmiştir. Kuzey Suriye'den de bilinen bir ucu dikenli, sap delikli, bir ağzı yuvarlak olan bu balta örneklerine en yakın tipin Schimmel koleksiyonundaki balta olduğu belirtilmiştir (Darga, 1992, s. 126).

Ay Tanrısının bir balta ile tasvir edildiği de açıkça anlaşılmaktadır (Savaş, 2014, s. 229). Urmiye gölünün (İran) güneyinde eski Mešta şehri olan Hasanlu'da bulunan Urartulara ait, mitolojik gravürlü bir altın kase üzerinde, koç ayaklı sunak önündeki libasyonda, karşılıklı duran üçlü grup oluşturulmuş kılıçların da yer aldığı bir çocuğun baltalı silahlı tanrıya sunum sahnesi bulunmaktadır (Haas, 1982, s. 199, 202).

Yazılıkaya'da, tanrıçalar alayı arasındaki tek erkek figür, Hepat'ın arkasında, aslan (panter) üzerinde gösterilmiş olan tanrısal çiftin genç oğlu Tanrı Şarrumma'dır. Tanrının rölyefinde, belindeki hilal kabızlı kılıç ve sol elinde taşıdığı sap delikli (dikenli ?) balta dikkati çekmektedir (Darga, 1992, s. 161, 162).

Dünyevi işlerde kullanılmayan, kült silahlarının hayvan ve fantastik yaratık/karışık varlıklarla bezendiği yazıtlardan bilinen ve en somut örnek olarak Şarkışla kült baltası anımsanabilir (Resim 1) (Darga, 1992, s. 171).

Malatya-Aslantep'e'de elinde yıldırım demeti ve balta tutan Fırtına Tanrısı yer almaktadır (Darga, 1992, s. 325). Malatya-Kürtül kabartmasında, tanrının başlığının üzerinde kanatlı güneş kursu yer almaktadır; ellerinde tanrısal simgeleri yıldırım demeti ve balta tutmaktadır (Darga, 1992, s. 328). Babil'den ele geçen, Fırtına Tanrısı'nın sol elinde şimşek demeti, yukarı kaldırdığı sağ elinde de balta bulunmaktadır (M.Ö. 850-800) (Darga, 1992, s. 330). Aydın mühründe tahtta oturan su tanrısı E.A, veziri iki yüzlü tanrı Usmu, sular ve balıklar arasındaki çıplak figür, kartal başlı cin/karışık yaratıklar, simge silahlardan çifte balta bulunmaktadır (Darga, 1992, s. 71).

Olasılıkla kurban törenlerinde dinsel bir sembol olarak kullanılan çift ağızlı baltaların Minos inanç dünyasında köklü bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dinsel sembolü Minos sanatında duvar resimlerinde, seramiklerinde, yüzüklerinde görmek mümkündür. Hagia Triada Lahdi üzerindeki betimlemelerde yer alan kurban edilme ritüelleri, boğa ve çift ağızlı balta sembolleri arasındaki ilişki açık bir biçimde ifade edilmektedir. Lahit üzerindeki sahnede, bir boğa kurbanından sonra kurban kanlarının kadınlar tarafından iki yanında çift ağızlı balta bulunan bir kovaya dökülmesi anlatılmaktadır (Gür, 2018, s. 12).

Skyth'lerin (İskitler) ant içerlerken çeşitli silahların yanında kupaya balta daldırdıkları görülmektedir: Toprak bir kupanın içerisine şarap doldururlar; ant içecek olanlar buna kanlarını karıştırırlar; bunun için sivri bir şeyle küçük bir delik açarlar ya da kılıçla hafif çizerler; sonra kabın içerisine bir pala, oklar, bir balta ve mızrak daldırırlar; bu da olduktan sonra tanrısal öfke üzerine ant içerler ve kaptaki şaraptan azıcık içerler ve orada bulunanların ileri gelenleri de onlarla beraber içerler (Herodotos, 1973, s. 313).

Hitit Krallığı ve Kullanılan Unvanlar

Hitit krallarının unvanları metinlerde şu şekilde yer almaktadır: LUGAL "kral" ve LUGAL.GAL "büyük kral". Bir de sadece IV. Tuthaliya'nın mühür baskısında belgelenen, LUGAL *KIŠ-ŠA-TI* "dünyanın kralı" unvanının kullanıldığı görülmektedir (Beran, 1958, s. 56 ve Otten, 1958, s. 74). Bir diğer ifade de ^PUTUŠI "güneşim" veya "majeste" anlamlarında kullanılmaktadır (Soysal, 2005, s. 189'da, bu ifadenin ilk kez M.Ö. 15. yy.'ın ilk yarısında II. Zidanta'nın Kizzuwatna kralı Pilliya ile yaptığı antlaşmada ortaya çıktığını belirtmektedir). *labarna* veya *tabarna* unvanının ortaya çıkışı daha eskiye dayanmaktadır. M.Ö. 17. yy.'dan itibaren kullanılan bu unvanın, hanedanlığın kurucusu olan iki Hitit kralının şahsi ismi olarak biliniyordu. İmparatorluğun sonuna kadar neredeyse bütün Hitit kralları bu unvanı kullanmışlardır. Yalnız I. Şuppiliuma ile kendisinden hemen sonra gelen Hitit kralları I. Şuppiliuma, II. Arnuwanda, II. Muršili ve II. Muwatalli döneminde Hitit kral mühürlerinde bu eski geleneğin izah edilemeyen bir şekilde kullanılmadığı gözlemlenmektedir. Bu unvan ile *Tabarna* ve *Labarna* özel isimleri arasındaki yakın münasebet yüzünden, Hititoloji'nin ilk yıllarından itibaren söz konusu ifade sonradan Almandaca *Kaiser*, Rusçada ise *Czar* şeklinde tezahür edecek olan, "hükümler kral" olarak yorumlanması gereken Roma İmparator unvanı *Caesar* ile özdeşleştirilmiştir. Hitit kraliçelerine verilen unvan ise *tawananna*- "hükümler kadını kral"dır ve *tabarna/labarna* ve *tawananna*- sözcüklerinin kökeninin de tartışma konusu olduğu bilinmektedir (Soysal, 2005, s. 189, 190).

Unvan olarak, Eski Krallık Çağında, Telipinu: *m^otabarna* (KUB 3.85 öy. I) şeklinde yer almaktadır (Soysal, 2005, s. 208). Orta Hitit Krallık Çağının başlarında hüküm süren, Alluwamna ile I. Muwatalli'nin hükümdarlıkları arasındaki zaman diliminde özellikle de bağış belgelerinde *tabarna* unvanının kullanıldığı görülmektedir. Yeni Hitit Krallığı çağında, I. Şuppiliuma ile oğulları II. Arnuwanda veya II. Muršili'nin hükümdarlık dönemi dışında *tabarna* unvanı kullanılmaya devam etmiştir. II. Muwatalli dönemi ile birlikte bu unvanın dikkate değer versiyonlarıyla karşılaşmıştır; II. Muwatalli kendisini daha önce hiçbir yerde kullanılmadığına şahit olmadığımız *m^olabarna* unvanı ile tanımlamıştır; ayrıca Urhi-Tešup'a ait bir mühür üzerinde, sözcüğün çok nadir karşılaşılan bir okunuşu (*ta-pa-ar-na*) söz konusudur (Soysal, 2005, s. 208).

"Kuşşaralı adam" olarak tanımlanan eski Hitit devletinin kurucusu I. Hattušili'nin "Hattuşalı" anlamındaki adı, yeni başkenti de vurgulamaktadır. Hattušili, *tawananna*'nın kardeşinin oğlu" tabiriyle kendisini meşrulaştırır. *Tawananna*, Hattuşa'nın baş rahibesinin unvanıdır. Buna göre, Hattuşa'daki krallık görevi *Tawananna*'nın soyundan devam ediyor görünüyor (Haas, 1994, s. 12).

Hitit krallığı, eski Anadolu Hatti geleneklerine dayanmaktadır. Krallık için Hititçe kelime *haššuwiznatar*'dır ve *haššuwizziya*- "kral olmak, egemen olmak" fiilinden türemiştir. *haššu*- "kral", (*haššušara*- "kraliçe") *haš*- "çocuk yapmak, doğurmak" fiilinden elde edilmiş ve "doğmuş", "kraliyet ailesinde doğan" demek gibi görünüyor (Haas, 1994, s. 188).

Anitta metninde, Pithana ve Anitta ile yakından akraba olan 3 tanrı adı yer alıyor. Bunlar, Anitta'nın "bizim tanrımız" olarak ifade ettiği, göğün Fırtına Tanrısı *Tarhunna*, *Halmašuit* ve *Šiu(n)*'dur. *Šiu(n)*, Gök Tanrısıdır ve Güneş Tanrısı olarak ibadet edilir (Haas, 1994, s. 188, 189). Kral onunla (eski Hitit geleneğinde) birliktelik içindedir. Kral, Güneş Tanrısının husule gelmiş şeklidir —güneş tanrısı ve kral tek bir figürde birleşiyor: "Tanrıların Güneş Tanrısı, *marnuwa*-içkisi ve biranın karışması gibi, onların ruhları ve kalpleri (de) bir olsun, Tanrıların ve *Labarna*'nın Güneş Tanrısının, ruhları ve kalpleri bir olsun." (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Haas, 1994, s. 189, d.not 33 ile ve Fuscagni (ed.), hethiter.net/:CTH 458.10.1(2012sqq.)).

Bu birlik, Hititçe kral adlandırmasında "güneş", "güneşimiz", "güneşim" şeklinde ifade edilir; I. Hattušili, tarihi mitolojik bir hikayede "Güneş Tanrısı" olarak anılır. Ve imparatorluk dönemi kral tasvirlerinde, kralın ikonografisi Güneş Tanrısınıninkine uyar (Haas, 1994, s. 189). Türklerde de kağanlar, Tanrının bizzat bahsettiği kuttan (kutsallık tözü) dolayı ilâhi bir menşeh sahiptir. Bu nedenle de kutsaldılar. Bu kutsallık sadece yalıtılmış bir dinî kişilikle sınırlı değildi, aynı zamanda, Tanrı'nın verdiği güçle yönetme konusundaki görevlendirilmesiydi de (Divitçioğlu, 2002, s. 367; Karakaş, 2014, s. 67). Aynı zamanda, Türklerde tahta çıkma törenlerinin, göğeh çıkma gibi kutsal anlamı bulunmaktaydı. Kağanlar keçe üzerine konup döndürme töreniyle göğeh çıkarlar ve gökte Tanrı tarafından tahtlarına oturturlardı (Karakaş, 2014, s. 65, 66).

Eski Hitit döneminin başından beri, Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası Šiu, Güneş Tanrısının görevini aldılar. O zamandan beri kral, Fırtına Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasının yerine geçti ve Hatti ülkesinin meşru yöneticisi, büyük Tanrı çiftinin mülküdür. Bu yüzden eski Hitit ritüelinde şöyle anılır: "Bana, krala, aslında Tanrılara -Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı- ait olan ülkeyi ve evimi verdiler ve ben kral, ülkemi ve evimi koruyacağım." Aynı ritüelde kral, Tanrı çiftinin evladı olarak adlandırılır: O, onun babasından Fırtına

Tanrısı, annesinden Arinna'nın Güneş Tanrıçası (olarak) bahseder (Haas, 1994, s. 189; KUB 29.1 17-26. satırların transkripsiyon ve tercüme için bk. Neu, 1974, s. 125 vd.; Görke (ed.), hethiter.net/:CTH414.1(2011sq.)).

Aşağıdaki pasajda kralın ve Fırtına Tanrısının konumu şöyle verilmektedir: "Eğer kral, tanrıların önünde reverans yaparsa, *tazzili*-rahibi şöyle ilahi okur: "Tabarna kral, tanrılara karşı müşfik ol. Ülke, sadece Fırtına Tanrısına aittir; gök ve yer, ordu/halkla beraber sadece Fırtına Tanrısına aittir (Haas, 1994, s. 189). O, kralı *labarna* (onun) yöneticisi yaptı ve ona bütün Hattuşa ülkesini verdi. [Ve] *labarna* şimdi onun elleriyle bütün ülkeyi yönetecek. *Labarna*'nın şahsına ve bölgesine kim yaklaşırsa, Fırtına Tanrısı onu mahvetsin." (Haas, 1994, s. 190).

Eski Hitit dönemine ait IBoT 1.30 öy. 3 vd.'da, Fırtına Tanrısının, ^{LÚ}*la-ba-ar-na-an* LUGAL-un *maniyahatallan iyat* "o, *labarna*'yı, kralı naibi yaptı"ğı belirtilmektedir, burada *labarna* LÚ belirleyicisi ile birlikte bulunmaktadır (Tischler, 1988, s. 356). KBo 22.2 ay. 11'. satırda, özel isim olarak görülmektedir: ^{(11)m}*Ta-ba-ar-na-an* ^m*Ha-ap-pi-in-na* ⁽¹²⁾*kat-ta ú-ik-ta* "o (kral), Tabarna'yı, Happi'yi (teslim etmek için) istedi". Yeni ikinci nüshası olan KBo 3.28 ay. 28'de, *ta-ba-ar-na-aš* ^m*Ha-ap-pi-in kat-ta ú-ik-ta* şeklinde "m (masculin)" belirleyicisi olmaksızın belgelenmektedir (Tischler, 1988, s. 357 d.not 29 ile).

Saray inşaat ritüeline ait KUB 29.1'de krala *labarna* adı verilir: I ⁽²⁴⁾... *nu-mu-za* ⁽²⁵⁾LUGAL-un *la-ba-ar-na-an hal-zi-i-e-erš*(paragraf çizgisi) "... onlar, bana kral *labarna* adını verdiler" (Tischler, 1988, s. 357; Görke (ed.), hethiter.net/:414.1(2011sq.)).

Tabarna/Labarna unvanı sadece "Hatti ülkesinin büyük kralı" için kullanılırdı (Haas, 1994, s. 196).

Soysal, 2005, s. 190 vd.'da, Hitit tabletlerinde hükümler için *labarna* /*tabarna*- formunun Hitit yazı geleneğinde, herhangi bir tarihlendirme kriteri olmaksızın birbirlerinin yerini alabildiklerine ve iki sözcüğün işlevlerini ayırmanın mümkün olmayacağına ayrıntılı bir şekilde değinmiştir. Soysal'ın söz konusu yayınından bir özeti şöyle vermek mümkündür:

1) Hint-Avrupa dil grubuna ait olmayan ve eski Anadolu dili olan Hatticede *tabarna*'nın, nadiren de *tawaarna* formunda kullanıldığı görülmektedir (Soysal, 2005, s. 193).

2) *Tabarna* ve *labarna* sözcükleri arasında gözlemlenen sert fonetik *t/l* değişimi birçok bilim insanı tarafından Hatticeye özgü bir özellik olarak yorumlanmasına karşılık, Hatticede sadece *tabarna* formu kullanılmaktadır. Hatti ya da Hitit dillerinde kaleme alınmış belgelerde, *Tawananna* sözcüğü *Lawananna* şeklinde yer almamaktadır. Bu yüzden söz konusu *t/l* dönüşümünün sadece eril kraliyet unvanı için geçerli olduğu sonucuna varılmıştır (Soysal, 2005, s. 194).

T/l harflerinin değişmesi çok tartışılmıştır, bu değişim bazı yer adlarında da vardır ve Hititçe veya Hatticeden ziyade yerli Anadolu kökenli başkaca dillerden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak, Lakarama (hiyeroglif)=Tegarama (çivi yazısı)=Tilgarimmu (Yeni Asur kaynaklarında) (Gürün) (Ünal, 2014, s. 61).

3) Schuster'in iddiasına göre, çift dilli bir metinde Akadca *LIM* "bin" sözcüğüne karşılık gelen Hattice nominal bir kök olan *par* (>*waa,r*) "bin" ifadesini içermektedir. Schuster'in, *tabarna* unvanının "bir binin üzerindeki / binin (efendisi)" anlamını verdiği belirtilmiştir (Soysal, 2005, s. 194, 195).

4) *tabarna* ifadesinin "bin na" manasına gelecek şekilde nominal önek + sıfat (sayı) + isim şablonuna dayanarak *ta~par~na* biçiminde analiz etmenin daha uygun olacağı belirtilmiştir. Bir kraliyet unvanı olarak kullanılan *tawananna* ifadesinde sözcüğün ortasında kullanılan *par* "bin" ifadesinin yerine *wanan* ögesi kullanılmıştır (Soysal, 2005, s. 197).

Yazılı kanıtlar, salt Hatti dilinde kaleme alınmış metinlerde sözcüksel bazda herhangi bir *t/l* dönüşümünün söz konusu olmadığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu, sadece Hititçe yazılmış Hatti özel isimlerinde karşımıza çıkan bir özelliktir. Bu isimler arasında en dikkat çekici olanları tanrı isimleri ^dHalipinu/^dHatipinu ile coğrafik isimler ^{URU}Halinzuwa/^{URU}Hatinzuwa'dır. Daddi, Halipinu ile Hatipinu arasındaki değişimin bu isimleri taşıyanların farklı cinsiyette olmalarından kaynaklanıyor olabileceği şeklinde doğru bir tespit bulunmuştur (Soysal, 2005, s. 198, 199). Soysal, Hititlerin (veya Luviler) *tabarna* ifadesini *labarna*ya dönüştürmesinin altında yatan morfolojik gerekçenin, bu kraliyet unvanını "dişil" karakterdeki bir morfemden arındırmak olduğunu düşünmektedir (Soysal, 2005, s. 202).

5) *tabarna* / *labarna* sözcüklerinin belgelenmediği en eski kontekt M.Ö. 18. ve 17. yy.'a ait Kültepe metinleridir ve yalnızca özel isimlerde belgelenmiştir. İki kez *Zabarna* ismiyle karşılaşılmıştır. *Labarnaš* ismi ise sadece bir kez belgelenmiştir. Eski Asur çağına ait bir metinde bile *Labarnaš* sözcüğü, Hititçe Nominativ (yalın hal) -š son eki almış formu karşımıza çıkabilmektedir (Soysal, 2005, s. 202, 203).

6) Mevcut yazılı belgelerin de ortaya koyduğu gibi, krala Labarna / Tabarna ismi verme geleneği Eski Hitit çağında hüküm sürmüş Hitit kralları I. Labarna, I. Hattuşili (=II. Labarna), I. Murşili ve SBo I 89 no'lu mühür baskısının sahibi olan bir kral (=Telipinu²) ile sınırlıdır (Soysal, 2005, s. 207).

Boğazköy'den Ele Geçen Tabletlerde Baltaların Geçtiği Bazı Metin Yerleri

1) Schimmel koleksiyonunda yer alan Sivas-Şarkışla bronzdan tören baltası tek kalıba, bir parça halinde dökülmüştür. Namlusu teber ağızlı, sap delikli ve ensesinde dikenleri/dişleri olan Önasya, İran ve Kafkas bölgelerinde bilinen balta tipidir. Hitit silah çeşitleri yazılı belgelerde tanrılarla birlikte anılmaktadır, buna göre de balta, Şarrumma ve Şauşga'nın silahı ve simgesidir (Darga, 1992, s. 107-109). Bir tapınak hazinesinde, tanrı adına korunmak için yapılmış olan Şarkışla tören baltası, tanrıya adanmış bir kült eşyası veya gereci olduğu gibi, büyük boy bir tanrı heykelinin (Güneş Tanrısı ?) elinde tuttuğu silah-simge olduğu da düşünülmektedir. Yazılı belgelerde kaydedildiği gibi, doğrudan tanrının kendisini temsil eden simge olarak da algılanmaktadır. Kült envanter metinlerinden böyle bir örnek verilebilir: KUB 38.1+ öy. I 4-8. satırlar arasının tercümesi şöyledir: “*Tarammeka* şehri. Savaş Tanrısı: Tanrı heykeli gümüşten bir yumruktur, 20 şekel ağırlığında. Bakırdan 2 büyük kalkan, bakırdan 1 mızrak, bakırdan 3 hançer, bakırdan 1 mızrak, bronzdan 1 topuz, bakırdan 1 balta: böylece Savaş Tanrısının gereçleri tamamlanmıştır” (transkripsiyon ve tercüme için bk. Cammarosano, 2018, s. 308, 309; tercüme için bk. Darga, 1992, s. 109).

2) Mahkeme protokolü olan KUB 13.35+ öy. 45 vd.'da sarayın, Hitit görevlilerine yönetmesi için teslim ettiği aletler arasında balta da (Akadca olarak yer almaktadır: URUDU PA-A-ŞU) anılmaktadır. Böyle bir liste, belirli bir m^mGAL-DU'nun, ona teslim edilen aletleri mühürlememesinden ve dağıtımın belgelenmesi açısından gerekli görülmüştür (Görke, 2010, s. 198).

3) I. Hattuşili'nin Haşşuwa'dan getirdiği ganimetler arasında altın ve gümüşten yapılmış çeşitli silahlar yer almaktadır: KBo 10.2 II ⁽⁴¹⁾Altın/gümüşten 1 destekli mızrak, altından 1 asa, gümüşten 5 silah, ⁽⁴²⁾lapislazuliden üç çift yüzlü balta/topuz, altından bir çift yüzlü balta/topuz (Transkripsiyon ve tercüme için bk. de Martino 2003: 60, 61; tercüme için bk. Savaş, 2014, s. 232). 42. satırda geçen Akadca HURPALŪ kelimesi için sözlüklerde "çift yüzlü balta/topuz" anlamları bulunmaktadır (bk. Ünal, 2016, s. 207; Tischler, 2008, s. 310; Black-George-Postgate, 2000, s. 120).

4) Kült envanter metni olan KUB 38.2 I 21'-24' arasının tercümesi şöyledir: ⁽²¹⁾Çağırmanın Şauşgası: bir altın heykeli; ayakta durur vaziyette bir adam; ⁽²²⁾onun omuzlarından kanatlar çıkıyor, sağ elinde ⁽²³⁾altından bir balta (Akadca olarak yer almaktadır: HA-Şİ-IN-NU) tutuyor, sol elinde ⁽²⁴⁾altından bir (hiyeroglif işaret) "iyi(lik)" tutar (Cammarosano, 2018, s. 296, 297).

5) Kizzuwatnalı doktor Zarpiya, salgına karşı yaptığı uygulamaları ritüelde şöyle anlatmaktadır: KUB 9.31 öy. I 25-29 arasının tercümesi şöyledir: "⁽²⁵⁾Avluya açılan kapının arkasında *kelu*-aletlerini² astığı yere, ⁽²⁶⁾fakat *kelu*- aletleri önünde aşağıya kamıştan bir masayı koyar. ⁽²⁷⁾Onun üzerine bronzdan bir balta (Hititçe olarak yer almaktadır: *a-te-eš-ša-na-aš*) koyar, bir sıcak ekmek, ⁽²⁸⁾bir kalın ekmek (ve) peynir koyar. Onun üzerine bronzdan bir balta, ⁽²⁹⁾bronzdan bir hançer, gerilmiş bir yay (ve) ok koyar." §(paragraf çizgisi) Aynı ritüelin öy. I 33-37. satırlar arasında da balta yer almaktadır: "⁽³³⁻³⁴⁾Bir keçiyi gönderirler. Masanın önünde, evin beyi, Tanrı Şanta'yı şarap ile kutsar.⁽³⁵⁾Ve o, bronz baltaları uzatır ve şöyle söyler: ⁽³⁶⁻³⁷⁾“Gel, Şanta! Seninle birlikte Innarawanteş-iblisleri gelsin. ...”. 47 ve 48. satırlarda bronz baltanın, tekenin öldürülmesinde kullanıldığı görülüyor (Transkripsiyon ve tercüme için bk. Görke (ed.) hethiter.net/:CTH 757 (2008sq.); Hutter, 2007, s. 401-402'de 21-29. satırların ve s. 403-404'de de, 35-42. satırların transkripsiyon ve tercümesini vermiştir. Açıklamalar için bk. ayrıca Haas, 1994, s. 653).

6) KILAM (CTH 627A.1 I 22 vd.) bayramı töreni boyunca, demir mızrağın, krallığın simgesi olarak kralla beraber geçtiği görülmektedir. KILAM bayramında bazı kült törenlerinde ise demir mızrağın yerini, demir balta almaktadır. Böylece mızrak ve baltanın "krallığın simgelerini" ifade ettiği belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. "Dağın kralı" unvanıyla tanınan Tanrı Şarruma'nın krallık simgesi olarak, betimlerinde sap delikli balta çok açık belirtilmektedir (Darga, 1992, s. 184, 185).

7) Hititli mimarların ev inşası sırasındaki icrasını anlatan KUB 55.28+'de, mimar bir iple tavana tırmanır ve ağır hatılların bir çeşit kaldıraçla tavana taşınmasında kullanılan ilmikleri bıçakla kesmektedir. Metnin ay. III 14'

² Ünal 2016: 274'de *kelu*- için "asmaya yarayan ve ayinlerde kullanılan bir alet"; Tischler 2008, s. 85'de, "kurban sunmada kullanılan bir alet" açıklaması vardır.

ve 20'. satırlarında gümüşten balta (Akadca olarak yer almaktadır: URUDU PA-A-ŠU) anılmaktadır. 13'-21'. satırlarda yapılanlar şöyledir: Tavandan aşağı sarkan bir kuşak vardır. Kuşağın içinde gümüşten bir balta ve gümüşten bıçak sarılıdır. Şimdi (usta artık) bu kuşağı da keser (ve yere düşürür). Usta tırmanma ipini kullanarak aşağıya iner ve (hayırlı olsun diye) ev sahibinin önünde eğilir. [En sonunda] usta kendi evine giderken gümüşten balta ve bıçağı da (ücret karşılığı) alır götürür (Tercüme için bk. Ünal, 1998, s. 41; Haas, 1994, s. 256; transkripsiyon ve tercüme için bk. Groddek, 2002, s. 47, 48).

8) Bir envanter listesi olan KUB 35.246+ öy. 9'-19'. satırlar arasında, Istar/Šawuṣga'nın bakırdan 6 büyük balta ile 10 küçük baltasından bahsedilir. 6 büyük balta: Birinci balta, altın, lapislazuli, "hayat taşı"³ ve siyah demirle kaplıdır; fakat üstüne (üst kısmına) iki yerde, "yaşam taşı, marantiş ve altın" yerleştirilmiştir. İkinci baltanın önüne "öne bir sığır" yerleştirildi. Üçüncü balta, gümüş, altın ve ahşaptan ve "yukarısı" bir aplikasyonla kaplıdır. Diğer büyük baltalar, demir ve ahşaptan, bronz ve ahşaptan ya da gümüş ve ahşaptandır. 9 küçük balta da, ahşap, gümüş, altından ve değerli taşlarla kaplıdır. Baltaların sapları kısmen gümüştedir (Haas, 1994, s. 513, 514; transkripsiyon için bk. Wegner, 1995, s. 100, 101. Söz konusu metinde balta, URUDU HA-AZ-ZI-IN-NU şeklinde (Sumerce URUDU "bakır", Akadca HAZZINNU "balta") yer almaktadır. Akadca'da HAZZINNU "balta" kelimesine benzeyen HAZANNU'nun anlamı ise "belediye başkanı, muhtar, ataman, kent komutanı"dır (Ünal, 2016, s. 182).

Hitit Krallık Amblemi Olarak Balta

İktidar sahipleri geniş bölgeleri kontrolleri altına almaya çalıştıklarında, güçlerinin simgesi olarak değerli madenlerden yapılan nişan ve statü sembolleri kullanmaya başlamışlardır (Sarı, 2012, s. 215). Hitit krallığının da kullandığı bir diğer amblem, gücün de sembolü olan baltadır. Suriye-Emar'dan büyük *zukru*-kurban ritüelinde "hakimiyet ve tanrının baltası" kavramıyla özetlenmiştir. KI.LAM bayram ritüelinin bir bölümünde, bir kült aktörü krala doğru, üzerinde Fırtına Tanrısının betimi olan törensel kaza ya da balta uzatır. Ritüelin devamında kral, mızrağı balta ile değiştirir (Haas, 1994, s. 203-204; KBo 10.24'ün transkripsiyonu için bk. Singer, 1984, s. 16-22). Fasıllar Anıtındaki baltayı hatırlatan böyle bir törensel balta, Şarkışla dikenli baltasıdır (Haas, 1994, s. 204).

Hitit kraliyet cenazesinin 12. gününde bir aile üyesi, gümüş bir balta ile asmanın muhtemelen köklerini keser. Balta bir nevi ödül olarak asmayı kesen kişinin elinde kalır (Haas, 1994, s. 226). Kozmik bir merkez eksenini veya gökyüzünü simgeleyen kanatlı güneşin taşıyıcısı olarak bir dağ, IV. Tuthaliyaş'ın Hitit kraliyet mühürlerinde, Şarkışla tören baltasında ya da Ain Dara'nın ortostat kabartmasının tapınma cephesinde (2. binyılın sonundan itibaren) betimlenmiştir (Haas, 1994, s. 136). Tell Ahmar'da, boğanın üzerinde duran fırtına tanrısının ellerinde şimşek ve balta bulunmaktadır (Güterbock, 1943, s. 277).

Yeni yıl bayram ritüeli olan Emar'dan *zukru*- ritüelinin 15. gününde, Şaggar tanrısı olarak anılan günden sonra, küçük bir tören alayı oluşur, Dagān'ın çıplak heykeli ve "Tanrının Baltası" tapınaktan stel alanına kurban sunmak için taşınır. Orada Dagān'a ya da onun örtülü heykeline "Tanrının Baltası" kurban edilir ve kesilmiş sığırın kanı ile zeytinyağı, Ninkura kurban edilir; bu kurban sunma sırasında Dagān'ın yüzü örtülüdür. Daha sonra örtülü heykel, (sığırlarla) çekilen bir tören arabasıyla tapınağa götürülür. Tanrılara ve tapınaklara yağ [ve kan] kurban edilir; bir stelin önünde "hükümdarlık ve tanrının baltası" için bir koyun ve bir buzağı kurban edilir (Haas, 1994, s. 571).

Kazılarda, Mezarlıklarda ve Kabartmalarda Ele Geçen Eser Olarak Balta

M.Ö. 5. bin yıl sonlarına doğru, arsenikli bakırdan aletlerin arasında yassı baltalar, potalar, keskinler ortaya çıkar. Geç İlk Tunç Çağı II'de çok sayıda ve çeşitte metal eserler ele geçmiştir. Demircihöyük mezarlığında, hilal balta, kurşun şişeler gibi eserler bulunmuştur (Sarı, 2012, s. 215, 216). Yassı teber görünümlü baltaların ilk örneği M.Ö. 2300-2100'e tarihlenen Ahlatlıbel'de bir kadına ait taş sandık mezarda ele geçmiştir. Ahlatlıbel ve Resuloğlu baltaları, konteksleri belli mezar eşyaları olarak tanımlanmaktadır. Müzelere çeşitli yollardan gelmiş ve uzunlukları 12 cm.'yi geçmeyen bu tip baltaların kuzeyde çoğunlukla mezar eşyası oldukları anlaşılmaktadır. Resuloğlu ve Mecitözü baltaları, uzun gövdeleri ve uzun sap deliklerinin şekliyle Güney Kafkasya'da M.Ö. 3. bine tarihlenen baltalara benzemektedir (Yıldırım, 2011, s. 460, 462).

Alacahöyük kabartmalarında, Mısır'dan da bilinen yarım ay biçimli iki gözlü sap delikli balta bulunmaktadır. Bu biçimdeki baltalar, Kültepe ve Alacahöyük'ten de ele geçmiştir. İlk Tunç Çağından örneklerine Horoztepe'de

³Sumerce NA⁴TI şeklinde metinde yer alan bu taş için Ünal, 2016, s. 536'da, "bir taş çeşidi"; Tischler, 2008, s. 289'da, "bir taş, hayat taşı" açıklamaları yer almaktadır.

de rastlanmaktadır. M.Ö. 2. bin yıl Hitit maden silahları arasında tanınmaktadır. Alacahöyük rölyeflerinde bir sapın ortasında ve mızrak uçlu bir sapın yine ortasında yer alması dikkati çekmektedir. Bu tip baltalar Ugarit, Biblos ve Hama'dan da bilinmektedir (Orta Tunç Çağı I, II). Mısır fresklerinde, ay biçimli gözlü baltalar, yabancı, özellikle Suriyeli askerlerin silahı olarak görülmektedir. Bu tip baltaların sadece askerler değil, tanrılar ve hükümdarlar tarafından da kullanıldığını arkeolojik belgeler kanıtlamaktadır. Kültepe-Kaniş silindir mühür betimlerinde de tanrıların elinde yer almaktadır (Darga, 1992, s. 139).

Mezopotamya'da M.Ö. 3. binin sonlarına doğru görülen çift ağızlı balta türünün Anadolu'daki en erken örneklerinden biri Karataş Semayük'ün İlk Tunç Çağ III'e tarihlendirilen yapı katında bulunmuş gümüşten yapılmış minyatür çift ağızlı baltadır. Isparta çift ağızlı baltası, Emirdağ, Bolu Seben'de bulunmuş balta ile aynı grup içinde yer almaktadır. Isparta çift ağızlı baltası, teber biçimli ağız ve iğne gözü formulu sap deliği ile M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen Uluburun Batığı ile M.Ö. 1200 yıllarına tarihlendirilen Gelidonya Batığı'nda bulunmuş çift ağızlı baltalarla büyük oranda benzer özelliklere sahiptir (Çetin, 2015b, s. 121, 122).

Minyatür boyda Isparta Müzesi envanterine 8-12-09 numara ile kayıtlı balta, yuvarlak sap delikli, köşelerine şev verilmiş dikdörtgen kesitli ve çekiç biçimli soket arkası ile teber şekilli ağza sahip tunçtan yapılmış bir baltadır. Bu balta türünün Anadolu'daki en erken örneklerinden biri de İlk Tunç Çağ II'ye tarihlendirilen ve Bilecik-Eskişehir il sınırında Demircihöyük yakınlarında yer alan Sarıket Mezarlığı'nda bulunmuştur. İzmir Bakla Tepe'de bulunmuş İlk Tunç Çağ II sonu III başlarına tarihlendirilen bakır balta, bu türün Batı Anadolu'da bulunmuş erken tarihli bir diğer örneğidir. Samsun Müzesi'ne Ordu'dan gelmiş İlk Tunç Çağ III'e tarihlendirilen balta teber biçimli ağız ile Isparta baltasının soket arkası yuvarlak kesitli olan ve yüksek kalitede işçilik gösteren gelişmiş bir örneğidir. Çorum Resuloğlu'nda bulunmuş ve M.Ö. 2300-2100 yıllarına tarihlendirilen balta ile Tokat Horoztepe'de bulunmuş balta soket arkası çekiç biçimli olmamakla birlikte geniş teber şekilli ağız ile Isparta baltasına benzemektedir. Boğazköy'de Frig tabakasında bulunmuş kurşun balta hem tipolojik açıdan hem de boyutları açısından Isparta baltasıyla paralellik göstermektedir. Boğazköy baltası Frig tabakasına ait bir evde bulunmuş olması nedeniyle bu tür minyatür baltaların mezar hediyesi olması yanı sıra kült nesnesi olarak kullanılmak üzere de üretildiklerini göstermektedir. Söz konusu bu baltanın benzeri Yunanistan Levadeia'da bulunmuş ve M.Ö. 3. binin 2. yarısına tarihlendirilen balta, dikdörtgen kesitli uzun ense kısmı ile farklı görünse de teber biçimli ağız ve yuvarlak sap deliği ile Isparta baltasına tipolojik açıdan yakın bir örnektir. Bu nedenle Isparta sap delikli minyatür baltasının İlk Tunç Çağ III sonuna ya da Orta Tunç Çağ'a geçiş evresinin (M.Ö. 2200 -1900/1800) hemen başına tarihlendirme önerisi bulunmaktadır (Çetin, 2015b, s. 122-124).

İkiztepe İlk Tunç Çağı III'e tarihlenen erkek erişkin mezarlarında, gerek arkeolojik gerekse etnografik olarak yaygın görülen uygulamada silahlar yerleştirilmektedir. Keski, ustura ve baltalar erkeklerle ilişkili aletlerdir. Varna kentinin batısındaki Varna mezarlığında, kalkolitik döneme tarihlenen, düz yatan iskeletlerde delikli bakır baltalar ya da taş baltalar, ucu ölünün sağ omuzuna doğru gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. Bu duruş nedeniyle bu aletlerin ölünün eline tutuşturulmuş tahta sapları olabileceği öne sürülmektedir (Doğan-Salar, 2006, s. 27, 93, 150).

Duru 2008: 117'de Burdur-Antalya bölgesinden ele geçen taş eserler arasında, boyları 20 cm. ile 2-3 cm. arasında değişen, balta ve keski/baltacıkları (celt) belirtmektedir. Neolitikten başlayarak Tarihi Çağlara kadar her dönemde bu gereçlerin kullanıldığını, bölgedeki kazılarda yüzlerce balta ve özellikle baltacık ele geçtiğini ifade etmektedir. Bunlardan boyları ve güçleri yeterli olanların, bir balta olarak kullanılmış olabileceğini, ancak birkaç cm. boyunda olanların bazen, örneğin Höyücek kutsal alanlarda onlarcasının bir arada bulunmasına bakılarak, adak eşyaları olmaları olasılığını akla getirdiğini yazmaktadır.

2007 yılında Açıncı (Alalah) Höyükte güney tepe düzlükte açığa çıkarılan M.Ö. 14. yy.'ın ikinci yarısına tarihlenen yapı kompleksinde (muhtemelen kale ya da savunma binası), çok sayıda metal silah yanında silindir mühürler ve Miken boyalı kaplar yapının önemini vurgulamaktadır. Sap delikli balta bir ucu nadir görülen çekiç formundayken, diğer tarafı üç sivri uç şeklindedir (bk. Resim 2). Buna benzeyen dört sivri sap delikli balta, Boğazköy Kral kapısında Tanrının elinde tasvir edilmiştir. Ayrıca bu kutsal baltaların, Eski Hitit Dönemine ait bir çok tasvirde de yer aldığı bilinmektedir. Bunların en ilginç, İmikuşağı kazısından ele geçen bir pithos üzerindeki mühür baskısında görülmektedir (Yener, 2009, s. 290).

Eskişehir-Seyitgazi ilçe merkezinin 8 km. kuzeybatısında yer alan Ayvalı Köyü'nden başlayan araştırmalarda, öncelikle köyün içinde sağlam durumda üzeri boğa başı, hilâl ve çifte balta motiflerinden oluşan kabartma bezemeli mermer altar belgelenmiştir (Tüfekçi Sivas-Sivas, 2005, s. 287).

2007 yılında Köşk Höyük kazısında kuzey ve kuzey doğusunda ortaya çıkan, Bizans dönemine ait normal/hocker tarzda yatırılmış yetişkin mezarında yanına bırakılmış hediyeler arasında iki damga mühür ve taştan

iki yassı baltacık bulunmaktadır (Öztan-Açıkgöz-Arbuckle, 2009, s. 315, 317). Özsait 2000: 151'de, Isparta-Harmanören mezarlık kazısında, küp mezarların içine armağan olarak bırakılan sap delikli taş baltanın, üç mezarda değişik tipte ele geçtiğini belirtmektedir.

Diyarbakır-Körtik Tepe Höyüğü'nün Akeramik Neolitik Dönemde sürekli yerleşildiğine ilişkin kanıtlar, taş kapların koşutunda, diğer taş âletlerden de gelmektedir. Buluntu durumlarına göre ölü armağanı ve gündelik gereksinimler için üretildikleri anlaşılan taş âletler; öğütme ve ezgi taşları, kesici ve delici âletler ile baltalardan oluşmaktadır. Baltalar, değişik taş türlerine işlenmiş olarak, boyutları bakımından farklılıklar içermektedirler. Orta kesimlerinde sap delikleri olan baltaların gömme armağanı olanları özenle şekillendirilmelerine karşın, mezarlardan bağımsız bulunanların çoğunluğu, daha kaba ve kullanımdan kaynaklanan aşınmalar içerir (Özkaya, San ve diğerleri, 2008, s. 358).

Klasik Dönemlerde Labrys = Çift Yüzlü Balta

Labrys, antik devirde daha çok dinsel törenlerde kullanılmış ya da adak eşyası olarak tanrılara sunulmuş olan çift yüzlü baltadır. M. Ö. II. binlerde Girit'te görülmekte olduğuna göre, labrys, Knossos Sarayı'nın zemin katında bulunduğu varsayılan Labyrinthos'la ilişkili olabilir. Yine bir Küçük Asya tanrısı olan Apollon Lairbenos'un da simgesi labrys, yani çift ağızlı baltadır (Anadolu, 1995, s. 225, 226).

Zeus Labraundos, Zeus'un Karia'daki yerel kùltlerinden biridir ve kùlt merkezi Labraunda'dadır. Bölgenin en önemli kùltlerinden biri olan Zeus Labraundos'un kabartmalar ve sikkeler üzerindeki betimlerinin yanı sıra bronz heykelciklerden oluşan az sayıdaki betiminden hareketle iki tipi olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ilkinde Zeus, sol elinde mızrak, sağ elinde labrys (çift yüzlü balta) tutmaktadır. Diğer tip ise Ephesos Artemis'i gibi arkaiktik şekilde cepheden betimlenmiştir ve bir elinde mızrak, diğer elinde çift yüzlü balta vardır (Büyükozer & G. Büyükozer, 2020, s. 73-75). Anadolu'nun daha eski inanışlarında boğa, doğurganlığı temsil ediyordu ve çift yüzlü baltayla birlikte Anadolu fırtına tanrısının ve "tanrı" taşıyan güneş tanrıçası Hepat'ın epitetlerinden biriydi. Karlsson, çift yüzlü balta taşıyan Tarhuntas'ın kùltünün Geç Klasik Dönem'de öncelik kazanmaya başlayan Zeus Labraundos ile özdeşleştiğini savunmaktadır (Büyükozer & G. Büyükozer, 2020, s. 76 ve 76 d.not 47). Lagina'da Zeus Labraundos ile ilişkilendirilebilecek tek veri Hekate Altarı'nın tavan kasetlerinden birisinde yer alan çift yüzlü balta betimidir. Labraunda'da sikkelerin ön yüzünde çift yüzlü balta, arkada Zeus Osogo / Zenoposeidon tasvir edilmiştir. Çift yüzlü balta, Hellenistik Dönem'den itibaren Zeus Labraundos'tan çok daha fazlasını ifade etmeye başlayarak, Kariyalıların dinini yansıtan bir obje haline gelmiştir. Başka bir örnek olarak, Aphrodisias yakınındaki Zeus Spaloxos'a adanmış çift yüzlü balta betimli bir altar da bulunmaktadır (Büyükozer & G. Büyükozer, 2020, s. 81 dip not 76).

Ege'de en erken Girit Arkhalokhori mağarasında, adak olarak sunulmuş çok sayıda çift yüzlü balta ele geçmiştir. Duvarlara kazınmış çift yüzlü balta figürleri saraylarda ve villalarda görülmektedir. Knossos sarayında bu tasvirler "çift yüzlü balta" salonunda kullanılmıştır. Minos kùltüründe riton ve boynuz ile birlikte bir kùlt nesnesi olarak kullanılması dini yönünü de vurgular. Hagia Triada lahdindeki tasvirlerin kurban sunma sahnesinde, kovalarla kurbanlık hayvan kanı her iki tarafında büyük çift yüzlü balta bulunan tekneye dökülür. Aynı lahit üzerinde, zeytin ağacı ve adak boynuzlarının kutsanması tasviri ile birlikte çift yüzlü balta sembolünün bulunması, dini amaçlı gücünü de göstermektedir (Erdan & Gür, 2020, s. 74, 75).

Hattice tabarna'dan Gelen Eski Türklerde İl-teber (İlin Teberi/İlin Yöneticisi) Unvanı Hakkında

İslamiyet öncesinde eski Türk unvanları arasında, İl-teber unvanı kitabelerde Uygur ve Karluk reislerinin unvanı olarak yer almaktadır (Donuk, 1978, s. 182). Hattice *tabarna*, eski Türklerde İl-teber olarak devam etmiş ve her ikisi de hükümdarlık unvanı olarak kullanılmıştır.

Eski Türk İl (el)'inin yani devletinin başında İl-teber denilen hükümdarlar bulunurdu (Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 43). Türklerin, Oğuzlar aracılığıyla Anadolu'ya taşıdığı teşkilat birimlerinden olan İl, El diye tanımlanmıştır. Konya'daki Türkiye Selçuklularının tarihe karışması sırasında, Batı Anadolu'da Salpakis denilen Sahil Emirleri, zamanla Türkmenleri etrafına topladı. Batı Anadolu Beylikleri de teşkilat ve tarihçiler tarafından "İl" adı altında beyliklerin temellerini atmışlardır. 1426'ya kadar kesin olarak Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve doğuda Germiyan Beylikleri de "İl" olarak tanımlanmıştır. Bu beyliklerle birlikte bağımsızlığını ilan eden Kayılardan Osmanlı Beyliği ortaya çıkmıştır. Osman Gazi, Tekfurlara veya Palaiologoslara karşı mücadele ederken, birçok kumandan, Bey'in tevcihi ile "İl sahibi" olmuşlardır. İl/El kelimesinin çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bu kelime kavim, memleket, halk, devlet ve barış anlamlarında kullanılmıştır. Yine İl kelimesi

Türkçede “hükümdar” anlamında görülmektedir ki, bu kelime ile ilgili olarak birçok unvan ve adlar da türetilmiştir. İl/Devlet eski Türk cemiyetinde siyasi teşkilatlanmanın en üst kademesini teşkil eden bir kelime idi. İl/El kelimesinin Divan’ü-Lügati’t-Türk’te vilayet, bölge anlamında kullanıldığı görülmektedir (Toksoy, 2019, s. 223).

Kök-Türk Bengü taşlarında sık sık işaret edilen bir terim olan “İl” terimi devlet anlamında kullanılmıştır. Bir devletin veya belirli bir bölgenin idaresinden sorumlu kişi anlamında İlig, Karluk, Uygur ve Az boylarının başbuğlarına verilen İl-teber gibi unvanlar İl kelimesiyle ilgilidir (Toksoy, 2019, s. 226).

İtil Bulgar Devleti tipik bir Ortaçağ Türk-İslam devleti yapısındaydı. Devletin başında İl-teber bulunmaktaydı. Bulgar hükümdarlarının İlteber unvanını kullandıkları İbn Fadlan’dan öğrenilmektedir. Kovalevsky, İbn Fadlan’ın notlarını tercüme ettiği, yorumladığı ve araştırdığı bütün yayınlarında Bulgar hükümdarının adıyla beraber zikredilen “B.l.t.var” kelimelerinin, Bulgar hükümdarının lakabı olarak “Yıltavar” şeklinde okunması gerektiğini belirtmiştir. Çağdaş araştırmacılar da Yıltavar’ı ülkeyi yöneten “İl-teber” olarak okuma eğilimindedirler. Türk idare sisteminde kökeni çok eskilere dayanan bir unvan olarak İtil Bulgar Devleti’nin kurucusu Almuş’un da kullandığı anlaşılan Yıltavar=İl-teber kelimesine Orhun anıtlarında da rastlanılmaktadır. Kül-Tegin kitabesinde (732 yılı) şöyle yazılmaktadır: “Az İlteberig tutdı” (Az İlteberini tuttu). Ayrıca bu kitabenin sonunda Kül-Tegin’in cenaze merasimine gelen ve mezar anıtının hazırlanması için taş kesimcilerini yanlarında getiren Türk boylarının beyleri de “Toygun” ve “İl-teber” olarak adlandırılmıştı (Koç, 2010, s. 212).

Hazarlara da Gök-Türklerden geçmiş olma ihtimali yüksektir. Zira Hazar Kağanlığı’nın vasallığı altında bulunan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Kuzey Kafkasya’daki Hun Krallığı’nın başında bulunan Alp-İltiver’den kaynaklar bahsetmektedir. Sonuç olarak Bulgar hükümdarları kuruluş döneminde Hazar Kağanlığı’nın vasalet yöneticileri olarak Türk devlet geleneği paralelinde “İl-teber” unvanını kullanıyorlardı. Fakat 922 yılında İslamiyetin resmi olarak kabul edilmesinden sonra İslam Halifesi’ne bağlı Müslüman hükümdarlar olarak Bulgar yöneticileri “emir” unvanını da kullanmaya başlamışlardır (Koç, 2010, s. 213).

Eski Türk devletlerinde siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler bulunmaktaydı. Kağanlar devlete ait işlerdeki kararları tek başına almazlardı. Bu meclislere toy, kengeş, ternek ve kurultay gibi adlar verilmekteydi. Başta hatun ve şad olmak üzere “yabgu, il-teber, tigin, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan” gibi askerî ve idari yüksek görevliler, devlet meclisinin tabii üyeleri idi (Paydaş, 2021, s. 262). Hatun da hem hükümdarın eşi hem de veliahtların annesi olmasından dolayı, özel bir yere sahipti. Hatun’un adı hükümdarla birlikte anılırdı (Durmuş, 2019, s. 31).

Erkin denen Uygur beyleri Göktürk Devleti’ne bağlı iken Göktürk Devleti 630’da Çin hakimiyetine girince Uygurlar bağımsız bir devlet oldular ve beyleri de İl-teber adını aldı (Güngör, 1996, s. 43). Gök Türk Devleti idarî hiyerarşisinde Yabgu, Şad ve Tigin’den sonra, Tudun’dan önce olmak üzere dördüncü sırada “İl-teber” gelmektedir. “İl-teber” görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir unvandır. Gök Türk Devleti döneminde İl-teberler tabii hükümdarlar olup, bu unvanı kağandan almışlardır. Batı Gök Türklerde Yabgu Kağan, Batı ülkelerindeki (Türkistan) şehir devletlerini yöneten hükümdarların hepsine “İl-teber” unvanı vererek onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülüklerini ve gönderdikleri vergileri denetlemek amacıyla bölgeye bir Tudun göndermiştir. Çin kaynaklarından Gök Türklerde hanedan üyelerinin de “İl-teber” unvanını taşıyabildikleri ve İl-teberlerin ordu komutanlığı yapabildiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. İl-teberlerin elçilik yaptıklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Kitabelerde Uygur, Karluk ve Az reislerinin unvanı olarak kullanılan “İl-teber”, “hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci” anlamına gelmektedir. Bu unvan Bayırkular, Kırgızlar, Tatabılar, Soğdlular ile birlikte aynı zamanda Dokuz Oğuz konfederasyonuna mensup bir Uygur topluluğunun ve Batıda Hazar kağanlığının hakimiyeti altında bulunan Volga Bulgarlarının başbuğları tarafından da kullanılmıştır (Odabaşı, 2019, s. 182, 183).

İslâmiyet’ten önceki Türk devletlerinde han, hakan, kağan, tanhü, şanyü, ve il-teber gibi çok çeşitli unvanlar alan hükümdarların alâmetleri arasında; örgin (taht), otağ (hakan çadırı), tuğ (sancak), kotuz (sorguç) ile birlikte davul da bulunuyordu (Pirgon, 2021, s. 126, 127).

Osmanlı Devlet Armasında Teber

Geç bir devirde ortaya çıkan Osmanlı Devlet Arması, batılı bir anlayışla düzenlenmiş ve II. Mahmud ile özellikle II. Abdülhamid zamanında değişikliklere uğrayarak yoğun bir biçimde kullanılmıştır. Son şeklinde, geleneksel ve modern silahların ağırlıklı olduğu militarist göndermeler yanında hukuk ve adaleti öne çıkaran gösterişli, ilgi çekici; güç ve kadim kelimeleri ile tarif edilebilecek bir armadır (Akay, 2012, s. 7). Bu armada da çift ağızlı teber yer almaktadır (bk. Resim 3).

Anadolu’da Derviş Çeyizi Olarak ve Camilerde Teber

1900’lerde yapılmış Sivas-Ulaş Acıyurt Camisinde bulunan sembolik tasvirlerden biri de teberdir. Teber, Osmanlı ordusunda üst düzey görevliler tarafından bir üstünlük sembolü olarak kullanılan bir silahtır. Teber aynı zamanda uzun saplı, başı demir temrenli bir derviş çeyizidir. Ağzı, sapının en üst ucunda, çift veya tek yüzlü keskin bir alettir. Dervişlere mürşitleri tarafından seyahat izni verildiğinde tekbir ve gülbanklar okunarak seyahati sırasında karşısına çıkacak hayvan ve haşeratları öldürmek veya kendisini korumak için teber verilmiştir. Bu bağlamda teberin tarikat mensuplarınca kullanılan sembolik bir değeri de bulunmaktadır. Bir silah ve aynı zamanda tarikat çeyizi olan teber ise 18. yüzyıldan sonra mimari ve diğer el sanatlarında sıklıkla kullanılan motiflerden biri olmuştur. Merzifon Kara Mustafa Paşa Camisi şadırvanı (1875), Denizli Baklan Boğaziçi Eski Camisi (18. yüzyılın sanları), Denizli Akköy Belenardıç Köyü Camisi (18-19. yüzyıl), Yozgat Başçavuş Camisi (19. yüzyılın başları) ile Afyon Dazkırı İdris Köy Camisi (1902- 1913) teber tasviri bulunan örneklerden bazılarıdır. Ahıska bölgesindeki camilerden ise Adigeni bölgesinde yer alan Nakurdev Köyü Camisi’nde (1918-1919) teber motifi tespit edilmiştir (Yazar-Çelemoğlu, 2020, s. 671). Teber aynı zamanda dervişlerin bir asker olduğunun simgesidir; nefisle mücadeleye soyunan her derviş birer asker hükmünde olup yanlarında taşıdıkları teber ile de bu hali göstermiş olurlar (Hacı Bektaş-ı Veli’nin Yolunda, 2021, s. 68). Yukarıda adları geçen camilerdeki teber motifleri sıra üzerine yapılmışlardır. Acıyurt Camisi’nin bezemesinde karşılaşılan diğer bir grup bezeme ögesi sembolik motiflerdir. Caminin güneybatı sütun başlığının batı yüzünde Zülfikar ile teber motifi yer almaktadır. Başlığın üst orta kısmına vazo içerisinde çiçek motifi, vazunun sağına zincirlerle vazoya asılmış Zülfikar, soluna ise teber motifi işlenmiştir. Acıyurt Camisi’ndeki teber motifi, Zülfikar tasviriyle birlikte aynı başlıkta karşılıklı yer almaktadır. Bu nedenle teber, simetri ve kompozisyon zenginliği sağlamanın yanı sıra Zülfikarla verilmek istenen güç ve kahramanlık sembolizmini güçlendiren bir unsur olarak kullanılmış olmalıdır. Yapının bezemeleri arasında yer alan Zülfikar ve teber gibi motifler bir kahramanlık ve Müslümanlık sembolü olarak Anadolu’nun yanı sıra Ahıska bölgesindeki camilerde de tespit edilmektedir (Yazar-Çelemoğlu, 2020, s. 669, 672).

Hacı Bektaş Müzesinde bulunan yarım ay biçiminde demirden yapılmış bir nevi vurucu-kırcı alet olan teberin, Türk silahları içinde önemli bir yeri vardır. Teberin tarihi, kitabesine göre Miladi 1767/1768’dir (Resim 4). Bir tür balta olan bu alet, gerek Osmanlı saray teşkilatı içinde Teberdaran denilen saray hizmetkârlarının kullandığı bir alet olması ve gerekse dervişlerin taşıdıkları sembolik karakteri belirgin bir tekke eşyası olmasıyla Türk kültür tarihindeki yeri daha da artar. Bu teber üzerindeki aslan, tek boynuzlu at (unicorn) ve geyik figürleri, tarikat eşyalarında görülen hayvan figürleri ile değerlendirilir. Teber, asa ve keşkül Bektaşilerin üçlü sembolü olarak kabul edilmektedir. Bu hayvan figürlü teber, silahtan ziyade, ayinlerde sembol karakterinde kullanılan özel bir teberdir (Yetkin, 1981, s. 178-181).

Coğrafya İsmi Olarak Teber

İran’ın kuzeyinde, Taberistan ve Mâzenderan olarak isimlendirilen coğrafya yer almaktadır. Dağlık ve düz olmak üzere iki farklı yüzey şekline sahip olan bölge, 13. yüzyıla kadar Taberistan sonraki dönemde de Mâzenderân olarak ifade edilmiştir. Taberistan olarak ifade edilen bölge, bazı kaynaklarda Tapur olarak geçmektedir. Farsçada Teber adıyla karşımıza çıkan kelimenin odun, ağaç kesme ve balta anlamlarına gelmesi Taberistan’ın yoğun ormanlık alanlara sahip olmasıyla açıklanmaktadır. Taber+istan sözcüklerinin birleşiminden oluşan kelime -istan ekiyle Taberlerin yaşadığı yer anlamını ihtiva etmekte olup, Teberin balta anlamında olduğu göz önüne alındığında balta kullananların ülkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Teber kelimesi sadece balta ve odun anlamlarıyla sınırlı kalmamış yerel ağızlarda dağ anlamında da kullanılmıştır. Sasaniler zamanında bölgede ele geçirilen sikkelere bakıldığında da Tapuristan ifadesi göze çarpmakta olup bölgenin bir dönem bu adla ifade edildiği anlaşılmaktadır (Coşkun, 2019, s. 197, 198).

“Balta” adının geçtiği coğrafi isimlerden, Sivas İli, Şarkışla İlçesi, Baltalar Köyünde 500 m. kadar doğusundaki sırtlar üzerinde Baltalar Kalesinde, Eski Tunç Çağı ve Ortaçağa tarihlenen seramikler ele geçirilmiştir (Ökse, 2000, s. 12). Ayrıca Adana-Saimbeyli Tapan adı verilen bölgenin, balta, bıçak ve demir-çelik aletler yapılmasıyla ünlü olduğu bilinmektedir (bu bilgi için Prof.Dr. Sadık Dinçer’e teşekkür ederim).

Abdal/Teberlerin Konuştuğu Teber Dili

Bunların yanında Anadolu’nun çeşitli yerlerinde yaşayan Abdallar, kendilerine Abdal ya da Teber; konuştukları gizli dile de Teber dili derler. Teber kelimesi ise, Teber dilinde davul ve abdal anlamında kullanılıyor.

Ayrıca Derleme Sözlüğündeki şu anlamları da yer almaktadır: teber, tepir: buğday, bulgur vb. tahılları elemeye yarayan ağaçtan yapılmış büyük elek. Kırşehir Bağbaşı Mahallesi Abdallarının gizli dili olan, “Teber dili”nde su anlamındaki kelimeler şöyle belirtilmiştir: *vatur*, *av*, *avke* (Sarıkaya-Seyfeli, 2004, s. 249, 254, 266; Ünal, 2016, s. 829). Su anlamına gelen *vatur* kelimesinin, Hititçedeki yine su anlamındaki *watar-* kelimesiyle benzerliği dikkat çekicidir. Sarıkaya-Seyfeli 2004: 268’de “*vatur*” kelimesinin İngilizceden alınmış gibi görüldüğüne değinmiştir; fakat Anadolu’nun eski dillerinden olan Hititçeden alınmış olması daha mantıklıdır, zira Orta Anadolu’daki Abdalların Hititlerle aynı nüfus sahasında yaşamlarına devam ediyor olmaları bizi bu sonuca götürüyor. Burada, Anadolu’nun bugün “ölü” diye tabir edilen eski dillerinin bilinmesinin ne kadar önem arz ettiğini belirtmek gerekiyor. Söz konusu Anadolu’nun eski dillerinin, dil bilimcilerin hepsi için gerekli olduğu aşikârdır.

Sikkeler Üzerinde Labarum (Sancak)

Demirel Gökalp (2009) 30-31’de labarum hakkında şunları belirtmektedir: Labarum, üzerine kristogram işlenmiş askeri sancaktır. M.S. 311’deki Milvia köprüsü savaşı öncesinde, I. Konstantinus, kendi ordusunda çok sayıda bulunan Hristiyan askerlerin ve savaşaacağı karşı orduda bulunan Hristiyan askerlerin sempatisini kazanmak için bir Hristiyan sembolünü ordu sembolü olarak sancaklarda kullanmaya izin verir. Bu sembol Milvia köprüsü savaşında Konstantinus askerleri tarafından kalkanlarına boyanır ve lejyon sancağına işlenir. Kayserili Eusebius, labarumu üzerinde haç tasviri bulunan Hristiyan askeri sancağı olarak tarif etmiştir. Sonuçta uzun bir kargının ucunda üzerinde haç olan bir sancak biçimlenmiştir. Labarum, I. Romanos sikkelerinde bir asa formundadır. Sikke üzerinde sadece bir imparator büstü ile betimlendiğinde labarum imparator tarafından dikey tutulur ve imparator eli sancağın altındadır. Labarum 11. yüzyıl sikkelerinde ayakta betimlenen imparatorlarının da değişmez objesidir. Theophilos’dan VII. Konstantinos’a kadar sancakta sabit ya da noktalı haç ve “X” yer alır.

Parlar, 2012: 2485’de, Ortaçağda Anadolu’da hüküm süren beyliklerin sikkelerinde “labarum” bulunduğunu anlatmaktadır: “Avlanma sahnelerinde Türk geleneği olarak at üzerinde geriye dönerek ok atma figürlü sikkeler yer almakta, diğer motifler ise silahlardır ki, bunlar da balta, hançer, kılıç, olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca üç çatallı alem-silahlar, müşterek sikkelerde haç, hale, labarum görülmektedir. Labarum Bizans sanatında İsa’nın monogramı bir sancak, alem olarak betimlenmektedir.”

Kadim Altay Geleneğinde Alabarım

Adji 2020: 26’da alabarım için şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Sancak Altay’da eskiden beri vardı. Her kabile “tuğ” denilen bir alamete sahipti (“ruh” sözcüğü Rus diline buradan geçmiştir). Onu hâlâ “horug” ve “alabarım” olarak adlandırırlar. Bunlar yine “koruyucu”, “kötü ruhları yok edici” anlamında Türkçe sözcüklerdir. Gerçekten kadim Altay geleneğine göre bayrakta ailenin ruhu yaşar. Bu yüzden Türklerde bayrağın eğik durması ayıp, onu yere düşürmek ise büyük felaket sayılırdı.” Bu paragrafta görüldüğü gibi tuğ kelimesi aynı zamanda “alabarım” olarak adlandırılmakta ve Hattice *labarna* ile oldukça benzer olması dikkatlerden kaçmamaktadır.

Teber Asa Kullanımı

Ordu İlinin, Ulubey İlçesi, Yukarı Kızılın Köyünde, yaptığı nacaklarla nacağı kültürel unsur haline getiren Kabacoğolu Harun Usta, köyde nacak alışkanlığının kendisinden önce de var olduğunu, ustasından öğrendiği motif ve işlemeleri nacağa işleyerek geleneği devam ettirdiğini belirtmektedir. (Eren, 2019, s. 143, 144), (Resim 5). Kızılören Köyünde en eski nacak örneği olan (M.S. 1800) çift yüzlü baltanın "Teber Asa" adı ile anılması bize şunu göstermektedir: Hattice tabar kelimesi “teber” olarak halen yaşamakta ve asa ile birlikte kullanılması da Hitit krallık amblemi olan baltanın 3650 yıllık tezahürüdür

SONUÇ

Anadolulu bir kelime olan Hattice *t/labarna*’nın Kayseri-Kültepe’den ele geçen tabletlerde, M.Ö. 1800’lü yıllardan itibaren özel isimlerde kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra Eski Hitit Çağında krala Labarna / Tabarna ismi, krala isim verme (I. Labarna, I. Hattuşili (=II. Labarna)) geleneği şeklinde devam etmiştir. *labarna-tabarna*- Hitit krallarının unvanı olarak kral, hükümdar anlamında kullanılmıştır. Sumerce’de TAB kelimesinden (çift, ikili, çiftlemek, iki parçalı) türetildiğini düşündüğümüz *t/labarna*’nın ilk hecesinde çift, ikili anlamının bulunduğu aşikârdır. Derleme Sözlüğünde *tabar* “kısa saplı küçük odun baltası, nacak” anlamlarında yer almaktadır ve *tap, tapa* “güç” anlamının Hititlerin başkentinin bulunduğu Çorum’da derlenmiş olması ayrıca önem taşımaktadır.

Tabarna/Labarna unvanı sadece "Hatti ülkesinin büyük kralı" için kullanılırdı ve Hitit krallığının kullandığı amblem, gücün de sembolü olan baltadır. KILAM (pazar yeri) bayramı töreni boyunca, krallığın simgesi olarak bazen demir balta ve demir mızrağın krallığın simgesi olarak kralla beraber geçtiği görülmektedir. Böylece balta ve mızrağın "krallığın simgelerini" ifade ettiği belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Gerek Mezopotamya gerekse Anadolu'da kabartmalarda, heykel tasvirlerinde hükümdarlık sembolü olarak balta veya çift başlı baltalar yer almaktadır. Güney Avrupa, Ortadoğu ve Hindistan'a kadar uzanan bölgede iktidarların bilinen silahı ve sembolü olarak iki balta veya tek saplı çift balta karşımıza çıkmaktadır.

Çift ağızlı baltanın Anadolu'daki en erken örneklerinden biri Karataş Semayük'ün İlk Tunç Çağ III'e tarihlendirilen gümüşten yapılmış minyatür çift ağızlı baltadır. Yassı teber görünümüne baltaların ilk örneği de, M.Ö. 2300-2100'e tarihlenen Ahlatlıbel'de bir kadına ait taş sandık mezarda ele geçmiştir. Ayrıca labrys'un (çift ağızlı balta), antik devirde dinsel törenlerde kullanıldığını ya da adak eşyası olarak tanrılara sunulduğunu görüyoruz. Labraunda'da sikkelerin ön yüzünde çift yüzlü balta tasvir edilmiştir. Osmanlı devlet armasında da çift yüzlü teber yer almaktadır.

İslamiyet öncesinde eski Türk unvanları arasında, İl-teber unvanı kitabelerde Uygur ve Karluk reislerinin unvanı olarak yer almaktadır. Türk idare sisteminde kökeni çok eskilere dayanan bir unvan olarak Yıltıvar = İl-teber kelimesine Orhun anıtlarında da rastlanmaktadır.

Ortaçağda Anadolu'da hüküm süren beyliklerin sikkelerinde "labarum" (sancak) bulunmaktadır. Sancağın Altay'da eskiden beri bulunduğu, her kabilenin tuğ denilen alamete sahip olduğu, bunun da alabarım olarak adlandırılması tesadüf değildir. Bütün bunlar, Hattice t/labarna'nın hükümdarlık gücünün simgesi olarak Hitit'ten Eski Türklere kadar devam eden tarihsel yolculuğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Teberin, gerek Osmanlı saray teşkilatı içinde Teberdar denilen saray hizmetkârlarının kullandığı bir alet olması ve gerekse dervişlerin taşıdıkları sembolik karakteri belirgin bir tekke eşyası olmasıyla Türk kültür tarihindeki yeri daha da artar. İran'ın kuzeyinde, Taberistan (Tapur) olarak isimlendirilen coğrafya adında yer almaktadır. Hatta Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan Abdallar veya Teberler, konuştukları gizli dile de Teber dili derler.

Bütün bunlar, Anadolu topraklarında gelenek-göreneklerde olduğu gibi sözcüklerde de aktarımın sürekliliğini göstermekte⁴ ve t/labarna'dan gelen İl-teber de, tabar/teber'in 3800 yıllık gelenekselliğini bizlere sunmaktadır. Sakladığı kadim kültürlerle bizleri kendisine hayran bırakan Anadolu topraklarına teşekkürlerimle...

KAYNAKLAR

Adji, M. (2020). *Türklerin saklı tarihi*, Çeviren R.Tümer. Kaynak Yayınları.

Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde kut ve töre bağlamında hükümdarlığın hududları. *Tarih Dergisi* 71(1), 29-50.

Akay, T. (2012). Osmanlı devletinde arma-i Osmânî ve Tuğrâ-yî Hümâyûnun alâmet-i farika olarak kullanımı. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9, 1-15.

Akdoğan, R. (2021). Hititçe ile "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"ndeki benzer kelimeler üzerine II. *KUBABA Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, 30, 7-19.

Akdoğan, R. & Şimşek, Ö. (2019). Hititçe İle "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü"ndeki benzer kelimeler üzerine. *KUBABA Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi*, 28, 15-26.

Anadolu, M.U. (1995). Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos'un simgesi olarak Labrys. *Arkeoloji Dergisi* 3, 225-226.

Atalay, B. (2018). *Kaşgarlı Mahmud Divanü Lugât-it Türk* (Dizin) cilt IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları 524.

⁴ Konuyla ilgili bk. Akdoğan-Şimşek 2019, s. 15-24 ve Akdoğan, 2021, s. 7-15.

- Aydın, N. (2013). *Büyük Sümerce sözlük*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 1095.
- Beran, T. (1958). Glyptische Funde, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 91, 48-56.
- Bıkkinin, İ. (2002). İngilizcedeki Türkçe kökenli sözcükler. *Türkler*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, 1292-1306.
- Black, J. & George, A. & Postgate, N. (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, K. Hecker, W. Sommerfeld (eds.), SANTAG Band 5, Wiesbaden.
- Büyüközer, A. & Büyüközer, Z.G. (2020). Lagina Hekata kutsal alanı'nda bulunan bronz bir heykelciğin ikonografisi üzerine değerlendirme. *Lycus Dergisi* 1, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Süreli Yayını, 70-86.
- Cammarosano, M. (2018). *Hittite Local Cults*, Writings From The Ancient World Series, Number 40, Atlanta.
- Coşkun, D. (2019). Taberistan ve Mâzenderân adları üzerine bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12(64), 197-201.
- Çetin, A. (2015a). Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğunun Heraldik görüntüsü 'Heraldıko Prikajuvanena Osmanskata Imperiyavo Evropa' (Ruşçadan çeviri/translation from Russian). *Art-Sanat* 4, 175-204.
- Çetin, C. (2015b). Isparta Müzesi'ne ait bir grup tunç silah. *Olba* 23, 111-151.
- Darga, M.A. (1992). *Hittit sanatı*. Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 56.
- de Martino, S. (2003). Annali e Res Gestae Antico Ittiti, *Studia Mediterranea* 12, Pavia.
- Demirel Gökçalp, Z. (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans sikkeleri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları no: 35.
- Derleme Sözlüğü (1963). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü (1978). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Cilt X, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü (1982). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*. Cilt XII, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2002). Kağanlar ve armağanlar. *Türkler*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları 363-377.
- Doğan-Salar, N. (2006). *İkiztepe İlk Tunç çağı mezarlık buluntularının sosyokültürel açıdan değerlendirilmesi*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Donuk, A. (1978). *Eski Türklerde devlet ve teşkilatı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Durmuş, İ. (2019). Bilge Tonyukuk. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3(1), 29-45.
- Duru, R. (2008). *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin altın yılı*. Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü 4.
- Erdan & Gür, (2020). Tisna'da Bir sunu çukuru içerisinde bulunan çift ağızlı Balta (Labrys)/kelebek sembolleri hakkında. *Anadolu Araştırmaları* 23, 71-89.

- Eren, M. (2019). Ordu'da Nacak, Nacakçılık ve Nacakçılar, *9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Yayınları 387, 141-150.
- Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen der Hethitischer Wörter*, Heidelberg.
- Goetze, A. (1954). The linguistik continuity of anatolia as shown by its proper names. *Journal of Cuneiform Studies* 8, 74-81.
- Görke, S. (2010). *Das Ritual der Aštu (CTH 490)*, Culture and History of the Ancient Near East Vol. 40, E.Frahm, W.R.Garr, B.Halpern, T.J.van den Hot, I.J.Winter (eds.), Lieden-Boston.
- Groddek, D. (2002). *Hethitische Texte in Transkription KUB 55*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie 4, Dresden.
- Güngör, E. (1996). *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat.
- Gür, B. (2018). Girit'in arkeolojik mirası ve söylencesel geçmişinde Minos kültürü. *Arkeoloji ve Sanat* 157, 9-24.
- Güterbock, H.G. (1943). Eti Tanrı adları ile Tanrı tasvirleri. *Belleten* 26, 273-293.
- Haas, V. (1982). *Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen. Riten, Kulte, und Mythen*, Kulturgeschichte der Antiken Welt 10, Mainz am Rhein.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, der Nahe und Mittlere Osten, fünfzehnter Band, Leiden-New York- Köln.
- Hacı Bektaş-ı Veli'nin Yolunda (2021), *Galata Mevlevihânesi müzesi koleksiyonundaki ektâşilikle ilgili eserler*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Herodotos, (1973). *Herodot tarihi* (çev. M.Ökmen). Yunanca Asliyle Karşılaştıran ve Sunan A. Erhat, Remzi Kitabevi.
- Hutter, M. (2007). Zum Ritual des Zarpıya, Fynktion und Einbettung in die religiösen Traditionen Anatoliens, VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 settembre 2005, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 49, Parte I, 399-406.
- Kabaağaç, S. & Alova, E. (1995). *Latince/Türkçe sözlük*. Sosyal Yayınlar.
- Karakaş, S. (2014). Türk tarihinde bir otorite tipi: Kagan, *History Studies International Journal of Hitory*, 6(4), 57-70.
- Kıymet, K. (2021). Anadolu'da MÖ 2. binde üretilen çivi yazılı ve hiyeroglifli madeni eserler. *OANNES, Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(1), 189-233.
- Klengel, H. (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik der Nahe und Mittlere Osten, Band 34, Leiden-Boston-Köln.
- Kocasavaş, Y. (2002). Gök Tanrı inancı. *Türkler*, cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, 578-584.
- Koç, D. (2010). *Rus kaynaklarına göre ilk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar devleti* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi].

- Laroche, E. (1959). *Dictionaire de la Langue Louvite*, Paris.
- Neu, E. (1974). *Der Anitta Text*, Studien zu den Boğazköy-Texten 18, Wiesbaden.
- Miller, J. (2004). *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, Studien zu den Boğazköy-Texten 46, Wiesbaden.
- Odabaşı, Z. (2019). Türk devletlerinde kullanılan idari ünvanlar. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5(9), 165-192.
- Otten, H. (1958). Keilschrifttexte, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin* 91, 73-84.
- Ökse, A.T. (2000). Sivas İli 1998 yüzey araştırması. *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 24-28 Mayıs 1999*, 2. cilt, Ankara, 11-24.
- Özkaya, V. & San, O. & Barın, G. & Coşkun, A. & Aksoy, M. & Şahin, F.S. (2008). Körtik Tepe 2006 kazısı. *29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 28 Mayıs-1 Haziran 2007*, 1. cilt, Ankara, 351-370.
- Özsait, M. (2000). Göller bölgesi yüzey araştırması ve Harmanören kazısı. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (ed. O.Belli), Ankara, 147-153.
- Öztan, A. & Açıkgöz, F. & Arbuckle, B.S. (2009). 2007 yılı Köşk Höyük kazıları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 26-30 Mayıs 2008*, 3. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler genel Müdürlüğü, Ankara, 311-328.
- Parlar, G. (2012). Ortaçağda Anadolu'da hüküm süren beyliklerin sikkelerinin karakteristik özellikleri. *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15.09.2007*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları 14/5, Ankara, 2481-2490.
- Paydaş, K. (2021). Timurlular ve Ak-koyunlu, Kara-koyunlu Türkmenlerinde Kengeş Meclisi. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(6), 261-268.
- Pirgon, Y. (2021). İslamiyet Öncesi Türklerde askeri müzik. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4(1), 121-134.
- Poruciuc, A. (2016). Axes and Arrows - From Symbolic Things To Sings, *Mankind Quarterly* 56/4, 535-545.
- Salvini, M. (1993). Un documento del re ittita Ammuna, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 32, 85- 89.
- Sarı, D. (2012). İlk Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağında Batı Anadolu'nun kültürel ve siyasal gelişimi. *MASROP E-Dergi* 7, 112-249.
- Sarıkaya, M. & Seyfeli, M. (2004). Kırşehir Abdal/Teber Dili ve Anadolu, Azerbaycan, Özbekistan gizli dilleriyle ilgisi. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 15, 243-278.
- Savaş, S.O. (2014). Silahlar: Hitit Tanrılarının ve krallarının gücü II. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5(2), 227-253.
- Singer, I. (1984). *The Hittite KI.LAM Festival*, Part Two, Studien zu den Boğazköy-Texten 28, Wiesbaden.
- van den Hout, Th. (2009). Reflections on the Origins and Development of the Hittite Tablet Collections in Hattuša and Their Consequences for the Rise of Hittite Literacy. *Studia Asiana* 5, 71-96.

- von Soden, W. (1981). *Akkadisches Handwörterbuch*, Band III, Wiesbaden.
- von Walter, S. (2014). Sumerische Glossare und Indizes, Belegsammlung, Version 1.1 (Belegsammlung (4.064 Seiten; 13,2 MB)
- Soysal, O. (2004). *Hattischer Wortschatz, in hethitischer Textüberlieferung*, Handbuch der Orientalistik 74, Leiden/Boston.
- Soysal, O. (2005). On The Origin Of The Royal Title *TABARNA / LABARNA*, *Anatolica* 31, 189-209.
- Thureau-Dangin, F. (1907). *Die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften*, Vorderasiatische Bibliothek 1/1, Leipzig.
- Tischler, J. (1988). Labarna, in: *Documentum Asiae Minoris Antiquae, Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, E.Neu-Chr.Rüster (eds.), Wiesbaden, 347-358.
- Tischler, J. (1991). *Hethitisches Etymologisches Glossar*, Teil III, Lief. 8, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Band 20, Innsbruck.
- Tischler, J. (2008). *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*, Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 128, Innsbruck.
- Toksoy, A. (2019). Batı Karadeniz'de Orhan Bey zamanında "İl" yapılanması, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu-V, 9-10-11 Mart 2018*, (eds. H.Selvi, İ.Şirin, M.B.Çelik, A.Yeşildal, R.Narin), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları No:47,Kocaeli, 223-227.
- Turgut, M. (2016). İbrahim Hakkı Konyalı'nın çalışmalarında geçen mitolojik efsaneler. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 36, 59-69.
- Tüfekçi Sivas, T. & Sivas, H. (2005). 2003 yılı Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar illeri yüzey araştırması. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, 24-28 Mayıs 2004 Konya*, Ankara, 285-298.
- Ünal, A. (1998). "Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin!" –İple tavana tırmanan Hitit mimarının cambazlıkları. 34. *Uluslararası Assirioloji Kongresi 6-10/7/1987*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 26. Dizi, Sayı 3, Ankara, 39-46.
- Ünal, A. (2014). *Puduhepa ve Zamani*. Hitit Üniversitesi Rektörlüğü Yayını.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük, Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi yazısı Luvicesi ve Palaca sözcük listeleriyle birlikte*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2019). *Hititçe Dilbilgisi, Çivi Yazısı İşaret Listesi ve Çok Sayıda Okuma Parçalarıyla Birlikte*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Wegner, I. (1995). *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler*, Band 3-1, Teil I, Roma.
- Yazar, T. & Çelemoğlu, Ş. (2020). Sivas-Ulaş Acıyurt camisi ve bezemeleri. *Sanat Tarihi Dergisi* 29 (2), 635-677.

Yener, K.A. (2009). Alalakh (Aççana) Höyük 2007 Çalışmaları. 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 26-30 Mayıs 2008, 3. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler genel Müdürlüğü, Ankara, 285-296.

Yetkin, Ş. (1981). Hacı Bektaş tekkesi müzesinde bulunan figürlü Teber. *Sanat Tarihi Yıllığı* 11, 177-190.

Yıldırım, T. (2011). Resuloğlu mezarlığında ele geçen bir grup sap delikli balta. *Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimleri, Önder Bilgi'ye Armağan Yazılar* (eds. A.Öztan, Ş.Dönmez), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

İnternet Kaynakları

Fuscagni, F., (ed.), [hethiter.net/CTH 458.10.1\(2012sqq.\)](http://hethiter.net/CTH458.10.1(2012sqq.)) (Erişim Tarihi: 03.04.2021)

Görke, S., (ed.), [hethiter.net/CTH414.1\(2011sqq.\)](http://hethiter.net/CTH414.1(2011sqq.)) (Erişim Tarihi 04.04.2021)

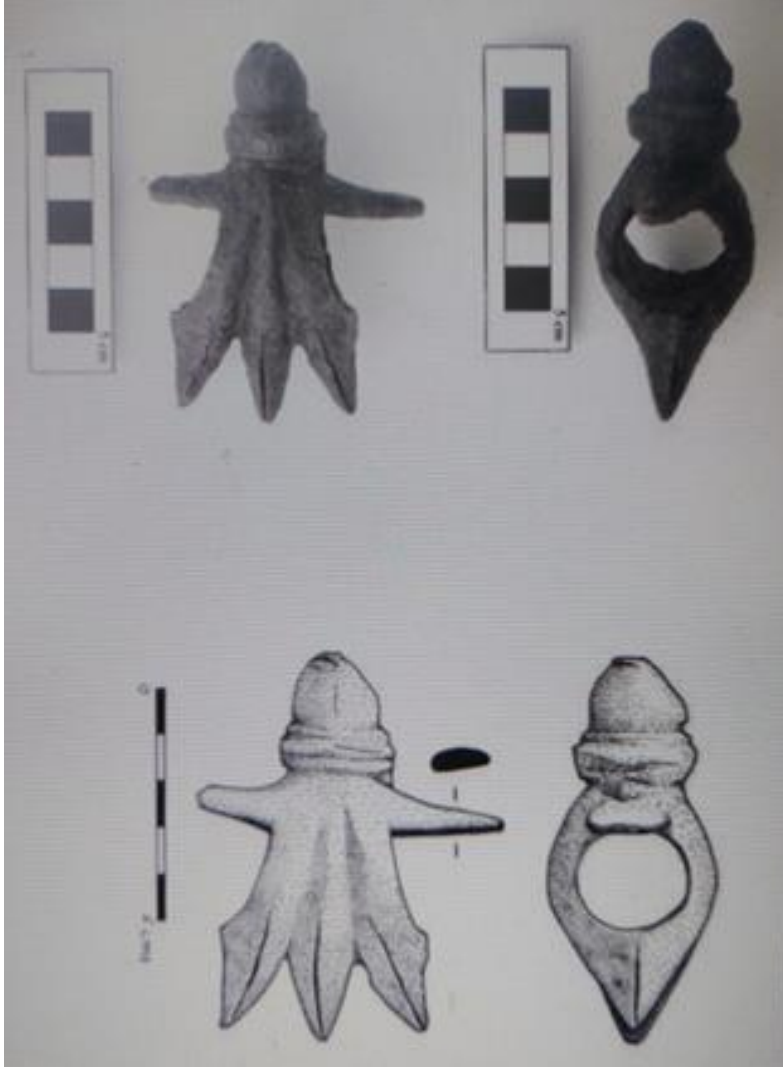
Torri, G., Corti, C., (ed.), [hethiter.net/CTH 725 \(2011sqq.\)](http://hethiter.net/CTH725(2011sqq.)) (Erişim Tarihi: 10.04.2021)

Görke, S., (ed.) [hethiter.net/CTH 757 \(2008sqq.\)](http://hethiter.net/CTH757(2008sqq.)) (Erişim Tarihi: 28.05.2021)

<http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html> (Erişim Tarihi: 13.06.2021)

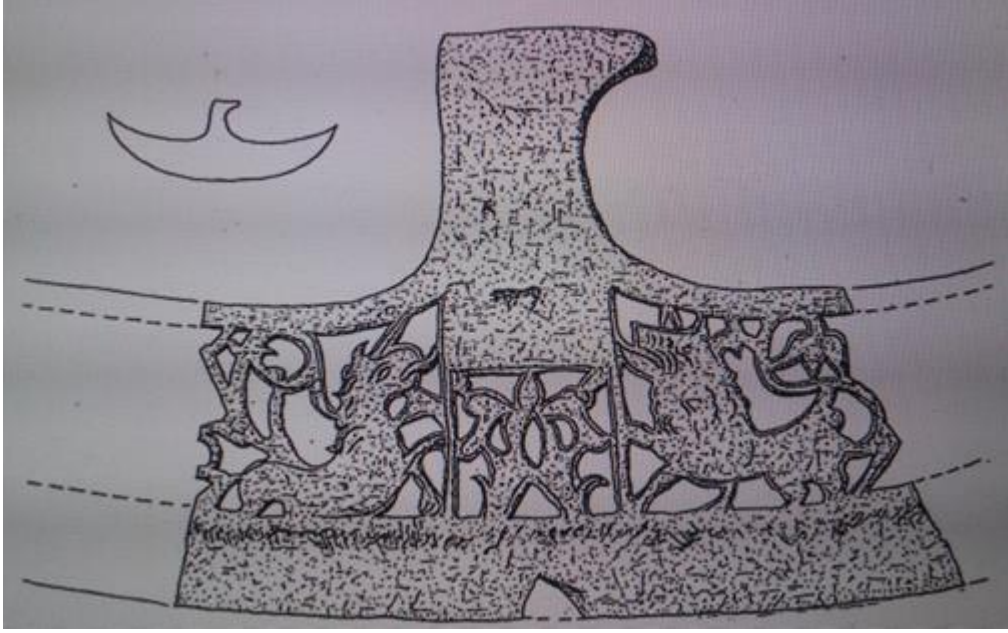
Resim 1. Sivas-Şarkışla'dan namlusu teber ağızlı olan tören baltası, Hitit Büyük Krallık Çağı
(Darga, 1992, s. 108)

Resim 2: Hatay-Alalah Höyükten 2007 yılında ele geçmiş olan balta, Yener 2009: 296.

Resim 3: Osmanlı armasında teberler,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_İmparatorluğu_arması

Resim 4. Hacı Bektaş Tekkesi Müzesinde Bulunan Figürlü Teber (Yetkin, 1981, s. 183)

Resim 5. M.S. 1800'lerden kalma Devrüş Dede (Ali Devriş)'ye ait Teber Asa (Eren, 2019, s. 144)

TARIMSAL DESTEKLERİN TARIMSAL ÇIKTI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ*

Haşim AKÇA¹, Haticenur ALTUNTAŞ²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1125443

Makale Geçmişi:

Geliş 02.06.2022

Kabul 08.08.2022

Anahtar Kelimeler:

Tarımsal Destekler,

ARDL,

Türkiye

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de 1991-2019 döneminde tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisini Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik yöntemleriyle araştırılmasıdır. Elde edilen bulgulara göre, tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca elde edilen sonuçların doğruluğunu teyit etmek amacıyla gerçekleştirilen FMOLS ve DOLS tahminleri bu bulguyu desteklemektedir. Nedensellik bulguları ise tarımsal destekler ve tarımsal çıktı arasında nedenselliğin olmadığına işaret etmektedir. Bu kapsamda Türkiye’de tarım sektörüne yönelik verilen tarımsal desteklerin etkili olmadığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla politika yapıcıların tarım sektörüne yönelik uyguladıkları politikaları gözden geçirmeleri gerekmektedir.

THE IMPACT OF AGRICULTURAL SUPPORT ON AGRICULTURAL OUTPUT: AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR TURKEY

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1125443

Article History:

Received 02.06.2022

Accepted 08.08.2022

Keywords:

Agricultural Supports,

ARDL,

Turkey

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the effect of agricultural supports on agricultural output in Turkey in the period of 1991-2019 by Pesaran et al. (2001) ARDL and Toda-Yamamoto (1995) causality methods. According to the findings, it was determined that agricultural supports do not have a statistically significant effect on agricultural output. Also, FMOLS and DOLS estimates for robustness results confirm this findings. The causality findings indicate that there is no causal relationship between agricultural supports and agricultural output. In this context, it has determined that agricultural supports are not effective on agricultural output in Turkey. Therefore, policy makers need to review their policies towards the agricultural sector.

* Bu çalışma, “Türkiye’de Tarım Destekleme Politikaları ve Etkinliğinin Arttırılmasına Yönelik Değerlendirme” başlıklı yüksek lisans tezinin gözden geçirilip yeniden düzenlenmesiyle hazırlanmıştır.

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, hakca@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5603-8636

²Yüksek Lisans Öğrencisi, hnuraltuntas@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5657-6880

Alıntılanak için/ Cite as: Akça, H. ve Altuntaş, H. (2022). Tarımsal Desteklerin Tarımsal Çıktı Üzerindeki Etkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 561-572.

GİRİŞ

Tarım ve tarımsal faaliyetler, geçmişten günümüze kadar insanların temel gereksinimi olan beslenme, barınma ve ısınma ihtiyacı için toprağı kullanmaya başlayıp yaşam döngüsünün nesiller boyunca devamını sağlamak adına yaptığı ilk iktisadi faaliyetlerdir. Nitekim İbn-i Haldun'a göre, insanların bir araya gelerek toplumu oluşturmasında en önemli etmenler arasında iktisat ve güvenliğin yanı sıra tarım da yer almaktadır (Akça ve Bozatl, 2017, s. 9-10). Zaman içerisinde yerleşik hayata geçen ve tarımla uğraşan toplumlar arasında tarımsal ürünlerin takası ve üretimin katma değer yarattığını fark edilmesiyle başlayan süreçle birlikte tarımsal üretim, ticaretin en önemli konusu haline gelmesine sebep olmuştur. Tarımın sektörel üstünlüğü Sanayi Devrimi'ne kadar devam etmiş; günümüz şartlarında ise görece olarak üstünlüğünü yitirmiştir. Gelişen ve nüfusu artan günümüz dünyasında temel ihtiyaçlara ek olarak diğer sektörlerle hammadde ve işgücü sağlaması, kalkınmanın finansmanını sağlaması açısından ülke ekonomilerinde tarım sektörünün payı oldukça önemlidir. Ayrıca günümüzde tarım, yalnızca nihai pazarlarda ürün satmadaki başarı koşullarını değil, aynı zamanda belirli alanlardaki tarımsal üretim firmalarının doğasını ve boyutunu da belirleyen oldukça geniş kapsamlı bir kompleksin parçası haline gelmiştir (Bečvářová, 2007, s. 325).

Tarım sektörünü dar ve geniş anlamda tanımlamak mümkündür. Dar anlamıyla tarım; arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarıyla bitki, hayvan ve hayvansal ürünler üretilmesi yahut bunların üreticileri tarafından işlenip değerlendirilmesi faaliyetleridir. Geniş anlamıyla tarım ise; bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminin yanında bu ürünlerin yetiştiricileri tarafından işlenmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetleri, tarımsal ürünlerin yetiştiricileri tarafından taşınması ve saklanması, mağazalara devredilmeden üreticileri tarafından satılması ile tarım alet ve makinalarının diğer tarım üreticilerinin üretimle ilgili faaliyetlerinde bir bedel karşılığında kullanılması da kapsamaktadır (Karluk, 2007, s. 175).

Tarımın yapılan tanımdan da anlaşılacağı üzere temelinde, sektörün ekonomi içerisindeki önemini vurgulanmaktadır. Tarımsal faaliyetler bağlantıları dolayısıyla birçok sektörle ilişkilidir ve bu sektörlerden birinde meydana gelen bir değişimin ekonominin diğer sektörlerini etkileyeceği açıktır. Tarım sektörünün ekonomideki önemini somutlaştıracak olursak; temel gıda ihtiyacının teminine ek olarak sanayileşme sürecindeki emek ihtiyacını karşılamak, sanayi ve hizmet sektörü malları için piyasa oluşturmak, yatırımların finansmanına tasarruf sağlamak ve dış ticaret kazançları elde etmektir (Nazlıoğlu, 2010, s. 6). Dolayısıyla tarımın önemi göz önünde bulundurulduğunda yakından takip edilmesi gereken bir sektör olduğu söylenebilir. Özellikle tarımsal üretimin doğa koşullarına olan bağımlılığı, tarımsal ürünlerin talep ve arz fiyat esnekliğinin düşük olması ve tarım sektöründeki eğitim ve gelir seviyesinin düşük olması nedeniyle dikkatli bir şekilde takip edilmesi, desteklenmesi ve gerektiğinde piyasaya müdahale edilmesi gerekmektedir.

Ekonomik yapısı ve gelişmişlik seviyelerine bakılmaksızın dünyanın tüm ülkelerinde devletler, ekonomiye müdahalede bulunmaktadır. Devletin müdahale etmemesi gerektiğini düşünen görüşler olsa da bu durum zaman içinde değişmiş ve insan ihtiyaçlarının tamamen ekonomik sistemin işleyişine bırakılmaması gerektiği görüşüne varılmıştır. Nitekim piyasanın etkin bir şekilde işleyebilmesi için bazı koşulların sağlanması gerekmektedir. Bu koşullar iktisadi karar alıcıların tam bilgiye sahip olması, dışsallıkların olmaması, piyasaya giriş ve çıkış engelinin olmaması, faktör ve mal mobilitesinin tam olması ve azalan maliyetli üretimin olmamasıdır (Akça ve Bozatl, 2018, s. 41). Bu sebeple günümüzde devletler, çeşitli sebeplerle ve politika araçları ile ekonomiye müdahale etmektedir. Kalkınma açısından hemen hemen her ülke için öneme sahip olan tarım sektörü, müdahale edilen alanların başında gelmektedir. İstihdam, sanayi gibi diğer etkenlerle bağlantılı olması sektörün önemini arttırmaktadır. Üretim seviyesini geliştirmek, tüketiciyi korumak, verimlilik ve etkinliği arttırmak, fiyat dalgalanmalarını hafifletmek gibi sektörün yapısına yönelik bozuklukları düzeltmek tarıma yapılan devlet müdahalelerinin temelini oluşturmaktadır (Tuna, 2011, s. 349-350).

1950-70'li yıllarda ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir ekonomik kalkınma modelinin kalkınmanın temeli olduğu düşünülmüştür. Bu model tarımı diğer sektörlerle büyümeye teşvik etmiştir. Ancak tarımın diğer sektörler kadar büyüme yaratamayacağı düşüncesi ortaya atılmıştır. Zamanla tarımın kendi faaliyetlerinin ötesinde katma değer üreten önemli üretim zincirleri ve sektörler arası bağlantı oluşturduğu kabul edilmiştir. Nitekim doğal kaynakların kullanımı, ulaştırma, yatırım, dış ticaret ve depolama gibi bağlantıları en önemli göstergeleridir (Trejos vd., 2004, s. 2).

Tarıma müdahale yöntemi olarak bazı hükümetler, gıda ürünleri ve diğer tarımsal malların ihracat kotaları ve bunların doğrudan vergilendirilmesi yoluyla müdahalede bulunmuştur. Ancak uygulanan politikalardan bazıları

üreticilere fayda sağlamıştır. Hükümetler destekleme olarak genellikle kredi ve gübre gibi girdileri sübvansye etmiştir. Gelişmekte olan çoğu ülke, tarımda kendi kendine yeterliliği arttırmak için ithalat ve tarife kotaları ile yerli üreticilerini koruma politikası izlemiştir. Gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerin uyguladığı bu politikalar sonucunda tarımda girdi maliyetleri artmış ve tarımsal ürünlerde fiyat istikrarsızlıklarına neden olmuştur. Fiyat istikrarsızlıklarına tepki veren bazı ülkeler, yerel üretici fiyatlarını dünya piyasalarındaki fiyatlara göre istikrara kavuşturmak için müdahalede bulunmuştur (Schiff vd., 1994, s. 5).

Güvenli gıda üretim koşullarının oluşması ve teknik olarak yeterliliklerinin sağlanması açısından gıda güvenliği tarımda önemli konulardan biridir. Nitekim güvenli gıdaya ulaşmak ve bunun temin edilmesi tüm ülkelerde öncelikli olmaktadır. Tüketicinin bu yöndeki talebini karşılamaya yönelik politikalar tarım sektöründe düzenleme yapmayı ve müdahalede bulunmayı gerekli kılmaktadır (Kıymaz, 2008, s. 9).

Tarım sektörüne müdahale nedenlerinden bir diğeri, üretici sayısının çok fazla ve eğitim seviyesinin yeterli olmamasından dolayı piyasa hakkında tam bilgiye ulaşamamaları görüşüdür. Ayrıca üreticilerin coğrafi olarak dağılmış olması, üretim kararlarını birbirleriyle bağlantı olmadan almalarına neden olmaktadır. Bu doğrultuda tarımın özelliği gereği talebe uyumu geciktiğinden üretimde yıllara göre dalgalanmalar ortaya çıkmaktadır. Piyasada meydana gelen fiyat dalgalanmalarını azaltmaya yönelik destekleme politikaları ile devlet müdahalede bulunmaktadır (Kıymaz, 2008, s. 7).

Becker (1983, s. 396)'a göre politikalar yalnızca geliri yeniden dağıtan vergi ve sübvansiyon uygulamaları şeklinde olmamıştır. Bunlara ek olarak kotalar ve düzenlemeler gibi kamu mallarının üretimi ve piyasa başarısızlıklarının azaltılması yoluyla verimliliği arttıran politikalar şeklinde olmuştur. Uygulanan bu politikalar kendi menfaatlerini maksimize eden bireyler ve firmalar gibi iktisadi varlıkların etkileşimleriyle şekillenmiştir. Devletlerin zaman içerisinde piyasaya müdahalesi azalsa da tarım sektöründe ihracat kotaları, gümrük vergileri gibi uygulamalarının devam ettiği görülmektedir (Civan, 2010, s. 128).

Devletlerin tarım politikaları genellikle fiyat, yapısal ve sosyal politika şeklinde üç ana başlıkta özetlemek mümkündür. Özellikle fiyat politikası kapsamında destekleme politikaları tarım sektörünün teşvik edilmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte Türkiye'de destekleme politikalarının tarımsal çıktı üzerinde etkili olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır. Nitekim ampirik literatür bu görüşü destekler nitelikte farklı sonuçlara işaret etmektedir. Ayrıca son dönemde yaşanan ve etkileri ülkemiz dahil olmak üzere tüm dünyada hissedilen Rusya-Ukrayna savaşının tarım sektörü üzerindeki arzu edilmeyen etkileri ile gelecekte en önemli stratejik sektörün tarım olacağına dair ulusal/uluslararası gündem konunun önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu kapsamda bu çalışmanın amacı tarımsal desteklere yönelik literatürde var olan boşluğa katkı sağlamak ve tarımsal desteklerin etkililiğini ampirik olarak test etmektir. Böylelikle mevcut politikaların başarısının tespit edilerek politika yapıcılara yol gösterici olması hedeflenmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir: İkinci bölümde ampirik literatür bulguları sunulmakta, üçüncü bölümde ekonometrik yöntem ve bulgular paylaşılmaktadır. Son bölümde ise elde edilen bulguların literatürle olan bağı ile politika önerileri sunulmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın bu bölümünde tarımsal destekleme politikalarının tarımsal çıktı üzerindeki etkisini inceleyen ampirik çalışmaların bulguları tartışılmaktadır. Öncelikle uluslararası çalışmalar ardından Türkiye üzerine yapılan çalışmalar değerlendirilmektedir.

Uluslararası çalışmalardan Rizov vd. (2013), Avrupa Birliği ülkelerinde verilen tarımsal sübvansiyonların etkililiğini yarı parametrik yöntemle araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, 2005 reformu öncesinde sübvansiyonlar ile tarımsal verimlilik arasında negatif bir ilişki söz konusuken bu tarihten sonra ilişkinin pozitifte döndüğü tespit edilmiştir. Shikur (2020), Etiyopya'da uygulanan tarımsal politikaların tarımsal çıktı üzerindeki etkisini hesaplanabilir genel denge modeliyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, tarımsal politikalar tarımsal çıktıyı arttırmaktadır. Ayrıca fiyat destek politikasının ölçeğe dayalı sulama ve hassas tarım uygulamalarıyla birlikte daha etkili olacağı savunulmaktadır. Mehta vd. (2020), Hindistan'ın Haryana eyaletinde 2007-2017 döneminde uygulanan tarımsal fiyat politikasının gıda ürünleri üzerindeki etkisini regresyon yöntemiyle incelemişlerdir. Yazarlar, asgari fiyat destek politikasının ekilebilir alanları arttırdığını ancak ürün verimliliği üzerinde bir etkisi olmadığını tespit etmişlerdir. Igberi vd. (2020), Nijerya'da 1987-2015 döneminde tarımsal destek politikalarının tarımsal çıktı üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle analiz etmişlerdir. Analiz bulguları, uzun dönemde tarımsal destek politikalarının tarımsal çıktı üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nasrullah vd. (2021), 1973-2018 döneminde Güney Kore'de uygulanan tarımsal politikaların pirinç üretimi üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle araştırmışlardır. Yazarlar tarımsal

girdilere yönelik verilen sübvansiyonların karşısında uygulanan tarım politikasının pirinç üretiminin azalttığını tespit etmişlerdir. Li vd. (2022), 2000-2018 dönemi verilerini kullanarak Çin’de emtia fiyat destek politikalarının pirinç fiyatlarındaki oynaklığı üzerindeki etkisini kantil regresyon yöntemiyle incelemişlerdir. Yazarlar, destek politikalarının pirinç üretimini olumlu yönde etkilemekle birlikte pirinç fiyatlarındaki oynaklığı azaltıp istikrarı arttırdığı bulgusuna ulaşmışlardır.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalardan Erdal ve Erdal (2008), Türkiye’de 1986-2006 döneminde tarımsal destekleme araçlarından bir olan prim ödemeleri ile pamuk, ay çiçeği, soya, kanola, mısır ve aspir üretim alanları arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Nedensellik bulgularına göre, prim ödemelerinden kanola üretim alanına doğru tek yönlü, mısır üretim alanı ile prim ödemesi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken pamuk, ay çiçeği ve soya üretim alanları ile prim ödemeleri arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Uzmay (2009), Türkiye’de 1990-2016 döneminde tarımsal destekleme araçlarından olan fark ödemeleri ve destekleme alımlarının pamuk üretimi üzerindeki etkisi kısmi denge analiziyle araştırmıştır. Analiz sonucundan her iki destekleme politikasının pamuk üretiminde artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, bütçeye oluşturduğu yük bakımından destekleme alımının, tüketici refahı açısından fark ödemelerinin ve son olarak net toplumsal refah açısından fark ödemelerinin uygun olduğu savunulmuştur.

Terin vd. (2013), Türkiye’de 1990-2012 döneminde tarımsal büyümeye etki eden faktörleri Johansen eş bütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Araştırma neticesinde tarıma yapılan toplam sabit sermaye yatırımları, tarımsal destekler ve tarımın GSYİH içindeki payının tarımsal büyümeyi pozitif bir şekilde etkilediği tarımda istihdam edilen nüfus sayısındaki artışın ise tarımsal büyümeyi negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Aktaş vd. (2015), OECD üyesi 12 ülke için 1995-2010 döneminde tarımsal destekleme politikalarının tarımsal çıktı üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda panel bazında elde edilen bulgular, pazar fiyat desteği ve girdi desteğinin tarımsal çıktıyı arttırdığına işaret etmektedir. Bununla birlikte yazarlar, uzun dönem tahmin sonuçlarında elde ettikleri bulgular ışığında Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının tarımsal çıktıyı negatif bir şekilde etkilediğinin altını çizmektedirler.

Işık ve Bilgin (2016), Türkiye için 1986-2015 döneminde tarımsal desteklerin tarımsal üretim üzerindeki etkisini Johansen eş bütünleşme yöntemiyle araştırmışlardır. Yazarlar, genel olarak tarımsal desteklerin tarımsal üretimi pozitif yönde etkilediği spesifik olarak ise piyasa fiyatı desteğinin tarımsal üretimi arttırmada daha etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Demirdöğen vd. (2016), Adana ilinin Ceyhan ve Yüreğir ilçelerinde 2008-2012 döneminde verilen tarımsal desteklerin (çıkıtı ve girdi destekleri) pamuk ve mısır üretimi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. İnceleme neticesinde her iki tarımsal desteğinde etkili olduğu ancak girdi desteklerinin fark ödemesine desteklerinden görece olarak daha etkili olduğu tespit etmişlerdir.

Yıldız (2017), Türkiye için 2006Q1-2006Q4 döneminde tarımsal desteklerin tarımsal üretim düzeyi üzerindeki etkilerini VAR modeli çerçevesinde incelemiştir. Hata düzeltme modeli sonuçları kısa dönemde tarımsal desteklerin tarımsal çıktıyı pozitif yönde etkilediğini ima etmektedir. Etki-tepki fonksiyonları da bu bulguyu destekler niteliktedir. Son olarak nedensellik bulgularına göre, tarımsal destekler ile tarımsal üretim düzeyi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Yılmaz ve Çobanoğlu (2017), Türkiye’de 1986-2015 döneminde çeşitli tarımsal desteklerin tarımsal üretim değeri üzerindeki etkilerini en küçük kareler (OLS) yöntemiyle analiz etmişlerdir. Yazarlar, piyasa fiyat desteği, değişken girdi kullanımı ile pazarlama ve tarım desteklerinin tarımsal üretim üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirlemişlerdir.

Akyol (2018), yeni endüstrileşen beş ülke için (Türkiye, Güney Afrika, Meksika, Çin ve Brezilya) 2000-2016 döneminde tarımsal teşviklerin tarımsal katma değer üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Analiz sonucunda tarımsal teşviklerin tarımsal katma değer üzerinde pozitif bir etkisi olduğu raporlanmıştır.

Doğan vd. (2018), Türkiye’de 1994-2016 döneminde spesifik olarak fark ödemesi desteğinin buğday, arpa ve buğday ekim alanları üzerindeki etkisini Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırmışlardır. Granger nedensellik bulgularına göre, fark ödemesi desteklerinde arpa ekimine doğru tek yönlü nedensellik, buğday ekiminden fark ödemesine doğru tek yönlü nedensellik ve son olarak fark ödemesi desteklerinden mısır ekimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Yavuzaslan ve Soyuyğit (2019), E7 ülkeleri için (Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Meksika, Türkiye, Endonezya) 1996-2017 döneminde tarımsal katma değer ile ekonomik karmaşıklık, politik istikrar ve hükümetin etkinliği arasındaki ilişkiyi Dumitrescu – Hurlin panel nedensellik yöntemiyle araştırmışlardır. Nedensellik

bulgularına göre, ekonomik karmaşıklık endeksinden tarımsal katma değere tek yönlü, hükümet etkinliği ile tarımsal katma değer arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Şaşmaz ve Özel (2019), Türkiye için 1980-2016 döneminde tarımsal desteklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisini ARDL ve Toda-Yamamoto nedensellik yöntemleriyle araştırmışlardır. ARDL bulgularına göre, tarımsal desteklerin tarım sektörü gelişimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı bulunmuştur. Nedensellik bulguları ise tarım sektörü gelişiminden tarımsal desteklere doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine işaret etmektedir.

Bulut (2020), Türkiye için 2002-2018 döneminde alan bazlı doğrudan destekler ile fark ödemesi desteklerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle araştırmıştır. Araştırma sonucunda her iki tarımsal destek türünün tarımsal üretim üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Diğer yandan fark ödemesi desteklerinin hem kısa hem de uzun dönemde alan bazlı doğrudan desteklerden görece olarak daha fazla pozitif bir etkisi olduğu belirtilmiştir.

Sağdıç ve Çakmak (2021), Türkiye’de 2006-2019 dönemi çeyreklik verilerini kullanarak tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal çıktı arasındaki ilişkiyi simetrik ve asimetrik nedensellik testleriyle incelemişlerdir. Yazarlar, tarım sektörüne verilen desteklerin uzun dönemde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Canbay (2021), Türkiye’de 1995-2018 döneminde tarım sektörüne yönelik verilen destek ödemelerinin bitkisel üretim üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle analiz etmiştir. Araştırma sonucunda hem kısa hem de uzun dönemde tarımsal desteklerin bitkisel üretimi pozitif yönde (0.001) etkilediği tespit edilmiştir.

Erdinç ve Aydınbaş (2021), 20 ülke için 2000-2018 döneminde tarımsal katma değer belirleyicilerini panel veri teknikleriyle araştırmışlardır. Yazarlar tarımsal katma değer üzerinde kişi başına gelir, sermaye, tarımsal işgücü ve kentleşme oranının pozitif, hukukun üstünlüğünün ise negatif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kalabak ve Aslan (2021), Balıkesir’in ilçeleri için 2009-2015 döneminde mazot-gübre desteği ile toprak analizi desteğinin buğday üretimi üzerindeki etkisini Panel eşbütünlük ve Panel Granger nedensellik yöntemleriyle incelemişlerdir. Uzun dönem katsayı tahminlerine göre yalnızca toprak analiz desteğinin buğday üretimi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Nedensellik bulgularına göre, mazot-gübre desteği ile toprak analizi desteğinden buğday üretimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Çeşitli tarımsal destekler veya spesifik desteklerin tarımsal çıktı (toplam veya spesifik) üzerindeki etkisini araştıran ampirik literatürde genellikle eşbütünlük ve nedensellik yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca az sayıda çalışmanın panel veri tekniklerinden faydalandığı gözlemlenmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi pozitif olarak tespit edilmiştir. Bazı çalışmalarda tarımsal desteklerin pozitif bazılarında ise negatif bir şekilde tarımsal çıktıyı etkilediği raporlanmıştır. Bununla birlikte bazı çalışmalarda ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisinin ampirik olarak araştırılması literatürde var olan görüşü test etmeye yönelik önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

EKONOMETRİK YÖNTEM VE BULGULAR

İktisadi veya mali değişkenler arasındaki ilişkileri araştırırken genellikle zaman serisi, yatay kesit ve panel veri yöntemleri sıklıkla kullanılmaktadır. Zaman serileri tek bir kesite ait birden çok dönemi kapsarken (örneğin, 1995-2018 yılları) yatay kesit yönteminde birden çok birime ait (örneğin, AB ülkeleri) tek bir zaman dönemine (örneğin, 2015 yılı) ait veriler kullanılmaktadır. Bu iki yöntemin bir birleşimi olan panel veri ise hem zaman hem de birim boyutunun birleştirilerek oluşturulduğu yöntemdir (Bozatalı, 2019, s. 58). Analizimizde Türkiye için 1991-2019 dönemini kapsayan veriler kullanılacağı için zaman serisi tekniklerinden faydalanılacaktır. Araştırmaya konu olan iktisadi modelin matematiksel formu şu şekildedir:

$$\ln AV = \beta_0 + \ln \beta_1 AS + \ln \beta_2 GDP + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklik 1’de AV ile ifade edilen bağımlı değişken tarımsal katma değer GSYH’ye oranıdır. β_1 ile ifade edilen AS ise tarımsal desteklerin GSYH’ye oranıdır. Son olarak β_2 ise gelir düzeyini temsilen kişi başına düşen GSYH’dir. β_0 ve ε_t ise sırasıyla sabit eğim katsayısı ve hata terimini ifade etmektedir. Tüm serilerin logaritması alınmıştır. İlgili değişkenlerden AV ve GDP Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden (WDI) AS ise OECD veri tabanından temin edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler hakkında detaylı bilgiler Tablo 1 ve Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 1. Analizde Kullanılan Değişkenler, Açıklamaları ve Kaynakları

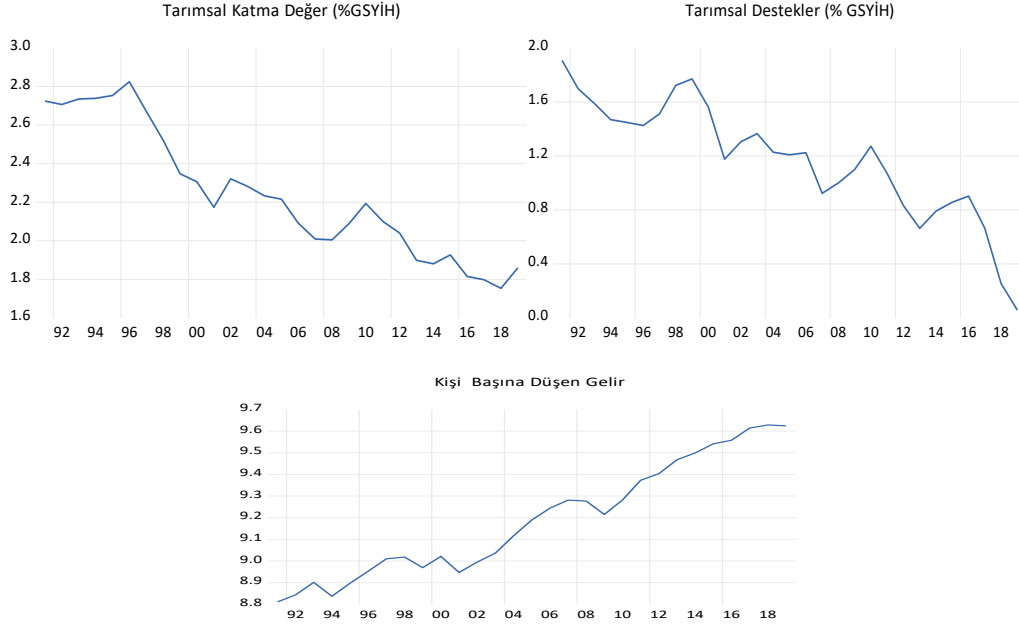
Değişkenler	Açıklama	Birim	Kaynak
-------------	----------	-------	--------

AV	Tarımsal Katma Değer	% GSYİH	WDI
AS	Toplam Tarımsal Destek	% GSYİH	OECD
GDP	Kişi Başına Düşen Gelir (2010 Sabit Fiyatlarıyla)	% Oran	WDI

Tablo 2’de, araştırma kapsamındaki Türkiye için değişkenlerin gözlem sayıları, ortalamaları, standart sapmaları, en küçük ve en büyük değerleri gözlemlenmektedir. Her bir değişken 29 gözlemden oluşmaktadır.

Tablo 2. Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
AV	29	2.241940	0.3360458	1.753675	2.824621
AS	29	1.172232	0.4375548	0.057568	1.907269
GDP	29	9.191581	0.2656276	8.811155	9.628399

Şekil 1. Değişkenlerin Zaman Yolu Grafikleri (1991-2019)

AV olarak kısaltılan tarımsal katma değer minimum ve maksimum değerleri Şekil 1’de sunulan zaman içindeki seyri ile incelendiğinde GSYİH içerisinde tarımın payı ciddi bir biçimde azalmıştır. AV’ye paralel olarak AS olarak kısaltılan tarımsal desteklerin GSYİH içindeki payı da zamanla azaldığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda modele dahil edilen kişi başına gelirdeki (GDP) artış tarımsal destekler ile tarımsal katma değer tam tersi bir şekilde artmıştır. Bu durumun özellikle refah seviyesi veya ülkedeki sanayileşmenin derecesi arttıkça tarımın hasıla içindeki payının azalacağı argümanı ile uyumlu olduğu söylenebilir. Değişkenler arasındaki bu gözleme dayalı ilişkilerin yanı sıra aralarında nasıl bir korelasyon olduğunu (güçlü veya zayıf) incelemekte yarar vardır. Bu kapsamda Tablo 3’te korelasyon matrisi sunulmuştur:

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

	AV	AS	GDP
AV	1.000		
AS	0.8383	1.000	
GDP	-0.9130	-0.9001	1.000

Tablo 3’de sunulan korelasyon katsayılarına göre, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında yüksek derecede bir korelasyonun olduğu gözlemlenmektedir. Tarımsal desteklerin tarımsal katma değer üzerinde pozitif kişi başına düşen gelirin ise negatif yönde etkili olduğu söylenebilir. Ancak değişkenler arasındaki korelasyon

katsayılarını ortaya koyan öncül gösterge niteliğindeki bu matris, beklentileri açıklamak ve görebilmek için yeterli değildir. Dolayısıyla daha kapsamlı ekonometrik yöntemlerin kullanılması gerekmektedir.

Denklik 1’de verilen değişkenler arasındaki iktisadi ilişkilerin tahmini için hangi yöntemin daha uygun olduğuna karar vermek için öncelikle birim kök testi yapılması gereklidir. Çalışmada Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yöntemi kullanılması planlandığı için öncelikle bağımlı değişkenin birinci farkında durağan olması ve bağımsız değişkenlerin entegrasyon derecesinin ise I (1) olması veya I (2) olmaması gerekmektedir. Bu kapsamda ADF (Dickey ve Fuller, 1981) ve PP (Phillips ve Perron, 1988) birim kök testleri uygulanmış ve sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur:

Tablo 4. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabit	Sabit ve Trend	Sabit	Sabit ve Trend
AV	-0.9721	-2.0632	-0.9013	-2.2773
AS	1.7766	-3.9073**	1.3839	-1.1409
GDP	-0.0800	-2.3453	0.3088	-2.3807
Δ AV	-4.2963***	-4.2142**	-4.2963***	-4.2142***
Δ AS	-4.4610***	-4.4723***	-3.7241***	-4.0144***
Δ GDP	-5.2405***	-5.1741***	-5.2405***	-5.1741***

Not: ***, ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4’te sunulan birim kök sonuçlarına göre tüm serilerin düzeyde durağan olmadıkları bir diğer ifadeyle birim kök içerdikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte tüm değişkenlerin birinci farkında durağan hale geldikleri gözlemlenmektedir. Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL eşbütünleşme yöntemine göre, bağımlı değişkenin mutlaka I (1) olması bağımsız değişkenlerin ise düzeyde veya birinci farkında durağan olması gerekmektedir. Elde edilen sonuçlar ARDL yönteminin kullanılması açısından herhangi bir sorun teşkil etmemektedir. Bu bağlamda denklik 1’de belirtilen iktisadi ilişkinin ARDL modeline göre düzenlenmiş hali Denklik 2’de sunulmuştur:

$$\Delta AV_t = \theta_0 + \omega_1 \sum_{i=1}^h \Delta AV_{t-i} + \omega_2 \sum_{i=0}^s \Delta AS_{t-i} + \omega_3 \sum_{i=0}^c \Delta GDP_{t-i} + \phi_1 AV_{t-1} + \phi_2 AS_{t-1} + \phi_3 GDP + \mu_t \quad (2)$$

Denklik 2’deki θ_0 ve μ_t ise sırasıyla sabit ve hata terimini ifade etmektedir. AV bağımlı değişken olan tarımsal katma değerdir. AS ve GDP sırasıyla tarımsal destekler ve kişi başına düşen geliri temsil etmektedir. Bir önceki bölümde özetlenen ampirik literatür bulguları, tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisinin belirsiz olması bir diğer ifadeyle çalışmalar birbirinden farklı sonuçlara işaret etmektedir. Dolayısıyla önsel beklenti olarak ilgili değişkenin katsayısı ve işareti ile ilgili olarak net bir beklenti söz konusu değildir. Diğer yandan refah seviyesi arttıkça tarımın hasıla içerisindeki payının azalacağı literatürde yaygın olarak benimsenmekte ve bundan hareketle GDP serisinin katsayısının negatif olması beklenmektedir. Denklik 2’de belirtilen eşbütünleşme denklemi Denklik 3’te belirtilen kısımına göre belirlenmektedir.

$$F_{test} \text{ test } H_0 : \phi_1 = \phi_2 = \phi_3 = 0 \quad (3)$$

ARDL yönteminde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığını tespit edebilmek için Pesaran vd. (2001) tarafından önerilen F-sınır testi yapılmalıdır. Denklik 2’deki model için F sınır testi denklik 3’te gösterilen boş hipotezlerin test edilmesiyle elde edilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre F sınır testi Pesaran vd. (2001) veya örneklem büyüklüğüne göre düzeltilmiş Narayan (2005)’teki kritik değerlerden büyükse boş hipotez reddedilmektedir. Bir diğer ifadeyle seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Eğer elde edilen değer kritik değerlerin altında ve arasında (kararsızlık aralığı) kalıyorsa boş hipotez reddedilememekte ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığına karar verilmektedir. Tablo 5’de sınır testi sonuçları sunulmuştur:

Tablo 5. Sınır Testi Sonuçları

Model (1,1,1)	F_{test}
AV=f(AS,GDP)	6.07**
	Pesaran vd. (2001) Narayan (2005)
	F_{test} F_{test}

Kritik Değerler	I (0)	I (1)	I (0)	I (1)
%1	5.15	6.36	6.18	7.87
%5	3.79	4.85	4.26	5.47
%10	3.17	4.14	3.43	4.47

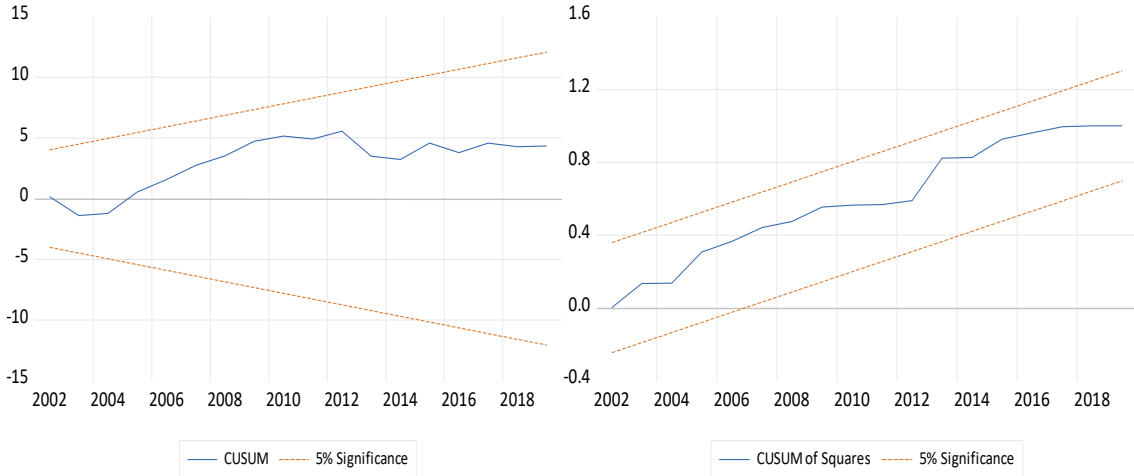
Not: ** ifadesi %5 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir. Gecikme uzunluğu, SIC bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 5’de denklik 2 için hesaplanan F sınır testi değerlerine göre, hem Pesaran vd. (2001)’nin hem de örneklem büyüklüğüne göre düzeltilmiş Narayan (2005)’in %5 önem düzeyindeki kritik değerlerinden büyüktür. Dolayısıyla boş hipotez reddedilmiş ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğuna karar verilmiştir. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiği için uzun ve kısa dönem katsayı tahminlerini gerçekleştirmek için bir sakınca bulunmamaktadır. Bu kapsamda Tablo 6’da sırasıyla uzun dönem katsayılar ile modelin geçerliliği için yapılan tanısal testler Tablo 7’de ise kısa dönem tahmini katsayıları sunulmuştur:

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Standart Hata	Tanısal Testler
AS	-3.3439	-0.7944	4.2093	LM = 4.39 (0.11)***
GDP	-4.6216	-1.0356	4.4625	BPG = 5.46 (0.60)***
				Ramsey = 2.40 (0.13)***
				JB = 0.33 (0.84)***
				Cusum = Stabil
				CusumQ = Stabil

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.

Tablo 6’da sunulan uzun dönem tahmin sonuçlarına göre bağımsız değişkenler olan AS ve GDP’nin AV üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir. Bununla birlikte tahmin edilen modelin tanısal testler açısından herhangi bir probleme sahip olmadığı da tespit edilmiştir. Detaylandırılacak olursak modelde otokorelasyon (LM), değişen varyans (BPG) ve normal dağılmama (JB) problemi bulunmamaktadır.

Şekil 2. Cusum ve CusumQ Sonuçları

Fonksiyonel form (Ramsey) açısından modelin uygun olduğu ve parametrelerin istikrarını veya doğruluğunu gösteren Cusum ve CusumQ testlerinin de stabil olduğu belirlenmiştir. Cusum ve CusumQ testlerinin grafiksel formu da Şekil 2’de sunulmuştur.

Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Standart Hata
ΔAS	0.0018	0.0256	0.0714
ΔGDP	-0.0930	-0.3577	0.2601
$\Delta GDP (-1)$	-0.7810***	-2.8933	0.2699
$\Delta GDP (-2)$	-0.4595*	-1.7441	0.2634

C	4.2049***	-4.5054	0.9332
ECT_{t-1}	-0.0862***	-4.4988	0.0191

Not: *** ifadeleri sırasıyla %1 ve %10 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı temsil etmektedir.

Tablo 7’de sunulan kısa dönem tahminlerine göre uzun döneme benzer bir şekilde AS’nin AV üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte GDP’nin AV üzerinde kısa dönemde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Bu sonuç kişi başı gelir veya refah düzeyindeki bir artışla birlikte tarımın GSYİH içindeki payını azalacağı argümanı ile uyumluluk göstermektedir. ECT_{t-1} ile gösterilen hata düzeltme katsayısı ise negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Böylelikle uzun dönemde seriler arasındaki dengeden sapmalar hata düzeltme katsayısının büyüklüğüne (-0.08) göre kendiliğinden düzelecektir.

Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiğinden elde edilen sonuçların sağlamlığını (robust) test etmek veya arttırmak amacıyla tam modifiye edilmiş en küçük kareler (FMOLS) ve dinamik en küçük kareler (DOLS) yöntemleri kullanılarak uzun dönem katsayıları tahmin edilmiş ve sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur:

Tablo 8. FMOLS ve DOLS Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	FMOLS		DOLS	
	Katsayı	t-istatistik	Katsayı	t-istatistik
AS	0.0283 (0.2352)	0.1206	-0.1063 (0.3014)	-0.3529
GDP	-1.1220*** (0.3814)	-2.9416	-1.3178*** (0.0262)	-2.8490
C	12.5183*** (3.7536)	3.3349	14.4498*** (4.5770)	3.1570

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Tablo 8’de sunulan FMOLS ve DOLS uzun dönem sonuçları, ARDL uzun dönem tahmin bulgularıyla paralellik göstermektedir. Sonuçlara göre kişi başına düşen gelirdeki artış beklentilerle uyumlu olarak tarımın GSYİH içindeki payını azaltmaktadır. Tarımsal destekler ise ARDL bulgularına benzer olarak istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Eşbütünleşme ve uzun dönem tahminlerine ek olarak Toda-Yamamoto (TY) (1995) tarafından VAR (Vektör Otoregresif) modeline dayanan ve kısa dönemli bilgi kaybı problemini elimine eden nedensellik testi kullanılmıştır. TY nedensellik testinde serilerin maksimum eşbütünleşme derecelerini gösteren (dmax) ve VAR modelinin uygun gecikme uzunluğunu gösteren (p) parametreler ışığında p+dmax gecikme uzunluğunda nedensellik analizi yapılmaktadır. Nedensellik testinin boş hipotezi seriler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığına yöneliktir. TY nedensellik test sonuçları Tablo 9’da sunulmuştur:

Tablo 9. TY Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler	Wald İstatistiği	Asimptotik p-değeri	K
$\ln AS \rightarrow \ln AV$	1.777	0.411	2
$\ln AV \rightarrow \ln AS$	0.437	0.804	2
$\ln GDP \rightarrow \ln AV$	9.078***	0.003	1
$\ln AV \rightarrow \ln GDP$	0.453	0.501	1

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. K ise AIC bilgi kriterine göre seçilen optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Tablo 9’daki TY nedensellik bulgularına göre, yalnızca GDP’den AV’ye doğru tek yönlü nedenselliği ima eden boş hipotez reddedilmiştir. Bir diğer ifadeyle kişi başına gelir düzeyinden tarımın GSYİH içindeki payına doğru tek yönlü nedensellik söz konusudur. Diğer nedensellik ilişkilerinde ise boş hipotez reddedilememiş ve dolayısıyla seriler arasında nedensellik ilişkisinin olmadığına karar verilmiştir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışmada Türkiye’de 1991-2019 dönemi yıllık verilerini kullanarak tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisi Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik

yöntemleriyle araştırılmıştır. Analiz neticesinde elde ettiğimiz bulguların ilgili literatürle olan bağlantısı açısından şunları söylemek mümkündür: Tarımsal desteklerin gerek kısa gerekse de uzun dönemde tarımsal çıktı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmaması Şaşmaz ve Özel (2019)'in bulgularıyla uyumluluk göstermektedir. Bununla birlikte Terin vd. (2013); Işık ve Bilgin (2016); Yıldız (2017); Yılmaz ve Çobanoğlu (2017); Akyol (2018); Bulut (2020); Canbay (2021); Kalabak ve Aslan (2021) tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerindeki etkisini pozitif bulduklarından bu çalışmalardan farklı bir bulgu edilmiştir. Ancak bu çalışmalardan en güncel olanları örneğin, Canbay (2021) ve Kalabak ve Aslan (2021) her ne kadar tarımsal desteklerin tarımsal çıktı üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu raporlasalar da etki oranı ihmal edilebilecek kadar küçüktür. Dahası bazı çalışmalarda kullanılan ekonometrik yöntemlerden elde edilen sonuçlara güvenilirlik açısından dikkatli yaklaşmak gerekmektedir. Örneğin, Terin vd. (2013) ve Işık ve Bilgin (2016) çalışmalarında Johansen eşbütünleşme yöntemini kullanmışlardır. İlgili model VAR modeline dayanan birçok kısıtlamayı bünyesinde barındırdığından güncel eşbütünleşme yöntemlerine göre zayıf kalmaktadır. Tüm bu çalışmaların aksine Aktaş vd. (2015)'in tarımsal desteklerden girdi desteğinin tarımsal çıktıyı negatif yönde etkilediği fiyat desteğinin ise istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığına yönelik bulgusu da bulduğumuz sonuçlara paralellik göstermektedir. Elde ettiğimiz sonuçların sağlamlığını test etmek amacıyla yapılan FMOLS ve DOLS tahminicileri de bulgularımızı desteklemekte ve güçlendirmektedir.

Nedensel ilişkileri tespit etmek için gerçekleştirilen TY nedensellik bulguları ise tarımsal destekler ile tarımsal çıktı arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığına ima etmektedir. Elde edilen bu sonuç, ARDL, FMOLS ve DOLS sonuçlarıyla uyumluluk göstermekte ve desteklenmektedir.

OECD (2021) verilerine göre, tarımsal destekler (% GSYİH) noktasında Türkiye Endonezya'nın ardından ikinci en büyük desteği sağlayan ülkedir. Ancak analiz sonuçları, ilgili dönemde Türkiye'de uygulanan tarımsal destekleme politikalarını tarımsal çıktıyı arttırmada etkili olmadığını ima etmektedir. Özellikle Cumhuriyet döneminden bu yana sıklıkla değişen hükümet ve hükümetlerin politika anlayışları tarım sektörünü olumsuz bir şekilde etkilediği söylenebilir. Yaşanan bu politik istikrarsızlık ve politika setlerindeki sürekli değişim tarım sektörünün istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla yapılacak olan tarımsal desteklemedeki düzenlemeler uzun soluklu olmalı, bir diğer ifadeyle sürekli değişmemelidir. Ayrıca verilen desteklerde politik çıkarların ön planda olduğu iktisadi etkinliği ve verimliliği arttıracak desteklerin ise yeterli olmadığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda verilen destekler noktasında bazı kalıcı iyileştirmelerin yapılması kaçınılmazdır. Öncelikle tarımsal destekleme sistemi sadeleştirilmelidir. Bu kapsamda destek kalemleri olabildiğince niceliksel olarak azaltılmalı niteliksel olaraksa (tarımsal makineleşmeyi, verimliliği ve katma değeri artırıcı) iyileştirilmelidir. Ayrıca tarım sektörüne yatırım yapacak olan girişimcileri ve mevcut çiftçileri teşvik etmek adına kolay bir şekilde ulaşabilecekleri sade, basit ve anlaşılabilir “*Tarımsal Destekleme Rehberi*” oluşturulmalıdır. Böylelikle özellikle kırsal kesimde eğitim seviyesi yetersiz veya niteliksiz olan tarım sektörü için bürokratik karmaşanın giderilmesi ve üretim şevklerinin artması muhtemeldir. Son olarak tarım sektörü açısından önemli bir unsur olan vergisel düzenlemeler gözden geçirilerek sadeleştirilmeli ve günün şartlarına uygun bir şekilde hazırlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Akça, H. ve Bozatlı, O. (2017). *Ibn-i Haldun perspektifinden devlet, regülasyon ve kamu ekonomisi*. Sosyo-Ekonomik Stratejiler V, Türk Dünyası Araştırmaları içinde, Editörler: Yılmaz Yeşil, Şaban Ertekin, Volkan Yurdadoğ ve Sinan Demirtürk, IJOPEC Publication, 8-22.
- Akça, H. ve Bozatlı, O. (2018). Hisbe: İslam ekonomisinde düzenleyici ve denetleyici otorite. *Rekabet Dergisi*, 19(1), 38-65.
- Aktaş, E, Altıok, M, Songur, M. (2015). Farklı ülkelerdeki tarımsal destekleme politikalarının tarımsal üretim üzerine etkisinin karşılaştırmalı analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 55-74.
- Akyol, M. (2018). Tarımsal teşviklerle tarımsal katma değer arasındaki ilişkinin incelenmesi: Yeni endüstrileşen ülkeler için panel eşanlı denklemler sistemi analizi. *The Journal of International Scientific Researches*, 3(3), 226-236.
- Becker, G.S. (1983). A Theory of competition among pressure groups for political influence. *The Quarterly Journal of Economics*, 98(3). 371-400.

- Bečvářová, V. (2007). An impact of direct payments on production decisions in agriculture. *Agric. Econ. – CZECH*, 53, 2007 (7): 325–332.
- Bozathı, O. (2019). Mali devalüasyon: Euro Bölgesi üzerine ampirik bir analiz [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi].
- Bulut, E. (2020). Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikalarının üretim Etkisi [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Canbay, Ş. (2021). Does agricultural support policy affect crop production in Turkey?. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 130-140.
- Civan, A. (2010). Türkiye’de tarımsal destek politikaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 25(1), 127-146.
- Demirdöğen, A., Olhan, E., & Chavas, J. P. (2016). Food vs. fiber: An analysis of agricultural support policy in Turkey. *Food Policy*, 61, 1-8.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
- Doğan, H. G., Kan, M., & Kan, A. (2018). Türkiye’de fark ödemesi desteklemelerinin bazı hububat ürünlerinin üretici kararlarına etkilerinin değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(6), 945-951.
- Erdal, G., & Erdal, H. (2008). Türkiye’de tarımsal desteklemeler kapsamında prim sistemi uygulamalarının etkileri. *GOÜ. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 25(1), 41-51.
- Erdinç, Z., & Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal katma değer belirleyicilerinin panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232.
- Igberi, C. O., Taylor, T. K., Omoke, P. C., Ahamba, K. O., & Urom, C. O. (2020). Do Agricultural Support Policies Work in Nigeria? Evidence from an ARDL Model. *Journal of Economic Cooperation & Development*, 41(3), 15-33.
- Işık, H. B., & Bilgin, O. (2016). The effects of agricultural support policies on agricultural production: The case of Turkey. In *RSEP International Conferences on Social Issues and Economic Studies, 2nd Multidisciplinary Conference Madrid SPAIN 2-4 November* (pp. 111-119).
- Kalabak, A. Y., & Aslan, R. (2021). Bazı alan bazlı tarımsal desteklerin buğday üretimi üzerindeki etkisi: Balıkesir örneği (2009-2015). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(1), 85-102.
- Karlık, R. (2007). Cumhuriyet’in ilanından günümüze Türkiye ekonomisi’nde yapısal dönüşüm. Beta Yayınları. Gözden Geçirilmiş 11. Baskı.
- Kıymaz, T. (2008). *Dünya tarım piyasasında serbestleşmenin Türk tarımına fiyat ve gelir yönünden yansması*. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Tarım Dairesi. DPT:2754.
- Li, J., Chavas, J. P., & Li, C. (2022). The dynamic effects of price support policy on price volatility: The case of the rice market in China. *Agricultural Economics*, 53(2), 307-320.
- Mehta, V. P., Malik, D. P., & Kumar, R. (2020). Impact of agricultural price policy on major food crops in Haryana. *Economic Affairs*, 65(2), 267-274.

- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: evidence from cointegration tests. *Applied economics*, 37(17), 1979-1990.
- Nasrullah, M., Rizwanullah, M., Yu, X., Jo, H., Sohail, M. T., & Liang, L. (2021). Autoregressive distributed lag (ARDL) approach to study the impact of climate change and other factors on rice production in South Korea. *Journal of Water and Climate Change*, 12(6), 2256-2270.
- Nazhoğlu, Ş. (2010). *Makro iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir karşılaştırma* [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi].
- OECD (2021). Agricultural support. doi: 10.1787/6ea85c58-en Erişim Tarihi: 21.06.2021
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of applied econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rizov, M., Pokrivcak, J., & Ciaian, P. (2013). CAP subsidies and productivity of the EU farms. *Journal of Agricultural Economics*, 64(3), 537-557.
- Sağdıç, E. N., & Çakmak, E. (2021). Tarımsal destek ödemeleri ile tarımsal üretim düzeyi arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1858-1880.
- Schiff, M., & Valdes, A. (1994). The plundering of agriculture in developing countries. *The World Bank Washington, D.C.*
- Shikur, Z. H. (2020). Agricultural policies, agricultural production and rural households' welfare in Ethiopia. *Journal of Economic Structures*, 9(1), 1-21.
- Şaşmaz, M. Ü., & Özel, Ö. (2019). Tarım sektörüne sağlanan mali teşviklerin tarım sektörü gelişimi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (61), 50-65.
- Terin, M., Aksoy, A., & Güler, İ. O. (2013). Tarımsal büyümeye etki eden ekonomik faktörlerin belirlenmesi üzerine bir çalışma. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 41-50.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Trejos, R., Segura, O., & Vargas, E. (2004). More than food on the table: agriculture's true contribution to the economy. IICA Biblioteca Venezuela.
- Tuna, Y. (2011). Tarım ürünleri fiyatlarına devlet müdahalesi ve Türkiye'de müdahale fiyat politikasının tarihçesi. *İstanbul üniversitesi iktisat fakültesi mecmuası*, 47(1-4), 345-365.
- Uzmay, A. (2009). Türkiye'de pamukta uygulanabilir destekleme araçlarından destekleme alımı ve fark ödeme sisteminin refah etkileri: Kısmi denge analizi. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 46(1), 53-62.
- Yavuzaslan, K., & Soyyiğit, S. (2019). Tarımsal katma değeri etkileyen faktörler üzerine bir inceleme: E7 ülkeleri örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 403-429.
- Yıldız, F. (2017). Türkiye'de Merkezi Yönetim Bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi: 2006–2016 dönemi. *Sayıştay Dergisi*, 104, 45-63.

Yılmaz, H. İ., & Çobanoğlu, F. (2017). Türkiye'de tarım sektörünü desteklemeye yönelik sağlanan çeşitli araçların tarımsal üretim değeri üzerine etkilerinin analizi. *Turkish Journal of Agricultural Economics*, 23(2), 145-155.

Yazar Katkı Oranı

Çalışmaya yazarların katkısı eşit şekildedir.

KAHRAMANMARAŞ MÜZESİ'NDE KORUNMAKTA OLAN BİR GRUP TAŞ ESER HAKKINDA DÜŞÜNCELER

K. Serdar GİRGİNER¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1125848

Makale Geçmişi:

Geliş 03.06.2022

Kabul 12.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Sürme Kutusu,

MÖ II. Binyıl,

Geç Hitit Dönemi,

Kozmetik,

Kült Eşyası

ÖZ

Bu yazının konusunu Kahramanmaraş Müzesi'nde korunmakta olan dokuz adet taş eser oluşturmaktadır. Bu eserlerden MÖ II. binyıla tarihlediğimiz altısının ortak özelliği ön, arka ve bazılarının da yan yüzlerinde tapınak cephesi veya nişi tasvirine sahip olmalarıdır. Bunlardan ikisi sürme kutusu, biri yarım kalmış, sürme konulacak tüp deliklerinin açılmadığını düşündüğümüz sürme kutusu ve diğer üç eserin de mezarlara ya da tapınaklara bırakılan dinî anlam içeren eşyalar olduğunu düşünmekteyiz. MÖ I. binyılın ilk yarısına tarihlediğimiz üç sürme kutusunun bazı özelliklerinin ise Amik Ovası yerleşimleriyle benzeştiği görülmektedir.

THOUGHTS ABOUT A GROUP OF STONE ARTIFACTS PRESERVED AT KAHRAMANMARAŞ MUSEUM

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1125848

Article History:

Received 03.06.2022

Accepted 12.10.2022

Keywords:

Kohl Box,

2nd mill. BC,

Neo-Hittite,

Cosmetic,

Cult Goods

ABSTRACT

The subject of this article is nine stone artefacts preserved in Kahramanmaraş Museum. The common feature of the six of these artefacts, which we dated to the 2nd Millennium BC, is that they have temple façades or niches on the front, back and some side faces. Two of them are kohl boxes, one of them is unfinished, we think that the holes of which for the tube to put the kohl are not opened, and we think that the other three artefacts are items with religious meaning left in tombs or temples. Some features of the three kohl boxes that we dated to the first half of the 1st Millennium BC seem to be similar to the settlements of the Amuq Plain.

¹ Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, kserdar.girginer@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8688-5641

Alıntılanmak için/ Cite as: Girginer, K.S. (2022). Kahramanmaraş Müzesi'nde Korunmakta Olan Bir Grup Taş Eser Hakkında Düşünceler, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 573-589.

Giriş

Bu yazıda Kahramanmaraş Müzesi'nde² korunmakta olan dokuz adet küçük taş eserin işlevleri ve tarihlendirilmeleri tartışılacak, daha sonra ise benzerleri konusunda örnekler verilecektir. Bu dokuz adet taş eserin altısı sürme kutusu (Kohl Box / Pot / Container); içlerinden birinin sürme kutusu olması muhtemeldir ve geriye kalan üç adedi de olasılıkla kutsal işlevli³ eşyalardır.

Sürme kutularına konulan sürme (*kohl*) eski Önasya, Asya ve Doğu Akdeniz'de erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır ve Okyanusya ile Amerika kıtalarında da bilinmektedir (Girginer 2021, s.113). En eski üretimi ve uygulanması ise Mısır'da prehistorik dönemlere kadar geriye gitmektedir. Eski Mısır'da gözlerin badem şeklinde boyanarak belirginleştirilmesinin sevilen bir uygulama olmasının dışında, sürme ile gözlerin gölgelendirilmesi ve güzel gösterilmesi de çok sık karşımıza çıkmaktadır. Gözlere makyaj yapılmasının dışında sağlık konusunda da sürmenin göz ve kapaklarını koruduğuna, sinek kovucu özelliğinin olduğuna inanılmaktaydı (Ayrıntı için bk. Girginer 2021, s. 113-114). Ayrıca gözlerin boyanması sembolik olarak Horus'un gözüyle, hatta Ra ile de ilişkili olmasından dolayı ritüeller ve ölü gömme törenleri için de önemliydi (Tabsoba – Arbault vd 2010, s. 457; Şahin 2020, s. 174; Riesmeier – Keute vd. 2022). Eski Mısır'da en eski sürme tariflerine papirüslarda rastlanmaktadır. Bunun dışında Tutankhamun'un mezarında başlıca iki sürme tipine rengini veren malahit ve galen toprakları bulunmuştur (Bk. El-Kilany – Raouf 2017, s. 57-58; Ragai 2018, s. 99; Lucas 1930, s. 6 vd.).

Bu sürmelerin Mısır'da Eski Krallık Dönemi'nde (MÖ 2575-2125) (Kronoloji için bk. Wilkinson 2010) sırlı seramikler ve renkli sert taşlardan yapılmış kaplara, Orta Krallık Dönemi'nde (MÖ 2130-1630) standartlaşmış düz dipli, geniş, düz ağız kenarlı ve kapaklı küçük vazolara, Yeni Krallık Dönemi'nde (MÖ 1539-1069) ise alabaster, mavi mermer, fayans ve cam (Geç 18. ve 19. Hanedanlıklar Dönemlerinde oldukça sevilen) kaplara konulması çok popüler olmuştur (El-Kilany – Raouf 2017, s. 57 vd. 18). Hanedanlıktan (MÖ 1539-1292) itibaren ise *kohl box* olarak tanımladığımız kapların ilk örnekleri görülmeye başlamaktadır (Girginer 2021, s. 114-115; Ayrıca bk. Petrie 1927, s. 26-27, Lev. XXII/9-10; Sparks 2007, s. 45; Bevan 2001, s. 190 vd.; Lilyquist 1995, s. 50; Aston-Green 1994, s. 149-150; Bevan 2007, s. 100 vd.).

Sürme kutularının yapıldığı hammaddelerin başında serpantin ve steatit gelmektedir ve her ikisi de Amanos Dağları'nda bolca bulunmaktadır. Yumuşak dokuya sahip ve kolayca işlenebilen serpantin grubuna ait serpantin veya bilinen ismiyle sabuntaşı Mısır'da, Levant ve Amik Ovası'nda, Laskiye ve Kuzey Zagroslarda bulunmaktadır. Isıya dayanıklı olan steatite ise Mısır'da, İran, Basra Körfezi'nde, Kuzey Levant ve Amik Vadisi'nde rastlanılmaktadır (Squitieri 2017, s. 33-34, Fig. 4.4).

Kahramanmaraş Müzesi'nde korunmakta olan ve bu yazının konusunu oluşturan eserleri çalışırken müze envanter defterlerindeki incelemelerimiz esnasında bu taş eserlerin Kahramanmaraş'da buldukları görülmüştür. Orta Anadolu, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinin kesişme noktasında yer alan Kahramanmaraş, Güneydoğu Toroslar'ın uzantılarından birisi olan 2339 m. yüksekliğindeki Ahır (*Ahır*) Dağları'nın güney eteklerinde, Maraş Ovası'nda kurulmuş bir kenttir. Kent merkezinde, üzerinde Ortaçağ kalesinin bulunduğu höyükten ve çevresinden gelen buluntular (çoğu yazıtlı olan tanrı, kral ve aslan heykelleri gibi), burasının eski Maraş'ın (*Geç Hitit Dönemi*) merkezi olduğunu göstermektedir (Ürkmez 2014, s. 68, 71, 76; Konyar 2010, s. 125, 145, 152). Kalenin bulunduğu 2,5 hektarlık tepenin epigrafik verilere göre Geç Hitit Dönemi'nde Gurgum topraklarının başkenti *Marqasti* kentinin Sitadeli olabileceği, Kazım Bey Sokak, Uzunoluk, Abdullah ve Işık Caddeleri arasında kalan sekiz hektarlık düzlüğün de kentin yayılım alanında bulunduğu ifade edilmektedir (Ürkmez 2014, s. 75 vd; Dumankaya 2019, s. 412). Geç dönemler yerleşimi ise, yani Germanicia Antik Kenti, il merkezinin doğusundaki Karamaraş adıyla anılan Dulkadiroğlu, Şeyh Adil, Bağlarbaşı ve Namık Kemal mahallelerini içine alan yaklaşık 1460 dönümlük bir alanı kapsamaktadır (Ersoy 2017, s. 26).

² 2012 yılında bu eserleri çalışabilmemiz için ilk iznimizi düzenleyen Kahramanmaraş Müze Müdürü Sn. Ayşe Ersoy'a, eserleri çalışırken yardımlarından dolayı Arkeolog Özgür Hacıkerimli ve Arkeolog Gülşah Başpınar'a, 2020 yılında ise eserlerin çalışma ve yayımlanma izinlerini yenileyen Kahramanmaraş Müzesi Müdürü Sn. Safnaz Akbaş-Acıpayam'a ne kadar teşekkür etsek azdır. Bunun dışında eserlerin çizimlerinin yapılmasında emeği geçen meslektaşlarımız Yusuf Tuna, Ebru İnceman, Özlem Evrensel ve Melis Aklan'a teşekkür ederim.

³ Kutsal işlevli olarak tanımlanan bu eserlerde sürme karışımının konulduğu delikler bulunmamakta, buna karşın eserlerin ön, arka ve hatta yan yüzlerinde tapınak cephesi ya da tapınak nişi olarak tanımlanabilecek bezemeler yer almaktadır. Dolayısıyla Maraş 4, 8 ve 9 no'lu eserlerde bu bezemelerin yapılması bu eşyaların ev kültüründe, belki tapınaklara adak eşyası veya ölü gömme ritüelleri esnasında ölen kişinin yanına amulet? gibi kişisel eşya olarak bırakıldıkları düşünülebilir.

Kahramanmaraş Müzesi Küçük Taş Eserlerinin Tanım ve İşlevleri

Maraş 1 (**Res. 1**) olarak isimlendirdiğimiz ilk eser; 1991 yılında Kahramanmaraş Müzesi'ne kazandırılmıştır. Bu sürme kutusunun yayınlanmış olanlar içinde form açısından benzerine rastlanmamıştır. Üstten bakıldığında sürmenin konulacağı iki tüp deliği bulunmaktadır. Ön ve arka yüzünde stilize bir tapınak cephesi veya tapınak nişi gösterilmiş olmalıdır. Bu tasviriyile Kahramanmaraş Müzesi'ndeki bu yazıda incelenen Maraş 2-4 ve Maraş 8-9 numaralı eserlerine benzemektedir.

Resim. 1. Kahramanmaraş Müzesi'nde (KMM) 5.5.91 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 1 No'lu Eser

Maraş 2 (**Res. 2**); 1972 yılında Türkoğlu ilçesi Beyoğlu mahallesinde yer alan Minehöyük'te bulunarak müzeye getirilmiştir. Bahsi geçen höyük E. Konyar tarafından acil koruma önlemleri alınması gereken yerleşimler içinde sayılmıştır (Konyar 2008a, s. 136; Höyük fotoğrafı için bk. Konyar 2010, s. 128). Maraş stellerinden birisi de bu höyükten ele geçmiştir (Konyar 2010, s.153; Konyar 2008b, s. 62). Höyük ilk kez 1993 yılında arkeoloji literatürüne *KM 17* ismiyle kaydedilmiş ve Geç Kalkolitik Dönem özellikleri ön plana çıkarılmıştır (Bk. Carter 1995, s. 334; Carter 1996, s. 289 vd.). Bu sürme kutusunun form açısından benzeri yoktur ve ön ile arka yüzünde stilize bir tapınak cephesi veya tapınak nişi motifleriyle Maraş 1, 3-4 ve 8-9'a benzemektedir. Bunlardan tek farkı ise üçgenlerin çizilerek oluşturulmuş olmasıdır.

Resim 2. KMM'nde 31.1.72 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 2 No'lu Eser

Maraş 3 (Res. 3); 1984 yılında bulunmuştur. Üzerinde bir sürme kutusunda olması gereken tüp delikleri açılmamıştır. Eser ya yarım bırakılmış bir sürme kutusudur, ya da üzerindeki tasvirlerden dolayı bir kült eşyasıdır. Form açısından benzeri bulunamamıştır. Ancak yine tapınak cephesi tasvirlerinden dolayı Maraş 1-2, 4 ve 8-9 ile benzetilmektedir. Bu tasvirler içinde diğerleriyle en büyük farkı, tüm yüzeylerinde üçgenlerin çift sıra yapılmış olmasıdır.

Resim 3. KMM'nde 2.3.84 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 3 No'lu Eser

Maraş 4 (**Res. 4**); 1988 yılında, Maraş 8 (**Res. 5**) ve Maraş 9 (**Res. 6**) ise 1982 yılında müzeye getirilmiştir⁴. Aslında bu üç eserin de herhangi bir kap tipiyle ilişkisi yoktur. Bu eserlerin en büyük ortak yanı, ön, arka ve yan yüzlerinde tapınak cephesi tasvirlerinin yapılmış olmasıdır. Form olarak benzeri bilinmemektedir ve tasvirler açısından Maraş 1-3 no'lu eserlere benzemektedir.

Resim. 4. KMM'nde 9.1.88 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 4 No'lu Eşya

Resim. 5. KMM'nde 1.1.82 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 8 No'lu Eşya

⁴ Maraş 4 ile özellikleri çok benzeyen Maraş 8 ve 9'a ayrı bir paragraf ayrılmamış, ayrıntılı tanımları katalog kısmında yazılmıştır.

Resim. 6. KMM'nde 1.2.82 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 9 No'lu Eşya

Maraş 5 (Res. 7), 1968 yılında müzeye kazandırılmış bir sürme kutusudur. Ön yüzü çizgisel bezemeli olan eserin arka yüzü boş bırakılmıştır. Maraş eserin form olarak en yakın benzerlerini 31 adet sürme kutusu yayımlanan Amik Ovası yerleşimlerinden Çatalhöyük'te bulmak mümkündür. Çatalhöyük sürme kutuları Amik N evresinden başlayarak O evresinin sonuna (MÖ 1150-600) kadar olan zaman dilimine aittirler (Kronoloji için bk. Pucci 2019b, 158. Form olarak Maraş 5 sürme kutusu Çatalhöyük A43158 (Kat. No. 363) (O_Beginning MÖ 950-850), A12657 (Kat. No. 371) (O_Middle MÖ 850-700), A17480 (Kat. No. 370) (O_Middle MÖ 850-700), A12665 (Kat. No. 375) (O_Late MÖ 700-600), A12664 (Kat. No. 378) (O_Late MÖ 700-600), A12671 (Kat. No. 377) (O_Late MÖ 700-600), A12652 (Kat. No. 380), A26986 (Kat. No. 309), 5184 (Kat. No. 379), A.26996 (Kat. No. 385), A.26986 (Kat. No. 389), A12649 (Kat. No. 376) (O_Late MÖ 700-600), bk. Pucci 2019a, 48, 50-52, Lev. 176/c-j ve Adana Tepebağ Höyük (MÖ 15.-13. yy.) eseriyle benzerdir, bk. Şahin 2020, 173 vd. Maraş 5 kutusu üzerindeki tasvirsiz yüzeyin benzeri ise, Çatalhöyük 5185 (Kat. No. 364) (O_Middle MÖ 850-700) (Pucci 2019a, 48) ve Tell Tayinat'tan ele geçen serpantin (?) sürme kutusuyla benzemektedir, bk. Osborne – Harrison vd. 2019, 303, Fig. 30/4).

Resim. 7. KMM'nde 1551 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 5 No'lu Eser

Maraş 6 (Res. 8); ilk kez İ. Kılıç Kökten'e Kahramanmaraş'ta gösterilen, Maraş yazıtlı aslan heykelinin bulunduğu (Krş. Orthmann 1971, s. 202, B/1; MÖ 805-790 yılları arasında hüküm süren kral III. Halparuntiyas'ın yazıtının bulunduğu Maraş I arslanı ile ilgili bk. Tiryaki 2010, s.10; Porter 2003, s. 7 vd.) alana yakın bir bölgeden, belki de Sitadel'de bir takım taş eserlerle birlikte bulunduğu ifade edilen ve makalesinde çizimini yayınlayıp, eserin Maraş Müzesi'ne verilmesini rica ettiği (Kökten 1960, s. 45, Lev. III/1) eserdir. Bu eser 35 yıl sonra aynı çizimle O. W. Muscarella tarafından hazırlanan yazıda tekrar karşımıza çıkmaktadır (Muscarella 1995, s. 5, Fig. 2 (alt)). Müze envanter kayıtlarını incelediğimizde Maraş 6 sürme kutusu 1959 yılında bir vatandaş tarafından evinin temel kazısı sırasında, hatta Maraş 7 sürme kutusu ile beraber bulunduğunu düşündüğümüz bir eserdir. Maraş 6'nın sürme tüplerinin yanlarına arslan başı şeklinde yapılmış olan tutamakları, dekoratif anlamda da iyi bir işçiliğin ürünüdür. Bunun dışında bu arslan başlarının sürme kutuları içinde bir benzeri bulunamamasına rağmen baş ve yüz ikonografisinin yine Maraş'ın anıtsal arslanlarıyla uyum içinde olduğunu söylemek gerekmektedir (Krş. Orthmann 1971, Maraş B/1 ve 2. Maraş 6 kutusunun ön yüzündeki bir takım bezemeler Amik Çatalhöyük'teki 379 no'lu A12671 (Kat. No. 377) (O_Late MÖ 700-600) eser ile benzerdir; Bk. Pucci 2019a, 50).

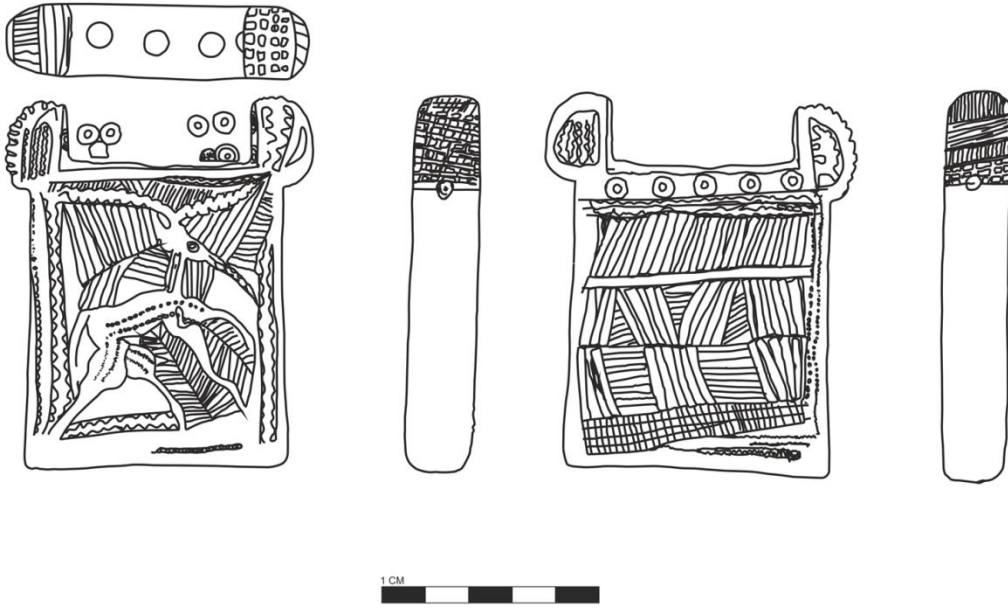
Resim. 8. KMM'nde 143 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 6 No'lu Eser

Maraş 7 (Res. 9 a-b) sürme kutusunun ise, ön yüzündeki ceylan tasviriyle ilgili bir benzerine rastlanmamıştır. Bu yüzde boynuzları halkalı erkek bir Dağ Ceylanı tasvir edilmiştir. Türkiye'de iki ceylan türü bulunmaktadır; Hatay bölgesinde özellikle de Amik'te görülen Dağ Ceylanı (*Gazella gazella*) ve Şanlıurfa civarlarında Arap Kum Ceylanı (*Gazella marica*) (Bk. İlaslan 2019, iv, 2-3, 16-18, Şek. 2.10 ve 2.12). Antik Mısır tasvir sanatında tek Ceylan protomu gösterimi Horus'un şifa ile ilgili özelliklerini akla getirmektedir. Bir eser üzerinde Ceylan ve Horus'un gözü kompozisyonu yine şifa ile ilişkilidir (Strandberg 2009, s. 190).

Bu eserin ayrıca arka yüzünde yer alan tek merkezli daire veya yuvarlak motifler Amik Çatalhöyük'ten sürme kutuları üzerinde de karşımıza çıkmaktadır (A27010 (Kat. No. 361) (N_Mid MÖ 1100-950), Kat. No. 368 (O_Middle MÖ 850-700), A.26996 (Kat. No. 385), A12649 (Kat. No. 376) (O_Late MÖ 700-600). Bk. Pucci 2019a, 49-51, Lev. 176/a). Yukarı Dicle Vadisi'nde kazıları yapılmış olan Geç Assur Dönemi yerleşimi Aşağı Salat'tan ele geçen kule biçimli kemik sapın üzerinde de konsantrik dairelerin dışında tek merkezli daireler görülmektedir ve bu sapın en yakın benzeri Cemialo Sırtı'nda (MÖ 1100-300) ele geçmiştir (Bk. Şenyurt – Akçay vd. 2018, 245, Lev. 8). Tek merkezli dairelerin oldukça yaygın ve başka bir işlevde kullanıldığı eser grubu ise figürinlerdir. MÖ III. ve II. Binyıllarda Kuzey Suriye ve Kilikya'da PT figürinlerin gözleri bu formda yapılmaktadır. Örneğin, MÖ III. Binyılda Gaziantep Tilbaşar'da ele geçen insan figürinlerinde gözler bu şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde benzerleri Orta Fırat Vadisi yerleşimlerinden Tell Hadidi, Tell es-Sweyhat, Habuba Kabira, Tell Munbaqa, Halawa A, Selenkahiye, Tell Bi'a, Umm el-Marra ve Tell Chuera'da bulunmuş olan figürinlerin gözlerinde de görülmektedir (Genç 2021, s. 57-58, Fig. 5/c). Maraş 7 kutusunun yine arkasında yer alan bezemelerin bir benzeri Amik Ovası Çatalhöyük'te karşımıza çıkmaktadır (A12671 (Kat. No. 377) (O_Late MÖ 700-600). Bk. Pucci 2019a, 50). Eserin üstünde yer alan antropomorfik tutamakların sürme kutuları içinde benzerine ise rastlanmamıştır.

Resim. 9a. KMM'nde 142 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 7 No'lu Eser

Resim. 9b. KMM'nde 142 Envanter Numarası İle Kayıtlı Olan Maraş 7 No'lu Eser

Eserlerin Tarihlendirilmesi

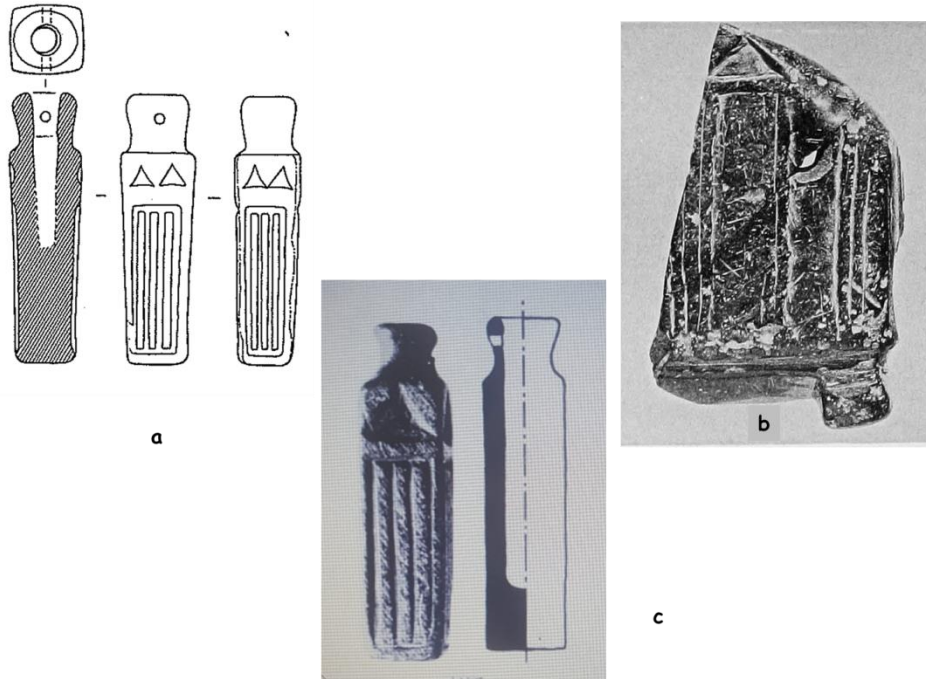
Maraş Müzesi'nde korunmakta olan ve bu yazıda bahsedilen Maraş 1-4 ve 8-9 numaralı eserlerin ön, arka ve yan yüzlerinde görülen tapınak cephesi veya nişi tasvirlerinin en yakın benzerlerinden biri, British Museum'da bulunan ve Kuzey Suriye'den satın alındığı belirtilen siyahımsı-mat yeşil renkte yumuşak bir taştan yapılmış ip delikli minyatür sürme kabıdır (Res. 10a). Bu kabın Louvre Müzesi'nde benzerlerinin MÖ III. Binyıla

tarihlendirildikleri belirtilmesine rağmen, bu eserin Tepe Gawra XIII.-XIA tabakalarında bulunan birkaç kapla ilişkili olduğu da ifade edilmektedir. Bunlar içinde özellikle Tepe Gawra'nın XII. tabakasında (Ubeid 4) (Kronoloji için bk. Rothman 2002, s. 149) bulunmuş olan (Tobler 1950, s. 208, Lev. XCV/d) steatitten yapılmış bir sürme kutusu tapınak cephele olmasıyla (**Res. 10b**) British Museum'daki (BM) kaba benzetilmiştir. Bu nedenle de BM'daki eser MÖ 4500-4000 yılları arasına tarihlenmiştir (Bk. Searight – Reade vd. 2008, 50, Fig. 25 Kat. No. 360).

Ancak 1930-32 yılları arasında Alishar kazılarında Hitit İmparatorluk Dönemi tabakalarından ele geçtiği belirtilen serpantinden yapılmış bir kozmetik şişesi (Bk. von der Osten 1937, s. 230, 236, Fig. 264 (d1527); Kronoloji için bk. Gorny 1990, s. 437), üzerindeki tasvirler açısından BM kabına (**Res.10a**) daha yakın özellikler göstermektedir (**Res.10c**). Alishar kozmetik şişesinin dört yüzünde de tapınak cephesi veya nişi tasviri izlenebilmektedir. İkisi arasındaki en belirgin fark Alishar kabında tapınak cephesindeki çatıyı göstermesi olası stilize üçgenlerin tekli, BM kabında ise ikili olmasıdır. Dolayısıyla BM kabı, Tepe Gawra eserinden ziyade Alishar kabı ile daha fazla benzer özelliklere sahiptir.

Maraş Müzesi'nde korunmakta olan taş eserlerin ön ve arka yüzlerinde tapınak cephesi veya nişini tasvir ettiğini düşündüğümüz Maraş 1 ve 2 sürme kutularının, ön, arka ve yan yüzlerinde yine aynı tasvirlerle karşılaştığımız sürme kutusu olabilecek belki yarım kalmış Maraş 3'ü, olasılıkla mezarlara kişisel eşya olarak hazırlanmış, ya da tapınaklara adak veya armağan olarak bırakılması için üretilmiş kült eşyaları olabilecek Maraş 4, 8 ve 9'u Alishar örneğiyle tasvirsel açıdan daha yakın benzerlikler kurabildiği için MÖ II. Binyıla tarihlenmeleri (BM örneği de dahil) önerilebilir.

Maraş 5-7 sürme kutuları ise tam benzerleri tespit edilemese de, benzer özelliklerini karşılaştıracığımız kaplar bulunabilmesinden dolayı MÖ I. Binyılın ilk yarısına tarihlenebilir.

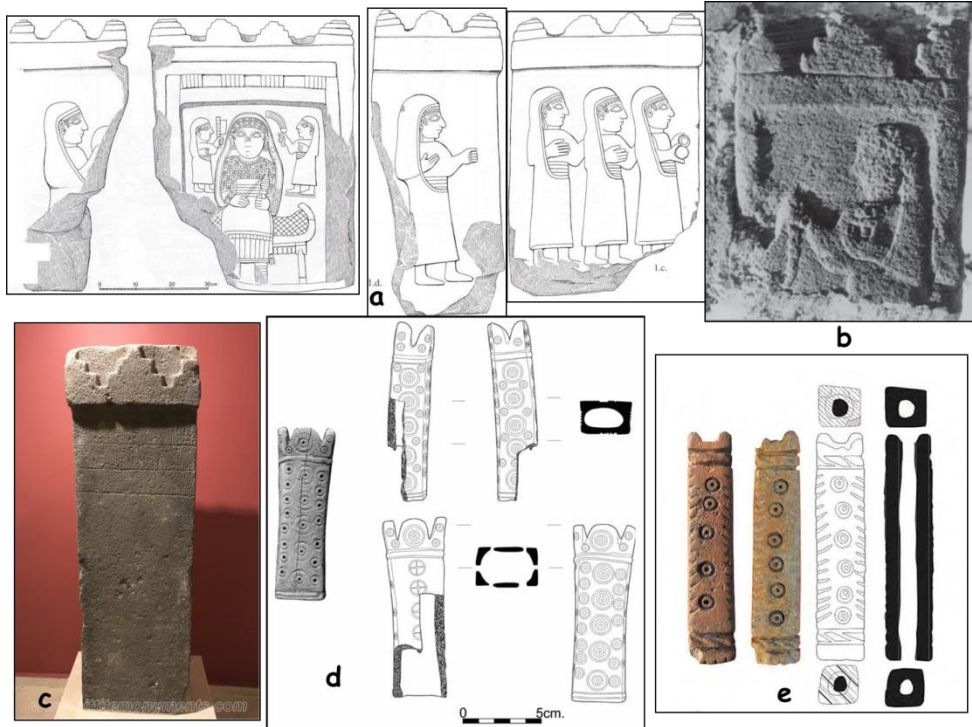

Res. 10. a- British Museum'da MÖ 4500-4000 Tarihleri Arasına Tarihlenen Sürme Kabı (Searight – Reade vd 2008, Fig. 25 (Kat. No. 360 sol); **b-** Tepe Gawra XIII (veya XII.) Tabakada Ele Geçmiş Olan Tapınak Cephesi veya Nişi Tasvirli Sürme Kutusu (Tobler 1950, 208, Lev. XCV/d); **c-** Alishar'da Hitit İmparatorluk Dönemi Yapı Katında Bulunan Kozmetik Kabı (von der Osten 1937, 230, 236, Fig. 264 (d1527)).

Bu tasvirlerin tapınak cephesi ya da nişi olabilirdiği dışında bunların stilize olarak yapılmış bir kule veya kaleyi temsil ettikleri de düşünülebilir. Şehir surları veya kalelerde savunma esnasında ok atılan boşluklar ve/veya girintiler "barbata/dendan" adıyla bilinmesine karşın bu oluşumlara 'mazgallı siper' de denmektedir. Maraş kökenli olan ve sunak/altar olarak tanımlanmış iki mazgallı siper tasvirli eser bilinmektedir. Bunlardan birisi 1989 yılında Kahramanmaraş'ta Belediye Çarşısı'ndaki (**Res. 11a**) bir çalışma esnasında ele geçmiş ve merdiven formu mazgallı siperlere sahip olarak tanımlanmıştır. Eser günümüzde Antakya Müzesi'nde

sergilenmektedir (Schachner – Schachner 1996, s. 203 vd.). Bu eserin dört yüzü de kabartmalarla bezenmiş, yüzlerden birisinde bir pencere veya niş içinde kline üzerinde ve çevresinde figürler tasvir edilmiştir. Mazgallı siperler eserin dört yüzüne de işlenmiştir. Diğer (Res. 11b) Sitadelden bulunmuş ve kabartmalı sunak olarak adlandırılmıştır (Orthmann 1971, s. 88, 527, B/24, Taf. 46/g). Burada da mazgallı siperler dışında yine bir yüzünde bir kapı veya pencere içinde de bir figür tasvir edilmiştir. Bir diğer mazgallı siper tasviri Gaziantep sınırları içinde Tilsevet (Ekinveren)’de bulunmuş olan stel (Res. 11c) üzerinde karşımıza çıkmaktadır (Hawkins 2000, s. 178-180, Lev. 62).

Bu tasvirler ayrıca MÖ I. Binyılda kemik saplarda da karşımıza çıkmaktadır. MÖ I. Binyılın ilk yarısında ‘kule biçimli sap’ olarak adlandırılan bu buluntular Aşağı Salat (Res. 11d), Çemialo Sırtı, Değirmen-tepe, Alışar, Suluca Karahöyük, Hellenistik Dönem’de ise Şarhöyük/Dorylaion, Maşat Höyük (Şenyurt – Akçay vd. 2018, s. 245, 255, Lev. 8) ve Tatarlı Höyük (Bk. Girginer – Girginer-Oyman 2020, s. 211 vd.) ile Gordion’da (Gerçek – Girginer vd 2019, 18, Fig. 8c) (Res. 11e) görülmektedir.

Resim. 11. a- Maraş Mezar Steli (Schachner – Schachner 1996, 221, Şek. 1 a-d); b- Maraş Kalesi’nde Bulunmuş Olan Mezar Steli (Orthmann 1971, 88, 527, B/24, Taf. 46/g); c- Tilsevet Steli <https://www.hittitemonuments.com/tilsevet/index-t.htm> (Erişim Tarihi: 09.05.2022); d- Aşağı Salat ‘Kule Biçimli Sap’ (Şenyurt – Akçay vd. 2018, 245, 255, Lev. 8); e- Tatarlı Höyük ‘Kule Biçimli Sap’ (Gerçek – Girginer vd 2019, 18, Fig. 8c).

Sonuç ve Öneriler

Kahramanmaraş Müzesi’nde korunmakta olan ve bu yazının konusunu oluşturan dokuz adet küçük taş eserden biri deliksiz (Maraş 3) üç sürme kutusunun birisi Minehöyük’ten (Maraş 2), diğer ikisi ise kent merkezinden (Maraş 1 ve 3) bulunmuş ve üzerindeki tasvirlerle göre MÖ II. Binyıla tarihlendirilebilmesi konusunda öneri sunulmuştur. Durum böyle olursa hem Minehöyük’te hem de Kahramanmaraş Kalesi ve eteklerinden MÖ II. Binyıl verilerinin beklenmesi gerekir. Yine MÖ II. Binyıla tarihlediğimiz ve ritüel eşyalar olarak tanımlamak istediğimiz Maraş 4, 8-9’un ise üzerinde tapınak cephesi veya nişi olmasından dolayı ya mezarlara kişisel eşya veya ölü kültüyle bağlantılı mezar eşyası, ya da tapınaklara adak veya armağan olarak bırakılması için üretilmiş eşyalar olabileceğini düşünüyoruz.

MÖ I. Binin ilk yarısına tarihlendirebileceğimiz Maraş 5-7 ise özellikle Amik Ovası’ndaki Çatalhöyük sürme kutuları ile bir takım benzerliklere sahiptir. Bu eserlerde kullanılan hammaddelerin genelde serpantin ve steatit olması, bu iki hammaddenin de Amanos Dağları’nda bolca bulunmasından dolayı araştırmacıların sürme kutularının atölyesinin Kuzey Suriye’de olabileceği yönündeki görüşünü kabul etmekle birlikte, bu alanı biraz

daha daraltarak atölyelerden birisinin Amik Ovası'nda ve belki de Çatalhöyük'te, diğerinin de Maraş'ta olabileceği önerilebilir.

KATALOG

Maraş 1 (Res. 1)

Adı / İşlevi	: Sürme Kutusu
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 5.5.91
Malzemesi	: Taş
Dönemi	: MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: O.A. - 25.12.1991
Yükseklik	: 5,8 cm
Kalınlık	: 1,9 cm.
Genişlik	: 4,5 cm.
Tanımı	: Üstten bakıldığında sürmenin konulduğu iki tüp deliğine sahiptir. Bu iki tüp deliğinin ortası taşımak veya asmak amaçlı ip veya zincir geçirmek için delinmiştir. Önyüzlerinden birinde üstte üç üçgen, altında ise oyularak alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş dokuz düz hat, diğer yüzde de aynı teknikte yapılmış yine üç üçgen ve on düz hat yapılmıştır. İki yan kenara ise oyularak yapılmış bitki motifi, olasılıkla stilize, verev hatlarla bir ağaç tasvir edilmiştir. Bir yüzde bu ağaç beş, diğer yüzde ise dört kollu/dallıdır.

Maraş 2 (Res. 2)

Adı / İşlevi	: Sürme Kutusu
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş / Minehöyük (Türkoğlu)
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 31.1.72 (3523)
Malzemesi	: Steatit
Dönemi	: MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: İ.S. – 22.06.1972
Yükseklik	: 6 cm
Kalınlık	: 1,4 cm.
Genişlik	: 6,4 cm.
Tanımı	: Sürme konulacak dört tüp deliğine sahiptir. Sürme kutusu aşağıya doğru daralmaktadır, aslında el ile kavramak veya tutmak için ergonomik bir şekilde üretilmiş gibidir. Ön yüzlerden birincisinde üst panelde yedi adet üçgen çizilerek ve altında ise beş adet alçak kabartma dikey hat oluşturulmuş, diğer yüzde kireç tabakasından izlenebildiği kadarıyla motif tekrarlarından sadece üstte üç üçgen ve altta ise yine beş dikey hat görülebilmektedir. Taşımak veya asmak için cepheden delinmiş tek bir deliğe sahiptir. Dar kenarlarda gelişigüzel yapılmış, eserin altında ise yine aynı şekilde alanın çizgilerle doldurulduğu görülmektedir.

Maraş 3 (Res. 3)

Adı / İşlevi	: Sürme Kutusu?
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 2.3.84 (7055)
Malzemesi	: Serpantin
Dönemi	: MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: M.G. – 15.05.1984
Yükseklik	: 7,5 cm
Kalınlık	: 2,6 cm.
Genişlik	: 4,8 cm.

Tanımlı : Tüp delikleri açılmamıştır. Ön, arka ve iki yan kenar aynı motifleri içermektedir; ön ve arka cephelerde oyularak yapılmış üstte iki sıra halinde altı adet üçgen ve alt alanlarda ise oyularak alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş altışar adet düz hat yapılmıştır. Yanlarda ise, iki sıra halinde ikişer adet üçgen ve alt alanlarda da üçlü dikey hatlar oluşturulmuştur. Üstte ise alan yatay çizgiler ile doldurulmuştur. Deliklerinin açılmamış olması nedeniyle eserin tamamlanmadığı düşünülebilir.

Maraş 4 (Res. 4)

Adı / İşlevi : Kült eşyası?
Ele Geçtiği Yer : Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No. : 9.1.88 (7544)
Malzemesi : Serpantin
Dönemi : MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih : S.S. – 16.12.1988
Yükseklik : 7,4 cm
Kalınlık : -
Genişlik : 4,1 cm.
Tanımı : Üstte bir nevi sepet kulp gibi tutamaklı, ön ve arka cephelerinde üst sıralarda üç üçgen, alt alanlarda ise bir çerçeve içinde alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş sekizer adet dikey hat yapılmıştır. Yan kenarlarda ise yine üst bantta birer üçgen, altta ise bir çerçeve içine oyulmuş üçlü dikey hat görülmektedir.

Maraş 5 (Res. 7)

Adı / İşlevi : Sürme Kutusu
Ele Geçtiği Yer : Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No. : 1551
Malzemesi : Taş
Dönemi : MÖ. I. Binyılın ilk yarısı
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih : R.G. – 14.02.1968
Yükseklik : 6,8 cm
Kalınlık : 1,5 cm.
Genişlik : 6,5 cm.
Tanımı : Üstten bakıldığında dört adet sürme tüpüne ait delik, kenarlarda taşımak veya bir yere asma amaçlı olduğu sanılan iki delik açılmıştır. Birinci ön yüzde çok fazla derin olmamak kaydıyla çizilerek yapılmış olan geometrik motifler yoğundur. En üstteki panelin içi baklava motifi, altındakiyle birlikte üçüncü panel beraber değerlendirilirse zikzak motifleri, onun altındaki daha geniş panel yine baklava motifi, onun altındaki verev ve en alttaki yine daha geniş olan panel ise baklava motifi ile doldurulmuştur. Diğer yüzeyde her hangi bir motif veya figüre rastlanmamaktadır. Yan kenarlardan birisi yine çok derin olmadan çizilerek baklava motifi ile diğeri ise balık kılıcı motifleriyle süslenmiştir.

Maraş 6 (Res. 8)

Adı / İşlevi : Sürme Kutusu
Ele Geçtiği Yer : Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No. : 143
Malzemesi : Taş
Dönemi : MÖ. I. Binyılın ilk yarısı
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih : İ.B. – 10.09.1959 (Evinin temel kazısı esnasında)
Yükseklik : 7 cm
Kalınlık : -

Genişlik	: 5,5 cm.
Tanımı	: Eserin üstte sürme konulması için yapılmış üç tüp deliği bulunmaktadır. Bu tüp deliklerinin önünde ve arkasında sürme kutusunun taşınabilmesi amaçlı açılmış ip/zincir delikleri, eserin köşelerine yüksek kabartma şeklinde yapılan aslan başlarının enselerinde yer alır. Cephelerden birisinde üstte oyularak yapılmış düz çizgiler, altında noktalar, altında daha geniş bir panelde dikey çizgiler ve onun da altında alçak kabartma zikzak çizgiler, eserin diğer yüzünde en üstte dar bir panelde alçak kabartma kısa dikey hatlar, onun altında eser yüzeyini ikiye bölen bir hattın üstünde ve altında dikey çizgiler yapılmıştır. Yan yüzde ise yine iki dikey çizgi karşımıza çıkmaktadır.
Yayınlandığı Yerler	: Kökten 1960, 45, Lev. III/1; Muscarella 1995, 5, Fig. 2 (alt).

Maraş 7 (Res. 9 a-b)

Adı / İşlevi	: Sürme Kutusu
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 142
Malzemesi	: Taş
Dönemi	: MÖ. I. Binyılın ilk yarısı
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: İ.B. – 10.09.1959 (Evinin temel kazısı esnasında)
Yükseklik	: 8,5 cm
Kalınlık	: -
Genişlik	: 7 cm.
Tanımı	: Sürmenin konulacağı üç adet tüp deliklidir. Kutunun üstte tutamakları olarak nitelendirebileceğimiz çıkıntıları iç yüzde antropomorfik şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu insan yüzünün ağızları ise kutunun taşınmasını sağlamaya yarayan ip delikleri olarak hazırlanmıştır. Ön yüzde şematize bir Ceylan figürü, çevresi ve bacalarının arası verev çizgiler, başı ile boynuzlarının araları sağa ve sola yaslanmış dikey çizgilerle bezenmiştir. Alçak kabartma olarak yapılmış bezemelerin dışında ceylanın boynuzları halkalıdır ve bu motif ceylanın arkasında ve ayaklarının altında devam etmektedir. Arka yüzde ise en üst sırada antropomorfik yüzün gözlerinde kullanılan beş adet tek merkezli daire veya yuvarlağın aynısı, altında ise yatay hatlar, düz çizgilerden oluşan alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş geometrik motifler görülmektedir. Yan kenarlarda, üstteki antropomorfik yüzlerin arka kısımlarında belki de nokta bezeme ile saçlar belirtilmek istenmiştir. Bu alanın aşağı kısımları ise bezemesiz bırakılmıştır.

Maraş 8 (Res. 5)

Adı / İşlevi	: Kült eşyası?
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 1.1.82 (6575)
Malzemesi	: Serpantin
Dönemi	: MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: M.S. – 08.01.1982
Yükseklik	: 6,5 cm
Kalınlık	: -
Genişlik	: 5,8 cm.
Tanımı	: Üstte kırılmış sepet kulplu, ön ve arka cephelerinde üst sıralarda beş üçgen, alt alanlarda ise bir çerçeve içinde alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş bir yüzde 12, diğer yüzde 13 adet dikey hat yapılmıştır. Yan kenarlarda ise yine üst bantta ikişer üçgen, altta ise bir çerçeve içine oyulmuş dörtlü dikey hatlar görülmektedir.

Maraş 9 (Res. 6)

Adı / İşlevi	: Kült eşyası?
Ele Geçtiği Yer	: Kahramanmaraş
Kahramanmaraş Müzesi Env. No.	: 1.2.82 (6576)
Malzemesi	: Serpantin
Dönemi	: MÖ II. Binyıl
Bulan / Müzeye Getiren ve Tarih	: M.S. – 08.01.1982
Yükseklik	: 6,5 cm
Kalınlık	: -
Genişlik	: 5 cm.
Tanımı	: Üstte kırılmış sepet kulplu, ön ve arka cephelerinde üst sıralarda beş üçgen, alt alanlarda ise bir çerçeve içinde alçak kabartma tekniğiyle oluşturulmuş bir yüzde 12, diğer yüzde 11 adet dikey hat yapılmıştır. Yan kenarlarda ise yine üst bantta ikişer üçgen, altta ise bir çerçeve içine oyulmuş üçlü dikey hatlar görülmektedir.

Kaynaklar

- Aston-Green, B. A. (1994). *Ancient Egyptian Stone Vessel, Material and Forms*. Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens Band 5, Heidelberg: Heidelberg Orientverlag.
- Bevan, A. (2007). *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, New York.
- Bevan, A. H. (2001). *Value Regimes in the Eastern Mediterranean Bronze Age: A Study through Stone Vessels* [PhD Thesis, University of London].
- Carter, E. (1995). "Report on the Kahramanmaraş Archaeological Survey Project from 24/9/93 to 11/11/93", *XII. AST*, 331-341.
- Carter, E. (1996). The Kahramanmaraş Archaeological Survey Project: A Preliminary Report on the 1994 Season. *XIII. AST 1*, 289-305.
- Dumankaya, O. (2019). "Kayıp kent Germanicia: Lokalizasyon problemleri üzerine yeni gözlemler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 66*, 409-434.
- El-Kilany, E. - Raouf, E. (2017). Facial cosmetics in ancient Egypt. *Egyptian Journal of Tourism Studies 16/1*, 1-19.
- Ersoy, A. (2017). *Mozaikleri ile yeniden doğan kent Germanicia*. Balti.
- Genç, E. (2021). Tilbaşar erken tunç çağı pişmiş toprak figürinleri üzerine bir değerlendirme. *OLBA XXIX*, 47-76.
- Gerçek, A. - Girginer, K.S. - Girginer-Oyman, Ö. - Gerçek, H. (2019). Bone artifacts as witnesses to cultural continuity at Tatarlı Höyük. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada (CPAG) 29*, 11-25.
- Girginer, K. S. (2021). Tatarlı Höyük'ten Geç Hitit Çağı'na ait bir 'sürme kutusu'. *OLBA XXIX*, 109-136.
- Girginer, K. S. – Girginer-Oyman Ö. (2020). Tatarlı Höyük Stratigrafisi Üzerine Ön Sonuçlar. *MORS IMMATURA: Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı*, Eds. K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – Ö. Oyman-Girginer – M. C. Fırat – H. Gerçek – M. F. Tufan, İstanbul, 211-250.
- Gorny, R. L. (1990). *Alişar Höyük in the Second Millennium B.C.* [PhD Thesis, University of Chicago].

- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of Hieroglyphic Luwian inscriptions of the Iron Age*. Vols.1-3, Berlin-New York.
- İlaslan, E. (2019). *Türkiye’de Yayılış Gösteren Gazella Gazella (Pallas, 1766) Türünün Filocoğrafyası* [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi].
- Konyar, E. (2008a). Kahramanmaraş yüzey araştırması 2007. *AKMED* 6, 130-136.
- Konyar, E. (2008b). M.Ö. I. binyılda Maraş: Gurgum Krallığı. *Toplumsal Tarih* 180, 74-79.
- Konyar, E. (2010). İlk Tunç Çağı’ndan Orta Demir Çağı’na Kahramanmaraş. *Dağların Gazeli Maraş*, Ed. F. Özdem, İstanbul, 125-155.
- Kökten, İ. K. (1960). Maraş vilayetinde tarihten dip tarihe gidiş. *TAD* 10/1, 42-52.
- Lilyquist, C. (1995). *Egyptian Stone Vessels, Khian through Tuthmosis IV*. The Metropolitan Museum of Art.
- Lucas, A. (1930). Cosmetics, perfumes and incense in ancient Egypt. *Journal of Egyptian Archaeology* 16, 41-53.
- Muscarella, O. W. (1995). Kohl Container/Schminkdosen. *Notes in the History of Art* 14/4, 1-7.
- Orthmann, W. (1971). *Untersuchungen zur Späthethitischen Kunst*. Saarbrücker Beitrage zur Altertumskunde Band 8, Bonn.
- Osborne, J. F. - Harrison, T. P. - Batiuk, S. - Welton, L. - Dessel, J. P. - Denel, E. – Demirci, Ö. (2019). Urban built environments in early 1st Millennium B.C.E. Syro-Anatolia: Results of the Tayinat archaeological project, 2004–2016. *BASOR* 382, 261-312.
- Petrie, F. (1927). *Objects of daily Use*. British School of Archaeology in Egypt.
- Porter, R. M. (2003). Dating the Neo-Hittite Kinglets of Gurgum/Maraş. *Anatolica* XXIX, 7-16.
- Pucci, M. (2019a). *Excavations in the Plain of Antioch III; Stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Hüyük in the Amuq Plain*, Part 1-2, Vol. 143, Chicago.
- Pucci, M. (2019b). The Iron Age Sequence in the Amuq. *SMEA NS* 5, 147-164.
- Ragai, J. (2018). Snapshots of chemical practices in ancient Egypt. *Substantia* 2/1, 93-101.
- Riesmeier, M. - Keute, J. - Veall, M. A. - Borschneck, D. - Stevenson, A. - Garnett, A. - Williams, A. - Ragan, M. - Devière, T. (2022). Recipes of ancient Egyptian Kohls more diverse than previously thought. *Sci Rep* 12, 5932. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-08669-0>
- Rothman, M. S. (2002). *Tepe Gawra: The Evolution of A Small, Prehistoric Center in Northern Iraq*. University Museum Monograph 112, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Searigth, A. – Reade, J. – Finkel, I. (2008). *Assyrian Stone Vessels and Related Material in the British Museum*, Oxford.
- Schachner, Ş. – Schachner, A. (1996). Eine Späthethitische Grabstelle aus Maraş im Museum von Antakya. *Anatolica* XXII, 203-226.
- Sparks, R. T. (2007). *Stone Vessels in the Levant*. The Palestine Explorations Fund Annual VIII, Maney.

- Strandberg, A. (2009). *The Gazelle in Ancient Egyptian Art, Image and Meaning*, Uppsala Studies in Egyptology 6, Uppsala Universitet.
- Squitieri, A. (2017). *Stone Vessels in the Near East during the Iron Age and the Persian Period (c. 1200-330 BCE)*, Archaeopress Ancient Near Eastern Archaeology 2, Oxford.
- Şahin, F. (2020). “A ‘Kohl Box’ from the Cilician Plain in the Frame of the Analytical and Archaeological Evidence”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 20/1, 173-187.
- Şenyurt, S. Y. – Akçay, A. – Aklan, İ. (2018). “Yukarı Dicle Havzası’nda Bir Yeni Asur Yerleşimi: Aşağı Salat”, *Seleucia* 8, 233-268.
- Tapsoba, I. - Arbault, S. - Walter, P. - Amatore, C. (2010). “Finding Out Egyptian Gods’ Secret Using Analytical Chemistry: Biomedical Properties of Egyptian Black Makeup Revealed by Amperometry at Single Cells”, *Anal. Chem.* 82, 457-460.
- Tiryaki, S. G. (2010). *Erken Demir Çağ Gurgum (= Kahramanmaraş) Kabartmalı Mezar Taşları*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Hazırlanmış Basılmamış Doktora Tezi, Antalya.
- Tobler, A. J. (1950). *Excavations at Tepe Gawra, Vol. II*, The University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia.
- Ürkmez, Ö. (2014). “Eski Çağ’da Maraş ya da Marqāšti Germanicia”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2, 67-95.
- von der Osten, H. H. (1937). *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32, Part II*. Oriental Institute Publications XXIX. Researches in Anatolia Vol. VIII, The University of Chicago, Chicago-Illinois.
- Wilkinson, T. (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*, New York.
- <https://www.hittitemonuments.com/tilsevet/index-t.htm> (Erişim Tarihi: 09.05.2022).

WORKIN' MOMS VE THE LETDOWN: NETFLIX'TE ANNELİĞİN TEMSİL OLANAKLARI ÜZERİNE¹

Çiğdem Yasemin ÖZKAN², Derya KURTULUŞ³

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1139188

Makale Geçmişi:

Geliş 01.07.2022

Kabul 03.08.2022

Anahtar Kelimeler:

Dijital Yayın Platformları,

Annelik Temsili,

Netflix

ÖZ

Bu çalışmada günümüzün en büyük dijital yayın platformu olan Netflix'te yayınlanan ve biri Kanada biri ise Avustralya yapımı olan annelik temalı Workin' Moms ve The Letdown dizileri, günümüzde değişen anneliğin temsil olanakları bağlamında incelenmiştir. Nitel metodolojik perspektifin benimsendiği çalışmada Workin' Moms dizisinin 13 bölümlük ilk sezonu ile The Letdown dizisinin toplam 13 bölümden oluşan iki sezonu tematik analiz yöntemiyle analiz edilmiştir. Özdüşünümsel bir perspektifin de dahil edildiği analiz, dizilerin genel anlatı örüntüsünden yararlanarak, Bedensel ve Toplumsal Bir Dönüşüm Olarak Annelik, Kadınların Yaşamlarında Kesinti/Kopuş Olarak Annelik ve Toplumsal Bir Mücadele Alanı Olarak Annelik başlıklı üç tema altında gerçekleştirilmiştir. Çalışmada dijital yayın platformlarının toplumsal hareketlerin taleplerine uyumlu içeriklere yer vermesinin annelikle ilgili popüler söylemleri farklı biçimlerde sorunsallaştırdığı tartışılmıştır. İncelenen iki dizinin, bir taraftan anneliği yücelten/kutsallaştıran diğer taraftan kadınları baskı altına alan popüler söylemlere karşı kadın hareketinin itirazlarını içeren ve farklı annelik biçimlerini kapsayan bir temsil olanağı sunduğu belirtilmiştir.

WORKIN' MOMS AND THE LETDOWN: ON THE POSSIBILITIES OF REPRESENTATION OF MOTHERHOOD ON NETFLIX

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1139188

Article History:

Received 01.07.2022

Accepted 03.08.2022

Keywords:

Digital Streaming Services,

Representation of Motherhood,

Netflix

ABSTRACT

In this study, motherhood-themed TV series Workin' Moms and The Letdown, one Canadian and one Australian production, broadcast on Netflix, today's largest digital broadcasting platform, are examined in the context of the representation possibilities of today's changing motherhood. In the study in which the qualitative methodological perspective is adopted, the first season of Workin' Moms (13 episodes) and the two seasons of The Letdown series (13 episodes in total) were analyzed with thematic analysis method. The analysis was carried out under three themes by making use of the general narrative pattern of the TV series: Motherhood as a Bodily and Social Transformation, Motherhood as an Interruption/Disconnection in Women's Lives, and Motherhood as a Social Struggle. A self-reflexive perspective is also included in the analysis. It has been argued that the fact that digital broadcasting platforms include content compatible with the demands of social movements problematizes popular discourses about motherhood in different ways. It has been stated that the two series examined offer a representation opportunity that includes the objections of the women's movement against popular discourses that glorify/sanctify motherhood on the one hand and oppress women on the other, and cover different forms of motherhood.

¹ Bu çalışma, United States International University tarafından 11-15 Temmuz 2021 tarihlerinde düzenlenen Annual Conference of the International Association for Media and Communication Research (IAMCR 2021)'te "On the 21st century representations of motherhood with on-demand publishing opportunities: Workin' Moms and the Letdown" başlığıyla sunulan bildirimizin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonudur.

²Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri Bölümü, cigdemyaseminunlu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3628-715X

³ Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Programı Yüksek Lisans Öğrencisi, derya.hafizoglu.kurtulus@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3256-6987

Alıntılanmak için/ Cite as: Özkan, Ç.Y ve Kurtuluş, D. (2022), Workin' Moms ve The Letdown: Netflix'te Anneliğin Temsil Olanakları Üzerine, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 590-603.

GİRİŞ

Annelik biyolojik, psikososyal ve toplumsal olarak temsil ettikleri ile insanlık tarihiyle eşdeğer olarak ilgiyi, denetimi ve toplumsal baskıyı içeren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ataerkillik annenin bedensel denetimini, sınırlılıklarını, kapsadıklarını ve etki alanını belirlemede ve denetlemede her zaman istekli olmuştur. Endüstriyelleşme, toplumsal cinsiyet eşitliği için verilen mücadeleler ve kadın hareketi kadının toplumdaki yerini evden ve evle ilişkilendirilen alanlardan erkeklerle birlikte varlık gösterdikleri kamusal alana taşıırken var olan rollerin de sorgulanması ve dönüşümüne şahit olunmuştur. Annelik kadına ait bu roller arasında en tartışmalı olanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Edebiyat, sinema, tiyatro gibi sanat dallarında anneliği iffet, şefkat, doğurganlık ve toplumun devamı, iyi annelik-kötü annelik gibi dikotomiler, kendini adama, feda etme ve utanç gibi kavramlarla temsil eden eserlerle dolu bir külliyata sahibiz. 1960'ların ortasında yaşanan toplumsal hareketler, 1980'lerdeki feminist mücadele, 2000'lerde LGBTQ+ bireylerin hak odaklı mücadelesi kadınların ve her türlü cinsel yönelimden bireyin hayatını değiştirecek kazanımlar elde edilmesini sağlamıştır. Günümüzde anneliği ve ebeveynliği merkeze alan yapımlarda bu değişimin izlerini açıkça görmek mümkündür. Streaming yayıncılığın anaakım karasal yayıncılık ve kablolu yayıncılığa göre daha fazla alt türe hitap etmeyi hedefleyen yayın politikası ve internet bazlı hizmet vermenin olanakları ile ortaya çıkan ürünlerin daha kapsayıcı olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda bu çalışmada 2017 tarihli Kanada yapımı *Workin' Moms* ve 2016-2019 arasında yayınlanan Avustralya yapımı *The Letdown* dizileri ekranda annelik temsillerinde ortaya çıkardıkları kırılmalar, kapsayıcılık, ataerkilliğe bakış, aile kurumuna dair yeni anlatı olanaklılıkları bağlamında incelenmiştir.

Günümüzde her ne kadar anneliğe atfedilen kutsal/yüce değerler, anlamlar, mitler sorgulanmaya, dönüşmeye başlamış olsa da ataerkil iktidar ve cinsiyetçi iş bölümünün farklı veçhelerle devam etmesi nedeniyle günümüzde ebeveyn olmak kadınların hayatlarında erkeklerinkinden daha büyük dönüşümlere tekabül etmektedir. Bir yandan hamilelik, doğum, lohusalık, emzirme/besleme gibi aşamaların bedensel ve zihinsel dönüşümlere neden olan etkileri yaşanırken diğer yandan kapitalist ve ataerkil gündelik yaşam ve çalışma yaşamı içindeki kadınlar kendilerinden beklenenleri yerine getirmeye/hayatlarına kaldıkları yerden devam etmeye çalışmaktadırlar. Dünyanın çoğu ülkesinde doğum/bakım izni gibi yasal hakların yeterli düzeyde olmaması; yasal olmayan, böylelikle görünmez biçimde işleyen cinsiyetçi iş bölümü ve ataerkil çalışma yaşamı ile hâkim toplumsal cinsiyet normları doğrultusunda yaratılan ideal anne, eş, kadın, beden imgelerinin dayatması altında kadınlar anne olduktan sonra baş etmeleri gereken birçok yenilik, zorluk ve farklı duygulanımlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu noktada, Orna Donath'ın (2022) modern, kapitalist ve neoliberal düzenin bir parçası olarak kadınların "salt" kendi iradeleriyle anne oldukları görüşünün/varsayımının oluşturulduğuna işaret etmesi önemlidir. Kadınların "tabiatları gereği" anne olmaları gerektiği fikrinin hakim olduğu geçmişin geleneksel toplumuna kıyasla günümüzde eğitim olanaklarına erişiminin, kamusal çalışma hayatına katılımının artışı ve kadınların kuracakları romantik ilişkilere karar verebilmesi nedeniyle, Donath'a göre neoliberal söylemle ilişkili olarak "*İnsanın kendi kaderini bizzat çizmesinden, hayatın ise kişisel memnuniyetin biyografik öyküsü olmasından hareketle*, kadınlar da artık bağımsız hareket eden, bilgili tüketiciler olarak sayısız seçenek arasından özgürce seçim yapmaya hak kazanmış insanlar olarak algılanıyor" (s. 32). Böylece kadınların anneliğe geçiş ve anneliği deneyimleme halleri üzerindeki baskılar özgür irade illüzyonu ile üstü örtülen bir meseleye dönüşüyor. Bourdieu'nun da belirttiği gibi iyileşmelerin yarattığı bu illüzyon kadınların dezavantajlı konumlarındaki tarihsel süreklilikleri gizleme işlevi görebilmektedir (2018, s. 115). Tüm bu zorluklarla günümüzde anneliği deneyimleyen kadınların yaşadıkları çelişkiler, iç/dış hesaplaşmalar, biyolojik, psikolojik ve toplumsal değişimleri ve kadınların bu anlamda verdikleri mücadeleyi odağına alan anlatılar bizzat kadınların kendi sesleri/sözleriyle medya ve sosyal medyada gittikçe çoğalmaktadır. Annelik edebiyattan sinemaya geleneksel medyadan sosyal medya içeriklerine kadar çokça sorgulanan bir mesele olarak popüler bir konudur. Örneğin, yakın zamanda Türkiye'de *#hihieved* başlığıyla açılan sosyal medya hesabından *Mükemmel Annelik Beni Teğet Geçti Emiyor mu? #hihieved* başlığıyla bir kitaba dönüşen anlatısında Hande Birsay (2017), anneliğe ilişkin toplumsal kabullerin ve dayatmaların mizahi bir okumasını yapmaktadır. Cho Nam Joo (2021), uluslararası bir çöktar olan *Kim Jiyeong - Doğum: 1982* adlı kitabında doğumdan sonra fizyolojik sorunlar yaşayan bir kadının hikâyesine odaklanmaktadır. Kitapta, bu fizyolojik sorunlarla birlikte annenin nasıl eve kapandığı, iş yaşamından koparıldığı ve toplumun anneden beklentileriyle annelikte ne kadar yalnız bırakıldığı işlenmektedir. Kurgusal olmasına rağmen eserde Kore'de kadın-erkek arasındaki fırsat eşitsizliği gibi konulardan bahsedilmekte ve bunlar çeşitli uluslararası örgütlerin rakamlarıyla ve Kore'deki kamu kurumlarının istatistikleriyle desteklenmektedir. Kitap bu meselenin ne kadar evrensel bir sorun olduğuna dikkat çekmektedir. İngiliz yazar ve gazeteci Daisy Waugh (2017) *Kasadan Annelik* adlı kitabında toplumsal dayatmalar nedeniyle günümüz annelerinin yaşadığı yetersizlik duygularını eleştirel bir dille sorunsallaştırmaktadır. Waugh kitabında "melek kanatları kaybolurken" anneliğin okumasını yaparak "saçını

süpürge eden anne sendromu”, “süperanneler”, “emzirme nazileri” gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu örnekler gibi çok sayıda görsel-işitsel, yazılı, basılı ve dijital metin anneliğin toplumsal bir yapı-sökümünü yapmaya çalışmakta, onu normalleştirmeye, çeşitlendirmeye, bağlamını genişletmeye çalışmaktadır. Anneliğin bir rol değil insani bir ilişki olarak okunması gerektiğini söyleyen Donath’ın (2022, s. 26) tespiti dikkate değerdir. Bu bağlamda, anneliğe bakışın normalleştirilmesi, anne olmaktan duyulan pişmanlığın çeşitli metinlerde kötücülleştirilmeden dillendirilmesi, çocuksuzluğu kendi iradeleriyle tercih eden kadınların seslerinin de yine anneliğin sorgulandığı metinlerde yer almasını beraberinde getirmektedir. Fransız psikanalist ve çoksatır kitap yazarı Corinne Maier’in (2015) *No Kid: Çocuk Yapmamak İçin 40 Neden* başlıklı kitabı, Pınar Eke’nin (2022) *Tercihen Çocuksuz Kadınlık Arzuları Değişirken* başlıklı saha araştırmasına dayanan çalışması bu örneklerden birkaçı. Bu türden sorgulamaların yakın zamanda popülerleşmiş bir diğer örneği de Elena Ferrante’nin (2018) *Karanlık Kız* romanı ve onun Maggie Gyllenhaal yönetmenliğinde aynı isimle çekilen ve Netflix’te de yayınlanan filmidir. Bu metinde de yine çocukları büyüdükten sonra babalarının yanına başka bir ülkeye giden bir kadının ve onun karşılaştığı genç bir annenin birbiriyle kesişen hikâyesi ve anneliğin sürekli, bağlanma, bağımsızlaşma, özgürleşme ve pişmanlık gibi karmaşık duygularla birlikte iç hesaplaşmalarla deneyimlendiği görülmektedir. Sosyal bilimler ve iletişim çalışmaları alanında bu anlatıları inceleyen yakın zamanda yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Çalışmaların çoğunda da bu anlatılar anneliğin geçirdiği dönüşümün bir temsili, yansıması olarak okunmaktadır.⁴

Bu anlatıların çoğunun ortak noktasının toplumsal olarak anneliğe yüklenen kutsal/yüce değerlere, ebeveynlik konusunda babalardan daha çok annelere biçilen sorumluluk rollerine, iyi anne-kötü anne kalıplarına, yargılamalara, beklentilere, cinsiyetçi iş bölümüne yapılan itirazlar ve kadınların tüm bunlarla beraber anneliği deneyimlerken yaşadıkları zorlukları içermesi olduğunu söylemek mümkündür. Kısacası anneliğin kutsallaştırılan ya da tersinden kötücülleştirilen konumu, Miller’in (2010, s. 32) deyişiyle “anneliğin deneyimlendiği ‘ahlaki mayın tarlası’ kadınlar tarafından sarsılmaya, normalleştirilmeye ve yıkılmaya çalışılmaktadır. Medya içerikleri tekil birer metin olmanın ötesinde siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlamı olan genel söylem bütününe bir parçası olarak okunmalıdır. Dolayısıyla platform yayıncılığında karşılaştığımız bu türden eleştirel annelik anlatılarını da bu bağlamda toplumsal olarak anneliğe yüklenen anlamların alaşağı edilmeye çalışıldığı bu söylemin bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte, platform yayıncılığının tecimsel amaçlarını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Zira, platform yayıncılığındaki özgün, dezavantajlı grupları temsil eden, sansürden görece bağımsız içerikleri anaakım medya ile karşılaştırma eğilimi kimi zaman platform yayıncılığının ticari boyutunu ıskalayan ve dolayısıyla onu romantize eden bir anlayışa hizmet etmektedir. Bu çalışma, bu tuzağa düşmeden, özgün ve eleştirel içeriğin aşağıdan yukarıya gerçekleşen bir talebin, toplumsal hareketlerin söylemlerinin bir sonucu olarak kavramaktadır. Bu bakımdan çalışma, platform yayıncılığını anaakım medya yayıncılığı ile kıyaslamak yerine, dijital platformları 21. yüzyılın getirdiği iletişimsel, teknolojik ve kültürel gelişmelerin özgüllüğü, Tryon’un (2013) ifadesiyle “on demand (talebe bağlı) kültür” içindeki bir yayıncılık anlayışı olarak kavramaktadır.

Ortaklıkları ve Farklılıklarıyla Workin’ Moms ve The Letdown

Her iki dizi de kendi orjin ülkelerine ait yayıncılık kuruluşlarına ait yapımlar olarak ortaya çıkıp daha sonra Netflix üzerinden geniş bir uluslararası izleyici kitlesine ulaşmıştır. Anadili İngilizce olan yapımlar olmaları etki alanlarını artıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki yapım da doğumdan sonraki erken dönemi ve annelerin hayatında yaşanan değişimleri odağa almaktadır. Her ikisinde de doğum sonrası ebeveyn destek gruplarında birbirleriyle tanışan ve meslek, yaş, cinsel yönelim, sosyoekonomik altyapı olarak farklı annelik deneyimleri temsili ile karşılaşmaktayız. İki yapımın önemli ortak özelliklerinden biri de yaratıcılarının aynı zamanda başrolleri olması ve her iki kadın yaratıcının da (Catherine Reitman-Workin’ Moms, Alison Bell-The Letdown) hayatlarından otoetnografik izler barındırmalarıdır. İki yapımda da klasik ekran temsillerinden farklı aile ve ebeveynlik temsilleri bulunmaktadır: Yasal olarak evli, evli olmayan bir arada yaşayan partnerler, eşcinsel evlilikler, heteronormatif ve heteronormatif olmayan aileler, çalışma hayatında olmayıp evde çocuklarına bakım vermeyi tercih etmiş babalar gibi. Her iki dizi de kadınların annelikle birlikte yaşadığı iş hayatları ve kariyerlerinde zorluklar, sosyal dışlanma, kürtaj tartışmaları, annelikle ilgili bedensel değişimlerin zorlayıcılığı, kadın bedeninin fizyolojik değişiminin getirdiği ruhsal zorlanmalar, farklı doğum biçimleri (sezaryen doğum ve vajinal doğum),

⁴ Bu çalışmalardan bazıları için bk. Sever (2015), Arnold (2016), Orton-Johnson (2017), Aktan & Kayış (2018), Gezer-Tuğrul (2018), Aktaş (2019), Başoğlu (2020), Yardım (2020), Mackenzie & Zhao (2021), Ünlü (2021).

kürtaj, emzirme ya da formül mama ile besleme, kreş desteği alıp işe dönme gibi konuların aslında hala ne kadar toplumsal baskıya tabi olduğu ve post-partum depresyonu gibi temaları içermektedir.

Workin' Moms serisinde Kate karakteri merkezde olmak üzere Anne, Frankie, Giselle, Alicia karakterleri ve partnerleri üzerinden anneliğe dair genel ve özgül temsiller paylaşılırken, The Letdown serisinde Audrey karakteri merkezde olmak üzere annelik destek grubundan tanıştığı diğer anneler olan Ester, Martha, Sophie ve Barb'ın yaşadıkları anlatılmaktadır.

Netflix Üzerine

Netflix 190'ı aşkın ülkede 220 milyonu aşkın ücretli aboneli olan ve kuruluşundan beri ilk kez 2022 yılında değer kaybetse de toplam değeri 100 milyar doları geçen Kaliforniya (ABD) merkezli bir talebe bağlı dijital yayın platformudur. Netflix önceleri farklı kanallarda yayınlanmış dizi ve filmleri günlük bir yayın akışına bağlı olmadan üyelik üzerinden izleyiciye sunan bir platform iken 2013'ten beri kendi yapımlarını da üreten ve bunlarla yüksek sayıda izleyiciye ulaşan bir streaming⁵ şirkettir.⁶ Netflix'in internet sitesinde kuruma dair bilgilerin izlerini sürerken karşılaştığımız tarihsel grafik şirketin tarihçesinde önemli durakları gösteriyor. Bu tarihten önce kendi yapımlarını üretmeye başlayarak şirketin bir streaming platformundan dünyanın en büyük stüdyolarından birine dönüşümünü görebiliyoruz.

Özellikle şirketin kurumsal kimliği ve yayıncılık anlayışı, bu çalışmanın da mesele ettiği farklı temsil olanaklarını içermesini anlamak bakımından önemlidir. 2020'de Siyahi Toplumu destekleyen kuruluşlara maddi destekte bulunmayı şirket politikası gereği yapılmış bir eylem olarak kendi sitesinden duyuran şirketin kurumsal internet sayfası incelendiğinde çeşitlilik (diversity) ve kapsayıcılık (inclusion) kavramlarına sıkça yer verildiğini, temsilin önemsendiğini belirten metinlerle karşılaşılmaktadır. "Ekrandaki kapsayıcılık ofisteki kapsayıcılıkla başlar" sözü ile ofisteki etnik kimlik ve toplumsal cinsiyet eşitliğine verilen öneme dair vurgu görülmektedir. Şirket bünyesinde çalışanların dâhil olduğu etnik, kültürel, toplumsal cinsiyet temsiline dayalı toplulukların bilgilerine de ulaşılabilmektedir⁷.

Şirketin "internet eğlencesi", "küresel özgün içerik" ve "ürün kişiselleştirme" olguları ile kurumsal kimliğini tanımladığı görülmektedir. Bu arada şirketin kurumsal politikası olarak belirlediği ve günümüz sosyal hareketlerinin (me too, black lives matter, queer hareket vb.) bir tezahürü olan toplumsal cinsiyet, heteronormatif

⁵ Bir yapımın ana hizmet üretim sağlayıcısından internet servis sağlayıcısına ulaştırılıp oradan izleyiciye internet bağlantılı herhangi bir araç üzerinden iletildiği bir yayın paylaşım modelini ifade eden Streaming terimi özellikle Türkçe çevirisinde var olan anlamı karşılamama soru işaretleri nedeniyle orjin dilinde anılacaktır.

⁶ Küresel anlamda dev bir kültür endüstrisi üreticisi haline gelen Netflix'in 24 yıllık geçmişine bakmak bu yayın platformunu anlama çabasına katkı sunabilir. Başlangıcından günümüze Netflix hikâyesi özetlenecek olursa; şirket 1997'de Kaliforniya'da Reed Hastings ve Marc Randolph tarafından posta ile adrese teslim kiralık DVD gönderimi üzerine hizmet vermesi için kurulmuştur. 1998'de netflix.com ilk DVD kiralama ve satış sitesi olarak açılmış, 2000'de müşterilerin geçmiş oylamalarına göre beğenebileceği DVD'leri öneren sistem tanıtılmıştır. Bu sayede müşterilerin beğenileri baz alınarak yeni önerilerde bulunan özellik eklenmiştir. Bu günümüzde Netflix'in kişiselleştirilmiş yayın önerileri olarak adlandırılacak ve en önemli platform özelliklerinden birinin ilk büyük veri işleme ve takiben veri setine göre ürün ve hizmet geliştirme etkinliği olarak kabul edilebilir. 2006'da 5 milyon üyeye ulaşan şirket, 2007'de üyelerin anlık olarak dizi ve filmlere ulaşabildiği streaming yayını başlatmış, 2008'de Xbox gibi konsollarla iş birliği yapmıştır. 2009'da internet bağlantılı televizyonlarla abone sayısı 10 milyona ulaşmıştır. 2010'da Netflix Kanada'ya açılmış, mobil cihazlarda kullanımı başlamış ve streaming'de çocuklara özel içerikler başlamıştır. 2011'de Latin Amerika ve Karayipler'e ulaşılmış ve ilk kez kumandalarda Netflix düğmesi yer almaya başlamıştır. 2012'de 25 milyon üyeye, İngiltere'ye, İrlanda'ya ve Nordik ülkelerine yayılmış, 2013'te kendi yapımlarını üretmeye başlamıştır. Bunlardan *House of Cards* Kevin Spacey gibi bir Hollywood oyuncusunu bir ekran yapımında oynatması ve prodüksiyon büyüklüğüyle dikkat çekmiş ve Netflix endüstrisi yapımlarıyla dikkat çeken bir stüdyo haline gelmiştir. Şu anda Hollywood'dan ya da diğer ülke sinemalarından ekrana transferi kanıksamış olsak da 2013 yılında ekranda "A List" olarak tabir edilen büyük sinema oyuncularının yer alması alışılmışın dışında bir endüstri pratiğidir. Aynı zamanda ilk kez bir internet streaming mecrasından yayınlanan dizi Primetime Emmy Ödülleri almıştır. Ardından sektörel bir ilk olarak 'Profiller' ve 'Listem' özellikleri eklenmiştir. 2014'te üye sayısı 50 milyona ulaşmış ve pek çok kıta Avrupa'sı ülkesi Netflix'in hizmet verdiği yerlere eklenmiştir. 2015'te ilk Netflix yapımı film, İngilizce dışında bir dilde çekilmiş dizi ve Asya yapımı yer almıştır. Netflix Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya ve İspanya'ya ulaşmıştır. 2016'da 130 yeni ülkeye yayın yapar hale gelmiş, yayın yapılan ülke sayısı 190'ı geçmiş, 21 dilde yayın yapmaya başlamış ve yayınları çevrimdışı izlemek için indirme özelliği gelmiştir.

⁷Netflix'in şirket bilgilerine ilişkin veriler için bkz. <https://about.netflix.com/en> ve <https://www.statista.com/statistics/250934/quarterly-number-of-netflix-streaming-subscribers-worldwide/> erişim tarihi 01.07.2022.

olmayan aile temsilleri, etnik ve kültürel çeşitlilik gibi olguların yapım türü ve alt türleri olarak karşımıza çıktığını, bu çeşitlilik ve tür üretimi için büyük veri yatırımlarını ve yönetimini ne kadar önemsediklerini, kendine büyük veriyi konu edinen pek çok kaynakta Netflix analizleri altında görebilmek mümkündür.⁸ Bu bakımdan çalışmanın perspektifini ortaya koyarken değinildiği üzere, Netflix'in ya da başka dijital yayın platformlarının algoritmik özellikleri, ekonomi-politik niteliği üzerine yapılan çalışmalar kadar Burroughs'un da (2018) vurguladığı gibi Netflix'in popüler kültür araştırmalarındaki önemi ve akış teknolojisinin gelişimi ve yükselişi ile kültürel bir güç olarak ortaya çıkışı gözden kaçırılmaması gereken önemli bir boyuttur. Dolayısıyla, Lobato'nun (2019) Netflix üzerine kapsamlı incelemesi olan Netflix Ulusları kitabındaki şu değerlendirmesi yerindedir:

Netflix'in kendisi nasıl değişiyorsa kullanıcılar da Netflix'i değiştiriyor. Platform, yeni küresel izleyicilerinin zevklerini ve izleme alışkanlıklarını takip ederek öğreniyor. Sonuç olarak, Ira Wagman ve Luca Barra'nın (2016) tanımladığı gibi farklı "Netflix kültürleri" – platformu kullanmanın, hakkında konuşmanın ve izlemenin farklı yolları – ortaya çıkmaya başlıyor. Bu kullanıcı verileri şirketin orijinal programlama, lisanslama ve pazarlama konusundaki stratejik kararlarının belirlenmesinde kullanılıyor. O halde Netflix, durağan bir kültürel nesne veya her ayrı pazarda değişmeyen bir nesne olarak görülmemelidir. Sürekli gelişiyor, yeni kullanım ve ilişki katmanları kazanıyor (s. 14).

Dolayısıyla, bu çalışmada olduğu gibi Netflix yayıncılığı, içerikleri ve kullanımları üzerine farklı kültürlerden araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar Netflix'in sürekli gelişen ve farklı ilişki katmanları kazanan yönünü anlamaya ve açıklamaya dair önemli veriler ve perspektifler sağlama potansiyeline sahiptir.

YÖNTEM

Bu çalışmada biri Avustralya diğeri Kanada yapımı olan ve Netflix tarafından küresel dolaşıma sokulan annelik temalı iki seri *The Letdown* ve *Workin' Moms* 21. yüzyıl annelik temsillerinin örnekleri olarak incelenmiştir. Çalışmada *The Letdown* dizisinin ilk iki sezonunu oluşturan toplam 13 bölüm ve *Workin' Moms* dizisinin ilk sezonunu oluşturan 13 bölüm seçilerek, nitel bir çözümleme yöntemi olan tematik analiz yöntemiyle oluşturulan temalar altında analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında tercih ettiğimiz tematik analiz nitel verilerden hareketle oluşturulan temaların altında, tekrar eden örüntüleri bulmayı sağlamaktadır (Clarke & Braun 2017; Patton, 2014). Tematik analizin bu avantajı, iki farklı dizinin toplamda 26 bölümünde genel anlatı içindeki örüntülerin keşfedilmesi için bu çalışma açısından işlevsel niteliktedir. Analize ayrıca, anneliği deneyimleyen bu çalışmanın yazarlarının oto-etnografik anlatıları/notları da dahil edilmiştir.

Nitel araştırmalarda araştırmacı -bütünüyle olmasa da- içinde bulunduğu toplumsal ve kültürel yapı ile etkileşimi içinde var olduğunu ve araştırmaya bu bağlamda etkide bulunduğunu kabul eder. Çalışmamızda bu nokta özellikle gebelik, doğum ve anneliği deneyimleyen iki araştırmacı olarak özdeşünümsel bakışımızın da analize ve metnimize dahil olması bakımından ayrıca önemlidir. Miller'ın (2010) kadınların annelik deneyimleriyle ilgili yaptığı saha araştırmasına dayanan çalışmasında düşününsellikle ilgili işaret ettiği şu kavrayışı da burada anmak faydalı olacaktır: Miller, düşününselliğin fazlaca zihinsel bir süreç olarak değerlendirilmesine yaptığı itirazla, böylesi bir değerlendirmenin özellikle toplumsal cinsiyet çalışmalarında yetersiz kaldığını söylemektedir. Bu perspektifle, düşününselliğin yalnızca zihinsel bir süreç olmadığını ve gerçek bedenlerin deneyimlerinden kaynaklandığını belirten Miller'a göre, "kadının düşününselliğinde kilit rol oynayan 'ete kemiğe bürünmüş bedenleri' ile kendi bedenleri ve anne oluşlarına ilişkin deneyimleriyle bağlantılı olarak sosyal benliklerini inşa etmeleridir" (s. 37-38). Çalışmamızda düşününsellik hem çalışmanın yazarları olarak bizlerin annelik deneyimlerinin olması hem de incelenen iki dizinin yaratıcısının da (ayrıca biri yönetmenliği, biri yazarlığı da üstlenmiştir) dizilerin başrol oyuncularının kendileri olması bakımından da önemli bir noktadır. Yine Miller'ın belirttiği gibi bir tür oto-terapi ya da hikâye anlatımı gibi bir tuzağa düşmeden nitel araştırmacılar özdeşünümsel bir kavrayışı benimsemelidir (s. 43).

Analizin başlıca temaları annelik mitlerinin sorgulanması, bedensel-zihinsel dönüşümler, çalışma hayatı, rekabet-dayanışma göstergeleri, toplumsal cinsiyet, bakım emeği, cinsiyetçi iş bölümü konularının dizilerin anlatılarında okunması ile oluşturulmuş ve üç ana tema altında analiz gerçekleştirilmiştir: Bedensel/Biyolojik ve Toplumsal Bir *Dönüşüm* Olarak Gebelik, Doğum ve Annelik; Kadınların Yaşamında Bir *Kesinti/Kopuş* Olarak Annelik; Toplumsal Bir *Mücadele Alanı* Olarak Annelik.

⁸ Bu çalışmalardan bazıları için bk. Hallinan ve Striphos, 2014; Tryon, 2015; Burroughs, 2018; Jenner, 2018; Lobato, 2019; Matrix, 2021. Ayrıca Türkçe alanyazında Netflix üzerine yapılan bazı çalışmalar için bkz. Karaduman ve Acıyan, 2019; Yanardağoğlu ve Turhallı, 2020; Erdem ve Aytakin, 2021; Sarı ve Türker, 2021; Duman, 2022.

BULGULAR

Bedensel ve Toplumsal Bir Dönüşüm Olarak Gebelik, Doğum ve Annelik

Annelikle birlikte kadınların yaşadıkları deneyim ve dönüşümü hem bedensel hem de toplumsal olarak irdelemek gerekir. Ancak bu noktada anneliği bir tür kadın tabiatı özçülüğü ile sınırlamamak ve toplumsal cinsiyet kalıpları çerçevesinde kadın kimliğinin inşasında kadın doğurganlığının ve annelik rolünün belirleyici olarak rol oynadığını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Zira Beauvoir'ın da (2010, s. 145) belirttiği gibi kadın kimliğinin inşasında annenin çocuğuna karşı tutumu kadının toplum içindeki durumuyla anneliği yüklenişine bağlıdır. Bu noktada, Donath'ın doğurmak ve bakım vermek arasında yaptığı ayırım önemli bir hareket noktası sağlamaktadır: her insan bir kadından doğmuştur ve kadınların insan yavrularını taşıması biyolojik bir veridir ancak çocuk bakımı, koruma, eğitime başka bir şeydir ve buna kendini adamak doğurmak gibi bir biyolojik veri, mecburi bir görev değildir (2022, s. 56). Dolayısıyla annelikle birlikte gelen dönüşüm meselesi, anneliğin toplumsal bir inşa olması ve bu bakımdan, doğuran ya da doğurmadan anne olan kadınların toplumsal alanda bir dönüşümün içinde olmaları ile gebelik, doğum ve sonrasında kadınların bedensel ve zihinsel dönüşüm geçirmelerini de içeren iç içe karmaşık bir süreç olarak okunmalıdır. Bu okuma, özçülük tuzağına düşmeden ancak salt anneliğe atfedilen anlamlarla şekillenen bedeni dışlayıcı bir inşacılığı da aşan bir kavrayışı gerektirmektedir. Anne olan kadınlar bu süreci aynı anda, iç içe yaşamaktadır ve bu da deneyimin kendisinin zorlu ve karmaşık doğasına işaret etmektedir. Aynı zamanda da bu dönüşümlerin kendisi genel geçer bedensel değişimlerle ya da toplumsal kurgularla kolaylıkla açıklanamayacak kadar birbirinden farklı kişisel deneyimler de içermektedir. Deneyimin çeşitliliği son zamanlarda yapılan çeşitli saha araştırmaları (örneğin; Miller, 2010; Donath, 2022) ve kadınların oto-etnografik anlatılarında da (örneğin, Hager, 2011; Maksudyan, 2015) kendini göstermektedir.

Anneliğin hem bedensel, zihinsel hem de toplumsal bir dönüşüm olması her iki dizinin de anlatısının temelini oluşturmaktadır. Her iki dizide de hem ana karakterler hem de diğer annelerin hikâyelerinde anneliğin bu ikili, hatta çoklu yönüne ilişkin gerilimlerin izini sürmek mümkün. Gebelikte birlikte başlayan sağlık sorunları, kilo değişimleri, beslenme farklılıkları, cinselliğe ilişkin farklılıklar; düşünme, kavrayış yetileri gibi zihinsel dönüşümler; duygulanım farklılıkları gebelik, doğum ve anneliği yaşayan kadınların doğrudan bedensel olarak deneyimlediği unsurlardır. Öte yandan, bu bedensel deneyimlemenin yanı sıra anneliğe ilişkin Tina Miller'ın da (2010) işaret ettiği gibi anne olup olmamaktan bağımsız olarak toplumsal bir annelik kurgusu da bulunmaktadır ve bu hem anne olmadan ya da ebeveyn olmadan önce halihazırda bir annelik beklentisi yaratmakta hem de gebeliğin ve anneliğin deneyimlendiği sırada kadınların içinde yaşadığı bir kurgu olmaktadır. Anneliği deneyimleyen bu çalışmanın yazarları olarak bizlerin de yaşadığı bu durum, karmaşık/gerilimli ilişkilene ve eyleme biçimleri yaratmaktadır.

Örneğin, her iki dizide de gebelik ve sonrasında emzirme ile kadınların göğüslerinin büyümesi, süt sızdırması, sarkması nedeniyle kadınların yaşadığı zorluklar/sıkıntılar işlenmektedir. Gebelik ve doğumla birlikte kadının yaşadığı bedensel dönüşüm geleneksel olarak aslında çoğu zaman lohusalık olarak adlandırılan 40 günlük bir süre olarak görülmektedir. Ancak doğum kadınlar için atlatılması gereken büyük bir değişiklik olabilmektedir. Ayrıca birbirinden çok farklı hamile kalma, gebelik, doğum ve doğum sonrası deneyimleri bulunmaktadır. The Letdown'da Audrey karakterinin söylediği "Birazcık daha rahatladım, belki regl görmeye yeniden başladığım içindir. Regl olmayı seviyordum. Bence doğumu atlatmam biraz zaman aldı" ifadesi bu bedensel dönüşümün uzun süren doğasını açıklayan bir temsil örneğidir (S1/B7). Her iki dizide de hem vajinal hem de sezaryen doğumun fizyolojik etkileriyle ilgili kapsayıcı bir söylem temsili bulunmaktadır.

İki dizide de devlet politikası olarak süt sağım için emziren annelere alan oluşturma zorunluluğu gibi yasal olanakların pratikte nasıl işle(me)diğine dair örnekler paylaşılmaktadır. Workin' Moms'da Kate'den cam duvarlı ofisinde sütünü sağması beklenirken bunu yapmak istemediği için tuvalette süt sağmak zorunda kalışı görülmektedir. The Letdown'dan Audrey de yarı zamanlı çalıştığı projede büyük bir kurumsal şirkette tuvalette süt sağmak zorunda kalır. Workin' Moms'ta ana karakter Kate'in doğumda aldığı kiloları verebilmek için bebek arabasıyla birlikte her sabah koştuğu, çalışmaya döndüğünde zaman zaman asansör yerine uzun merdivenleri kullandığı görülmektedir. The Let Down'da ise ana karakter Audrey'in doğum sonrasında zihinsel olarak yaşadığı odaklanma, hatırlama, yazma gibi konularda yaşadığı zorluklar aktarılmaktadır. Yine her iki dizide de yer alan tüm anne karakterlerinin yaşadığı duygulanımsal gelgitler, depresyon gibi sorunlar ve bu sorunlarla farklı yollarla baş etme, üstesinden gelme yöntemleri iki dizi boyunca işlenen konular olmuştur. Örneğin, bebek sahibi olmakla birlikte aileden aktarılan travmaların daha görünür olmaya başlaması, Audrey'in doğumdan kısa bir zaman sonra büyükannesinin evine gittiğinde yaşadığı iç sorgulamalar, annesiyle yaşadığı çatışmalarla temsil edilmiştir.

Bu dönüşümle birlikte her iki dizide de farklı farklı annelik deneyimlerine yer verilmiştir. Her ne kadar anneliğe ilişkin hâkim toplumsal cinsiyet normlarının baskın söylemi günümüzde halen sürekliliğini korumaktaysa da bu baskın söylemi tersyüz eden farklı annelik deneyimleri de yaşanmaktadır ve her iki dizide de bu farklılıkların temsili bulunmaktadır. Ev dışında çalışan-çalışmayan, geleneksel yöntemleri benimseyen-modern yöntemleri benimseyen, hâkim annelik anlatılarına uyan-uymayan gibi farklı anneliklerin yanı sıra hâkim söyleme meydan okuyan en belirgin örnekler, her iki dizide de bulunan eşcinsel/lezbiyen anne ve çift ve annenin çalışıp babanın evde çocuğa baktığı karakterlerdir. Dizilerin anlatıları iskeletlerini dramaturji olarak da sinematografik olarak da tek bir annenin hikâyesi ya da farklı farklı hanelerdeki annelerin hikâyelerine kamerayı çevirip anneliği anlatmak yerine ebeveyn destek gruplarında görülen birbirinden farklı annelik biçimlerinin bir aradalığı üzerinden anlatılmaktadır. Dizilerde özellikle bu destek grupları üzerinde durmak mühim. Burada gördüğümüz destek, daha alışık olduğumuz ortodoks medikal/tıbbi bir destekten tamamen farklı olarak bir sosyal destektir. Bu gruplar ebeveyn destek grupları olsa da genel olarak annelik destek grubu olarak işlemektedir ve her iki dizide de çalışan bir annenin yerine evde çocuğuna bakan birer baba örneği bulunmakta ve iki dizideki baba da zaman zaman çocuğuyla bu destek grubuna katılan tek baba olarak görülmektedir. Bu grupların dizilerin anlatısındaki en önemli işlevi anneliği toplumsallaştırmasıdır. Annelik çok toplumsallaşmış bir kimlik olmasına rağmen toplumsal olarak çok da yalnız bırakılmış bir kimliktir, bu yalnızlaştırılma iki dizide de bir tür “başının çaresine baksın, bakmalı çünkü o anne” anlatısına sıkıştırılmış olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, tamamen medikal olmayan ama tamamen de spiritüel olmayan bir sosyal destek mekanizması olan bu kolektif gruplar çerçevesinde hikâyelerin örülmesi söz konusudur.

Yine her iki dizide de annelikte zorlanan birinin onun beceriksizliğiyle, doğuştan var olması gereken annelik yetisine sahip olamayışıyla, yani zayıflığıyla ilgili olarak değil, sürecin kendisinin zorluğunun zayıf düşmeyi içeren bir etkisinin olması biçiminde bir kurgu söz konusudur. Dolayısıyla anneliğin büyük bir sevgiyi, bağlanmayı da barındır(a)bilirken bir yandan zorlanmaları, zayıf düşmeyi de içeren bir süreç olarak okunmasıyla geleneksel ya da siyah-beyaz annelik anlatılarının kırıldığını, annelik anlatısının gri bir alan olarak kurgulandığını söylemek mümkündür. Bu kurgu, gebelik, doğum ve annelikle birlikte yaşanan dönüşümün bedensel ve toplumsal yönünün iç içe sunulduğu pek çok örnek barındırmaktadır. Ataerki ve neoliberal düzenin ve kültürün dayattığı mükemmel annelik, doğum ve dış görünüm baskısının gerçeklikle çelişen taraflarının sorunsallaştırılması, dışarıdan görünen vs. gerçekte olan biçiminde bir ikilikle temsil edilmektedir. Örneğin, *The Letdown*'da ebeveyn destek grubundan Sophie karakteri dışarıdan grupta en “mükemmel” görünendir. Ancak onun da içini dökerken “her şey iyi bir arkaplan ışığı ve filtreler”, “hepsi sahte” diyerek vajinal doğumla gelişen idrar tutamama sorunu yaşadığını, yetişkin bezi kullandığını ve bunun hayatını ne kadar etkilediğini anlatmaktadır (S1/B2).

Kadınların Yaşamında Bir Kesinti/Kopuş Olarak Annelik

Her ne kadar kadın hareketinin kazanımları ve kapitalizmin geçirdiği dönüşümlerle birlikte bugün kadınlar işgücüne dahil olmuş olsa da Sanayi Devrimi ile kamusal alanda çalışan iş gücünün erkeklerden oluşması, hane ile sınırları çizilen özel alanın bakım ve sorumluluğunun “doğal olarak” kadınlarla çerçevelendirilmesi sonucu ortaya çıkan cinsiyetçi iş bölümü nedeniyle, 19. yüzyıldan bugüne dek özel alanın bakım ve sorumluluğu ücretsiz/karşılıksız biçimde kadınlara görev olarak atfedilmeye devam etmektedir. Dolayısıyla bir yandan ev dışı kamusal alanda çalışma ve kariyerinde ilerleme diğer yandan ise görünmeyen ve karşılıksızca yapılan ev bakımı ve sorumluluğu anne olan/olmayan tüm kadınlar için verili/doğal kabul edilen bir gündelik yaşam biçimi olarak inşa edilmektedir. Öte yandan kapitalizmin kamusal olana ve çalışma yaşamına özel alandan daha üstün bir değer biçmesi ev dışında çalışmayan anneler için de çocuk bakımının ve ücretsiz olarak yapılan ev işlerinin bütünüyle kendi görevi olduğu yönünde bir yargıyı oluşturmakta ve doğallaştırmaktadır. Bu durum Bora'nın (1997) belirttiği gibi annelikten/ebeveynlikten bağımsız olarak cinsiyetçi özel alan-kamusal alan ayrımı, bir diğer ifade ile (kamusal alanda) özgürleşmiş – (evde/özel alanda) mahrum kalmış kadın ikiliği üzerinden inşa edilmektedir. Yani neoliberal ve ataerki toplumsal düzen toplumsal cinsiyeti fark etmeksizin herkes için bireysel başarıyı göklere çıkarırken, öte yandan cinsiyetçi iş bölümünün devamlılığını da “hem kariyer hem çocuk yapan” kadın söylemiyle beslemektedir. Böylelikle başarı ve kariyer odaklı bu düzende evde görünmeyen işleri yaparak annelik yapan kadınlar değersizleştirilirken, ev dışında çalışan, kariyerinde ilerleyen ve aynı zamanda annelik yapan kadınlar başarı temsili olarak görülmekte, ancak her iki durumda da anneliğin deneyimlendiği zorlu toplumsal koşulların üstü örtülmektedir.

Anneliğin kadınların yaşamında getirdiği dönüşüm aynı zamanda yaşamlarının rutin akışından bir kesinti/kopuşa işaret etmektedir. Kapitalist ve ataerki toplumsal yaşamın işleyişi bu dönüşümün doğallıkla yaşanmasına izin vermez ve kadınlar bunu bir kesinti/kopuş olarak deneyimler. Elizabeth Badinter'ın da (2017)

belirttiği gibi anneliği seçmek uzun vadeli bir taahhüt olarak “önce ben”in ilke haline geldiği bir dünyada çelişkili bir var oluşturmaktadır. Günümüzün modern toplumlarında özellikle çalışan kadınları anne olduktan sonra başlıcaları zaman, seçenek, statü ve gelir kaybı olmak üzere bir dizi ani değişim beklemektedir (İlden-Koçkar, 2015, s. 207). Yalnızca 16 haftalık ücretli gebelik izni bulunan bir ülkede yaşayan bu çalışmanın yazarları olarak bizlere de yaşatılan bu kopuş hissi iki dizinin de anlatısına yansımıştır. Örneğin Workin’ Moms’ta işinde çok başarılı ve kariyer odaklı bir yaşamı benimseyen Kate’in doğum sonrası işine döndükten sonra hem yoğun rekabet halindeki iş yerinde yükselmek için erkek rakiplerinden, destek bulamadığı kadın iş arkadaşlarından daha fazla çalışması hem de yoğun çalışması ve şehir dışına gitmek durumunda kalması nedeniyle evliliğinde sorunlar yaşaması bunun iyi bir temsilidir. The Letdown’da ise yazarak çalışan Audrey’in doğum sonrası zihinsel dönüşümler nedeniyle yaşadığı zorlukların yanı sıra düşük ücretle ve oldukça güç koşullarda çalışmaya katlanması bu kesinti/kopuşun çalışma yaşamındaki temsillerinden biridir. Annenin işe dönmek istediğinde dönüşünü zorlayan sistemsel sorunların temsiline ilişkin de her iki dizide çok sayıda örnek görmek mümkündür. Workin’ Moms’ta bakıcı tutmanın çok pahalı olması ebeveyn destek grubunda konuşulan bir konu olurken, The Letdown’da Audrey’in gündüz bakım evi bulamama, bulunduğu bakım evinin kötü koşulları, zorlukla bulunduğu bir işin ücretinin kreşe gitmesi gibi sorunlar yaşadığı görülmektedir. Workin’ Moms’ta Kate karakterine toplantı sırasında bakıcıdan gelen telefona odada bulunan tek kadın yönetim kurulu üyesinden bir uyarı gelmektedir. Yeni anne olmuş birine “Bu işin en büyük önceliğiniz olmasını istiyoruz” diyerek yapılan bu uyarı “annelik meselelerini işe getirme ve tam performans bekliyoruz” baskısının bir temsilidir (S1/B1).

Dizide heteronormatif olmayan ebeveynlik biçimleri ve çalışan anne, çocuğa bakan baba temsilleri olsa da özellikle ana karakterler üzerinden sıklıkla işlenen/dizilerin genel anlatısında eleştirel bir hat olarak beliren babaların eş ebeveyn değil bir tür yedek ebeveyn olarak temsil edilmeleridir. Bu durum iki dizide de kadınların sıklıkla şikâyet/isyan ettiği bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk bakımı konusunda kadınların daha fazla sorumluluk aldığı, daha fazla kaygılandığı, yetersizlik, utanç, tükenmişlik gibi duygularla daha fazla baş etmeye çalıştığı, koşullar nedeniyle çoklu iş yapabilme becerisine daha fazla sahip olduğu her iki dizide de sürekli tekrar eden konulardır. Babaların baba olduğunda evde bir çocuk olduğuyla ilgili hem şefkat ve ilgi gösteren olarak bir bakım veren olmaları gerektiği hem de evdeki iş bölümüyle ilgili bir paydaş olduklarıyla ilgili eksikliğin onların iş hayatının sekteye uğramaması beklentisi üzerinden dizilerde temsil edildiği görülmektedir. Ataerkil kültürel kodlar ve cinsiyetçi iş bölümünün inşa ettiği toplumsal cinsiyet rolleri içinde cis erkek babaların çocuk bakımı ve ev işleri konusunda paydaş olması durumu kadınlarınki gibi verili ve doğal kabul edilmediğinden çoğu zaman bir tür “fazladan” yapılan bir katkı gibi kabul edilmekte ve bu kabul yine kadınların emeğini görünmezleştirirken çoğu zaman bir erkeklik krizine de yol açmaktadır. Emeğinin görünmezleştirilmesine yol açan bu durumu çoğu kadının içselleştirerek ya da politik konumlanışı/bilinç düzeyi ile çelişmesini yaşayarak anneliği deneyimlemeleri bu çalışmanın yazarlarına da kendi toplumsal tecrübe ve gözlemlerinden tanıdık gelen bir temsil örneğidir.

Cinsiyetçi iş bölümünün yarattığı zorlukların bir başka boyutu ise iş hayatına hızlıca dönen kadınların yeterli ilgi ve şefkat gösteren anne olmamakla bir tutulması meselesidir. İş hayatına hızlıca dönen ve dışarıdan güçlü görünen kadın karakterlerin toplumsal anlamda kendilerine yüklenen bu dayatmaları da içselleştirmiş oldukları görülmektedir. Özellikle The Letdown’da Ester, Workin’ Moms’ta Kate karakterleri ile temsil edilen bu annelerin iş hayatı ve kariyerleriyle ilgili istekleri güçlü olsa da normatif olarak beklenen sürede çocuklarının yanında kalmamaları ve dolayısıyla yeterli bir bakım ve ilgi göstermemiş olmaları yönündeki dayatmayı içselleştirerek, halihazırda iş hayatı ve bebek bakımının bir arada yürütülmesinin getirdiği zorlanmanın içinde fiziksel ve ruhsal olarak bunun yükünü de yaşadıkları görülmektedir. Ancak her iki dizide de babalar sürekli olarak böyle sorgulamalar yaparken temsil edilmemektedir. Babaların eş ebeveyn değil kendini kısmı zamanlı bebek bakıcısı gibi görmesi özellikle Audrey karakterinin eşi Jeremy’nin Audrey dışarıda olacağı için çocuğuna yalnız bakacağı geceyi unutarak, hatırladığında “Aa doğru ya bu gece bebek bakıcılığı yapmam gerekiyordu” demesi bu temsilin belirgin örneklerinden birini oluşturmaktadır (S1/B1). Öte yandan anne bebeğe bakım verirken aktif iş hayatında değilse bebek bakımıyla ilgili iş bölümüne toplum tarafından gerek görülmemesi ve aynı zamanda ev hanımı olan annelerin ev içinde yaptıkları ücretsiz işin yok sayılması, değersizleştirilmesi de dizide hem karakterlerin kendi yaşadıkları iç çekişmelerle hem de toplumsal yargılamalarla temsil edilmektedir. Özellikle The Letdown’da ev hanımı olan Barbara karakterinin kreşe giden çocuğunun sınıfında ebeveynlerin mesleklerini anlattıklarını duyduğunda sınıfa plansız bir şekilde pelerin takıp girerek evde ücretsiz çalışan bir anne olarak yaptığı işleri bir “süper anne” olarak tanımlayıp anlatması bu bağlamdaki eleştirel bir temsil örneğidir (S1/B5).

Kesinti/kopuş hissi anneliği deneyimleyen kadınların yalnızca çalışma yaşamında yaşanmaz. Miller’in da belirttiği üzere, annelik bedensel bir deneyim, kültürel olarak belirlenen sorumluluk görevi ve bir bebeğin ihtiyaçlarının karşılanmasını içermenin yanı sıra kadının benlik duygusu açısından da derin anlamları olan bir

deneyimdir ve bu bakımdan bir kadının kimliğini oluşturan tanıdığı, pratik ettiği benliğine ilk kez anne olmanın getirdiği deneyimler tarafından meydan okunur ve bu sosyal benlik zamanla öğrenilir. Dolayısıyla, çoğu durumda yeni annelerin başlıca endişesi “normale dönme” olarak da tarif edilen (bebek öncesi) tanıdığı, eylediği benliğini geri kazanmak olabilmektedir (2010, s. 33-34). Annelikle birlikte yaşanan benlik krizi iki dizinin anlatsının da temel olarak konu edildiği meselelerden biridir. The Letdown’da Audrey’in “Kendim gibi hissetmiyorum” dediği bir sahnede ebeveyn destek grubu liderinden “Eğer geçmişe bakarsan tek düşüneceğin şey neler kaybettiğin olur” cevabını alması bu bakımdan dikkate değer bir örnektir (S1/B7). Leora Tennenbaum’un da (2006, s. 198) söylediği gibi anne olan kadınlar kendilerini birdenbire yalnız bırakılmış hissederler. Arkadaşlık ilişkilerinden, sosyal yaşamdan da bir kopuşa işaret etmektedir bu durum. Bu anlamdaki temsil özellikle The Letdown dizisinde yer almaktadır. Ana karakter Audrey’in eski arkadaşlarıyla olan paylaşımlarına aynı biçimde devam etmekte yaşadığı sorunlar ve hem bu dizide hem de Workin’ Moms’ta ebeveynlikle birlikte çocuklu çiftlerle sosyalleşme gerekliliğine ilişkin eleştirel anlatılar mevcuttur.

Toplumsal Bir Mücadele Alanı Olarak Annelik

Toplumsal cinsiyet normları içinde annelikle yaşanan tüm dönüşüm ve kesintilerin yarattığı baskı ve gerilimler anneliğin toplumsal inşasında bir mücadele alanı yaratmaktadır. Bu kadınların hem yakın çevreleriyle hem de daha geniş bir toplumsal alanla giriştikleri bir mücadele olduğu kadar kendi benlikleriyle ve kimlikleriyle de verdikleri bir mücadeledir. Zira Öztan’ın (2015) belirttiği üzere, doğum ve annelik, hem siyasi bir söylem olarak kadınlara biçilen bir rol hem de geleneksel ve dijital medyada neoliberal öznellik hali ile ilişkili olarak kurulan bir kimliktir:

Victoria Beckham ile sembolleşen 34 beden post-natal anneler furyası, *yummy mummies* ile şık, tüketen, cinsel açıdan çekiciliklerine vurgu yapılan anne modelleri, hamile bedenler, anneliğin organik beslenme, yeni çocuk bakım trendleri, ABD’de 2000’lerin başında profesyonel, yüksek gelir grubundan kadınlar arasında medyanın da sıklıkla işlediği, "opting out" yani çocuklar için işten çekilme trendi, anne bloglarındaki patlama...

Annelik ile ilgili bu patlamanın refah sistemlerinin eridiği, sosyal olanakların daraldığı, yurttaşlık mücadeleleri ve hak temelli taleplerin demode ilan edilerek tüketim eksenli yeni kimlik bileşenleri ve imgelerin dolaşımında olduğu bir hiper-gerçeklik çağında karşımıza çıkması rastlantı değil. Diğer yandan da anneliğin profesyonelleşmesi olarak tanımlanan ve çocuk bakımı ve eğitimine ilişkin bilgilerin ayrı bir uzmanlık ve derinleşme alanı olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Çocuk beslenmesine yönelik uzmanlık alanı, çocuk aktiviteleri endüstrisi, eğitim ve pedagoji alanında yeni akım ve eğilimler... (s. 91-91).

Anneliğin böyle bir bağlamda (yeniden) kurgulanışı kadınların annelik kimliğini metalaştırmakta, bir performans, gösteri, tüketim nesnesine çevirmekte ve aynı zamanda tam da neoliberal özneliğin bir niteliği olarak “uzmanlar” tarafından “ideal/doğru anneliği öğreten” talimatlar, tavsiyeler, yol haritaları içinde deneyimlenmesine neden olmaktadır. Donath’ın araştırmasında görüştüğü kadınların “iyi bir anne” olarak nitelendirilmek için başvurdukları kimi davranışları “tiyatro oyunu”, “gösteri”, “sahte” ve “yapmacık tavı” gibi ifadeler bu bakımdan dikkate değerdir. Buradan hareketle, annelik görevini yerine getirmenin kendi başına yeterli olmadığını belirten Donath, bu görevin “doğru” biçimde yerine getirildiğinin aynı zamanda gösterilmesi gerektiği tespitini yapmaktadır (2022, s. 63). Dolayısıyla anneliğin “şeyleştiği” böyle bir atmosferde “annelik yapmak” toplumsal bir mücadele vermeye dönüşmektedir.

Her iki dizide de yakın çevre ve toplumsal alanda girilen mücadeleye ilişkin çok sayıda temsil bulunmaktadır. İki dizide de ana karakterler kendi ailelerinden ve annelerinden çocuk bakımı konusunda umdukları/bekledikleri desteği alamamaktadır. İki dizide de ortak olan ama geleneksel annelik anlatısından farklı olan bir örüntü olarak annelerin ebeveyn destek gruplarında bir araya gelmesidir. Baktığımızda birincil ya da ikincil çevrede gösterilen destek, önceki nesilden gelen bilgilerin aktarılması, annenin zorlandığı durumlarda desteklenmesi olarak işleyen sistemden farklı olarak Kanada ve Avustralya gibi bireyselliğin baskın olduğu iki ülkede de birbirine tamamen yabancı olan kadınların annelik/ebeveynlik destek gruplarında bir araya geldiği görülüyor. Bu başlı başına gelenekselden günümüze anneliğin değişimiyle ilgili irdelenmesi gereken bir konudur. Clarissa P. Estes’in (2013) işaret ettiği gibi, bu günümüz kapitalist ve ataerkil toplumsal yaşamında kadın kadına bilgi aktarımının kopuşuna ve kadınların yalnız başlarına annelik yapmayı öğrenmek durumunda kaldıklarına ilişkin bir temsil olarak okunabilir. Ancak her iki dizide de kadınların annelerinden ya da akrabalık ilişkileriyle kuramadıkları destek ve bilgi aktarımı-paylaşımı ilişkisini arkadaşlık ilişkileriyle ve anne destek gruplarıyla sağlamaya çalıştıkları görülmektedir. Özellikle annelik gruplarında annelik rekabetinin yansımalarını bolca görmek mümkün olsa da

kadınlar arası dayanışma ve bağ kurma ilişkilerinin özellikle bu alanlarda yeşerdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu temsil, günümüzde çocuk bakımı konusundaki destek mekanizmalarının değişimine ilişkin bir örnek olarak okunabilir. İki dizide de annelerin ya da babaların aileleri üzerinden kuşaklar arası ebeveynlik biçimleri tartışılmaktadır. Ana karakterler Kate ve Audrey'in özellikle çocuk bakımında kendi annelerinden gerektiğinde yeterli destek görmemesi ve çocuk bakımı konusunda yaşadıkları fikir çatışmaları ayrıca da eşlerinin ailesiyle çocuklarının bakımı ve yetiştirilmesiyle ilgili yaşadıkları çatışmalar gösterilmektedir. Aslında destek meselesi iki dizide de anneliğin deneyimlendiği mücadele alanı içinde "kutsal, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan anne" mitinin dönüşümü olarak da sorunsallaştırılmaktadır. Örneğin, yenidoğan ebeveyni annenin fiziksel ve ruhsal yıpranmasına yakın çevrenin kayıtsızlıklarının da bir temsili olarak Audrey karakterinin çok yorgun görünürken annesinden gece bebeğine bakmasını talep etmesi üzerine, annesinin onun uyku eksikliğini anlamak yerine "depresyonda gibisin" demesi bunun yansımalarından biridir (S1/B1). Kanada ve Avustralya yapımı bu iki dizide kurumsallaşmış/profesyonel ancak eksiklikleri olan bir destek mekanizmasının ve aynı zamanda sınırlı bir geleneksel yardımlaşmanın ve kuşaklar arası ebeveynlik çatışmalarının temsili Türkiye'de yaşayan bu çalışmanın yazarlarının kendi deneyimleri ile bağlantılı olarak hem tanıdık hem farklı gelen bir okuma yapmalarına olanak tanımaktadır. Zira bir yandan kurumsallaşmış bir destekten ziyade yaygın olarak büyükannelerin çocuk bakımı konusunda çoğu zaman ücretsiz olarak verdikleri geleneksel destek diğer yandan eski kuşaktan farklı ebeveynlik yapma biçimlerinin ortaya çıkışı ve öğrenilerek uygulanmaya çalışılması kuşaklar arası yardımlaşmayı daha fazla içerirken gerilimli bir ilişki de yaratmaktadır. Dolayısıyla kuşaklar arası yaşanan çatışma tanıdık bir temsil iken kültürel bakımdan en belirgin farklılık ise anneliğin iki dizide de temsil edildiği gibi kurumsal sosyal destek mekanizmalarının/uzmanlığın müdahale alanı içinde var olmasından ziyade yaygın biçimde daha geleneksel bir alanda -önce kendi çocuklarının sonra torunlarının bakımı ile- hayat boyu bitmeyen bir görev olarak deneyimlenmesidir.

Yine her iki dizide de annelik daha geniş bir toplumsal bağlamda bir mücadele alanı olarak kurgulanmıştır. Kadınların iş yerlerinde süt sağmak için uygun mekanların bulunmaması, tuvaletlerde, perdesi olmayan odalarda bunu yapmak durumunda kalmaları; kamusal mekanlarda özgürce bebek emzirememek; bebek alt değiştirme masalarının yalnızca kadın tuvaletlerinde bulunması; anneliğin iş yaşamında her zaman bir dezavantaj olarak deneyimlenmesi ve bu nedenle anne olan kadınların emeğinin değersizleşmesi; anneliğe atfedilen yargılayıcı anlamlar her iki dizide de kadınların katlanma, baş etme, direnme ve mücadele taktikleri ürettikleri sorunlar olarak temsil edilmiştir. Bu bağlamdaki çok sayıda temsil örneği hane içinde, sosyal yaşamda, kamusal mekânlarda ve iş yaşamında görülmektedir. Anneliğin sorgulanması ve yargılanmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan anne utancı (mom shaming) daha çok The Letdown'da ama iki dizide de çok sık işlenmektedir. The Letdown'da Audrey'in kahvecide kafelinli kahve alırken bir başka annenin sorması üzerine bebeğini emzirmedeğini söylediği ancak daha sonra kahvesini içerek bebeğini emzirirken bu anneye yakalandığında ayıplanarak utandığı görülür (S1/B1). Ester karakterinin ise ebeveyn destek grubunda diğer anneler tarafından sezaryen doğum yapması nedeniyle yargılanarak utandırıldığı gösterilmektedir. Yine The Letdown'da ebeveyn destek grubunda anneler beğendikleri/okudukları bebek bakım gelişim kitaplarını getirirken, Audrey karakteri kendisini kötü hisseder çünkü yanında getirdiği kitap Frankenstein'dir. Bunun nedeni Audrey'in konuyla ilgili gelen e-mailin yalnızca konu kısmını okuması ve kitap kulübü kitabını getirmesi gerektiğini sanmasıdır. Audrey, doğru türde bir kitap getirmemesinin "utancıyla" beraber durumu "bu kitap da ilgisiz değil, canavar yaratmama konusunda bir ikaz sonuçta" diyerek toparlamaya çalışır ve kitaptan şu alıntıyı yapar: "Ayın kısık ve sarı ışığı altında yarattığım gariban ve zavallı canavara baktım." (S1/B2) Burada Frankenstein'in seçilmesi de kendi yarattığı şeyin mahvetme gücünden duyulan bir korkuya, başka bir ifade ile annelik öncesi benliğine ve kimliğine meydan okuyan yeni durumdan duyulan korkuya işaret eden metinlerarası bir gönderge olarak okunabilir.

Gebelik ve doğum sonrası annelerin değişen bedenine çevreden yapılan müdahaleler de iki dizide tekrarlan karşılaşılan sahneler. Audrey'in, dışarı çıkacağı zaman pompayla süt sağmak istediğinde annesinin pompa kullanması durumunda göğüslerinin bozulacağına ilişkin uyarısı (S1/B1); Kate karakterinin eşi Nathan'ın evden çıkmadan önce sabah koşusunu yapıp yapmadığını sorması (S1/B2); başlarda doğum sonrasında işe dönmek istemeyen Jenny karakterinin kendisini ikna etmeye çalışan eşi tarafından onu eskisi gibi fermuarlı elbiseler içinde görmek istediğini söylemesi (S1/B2) bu bağlamdaki temsil örneklerinden birkaçını oluşturmaktadır. Annenin bedenine olduğu kadar annelik yapma biçimine ilişkin de toplumsal olarak herkesin söz hakkı varmışçasına tavsiyeler vermesinin mizahi bir eleştiriyile aktarıldığı sahnelere de her iki dizide rastlamak mümkün. Örneğin, The Letdown'da bebeği arabada uyuyabilen Audrey karakterinin bir gece arabada bebeğini emzirirken sokaktaki uyuşturucu satıcısı bir erkeğin emzirme biçimine müdahale ettiği görülür. Workin' Moms'ta ise Kate karakterinin

çocuğunun bakıcısının sütünü yağlı olmadığını söyleyerek ona sormadan mama vermesi, ayrıca Kate'in yardım istediği annesiyle de bebeğinin bakımı konusunda sorun yaşaması bu temanın örneklerindedir.

İki dizide de sık sık toplumun ebeveynlere yüklediği bebekle birlikte gelen tamamlanmışlık ve en mutlu olma hali beklentisine yönelik eleştirel temsiller bulunmaktadır. The Letdown'da Audrey karakteri çatışmalı bir dönemden geçerken eşi Jeremy'e şöyle söylemektedir: "Bize neler oluyor? Bunun en iyi zamanlar olması gerekiyordu. İnsanlar bu zamanların en iyi zamanlar olduğunu söylüyorlar. Yalancılar!" (S1/B7). Ayrıca bu hat üzerindeki temsil örnekleri heteronormatif olmayan ve annelik kimliğiyle kesişimsel olarak dezavantajlı kimliklerin de temsil edildiği görülmektedir. The Letdown'da kendi ailesine açılmamış bir eşcinsel anne olan Martha'nın donörle anne oluşu temsil edilmektedir, bu karakter aynı zamanda Hindistan göçmeni bir aileye mensuptur. Workin' Moms'taki heteronormatif olmayan aile anlatısı ise iki eşcinsel anne olarak sunulmaktadır, biri bebeği doğuran diğeri ise o bebeği isteyip bakım veren olarak temsil edilmektedir. Burada da annelerden birinin siyahi politik kimliği de öne çıkarılan bir konudur.

Ancak anneliğin kadınların kendi benlikleri ve kimlikleriyle de bir mücadele alanı olması meselenin daha diplerindeki karmaşıklığını kavramak açısından önemlidir ve her iki dizide de bu türden bir kavrayış edinmek mümkündür. Örneğin her iki dizide de kendilerini feminist olarak tanımlayan kadınların kürtaşı büyük bir travma olarak deneyimledikleri ve bu deneyimin benimsedikleri dünya görüşüyle olan çelişkisini de yaşadıkları görülmektedir. Bu noktada, yukarıdaki satırlarda da vurgulandığı gibi anneliğin hem bedensel hem de toplumsal bir dönüşüm olmasını yeniden hatırlamakta yarar var. Annelik bu noktada, dizilerde (kürtaj örneğindeki) kadınların deneyimlerinde politik bir meseledir de aynı zamanda. Ancak meselenin bedensel/biyolojik ve duygulanımsal boyutu bu politik duruşu sarsan bir işlev görmektedir. Audrey karakterinin medikal komplikasyonlar bulunan ikinci gebeliğinde kürtaşı başvurduğunda aslında konunun öznesi olarak kendisi ve ailesi için neyin en iyisi olduğuna dair sezgilerini dinlemiş olsa da dizide hemen ikinci çocuğu yapan akranları yetersizlik hissini artırır. Ayrıca annedeki yas ve kayıp sürecinin içsel olarak daha uzun ve derin yaşandığı da iki dizide de Anne ve Audrey karakterleri üzerinden temsil edilmektedir. Workin' Moms'ta Anne karakteri örneğinde medikal gereklilikten değil hazır olmama ve istememe nedenli kürtaşı temsili vardır. Ergenlik çağında bir kızı ve 8 aylık bebeği olan Anne karakteri bu kararı verirken çok zorlanır ancak anneyi özne olarak kuran bu anlatıda, sonrasında gelen rahatlamayla annenin isteğinin, sezgisinin onun kararındaki belirleyiciliği görülmektedir.

Özellikle The Letdown'da ana karakter Audrey'in yaşadığı annelikle politik kimliği arasında yaşadığı bu gerilim daha gündelik konularla da sıkça temsil edilmiştir. Örneğin Shameless bölümünde Audrey ve partneri Jeremy'nin yeni taşındıkları evde Audrey pembe olan çocuk odasını başka bir renge boyarken kocasının kendisine "Pembenin nesi varmış?" diye sorduğunda, "Burada çok vakit geçireceğim, güzel olmasını istiyorum" diye cevap verir ve ardından Jeremy "pembe ayıplaması" olarak kavramsallaştırılan geleneksel kadını şeylerin ayıplanmasına ilişkin bir analiz okuduğundan bahseder ve Audrey'in bir anda durup düşünmesine neden olur. Dizi boyunca Audrey'in başa çıkamadığı kürtaşı travması nedeniyle seçenek yanlısı, feminist, politik olmasına rağmen neden bunun üstesinden gelemediğini sorguladığı sahneler de mevcuttur. Bu temsil hem politik kimlik hem de popülerleşen bir toplumsal cinsiyet eleştirisi bağlamında annelikle ilgili sorunsallaştırılan meselelerin deneyimlenmesinde yaşanan karmaşıklığa işaret etmektedir.

SONUÇ YERİNE

Dijital platformlarla birlikte ortaya çıkan talebe bağlı (on-demand) ve streaming yayıncılığı, özellikle Netflix, 21. yüzyılda farklı dezavantajlı kimliklerin meselelerini temsil eden çok sayıda anlatı üretmekte ve küresel olarak dolaşıma sokmaktadır. Geleneksel yayıncılığa kıyasla daha özgür ve özgün içerikler üretmeye imkân tanıyan bu mecralarda yerel olanın küresel olarak da dolaşıma sokulması, bir yandan dünyanın farklı bölgelerinde yaşananlara dair bir farkındalık oluştururken diğer yandan da aslında yaşadığımız dünyanın evrensel sorunlarını, çelişkilerini, mücadelelerini de görünür kılan bir alan açmaktadır. Çalışmada ticari amacını gözden kaçırmadan küresel dijital yayın platformu olan Netflix'in farklı kimlikleri temsil eden toplumsal hareketlerin taleplerine duyarlı bir içerik yayıncılığına sahip olmasının bir sonucu olarak, -her ne kadar temelde anaakım yayıncılık anlayışıyla kıyaslamayı amaçlamasak da- geleneksel yayıncılık içeriklerinden farklılaşan görece daha özgür yayınları kullanıcılarına sunduğu belirtilmiştir ve bunun yeni kültürler yarattığına ilişkin çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Biri Kanada, diğeri Avustralya'da çekilen ve Türkiye'de her ikisi de Netflix platformunda yayınlanan annelik temalı iki dizinin Türkiye'de yaşayan anneliği deneyimlemiş iki kadın araştırmacı olarak bizim tarafımızdan okunması dolayısıyla bu çalışma, bizim meselenin deneyimlenme biçimlerindeki ortaklıklar üzerine düşünmemizi sağlamıştır. Görünen o ki ataerkil toplumsal yaşamın, neoliberal kapitalizmin dünyanın hemen her köşesine farklı görünümlemlerle, ittifaklarla sızdığı günümüz dünyasının içinde bulunduğu krizler ve çelişkiler yine bu sistemin kendisi içinde

büyüyen/devleşen mecralarda/platformlarda kendi çelişkilerini sorgulayan anlatılar üretmektedir. Ataerkinin ve kapitalizmin yarattığı diğer sorunlar gibi annelik de bu anlatıların içinde kendine yer bulmaktadır. Çalışma kapsamında analiz edilen her iki diziyi de bu bağlamda görmek mümkündür. Zira, her insanın dünyaya gelişinden itibaren gelişiminde son derece belirleyici bir rol biçilen klasik psikanalitik annelik okumalarından, toplumsal yaşam, medya ve popüler kültür içinde inşa edilen annelik görevini layıkıyla yerine getiren iyi anneler ve annelik yapamadığı için kötüleştirilerek psikolojik hastalıklarla ilişkilendirilen hasta anneler ya da kötü anneler yerine, bu dizilerde gebelik, doğum ve annelik süreçlerinin çok çeşitli, zorlayıcı, çelişkili ve çetrefil “doğası” kapsayıcı ve sorgulayıcı bir temsille aktarılmıştır. Gebelik, doğum ve anneliğin kadının benliğinde ve kimliğinde bedensel, zihinsel ve toplumsal *dönüşümün* yarattığı fiziksel ve zihinsel sorunlar ve bunlarla baş etme konusunda kadınların yalnız bırakılması; annelikle birlikte kadınların özellikle cinsiyetçi iş bölümü nedeniyle hem iş yaşamından hem de sosyal yaşamdan *kopuş* deneyimi yaşamaları ve aynı anda pek çok işi yapabilme çabalarıyla bu durumun üstesinden gelmeye çalışmaları; hem ataerkin toplumsal yaşamın, eril siyasi söylemin hem de neoliberal düzenin uzmanlık anlatılarının müdahaleleri içinde günümüzde anneliğin bir tür *mücadele* verilerek deneyimlenen bir kimliğe dönüşmesi her iki dizinin anlatısının temel örüntüsüdür. Bu bağlamda, popülerleşen konuların dezavantajlı kimliklerin talepleri doğrultusunda bu platformların içeriklerine yansıdığını ve bu durumun popüler konuların geleneksel ya da klasikleşmiş anlatılarının temsilinde bir kırılma yarattığını ve bu çalışmada incelenen içerikler üzerinden annelik özelinde söyleyecek olursak anneliği “iyi annelik” “kötü annelik” dikotomisinden özgürleştiren bir tür temsil çeşitliliğini olanaklı kıldığını söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Aktan, E., & Kayış, H. H. (2018). Sosyal medya ve değişim: Bloglar aracılığıyla anneliğin evrimi üzerine netnografik bir analiz. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 9 (32), 39-54. <https://doi.org/10.5824/1309-1581.2018.2.003.x>
- Aktaş, G. (2019). Günümüz toplumlarında anneliğin değişen biçimlerini sosyal medya kullanıcıları üzerinden değerlendirmek. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2), 253-271. <https://doi.org/10.32600/huefd.441402>.
- Arnold, B. L. (2016). *Taking the village online: Mothers, motherhood and social media*. Demeter Press.
- Badinter, E. (2017). *Kadınlık mı? Annelik mi?* [Çev: Ayşen Ekmekçi]. İletişim Yayınları.
- Başoğlu, R. (2020). Annelerin sosyal medya kullanımı ve Instagramda olan popüler anneler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7, 857-873.
- Beauvoir, S. (2010). *Kadın “ikinci cins” – Evlilik çağı* [Çev: Bertan Onaran]. Payel Yayınevi.
- Birsay, H. (2017). *Emiyor mu? mükemmel annelik beni teğet geçti*. İndigo Kitap.
- Bora, A. (1997). Kamusal alan/özel alan: Mahrumiyet-özgürleşme ikileminin ötesinde. *Toplum ve Bilim*, 75 (Kış), 85-93.
- Bourdieu, P. (2018). *Eril Tahakküm* [Çev: Bediz Yılmaz]. Bağlam Yayıncılık.
- Burroughs, B. (2019). House of Netflix: Streaming media and digital lore. *Popular Communication*, 17(1), 1-17. <https://doi.org/10.1080/15405702.2017.1343948>.
- Clarke, V., & Braun, V. (2017) Thematic analysis. *The Journal of Positive Psychology*, 12(3), 297-298, <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1262613>.
- Duman, K. (Ed.) (2022). *Netflix etkisi dijital çağda ekran kültürü*. Urzeni Yayınevi.
- Eke, P. (2022). *Tercihen çocuksuz – Kadınlık arzuları değişirken*. Notabene Yayınları.

- Erdem, N., & Aytekin, B. A. (2021). Covid-19 pandemisinde izleyici deneyimi: Netflix ekseninde dijital platformlara bakış. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (36), 302-325. <https://doi.org/10.31123/akil.988565>.
- Estes, C. (2013). *Kurtlarla koşan kadınlar. Vahşi kadın arketipine dair mit ve öyküler*. [Çev: Hakan Atalay]. Ayrıntı Yayınları.
- Ferrante, E. (2018). *Karanlık kız* [Çev: Eren Yücesan Cendey]. Everest Yayınları.
- Gezer-Tuğrul, Y. (2018). Dindar kadınların annelik algısı: Reçel Blog ve Müslüman Anneler blogunun karşılaştırmalı analizi. *Fe Dergi*, 10 (2), 70-84.
- Hager, T. (2011). Making sense of an untold story: A personal deconstruction of the myth of motherhood. *Qualitative Inquiry*, 17 (1), 35-44. <https://doi.org/10.1177/1077800410389442>.
- Hallinan, B., & Striphas, T. (2014). Recommended for you: The Netflix prize and the production of algorithmic culture. *New Media & Society*. <https://doi.org/10.1177/1461444814538646>.
- İlden-Koçkar, A. (2015). Günümüzde anne olmak: Bağlanma teorisi ve kadının çalışması arasındaki dengenin incelenmesi, *Cogito*, 81 (Annelik), 207-218.
- Jenner, M. (2018). *Netflix and the re-invention of television*. Springer.
- Karaduman, S., & Acıyan, E. P. (2019). Netflix'in ilk Türk dizisi "Hakan Muhafız" üzerine bir alımlama analizi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (32), 669-687. <https://doi.org/10.31123/akil.620457>.
- Lobato, R. (2019). *Netflix nations: The geography of digital distribution*. New York University Press.
- Mackenzie, J., & Zhao, S. (2021). Motherhood online: Issues and opportunities for discourse analysis. *Discourse, Context & Media*, 40, 100472. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2021.100472>.
- Maier, C. (2015). *No kid: Çocuk yapmamak için 40 neden* [Çev: Z. Canan Özatalay]. Esen Kitap.
- Maksudyan, Z. (2015). Doğumhanede zamansız bir gece, *Cogito*, 81 (Annelik), 219-224.
- Matrix, S. (2014). The Netflix effect: Teens, binge watching, and on-demand digital media trends. *Jeunesse: young people, texts, cultures*, 6 (1), 119-138. <https://doi.org/10.3138/jeunesse.6.1.119>.
- Miller, T. (2009). *Annelik duygusu. Mitler ve deneyimler* [Çev: Gül Tunçer]. İletişim Yayınları.
- Nam joo, C. (2021). *Kim Jiyeong - Doğum: 1982* [Çev: Betül Tıncılıç]. A7 Kitap.
- Orton-Johnson, K. (2017). Mummy blogs and representations of motherhood: "Bad mummies" and their readers. *Social Media+ Society*, 3 (2), <https://doi.org/10.1177/2056305117707186>.
- Öztan, E. (2015). Annelik, söylem ve siyaset, *Cogito*, 81 (Annelik), 91-107.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* [Çev: Mesut Bütün & Selçuk Beşir Demir]. Pegem Yayınları.
- Sarı, Ü., & Türker, H. (2021). Dijital platform kullanıcılarının izleme alışkanlıklarına yönelik bir araştırma: Netflix örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 59-80. <https://doi.org/10.18037/ausbd.902558>.

- Sever, M. (2015). Kadınlık, annelik, gönüllü çocuksuzluk: Elisabeth Badinter'den Kadınlık mı Annelik mi?, Tina Miller'dan Annelik Duygusu: Mitler ve Deneyimler ve Corinne Maier'den No Kid üzerinden bir karşılaştırmalı okuma çalışması. *Fe Dergi*, 7 (2), 71-86. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000144.
- Tanenbaum, L. (2006). *Saç saça baş başa. Kadınlar arası rekabet* [Çev: Billur C. Yılmazyigit]. Versus Kitap.
- Tryon, C. (2013). *On-demand culture: Digital delivery and the future of movies*. Rutgers University Press.
- Tryon, C. (2015). TV got better: Netflix's original programming strategies and the on-demand television transition. *Media Industries Journal*, 2 (2), 104-116. <https://doi.org/10.3998/mij.15031809.0002.206>.
- Ünlü, D. G. (2021). Dijital annelerin feminist sesi: Annelik inşasının tartışmaya açılmasında web siteleri ve blog içeriklerinin rolü. *Erciyes İletişim Dergisi*, 8 (1), 421-440. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.811867>.
- Waugh, D. (2017). *Kasmadan annelik* [Çev: Elif Subaş]. Tara Kitap.
- Yanardağoğlu, E., & Turhallı, N. (2020). From TRT to Netflix: Implications of convergence for television dramas in Turkey. [Ed: Yeşim Kaptan, Ece Algan] *Television in Turkey* (s. 189-204). Palgrave Macmillan, Cham.
- Yardım, G. (2020). Sosyal medyadaki kültürel kimliklerin dönüşümü odaklı "Blogger Anne" kimliklerinin incelenmesi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (33), 129-157. <https://doi.org/10.31123/akil.696758>.

Yazar Katkı Oranı

Birinci yazarın çalışmadaki katkı oranı %50, ikinci yazarın katkı oranı %50'dir.

YATIRIM PROJELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİNDE TERCİH EDİLEN YÖNTEMLERİN İNCELENMESİ: TÜRKİYE’NİN 500 BÜYÜK SANAYİ KURULUŞU ÖRNEĞİ¹

Süreyya YILMAZ ÖZEKENCİ², Hatice DÜZAKIN³

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1141191

Makale Geçmişi:

Geliş 08.07.2022

Kabul 20.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Yatırım Projelerinin

Değerlendirilmesi,

Sermaye Bütçelemesi Yöntemleri,

Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi

Kuruluşu

ÖZ

İşletme yöneticilerinin yatırım projelerini değerlendirirken kullandıkları pek çok yöntem bulunmaktadır. Bu yöntemlerin seçilmesinde çeşitli faktörler rol oynamaktadır. Dolayısıyla yapılan bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun tercih ettiği yöntemlerin belirlenmesi ve tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişkinin Ki-Kare ve Kruskal Wallis testleriyle ortaya konulmasıdır. Çalışmada veri toplama yöntemi olarak anket kullanılmış ve anket soruları İstanbul Sanayi Odası tarafından 2018 yılında ilan edilen Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna 2020 yılında uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun yatırım projelerini değerlendirirken en fazla tercih ettiği sermaye bütçelemesi yönteminin net bugünkü değer yöntemi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca tercih edilen yöntemler ile yöneticilerin eğitim durumu, faaliyette bulunduğu sektör ve finansal risk arasında anlamlı bir ilişki tespit edilemezken firma büyüklüğü, ihracat ve firma yaşı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

INVESTIGATION OF THE PREFERRED METHODS FOR THE EVALUATION OF INVESTMENT PROJECTS: EXAMPLE OF TURKEY'S TOP 500 INDUSTRIAL ENTERPRISES

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1141191

Article History:

Received 08.07.2022

Accepted 20.10.2022

Keywords:

Evaluation of Investment Projects,

Capital Budgeting Techniques,

Turkey's Top 500 Industrial

Enterprises

ABSTRACT

Business managers evaluate investment projects using a variety of techniques. Various factors play a role in the selection of these methods. Therefore, the purpose of this study is to identify the preferred methods used by Turkey's Top 500 Industrial Enterprises and to explore the relationships between those preferred methods and factors such as education, exports, the industry in which they operate, firm age, firm size, and financial risk by using Chi-Square and Kruskal Wallis tests. The study utilized a survey to gather data, and the survey questions were then applied to Turkey's 500 Largest Industrial Enterprises, which the Istanbul Chamber of Industry declared in 2018, in 2020. The investigation has shown that the net present value method is the most preferred capital budgeting approach when assessing the investment projects of Turkey's Top 500 Industrial Enterprises. In addition, while a significant relationship could not be determined between the preferred methods and the education level of the managers, the sector in which they operate and financial risk, a significant relationship was found between firm size, export, and firm age.

¹ Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen Doktora Tezinden türetilmiştir. Çalışma SDK-2019-11901 numaralı proje kapsamında Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi Meslek Yüksekokulu/ Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, sureyyayilmz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4150-4101

³ Prof. Dr, Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, hduzakin@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8840-1815

Alıntılanmak için/ Cite as: Yılmaz Özekenci, S. ve Düzakın, H. (2022), Yatırım Projelerinin Değerlendirilmesinde Tercih Edilen Yöntemlerin İncelenmesi: Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Örneği, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 604-623.

GİRİŞ

Yatırımlar, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için önem arz etmektedir. Alınan her bir yatırım kararı sadece işletmeleri değil ülke ekonomilerini de etkilemektedir. İşletmeler için temel ilke, ülkelerin mevcut kaynaklarını ve ekonomik olanaklarını rasyonel yani akılcı bir biçimde kullanarak ülke ekonomisinin hedeflediği ekonomik büyümeyi gerçekleştirmesine yardımcı olmaktır (Sarıslan, 2014, s. 11). Ancak yanlış kararlar sonucu gerçekleşen yatırımlar hem işletmeleri hem de faaliyette bulunduğu sektörü olumsuz etkilemektedir. Sermaye yatırımları yalnızca yüksek bir istihdam düzeyini korumak için değil aynı zamanda ulusal verimliliği arttırmak ve ekonomik gelişmeyi sağlamak açısından önemlidir. Diğer taraftan, gelişmekte olan ülkelerde yatırımlar için gerekli olan sermaye kısıtlıdır ve sadece belirlenen alanlarda yatırımlar yapılır (Usta, 2014, s. 12).

Finans yöneticileri, işletmelere “işletmeye gerekli olan fonların nasıl ve nereden sağlanacağı” ve “sağlanan bu fonların nasıl ve nerede kullanılacağı” gibi konularda fayda sağlamaktadır. İşletmeler ne kadar güçlü ne kadar geniş mali kaynaklara sahip olsalar da var olan bütün yatırım projelerinin aynı anda finanse edilmesi ve faaliyete geçirilmesi mümkün değildir. Bu durum açıkça her işletmenin kaynak sınırlaması altında faaliyetlerini yürüttüğünü göstermektedir. Bu sebepten dolayı işletmeler veya proje yöneticileri, sınırlı kaynakların verimli kullanılması için rekabet halinde olan yatırım önerileri arasında bir seçim yapmak, projeleri önem derecesine göre sıralamak hatta bazı yatırım projelerinden belirli bir zaman dilimi için vazgeçmek zorundadır. Dolayısıyla, cevaplanması gereken soru firmaların bu durumda ne yapması gerektiğidir. İşletmeler, amaçlarına en uygun sonuçlar verecek olan yatırımları değerlendirmek için bir kriter belirlemek zorundadır. Bir yatırım projesinin değerlendirilmesinde kriterler belirlenirken en önemli husus işletmenin amacıdır. Günümüzde işletmelerin amacı birden fazla iken öne çıkan amaç; yatırım, finansman ve temettü dağıtım kararlarının bir fonksiyonu olarak ortaya çıkan firma değerini maksimum yapmaktır (Van Horne, 1983, s. 2). Yatırım projesinin değerlendirilmesinde kullanılan kriterler ise uygulamada farklılık göstermektedir (Akgüç, 2017, s. 330). İşletmelere ait duran varlık yatırımlarının incelenmesi, analiz edilmesi ve karar verilmesi aşamasında önemli bir role sahip olan sermaye bütçelemesi, firmalara uzun dönemli yatırımlarını belirlemede ve değerlendirmede yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla yapılan bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun tercih ettiği yöntemlerin belirlenmesi ve tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişkinin Ki-Kare ve Kruskal Wallis testleriyle ortaya konulmasıdır. Çalışmada anket yöntemi kullanılmış ve anket soruları İstanbul Sanayi Odası tarafından 2018 yılında ilan edilen Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna uygulanmıştır. Anket çalışması 02.03.2020 tarihinde başlamış ancak Covid-19 pandemisi sebebiyle işletmelerden istenilen düzeyde geri dönüş sağlanamamıştır. Anket çalışması 01.06.2020 tarihinde (Yeni Normalleşme süreci başlangıcı) yeniden başlatılmış ve çalışma 2022 yılında tamamlanmıştır.

Yatırım Projelerini Değerlendirme Yöntemleri

İşletmelerin yatırım projelerini değerlendirmede kullandıkları kriterler veya yöntemler; statik yöntemler ve dinamik yöntemler olmak üzere iki grupta değerlendirilir. Paranın zaman değerini dikkate almayan yöntemler “statik”, paranın zaman değerini dikkate alan yöntemler “dinamik” olarak adlandırılır. Statik yöntemler paranın zaman içerisindeki değer kaybını göz ardı ettiğinden dolayı tek dönemlik zaman boyutunda kullanılır. Dinamik yöntemler ise çok dönemli projelerde, gelecekteki nakit akışlarının bugüne indirgenmesini esas almaktadır (Kanat, 1995, s. 15).

Paranın Zaman Değerini Dikkate Almayan (Statik) Yöntemler

Muhasebe getiri oranı ve geri ödeme süresi yöntemi paranın zaman değerini dikkate almayan yöntemler olarak bilinmektedir. Bu yöntemler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Muhasebe Getiri Oranı: Yatırımın yaklaşık/ortalama karlılığı, sermayenin ortalama karlılığı, karlılık oranı yöntemi gibi farklı isimlerle de bilinen bu yöntem projeden elde edilen ortalama karın yatırımın ortalama defter değerine oranı olarak tanımlanmaktadır. Muhasebe getiri oranı, projenin ekonomik ömrü boyunca elde edeceği karlılığın göstermektedir. (Seitz ve Ellison, 2005, s.179 ve Pike, Neale ve Linsley 1993, s. 129).

Geri Ödeme Süresi (GÖS): Geri ödeme süresi, bir yatırımın sağlayacağı net para girişinin, yatırım tutarını karşılayabilmesi için geçmesi gerekli olan sürenin uzunluğu veya yıl sayısıdır. Başka bir ifadeyle, yatırılan paranın ne kadar sürede geri elde edileceğidir (Van Horne ve Wachowicz, 2005, s. 320-321). Bu yöntemde yatırım projelerinin kabul edilmesi geri ödeme sürenin kısıtlılığı ve uzunluğu ile ilişkilidir.

Paranın Zaman Değerini Dikkate Alan (Dinamik) Yöntemler

Paranın zaman değerini dikkate alan yöntemler ise; indirgenmiş geri ödeme süresi, net bugünkü değer yöntemi, iç verim oranı, düzeltilmiş iç verim oranı, karlılık endeksi ve yıllık eşdeğer gider yöntemidir. Bu yöntemler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

İndirgenmiş Geri Ödeme Süresi: Geri ödeme süresi yöntemiyle yapılan hesaplama yönteminden farkı paranın zaman değerini dikkate almasıdır. Bu yöntemde, net nakit girişleri belirli bir iskonto oranı üzerinden bugüne indirgenir ve indirgenmiş bu değere göre geri ödeme süresi hesaplanır (Fabozzi ve Peterson, 2003, s. 405).

Net Bugünkü Değer Yöntemi (NBD): Bir yatırımın net bugünkü değeri; beklenen nakit akışlarının belirli bir iskonto oranı üzerinden bugüne indirgenmiş değerleri toplamından başlangıçtaki nakit çıkışının (yatırım tutarı) çıkartılmasıyla hesaplanır (Van Horne ve Wachowicz, 2005, s. 323).

İç Verim Oranı (İVO): Bir yatırımdan beklenen net nakit girişlerinin bugüne indirgenmiş değerini, başlangıçtaki nakit çıkışına (yatırım tutarı) eşitleyen orandır. NBD’i sifıra eşitleyen iskonto oranı olarak da tanımlanmaktadır (Higgins, 2016, s. 251).

Düzeltilmiş İç Verim Oranı (DİVO): Bir yatırım projesinin nakit çıkışlarının bugünkü değerini, belirlenen iskonto oranı ile nakit girişlerinin yeniden yatırılması sonucunda ortaya çıkan gelecekteki değere eşitleyen iskonto oranıdır (Goel, 2015, s. 17).

Karlılık Endeksi (KE): Fayda maliyet oranı olarak da bilinmekte olan bu yöntemde, bir projenin sağlayacağı nakit girişlerinin bugüne indirgenmiş değeri toplamı, projenin gerektireceği nakit çıkışlarının bugünkü değerine bölünmektedir (Brooks, 2016, s. 308).

Yıllık Eşdeğer Gider Yöntemi: Bu yöntem, yatırım projelerini giderler açısından değerlendirdiği için diğer yöntemlerden farklıdır. Bir yatırım projesi bu yöntemde göre değerlendirilecekse ilk olarak yıllık eşdeğerini hesaplamak gerekmektedir. Eğer iki yatırım projesi karşılaştırılıyorsa eşdeğer gideri en düşük olan yatırım projesi tercih edilir (Titman, vd., 2018, s. 388 ve Öztürk, vd., 2015, s. 23). Bir yatırım projesinin yıllık gideri, işletme giderleri ile yatırım tutarının bir yıla düşen payının toplamını kapsamaktadır.

Sermaye bütçeleme yöntemleri, statik ve dinamik yöntemler olarak iki başlık altında açıklanmıştır. Bu yöntemlerle yatırım projeleri değerlendirilirken risk faktörü dikkate alınmamaktadır. Riski dikkate alan yöntemler ise; riske göre düzeltilmiş iskonto oranı, belirlilik eşitliği, olasılık dağılımı, karar ağacı, duyarlılık analizi, senaryo analizi ve Monte Carlo simülasyonu yöntemleridir.

Riske Göre Düzeltilmiş İskonto Oranı Yöntemi: Bir yatırım projesinin nakit girişlerinin bugüne indirgenmesi için kullanılacak olan iskonto oranının risk durumuna göre farklılaşması olarak ifade edilmektedir. Bu durum, yatırım yapılacak bir projenin risk durumuna göre uygulanacak olan iskonto oranının değişebileceğini göstermektedir (Moyer, McGuiga, Kretlow 1995, s. 430).

Belirlilik Eşitliği Yöntemi: Bir yatırımın ekonomik ömrü boyunca sağlayacağı nakit girişlerinin, risk derecesine göre düzeltilmesini içeren proje değerlendirme yöntemidir. Bu yöntem ayrıca yatırım projesinin ekonomik ömrü boyunca beklenen nakit akışları ile gerçekleşen nakit akışları arasındaki farkı göstermekte ve belirlilik katsayısı sayesinde beklenen ile gerçekleşen nakit akışlarını eşitlemektedir (Dayananda vd., 2002, s. 127 ve Armaneri, vd., 2008, s. 223). Bu yöntem hesaplanırken; net bugünkü değer yönteminin hesaplamasına belirlilik katsayısı eklenir (Gallagher, vd., 2017 s. 28).

Olasılık Dağılımı Yöntemi: Yatırım projelerini riske göre inceleyen yöntemlerden bir diğeri de olasılık dağılımı yöntemidir. Bu yöntemde, riskin ölçümü için standart sapma kullanılır ve hesaplanan değerinin yüksek olması riskin yüksek olduğunu ifade ederken değerinin düşük olması riskin az olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, standart sapmanın %30 olması, riskin de %30 düzeyinde olduğunu gösterir (Smith, 1994, s. 22). Olasılık dağılımı hesaplanırken, yatırım projesinin sağlayacağı nakit girişlerinin beklenen değeri olasılıklarla çarpılır ve bulunan bu değer iskonto oranı üzerinden bugünkü değerine indirgenir.

Karar Ağacı Yöntemi: Bu yöntem, bir belirsizlik durumunda işletmelerin önemli bir karar alma sürecinde, yöneticilere birden fazla opsiyon sunarak her bir opsiyonun ayrı ayrı incelenmesine imkan sağlamaktadır. (Seitz ve Ellison, 2005, s. 389). Karar ağacı yöntemi şekil olarak ağaca benzediği için bu adı almaktadır. Bu yöntemin uygulanmasında nakit girişlerinin olasılık dağılımı önemlidir. Ayrıca, yatırımcının riske karşı duyarlı olması sonucunda her bir karar aşamasında nakit girişlerinin net bugünkü değeri ile olasılıklarının çarpımının toplamı sonucunda ortaya bir değer çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu değer “beklenen değer” olarak bilinmekte olup yatırım kararı alınırken kritik değer olarak kullanılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, beklenen değere göre karar alınmaktadır. Eğer beklenen değer pozitif ise projeye devam edilir ancak negatifse proje durdurulur (Brigham ve Ehrhardt, 2013, s. 483-484).

Duyarlılık Analizi Yöntemi: Herhangi bir karar sürecine ilişkin girdi faktörlerindeki değişmelerin, alınacak en son karar üzerine etkisinin incelenmesi olarak ifade edilmektedir. Duyarlılık analizi yöntemiyle, bir yatırım projesinde yer alan her bir parametredeki değişikliğin, yatırım projesi için verilecek olan kararı hangi yönde etkileyeceğini gösteren etkinin tespiti yapılır. Ayrıca, bu yöntem yatırım projesinin risklere karşı ne kadar duyarlı olduğunu da ortaya koymaktadır (Brigham ve Houston, 2021, s. 398). Ayrıca, duyarlılık analizi yönteminde “*eğer olursa ne olur?*” sorusuna cevap verilmesi beklenir. Bu sorunun cevabının arandığı yatırım projesi türleri ise farklılık göstermektedir. Genellikle işletmeler karşılaşılabileceği kuruluş yeri seçimi, üretim planlaması, satışların tahmini, taşıma maliyetinin optimal seviyede tutulması, stok kontrolü, sermaye bütçelemesi gibi sorunlarında çözüme destek olması amacıyla karar alma sürecinde bu yöntemi kullanılmaktadır (Tecer, 2020, s. 43).

Senaryo Analizi Yöntemi: Bir yatırım projesine ait her bir değişkenin farklı ancak tutarlı bileşimlerinden oluşan senaryoların sonuçlarını göstermektedir. Bu bağlamda, senaryo analizi yönteminde; “en iyi koşullar”- “normal koşullar”- “en kötü koşullar” olarak belirtilen üç tip senaryonun gerçekleşme olasılıkları dikkate alınmakta ve alternatif senaryoları da hesaplanmaktadır. Ayrıca bu tip senaryoların birbiriyle olan ilişkisini de test etmektedir. Bu yöntem, yöneticilere karar alma sürecinde satışlar, değişken veya sabit maliyetler gibi kalemlerdeki değişimlerin etkisini tahmincilerin belirlediği farklı senaryolarda net bir şekilde göstermektedir (Sayılğan, 2017, s. 395 ve Brealey vd., 2019, s. 211). Duyarlılık analizinde, bir yatırım projesine ait her bir değişkenin sonuca etkisi; senaryo analizinde ise farklı koşulların gerçekleşme olasılığının projeyi nasıl etkilediği tespit edilmeye çalışılır.

Monte Carlo Simülasyon Yöntemi: Senaryo analizinin daha karmaşık bir hali olarak bilinmekte olan bu yöntemle, projeler birçok senaryo ya da koşul altında değerlendirilebilir. Aslında bu yöntem, senaryo analizinin geliştirilmiş hali olarak da bilinmektedir (Brealey vd., 2019, s. 211). Bu risk analizi yönteminde olası gerçek olaylar bilgisayarda simüle edilmekte ve tahmin edilmiş getiri oranı ve risk endeksleri türetilmektedir (Brigham ve Houston, 2021, s. 401). Büyük yatırım projeleri simülasyon yöntemiyle değerlendirilirken; pazarın büyüklüğü, satış fiyatları, pazarın büyüme oranı, gerekli yatırım tutarı, yatırımın hurda değeri, varlıkların ekonomik ömürleri, sabit ve değişken giderler gibi faktörler göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca bu yöntemde, gerçek problemi yansıtan bir model kurulur ve modelinin çözümü araştırılır (Ceylan ve Korkmaz, 2015, s. 350).

Reel Opsiyon Yöntemi: Stratejik kararlarının alınması ile bu kararların finansal sürdürülebilirliği açısından değerlendirilmesi ve yatırım projelerinin sıralanmasında kullanılmaktadır. Bu yöntem, geleneksel sermaye bütçelemesi yöntemleri gibi projelerin sadece risklerini değil, aynı zamanda sahip olduğu fırsatları da değerlendirmektedir. Ayrıca bu yöntemin hesaplanması net bugünkü değer yöntemine dayanmaktadır. Net bugünkü değer yöntemiyle hesaplanan değere, opsiyon değeri eklenerek elde edilen yeni değer, yöneticilere karar alma sürecinde yardımcı olmaktadır (Fabozzi ve Peterson, 2003, s. 472). Reel opsiyon yöntemindeki opsiyon değerinin hesaplanmasında; Black-Scholes opsiyon fiyatlama modeli ve Binomial opsiyon fiyatlama modeli kullanılmaktadır. Bu yöntemler ise kısaca şöyle açıklanabilir:

➤ **Black-Scholes opsiyon fiyatlama modeli,** 1973 yılında Fischer Black ve Myron Scholes tarafından yazılan “The pricing of options and corporate liabilities” adlı makalede geçmiştir. Bu yöntemde, pay senedinin sürekli getiri oranlarının normal dağılıma sahip olduğu varsayımı mevcuttur (Francis, 1991, s. 690). Diğer önemli varsayımı ise varlık fiyatlarının bir önceki döneme göre belli bir tutardan artacağı ya da azalacağıdır.

➤ **Binomial opsiyon fiyatlama modeli** ise, opsiyon fiyatlamasında kullanılan en esnek fiyatlama yöntemidir (Karan, 2013, s. 671). Ayrıca Black-Scholes opsiyon fiyatlama yönteminin aksine, kesikli zaman diliminde hareket ettiği varsayımına dayanmaktadır (Cox, Ross ve Rubinstein, 1979, s. 232).

LİTERATÜR TARAMASI

İşletmelerin uzun dönemli yatırımlarında sermaye bütçelemesi yöntemlerinin önemli bir role sahip olması sebebiyle literatür birçok çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple, yapılan bu literatür taramasında 21.yy’dan itibaren incelenen çalışmalara yer verilmiş ve tekrardan kaçınılmıştır.

Arnold ve Hatzopoulos (2000), çalışmalarında İngiltere’de faaliyet gösteren işletmeler tarafından dinamik sermaye bütçelemesi yöntemlerinin ne ölçüde kullanıldığını ele almışlardır. İngiltere’de yer alan işletmeler giderek artan bir şekilde teoride yer alan finansal analizlere önem vermeye başlamışlardır. Küçük bir grubun ise, indirgenmiş nakit akışları, risk analizi ve enflasyon düzenlemesi gibi yöntemlerden faydalandığı, yöneticilerin hala daha basit yöntemler uygulamaya devam ettiği tespit edilmiştir.

Correia ve Cramer (2008) yapmış oldukları çalışmalarında Güney Afrika’da faaliyet gösteren işletmelerin sermaye maliyeti, sermaye yapısı ve sermaye bütçelemesi uygulamalarını tespit etmek amacıyla anket uygulamışlardır. Anket sonuçlarına göre; işletmelerin genellikle yatırım projelerini değerlendirirken net bugünkü değer yöntemi ile iç verim oranı yöntemini tercih ettikleri tespit edilmiştir. Buna ek olarak işletmelerin çoğu zaman

öz sermaye maliyetini belirlemek için sermaye varlıkları fiyatlandırma modelini dikkate aldıkları da gözlemlenmiştir.

Ahmed (2013), çalışmasında, Birleşik Arap Emirlikleri'nde faaliyet gösteren 61 finansal ve finansal olmayan işletmelere anket uygulamıştır. Yapılan bu anket çalışmasının sonucunda, işletme yöneticilerinin yatırım kararlarında ve yatırım projelerini değerlendirmede en fazla kullandıkları sermaye bütçeleme yöntemlerinin; geri ödeme süresi, net bugünkü değer, karlılık endeksi ve iç verim oranı yöntemleri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada kullanılan sermaye bütçeleme yöntemlerinin seçiminde firma büyüklüğü, gelir, karlılık, kaldıraç düzeyi ve eğitim seviyesi gibi faktörlerin de önemli rol oynadığı ortaya koyulmuştur.

Daunfeldt ve Hartwig (2014), 2005 ile 2008 yılları arasını kapsayan çalışmalarında, İsveç'te faaliyet gösteren işletmelerin kullandıkları sermaye bütçeleme yöntemlerinin hangi faktörlerden etkilendiğini tespit etmeyi amaçlamışlardır. Yapılan bu çalışmanın sonucunda, kaldıraç oranına sahip işletmelerin geri ödeme süresi yöntemini daha fazla kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada büyük ölçekli işletmelerin de daha fazla sermaye bütçeleme yöntemlerini kullandıkları tespit edilmiştir.

Imegi ve Nwokoye (2015) çalışmalarında sermaye bütçeleme yöntemlerinin, projelerin karlılığının değerlendirilmesindeki etkinliğini incelemişlerdir. Yapılan bu çalışmanın sonucuna göre en fazla kullanılan sermaye bütçeleme yöntemleri; net bugünkü değer, geri ödeme süresi, iç verim oranı ve karlılık endeksi yöntemleridir.

Souza ve Lunkes (2016)'ın çalışmalarının temel amacı sermaye bütçeleme yöntemlerinin büyük ölçekli Brezilya işletmeleri tarafından nasıl kullanıldığını ortaya koymaktır. Yapılan bu çalışmanın sonucunda, işletmelerin özellikle net bugünkü değer, iç verim oranı ve geri ödeme süresi yöntemlerini kullandığı tespit edilmiştir.

Alleyne, Armstrong ve Chandler (2018) çalışmalarında Barbados'taki perakende, otel ve imalat sektöründe faaliyette bulunan işletmelerin kullandığı sermaye bütçeleme yöntemlerini incelemişlerdir. Yapılan bu çalışma sonucunda, sermaye bütçeleme yöntemlerinin Barbados'taki işletmeler tarafından yaygın olarak kullanılmadığı tespit edilirken, geri ödeme süresi yönteminin kolaylığı, esnekliği ve kültürel nedenlerden dolayı en fazla kullanılan yöntem olduğu gözlemlenmiştir. Farklı sektörlerde kullanılan sermaye bütçeleme yöntemlerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamakla birlikte, muhasebecilerin net bugünkü değer yöntemi ve duyarlılık analizlerini kullanma olasılıklarının daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Su, Lee, Chou, Yeh ve Thi (2018) çalışmalarında kullanılan sermaye bütçeleme yöntemleri ile yöneticilerin eğitimi düzeyi, yatırım büyüklükleri ve yatırım türleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yapılan analiz sonuçlarına göre, eğitim düzeyi, yatırım büyüklüğü ve yatırım türleri ile kullanılan sermaye bütçeleme yöntemleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki tespit etmişlerdir.

Ma'aji ve Barnett (2019) çalışmalarında Kamboçya imalat sanayisinde faaliyet gösteren işletmelere anket çalışması uygulamışlardır. Yapılan anket çalışmasında, en fazla kullanılan sermaye bütçeleme yönteminin geri ödeme süresi yöntemi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmalarında; sermaye bütçeleme yöntemleri ile satışlar, işletmelerin yaşı ve yöneticilerin eğitim durumları arasındaki ilişkiyi lojistik regresyon analizi ile incelemişlerdir. Yapılan analiz sonuçları; firma yaşı büyük olan işletmelerin net bugünkü değer yöntemi kullandıklarını firma yaşı küçük işletmelerin ise geri ödeme süresi yöntemi kullandıklarını göstermektedir.

Nguyen (2019) çalışmasında Vietnam'da faaliyet gösteren KOBİ işletmeleriyle yaptığı derinlemesine mülakat sonuçlarına göre; en fazla kullanılan sermaye bütçeleme yöntemi hakkında net bir açıklığın olmadığı ancak yapılan görüşmeler sonucunda işletmelerin net bugünkü değer, geri ödeme süresi ve iç verim oranı yöntemlerinin üzerinde durduğunu tespit etmiştir.

Mollah, Rouf ve Rana (2021) çalışmalarında Bangladeş borsasında pay senedi işlem gören işletmelere anket uygulamışlardır. Yapılan anket çalışması sonucunda, ankete katılan işletmelerin birinci yöntem olarak net bugünkü değer yöntemini, ikinci yöntem olarak ise geri ödeme süresi yöntemini tercih ettiği sonucuna ulaşmışlardır.

İncelenen literatür taraması açıkça göstermektedir, işletmeler dinamik yöntemler olarak bilinen net bugünkü değer, iç verim oranı gibi yöntemleri birinci tercih etmekte olup, statik yöntemlerden biri olan geri ödeme süresi yönteminden de vazgeçmemektedir.

YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun yatırım projelerini değerlendirirken tercih ettiği yöntemleri tespit etmek amacıyla oluşturulan anket soruları ve veri toplama süreci hakkında bilgiler verilmektedir. Ergün (2008), Baker vd. (2010) ve Horn vd. (2015) çalışmalarında yer alan sorular revize edilerek yeni bir anket formu oluşturulmuştur. Araştırmanın yapılabilmesi için gerekli olan etik kurul onay belgesi için

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu, 7.04.2022 tarih, 328221 sayılı dilekçeye istinaden, 27.04.2022 tarihinde E-95704281-604.02.02-397126 sayılı komisyon kararında araştırmada kullanılan anketin etik açıdan uygun olduğu görüşünü belirtmiştir. Ankette toplam 31 soru bulunmakta olup, birinci bölüm; 6 tane genel bilgi, 8 tane sermaye bütçelemesi, 2 tane sermaye maliyeti, 1 tane sermaye yapısı ve 3 tane riskli yatırım projelerinin değerlendirmesi, ikinci bölüm; reel opsiyon yöntemi, üçüncü bölüm ise cinsiyet, yaş, eğitim durumu, işletmedeki pozisyon ve görev süresi gibi demografik bilgiler ile ilgili sorulardan oluşmaktadır. 66'sı pay senedi Borsa İstanbul'da işlem gören, toplam 128 işletmeyle anket gerçekleştirilmiştir. Yürütülen anket çalışmasının geri dönüş oranı; %27,11 olup, incelenen literatür taramasında da benzer oranlar tespit edilmiştir. Örneğin; Öker (1995) çalışmasında %17,6, Ryan ve Ryan (2002)'de %20,5 ve Ergün (2008)'de %19,55 oranında geri dönüş elde etmişlerdir. Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun tercih ettiği yöntemlerin belirlenmesi ve tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişkinin Ki-Kare ve Kruskal Wallis testleriyle ortaya konulmuştur.

Ki-Kare Testi

Parametrik olmayan (verileri normal dağılmayan) testler içinde en fazla tercih edilen testlerinden biri Ki-Kare testidir. Ki-Kare testi, örneklem grubundaki değerlerin dağılımının hipotezde ileri sürülen ana kitle dağılımıyla uyumlu olup olmadığını ölçmektedir. Beklenen değerlerle elde edilen değerler arasındaki uygunluk araştırıldığı için "uygunluk testi" olarak da bilinmektedir (Kalaycı, 2014, s. 86).

Ki-Kare testi, niteliksel (kesikli-kategorik) olarak tanımlanan değişkenlerde kullanılmakta olup tanımlanan sürekli değişkenlerde, belirli bir değerden az veya çok olarak nitelendirilerek kesikli değişkene dönüştürülmekte ve dönüştürülen bu değişkene de Ki-Kare testi uygulanabilmektedir (Kılıç, 2016, s. 180). Ki-Kare testinde sıfır hipotezi belirlenirken verilerin nasıl bir dağılıma sahip olduğu belirtilir ve beklenen frekans değeriyle, gözlenen frekans değerleri karşılaştırılır. Diğer bir ifadeyle Ki-Kare testi, gözlenen frekanslar (GF) ile beklenen frekanslar (BF) arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı temeline dayanan bir testtir. Beklenen değerle gözlenen değerler arasında uyum varsa sıfır hipotezi kabul edilir aksi durumda sıfır hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilir (Kalaycı, 2014, s. 86).

Kruskal-Wallis Testi

Parametrik olmayan testlerden bir diğeri ise Kruskal-Wallis testidir. Parametrik olmayan veriye sahip birbirinden bağımsız iki veya daha fazla örneklemin bağımlı bir değişkene ait ölçümlerinin karşılaştırılmasında kullanılır. Böylelikle karşılaştırılan dağılımlar arasında anlamlı bir fark olup olmadığı test edilmektedir. Kruskal-Wallis testinin amacı, bir ana kütle içerisinde yer alan ikiden fazla grubun medyanlarının (ortanca) eşit olup olmadığını araştırmaktır (Gürbüz ve Şahin, 2016, s. 246). Eğer ana kütle medyanları eşit ise sıfır hipotezi kabul edilir, eşit değil ise sıfır hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilir (Newbold, Carlson ve Thorne, 2013, s. 595).

ARAŞTIRMA BULGULARI

Araştırmanın Hipotezleri ve Tanımlayıcı İstatistikler

Çalışmanın hipotezleri aşağıda yer almaktadır.

H₁: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri yöneticilerin eğitim durumlarına göre farklılık gösterir.

H₂: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri firma büyüklüğüne göre farklılık gösterir.

H₃: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri sektöre göre farklılık gösterir.

H₄: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri finansal riskin büyüklüğüne göre farklılık gösterir.

H₅: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri ihracat yapan işletmelerde farklılık gösterir.

H₆: Tercih edilen sermaye bütçelemesi yöntemleri firmaların kuruluş yıllarına göre farklılık gösterir.

Ankete katılan işletmelere ait demografik bilgiler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Demografik Bilgiler

Cinsiyet (Katılımcı bilgisi)	Frekans	Yüzde (%)
Erkek	89	69,5
Kadın	39	30,5
Toplam	128	100

Yaş (Katılımcı bilgisi)		Frekans	Yüzde (%)
	<40	20	15,6
	40-49	71	55,5
	50-59	37	28,9
	Toplam	128	100
Eğitim durumu (Katılımcı bilgisi)		Frekans	Yüzde (%)
	Lisans	70	54,7
	Yüksek Lisans	58	45,3
	Toplam	128	100
Kuruluş Yılı (İşletme bilgisi)		Frekans	Yüzde (%)
	0-20	4	3,1
	21-40	38	29,7
	40-60	49	38,3
	61+	37	28,9
	Toplam	128	100

Tablo 1’de görüldüğü üzere, ankete katılan finans, muhasebe, mali işler, bütçe kontrol uzmanı veya yönetici pozisyonunda görev alan yetkililerin %69,5’i “erkek”, %30,5’i ise “kadın”dır. Ayrıca katılımcıların yaş dağılımları incelendiğinde; %15,6’sı “40 yaş altı”, %55,5’i “40-49 yaş aralığı”, %28,9’u ise “50-59 yaş aralığında” yer almaktadır. Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde ise, eğitim kategorisinde yer alan altı gruptan (İlköğretim-ortaöğretim-lise-lisans-yüksek lisans-doktora) sadece lisans ve yüksek lisans tercih edilmiş olup, katılımcıların %54,7’si “lisans” eğitimine, %45,3 ise “yüksek lisans” eğitimine sahiptir. Ankete katılan işletmelerin kuruluş yılları baz alınarak yapılan hesaplama sonucunda, %38,3’ü “40-60 yaş aralığında”, %29,7’si “21-40 yaş aralığında”, %28,9’u ise “61 yaş üstünü” kapsamaktadır. Ayrıca %3,1’i ise “0-20 yaş aralığında” yer almaktadır.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
Firmab	84	35,577	59,39	2,4144	350,668
Fr	99	2,3398	4,534821	0,2	32
ihr	98	289,604	737,223	1,2604	5682,76
Yas	128	51,453	21,529	7	128

Not. firmab: Firma büyüklüğü, Fr: Finansal risk, ihr: İhracat, Yas: Firma yaşı

Tablo 2 incelendiğinde, işletmelere ait gözlem sayılarının farklı olduğu gözlemlenmektedir. Yaş değişkeni, işletmelerin kuruluş yılını ifade etmekte olup, bu veri anket vasıtasıyla kolayca toplanabilmiştir. Ancak firma büyüklüğü, finansal risk ve ihracat değişkenlerine ait verileri her işletme paylaşmadığı için veriler İSO 500 raporlarından ve Finnet 2000 plus veri tabanından elde edilmiştir. Bu sebeple, gözlem sayıları değişiklik göstermektedir. İşletmelere ait verilerin ortalamaları incelendiğinde, firma büyüklüğü değişkeninin ortalaması 35,577 TL. ve finansal risk %2,3398’dir. İhracat değişkeninin ortalaması ise 289,604 TL.’dir. Yaş değişkeninin ortalaması ise 51,453 yıldır.

Anket Sorularına Verilen Cevapların Frekans Dağılımları

Üç ana bölümden oluşan anket soruları; genel bilgi, sermaye bütçelemesi yöntemi, sermaye maliyeti, sermaye yapısı, riskli yatırım projelerinin değerlendirilmesi ve reel opsiyon yöntemi konularına göre altı başlık altında toplanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde, bu başlık gruplarına göre sınıflandırılan sorular frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna İlişkin Genel Bilgiler

Anket uygulamasında, Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna ait genel bilgilere ilişkin sorular yöneltilmiş ve çalışmanın bu bölümünde ilgili sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir. Sektör dağılımı, toplam çalışan kişi sayısı, yıllık satış hasılatı TL cinsi, yurtdışı satışların toplam satışlar içindeki yüzdesi Tablo 3’te gösterilmektedir.

Tablo 1. İşletmelere Ait Genel Bilgiler

Sektör Dağılımı	Frekans	Yüzde (%)
Gıda, İçecek ve Tütün	22	17,19
Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri	15	11,72
Kağıt ve Kağıt Ürünleri, Basım ve Yayın	6	4,69
Kimya İlaç Petrol Lastik ve Plastik Ürünler	19	14,84
Taş ve Toprağa Dayalı	8	6,25
Ana Metal Sanayi	26	20,31
Metal Eşya Makine Elektrikli Cihazlar ve Ulaşım Araçları	20	15,63
Diğer	12	9,38
Toplam	128	100,0
Toplam Çalışan Kişi Sayısı	Frekans	Yüzde (%)
10-49 Çalışan	1	0,8
50-250 Çalışan	4	3,1
250'den Fazla Çalışan	123	96,1
Toplam	128	100,0
Yıllık Satış Hasılatı TL Cinsi	Frekans	Yüzde (%)
<100 Milyon	1	0,8
100<500 Milyon	4	3,1
500<1 Milyar	15	11,7
>1 Milyar	108	84,4
Toplam	128	100,0
Yurtdışı Satışların Toplam Satışlar İçindeki Yüzdesi	Frekans	Yüzde (%)
Yurtdışı Satışımız Yok	3	2,3
<%25	10	7,8
%25 <%50	67	52,3
> %50	48	37,5
Toplam	128	100,0

Tablo 3'e göre ankete katılan işletmelerin sektör dağılımı incelendiğinde, ankete katılan işletmelerin %20,31'i "ana metal sanayiinde", %17,19'u "gıda, içecek ve tütün sanayiinde", %15,63'ü "metal eşya makine elektrikli cihazlar ve ulaşım araçları sanayiinde", %14,84'ü "kimya ilaç petrol lastik ve plastik ürünler sanayiinde", %11,72'si "tekstil, giyim eşyası ve deri sanayiinde, %9,38'i diğer sanayiilerde", %6,25'i "taş ve toprağa dayalı sanayiinde" ve %4,69'u "kağıt ve kağıt ürünleri, basım ve yayın sanayiinde" faaliyet göstermektedir. Ankete katılan işletmelerin %96,1'inde çalışan toplam kişi sayısı "250'den fazla" olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca %0,8'inde çalışan toplam kişi sayısı "10-49 kişi aralığında" iken, %3,1'i için bu durum "50-250 kişi aralığını" kapsamaktadır. Ankete katılan işletmelerin yıllık satış hasılatının; %84,4'ü için "1 milyar TL'den fazla", %11,7'si için "500<1 milyar TL aralığında", %3,1'i için "100<500 milyon TL aralığında" ve %0,8'i için ise "<100 milyon TL'den az" olduğu tespit edilmektedir. Ankete katılan işletmelerin %37,5'in yurtdışı satışlarının toplam satışlar içindeki oranı "%50'den fazla", işletmelerin %52,3'ün ise "%25-%50 aralığında", %7,8'in ise "%25'ten az" olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %2,3'ü "yurtdışı satışımız yok" ifadesini işaretlemiştir.

Sermaye Bütçelemesi Yöntemine İlişkin Soruların Frekans Dağılımı

Anket uygulamasında, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna sermaye bütçelemesi yöntemi ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde katılımcılara yöneltilen sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

- Katılımcılara "Yatırım projeleri, işletmenizin aşağıda belirtilen bölümlerden hangisi veya hangileri tarafından hazırlanmakta ve onaylanmaktadır? (Birden fazla şıkki işaretleyebilirsiniz)." sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 4. Yatırım Projelerini Hazırlayan ve Onaylayan Birimler

Birimler	Hazırlayan (Yüzde)	Onaylayan (Yüzde)
Pazarlama	36 (%28,1)	0 (%0)
Finans	104 (%81,3)	7 (%5,5)

Muhasebe	104 (%81,3)	1 (%0,8)
Üretim	61 (%41,7)	3 (%2,3)
Araştırma ve geliştirme	37 (%28,9)	1 (%0,8)
Geçici olarak oluşturulan komite, komisyon veya bölüm	94 (%73,4)	17 (%13,3)
Yönetim kurulu	23 (%18,0)	118 (%92,2)
Genel müdür	17 (%13,3)	97 (%75,9)
Ortaklar	3 (%2,3)	21 (%16,4)
Şirket dışı danışmanlar	9 (%7,0)	2 (%1,6)

Not. Parantez içinde yer alan değerler yüzde oranını, diğer değerler ise frekans değerlerini göstermektedir.

Ankete katılan işletmelerin yatırım projeleri hazırlığının %81,3'i "hem finans hem de muhasebe" birimleri tarafından, %73,4'ünün ise "geçici olarak oluşturulan komite, komisyon veya bölüm" tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca hazırlanan yatırım projelerinin %92,2'sinin "yönetim kurulu", %75,9'unun ise "genel müdür" tarafından onaylandığı tespit edilmiştir.

- Katılımcılara "Yatırım projeleriniz için genelde tahmin ettiğiniz para çıkışı ile gerçekleşen para çıkışı arasında ne tür bir ilişki gerçekleşmiştir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 5. Tahmin Edilen Para Çıkışı ile Gerçekleşen Para Çıkışı Arasındaki İlişki

	Frekans	Yüzde (%)
Tahmin edilen para çıkışı, gerçekleşen para çıkışından fazla olmuştur.	40	31,3
Tahmin edilen para çıkışı, gerçekleşen para çıkışına eşit olmuştur.	80	62,5
Tahmin edilen para çıkışı, gerçekleşen para çıkışından az olmuştur.	7	5,5
Bir kıyaslama yapılmamaktadır.	1	0,8
Toplam	128	100,0

Tablo 5 incelendiğinde, ankete katılan işletmelerin %62,5'inin yatırım projeleri için "tahmin ettikleri para çıkışının gerçekleşen para çıkışına eşit olduğu" tespit edilmektedir. İşletmelerin %31,3'ü için ise; "tahmin edilen para çıkışı gerçekleşenden para çıkışından fazla olduğu", işletmelerin %5,5'i için ise "tahmin edilen para çıkışının gerçekleşen para çıkışından az olduğu" tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %0,8'inin "tahmin edilen para çıkışı ile gerçekleşen para çıkışı için bir kıyaslama yapmadıkları" tespit edilmektedir.

- Katılımcılara "Yatırım projeleriniz için genelde tahmin ettiğiniz para girişi ile gerçekleşen para girişi arasında ne tür bir ilişki gerçekleşmiştir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 6. Tahmin Edilen Para Girişi ile Gerçekleşen Para Girişi Arasındaki İlişki

	Frekans	Yüzde (%)
Tahmin edilen para girişi, gerçekleşen para girişinden fazla olmuştur.	28	21,9
Tahmin edilen para girişi, gerçekleşen para girişine eşit olmuştur.	84	65,6
Tahmin edilen para girişi, gerçekleşen para girişinden az olmuştur.	11	8,6
Bir kıyaslama yapılmamaktadır.	5	3,9
Toplam	128	100,0

Tablo 6 incelendiğinde ankete katılan işletmelerin %65,6'inin yatırım projeleri için "tahmin ettikleri para girişinin gerçekleşen para girişine eşit olduğu" tespit edilmektedir. İşletmelerin %21,9'u için ise; "tahmin edilen para girişi gerçekleşenden para girişinden fazla olduğu", işletmelerin %8,6'i için ise "tahmin edilen para girişinin gerçekleşen para girişinden az olduğu" tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %3,9'un "tahmin edilen para girişi ile gerçekleşen para girişi için bir kıyaslama yapmadıkları" tespit edilmektedir.

- Katılımcılara "İşletmenizdeki yatırım projelerini değerlendirmek için kullanılan sermaye bütçelemesi yöntemi hangisidir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 2. Sermaye Bütçelemesi Yöntemlerinin Kullanım Sıralaması

	Birincil		İkincil		Üçüncül	
	Frekans	%	Frekans	%	Frekans	%
Reel opsiyon yöntemi	26	20,31	63	49,22	31	24,22

Muhasebe getiri oranı	64	50	46	35,94	10	7,81
Net bugünkü değer	77	60,16	30	23,44	14	10,94
Geri ödeme süresi	31	24,22	25	19,53	64	50
Karlılık endeksi	13	10,16	32	25	58	45,31
İç verim oranı	22	17,19	49	38,28	46	35,94
Yıllık eş gider yöntemi	13	10,16	6	4,69	18	14,06
Kişisel değer ve görüş	3	2,34	0	0	5	3,91
Benzer firmaların sermaye yapısı	2	1,56	1	0,78	0	0
Regresyon ve simülasyon analizi	4	3,13	4	3,13	8	6,25

Tablo 7’de ankete katılan işletmelerin tercih ettiği yöntemler; Ma’aji ve Barnett (2019)’in çalışmasındaki gibi birincil, ikincil ve üçüncül tercih edilen yöntemler olarak gruplandırılmıştır. Yapılan bu gruplandırmaya göre, işletmelerin %60,16’sı birincil yöntem olarak “net bugünkü değeri”, %49,22’si ikincil yöntem olarak “reel opsiyonu”, %50’si üçüncül yöntem olarak ise “geri ödeme süresi” yöntemini tercih etmektedir.

- Katılımcılara “İşletmenizde tabloda belirtilen farklı türdeki yatırımlar için hangi sermaye bütçeleme tekniklerinin kullanıldığını işaretleyiniz.” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 8. Farklı Türdeki Yatırımlar İçin Kullanılan Sermaye Bütçeleme Yöntemleri

	Reel opsiyon yöntemi	Muhasebe getiri oranı	Net bugünkü değer	İç verim oranı	Geri ödeme süresi	Karlılık endeksi
Yenileme yatırımları	32 (25,0)	28 (21,9)	11 (8,6)	36 (28,1)	50 (39,1)	62 (48,4)
Genişleme yatırımları	9 (7,0)	24 (18,8)	9 (7,0)	15 (11,7)	9 (7,0)	10 (7,8)
Yeni yatırımlar	19 (14,8)	13 (10,2)	49 (38,3)	12 (9,4)	35 (27,3)	17 (13,3)
Modernizasyon yatırımları	25 (19,5)	15 (11,7)	6 (4,7)	36 (28,1)	7 (5,5)	7 (5,5)
Stratejik yatırımlar	11 (8,6)	12 (9,4)	12 (9,4)	23 (18,0)	14 (10,9)	10 (7,9)
Yüksek teknoloji yatırımları	32 (25,0)	36 (28,1)	41 (32,0)	6 (4,7)	13 (10,2)	22 (17,2)
Toplam	128 (100,0)	128 (100,0)	128 (100,0)	128 (100,0)	128 (100,0)	128 (100,0)

Not. Parantez içinde yer alan değerler yüzde oranını, diğer değerler ise frekans değerlerini göstermektedir.

Tablo 8’de ankete katılan işletmelerin %48,4’ün yenileme yatırımlarında “karlılık endeksi yöntemini” kullandığı tespit edilmektedir. İşletmelerin %18,8’inin genişleme yatırımlarında “muhasebe getiri oranı yöntemini” tercih ettiği, %38,3’ünün ise yeni yatırımlarda “net bugünkü değer yöntemini” tercih ettiği tespit edilmektedir. Modernizasyon yatırımlarında ve stratejik yatırımlarda, sırasıyla işletmelerin %28,1’i ve %18’i “iç verim oranı yöntemini” tercih etmektedir. Yüksek teknoloji yatırımlarında ise işletmelerin %32’si “net bugünkü değer yöntemini” tercih etmektedir.

- Katılımcılara “Sermaye bütçeleme sürecinde enflasyonu ne şekilde dikkate alıyorsunuz?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 9. Sermaye Bütçeleme Sürecinde Enflasyonun Dikkate Alınması

	Frekans	Yüzde (%)
Dikkate alınmamaktadır.	7	5,5
Geri ödeme süresi arttırılmaktadır ve maliyet ve gelir düzeyleri için farklı enflasyon oranları kullanılmaktadır.	16	12,5
Geri ödeme süresi arttırılmaktadır ve tüm hesaplamalar, fiyatlar genel düzeyine göre düzeltilmektedir.	16	12,5
Tüm hesaplamalar, fiyatlar genel düzeyine göre düzeltilmektedir.	14	10,9
İç verim oranı veya iskonto oranı yükseltilmektedir.	8	6,3
Diğer seçenekler	67	52,3
Toplam	128	100,0

Ankette yer alan bu soruda birden fazla seçeneğin işaretlenmesi sebebiyle, tablodaki ifadelerin yorumlanması zorlaşmıştır. Bu sebeple, Tablo 9 oluşturulurken, ankete katılan işletmelerin cevaplarından sadece yüzdesi büyük olanlar kullanılarak tablo küçültmesi yapılmıştır. Tablo 9 genel olarak özetlendiğinde ise ankete katılan işletmelerin %5,5'i "sermaye bütçelemesi sürecinde enflasyonu dikkate almadığı" tespit edilmiştir. İşletmelerin %94,5'i ise "enflasyonu dikkate aldığı" ifade etmiştir.

Riskli Yatırım Projelerinin Değerlendirilmesine İlişkin Soruların Frekans Dağılımı

Anket uygulamasında, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna riskli yatırım projelerinin değerlendirilmesi ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, katılımcılara yöneltilen sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

- Katılımcılara "İşletmenizin sermaye bütçelemesi sürecinde aşağıdaki risk faktörlerinden hangisini veya hangilerini daha çok dikkate alıyorsunuz?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 3. Sermaye Bütçelemesi Sürecinde Dikkate Alınan Risk Faktörleri

	Frekans	Yüzde (%)
Politik risk	1	0,8
Kur riski	1	0,8
Enflasyon riski	4	3,1
Faiz oranı riski	11	8,6
Küresel risk	19	14,8
Sektörel risk	58	45,3
Girdi fiyatları	28	21,9
İflas riski	6	4,7
Toplam	128	100,0

Tablo 10 incelendiğinde ankete katılan işletmelerin %45,3'ü sermaye bütçelemesi sürecinde "sektörel riski", %21,9'unun "girdi fiyatlarını", %14,8'inin "küresel riski" ve %8,6'sının "faiz oranı riskini" dikkate aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca işletmelerin %4,7'sinin "iflas riskini", %3,1'inin "enflasyon riskini", %0,8'inin ise "hem kur hem de politik riskleri" dikkate aldığı tespit edilmiştir.

- Katılımcılara "İşletmenizde projelerin gelecekteki nakit akışları belirlenirken riske göre düzeltilme nasıl yapılmaktadır?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 11. Nakit Akışlarının Riske Göre Düzeltilmesi

	Frekans	Yüzde (%)
Düzeltilme yapılmamaktadır	9	7,0
Analizde kullanılan iskonto oranı veya sermaye maliyeti düzeltilerek yapılmaktadır	56	43,8
Nakit akışları düzeltilerek yapılmaktadır	30	23,4
Hem iskonto oranı hem de nakit akışları düzeltilerek yapılmaktadır	31	24,2
Diğer	2	1,6
Toplam	128	100,0

Tablo 11 incelendiğinde ankete katılan işletmelerin %43,8'i işletmelerine ait projelerin gelecekteki nakit akışları belirlenirken riske göre düzeltmeyi "analizde kullanılan iskonto oranı veya sermaye maliyetine" göre yapmakta, %24,2'si hem "iskonto oranı hem de nakit akışları düzeltilerek" yapmakta, %23,4'ü "nakit akışları düzeltilerek" yapmakta, %7'si ise "düzeltilme yapmadığını" ifade etmektedir.

- Katılımlara "İşletmenizin sermaye bütçelemesi yönteminde, proje riskini analiz etmek için en fazla kullanılan yöntem aşağıdakilerden hangisidir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 12. Yatırım Projelerinin Riskini Analiz Etmek İçin Kullanılan Yöntemler

	Frekans	Yüzde (%)
Reel opsiyon yöntemi	13	10,2
Karar ağacı yöntemi	49	38,3

Duyarlılık analizi	33	25,8
Olasılık analizi	13	10,2
Monte Carlo simülasyon yöntemi	9	7,0
Başa baş analizi	1	0,8
Senaryo analizi	2	1,6
Riske göre uyarlanmış iskonto oranı yöntemi	6	4,7
Cevap vermek istemiyorum	2	1,6
Toplam	128	100,0

Tablo 12 incelendiğinde ankete katılan işletmelerin %38,9'u işletmelerine ait yatırım projelerinin riskini analiz etmek için "karar ağacı yöntemini", %26,2'sinin "duyarlılık analizini", %10,3'ünün "hem olasılık analizi hem de reel opsiyon yöntemini", %7,1'inin "Monte Carlo simülasyon yöntemini" tercih ettiği tespit edilmektedir. Ayrıca, işletmelerin %4,8'inin "riske göre uyarlanmış iskonto oranı yöntemini", %1,6'sının "senaryo analizini" ve %0,8'inin "başa baş analizini" tercih ettiği tespit edilmektedir.

Reel Opsiyon Yöntemine İlişkin Soruların Frekans Dağılımı

Anket uygulamasında, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna reel opsiyon yöntemi ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde katılımcılara yöneltilen sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

- Katılımcılara "İşletmenizde reel opsiyon yöntemi ile herhangi bir yatırım projesi değerlendirilmekte midir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 13. Reel Opsiyon Yöntemi ile Proje Değerlendirme Oranı

	Frekans	Yüzde (%)
Evet	116	90,6
Hayır	12	9,4
Toplam	128	100,0

Tablo 13 incelendiğinde, ankete katılan işletmelerin %90,6'sının "reel opsiyon yöntemi ile yatırım projelerini değerlendirdiğini", %9,4'ünün ise yatırım projelerini değerlendirme de "reel opsiyon yöntemini tercih etmediği" tespit edilmektedir.

- Katılımcılara "İşletmenizde yatırım projeleri değerlendirilirken neden reel opsiyon yöntemi tercih edilmemektedir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 14. Reel Opsiyon Yönteminin Tercih Edilmeme Sebepleri

	Frekans	Yüzde (%)
İşletmemizde bu konuda fikir sahibi kişilerin olmamasından dolayı	3	25,0
İşletmemizde uygulanabilirliğinin olmamasından dolayı	1	8,3
Gerçekçi olmayan varsayımlar gerektirmesinden dolayı	2	16,7
Yöneticilerin daha iyi kararlar almasına yardımcı olmamasından dolayı	2	16,7
Reel opsiyon seçeneklerinin gerçekte uygulanabilirliğinin sınırlı olmasından dolayı	4	33,3
Toplam	12	100,0

Ankete katılan işletmelerin 12'sinin yatırım projelerini değerlendirirken reel opsiyon yöntemini tercih etmediğini Tablo 13'te gösterilmiştir. Tablo 14'te ise reel opsiyon yöntemini tercih etmeyen 12 işletmenin bu yöntemi tercih etmeme sebepleri gösterilmiştir. İşletmelerin 4'ü reel opsiyon yöntemini "reel opsiyon seçeneklerinin gerçekte uygulanabilirliğinin sınırlı olmasından dolayı" tercih etmemekteyken, işletmelerin 3'ü ise "reel opsiyon yöntemiyle ilgili fikri olan kişilerin olmaması" sebebiyle tercih etmemektedir. Ayrıca işletmelerin 2'si hem "gerçekçi olmayan varsayımlar gerektirmesinden dolayı" hem de "yöneticilerin daha iyi kararlar almasına yardımcı olmamasından" dolayı, 1 işletme ise "işletmelerinde uygulanabilirliğinin olmamasından" dolayı tercih etmemektedir.

- Katılımcılara "İşletmenizde yatırım projelerini değerlendirilirken neden reel opsiyon yöntemi tercih edilmemektedir?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 15. Reel Opsiyon Yönteminin Tercih Edilme Sebepleri

	Frekans	Yüzde (%)
Stratejik vizyonun oluşturulmasına yardımcı olacak bir yönetim aracı olduğu için	6	5,2
Analize yönetsel esneklik kazandırdığı için	47	40,5
Geleneksel sermaye bütçeleme yöntemlerinde tamamlayıcı olduğu için	45	38,8
Belirsizlikle baş etmede analitik bir araç olduğu için	10	8,6
Uzun vadeli ve doğru yatırımlar yapılarak rekabet üstünlüğü sağladığı için	6	5,2
Daha iyi karar alarak avantaj sağladığı için	2	1,7
Toplam	116	100,0

Tablo 15 incelendiğinde, ankete katılan işletmelerin %40,5'inin yatırım projelerini değerlendirirken reel opsiyon yöntemini "analize yönetsel esneklik kazandırdığı için", %38,8'inin "geleneksel sermaye bütçeleme yöntemlerinde tamamlayıcı olduğu için" tercih ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca işletmelerin %8,6'sı reel opsiyon yöntemini "belirsizlikle baş etmede analitik bir araç olduğu için", %5,2'si "hem stratejik vizyonun oluşturulmasına yardımcı olacak bir yöntem aracı olduğu için" hem de "uzun vadeli ve doğru yatırımlar yapılarak rekabet üstünlüğü sağladığı için" tercih etmektedir. İşletmelerin %1,7'si ise reel opsiyon yönteminin "daha iyi karar alarak avantaj sağladığını düşündüğü için" tercih etmektedir.

- Katılımcılara "İşletmenizde reel opsiyon yöntemi hangi yatırım türleri için kullanılmaktadır?" sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 16. Reel Opsiyon Yönteminin Kullanıldığı Yatırım Türleri

	Frekans	Yüzde (%)
Yeni ürün tanıtımı	76	59,4
Araştırma ve geliştirme	37	28,9
Birleşme veya devralma	1	0,8
Yabancı yatırımlar	1	0,8
Diğer	1	0,8
Toplam	116	100,0

Tablo 16 incelendiğinde ankete katılan ve reel opsiyon yöntemini kullanan işletmelerin %59,4'ü reel opsiyon yöntemini "yeni ürün tanıtımında", %28,9'u "araştırma ve geliştirmede", %0,8'i ise "hem yabancı yatırımlarda hem de birleşme veya devralma" gibi yatırım projelerinde tercih ettiği tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %0,8'si "diğer" yatırım proje türünde reel opsiyon yöntemini kullanıldığını belirtmiştir.

- Katılımcılara "İşletmenizde reel opsiyon yöntemi ile bir yatırım projesi değerlendirilirken hangi opsiyon türü kullanılmaktadır? (Birden fazla seçenek işaretleyebilirsiniz)." sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 17. Yatırım Projesi Değerlendirilirken Kullanılan Reel Opsiyon Türü

	Frekans	Yüzde (%)
Erteleme/Bekletme opsiyonu, Genişletme opsiyonu	1	0,9
Geçici olarak kapatma/Durdurma opsiyonu	1	0,9
Genişletme opsiyonu	27	23,2
Büyüme opsiyonu	33	28,4
Büyüme opsiyonu, Daraltma(küçültme) opsiyonu	2	1,8
Daraltma(küçültme) opsiyonu	1	0,9
Esneklik opsiyonu	28	24,1
Aşama/Kademe opsiyonu	23	19,8
Toplam	116	100,0

Tablo 17 incelendiğinde ankete katılan ve reel opsiyon yöntemini kullanan işletmelerin %28,4'ü yatırım projelerini değerlendirirken "büyüme opsiyonunu", %24,1'i "esneklik opsiyonunu", %23,2'si "genişletme

opsiyonunu”, %19,8’inin “aşama/kademe opsiyonunu” tercih ettiği tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %1,8’i “hem büyüme hem de daraltma opsiyonunu”, %0,9’u “hem geçici olarak kapatma hem de durdurma opsiyonunu” diğer %0,9’u ise “hem erteleme hem de genişletme opsiyonunu” ve kalan %0,9’un ise “daraltma opsiyonunu” tercih ettiği tespit edilmektedir.

- Katılımcılara “İşletmenizde reel opsiyon yöntemiyle bir yatırım projesi değerlendirilirken iskonto oranı nasıl hesaplanmaktadır?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 18. Reel Opsiyon Yönteminde Tercih Edilen İskonto Oranı

	Frekans	Yüzde (%)
Borcun maliyeti kullanılarak	9	7,8
Öz sermaye maliyeti kullanılarak	56	48,3
Ağırlıklı ortalama sermaye maliyeti kullanılarak	50	43,1
Diğer	1	0,9
Toplam	116	100,0

Tablo 18 incelendiğinde ankete katılan ve reel opsiyon yöntemini kullanan işletmelerin %48,3’ü “öz sermaye maliyetini kullanarak”, %43,1’i “ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini kullanarak” iskonto oranını belirlediği tespit edilmektedir. Ayrıca, işletmelerin %7,8’i “borcun maliyeti kullanmakta” olup %0,9’u ise “diğer” bir yöntemi kullanmaktadır.

- Katılımcılara “İşletmenizde reel opsiyon yöntemiyle yatırım projesi değerlendirilirken hangi hesaplama yöntemi kullanılmaktadır?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 19. Reel Opsiyon Yönteminde Kullanılan Hesaplama Yöntemi

	Frekans	Yüzde (%)
Karar Ağacı Yöntemi	33	28,3
Monte-Carlo Simülasyon Yöntemi	60	51,3
Binomial Opsiyon Fiyatlama Modeli	8	6,8
Black/Scholes Opsiyon Fiyatlama Modeli	15	13,6
Toplam	116	100,0

Tablo 19 incelendiğinde ankete katılan ve reel opsiyon yöntemini kullanan işletmelerin %51,3’ü yatırım projesi değerlendirirken hesaplamada “Monte-Carlo simülasyon yöntemini”, %28,3’ü “karar ağacı yöntemini”, %13,6’sı “Black/Scholes opsiyon fiyatlaması modelini” son olarak %6,8’i ise “Binomial opsiyon fiyatlaması modelini” kullandığı tespit edilmektedir.

Sermaye Maliyetine İlişkin Soruların Frekans Dağılımı

Anket uygulamasında Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna sermaye maliyeti ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, katılımcılara yöneltilen sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

- Katılımcılara “Sermaye maliyetini belirlerken kullandığınız yöntemler hangileridir?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 20. Sermaye Maliyeti Yöntemleri

	Frekans	Yüzde (%)
Borç maliyeti	61	47,7
Öz sermaye maliyeti	34	26,6
Ağırlıklı ortalama sermaye maliyeti	15	11,7
Geçmiş tecrübelerinize dayanan ölçütler	10	7,8
Büyüme beklentisi ve kar payı dağıtım beklentisi	2	1,6
Faiz oranı	1	0,8
Cevap vermek istemiyorum	5	3,9
Total	128	100,0

Tablo 20 incelendiğinde ankete katılan işletmelerin %47,7'si sermaye maliyetini belirlerken “borcun maliyetini”, %26.'sı “öz sermaye maliyetini”, %11,7'si “ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini”, %7,8'i “geçmiş tecrübelerine dayanan ölçütleri” kullandığı tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %1,6'sı “büyüme beklentisi ve kar payı dağıtım beklentisini”, %0,8'i ise “faiz oranını” kullandığını belirtmiştir. Ankette yer alan bu soruya işletmelerin %3,9'u cevap vermemiştir.

- Katılımcılara “İşletmenizdeki son yıl hesaplanan sermaye maliyeti nedir?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 21. Sermaye Maliyeti Yüzdesi

	Frekans	Yüzde (%)
0-%25	113	88,3
%26-%50	4	3,1
Cevap vermek istemiyorum	11	8,6
Toplam	128	100,0

Tablo 21'e göre ankete katılan işletmelerin %88,3'ünün sermaye maliyeti oranı “0-%25 aralığında”, %3,1'inin ise “%26-%50 aralığında” olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca işletmelerin %8,6'sı bu soruya cevap vermemiştir.

Sermaye Yapısına İlişkin Soruların Frekans Dağılımı

Anket uygulamasında, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşuna sermaye yapısı ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde, katılımcılara yöneltilen sorular maddeler halinde sunulmuş ve cevapları frekans dağılımı yöntemiyle incelenmiştir.

- Katılımcılara “İşletmenizdeki toplam borç / toplam varlık oranı nedir?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 22. Toplam Borç/Toplam Varlık Oranı

	Frekans	Yüzde (%)
0-%25	64	50,0
%26-%50	30	23,4
%51-%75	4	3,1
%76-%100	1	0,8
Cevap vermek istemiyorum	29	22,7
Toplam	128	100,0

Tablo 22'ye göre, ankete katılan işletmelerin %50'sinin toplam borç/ toplam varlık oranları “0-%25 aralığında” yer alırken %23,4'ünün “%26-%50 aralığında” yer almaktadır. Ayrıca işletmelerin %3,1'inin toplam borç /toplam varlık oranı “%51-%75 aralığında”, %0,8'inin “%76-%100 aralığında” yer almaktadır. Katılımcıların %22,7'si ise bu soruya cevap vermemiştir.

Anket sorularına verilen cevaplar doğrultusunda, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun tercih ettiği yöntemlerin incelenmesi ve tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişkinin Ki-Kare ve Kruskal Wallis testleriyle sınanmıştır.

Tablo 23. İstatistiksel Analiz Sonuçları

Değişkenler	Yöntem	T-istatistiği	Olasılık
Eğitim	Ki-Kare	Pearson chi2(9) = 11.1163	0.268
Finansal Risk	K-wallis	K-wallis=11.63	0.235
Sektör	Ki-Kare	Pearson chi2(63) = 56.6444	0.701
Firma Büyüklüğü	K-wallis	K-wallis= 13.623	0.0921
İhracat	K-wallis	K-wallis= 15.444	0.0794
Firma Yaşı	K-wallis	K-wallis=15.675	0.074

Test sonuçları %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyesine göre yorumlanmıştır.

Tablo 24'te hipotez sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 24. Hipotez Sonuçları

Hipotezler	Sonuç
------------	-------

H ₁ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri yöneticilerin eğitim durumlarına göre farklılık gösterir.	Red
H ₂ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri firma büyüklüğüne göre farklılık gösterir.	Kabul
H ₃ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri sektöre göre farklılık gösterir.	Red
H ₄ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri finansal riskin büyüklüğüne göre farklılık gösterir.	Red
H ₅ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri ihracat yapan işletmelerde farklılık gösterir.	Kabul
H ₆ : Tercih edilen sermaye bütçeleme yöntemleri firmaların kuruluş yıllarına göre farklılık gösterir.	Kabul

Literatürde yer alan çalışmalar ile yapılan bu çalışmanın sonuçları kıyaslandığında, Leon vd. (2008), Maquieira vd. (2012), Ahmed (2013), Daunfeldt ve Harwing (2014), Batra ve Verma (2017), Su vd. (2018) ve Ma'aji ve Barnett (2019) çalışmalarında yöneticilerin eğitim durumuyla tercih edilen yöntemler arasında anlamlı bir ilişki tespit ederek bu çalışmadan farklı bir sonuç elde etmişlerdir. Ancak Scott ve Petty (1984), Payne vd. (1999), Ryan ve Ryan (2002), Brounen vd. (2004), Truong vd. (2008), Holmen ve Pramborg (2009), Baker vd. (2010), Rossi (2014), Andres vd. (2015) Andor vd. (2015) ve Batra ve Verma (2017) çalışmalarında firma büyüklüğü ile tercih edilen yöntemler arasında anlamlı bir ilişki tespit etmeleri bu çalışmanın sonucuyla benzerlik göstermektedir. Leon vd. (2008), Holmen ve Pramborg, (2009) ve Alleyne vd. (2018) çalışmalarında tercih edilen yöntemler ile sektör arasında anlamlı bir ilişki tespit etmemeleri, ayrıca Leon vd. (2008) çalışmalarında, finansal risk ile kullanılan sermaye bütçeleme yöntemleri arasında da anlamlı bir ilişki tespit etmemesi ancak Hermes vd. (2007), Holmen ve Pramborg (2009), Daunfeldt ve Hartwig (2014) ve Andres vd. (2015) çalışmalarında ihracat yapan işletmeler ile tercih edilen yöntemler arasında anlamlı bir ilişki tespit etmesi bu çalışmadaki sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Son olarak, Ryan ve Ryan (2002), Sandahl ve Sjögren (2003), Leon vd., (2008), Singh vd. (2012), Daunfeldt ve Hartwig (2014) ve Ma'aji ve Barnett (2019) çalışmalarında firmaların kuruluş yıllarına göre tercih ettiği yöntemler arasında anlamlı bir ilişki tespit ederek bu çalışmanın sonucuyla benzer sonuç elde etmişlerdir.

SONUÇ

Yapılan bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun tercih ettiği yöntemlerin belirlenmesi ve tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşunun yatırım projelerini değerlendirirken en fazla tercih ettiği sermaye bütçeleme yönteminin net bugünkü değer yöntemi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum işletmelerin yatırım projelerini değerlendirirken dinamik yöntemleri tercih etmekten vazgeçmediğini göstermektedir. Ayrıca yapılan bu çalışmada reel opsiyon yönteminin işletmeler tarafından tercih edilen bir yöntem olup olmadığı incelenmiş ve işletmelerin bu yöntemi ikinci sırada tercih ettiği tespit edilmiştir. Son olarak çalışma tercih edilen yöntemler ile eğitim, ihracat, faaliyette bulunduğu sektör, firma yaşı, firma büyüklüğü ve finansal risk arasındaki ilişki incelenmiş ve tercih edilen yöntemler ile yöneticilerin eğitim durumu, faaliyette bulunduğu sektör ve finansal risk arasında anlamlı bir ilişki tespit edilemezken firma büyüklüğü, ihracat ve firma yaşı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Gelecekte bu konuyu çalışmak isteyen araştırmacılar, bölgesel çalışmalar yürütebilir veya farklı yöntemler ile farklı değişkenler kullanabilir.

KAYNAKLAR

- Ahmed, I. E. (2013). Factors determining the selection of capital budgeting techniques. *Journal of Finance and Investment Analysis*, 2(2), 77-88.
- Akgüç, Ö. (2017). *Finansal yönetim*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Alleyne, P., Armstrong, S., & Chandler, M. (2018). A survey of capital budgeting practices used by firms in Barbados. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 16(4), 564-584.
- Andor, G., Mohanty, S. K., & Toth, T. (2015). Capital budgeting practices: A survey of Central and Eastern European firms. *Emerging Markets Review*, 23, 148-172.
- Andres, P., Fuente, G., & Martin, P. S. (2015). Capital budgeting practices in Spain. *Business Research Quarterly*, 18, 37-56.

- Armaneri, Ö., Özdağoğlu, G., ve Yalçınkaya, Ö. (2008). Proje risk düzeyinin belirlenmesi için simülasyonu ve bulanık kümeler teorisini temel alan bütünlük bir yaklaşım. *Anadolu University Journal Of Science And Technology* 9(2), 223-239.
- Arnold, G. C., & Hatzopoulos, P. D. (2000). The theory-practice gap in capital budgeting: evidence from the United Kingdom. *Journal of business finance & Accounting*, 27(5-6), 603-626.
- Baker, H. K., Dutta, S., & Saadi, S. (2010). Management views on real options in capital budgeting. *Journal of Applied Finance, Forthcoming* Erişim: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1617927>
- Batra, R., & Verma, S. (2017). Capital budgeting practices in Indian companies. *LIMB Management Review*, 29, 29-44.
- Brealey, R. A., Myers, S. C., & Marcus, A. J. (2019). *Fundamentals of corporation finance* 10th New York: McGraw-Hill.
- Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2013). *Financial Management: Theory & Practice (Book Only)*. Cengage Learning.
- Brigham, E. F., & Houston, J. F. (2021). *Fundamentals of financial management: Concise*. Cengage Learning.
- Brooks. R. (2016). *Financial management: Core concepts*. Pearson Education Limited.
- Brounen, D., De Jong, A., & Koedijk, K. (2004). Corporate finance in Europe: Confronting theory with practice. *Financial management*, 71-101.
- Ceylan A., ve Korkmaz, T. (2015). *İşletmelerde finansal yönetim*. Ekin Yayıncılık.
- Correia, C., & Cramer, P. (2008). An analysis of cost of capital, capital structure and capital budgeting practices: a survey of South African listed companies. *Meditari: Research Journal of the School of Accounting Sciences*, 16(2), 31-52.
- Cox, J. C., Ross, S. A., & Rubinstein, M. (1979). Option pricing: A simplified approach. *Journal of financial Economics*, 7(3), 229-263.
- Daunfeldt, S. O., & Hartwig, F. (2014). What determines the use of capital budgeting methods? Evidence from Swedish listed companies. *Journal of Finance and Economics*, 2(4), 101-112.
- Dayananda, D., Irons, R., Harrison, S., Herbohn, J., & Rowland, P. (2002). *Capital budgeting: financial appraisal of investment projects*. Cambridge University Press.
- Ergün, M. (2008). Sermaye bütçeleme ve Türk sanayi işletmelerinde uygulaması. [Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi].
- Fabozzi, F. J., & Peterson, P. P. (2003). *Financial management and analysis* (Vol. 132). John Wiley & Sons.
- Francis, J. Clark (1991). *Investments: Analysis and Management*. 5. Edition, McGraw Hill.
- Gallagher, T., Miao, H., & Ryan, P. (2017). Implied risk adjusted discount rates and certainty equivalence in capital budgeting. *Global Journal of Accounting and Finance*, 1(2), 25-30.
- Goel, S. (2015). *Capital budgeting*. Business Expert Press.
- Gürbüz, Ş. ve Şahin. F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

- Hermes, N., Smid, P., & Yao, L. (2007). Capital budgeting practices: A comparative study of the Netherlands and China. *International Business Review*, 16(5), 630-654.
- Higgins, C. R. (2016). *Analysis for financial management*. Mc-Graw Hill Education.
- Holmen, M., & Pramborg, B. (2009). Capital budgeting and political risk: Empirical evidence. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 20(2), 105-134.
- Horn, A., Kjarland, F., Molnar, P., & Steen, B. W. (2015). The use of real option theory in Scandinavia's largest companies. *International Review of Financial Analysis*, 41, 74-81.
- Imegi, J. C., & Nwokoye, G. A. (2015). The Effectiveness of capital budgeting techniques in evaluating projects' profitability. *African Research Review*, 9(2), 166-188.
- Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Asil Yayın Dağıtım.
- Kanat, S. (1995). Yatırım projelerinin değerlendirilmesi ve bir uygulama. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi].
- Karan, B. (2013). *Yatırım analizi ve portföy yönetimi*. Gazi Kitabevi.
- Kılıç, S. (2016). Ki-Kare testi. *Journal of Mood Disorders*, 6(3), 180-183.
- Leon, F. M., Isa, M., & Kester, G. W. (2008). Capital budgeting practices of listed Indonesian companies. *AJBA*, 1(2), 175-192.
- Ma'aji, M. M., & Barnett, C. (2019). Determinants of capital budgeting practices and risks adjustment among Cambodian companies. *Archives of Business Research*, 7(3), 171-182.
- Maquieira, C. P., Preve, L. A., & Sarria-Allende, V. (2012). Theory and practice of corporate finance: Evidence and distinctive features in Latin America. *Emerging markets review*, 13(2), 118-148.
- Mollah, M. A. S., Rouf, M. A., & Rana, S. S. (2021). A study on capital budgeting practices of some selected companies in Bangladesh. *PSU Research Review*.
- Moyer, R. C., McGuigan, J. & Kretlow, W. (1995). *Contemporary financial management*. 6th Edition. West Publishing Company.
- Newbold, P., Carlson, W. L., & Thorne, B. M. (2013). *Statistics for business and economics* (8th Edi). Pearson Education Limited.
- Nguyen, D. (2019). *Application of capital budgeting methods in small and medium-sized enterprises: case studies of SMEs in Vietnam*. [Bitirme tezi, Turku Üniversitesi Uygulamalı Bilimler].
- Öker, F. (1995). *Capital budgeting evaluation methods and relationship the size large industrial companies in Turkey* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].
- Öztürk, Z., Top, M. ve Pehlevan, O. (2015). Sağlık sektöründe yatırım projelerinin değerlendirilmesi. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 1(2), 18-38.
- Payne, J. D., Heath, W. C., & Gale, L. R. (1999). Comparative financial practice in the US and Canada: Capital budgeting and risk assessment techniques. *Financial Practice and Education*, 9, 16-24.

- Pike, R., Neale, B. & Linsley, P. (1993). *Corporate finance and investment: Decisions & strategies*. Pearson Education.
- Rossi, M. (2014). Capital budgeting in Europe: Confronting theory with practice. *International Journal of Managerial and Financial Accounting*, 6(4), 341-356.
- Ryan, P. A., & Ryan, G. P. (2002). Capital budgeting practices of the Fortune 1000: how have things changed. *Journal of business and management*, 8(4), 355-364.
- Sandahl, G., & Sjögren, S. (2003). Capital budgeting methods among Sweden's largest groups of companies. The state of the art and a comparison with earlier studies. *International Journal of Production Economics*, 84(1), 51-69.
- Sarıaslan, H. (2014). *Yatırım projelerinin hazırlanması ve değerlendirilmesi planlama-analiz-fizibilite*. Turhan Kitabevi Yayınları.
- Sayılgan, G. (2017). *Soru ve yanıtlarıyla işletme finansmanı*. Siyasal Kitabevi.
- Scott Jr, D. F., & Petty, J. W. (1984). Capital budgeting practices in large American firms: A retrospective analysis and synthesis. *Financial Review*, 19(1), 111-123.
- Seitz, N., & Ellison, M. (2005). *Capital budgeting and long-term financing decisions*. Thomson South-Western.
- Singh, S., Jain, P. K., & Yadav, S. S. (2012). Capital budgeting decisions: Evidence from India. *Journal of Advances in Management Research*. 9(1), 96-112.
- Smith, D. J. (1994). Incorporating risk into capital budgeting decisions using simulation. *Management decision*. 32(9), 20-26.
- Souza, P. D., & Lunkes, R. J. (2016). Capital budgeting practices by large Brazilian companies. *Contaduría y administración*, 61(3), 514-534.
- Su, S. H., Lee, H. L., Chou, J. J., Yeh, J. Y., & Thi, M. H. V. (2018). Application and effects of capital budgeting among the manufacturing companies in Vietnam. *International Journal of Organizational Innovation (Online)*, 10(4), 111-120.
- Tecer, M. (2020). Yönetmelik kararlarda duyarlık analizi, <https://docplayer.biz.tr/12164077-Yonetsel-kararlarda-duyarlilik-analizi.html> Erişim (17.06.2020)
- Titman, S., Keown, A. J. & Martin, J. (2018). *Financial management: Principles and applications*. Pearson Education, Inc.
- Truong, G., Partington, G., & Peat, M. (2008). Cost-of-capital estimation and capital-budgeting practice in Australia. *Australian Journal of Management*, 33(1), 95-121.
- Usta, Ö. (2014). *Yatırım projelerinin değerlendirilmesi*. Detay Yayıncılık.
- Van Horne, J. C. (1983). *Financial management and policy* (No. Ed. 6). Prentice-Hall, Inc.
- Van Horne, J. C., & Wachowicz, J. M. (2005). *Fundamentals of financial management*. Pearson Education.

Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşittir.

Etik Kurul Onayı

Etik kurul onay belgesi için Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu, 7.04.2022 tarih, 328221 sayılı dilekçeye istinaden, 27.04.2022 tarihinde E-95704281-604.02.02-397126 sayılı komisyon kararında araştırmada kullanılan anketin etik açıdan uygun olduğu görüşünü belirtmiştir.

İNTERNET HABERLERİNDE SAKATLIK*

Hasan Ozan ATİKASLAN¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1142476

Makale Geçmişi:

Geliş 08.07.2022

Kabul 05.09.2022

Anahtar Kelimeler:

Medya,

İnternet Haberleri,

Temsil,

Engellilik/Sakatlık,

Söylem.

ÖZ

Kendi başına bilimsel bir alan olarak sosyal bilimler içerisinde yer edinen sakatlık çalışmaları, toplumdaki eşitsizlikler ve adaletsizlikler gibi kimi yapıları iletişim ve medya bağlamında analiz etmeye, anlamlandırmaya ve çözüm önerileri getirmeye çalışan multidisipliner bir alan olan iletişim bilimleri ile de kesişimler yaşamaktadır. Yeni medya ile dönmüş okuyucu pratikleri internet haberciliğinin de yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu araştırma da eleştirel medya ve ana akım medya ayrımına giderek örneklem kapsamında belirlenmiş internet sitelerindeki haber metinleri üzerinden sakatlık temsilinin biçimlerini ve temsilde yaşanan dönüşümleri sakat ayrımcılığı olarak da adlandırılan sağlamlığı da göz önünde tutarak sorgulamaktadır. İncelenen internet haberleri bu kapsamda belirlenmiş ve yöntem olarak Teun van Dijk tarafından geliştirilen eleştirel söylem analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucuna göre ana akım internet haberlerinin dilinin sağlamlı ideolojiyi tekrardan ürettiği ve meşrulaştırdığı belirlenirken, eleştirel medyanın haber dilinin alışılmış mesleki pratikler nedeniyle ana akımla kimi zaman benzerlikler gösterse dahi genel anlamda onun egemen söylemlerine karşıtlık oluşturduğu ve hak odaklı bir yaklaşım sergilediği belirlenmiştir.

DISABILITY ON ONLINE NEWS

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1142476

Article History:

Received 08.07.2022

Accepted 05.09.2022

Keywords:

Media,

Online News,

Representation,

Disability,

Discourse.

ABSTRACT

Disability studies, which have a place in social sciences as a scientific field on its own, also have intersections with communication sciences, which is a multidisciplinary field that tries to analyze, make sense of and offer solutions to some structures such as inequalities and injustices in society in the context of communication and media. Reader practices transformed with new media have also led to the spread of internet journalism. This research distinguishes between the critical media and the mainstream media and questions the forms of disability representation through the news texts on the websites determined within the scope of the sample, taking into account the ableism, which is also called disability discrimination. In this context, the news texts determined were analyzed by Teun van Dijk's critical discourse analysis method. According to the result, it is observed that mainstream internet news legitimizes and reproduces ableism. Critical media, on the other hand, sometimes show similar characteristics due to professional habits, but mostly it opposes the dominant discourse of the mainstream media and shows a rights-centered approach.

* Bu çalışma yazarın Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde ve Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Yasemin ÜNLÜ'nün danışmanlığında hazırlanan "İnternet Haberlerinde Sakatlık Temsili" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir; Çalışma, Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Proje Birimi tarafından desteklenmiştir (ID: SYL-2019-12563).

¹ ozanatikaslan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1787-1227

Alıntılanmak için/ Cite as: Atikaslan, H.O., (2022), İnternet Haberlerinde Sakatlık, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 624-640.

GİRİŞ

Sakatlık çalışmaları sakatlığı tanımlarken bu varoluşun salt biyolojik bir duruma indirgenmesine karşı çıkmakta ve kavramı sosyal bir bakışla ele almaktadır. Bu bakış ile sakatlıkla ilgili sorunlar yeti yitimli bireylerde değil, toplumsal alanda aranmaktadır. Sağlamcı ideolojinin yarattığı ön yargılar, yok saymalar ve erişimsiz çevre gibi birçok toplumsal kaynaklı sorun yeti yitimli bireyleri sakatlamakta/engellemektedir. Sağlamcılık ayrımcı uygulamalar, ön yargılar, sakatlığı ve sakat bireyleri olumsuzlama gibi şekillerde tezahür edebildiği gibi gerek toplumsal alanda gerekse medyada yok sayma, görmezden gelme şeklinde de ortaya çıkabilmektedir (Chouinard, 1997, s. 380). Ancak sağlamcılık bir zihin yapısı olmasıyla sadece sağlam bedenlere özgü değildir, cinsiyetçi kadınlar, ırkçı etnik azınlıklar, homofobik eşcinseller olabileceği gibi sağlamcı sakat bireyler de olabilmektedir, Campbell (2009) bunu içselleştirilmiş sağlamcılık olarak adlandırmaktadır (s. 26).

Akademik alanda sakatlık üzerine yürütülen çalışmaların yanı sıra hem uluslararası hem de ulusal ölçekte gelişen bir sakat hareketinden de bahsetmek mümkündür. Bir kimlik politikası yürüten bu hareket doğal olarak görünürlük ve temsil biçimleri üzerine de müdahaleler vermektedir.

Bu nedenle Türkiye’de sosyal bilimler alanında sakatlık çalışmalarına doğru artan ilgiyle beraber sakatlığın temsilini konu edinen bilimsel çalışmalar da önem kazanmıştır. Temsil kavramı göstergenin anlam ile yer değiştirerek bir sembol olarak anlamın dikkate değer özelliklerini iletmesini ve onun tekrar sunumunu oluşturmasını içeren bir süreci ifade etmektedir (Mutlu, 2012, s. 299). Medya temsiliyle sakatlığa yönelik değiştirilen veya biçimlendirilen anlamların tekrar sunumu da sağlamcılık gibi egemen baskıcı ideolojileri pekiştirebilmektedir. Bir şeyin yeniden sunumunun dolaylı doğası o şeye dair hakikatleri de çarpıtabilmekte, değiştirebilmekte veya yarım bırakabilmektedir. Gerçeğin yeniden üretildiği, olayların bir anlam inşası içinde kurgulandığı toplumsal üretim sağlayan haber metinlerindeki temsillerin önemi burada görülmektedir. Zira böylece medya toplumdaki egemen söylemleri ve güç ilişkilerini yeniden üretebilmekte ve meşrulaştırabilmektedir (Özer, 2011, s. 70-71). Yine bu nedenlerle ana akım medyanın demokratik toplumlarda dördüncü kuvvet işlevi gördüğüne dair liberal iddiaların doğruluğu eleştirel yaklaşımlarca reddedilmektedir. Ana akımın enformasyonu tahrip edici olduğu söylenebilecek bu özellikleri ve giderek daha çok bir eğlence aracına evrilmesine dair izlenimler işte bu eleştirel yaklaşımların gelişmesine katkı sağlamıştır. Hak odaklı olması, egemen söylemlere alternatifler sunması, görünmeyenleri görünür kılması ve karşıt/alternatif kamusallık gözetmesi gibi tutumlarıyla eleştirel medya toplumlarıdaki demokratik zeminlere bir katkı olanağı sağlamakta, sakat hareketi gibi başka azınlık/dezavantajlı konumlandırılmış gruplar için de bir alan açmaktadır.

Bu araştırmanın amacı da ana akım medya ve eleştirel medya ortamlarında sakatlığın temsilini hak odaklı bir yaklaşımla incelemek, araştırma sonuçlarıyla sakat bireyler için sağlamcılıktan uzak, kapsayıcı ve eşitçi bir dilin haberlerde kullanımına dair iletişim bilimleri alanına ve medya sektörüne öneriler sunmaktır. Sakatlık çalışmaları ile iletişim bilimleri alanını kesiştirmesi ve dijital uzamda ana akım ve eleştirel habercilik pratikleri ayırımına giderek temsilleri hak odaklı incelemesiyle özgün olan bu araştırma kimi olumsuz temsiller ile tekrar mağdur edilen dezavantajlı bireyler için alternatif bir dilin mümkün olduğunu göstermesiyle de önemini ortaya koymaktadır.

Araştırmada eleştirel ile ana akım medyanın karşılaştırılmasıyla internet haberlerinde sakatlığın ve sakat bireylerin temsil biçimleri, hangi egemen veya karşıt/alternatif söylem ve ideolojilerin dolaşıma sokulduğu ve haber dilinin bu süreçteki değişimi 2010-2019 yılları arasındaki 10 yıllık zaman dilimi boyunca örneklem kapsamında seçilmiş beş adet ana akım, dört adet eleştirel internet haber sitesinin 3 Aralık Uluslararası Engelliler Gününde yayınladığı haber metinleri üzerinden incelenmektedir. Hiyerarşi karşıtı ve politik doğrucu dil tutumları nedeniyle alternatif medya ve hak odaklı habercilik eleştirel medya yaklaşımları olarak değerlendirilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Sakatlık çalışmaları ülkemiz sosyal bilimler alanyazınında görece yeni gelişmekte olan bir alandır. Bu iletişim bilimleri alanında da benzer bir seyir izlemektedir. Alanyazında sakatlığın temsili üzerine az sayıda kimi çalışmalar bulunmaktadır, Bilik (2009) yüksek lisans tezinde televizyon haberleri kapsamında, Ulu (2013) ise yüksek lisans tezinde basılı yayındaki haberler ve köşe yazıları kapsamında sakatlık temsilini araştırmıştır. Bunun yanı sıra yine Türkçe alanyazında yazılı basında engelli sporcuların temsilini (Erhart, 2012) ve genel olarak engelli temsilini (Yavalar, 2020) inceleyen iki araştırma makalesi de bulunmaktadır. Türkçe alanyazındaki bu çalışmalar sakatlığın haberlerde bir dramatisasyon aracı olarak kullanıldığını, sakat bireylerin olağan başarılarının abartılarak kahramanlaştırıldıklarını, toplumsal sorunların bireylere indirgenliğini ve hak

talebi temalı haberlerde bile sakat bireylerin yardım bekleyen edilgen özneler, politikacılar gibi erkeklerin ise etken özneler olarak kurgulandıklarını ortaya koymuşlardır.

Uluslararası alanyazında da sakatlığın medyada olumsuz stereotiplerle temsil edildiğini gösteren çalışmalar mevcuttur (Clogston, 1989; Haller, 1993). Ancak sakatlık temsili doğrudan internet haberleri üzerinden okuyan araştırmalar görece kısıtlıdır. Var olan çalışmaların sonuçları da Türkçe alanyazındaki çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Örneğin Theodorou ve Mavrou (2017) Kıbrıslı Rum internet gazetelerini inceledikleri çalışmalarında sakatlığın haberlerde acınası ve kişilerin bireysel bir trajedisi olarak temsil edildiğini ancak bu haberlerin sadece birkaçında okuyucuların haberlere yaptıkları yorumlarla konunun hak odağına çekilmeye çalışıldığını ortaya koymuştur.

Ayrıca bu çalışmanın Türkiye’de son 10 yıl içinde sakatlığa dair dilin düzelme eğiliminde olduğunu gösterdiği gibi Batı’da da aynı yönde bir ilerleme olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Devotta, Wilton ve Yiannakoulis’in (2013) yine 10 yıllık zaman diliminde Kanada gazetelerini inceledikleri ve haberlerde sakatlığa dair dilin olumlu yönde değiştiğine dair bulguları sundukları çalışmaları buna bir örnek teşkil etmektedir.

Bu çalışma ise sakatlık temsili bir yeni medya alanı olan internet gazetesi haberleri üzerinden araştırması ve bu araştırmayı yaparken ana akım ve eleştirel medya ayırımına gitmesiyle Türkçe alanyazında özgün bir konumdadır.

Sakatlık Modelleri ve Sağlamcılık

Sakatlık sosyolojisi alanında güncel olarak daha farklı ve kapsamlı modeller üzerinde tartışmalar yürütülüyorsa da bir paradigma değişimini ifade etmesi açısından tıbbi model ve sosyal model alanda önemli bir yere sahiptir. Sakatlık çalışmalarının bir sosyal bilim olarak ortaya çıkması da bu değişim sürecinin bir parçasıdır.

Tıbbi model sakatlığı biyolojik faktörlere indirgeyerek onu yalnızca fiziksel veya mental yeti yitimleri ve bozuklukları ile açıklamaktadır. Bu model sakatlık deneyimini tıbbi açıklamalarla bireyselleştirmekte ve sakatlığın sosyal yönünü dışlamaktadır. Model normatif bir bakışla sakatlığı bozuk, sapmış, patolojik ve aşağılık bir durum olarak görmekte ve sakat bireyleri yeti yitimleri nedeniyle şanssız ve trajik bir yerde konumlandırmaktadır. Bu yaklaşım sakat bireylere dair toplumsal ön yargıları güçlendirmekte, sosyal dışlanmaların ortaya çıkmasına neden olabilmekte ve sakat bireylerin kendilerini değersiz bir sınıfta konumlandırmasına yol açabilmektedir (Burcu, 2015, s. 24).

Tıbbi modelin bu bakışı yeti yitimi veya bozukluğu olmayan bedenleri normal, bunun dışında kalan beden çeşitliliklerini anormal olarak işaretleyerek toplumsal yapılar tarafından sakatlanmış bireyleri ötekileştiren ve ayrımcı pratiklere maruz bırakan sağlamcı ideolojiyi desteklemektedir.

Tıbbi modele eleştirel bir karşı çıkış olan sosyal model ise sakatlığı bedenlerden alıp toplumsal bir alana taşımaktadır. Tıbbi modelin sakatlığı biyolojik indirgemecilikle açıklamasını reddeden sosyal modele göre toplumsal yapılar ve pratikler yeti yitimi bireyleri sakatlamaktadır. Bu modele göre bedensel eksikler, işlevsizlikler veya farklar bir yeti yitimi veya bozukluğu olan bunlardan yola çıkarak bireylerin dışlanması, yok sayılması ve gündelik yaşamlarında etkinlik alanlarının sınırlandırılması onları sakatlamaktadır.

Daha önce işaret edildiği gibi sakatlık da ırk, cinsiyet, toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelimlerin sosyal inşasıyla ortak özellikler paylaşmakta, bu da sakatlığı bir azınlık grubu olarak konumlandırmaktadır. Ortak olan bu özellikler; farklı olarak tanımlanma, aşağılayıcı isimlendirme, “farklılıkların” ana statü olarak görülmesi, kategorileştirilme, damgalanma ve klişeler, dışlanma ve ayırma, hâkimiyet matrisi ve ayrımcılık olarak sıralanmaktadır (Eitzen, Zinn, & Eitzen Smith, 2012, s. 305). Bu ortak özellikler sağlamcı pratikler olarak görülmektedir. Sakatlığın sosyal ayrımcılığın belirginleştiği bir durum olduğunu dile getiren Burcu (2011) bu ayrımcılığın kaynaklarının kültürel tanımlamaların ya da kültürel resmetmenin hâkimiyetinde aranabileceğini söylerken, yine bu kaynakların Türkiye’de olduğu gibi diğer birçok kültürde de baskın olduğunu ifade etmektedir (s. 52). Bu tür sağlamcılık pratikleri sakat bireylerin sosyal hayata katılımını, erişilebilir çevrelerde ve hizmetlerde bağımsız yaşam sürdürmesini hatta istihdam edilmesini engelleyebilmektedir.

Gazeteciliğe Kuramsal Yaklaşımlar

Gazeteciliğin multidisipliner bir alan olarak gündelik yaşamın birçok yönünü kapsadığını ve şekillendirdiğini ifade eden Ahva ve Steensen (2020) bu çok yönlü hali nedeniyle gazeteciliğin sosyoloji, siyaset bilimi, kültürel çalışmalar, tarih, dil çalışmaları, felsefe, ekonomi, yönetim ve işletme gibi birçok disiplin ve perspektifle beraber incelenildiğini ifade etmektedir (s. 38). Bu çok yönlü doğası nedeniyle gazeteciliğin ne olduğuna dair bir anlayış oluşturmaya yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Gazetecilik kuramları denildiğinde ilk olarak Siebert, Peterson ve Schramm'ın (1963) alandaki öncül çalışmalardan sayılan basına dair dört kuramı akla gelmektedir. Bu dört kuram otoriter, özgürlükçü, sosyal sorumlu ve Sovyet Komünist kuramlar olarak tanımlanmakta ve toplumsal sistemler ile basın arasında bir ilişki kurulmaktadır (s. 7). Ancak normatif kuramlar olarak da adlandırılan bu kuramların yazıldığı soğuk savaş dönemindeki ayrımların yerini çağdaş dünyada farklı ayrımlar almış, medyanın demokratik toplumlardaki rolü ile medya sistemleri ve gazetecilik geleneklerini nasıl sınıflandıracamıza dair sorular ise daha fazla önem kazanmıştır (Christians, Glasser, McQuail, Nordenstreng, & White, 2009, s. VII). Bu nedenle gazeteciliğe dair farklı yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir.

Hallin ve Mancini'nin (2004) bu dört kurama karşılık olarak geliştirdikleri medya sistemlerini normatif ideallerle ölçmeyen ve medyayı belirli sosyal durumlardaki kurumlar olarak ele alan, böylece de siyasi, sosyal ve ekonomik düzlemlerde medyanın oynadığı rolleri ve diğer sosyal kurumlarla ilişki biçimlerini açıklayan üç farklı modeli bu yeni yaklaşımlara bir örnek teşkil etmektedir. Bu üç model şöyle sıralanmaktadır; Akdenizli veya Kutuplaşmış Çoğulcu Model, Kuzey/Orta Avrupa veya Demokratik Korporatist Model ve Kuzey Atlantik veya Özgürlükçü Model. Arsan'a (2005) göre bu modeller arasında Türkiye'ye en iyi uyan model Akdenizli veya Kutuplaşmış Çoğulcu Model'dir (s. 148). Bu model devlet ve siyasi partilerin toplumsal yaşamın birçok alanına güçlü bir şekilde müdahale ettiği ve nüfusun büyük bir kısmının geniş çapta değişen siyasi ideolojilere güçlü bağlılıklarının olduğu kuvvetli siyasallaşma ile karakterize edilmektedir. Basın yoluyla yoğun şekilde politik yorumları tüketen politik olarak aktif nüfus ile çok az politik bilgi tüketen politik olarak aktif olmayan bir nüfus arasında görülen eşit olmayan kamu bilgisi tüketiminin olduğu bu modelde basın farklı ideolojik aidiyetlerin temsilcisi olarak görülmekte, gazeteciler ile siyasi aktörler arasında sıkı bağlar bulunmakta ve devletin medyaya aktif müdahalesi olmaktadır (Hallin & Mancini, 2004, s. 298). Bu nedenle Türkiye'de yapılacak bilimsel haber incelemelerinde ana akım ve eleştirel medya karşılaştırmalarına gitmek de bu tür ideolojik aidiyetlere dair anlamlı sonuçlar yaratabilecektir.

Özer (2011) ise eleştirel haber çözümlemeleri yaptığı çalışmasında haberin geçirdiği süreçler ele alındığında yapılan araştırma ve yaklaşımları dokuz maddede kategorileştirmektedir; Siyasal yanlılık araştırmaları, örgütsel araştırmalar, fenomenolojist yaklaşım, kamusal alan ve haber, haberin ekonomi politikliği, araçsalcı yaklaşım, yapısalcı yaklaşım, feminist yaklaşım ve eleştirel yaklaşım. Eleştirel yaklaşımda haber metinlerinin ideolojik ürünler olduğu ve bu ürünler yoluyla ideolojik bir toplumsallaşma yaratıldığı iddia edilmektedir. İdeolojiye dair yapılan bu vurgu nedeniyle Althusser'in ideoloji ve Gramsci'nin hegemonyaya dair düşünceleri de eleştirel haber yaklaşımlarında önemli bir noktada durmaktadır (s. 13-15). Eleştirel yaklaşımda haber metinlerinde kurulan söylemler ile gerçekliğin egemenlerden yana nasıl inşa edildiği dil, söylem ve ideoloji ilişkisi içerisinde sorgulanmakta ve örtülmüş güç ilişkileri açığa çıkarılmaktadır (Yıldız, 2017, s. 105). Böylece bu yaklaşımla egemen bir ideoloji olan sağlamsılığın izlerini de gerçekliğin ideolojik örüntülerle yeniden inşa edildiği haber metinlerinde takip etmek mümkün olabilmektedir. Zira bu haber metinleri basın profesyonellerinin norm haline gelmiş gündelik pratikleri dâhilinde oluşmakta ve üretildikleri zamanın koşullarına olan bağıyla politik ve ekonomik iktidar ilişkilerini içermektedir (İnal, 1996, s. 95-96). Bu nedenle de kimi zaman farklılaşan haber değer ölçütleriyle ve söylem aracıyla bükülen gerçeklik, metinlerde egemen ideolojilerin meşruluğunu tasdik edecek şekilde tekrar inşa edilmektedir.

Yeni Medya ve İnternet Gazeteciliği

İçinde bulunduğumuz yüzyılda ortaya çıkmış bir kavram olan yeni medya genel anlamıyla gelişen iletişim teknolojileri ve bununla birlikte dönüşüme uğrayan iletişim pratiklerini tanımlamaktadır. Web 2.0'ın getirilmesiyle kendini geleneksel medya pratiklerinden ayıran yeni medya için van Dijk (2018) üç özellikten bahsetmektedir; yondeşme, interaktiflik ve hiper metinsellik.

Yeni medyanın doğasındaki olanaklar ve basılı yayına göre olan görece ucuzluğu gazeteciliğin internete kaymasının önemli nedenleri arasında görülmektedir. İnternet gazeteciliğinde baskı ve dağıtım masraflarının olmaması, yerleşik bir mekâna gereksinim duyulmaması, daha az çalışanla aynı işi çıkarabilme, reklam için kâğıda göre sınırsız sayılabilecek bir alan, hızlı haber servisi ve anlık okuyucu etkileşimi gibi mesleki pratiğe dair artıların internet gazeteciliğinin yaygınlaşmasında etkili bir rolü olduğunu söylemek mümkündür. Bu özellikleri nedeniyle Deuze (2003) internet gazeteciliğini dördüncü çeşit gazetecilik olarak tanımlamaktadır (s. 206).

Bu imkânlar açısından liberal yaklaşımların daha önce basılı yayıncılığa atfettiği iyimser özellikler bu sefer internet gazeteciliğinin bir potansiyeli olarak görülmüştür. Yeni medya teknolojilerinin alternatif medya gibi kâr odaklı olmayan habercilik türlerini kapsayan medyaların yaygınlaşmasına sunduğu imkânlarla birlikte, internet

gazeteciliğinden yapması beklenen toplumsal dönüşümlerin gerçekleşip gerçekleşmediği ise tartışmalıdır. İnternete yönelen bu iyimser görüşleri Scott (2005) tekno-ütopya olarak adlandırmaktadır (s. 92).

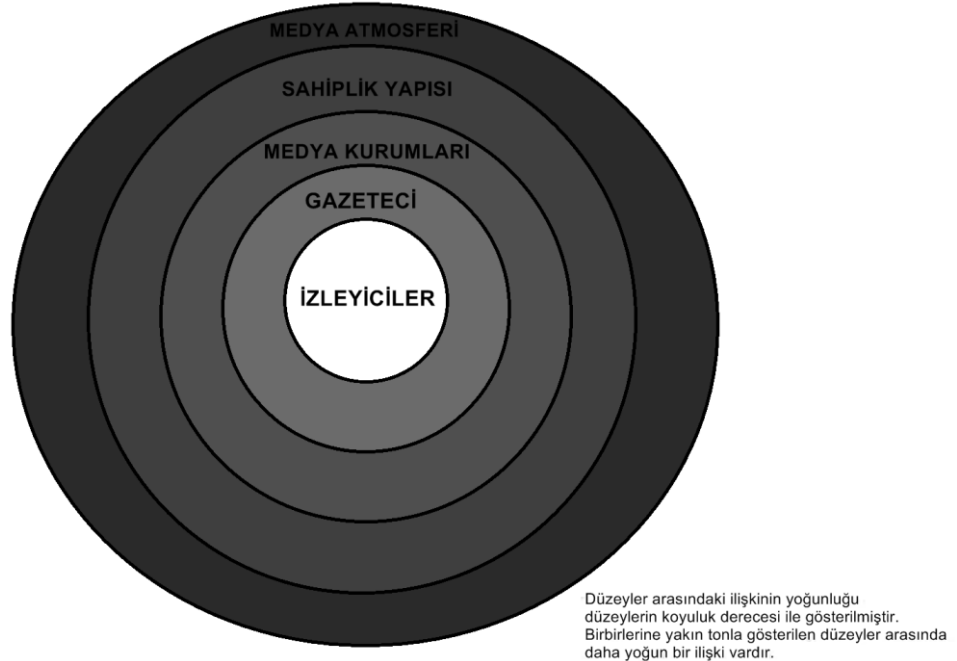
Devamlı gelişimdeki teknolojilerin iletişim ve toplum bağlamındaki potansiyellerini görmezden gelmeden gerçekçi bir bakış açısıyla değerlendirmek bu noktada önem arz etmektedir, Aydoğan da (2012) çalışmasında internet gazeteciliğinin bir endüstri olduğunun ve reklam sektörü ile bağlarının akıldan çıkarılmaması gerektiğini ve bu iyimser beklentilerin ancak kamu yararına yönelik politikalarla gerçekleşebileceğini belirtmektedir (s. 36).

Ana Akım Medya

Ana akım veya geleneksel medya endüstriyelmiş medya kuruluşlarını tanımlamaktadır. Tecimsel kaygıları ön planda olan bu kuruluşlar eğitim, eğlence ve haber gibi farklı birçok içerikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu ana akım medya kuruluşlarının bir kısmı günümüzde büyük ölçüde medya dışında başka alanlarda da faaliyet yürüten büyük holdinglere aittir. Medyaya atfedilen dördüncü güç olma, kamunun bekçi köpekliğini yapma gibi görevlerin ana akım medyadaki geçerliliğine dair getirilen eleştirilerin en büyük nedenlerinden biri de tam da bu sahiplik yapıları ve kurdukları organik bağlardır.

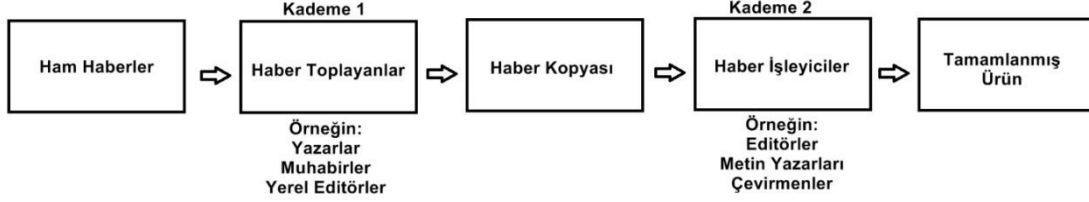
Örnek olarak medyanın yanı sıra aynı zamanda inşaat sektörü içinde faaliyet gösteren bir holdingin televizyonunda işçi sağlığı ve iş kazaları üzerine kimi haberler ya hiç yer almaz ya da kısıtlı veya çarpıtılmış olarak sunulabilmektedir. Bu otosansür siyasi isimler gibi kimi güç odaklarıyla holding ortaklarının kurdukları organik bağlarla da devreye sokulabilmektedir.

Sermayesini büyük ölçüde reklamlardan edinen ana akım medya kuruluşları, toplumdaki egemen normlara aykırı söylemler ve temsillerden kaçınarak olası tepkiler nedeniyle yaşanabilecek reklam gelirlerindeki kesintilerden de kaçınmaktadırlar. Bu tecimsel kaynaklı edinilen muhafazakâr kimlik ana akım medyada alternatif veya karşıt söylemler ile eşitlikçi temsillerin alanını kısıtlamaktadır.

Şekil 1. Ana Akım Medyanın Sistemsel İşleyişine Dair Bir Model (Tılıç, 1998, s. 372)

Haber gerçekliğin kurgulanmış hali olarak bir üretimin sonucudur ve gerçeklik bu üretim süreci boyunca çeşitli eşik beklilerinden geçerek son haline ulaşır. Eşik beklileri bir medya kuruluşundaki stajyerden genel yayın yönetmenine kadar uzanabilen kişileri anlatabildiği gibi medyanın kendini ideolojik olarak konumlandırması ve satış kaygısı gibi sebepler de eşik bekliliği görevi görebilmektedir. İnternet gazeteciliğindeki okur etkileşimi ve sayfa tıklanma sayısı da aynı şekilde değerlendirilebilmektedir. Aşağıdaki model üretim sürecini iki kademeye ayırarak eşik bekliliğini tanımlamaktadır;

Şekil 2. Bass'ın Eşik Bekçiliği Modeli (McQuail & Windahl, 1981, s. 104)

Haberin bilgilendirici ve kamu yararı gözetici işlevi kalıplaşmış mesleki pratikler nedeniyle de ana akım medya içerisinde zedelenebilmektedir. Gazetecilerin diğer meslektaşlarıyla zaman konusunda girdikleri yarış, haberi satmak için şiddet, cinayet vb. gibi çeşitli olumsuzluklar içeren haberlerde pornografik bir dilin kullanımı ve yine aynı nedenle haber seçiminin yapılması bu mesleki pratikler arasında sayılabilmektedir. Haberlerde sakatlığın dramatize edilmesi, sakat bireylerin talihsiz kişiler olarak temsil edilmesi veya kimi zaman abartılı şekilde kahramanlaştırılması da sakatlık temalı haberler özelinde buna bir örnek teşkil etmektedir.

Ancak Web 2.0 ile dönüşen yeni medya ortamlarının etkileşimci ve katılımcı doğası eşik bekçiliği kavramına dair yeni yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Bruns (2003) yeni medya ortamlarındaki haber süreçlerinin eşik bekçiliği değil eşik gözcülüğü kavramıyla değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Eşik bekçiliğinin medya dağıtım kanallarının oldukça kısıt olduğu, ticari ve teknik imkânların izin verdiği ölçü ile yayıncıların okuyucunun beklentilerine dair varsayımlarıyla haberlerin yayınlandığı dönemde ortaya çıkan bir pratik olduğunu söyleyen Bruns (2003) yeni dönem çevrimiçi haber ortamlarındaki ucuz ve geniş depolama alanlarıyla birçok kısıtın ortadan kalktığını ifade etmektedir (s. 33). Ona göre eşik bekçiliği haberin tüm üretim ve dağıtım sürecine özgün bir kavram iken eşik gözcülüğü kullanıcıların hali hazırda çevrimiçi ortamlarda yer alan haberleri ve onların kaynaklarını yeniden paylaşarak kamuya açmasıyla bu eşiklerde yürütülen bir gözcülük faaliyetine işaret etmektedir (s. 35).

Eşik gözcülüğünde;

- Birçok farklı kaynaklardan haberleri toplamak yerine birincil kaynaklara işaret edilerek haber bir nevi kamulaştırılır
- Haber ve enformasyon geçişlerinde bekçilik yapılamaz zira kitle iletişim araçlarının enformasyon bildirimini yerini kişilerin bireyselleşmiş enformasyona ulaşım yaklaşımı almıştır
- Haber toplama sürecini daha transparan haldedir, okuyucular haber kaynaklarına yönlendirilir
- Haber toplayıcılarının bireysel önyargıları süreçte hala etkili olsa da okuyucuların kaynağa erişimi nedeniyle bunun etkisi azdır
- Belirgin gazetecilik yetenekleri gerektirmez, genel çevrimiçi arama yetenekleri yeterlidir (Bruns, 2003, s. 34-35).

Bu yaklaşımla azınlık ve dezavantajlı gruplar ile hak savunucularının haberin inşa sürecindeki eşikleri her an gözleyerek haber metinlerindeki egemen ve ayrımcı ideolojileri ifşa edebileceklerinden ve bu sayede internet haberciliğinde alternatif ve hak odaklı bir dil ile doğru temsillerin kurulmasına yönelik bir potansiyel yaratabileceklerinden bahsetmek mümkün olacaktır.

Eleştirel Medya

Eleştirel medya kapsamında yapılan haber incelemeleri bilhassa 1970'li yıllardan itibaren popüler olmaya başlamıştır. Dilbilim, kültürel çalışmalar ve söylem çözümlemesi eksenlerinde gelişen eleştirel haber incelemelerinin metinlerde dil kullanımı ile inşa edilen egemen söylemlerin örtüsünü kaldırmakta olduğunu söyleyen Özer'e (2011, s. 215) göre bir ideolojik araç olan medya, haber metinlerini egemen söylemlerle

kapatarak ana akım liberal görüşlerde basına atfedilen dördüncü kuvvet olma rolünü imkânsızlaştırmaktadır (s. 224). Bu noktada medyaya dair yapılan eleştirel okumalar toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve sakatlık vb. gibi önemli konuların haber metinlerindeki politik temsillerine yönelik eleştirel bir anlayış getirip güç ve iktidar ilişkilerini aydınlatarak demokratik bir toplumsallaşmanın imkânlarını aramaktadır. Eleştirel medya yaklaşımlarında haber gerçeğin bir kurgusu ve yeniden inşasıdır. Bu nedenle geleneksel medya tarafından belirlenen haber değerleri ve gazetecinin bilgi ile yurttaş arasında dolaysız aktarıcı olma iddiası eleştirel medya yaklaşımlarınca sorgulanmaktadır.

Alternatif medya ve hak odaklı habercilik özellikle sakatlık gibi kimlik politikalarıyla ilişkilenen meselelerde politik doğrucu bir dili öneren ve eleştirel medya başlığı altında değerlendirilen iki yaklaşımdır. Eleştirel medya kapsamında değerlendirilen alternatif medyayı ve hak odaklı gazeteciliği ana akımdan ayıran temel özelliklerden biri katılımcılıkları olarak görülmektedir. Katılımcılık ana akım medyadaki egemen söylemlere ve kamusalılıklara bir karşıtlık veya alternatif yaratma iddiasındadır. Ancak Sandoval ve Fuchs (2015) katılımcılığın aynı zamanda sınırlayıcı özellikleri de olduğunu ve bu nedenle özellikle alternatif medyayı tanımlarken katılımcı özelliği öne sürmenin her zaman doğru olmadığını belirtmektedir.

Sandoval ve Fuchs'un (2015) belirttiği ilk sınırlılık alternatif medyanın amatör örgütlenme yapısı nedeniyle kendini karşıt kamusalılık olarak konumlandıramayarak marjinal kimliğinden sıyrılmaması üzerinedir. Oysaki söylemini egemen söylemlerin karşısında kurgulamak ve görünürlüğü temsil ile sağlanması küçük kamuların bir araya gelerek karşıt kamusalılık oluşturmaya bağlıdır.

İkinci sınırlılık ise katılımcılığın her zaman özgürleştirici olduğuna dair yanılıyla açıklanmaktadır. Katılımcı medya pek tabii muhafazakâr, aşırı sağcı, kökten dinci kişileri de bir araya getirebilmekte ve baskıcı siyasi değişimler gibi amaçlar taşıyabilmektedir. Bunun yanı sıra bu medyalarda katılımcı kullanıcıların ürettiği her türlü görsel ve işitsel medya reklam geliri sağlayan internet sitelerinde bir sermaye olarak satışa sürülmektedir, Sandoval ve Fuchs (2015) katılımcılığın böyle bir şeklinin övülmesinin kapitalizmi desteklemek olduğunu söylemektedir.

Üçüncü sınırlılık ise katılımcı medyanın dışlayıcılığı üzerinedir. Profesyonel örgütlenme yapısına sahip, kamusalılık oluşturma gücünü ve potansiyelini elinde bulunduran, eleştirel ve muhalif yayın yapan birçok medya kuruluşunu bu kısıtlılık nedeniyle alternatif medya kapsamında değerlendirmek mümkün olmamaktadır.

Sandoval ve Fuchs (2015) bu sınırlılıklar nedeniyle alternatif medya tanımlaması yaparken katılımcılığın değil eleştireliliğin bir ölçüt olarak ele alınması gerektiğini ifade etmektedir. Bu noktada hak odaklı haberciliğin de katılımcılık yerine eleştirelilik ölçütünü benimsemesi doğru olacaktır.

Hak Odaklı Habercilik

Geleneksel medyanın benimsediği haber değerleri ve mesleki pratikler toplumda dezavantajlı konuma getirilmiş veya azınlık gruplar için insan hakları ihlallerine yol açabilmektedir. Cinsiyetçilik, heteroseksizm, ırkçılık, sağlamcılık, sınıfçılık ve benzeri gibi birçok tahakkümcü ve ayrımcı yapıların egemen olduğu toplumlarda bu yapıların dışarısında bırakılanlar varoluşları ve hakları bakımından dışlanmakta ve geleneksel medyada da eşit temsil imkânı bulamamaktadır. Bu temsil sorunu toplumdaki egemen söylemleri ve ideolojileri meşrulaştırmakta ve yeniden üretmektedir. Hak haberciliği bu noktada insan haklarını öncelik alan, çeşitlilik ve farklılıkları öne çıkaran bir habercilik türü olarak ortaya çıkmaktadır. Hak haberciliği toplumdaki ötekileştirilen bireyler ve grupları bir hak ihlali mevzusunun yaşanmasına gerek duymadan da haberleştiren, gerçekleşen hak ihlallerine gözlerini kapatmayan ve yine tabii ki haberlerinde hak ihlaline neden olmayan bir habercilik biçimidir (Alankuş, 2007, s. 23).

Hak odaklı habercilikte diğer bir önemli unsur da dil kullanımı hakkındadır. Geleneksel ana akımın kalıp söylemlerinden kaçınan, mağdura değil faile yönelen, habere konu edilen meselelerin tüm arka planlarına yer veren ve barış yanlısı bir dil tercih edilmektedir (Korkut, 2007, s. 135-136).

Alternatif Medya

Geleneksel ana akım medya ile kendini en net şekilde ayıran medya biçiminin ise alternatif medya olduğu söylenebilir. Alternatif medya tanımında öncelikli olarak aranması gereken ölçütün eleştirelilik olduğunu ifade eden Sandoval ve Fuchs (2015) alternatif medyanın değişim olanaklarını görünür kıldığını, egemen yapıları sorguladığını, tahakküm altındaki birey ve gruplara yer verdiğini ve ortaklaşmacı bir toplumu savunduğunu da belirtmektedir.

Doğası gereği alternatif medyayı tanımlarken kesin ölçütlerden bahsetmek mümkün değildir, tanımlama uğraşında belirtilen ölçütler için istisnalar da söz konusu olabilmektedir. Ancak yine de bir medyanın alternatif

medya olup olmadığına dair genel olarak bazı yapısal ve ideolojik özelliklerden bahsedilebilmektedir. Alternatif medya dikey olmayan bir örgütlenmeye sahiptir, hiyerarşiye karşıdır, kâr sağlama önceliği değildir, katılımcılığı ve eşitlikçiliği benimsemektedir, bu nedenle de dezavantajlılara ve/veya azınlıklara yer vermekte, böylece egemen söylemlere bir alternatif sunmaktadır (Taylan, 2008, s. 112).

AMAÇ, YÖNTEM VE ÖRNEKLEM

Teun van Dijk tarafından geliştirilen eleştirel söylem çözümlemesi bu araştırmanın yöntemi olarak belirlenmiştir. Haber araştırmalarında eleştirel çalışmalar ideolojik söylem üretimlerine odaklanmaktadır, zira haber metinlerinin ideolojik toplumsallaşmalara neden olduğu düşünülmektedir (Özer, 2011, s. 14-17). İktidarın, dilin ve ideolojinin etkileşimlerini inceleyen eleştirel söylem çözümlemesi metinlerin sadece üretimlerini değil tüketim ve dağıtım süreçlerini de içermektedir (Mutlu, 2012, s. 92). Van Dijk haberin bir inşa olduğunu ifade ederken, toplum ile söylem arasında bir bağ kurarak tek tipleşme, ön yargılar, direniş gibi kavramları ele almaktadır (van Dijk T. , 1988, s. 176; Yardım & Doğruel, 2019, s. 137). Bu kavramları elen alan söylem çözümlemesinde Van Dijk haber metinlerindeki dilsel çözümlemeyi cümlelerin gramatik yapısını ele alan sentaktik çözümleme ve söylemin bütün anlamını ele alan semantik çözümleme olarak ikiye ayırmaktadır (Özer, 2011, s. 83).

Bu nitel yöntem söylemlerin hangi ideolojik kaynaklarla, kimler tarafından, nasıl üretildiğini ve yayıldığını incelemektedir. Haberler de bu söylemlerle oluşturduğu temsillerle toplumda yaygın olan düşünsel yapıları yeniden üretmekte ve meşrulaştırmaktadır, bu araştırmanın yöntemine dair verilen kararın nedeni de sağlamlığın bu düşünsel yapılardan biri olarak değerlendirilmesinde yatmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri merkezli Alexa'nın 16 Ekim 2019 tarihli verilerine göre en çok tıklanan internet siteleri içerisinde ilk beş haber sitesi ana akım internet haber siteleri için örneklem olarak belirlenmiştir. Yine araştırmanın örnekleme kapsamında kendini ana akımdan ayrı olarak konumlandığı düşünülen dört internet haber sitesi ise eleştirel medya kapsamında belirlenmiştir. Türkiye'de haber yayını yapan tüm haber kuruluşları bu araştırmanın evrenini oluşturmaktadır.

2010 ve 2019 yılları arasındaki zamanda 3 Aralık Dünya Engelliler Günü'nde belirlenen haber siteleri içerisinde yapılmış sakatlığı konu edinen haberler "engelli", "engelliler", "engele sahip" anahtar sözcüklerinin aratılmasıyla bulunmuş ve bu haberler araştırmanın verilerini oluşturmuştur. Bu sayede geçen 10 yıl içerisinde sakatlık söylem ve temsilinin nasıl değişimler geçirdiği (veya geçirmedeği), ana akım ve eleştirel medya ayrımına gidilerek incelenmiştir. Veriler belge tarama tekniği ile bir araya getirilmiştir.

En Son Haber, Hürriyet, Akşam, Yeni Akit ve Sözcü internet siteleri araştırmanın örnekleme kapsamında belirlenmiş ana akım haber siteleridir. Bianet, BirGün, Sol Haber ve T24 siteleri ise yine bu çalışmada örneklem kapsamında belirlenmiş eleştirel haber siteleridir.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Yöntem kısmında belirlenen sınırlılıklar dâhilinde 14 tanesi En Son Haber'e, 75 tanesi Hürriyet'e, 16 tanesi Akşam'a, 18 tanesi Yeni Akit'e ve 31 tanesi Sözcü'ye ait olmak üzere ana akım medya dâhilinde 154 haber bulunmuştur. 12 tanesi Bianet'e, beş tanesi BirGün'e, bir tanesi Sol Haber'e ve 29 tanesi T24'e ait olmak üzere eleştirel medya dâhilinde ise 47 adet haber bulunmuştur. Bu haber metinleri iki başlık altında eleştirel söylem çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir.

Ana Akım Haber Sitelerinde Sakatlık

Yapılan araştırma kapsamında ana akım internet haberlerinde sakatlık temsilinin sekiz ayrı tema altında toplandığı belirlenmiştir;

1. Kampanya, Hizmet, Proje ve Bilinçlendirme Etkinlikleri
2. Dramatizasyon
3. Mağduriyet
4. Hakaret
5. Yasal düzenleme ve istihdam
6. Sağlık
7. Başarı hikâyeleri
8. Hak ihlalleri

Her bir haber teması birer alt başlık olarak aşağıda açılmış ve bu temalara ait birer haber eleştirel söylem çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir.

Kampanya, Hizmet, Proje ve Bilinçlendirme Etkinlikleri

Bu tema altında sadece “Dışlanmak en büyük engel” (Akşam, 2015) başlıklı haber doğrudan ayrımcılık karşıtı bir mesaj içermektedir. Spotta “Engellilik bireyi fiziksel ve zihinsel olarak etkileyebildiği gibi psikolojik yönden de oldukça zorlar. Özellikle toplumun engellilere karşı olumsuz düşünce ve tavırları bu süreci hızlandırabilir” şeklindeki ifade hem genelleyci hem de açıklayıcı bir anlatımla sakatlığı zorluklarla eşleştirmektedir. Haberde kullanılan temsili görselde bir tekerlekli sandalye kullanıcısının elini tutan başka bir el görülmekte ve şefkat, yardım, destek anlamları oluşturulmaktadır. Haberde görsel gibi bir diğer retorik unsur ise psikolog yorumlarına yer verilerek uzman diliyle inandırıcılığın artırılmasıdır. Uzman diliyle metinde verilen “Engelli bireyin fiziksel veya zihinsel işlevselliklerindeki bozukluk hareket yeteneğini ve davranışlarını da etkilediğinden toplumun diğer kesimi tarafından dışlanabilirler” mesajı ise sakat bireyleri edilgen olarak konumlandırmakta ve ayrımcılık kaynağını toplumsal yapılardan ayırarak yeti yitimli bireylere yüklemektedir.

Şekil 3. Dışlanmak En Büyük Engel (Kaynak: <https://www.aksam.com.tr/saglik/dislanmak-en-buyuk-engel/haber-467774>, Erişim tarihi: 09.08.2020)

Dramatizasyon

Sakatlık ana ekseninde sıkça ekstra bir bilgi olarak drama yaratma unsuru olarak verilmektedir. “Engelli oğlunu kız kardeşine bırakıp, intihar etti” (Hürriyet, 2018) başlıklı haber de buna bir örnek teşkil etmektedir. Başlıkta enforsasyon eksiltimi yapılarak sakat bireyin yeti yitimi engelli sözüyle genelleştirilmektedir. Haber metninde intihar eden kişinin bu eylemi özel yaşam ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle gerçekleştirdiği bilgisi verilse de “...zihinsel ve bedensel engelli oğlu...” ifadeleri metin içerisinde tekrar etmekte ve olayla ilgisi olmadığı halde sakat bireyin yeti yitimi bir drama unsuru olarak haberde kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra metnin cümle yapılarında sakat birey edilgen bir özne olarak kurulmaktadır; “(...) Zeynep E. (43), zihinsel ve bedensel engelli oğlu S.K.'yi (11) kız kardeşine bıraktıktan sonra (...)”.

Mağduriyet

“Felçli şehit babasına özel yol” (Akşam, 2010) başlıklı haber bu temaya bir örnek oluşturmaktadır. Haberde art alan bilgisi olarak sakat bireyin üç yıl önce felç geçirdiği ve oğlunun mezarına ulaşımını kötü yol nedeniyle sağlayamadığı bilgileri verilmektedir. Metinde kaymakamlığın yolu düzelttiği ve sakat bireye de tekerlekli sandalye hediye ettiği bildirilmektedir. Ancak art alan bilgisi olarak yolun o tarihe kadar neden yapılmadığı, bireyin sosyal güvence kapsamında neden daha önce tekerlekli sandalye sahibi olamadığı soruları yanıtsız kalmakta, haber yardım temelli olarak kurgulanmakta, sakatlık da mağduriyet kaynağı olarak gösterilmektedir. Metnin sentaktik çözümlemesinde sakat birey gidemeyen, edemeyen, üzülen ifadeleriyle edilgen olarak temsil

edilirken, kamu yetkilileri olan, kayıt eden, başlatan, eden ve yapan ifadeleriyle etkin özneler olarak yer almaktadırlar. Bu şekilde kurgulanan cümleler haberdeki öznelerin hiyerarşik ilişkisini ve sakatlıkla yardım arasında kurulan anlam bağımlılığını pekiştirmektedir.

Hakaret

Araştırma kapsamında sadece tek bir haberde sakatlığın bir hakaret unsuru olarak kullanıldığı belirlenmiştir. “Merdivene ters binen Kılıçdaroğlu, Erdoğan'a 'zihinsel engelli' dedi” (Yeni Akit, 2014) haberindeki bu başlıkta Kılıçdaroğlu'nun zihinsel engelliliği bir hakaret unsuru olarak kullandığı aktarılmaktadır. Ancak haber metninde Kılıçdaroğlu'nun doğrudan ifadelerine şu şekilde yer verilmekte ve başlıktaki bilgi yanlışlanmaktadır; “Zihinsel engelli” demek kendisine ödül olur herhalde, akılsız demek en iyisi, diyerek cevap verdi”. Haberde enformasyon bağlamı ideolojik olarak çarpıtılmış ve gazetenin kendisinin sakatlığı bir hakaret unsuru olarak kullandığı belirlenmiştir. Haberde kullanılan görselde Kılıçdaroğlu yürüyen merdivende görülmekte ve retorik olarak başlıktaki mesaj pekiştirilmektedir.

Yasal Düzenleme ve İstihdam

Sakatlığa yasal düzenlemeler içinde yer veren haberlerin konularını büyük ölçüde ekonomi ve/veya istihdam oluşturmaktadır. “Son dakika... Bakan açıkladı! Engelli atamaları yapılacak” (Hürriyet, 2019) haberi de bu tema kapsamındadır. Haber başlığında enformasyon eksiltimiyle dikkatler çekilmeye çalışılmış ve genelleştirme yapılmıştır. Başlık ile spotta işlevsel bir ilişki bulunmakta ve spotta olayın zaman bilgisi verilmektedir. Metinde sıklıkla sakat bireylerden “engelli kardeşlerimiz” olarak bahsedilmekte ve sağlam bireylere bir tabiiyet anlamı oluşturulmaktadır. Yine metinde devlet sakat bireylere yönelik icraatlarıyla etken, sakat bireyler ise yardımlardan yararlanan özneler olarak edilgen cümle yapıları içerisinde kurgulanmaktadır. Haberde retorik bir unsur olarak bakanın mikrofon önünde konuşma yaptığı fotoğraf inandırıcılığı arttırmak amacıyla kullanılmaktadır.

Sağlık

Sakatlık ile beden ilişkisi haberlerde sağlık temasını da ortaya çıkarmaktadır. Bu haberlerde uzman dili, tedavi ve erişilebilirlik, yeti yitiminin sorun kaynağı olarak işaret edilmesi öne çıkmaktadır. Bu haberler tıbbi modelin dilini doğrudan kullanmaktadır.

“Engellilerde idrar kaçırma önemli bir problem!” (Sözcü, 2018) haber başlığında enformasyon eksiltimiyle detaylandırılmayan bir probleme işaret edilmesi ve ünlem kullanımıyla ortaya çıkarılan uyarı niteliği bir tık avcılığı olduğu gibi, yine sakat bireyler engelliler büyük başlığı altında genelleştirilmektedir. Haber spotunda Türkiye’de yaşayan engelli bireylere dair verilen istatistikî bilgi ve tıp uzmanının ifadeleri retorik bir işlev görererek haberdeki inandırıcılığı arttırmaktadır. Diğer tüm sakatlık deneyimlerini yok sayarak sakat bireylerin klişeleşmiş şekilde tekerlekli sandalyede gösterimi bu haberin görselinde de tekrar edilmektedir. Metinde tıp uzmanının ağzından sakatlık tanımını “normal yaşamın gereklerine uyamayan kişiler” şeklinde yapılmakta, sağlamsı bir bakış açısıyla sakat bireyler norm dışı olarak gösterilmektedir. Bu ifade erişimsiz çevre ve toplumsal yapılar gibi sosyal alanları göz ardı ederek tıbbi model bakışıyla sakatlığı topluma uyum sağlayamayan sorunlu bir varoluş olarak tanımlamaktadır. Metinde cümleler arasında işlevsel ilişkiler bulunmakta ve bir cümle kendinden öncekini neden sonuç bağlamlarında açıklamaktadır. Yeti yitimi, bunun yarattığı fiziksel rahatsızlıklar ve bu rahatsızlıkların yarattığı tıbbi ve sosyal sorunların çözümlerine yönelik cümleler bu işlevsellik içerisinde uzman diliyle anlatılmaktadır.

Başarı Hikâyeleri

Ana akım haberlerde sakat bireylerin başarılarına çoğunlukla abartılı bir dille ve kahramanlaştırıcı ifadelerle yer verilmektedir. Bu haberlerde sakat bireylerden bahsedilirken “engeline rağmen” ve “azmetti” gibi ifadeler kullanılmakta ve sakatlık toplumsal değil bireysel bir problem olarak konumlandırılmaktadır. Sağlam biri elde etse haber konusu edilmeyecek başarılar sakat bireyler söz konusu olunca haber değeri taşımaktadır, bu da sakat bireylerin kendilerinde olan bir soruna imada bulunan ön yargılı ve ayrımcı bir tavra işaret etmektedir.

“Görme yetisini kaybetti ama azimle öğretmen oldu” (Hürriyet, 2018) buna bir örnektir. Meslek olarak öğretmenliğin sadece gören gözleri olan kişilerin yapabileceği bir yetenek olduğunu, görme yitilmiş birisinin ancak gören birine göre çok çalışarak bu mesleği icra edebileceği anlamını veren bu başlık sağlamsı ideolojinin bir göstergesidir.

Spotta “. . . görme yetisini kaybeden . . . hayat mücadelesinden vazgeçmedi . . .” şeklinde geçen ifadeler de başlığı desteklemektedir. Haber metninde işe ulaşımında eşinin desteğini alması bir vefa örneği olarak gösterilirken sakatlık ve yardım ilişkisi kurulmakta ancak bağımsız yaşam için erişilebilir çevreye dair söylemler yer almamaktadır. Haberin mikro yapısı incelendiğinde görgü tanıkları olarak öğretmenin öğrencilerinin doğrudan ifadelerine yer verilmekte ve retorik bir unsur olarak öğretmenin sınıfta öğrencileriyle beraber olduğu bir fotoğrafa yer verilmektedir.

Hak İhlalleri

Diğer haber temalarına kıyasla sakatlığı hak ihlalleri kapsamında ele alan haberler ana akımda daha az yer almaktadır. “Görme engelli öğretmen görevinden telefonda pardon denilerek alındı” (Sözcü, 2018) başlıklı haber de bu haberlere bir örnektir. Haberin spotunda başlıktaki olay detaylı olarak verilmektedir. Haberde öğretmenin gülümsediği bir fotoğraf kullanılmakta ve kendine güvenip hakkını arayan bir birey olarak olumlu bir temsil kullanılmaktadır. Haberde art alan bilgisi olarak hak ihlali yaşayan öğretmenin doğrudan ifadelerine yer verilerek cümle yapıları içinde kendisi aktif bir özne olarak kurgulanmaktadır. Haberin sonunda öğretmenin hak mücadelesini kazandığı ve işine döndüğü bilgisi verilerek çizilen olumlu imaj pekiştirilmektedir. Ayrıca metinde kaynak olarak öncelikle bireyin kendisine ve daha sonra resmî kurumların açıklamalarına başvurulması haberde inandırıcılığı arttıran retorik bir unsur olarak kullanılmaktadır.

Öğretmenin eylemlerini anlattığı cümle yapılarında “. . . sordum . . . ifade ettim . . . ulaştım . . .” şeklinde yapılan kurgulama sakat bireyi etken ve aktif bir özne olarak konumlandırmakta ve bu da bu haberin diğer birçok ana akım haberle arasında olan farkı göstermektedir.

Eleştirel Haber Sitelerinde Sakatlık

Eleştirel medyaya dâhil haber sitelerinde sakatlığın temsili beş tema içinde öne çıkmaktadır;

1. Hak arayan özneler
2. Hak ihlalleri ve sakat bireylerin sorunları
3. Ana akım söylemle mücadele
4. Yasal düzenleme ve istihdam
5. Başarı hikâyeleri

Hak Arayan Özneler

Eleştirel medyada sakat bireyler ana akımdan farklı olarak daha çok hak özneleri olarak ortaya çıkmakta, kendi seslerini kullanmakta ve görünür olmaktadır. “Engellilere Yönelik Önyargılar Tüm Acımasızlığıyla Sürüyor” haberi bu tema altında incelenen haberlerden biridir. Başlıkta geçen ifade tırnak içinde verilerek doğrudan bir aktarım yapılmaktadır. Başlıkta ön yargılardan bahsedilerek toplumsal alana atıfta bulunmaktadır. Haber spotunda başlıkta yer alan ifadenin kaynağı olarak Engelliler Konfederasyonu gösterilmekte ve edilgen bir cümle yapısı kullanılmaktadır.

Haber metninde birçok sakat hareketi oluşumunun doğrudan ifadelerine yer verilmekte ve bu ifadelerde başvurulan sayısal veriler, yasalar ve mevzuatlar haberin inandırıcılığını arttıran retorik bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrudan ifadelerde verilen bilgiler ve taleplerle sakat hareketi cümle yapıları içerisinde aktif olarak kurgulanmaktadır. Yine bu doğrudan ifadelerde tam yirmi iki kere tekrarlanan “istiyoruz” kelimesi, sakat bireyleri kendi haklarına sahip çıkan aktif özneler olarak öne çıkarmaktadır.

Hak İhlalleri ve Sakat Bireylerin Sorunları

Eleştirel medya hak ihlallerine ve sakat bireylerin yaşadıkları sorunları anlatan haberlere de yer vermektedir. “5 Maddede Engelli Sorunları” (Bianet, 2015) başlıklı haber bu temaya ait bir örnek teşkil etmektedir. Haberin spotunda retorik bir unsur olarak inandırıcılığı arttırmak için Türkiye’deki sakat bireylerin sayısına dair tahmini bir bilgi verilirken bu cümle yapısında sakat bireyler edilgen şekilde kurulmaktadır; “Türkiye’de 5 milyon ile 9 milyon arasında engelli olduğu tahmin ediliyor. Ancak bu nüfus oranında engelliye sokakta rastlamak mümkün değil. İşte bunun beş nedeni”.

Haberin devamında son on yıl içerisinde ülkede erişilebilirlik için yapılan düzenlemeler, bunların uygulanması ve denetimi hakkında art alan bilgileri sunulmakta ve ana metin içerisinde de retorik unsur olarak erişilebilirlik sorunlarını anlatan sayısal bilgilere sık sık yer verilmektedir; “. . . yüzde 81,40’ında rampa ve yüzde 96,08’inde ise hissedilebilir zemin uygulaması bulunmuyor . . . 385 hastanenin %62,86’sında işaret dili bilen personel yok . . . “

Hak ihlallerinden bahsederken devlet kurumlarından etken, sakat bireylerden edilgen olarak bahsedilmesi ise sorunların yapısal kaynaklarına işaret etmektedir; “. . . mobbinge uğruyorlar . . . devlet tarafından karşılanmıyor . . . sorun olarak görülüyor . . . ceza kesmediler . . .”

Engelli Hakları İzleme Raporu'nun kaynak olarak kullanıldığı haberde cümleler arasında nedensel bir ilişki kurulmakta ve böylece ayrımcılığın kaynaklarına dair vurgular yer almaktadır.

Ana Akım Söylemle Mücadele

Eleştirel medyanın sakatlık mevzusunda ana akımın kullandığı dile ve takındığı tavra eleştiri getiren haberleri de bulunmaktadır. Edilgen cümle yapısıyla kurulmuş ve enformasyon eksiltimine başvuru başlığa sahip “Kahraman ve Mağdur İkileminde Medyada Engelliler” (Bianet, 2019) haberi de bu haberlere bir örnektir. Haberin spotunda okuyucuya soru sorularak medya ve sakatlık konusunda bir sorgulamaya yönlendirme yapılmaktadır; “Sokakta ne kadar az engelli görüyorsanız medyada da o kadar az engelli haberi görüyorsunuz. Peki, engelliler medyada görünür olduklarında nasıl yer alıyorlar?”.

Haberin görselinde bir tekerlekli sandalye kullanıcısının elinde “Engelsiz İnsanca Yaşam!” pankartı görülmektedir. Bu da haberin hak odaklı mesajını retorik olarak pekiştiren bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu görselde ve haberde kullanılan diğer görsellerde görme yitimi olan bireyler için betimlemeler yer almaktadır, haberin bu şekilde sunumu yine erişilebilirlik hakkına dair olan tavrı belirginleştirmektedir.

Şekil 4.

(Kaynak: <http://bianet.org/bianet/bianet/216574-kahraman-ve-magdur-ikileminde-medyada-engelliler>, Erişim tarihi: 09.08.2020)

Haberde ana akımın diline karşı şu şekilde eleştiriler getirilmektedir; “. . . ayrımcılık daha başlıklarda ortaya çıkıyor . . . haberlerde temsili aslında toplumun engellilere bakışıyla paralel . . . ön yargıların yeniden üretilmesine neden oluyor . . .” Haberin sonunda ise hak odaklı habercilik için öneriler liste halinde sıralanmaktadır.

Yasal Düzenleme ve İstihdam

Araştırma kapsamında eleştirel medyada yer alan sakatlıkla ilgili haberlerin bir diğer teması da yasal düzenleme ve istihdam olarak belirlenmiştir. Enformasyon eksiltimine gidilen “Otizm Eylem Planı 3,5 Yıl Sonra Kabul Edildi” (Bianet, 2016) başlıklı haberin spotunda başlık detaylandırılmakta ve inandırıcı retorik bir unsur olarak Resmî Gazete bilgi kaynağı olarak gösterilmektedir; “Türkiye için bir ilk olan Otizm Spektrum Bozuklukları (OSB) Ulusal Eylem Planı, 3,5 yıl sonra 3 Aralık Dünya Engelliler Günü'nde kabul edilerek resmî gazetede yayımlandı”.

Art alan bilgisi olarak haberde bahsedilen planın geçmişi ve otizmlilerin karşılaştıkları problemler yer almaktadır; “. . . 4 yıldır plan kabul edilmemişti . . . otizmliler hayatın her alanında ayrımcılık yaşıyor . . . iş bulamıyor ve yaşama katılmıyor . . .” Ancak otizmlilerin karşılaştıkları problemlerin sosyal kaynaklarına metin içerisinde yer verilmemekte, sorun bireyselleştirilmektedir.

Metnin sentaktik yapısı incelendiğinde sakat bireylerin dolaylı cümle yapılarıyla edilgen olarak, metinde doğrudan ifadelerine yer verilen siyasi figürün ise aktif cümle yapıları içerisinde etken olarak sunulduğu gözlenmektedir;

“Yıldırım, ‘Zihinlerdeki engelleri ortadan kaldırmalıyız. Toplumda engellileri saklayan bir anlayıştan, bugün engellileri topluma kazandıran bir noktaya geldik. Bu sadece devletin alanı değil, daha çok sivil toplum kuruluşumuz olacak. Daha çok özel kuruluşlarımız olacak, bu eğitimleri verecek, daha fazla imkanlar, bunları çeşitlendireceğiz. Devlet her şeye yetişemez ama devlet her şeye yetişecekler destek verebilir’ dedi.”

Doğrudan bir aktarım ile verilmiş olan bu ifadelerde devlet bir iktidar odağı olarak yardımcı rolde konumlandırılırken, sakat bireylerin yaşadıkları sorunları ise “zihinlerdeki engeller” ifadesiyle bireyselleştirmektedir.

Başarı Hikâyeleri

Sakat bireylerin başarılarını anlatan haberler ana akımda olduğu gibi eleştirel medyada da yer bulmaktadır. Örneklemlerinde bu tema altındaki haberlerin hepsi T24 isimli internet gazetesinde bulunmuştur. Bu haberlere bir örnek olan “Bedensel engelli genç kız zumba eğitmeni oldu” (T24, 2017) haberinin başlığında enforsasyon eksiltimine gidilmiş, spor eğitmeni mesleğinin yanı sıra sakatlığıyla tanımlanmış ve ismi gibi diğer temel kimlik bilgilerine yer verilmemiştir. Bu da haberin yapıma nedeninin bireyin sakatlığı olduğunu göstermektedir.

Haber spotunda da bilgi eksiltimi devam etmekte, birey tanıtılmamakta ancak spor projesiyle ilgili bilgiler aktif cümle yapılarıyla detaylandırılmaktadır. Haberin devamında ise eğitmenin adı verilmekte ve kendisinin projeye ilgili doğrudan ifadelerine yer verilmektedir;

“... Zumbaya Özlem Hocam sayesinde başladım. O sevdirdi bana, böylece devam ettik. İçimdeki aşk devam etti. Her gün üst üste koyarak dans etmeye başladım. Özlem Hocam, Gülden Hocam çok yardımcı oldu. Hayalim zumba eğitmeni olma . . .”

Haberin devamında ise sakat bireyin eğitmeninin sözlerine yer verilmekte ve sakatlıkla ilgili acıma ve şefkat gibi kavramlarla sağlamcı ideoloji pekiştirilmektedir;

“... onun hayata bağlanması için bir şeyler yapmaya karar verdim . . . Zumba camiası ona istediği ilgiyi, toplumdan göremediği sevgi ve şefkati verdi”.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Haberler liberal yaklaşımların iddia ettiği gibi tarafsız ve bir ayna gibi dolaysız hakikatleri ileten metinlerden çok kimi toplumsal üretimleri sağlayan, egemen ideoloji ve söylemleri bir kez daha üretmekle dolaşıma koyan metinlerdir. Kimi erk odaklarıyla olan organik ilişkiler, sahipliklerin yapısı, ticari yöndeki hedefler, eşik beççiliği ve süregelen profesyonel pratikler ile geleneksel ana akım medya haberlerinde haberler tekrar üretilmiş ve kurgusu yapılmış metalar olarak önümüze çıkmaktadır. Böylece dördüncü kuvvet ve kamunun beççi köpeği gibi haberciliğin demokrasiye katkısı konusunda yapılan iyimser liberal tahayyüller yanlışlanmaktadır. Habercinin kendini hegemonyaların karşısında yerleşirmesi, tarafını toplumda görünmezleştirilmişlerden yana seçmesi beklenirken tam aksi gerçekleşmektedir.

Eleştirel medya içerisinde değerlendirilen habercilik yaklaşımlarındaysa ana akımın söylemlerine karşı alternatifler üretilebilmektedir. Hak odaklı habercilik ve bilhassa alternatif medya bu kapsamda ana akım ile kendini açık olarak ayırmaktadır. Katılımcılık, karşıt veya alternatif kamusalılık, hak odaklı olma, dezavantajlı grupların sesine yer verme de eleştirel medyanın özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikle azınlıklar ve kimlik politikası yürüten topluluklar özelinde daha belirgin şekilde kendini göstermektedir.

Nicelik bakımından sakatlık temalı haberlere ana akım medyada daha çok yer verilse de araştırma sonuçlarına göre bu medyalarda sakat bireyler görünürlük elde edememekte. Sakat bireylerin kendi deneyim aktarımlarına ve seslerine gerekli alan açılmamakta, bunun yerine sakatlık yetkili, uzman, siyasetçi ve ünlü kişilerin sesleriyle konuşulabilmektedir. Bu tür güçlülerin diliyle aktarılan haberlerde sakat bireylerin bireyselliği göz ardı edilmekte ve genelleştirmelerle bu bireyler homojen bir grup içerisinde eritilmektedirler. Bunun yanı sıra biz ve onlar şeklinde geçen ifadeler sağlam ve sakat ikiliğine vurgu yaparak ötekileştirici bir işlev görmektedir. Sağlam bireyler yardım eden ve lütuf sunan, sakat bireyler ise bu yardımları alan mağdur kişiler olarak temsil edilmektedirler. Az sayıda da olsa sakat bireylere ve sakat hareketine doğrudan yer verilen haberlerde ise sakatlık kavramı yine olumsuzluk içeren anlamlarla aktarılmaktadır. Bunun yanı sıra ana akım internet sitelerinde retorik bir unsur olarak kullanılan görsellerin birçoğunda yine sakat bireyler yerine onlar yerine söz söyleyen başka bazı figürlere yer verilmektedir.

Sorun kaynağı, acıma duygusu, mağdurluk gibi birçok olumsuzlukla sakat kimliği ana akımda edilgen olarak sunulmaktadır. İlk izlenimde olumlu olduğu düşünölebilecek bilinçlendirici, ayrımcılık karşıtı, kapsayıcılığı,

erişilebilirliği ve eşitliği içeren temalara sahip haberler dahi yardım temelli kurgulanmakta, hak odağı bu haberlerde yer almamaktadır.

Ana akım medyanın tıbbi model paradigmasını tercih ettiği genel olarak gözlenebilse de özellikle sağlık haberlerinde bu modelinin bakışına daha güçlü şekilde yer verilmektedir. Bu sağlık temalı haberlerin hepsinde sakatlık bedene yani yeti yitimine veya bozukluğuna indirgenmekte ancak sakatlığı yaratan sosyal faktörler metinlerde verilmemektedir. Bu bakışla yazılan haber metinlerinde sorun kaynağı olarak sunulan sakatlık ortadan kaldırılması veya en azından hafifletilmesi gereken bedensel bir durumdan daha fazlasını ifade edememektedir. Sakatlık ana akım medyanın haberlerinde bağlamından kopuk şekilde retorik unsur olarak da kullanılabilir, haberin konusuyla doğrudan hiçbir ilgisi bulunmasa da dramatik bir etki yaratmak için sakatlık bilgisi metin içerisinde verilebilmektedir. Sakat bireylerin başarıları haber haline getirilirse temsiller olumsuz kurulmakta, başarı sakatlığa rağmen kazanılan ve sağlam bireyden daha fazla azme sahip sakatların sahip olabileceği bir durum olarak gösterilmektedir. Yine böyle haberlerde toplumsal olan problemler “engellerini aşan” sakat bireyler hikâyesiyle bireyselleştirilmekte ve toplumsal sorumluluk alınmamaktadır.

Geçen zaman içerisinde ana akımın sakatlığa dair haber dilinde bazı iyileşmeler olduğu gözlene de medya kuruluşlarının yapıları ve profesyonel gazeteci pratikleri gibi sebeplerle bu yönde tutarlı bir ilerleme olduğunu söylemek şu an için mümkün değildir. Ana akıma örnek olarak araştırma kapsamında incelenen bu beş haber sitesinin hepsi siyasi düşünce olarak farklılıklar gösterse de sakatlık konusunda neredeyse benzer bir söylemi paylaşmaktadır. Bu siteler içerisinde yalnızca Yeni Akit bir haberinde sakatlığı hakaret manasıyla kullanarak diğer haber sitelerinden ayrılmaktadır.

Sakatlığa dair söylem ve temsiller eleştirel medya içerisinde ise farklılıklar göstermektedir. Bunlar kurumların gazetecilik yapma pratikleri ile açıklanabilmektedir. Örneğin eleştirel medya kapsamında örneklem olarak alınan haber sitelerinin neredeyse tamamı haberlerini kendileri yazıp yayınlamaktayken, T24 haber sitesi kimi zaman çeşitli ajanslardan gelen haberleri bir editör süzgecinden geçirilmeden doğrudan yayınladığı için ana akımla benzerlik gösterebilmektedir. Ama eleştirel medyanın sakatlık konusundaki genel resmine bakılacak olursa bu haber sitelerinin hak odağını gözetmediği, sakatlığın sosyal arka planlarına yer verdiği ve sakat özneler alan açtığı görülebilmektedir. Bu açıdan eleştirel medya sosyal modele daha uygun bir yaklaşım içerisindedir. Bunun yanı sıra retorik unsur olarak rapor, yasa, sözleşme, düzenleme ve istatistiği kullanarak da ana akımdan farklılık göstermektedir.

Ancak şunu eklemek gerekir ki, olumsuz temsillerden kaçınmak her ne kadar gerekli olsa da bu yeterli değildir, haberciliğe hak odaklı bakış olumlu temsillerin kullanımına da önem vermektedir. Ama araştırma sonucu göstermektedir ki eleştirel medya olumsuz temsillere yer vermese dahi sakatlığın olumlu temsiline yönelik bir eksiklik içerisindedir. Kurulacak olumlu temsiller sakat bireyleri güçlendirecek bir araç olarak kullanılabilecekken eleştirel medya alanında henüz bu konuda paylaşılan bir bilinç bulunmamaktadır.

Kadın, çocuk, LGBTİ+ ve mülteci odaklı olarak haberlerde kullanılan dil ve tutum konusunda eleştirel medya mecraları arasında artık neredeyse bir ortaklaşmadan söz etmek mümkünse de bunu sakatlık özelinde görmek mümkün değildir. Hak odaklı bir yaklaşım sergilemeye yönelik tutumu aşikâr olsa da eleştirel medya sakatlık noktasında karşıt veya alternatif bir kamusalılığı henüz kuramamaktadır. Örnek vermek gerekirse hak ihlallerine vurgu yapılan kimi eleştirel medya haberlerinde hâlâ “engelli sorunları” gibi problemler dil kullanımları hakkında bir düzelme olmadığı gibi bu konu üzerinde bir tartışma bile henüz yürütülmemekte, muhtemel ki önemi şu an için fark edilememektedir. Bu karşıt veya alternatif kamusalılık oluşturamama probleminin nedeni olarak sakatlığın diğer toplumsal hareketlere göre hala yeterince politik bir mevzu olarak görülmemesi gösterilebilir, fakat sakatlığı politik alana taşıyacak en uygun araç da yine eleştirel medya olacaktır. Genel olarak toplumun her alanında kuvvetli bir ideoloji olan sağlamlık önceliği her daim sağlam veya normal olarak işaretlediği özneye vermektedir. Bu nedenle eleştirel medya sağlamlıkla mücadelede sakatlığı politik bir mevzu olarak daha güçlü bir şekilde ele almalıdır. Eleştirel medyada yaşanacak dilsel dönüşümün daha sonra ana akıma da yansıtılacağı ön görmek medya tarihine bakıldığında mümkündür, medyanın yaşayacağı dönüşümün sakat bireylerin ve sakat hareketinin mücadelesine katkıda bulunma potansiyeli de bu noktada göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKÇA

Ahva, L., & Steensen, S. (2020). Journalism Theory. K. Wahl-Jorgensen, & T. Hanitzsch (Dü) içinde, *The Handbook of Journalism Studies* (s. 38-54). Routledge.

- Alankuş, S. (2007). Bia ve hak haberciliği üzerine. S. Alankuş (Dü.) içinde, *İnsan hakları haberciliği* (s. 11-24). IPS İletişim Vakfı Yayınları.
- Arsan, E. (2005). Haber ve Habercilik. S. Alankuş (Dü.) içinde, *Gazetecilik ve Habercilik* (s. 137-151). IPS İletişim Vakfı Yayınları.
- Aydoğan, A. (2012). İletişim araştırmalarında internet gazeteciliği: Bağlamsal çalışmaların eksikliği. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*(35), 19-41. 10 12, 2020 tarihinde <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423903279.pdf> adresinden alındı
- Bruns, A. (2003). atewatching, Not Gatekeeping: Collaborative Online News. *Media International Australia*, 107(1), s. 31-44. doi:<https://doi.org/10.1177/1329878X0310700106>
- Burcu, E. (2011). Türkiye'deki Engelli Bireylere İlişkin Kültürel Tanımlamalar: Ankara Örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37-54.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.
- Cammaerts, B., Bailey, O. G., & Carpentier, N. (2015). *Alternatif medyayı anlamak*. (Ç. Öztürk, Çev.) Kafka Yayınevi.
- Campbell, F. K. (2009). *Contours of ableism : the production of disability and abledness*. Palgrave Macmillan.
- Ceyhan, Ç. (2009). Medyada alternatif bir hal: ahali ve karışit-kamusallık. *Kurgu: Online International Journal of Communication Studies*, 22(1), 176-209. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1496769> adresinden alındı
- Chouinard, V. (1997). Making Space for Disabling Differences: Challenging Ableist Geographies. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15(4), 379-387. doi:<https://doi.org/10.1068/d150379>
- Christians, C., Glasser, L. T., McQuail, D., Nordenstreng, K., & White, A. R. (2009). *Normative Theories of the Media: Journalism in Democratic Societies*. University of Illinois.
- Clogston, J. S. (1989). A theoretical framework for studying media portrayal of persons. *Annual meeting of the Association for Education in Journalism and Mass*. Minneapolis.
- Deuze, M. (2003). The web and its journalisms: considering the consequences of different types of newsmedia online. *New Media & Society*, 5(2), 203-230. doi:10.1177/1461444803005002004
- Devotta, K., Wilton, R., & Yiannakoulias, N. (2013). Representations of disability in the Canadian news media: a decade. *Disabil Rehabil*, 35(22), s. 1859-1868. doi:10.3109/09638288.2012.76065
- Eitzen, D. S., Zinn, M. B., & Eitzen Smith, K. (2012). *Social problems*. Allyn & Bacon.
- Haller, B. (1993). Paternalism and protest: Coverage of deaf persons in the Washington Post and New York Times. *Mass Communications Review*, s. 3-4. Ağustos 23, 2022 tarihinde <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED351698.pdf> adresinden alındı
- Hallin, D., & Mancini, P. (2004). *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge University Press.
- Hrant Dink Vakfı. (2019). *Medyada Nefret Söylemi İzleme Raporu Mayıs-Ağustos 2019*. İstanbul.
- İnal, A. (1996). *Haberi Okumak*. Temuçin.

- Korkut, T. (2007). Hak haberciliği ne işe yarar? S. Alankuş (Dü.) içinde, *İnsan hakları haberciliği* (s. 135-143). IPS İletişim Vakfı Yayınları.
- McQuail, D., & Windahl, S. (1981). *Communication models for the study of mass communications*. Longman.
- Mutlu, E. (2012). *İletişim sözlüğü*. Sofos Yayınları.
- Özer, Ö. (2011). *Haber söylem ideoloji: eleştirel haber çözümlenmeleri*. Konya: Literatürk.
- Sandoval, M., & Fuchs, C. (2015, Ağustos 14). *Alternatif Medyanın Eleştirel Bir Teorisine Doğru*. Şubat 06, 2021 tarihinde Ayrıntı Dergi: <https://ayrintidergi.com.tr/alternatif-medyanin-elestirel-bir-teorisine-dogru/> adresinden alındı
- Scott, B. (2005). A contemporary history of digital journalism. *Television & New Media*, 6(1), 89-126. doi:10.1177/1527476403255824
- Siebert, F. S., Peterson, T., & Schramm, W. (1963). *Four Theories of the Press*. University of Illinois Press.
- Taylan, A. (2008). Ana akımdan tabandan bir yanıt: alternatif gazetecilik. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 107-144.
- Theodorou, E., & Mavrou, K. (2017). iConstruct: virtual disabilities in online settings. *Disability & Society*, 32(4), s. 542-564. doi:10.1080/09687599.2017.1307717
- Tılıç, D. (1998). *Utanyorum ama gazeteciyim*. İletişim Yayıncılık.
- Top Sites in Turkey*. (tarih yok). Ekim 16, 2019 tarihinde Alexa: <https://www.alexa.com/topsites/countries/TR> adresinden alındı
- van Dijk, J. (2018). *Ağ toplumu*. (B. Çoban, B. Ataman, Dü., & Ö. Sakin, Çev.). Kafka Yayınevi.
- van Dijk, T. (1988). *News as discourse*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Yardı, G., & Doğruel, H. (2019). Eleştirel söylem çözümlemesi bağlamında haber metinlerinin incelenmesi: Pippa Bacca cinayeti örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(1), 137-148. Şubat 07, 2021 tarihinde alındı
- Yıldız, N. (2017). Eleştirel Haber Çalışmalarının Ötesine Geçmek: Haberde muhalefetin olanakları. *Global Media Journal TR Edition*, 7(10), s. 105-126.

Haber Kaynakları

- 5 maddede engelli sorunları (2015, Aralık 3). *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/toplum/169796-5-maddede-engelli-sorunlari>
- Bedensel engelli genç kız zumba eğitmeni oldu (2017, Aralık 3). *T24*. <https://t24.com.tr/haber/bedensel-engelli-genc-kiz-zumba-egitmeni-oldu,503985>
- Dışlanmak en büyük engel (2015, Aralık 3), *Akşam*. <https://www.aksam.com.tr/saglik/dislanmak-en-buyuk-engel/haber-467774>
- Engelli oğlunu kız kardeşine bırakıp, intihar etti (2018, Aralık 3), *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/adana/cukurova/engelli-oglunu-kiz-kardesine-birakip-intihar-etti-41038678>
- Engellilerde idrar kaçırma önemli bir problem! (2018, Aralık 3), *Sözcü*. <https://www.sozcu.com.tr/2018/saglik/engellilerde-idrar-kacirma-onemli-bir-problem-2773979/>

- “Engellilere yönelik önyargılar tüm acımasızlığıyla sürüyor” (2018, Aralık 3), *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/engelli-haklari/203162-engellilere-yonelik-onyargilar-tum-acimasizligiyla-suruyor>
- Felçli şehit babasına özel yol (2010, Aralık 3), *Akşam*. <https://www.aksam.com.tr/yasam/felcli-sehit-babasina-ozel-yol--913h/haber-913>
- Görme engelli öğretmen görevinden telefonda pardon denilerek alındı (2018, Aralık 3), *Sözcü*. <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/gorme-engelli-ogretmen-gorevinden-telefonda-pardon-denilerek-alindi-2774281/>
- Görme yetisini kaybetti ama azimle öğretmen oldu (2018, Aralık 3). *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/yerel-haberler/afyonkarahisar/gorme-yetisini-kaybetti-ama-azimle-ogretmen-old-41039296>
- Kahraman ve mağdur ikileminde medyada engelliler (2019, Aralık 3), *Bianet*. <http://bianet.org/bianet/engelli-haklari/216574-kahraman-ve-magdur-ikileminde-medyada-engelliler>
- Merdivene ters binen Kılıçdaroğlu, Erdoğan'a 'zihinsel engelli' dedi (2014, Aralık 3), *Yeni Akit*. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/merdivene-ters-binen-kilicdaroglu-erdogana-zihinsel-engelli-dedi-38602.html>
- Otizm Eylem Planı 3,5 Yıl Sonra Kabul Edildi (2016, Aralık 3), *Bianet*. <https://m.bianet.org/bianet/toplum/181376-otizm-eylem-plani-3-5-yil-sonra-kabul-edildi>
- Son dakika... Bakan açıkladı! Engelli atamaları yapılacak (2019, Aralık 3), *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-bakan-acikladi-engelli-atamalari-yapilacak-41388600>

BRIC ÜLKELERİ İMALAT SANAYİNDE TALEP YANLI YAKLAŞIM: BİR TALEP AYRIŞTIRMASI¹

Şahin NAS², Ebru ARICIOĞLU³

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1149159

Makale Geçmişi:

Geliş 26.07.2022

Kabul 19.10.2022

Anahtar Kelimeler:

İmalat Sanayi,

Girdi-Çıktı Modelleri,

Talep Yanlı Yaklaşım,

BRICS

ÖZ

Tarihsel olarak, talep sanayileşme için önemli bir dinamik olmuştur. Buna rağmen sanayileşme politikalarında arz yanlı dinamikler dikkate alınmakta ve talep yanlı dinamikler eksik kalmaktadır. Ancak sürdürülebilir sanayileşme ve büyüme için talep dinamikleri de dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, talep dinamiklerinin ekonomi ve imalat sanayide nasıl bir katkı sağladığını analiz etmektir. Çalışmanın amacı kapsamında, Kranendonk ve Verbruggen (2005; 2008) tarafından önerilen Hollanda yöntemi kullanılarak BRIC ülkelerinde talep ayrıştırması yapılmıştır. Bu ülkelerin WIOD'ta yer alan 2000-2014 dönemine ait Ulusal Girdi-Çıktı Tabloları (NIOTs) kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre BRIC ülkelerinde yurtiçi nihai talep ekonominin önemli bir dinamiğidir. İmalat sanayide ise Çin hariç yurtiçi nihai talep daha baskındır. Toplam ekonomi ile karşılaştırıldığında yabancı katma değer imalat sanayide daha yüksektir. Bir diğer önemli bulgu ise 2008-2009 küresel finansal kriz döneminde yurtdışı nihai talep ve yabancı katma değer azalırken, yurtiçi nihai talep ve yurtiçi katma değer artmıştır. Bununla birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme ve kalkınma sürecinde talebin etkili bir dinamik olabilmesi için reel geliri artırıcı, talep çeşitliliğini ve orta sınıfın genişlemesini sağlayan politikalar üretilmelidir.

DEMAND-SIDE PERSPECTIVE IN MANUFACTURING INDUSTRY OF BRIC COUNTRIES: A DEMAND DECOMPOSITION

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1149159

Article History:

Received 26.07.2022

Accepted 19.10.2022

Keywords:

Manufacturing Industry,

Input-Output Models,

Demand-side Perspective,

BRICS

ABSTRACT

Historically, demand has been an important dynamic for industrialization. Even so, in the industrialization policies, supply-side dynamics are considered and demand-side dynamics are ignored. However, for sustainable industrialization and growth, demand-side dynamics should be considered. In this context, the study aims to analyse how demand-side dynamics contribute to the economy and manufacturing industry. For this, demand decomposition was made in BRIC countries by using the Dutch method proposed by Kranendonk and Verbruggen (2005; 2008). The National Input-Output Tables (NIOTs) in the WIOD for the 2000-2014 period were used. According to the findings, domestic final demand is an important dynamic of the economy in BRIC countries. Similarly, in the manufacturing industry, excluding China, domestic final demand is more dominant. When compared to the total economy, foreign value added is higher in the manufacturing industry. During the 2008-2009 financial crisis, domestic final demand and domestic value-added increased, while final foreign demand and foreign value-added decreased. Besides, especially in developing countries to demand to be an effective dynamic, policies that increase real income, provide demand diversity and expand the middle class should be produced.

¹ Bu makale, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Ebru ARICIOĞLU danışmanlığında 2020 yılında bitirilen ve YÖK Tez Merkezi'nde yer alan 706410 numaralı doktora tezinden türetilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, snas@simak.eu.tr, ORCID: 0000-0003-3267-4432.

³Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, bruaricioglu@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8278-0167.

Alıntılanmak için/ Cite as: Nas,Ş ve Arıcıoğlu, E. (2022), Bric Ülkeleri İmalat Sanayinde Talep Yanlı Yaklaşım: Bir Talep Ayrıştırması, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 641-661.

GİRİŞ

2008-2009 finansal krizinden sonra dünyada yeniden sanayileşme (re-industrialization) politikaları gündeme gelmiştir (Tregenna, 2013; Stiglitz, 2017). Tregenna (2013) ve Taymaz & Voyvoda (2017)'ya göre bunun nedeni, 1980'den sonra finansal piyasaların ekonomileri kırılğan hale getirmesi, 2000'li yıllarda emtia fiyatlarında meydana gelen artışların uzun dönemli sürdürülebilir büyümeyi olumsuz etkilemesi, özellikle 2008-2009 küresel finansal krizin etkileri, orta gelir tuzağı ve erken sanayisizleşme (premature de-industrialization)⁴ gibi faktörlerdir. Yeniden sanayileşme politikalarına ilgi artmakla birlikte, Fine & Leopald (1990) ve UNIDO (2017) bu politikalarda talep dinamiğinin eksik kaldığını ileri sürmektedirler. Sınai kalkınma politikalarında, imalat sanayide verimliliği artırmak ve imalat sanayi sektörlerin güçlenmesi için daha çok arz yanlı (supply-side) politikalar belirleyici olmaktadır. Bunun sebebi, arz yanlı politikaların ölçeğe göre artan getiri dinamiklerine katkıda bulunarak üretkenliği artıracığı beklentisidir (Rodrik, 2009, s.111; Schmitz, 2015, s. 263; Jenkis, 2015, s. 213; Tangör & Taymaz, 2017, s. 75-78; Stiglitz, 2017, s. 30-35; Taymaz & Voyvodo, 2017, s. 20). Ancak Kaldor (1966; 1967)'a göre, bir ekonomide arz ve talep koşullarının farklılaşması durumunda ortaya çıkacak tek bir üretim ekonomisine dayalı iktisadi büyüme teorisi yeterli olmayacaktır. Kaldor'a göre, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki iktisadi büyüme ve kalkınma açığının nedeni arz ve talep koşullarının farklılaşmasıdır. Yine Kaldor'a göre, arz ve talep dinamiklerinin yoğun etkileşimi ve bu dinamiklerin etkileşim hızının yüksek olması sonucu bazı ülkeler diğer ülkelere göre daha hızlı gelişmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde; imalat sanayi sektörlerinde üretkenliğin sınırlı kalmasının nedeni Rodrik (2009)'e göre, arz yanlı faktörlerden ziyade talep yanlı faktörlerin yetersiz olmasıdır. Rodrik (2009) gelişmekte olan ülkelerde üretkenliği ve yapısal dönüşümü kısıtlayan unsurlar; alt yapı eksikliği, girişimci yetersizliği, fikri mülkiyet haklarının korunamaması, uzmanlaşmış iş gücünün eksikliği, AR-GE laboratuvarlarının eksikliği gibi arz yanlı politikalarla ziyade orta sınıfın yeterince büyük olmaması, reel gelir düşüklüğü, rekabetçi ihracatçıların yeterince gelişmemiş olması gibi talep yanlı dinamiklerdir. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde ise, sanayi devriminden beri talep faktörü de sanayi üretiminin sürdürülmesinde önemli bir dinamik olmuştur (Mokyr, 1977, s. 985-988). Mokyr'e göre, sanayi devriminde nüfustaki ve satın alma gücündeki artış tüketimi artırmıştır, artan tüketim ise yeni sektör ve fabrikaların ortaya çıkmasını sağlamış ve üretimde artış meydana gelmiştir. Horrel (1996) de tüketim kalıplarının değişmesiyle imalat sanayi ürünlerine olan talebin artacağını belirtmektedir. Yine Horrel'e göre, talep artışı sanayileşmeyi teşvik etmekte ve daha sofistike sektör ve ürünlerin gelişmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla bir ekonomide sürdürülebilir bir talep olduğu sürece yeni mal ve hizmetler üretilecek, üretilen mal ve hizmetlere talep artışı devam ettikçe Horrel (1996) ve Saviotti (2002)'nin de belirttikleri gibi inovatif sektörler ortaya çıkacaktır. Bu nedenle uzun dönemli sanayileşme politikalarının oluşturulmasında talep dinamikleri de dikkate alınmalıdır (Saviotti, 2002; Horrel, 1996, s. 561-565; Saviotti & Pyka, 2013, s. 468-469). Ayrıca talep dinamikleri bir ekonominin yapısını belirlemede önemli bir faktördür ve yapısal dönüşümü teşvik etmektedir (Francois & Kaplan, 1996, s. 243; Stiglitz, 2017, s. 40). Ancak talep dinamikleri bir ülkenin sanayileşme ve kalkınmasında etkin bir rol alabilmesi için orta sınıfın genişlemesini sağlayacak, yoksulluğu azaltacak, reel ücretleri artıracak, yurtdışı piyasaların kapasitesini artıran politikalar üretilmelidir.

Bu çalışmada BRIC⁵ (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkelerinde, talep yanlı bir yaklaşım (demand-side perspective) ile nihai talep dinamiklerinin nasıl bir etki yarattığı araştırılmıştır. Bir ekonomide nihai talep, net ihracat yöntemi ve Hollanda (Dutch method) yöntemi olmak üzere iki farklı şekilde ayrıştırılabilmektedir. Net ihracat yöntemi, nihai talep bileşenlerinin ekonomiye katkısının hesaplanmasında sınırlama getirmesi nedeni ile çalışmada analizler için Hollanda yöntemi seçilmiştir. Çünkü net ihracat yönteminde, ithalatın GSYİH'ye (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) etkisi ihracattan düşürülerek hesaplanmaktadır. Ancak bir ekonomide ithalat, nihai talebin her bir bileşeni için ayrı ayrı yapılmış olabilir. Dolayısıyla net ihracat yönteminde, ithalat ihracattan düşürülerek hesaplama yapıldığı için nihai talebin diğer bileşenlerinin ekonomiye net katkısı doğru bir şekilde hesaplanamayabilir. Hollanda yönteminde ise nihai talebin her bir bileşeni için yapılmış olan ithalat miktarı her bir bileşenden düşürülerek hesaplama yapılmakta ve nihai talep bileşenlerinin ekonomiye net katkısı daha iyi

⁴ Sanayisizleşme (de-industrialization), imalat sanayinin GSYİH ve toplam istihdam içindeki payının düşmesidir (Pieper, 2000, s. 68; Tregenna, 2013, s. 93; Tregenna, 2015, s. 7). Erken sanayisizleşme (premature de-industrialization) ise gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkeler ile karşılaştırıldığında, hem daha düşük bir kişi başına düşen gelir seviyesinde hem de gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmeye başladığı seviyeden daha düşük bir seviyede sanayisizleşmesidir (Palma, 2014, s. 8; Tregenna, 2015, s. 10; Rodrik, 2016, s. 2; Felipe & Metha, 2016, s. 149-151).

⁵BRIC, Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin ülkelerinin baş harflerinden oluşmakta ancak daha sonra Güney Afrika'nın gruba katılması ile BRICS adını almıştır. BRICS ifadesi ilk olarak Goldman Sachs'ta ekonomist olarak çalışan Jim O'Neil dile getirilmiştir (Nassif, Feijo & Araujo, 2016, s. 373). WIOD'ta (World Input-Output Database-Dünya Girdi-Çıktı Veritabanı) Güney Afrika'nın girdi-çıkıtı tabloları yer almadığı için Güney Afrika analize dahil edilmemiştir.

analiz edilebilmektedir. Bu yöntemi uygulayan çalışmaların sınırlı olması ve başvurulan diğer hesaplama yöntemlerinin yetersiz olması nedeni ile literatüre önemli bir katkı sunacağı düşüncesi ile bu çalışmada Kranendonk & Verbruggen (2005; 2008)'in önerdikleri Hollanda yöntemi kullanılarak talep ayrıştırması (demand decomposition) yapılmıştır. Aynı zamanda iktisadi büyüme, kalkınma ve sanayileşme çalışmalarında Girdi-Çıktı (G-Ç) modellerine yeterince yer verilmemesi ve ekonomiyi talep yanlı yaklaşım ile analiz eden ampirik çalışmaların sınırlı olması sebebi ile çalışmanın literatüre bir katkı sunacağı beklenilmektedir. Ayrıca G-Ç modelleri herhangi bir ekonomide veya spesifik bir sektörde nihai talep bileşenlerinin katma değer potansiyelini ve büyümeye etkisini daha net bir şekilde analiz etme imkânı verdiği için literatürde yer alan diğer yöntemlere göre daha iyi bir yöntemdir. Hollanda yöntemi ile ekonomi genelinde ve imalat sanayinde nihai talep bileşenlerinin toplam katma değeri, yurtiçi katma değeri ve yabancı katma değeri analiz edilmiştir. Yöntemin uygulanmasında WIOD'da (Dünya Girdi-Çıktı Veritabanı) yer alan 2000-2014 dönemini kapsayan Ulusal Girdi-Çıktı Tabloları (NIOTs) kullanılmıştır. Çalışmada BRIC ülkeleri seçilmesinin nedeni ise, bu ülkelerin hızlı yükselen ekonomik aktör olması, dünya GSYİH'nin⁶ önemli bir bölümünü oluşturması ve buldukları bölgede önemli birer ekonomik aktör olmasıdır. Bu ülkelerin seçilmesinin ikinci bir nedeni ise, söz konusu ülkelerin gelecekte dünya ekonomisinin önemli bir kısmını oluşturacağı beklentisidir. Gelecek yirmi yıl içerisinde Çin'in ABD'nin yerini alacağı ve dünyayı en büyük ekonomisi olacağı, Hindistan'ın 2050'li yıllarda dünyanın en büyük üçüncü ekonomisi olacağı ve benzer bir şekilde Brezilya'nın otuz yıllık süreçte Almanya ekonomisini yakalayacağı ve dünyada beşinci büyük ekonomi olacağı beklenilmektedir (Naude, Szirmai & Haraguch, 2015; Nassif, Feijo & Araujo, 2016). Diğer bir neden ise bu ülkelerinin sahip olduğu nüfus yapısının özellikle yurtiçi nihai talep için önemli bir dinamik oluşturduğu düşüncesidir (Guisan & Exposito, 2015; Casadella, 2018, s. 63-66;). Bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde literatür taraması yer almaktadır. Üçüncü bölümde çalışmanın yöntemi yer almaktadır. Dördüncü bölümde elde edilen bulgular kısmı yer almaktadır. Beşinci bölümde ise sonuç kısmı yer almaktadır.

LİTERATÜR

Nihai talep (final demand), bir ekonomide üretim sürecinden ziyade üretim sonucunda elde edilen mal ve hizmetlere olan taleptir. Aynı zamanda Keynesyen yaklaşımda buna efektif talep (effective demand) denilmektedir. Keynesyen yaklaşıma göre bir ekonomide efektif talep, özel hane halkı harcamaları (C), kamu harcamaları (G), yatırım harcamaları (I) ve net ihracattan (X-M) oluşmaktadır. Dolayısıyla bu çerçevede toplam nihai talep (total final demand) yurtiçi ve yurt dışı nihai talepten oluşmaktadır (Macedo & Lavapo, 2018; Şen & Kaya, 2015). Keynesyen yaklaşımda efektif talep, ekonominin önemli bir bileşenidir. Çünkü bu yaklaşıma göre, bir ekonomide efektif talep üretim faaliyetlerinin düzeyini belirlemektedir. Dolayısıyla bir ekonomide yetersiz talep oluşması durumunda üretim düzeyi kısıtlanacak ve faktör gelirlerinde azalış meydana gelecek ve nihayetinde efektif talep düşecektir (Fisunoğlu & Tan, 2009). Aynı zamanda ekonomide meydana gelen bir talep açığı istihdamı negatif yönde etkileyecektir (Gülşen ve Gölçek, 2019). J.M.Keynes'e göre, ekonomide meydana gelen dalgalanmalar efektif talepte meydana gelen dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır (Bilir, 2019). J.M.Keynes'e göre, özellikle 1929 Büyük Buhranın asıl nedeni efektif talep yetersizliğidir. Bu nedenle ekonomik krizin çözümü için efektif talebi artıracak ve etkileyecek genişletici maliye politikalarını önermiştir (Şen & Kaya, 2015). Bu bağlamda Keynesyen yaklaşıma göre, dünya ekonomisinde meydana gelen konjonktürel dalgalanmalarda genel olarak efektif talep önemli bir faktördür. Keynesyen paradigmaya göre, kriz dönemlerinde kamu harcamalarında bir artış veya vergi oranlarında bir azalış şeklinde uygulanacak genişleyici bir maliye politikası sonucunda, harcanabilir gelir pozitif yönde etkilenerek özel tüketim harcamalarını artıracak ve nihayetinde toplam çıktı artacaktır (Dökmen & Vural, 2011).

Macedo & Lavapo (2018)'ya göre, üretim faaliyetleri nihai talebe yöneliktir ve ekonominin sürdürülebilirliğini sağlayan ana kaynak nihai taleptir. Escaith (2016), özellikle imalat sanayi ürünlerine olan nihai talebin yarattığı katma değerinin GSYİH'nin önemli bir bileşeni olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde UNIDO (2017) da imalat sanayide nihai talep katma değerinin GSYİH'nin önemli bir bileşeni olduğunu, gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayisinde yurtiçi nihai talebin, gelişmiş ülkelerde ise yurtdışı nihai talebin baskın olduğunu ileri sürmektedir. Nihai talebin sürekliliğini sağlayan en önemli faktör Santiago, Vertesy & Weiss (2018)'e göre "ihtiyari harcanabilir gelir (discretionary income)" dir. İhtiyari harcanabilir gelir arttıkça imalat sanayi ürünlerine olan nihai talep artar (Francois & Kaplan, 1996), tersi durumda ise imalat sanayi ürünlerine olan nihai talep azalır (Stiglitz, 2017). Moneta & Stepanova (2018) da nihai talebin ekonomiyi etkileyen önemli bir dinamik olduğu ve nihai talebi

⁶ bk. Ek-Tablo 1.

etkileyen en önemli faktörün ise reel gelir olduğunu ileri sürmektedir. Chai (2018) ve Haider (2018), talep dinamiğinde meydana gelen değişmelerin gelirden kaynaklandığını, talepteki değişmeler ile geliri artıran yapısal değişimlerin bağlantılı olduğunu ve aralarında döngüsel bir ilişki olduğunu belirtmektedirler. Bu çerçevede Chai (2018), hane halkı geliri arttıkça tüketim kalıplarının değiştiğini ve hane halkının yeni ve farklı tüketim kalıpları edindiğini vurgulamaktadır. Chai (2018) ve Haider (2018), gelirden meydana gelen bir artışın talebi arttırdığını ve artan talebin de genel çıktı seviyesini arttırdığını ve nihayetinde bu etkinin geliri tekrar artırarak hane halkı tüketim talebinin artmasını sağladığını vurgulamaktadırlar. Chai (2018) ve Haider (2018)'in vurguladıkları bu durum, literatürde “kendi kendini besleyen döngü (virtuous circle)” olarak tanımlanmaktadır.

Ayrıca gelir arttıkça hane halkı bütçesinden zorunlu mallara ayrılan pay düşerken, lüks tüketim mallarına ayrılan pay artmaktadır. Bu durum da talep çeşitliliğini artırabilir. Çünkü hane halkı gelirinden kaynaklı meydana gelen değişimler, lüks mal ve hizmet üreten endüstriler için yeni fırsatlar ve zorunluklar meydana getirir ve buna bağlı yenilikçi faaliyetler ortaya çıkar. Bunun sonucunda endüstrilerin gelişmesi sağlanır ve imalat üretiminde büyüme meydana gelir (Chai, 2018; Duarte, 2018). Chai (2018) ve Duarte (2018)'in vurguladıkları çıktı seviyesinin artması sonucu çeşitliliğin artması ile gelir artışı arasındaki ilişkiye yaptıkları vurguya benzer bir yaklaşım Saviotti & Pyka (2013) ve Macedo, Delera & Lavopa (2018) çalışmalarında da görülmektedir. Yazarlar verimlilik artışının çıktı maliyetlerini azalttığını ve bunun sonucunda da mal ve hizmet fiyatlarının düştüğünü belirtmektedirler. Fiyatların düşmesi sonucu daha fazla hane halkı bu ürünleri talep edecektir ve hane halkının reel geliri artacaktır (Foellmi & Zweimüller, 2006). Reel gelir artışı ile talebin artması sonucunda yeni endüstriler ortaya çıkacaktır. Yeni endüstrilerin ortaya çıkması sonucunda iki önemli etki ortaya çıkacaktır. Yeni endüstriler ek gelir ve istihdam olanağı sağlayacaktır. Bu da hane halkı harcama kalıplarında değişmeler meydana getirir. İkinci etki ise, yeni endüstriler ekonomide çeşitliliğin büyümesini (variety growth) sağlayacaktır (Aoki & Yoshikawa, 2002; Palley, 2002; Matsuyama, 2002; Saviotti & Pyka, 2004; Saviotti & Frenken, 2008: 203 Saviotti & Pyka, 2013). Saviotti (2002) ve Rodrik (2006) uzun dönemli iktisadi kalkınma sürecinde uzmanlaşma ile çeşitliliğin önemli bir faktör olduğunu ve bir ekonomide ürün yelpazesinin genişlemesinin iktisadi kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürmektedirler.

Gelir ve çeşitlilik ile birlikte sanayileşmede talebi etkileyen diğer önemli bir dinamik ise orta sınıftır. Easterly (2000), Pamuk (2008) ve Clark (2013) başta Batı Avrupa, İngiltere ve diğer gelişmiş ekonomilerin sanayileşme ve kalkınma sürecinde orta sınıfın önemli bir dinamik olduğunu ileri sürmektedirler. Sanayileşme ile ücretlerin ve gelirin artması sonucu bir orta sınıfın oluşmakta ve bu sınıfın gelişmesiyle de sanayi yüksek teknolojik ve sermaye yoğun bir yapıya evrildiğini belirtmektedir (Lee, 1994). Lee (1994) ve Kharas & Gertz (2010) orta sınıfın büyümesi ile özellikle teknik ve inovasyon alanında uzmanlık gerektiren mesleklerin ortaya çıktığını, aynı zamanda yeni bir tüketim alışkanlığı ve yaşam tarzının ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar. Murphy, Shleifer & Vishny (1989) de orta sınıf tarafından yapılan harcamaların sanayi sektörünün genişlemesi ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmektedirler. Çünkü Desdoigts & Jaramillo (2009) ve Horell (1996)'e göre orta sınıfın büyümesi hem piyasalarda hem de mal ve hizmet talebinde değişmelere yol açarak tüketilen mal ve hizmetlerin çeşitlenmesini sağlamaktadır. Chai (2018) de orta gelir grubuna geçildikçe hane halklarının tüketim kalıplarını değiştirdiğini ve buna bağlı olarak mal ve hizmet anlamında çeşitlilik talep ettiğini belirtmektedir. Murphy, Shleifer & Vishny (1989) ve Horell (1996) düşük gelir grubu talebinin temel ihtiyaçlara yönelik olduğunu, yüksek gelir ve üst sınıf grubu talebinin lüks tüketim mallara yönelik olduğunu ancak orta sınıf grubu talebinin daha çok imalat sanayi ürünlerine yönelik olduğunu ve orta sınıfın imalat sanayi ürünlerinin doğal tüketicileri konumunda olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu nedenle UNIDO (2017) ve Kharas & Gertz (2010)'e göre, orta sınıfın genişlemesi durumunda imalat sanayi ürünlerine olan yurtiçi nihai talep artar, artan talep sayesinde verimliliğin artmasıyla fiyatlar düşecektir. Yazarlara göre, özellikle gelişmekte olan ülkelerde orta sınıf, yurtiçi nihai talebin ve imalat sanayinin motor gücü olmaktadır. Nihai talebin önemini vurgulayan teorik literatür ile birlikte yapılan ampirik çalışmalar da mevcuttur.

Kranendonk & Verbruggen (2005) çalışmalarında, Hollanda ekonomisinde 1999 yılında yurtiçi nihai talebin GSYİH'ye katkısı daha yüksek iken 2000 yılında ise tersi bir durumun gerçekleştiği ve yurtdışı nihai talebin ekonomiye katkısının daha yüksek olduğuna yönelik bulgular sunmaktadırlar. 2002-2004 döneminde genel olarak yurt dışı nihai talebin baskın olduğunu vurgulamaktadırlar. Hoekstra, Berg & Hoekama (2006), 2002 yılında Avrupa bölgesinde⁷ yurtiçi nihai talebin ekonomik büyümeye katkısı ortalama %60 iken, yurtdışı nihai talebin ekonomik büyümeye katkısı ortalama %40 olduğunu belirtmektedirler. Ancak yazarlar, 2005 yılına gelindiğinde,

⁷ Analize dâhil edilen Avrupa Ülkeleri: Avusturya, Almanya, Belçika Fransa, Finlandiya, Hollanda, İtalya, İrlanda, İspanya, Lüksemburg, Yunanistan ve Portekiz.

bu oranların tersine döndüğü ve yurtdışı nihai talebin ağırlığının daha baskın olduğunu ileri sürülmektedirler. Kranendok & Vebruggen (2008), 2003-2007 dönemi için 6 Avrupa ülkesi⁸ ve ABD ekonomisine yönelik yaptıkları çalışmada ABD, Fransa ve İspanya'da yurtdışı nihai talebin, Belçika, Almanya ve Hollanda'da ise yurtdışı nihai talebin daha baskın olduğunu belirtmektedirler. Avrupa bölgesine yönelik yapılan diğer bir çalışma da Hoekstra & Helm (2010) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada elde edilen bulgular Kranendonk & Verbruggen (2005) tarafından elde edilen bulgulara benzerlik göstermektedir. Buna göre 2001 yılında yurtdışı nihai talebin, 2002 yılından sonra ise yurtdışı nihai talebin ekonomide daha baskın olduğu belirtilmektedir.

Akyüz (2011), 2004-2007 döneminde Çin'de ekonomik büyümede yurtdışı nihai talebin baskın olduğu ve özellikle 2009 yılında yurtdışı nihai talebin büyümeye etkisinin negatif olduğunu belirtmektedir. Wu, Lei & Li (2015) ise, 1997-2007 döneminde Çin ekonomisinin ana belirleyici dinamiğinin yurtdışı nihai talep olduğunu vurgulamaktadırlar. Yurtdışı nihai talebin büyümeye katkısı ortalama %25 olduğu ve dönem boyunca arttığını ileri sürmektedirler. Büyümeye katkı sağlayan diğer bir dinamiğin ise yatırımlar olduğu ve bu bileşenin büyümeye katkısının dönem boyunca %30 civarında olduğunu yönelik bulgular sunmaktadırlar. Los, Timmer & Vries (2015a)'a göre, 1995-2001 döneminde Çin ekonomisinde istihdamın ana kaynağı yurt içi nihai talep iken 2001-2006 döneminde ise istihdamın temel kaynağı yurtdışı nihai taleptir. Los, Timmer & Vries (2015b), 2008 yılında küresel ölçekte imalat sanayide yurtdışı nihai talebin önemli derecede bir katma değer yarattığını belirtmektedirler. Amar, Landau & Wirkierman (2016)'a göre, 2004-2011 döneminde Brezilya, Meksika ve Şili'de hane halkı nihai tüketim talebi başta olmak üzere yurtdışı nihai talebin ekonomiye katkısı daha yüksek olmakla birlikte yurtdışı nihai talep de büyümeye önemli bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca Amar, Landau & Wirkierman (2016), dönem boyunca toplam nihai talep içindeki yabancı katma değer Şili'de %28,5, Brezilya'da %10,3 ve Meksika'da ise %28,5 olduğunu ileri sürmektedirler. Timmer vd. (2016) de küresel nihai talep içindeki yabancı katma değer payının 2000 yılında %40,3 iken 2014 yılında %35,4'e düştüğünü belirtmektedirler. Macedo & Lavapo (2018) 1990-2013 döneminde gelişmiş ekonomiler daha çok yurtdışı nihai talebe yönelmelerine rağmen yurtdışı nihai talebin ekonomiye katkısı daha yüksek olduğunu ileri sürmektedirler. Ancak gelişmiş ülkelerin imalat sanayisinde yurtdışı nihai talebin daha yüksek olduğu belirtilmektedir.

Yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin, 1995-2011 döneminde İspanya'da arttığını (Solaz, 2018), Kuzey Afrika ülkelerinde düşük olmakla birlikte artış eğiliminde olmuştur (Prete, Giovannetti & Marvasi (2018). Pahl & Timmer (2019), 1970-2013 döneminde 91 ülke için yaptıkları analizde özellikle 1980'lerden itibaren yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin artış gösterdiğini, Mikulic (2019) ise Hırvatistan ekonomisinde yurtdışı nihai talebin ve yatırımların yabancı katma değerinin daha yüksek olduğu belirtmektedir. Yin & Liu (2019), 1992-2009 döneminde Çin'de özellikle düşük ve orta teknoloji sektörlerde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri yüksek olduğunu ancak yüksek teknoloji sektörlerinde ise bunun düşük olduğunu ileri sürmektedirler. Lamonica, Salvati & Carlucci (2020), 40 ülke için yaptıkları analizde genel olarak yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin artış gösterdiğini ve özellikle 2009 krizinde bu artışın kesintiye uğradığını vurgulamaktadırlar. Purwono vd. (2020), 1995-2015 döneminde Endonezya imalat sanayisinde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin düşüş gösterdiğini, Goldar vd. (2020), 1995-2011 döneminde Hindistan ekonomisinde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin arttığını ve yerli katma değerinin ise azaldığını, Xiao vd. (2020), ABD, Çin ve Almanya gibi büyük ekonomilerde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin önemli derecede artış gösterdiğini belirtmektedirler.

Yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerinin, Neumann & Tabrizy (2021), 2001-2015 döneminde beş Asya⁹ ülkesinde, Ciešlik, Biegańska & Środa-Murawska (2021) ve Kordalska & Olczyk (2021), 2000-2014 döneminde Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde (CEE), Jangam & Rath (2021), 58 ülkede 2005-2015 döneminde önemli derecede artış gösterdiğini vurgulamaktadırlar. Huang & Khan (2022), 2007-2017 döneminde Çin'in bilgi ve iletişim teknolojileri sektöründe meydana gelen büyümenin temel belirleyicisinin yurtdışı nihai talepteki genişleme olduğunu ileri sürmektedirler. Literatürde herhangi bir ekonomide veya sektörde nihai talep bileşenlerin büyümeye etkisinin analiz eden çalışmalar, genel olarak G-Ç modellerini kullanmaktadırlar. Bu bağlamda Macedo & Lavapo (2018) ve Haider (2018)'e göre, G-Ç modellerinin herhangi bir ekonomide veya spesifik bir sektörde nihai talep bileşenlerinin katma değer potansiyelini ve büyümeye etkisini daha net bir şekilde analiz etme imkânı verdiği için iyi bir yöntemdir.

⁸Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve İspanya.

⁹Çin, Güney Kore, Japonya, Endonezya ve Malezya

YÖNTEM

Çalışmaya dahil edilen ülkelerde talep ayrıştırmasını (demand decomposition) yapabilmek için WIOD'ta yer alan ulusal G-Ç tablolarından yararlanılmıştır. WIOD'ta 2013 ve 2016 yıllarında derlenen iki farklı G-Ç tablosu yer almaktadır. 2013 yılından derlenen (2013 Release) tablolar, Uluslararası Standart Endüstriyel Revizyon 3'e (ISIC Rev.3) göre düzenlenmiştir. Bu tablolar, 1995-2011 dönemini kapsamakta ve bütün iktisadi faaliyetleri temsilen 35 alt sektörden oluşmaktadır. 2016 için derlenen (2016 Release) tablolar ise Uluslararası Standart Endüstriyel Revizyon 4'e (ISIC Rev.4) göre düzenlenmiş ve 2000-2014 dönemini kapsamaktadır. 2016 yılı için düzenlenen tablolar bütün iktisadi faaliyetleri temsilen 56 alt sektörden oluşmaktadır¹⁰ (Timmer vd., 2015, s. 577-580; Timmer vd., 2016, s. 17-18). Hem dönemin daha güncel olması hem de sektör sayısının fazla olması nedeniyle analizlerde 2016 yılı için derlenen G-Ç tabloları kullanılmıştır. BRIC ülkelerinin ulusal G-Ç tabloları kullanılarak talep ayrıştırması yapılmıştır. G-Ç tabloları ekonomide faaliyet gösteren çeşitli sektörlerin arz (üretim) ve taleplerini (tüketimini) kaydeder (Thirlwall, 1983, s. 231). G-Ç tabloları sektörler arasındaki mal ve hizmet akımını ve aynı zamanda sektörler arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve bağlanmayı da gösterir (Leontief, 1986, s. 19-20). G-Ç tabloları üç temel bölmeden oluşmaktadır. Tablonun birinci bölümünde toplam nihai talebin bileşenleri yer almaktadır. Toplam nihai talep, yurtiçi nihai talep (domestic final demand)¹¹ ve yurtdışı nihai talepten (foreign final demand) oluşmaktadır. Tablonun ikinci bölümü sektörler arasındaki ara mal akımını (yerli ve ithal ara girdi)¹² göstermektedir. Son olarak üçüncü bölüm ise temel girdiler (v) kısmını göstermektedir. Aşağıdaki Tablo 1, belirli bir döneme ait ulusal G-Ç tablosunu göstermektedir (Thirlwall, 1983, s. 232-234; Aydoğuş, 2015, s. 29-32).

Tablo 1. Ulusal Girdi-Çıktı Tablosunun Yapısı¹³

	Ara Girdi	Nihai Talep (F)				Toplam Çıktı (Toplam Talep)
		Yurtiçi			Yurtdışı	
	<i>Sektör (1, ..., n)</i>	<i>C</i>	<i>G</i>	<i>I</i>	<i>E</i>	
<i>Ara Girdiler (Yerli)</i> <i>Sektör (1, ..., n)</i>	<i>Z</i>	<i>C^d</i>	<i>G^d</i>	<i>I^d</i>	<i>E^d</i>	<i>X</i>
<i>Ara Girdiler (İthal)</i> <i>Sektör (1, ..., n)</i>	<i>M</i>	<i>C^m</i>	<i>G^m</i>	<i>I^m</i>	<i>0</i>	<i>0</i>
<i>Temel Girdiler</i>	<i>v</i>					
<i>Toplam Çıktı</i> <i>(Toplam Arz)</i>	<i>X̂</i>					

Kaynak: Miller & Blair, 2009, s. 3; Hoekstra & Helm, 2010, s. 4-5, Amar, Landau & Wirkierman, 2016, s.12.

Tablo 1'de yer alan G-Ç tablosu *n* sayıda faaliyet gösteren alt sektörden oluşmaktadır. G-Ç tablosu yardımıyla bir ekonomide nihai talep ve toplam çıktı arasındaki ilişki matris cebri ile hesaplanabilir. Dolayısıyla toplam *n¹⁴* alt sektörlü bir ekonomide *i* sektörünün toplam üretimi *x_i*, toplam nihai talebi *f_i* ve sektörler arası mal akımı da *z_{ij}* ile gösterilmesi durumunda, *i* sektöründe nihai talep ve toplam çıktı arasındaki denklik aşağıdaki gibi olur (Miller & Blair, 2009, s. 12-14):

$$x_i = z_{i1} + \dots + z_{ij} + \dots + z_{in} + f_i = \sum_{j=1}^n z_{ij} + f_{ij} \quad (1)$$

Denklem (1) *n* tane sektör için düzenlendiğinde denklem (2) elde edilir:

$$x_1 = z_{11} + \dots + z_{1j} + \dots + z_{1n} + f_1$$

¹⁰ Ayrıca bk. <https://www.rug.nl/ggdc/valuechain/wiod/wiod-2016-release>.

¹¹ Yurt içi nihai talep, hane halkı tüketim harcamaları (C), kamu tüketim harcamaları (G), yatırımlardan (I) oluşmaktadır. Yurt dışı nihai talep ise ihracattan (E) oluşmaktadır.

¹² Tablo 1'de görüldüğü üzere ara mallar, yerli (Z) ve ithal (M) olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.

¹³ Tabloda değişkenlerde üssel olarak yer alan D yerli talebi, M ise ithalatı ifade etmektedir.

¹⁴ Çalışmada World Input-Output Database (WIOD) Realease-2016 veri tabanından yararlanıldığı ve tablolar 56 alt sektörden oluştuğu için *NxN* matrisi, 56x56 matris şeklindedir.

$$\begin{aligned} & \vdots \\ x_i &= z_{i1} + \dots + z_{ij} + \dots + z_{in} + f_i \\ & \vdots \\ x_n &= z_{n1} + \dots + z_{nj} + \dots + z_{nn} + f_n \end{aligned} \quad (2)^{15}$$

Nihai talep ile çıktı arasındaki ilişki matris notasyonu şeklinde düzenlenirse denklem (3) elde edilir:

$$X = Z\mu + F \quad (3)$$

G-Ç modelleri yardımıyla analiz yapabilmek için, öncelikle teknik katsayılar (girdi katsayılar) matrisi elde edilir. Teknik katsayılar matrisi, herhangi bir sektörün çıktı başına üretim faaliyeti gerçekleştirebilmesi için kaç birimlik ara girdi kullanması gerektiğini gösterir. Herhangi bir sektörün teknik katsayıları şu şekilde elde edilir (Leontief, 1986, s. 22; Aydoğuş, 2015, s. 47):

$$a_{ij} = z_{ij} / x_j \quad (4)^{16}$$

Genel olarak, $A = Z \cdot \hat{X}^{-1}$; $A_d = \sum a_{ij}^d$ şeklinde elde edilir. Teknik katsayılar matrisi elde edildikten sonra denklem (3) tekrar düzenlenirse denklem (5) elde edilir (Leontief, 1986, s. 24):

$$\begin{bmatrix} X_1 \\ \vdots \\ X_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} F_1 \\ X \\ F_n \end{bmatrix} \quad (5)$$

Denklem (5) matris notasyonu ile gösterilirse aşağıdaki denklem (6) elde edilir (Mikulic & Lovrinčević, 2018, s. 2008-2010; Miller & Blair, 2009, s. 11-15; Aydoğuş, 2015, s. 50-51):

$$X^{17} = A \cdot X + F \quad (6)$$

Eğer bu denklemde X değeri yalnız bırakılırsa aşağıdaki denklem (7) elde edilir:

$$X^{18} = (I - A)^{-1}F \quad (7)$$

Denklem (7)'de yer alan $(I - A)^{-1}$ Leontief ters matrisini (L) göstermektedir¹⁹. Denklem (7) bir ekonomide üretim teknolojisi sabit olması durumunda, nihai talebe karşılık gelen çıktı miktarını göstermektedir. Yani her bir

¹⁵ Denklem (2)'de $X = \begin{bmatrix} x_1 \\ \vdots \\ x_n \end{bmatrix}$, $Z = \begin{bmatrix} z_{11} & \dots & z_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ z_{n1} & \dots & z_{nn} \end{bmatrix}$ ve $F = \begin{bmatrix} f_1 \\ \vdots \\ f_n \end{bmatrix}$, burada x ve f $n \times 1$ bir vektör, Z ise $n \times n$ şeklinde bir matristir.

¹⁶ Teknik katsayılar matrisi (A) şu şekilde düzenlenir: $A = \begin{bmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix}$. Aynı zamanda buna yurtiçi teknik katsayılar matrisi de denilmektedir ve literatürde A_d şeklinde de gösterilmektedir.

¹⁷ X toplam üretimi, A teknik katsayılar matrisini ve F toplam nihai talebi göstermektedir. Ayrıca bu denklem bir ekonomide toplam üretimin, nihai ve ara girdi talebi toplamına eşit olduğunu ifade etmektedir.

¹⁸ $X - AX = F$ ise $X(I - A) = F$

¹⁹ Leontief ters matrisini elde edebilmek için öncelikle teknik katsayılar matrisinin elde edilmesi gerekmektedir (Thirlwall, 1983, s. 235). Teknik katsayı matrisinin nasıl elde edildiği denklem (4)'te gösterilmiştir. Leontief ters matrisi ise, nihai talep ile üretim arasındaki doğrudan ve dolaylı yani toplam ilişkiyi vermektedir (Leontief, 1986, s. 24; Aydoğuş, 2015, s. 84). Leontief ters matrisini elde edebilmek için aşağıdaki işlemler takip edilmelidir (Leontief, 1986, s. 20-25; Thirlwall, 1983, s. 235; Miller & Blair, 2009, s. 20):

1-) Birim matris (I) elde edilir:

$$\text{Birim Matris (I)} = \begin{bmatrix} 1 & \dots & 0 \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & \dots & 1 \end{bmatrix}$$

2-) Teknik katsayılar matrisi birim matrisinden çıkartılırsa Leontief matrisi elde edilir:

$$\text{Leontief Matrisi (I - A)} = \begin{bmatrix} 1 & \dots & 0 \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ 0 & \dots & 1 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} a_{11} & \dots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix}$$

sektörün üretim veya çıktısı diğer sektörlerin nihai talebine bağlıdır (Miller & Blair, 2009, s. 20-21; Aydoğuş, 2015, s. 51).

Leontief ters matrisi elde edildiğinde bir ülkenin GSYİH'si hesaplanabilir ve talep ayrıştırılması yapılabilir. G-Ç tablolardan hareketle bir ülkenin GSYİH'sini hesaplayabilmek için ekonomide faaliyet gösteren sektörlerin yarattığı katma değer (Tablo 1'de yer alan $1 \times n$ şeklindeki v vektörü) toplanması gerekmektedir. GSYİH'nin bu şekilde toplanmasına "gelir yöntemi" denilmektedir. Gelir yöntemiyle hesaplanan GSYİH, arz yanlı bir yaklaşım (supply-side perspective) içermektedir. Bu çerçevede bir ekonomide her sektörün katma değeri (v), toplam sütun vektörü (summation column vector, μ)²⁰ ile çarpılırsa ekonominin GSYİH'si elde edilmiş olur (Macedo & Lavopa, 2018, s. 9-12):

$$\text{GSYİH (Y)} = v \cdot \mu \quad (8)$$

Bir ülkenin GSYİH'sini hesaplamanın diğer bir yöntemi de harcama yöntemidir. Bu yöntemde nihai talepten ithalat miktarı da çıkartılabilmektedir. Bir ekonomide GSYİH'nin bu yöntem ile hesaplanması talep yanlı yaklaşım (demand-side perspective) olarak ifade edilmektedir. Talep yanlı yaklaşımla GSYİH, net ihracat²¹ ve Hollanda yöntemi (Dutch method)²² olmak üzere iki farklı şekilde hesaplanabilmektedir (Amar, Landau & Wirkierman, 2016, s. 5-6). Net ihracat yönteminde, ithalatın GSYİH'ye olan negatif etkisi ithalatın ihracattan (X-M) düşürülmesi ile hesaplanabilmektedir. Yani bu yöntemde yurtdışı sektörler ile yapılan ticari işlemler, ekonominin geri kalan kısmından ayrılmaktadır. Fakat net ihracat yöntemi bir ekonomide GSYİH bileşenlerinin katkısının hesaplanmasına sınırlama getirmektedir. Bunun nedeni ise ithalat doğrudan nihai talebin her bir bileşeni için ayrı ayrı yapılmış olabilir. Dolayısıyla bir bileşen için yapılan ithalatın artması, bu bileşenin GSYİH'ye katkısını etkilememektedir (Macedo & Lavopa, 2018, s. 4-6). Kranendonk & Verbruggen (2005)'e göre, net ihracat yönteminin basit ve dış ticaretin ekonomik büyümeye katkısını ilk başta açık bir şekilde göstermekle birlikte bu yöntemin nihai talep bileşenlerinin ekonomik büyümeye ve GSYİH'ye gerçek katkısını doğru bir şekilde göstermemektedir. Bu nedenle Kranendonk & Verbruggen (2005, 2008) her bir nihai talep bileşeninin GSYİH'ye gerçek katkısının hesaplanabilmesi için Hollanda yöntemini önermektedirler. Önerilen bu yöntemin en önemli ve belirgin varsayımı, ithalatın yurtiçi harcama (domestic expenditures) için de yapılabileceğidir. Yani ithalat, hane halkı tüketim harcaması, kamu tüketim harcaması, yatırımlar için ayrı ayrı yapılabilir. Dolayısıyla bu varsayım dikkate alındığında, Kranendonk & Verbruggen (2005, 2008) tarafından önerilen Hollanda yöntemi ile yapılan bir ayrıştırma analizinde yurtiçi ve yurtdışı nihai talebin ekonomik büyümeye ve GSYİH'ye katkısı daha gerçekçi bir şekilde görülür. Nihayetinde bu varsayım çerçevesinde Hollanda yöntemi ile ithalat ayrı ayrı her bir nihai talep bileşeninden düşürülmektedir (Macedo & Lavopa, 2018, s. 6-7):

Bu işlem sonucu $n \times n$ şeklinde bir matris elde edilir:

$$(I - A) = \begin{bmatrix} 1 - a_{11} & \dots & -a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ -a_{n1} & \dots & 1 - a_{nn} \end{bmatrix}$$

Leontief matrisinde $1 - a_{11}, \dots, 1 - a_{nn} > 0$ olmalı ve $(I - A) > 0$ ve $A > 0$ koşullarının da sağlanmalıdır (Leontief, 1986, s. 25-26).

3-) $(I - A)$ tersi alınırsa Leontief ters matrisi $(I - A)^{-1}$ elde edilir. Leontief ters matrisinin açılımı şu şekildedir:

$$(I - A)^{-1} = \lim_{n \rightarrow \infty} (I + \sum_n A^n) = I + A + A^2 + A^3 + \dots$$

Denklem (13)'teki birinci terim olan (I) , sektörlerin nihai taleplerindeki 1 birimlik artışı karşılayabilmesi için bütün sektörlerin birinci aşamada üretimlerini 1 birim artırması gerektiğini ifade etmektedir. Yani ilk aşamada gerçekleşen 1 birimlik üretim artışı, sektörlerin hem kendisinden hem de diğer sektörlerden teknik girdi katsayıları oranında ek ara girdi mali talebe neden olacaktır. Daha sonra ek ara girdi mal talebinin karşılanabilmesi amacıyla bütün sektörlerin üretimlerini tekrar artırması gerekir. Bu da ikinci aşamayı oluşturmaktadır ve denklemde yer alan A terimi bu aşamayı temsil göstermektedir. A^2 ve A^3 terimleri ise, her aşamada meydana gelen ek üretim artışının sektörler arasında tekrarlı olarak ara girdi talebini uyaracağını ve bunun da tekrar ek üretimi zorunlu kılacağını ve bu şekilde üretim artışlarının her aşamada zincirleme olarak devam edeceğini göstermektedir (Miller & Blair, 2009, s. 20; Aydoğuş, 2015, s. 84-85).

²⁰Toplam sütun vektörü (summation column vector, μ), 1 'lik bir satır vektörünü oluşturmaktadır. Yani, $\mu = \begin{bmatrix} 1 \\ \vdots \\ 1 \end{bmatrix}$ $n \times 1$ şeklinde bir matris

vektördür. Bu durumda eğer $X_{(m \times n)}$ şeklindeki bir matris toplam vektör ile çarpılırsa, X matrisinin satır toplamlarından oluşan bir sütun vektörü elde edilir. Eğer $X_{(1 \times n)}$ şeklindeki bir matris toplam vektörü ile çarpılırsa $X_{(1 \times 1)}$ şeklinde bir skalar elde edilir (Miller & Blair, 2009, s. 698; Amar, Landau & Wirkierman, 2016, s. 12).

²¹ $Y = C + I + G + (E - M)$

²² Literatürde ithalat-ayarlı yöntem (import-adjusted method) olarak da tanımlanmaktadır (Macedo & Lavopa, 2018, s. 11-12). Bu yöntem ilk olarak Kranendonk & Verbruggen (2005; 2008) çalışmalarında önerilen bir yöntemdir.

$$M^{23} = M_C + M_G + M_I + M_E \quad (9)$$

Kranendonk & Vebruggen (2005, 2008) tarafından önerilen Hollanda yönteminde denklem (10) ve Denklem (11)'deki GSYİH (Y) eşitliği elde edilir:

$$Y^{24} = (C - M_C) + (G - M_G) + (I - M_I) + (E - M) \quad (10)$$

$$Y = Y_C + Y_G + Y_I + Y_E \quad (11)$$

Denklem (11)'de nihai talep bileşenleri için yapılan ithalat yukarıda da belirtildiği üzere her bir bileşenden düşürülmüştür. Bu şekilde yapılan bir talep ayrıştırmasında, Kranendonk & Vebruggen (2005; 2008)'e göre nihai talebin her bileşenin GSYİH'ye net katkısı elde edilebilir. Hollanda yöntemi ile talep ayrıştırmasını yapabilmek için, G-Ç tablosunda yer alan veriler ile bazı matematiksel işlemler yapılmalıdır. Buradan hareketle herhangi bir ülkenin belirli bir döneme ait GSYİH'si aşağıdaki şekilde hesaplanır (Kranendonk & Vebruggen, 2008, s. 298; Hoekstra & Helm, 2010, s. 6):

$$Y^{25} = w.L.F. \quad (12)$$

Denklem (12)'deki w.L veya w.(I-A)⁻¹ ifadeleri belirli bir dönemde herhangi bir ekonomide faaliyet gösteren sektörlerin faaliyetleri sonucu elde edilen katma değeri göstermektedir. Bu ifadenin nihai talep bileşenleri ile çarpılması halinde denklem (13) elde edilir. Elde edilen denklem nihai talep bileşenin yarattığı katma değeri vermektedir (Los, Timmer & Vries, 2015a, s. 21-22; Amar, Landau & Wikierman, 2016, s. 12-13). Nihai talep bileşenlerinin her birisi denklem (12)'e yerleştirildiğinde denklem (11) daha ayrıntılı bir şekilde elde edilir (Macedo & Lavopa, 2018, s. 6-8):

$$Y^{26} = \mu^{-1}w.L.F_C + \mu^{-1}w.L.F_G + \mu^{-1}w.L.F_I + \mu^{-1}w.L.F_E \quad (13)$$

Denklem (13) ile nihai talep bileşenlerin ne kadarının yurtiçi ve ne kadarının da ithalattan kaynaklandığı ayrıştırılabilir. Dolayısıyla bu şekilde, tamamen yabancı değerden (foreign value) oluştuğu varsayımıyla ithalat yurt içi ekonomide gelir yaratmadığı düşüncesiyle her bileşenden düşürülebilir (Hoekstra & Helm, 2010, s. 6-7; Amar, Landau & Wikierman, 2016, s. 15; Macedo & Lavopa, 2018, s. 7):

$$a_C = \frac{\mu^{-1}w.L.F_C}{C - C^M}, \quad a_G = \frac{\mu^{-1}w.L.F_G}{G - G^M}, \quad a_I = \frac{\mu^{-1}w.L.F_I}{I - I^M} \quad \text{ve} \quad a_E = \frac{\mu^{-1}w.L.F_E}{E - E^M} \quad (14)^{27}$$

Denklem (14)'de, a_C + a_G + a_I yerli üretimden kaynaklı yurtiçi nihai talebin katma değerini göstermektedir. Bu işlemden sonra Macedo & Lavopa (2018) yurtiçi nihai talep ve yurtdışı nihai talep bileşenlerinin yabancı katma değerlerinin de hesaplanabileceğini belirtmektedirler. Bunun için denklem (14)'te her bileşen için elde edilen değerler, 1'den çıkartılırsa nihai talep bileşenlerinin yabancı katma değerleri elde edilir (Kranendonk & Vebruggen, 2008, s. 295-298; Amar, Landau & Wikierman, 2016, s. 15).

$$M_C = 1 - a_C, \quad M_G = 1 - a_G, \quad M_I = 1 - a_I, \quad M_E = (1 - a_E) \quad (15)^{28}$$

²³ M_C, hane halkı tüketim harcamaları için yapılan ithalat miktarını; M_G, kamu tüketim harcamaları için yapılan ithalat miktarını; M_I, yatırımlar için yapılan ithalat miktarını; M_E, yurtdışı talep için yapılan ithalat miktarını göstermektedir.

²⁴ Y_C = C - M_C, Y_G = G - M_G, Y_I = I - M_I ve Y_E = E - M_E

²⁵ w = v.X⁻¹: X üzerindeki şapka simgesi X değişkeninin diagonal matris olduğunu göstermektedir. Yani, w değişkeni, herhangi bir sektörün katma değerinin o sektörünün toplam çıktısına oranıdır. Aynı zamanda nxn boyutlu bir matrisi oluşturmaktadır (Wu, Lel & Li, 2015: 5-6). L = (I-A)⁻¹: Leontief ters matrisini göstermektedir. F = F_C + F_G + F_I + F_E: Nihai talep bileşenlerini göstermektedir. Burada nihai talep bileşenleri yurtiçi nihai talep (F_C, F_G, F_I) ve yurt dışı nihai talep (F_E) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

²⁶ Y_C = μ⁻¹w.L.F_C: Hane halkı nihai tüketim harcamalarının yarattığı katma değer,

Y_G = μ⁻¹w.L.F_G: Kamu nihai tüketim harcamalarının yarattığı katma değer,

Y_I = μ⁻¹w.L.F_I: Nihai yatırım talebinin yarattığı katma değer,

Y_E = μ⁻¹w.L.F_E: Yurtdışı nihai talebinin (ihracat) yarattığı katma değer.

²⁷ a_C, hane halkı nihai tüketim talebinin katma değerini; a_G= kamu nihai tüketim talebinin katma değerini; a_I, yatırımların katma değerini; a_E, yurtdışı nihai talebin katma değerini göstermektedir.

²⁸ (1-a_C), hane halkı tüketim harcamaları yabancı katma değeri; (1-a_G), kamu tüketim harcamaları yabancı katma değeri; (1-a_I), yatırımların yabancı katma değeri ve (1-a_E) ise yurtdışı nihai talebin yabancı katma değerini göstermektedir.

BULGULAR

Karnenden & Vebruggen (2005, 2008)'in çalışmalarından hareketle uygulanan Hollanda yöntemi sonucunda, BRIC ülkeleri için elde edilen bulgular Tablo 2, Tablo 3, Tablo 4 ve Tablo 5'te yer almaktadır. Tablo 2, BRIC ülkelerinde nihai talep bileşenleri katma değerinin GSYİH içindeki payını göstermektedir. BRIC ülkelerinde genel olarak yurtiçi nihai talebin daha baskın olduğu görülmektedir. Nihai talep bileşenleri bakımından BRIC ülkeleri değerlendirildiğinde; Brezilya'da 2000-2014 döneminde, hane halkı tüketim harcamalarının diğer talep bileşenlerine göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Brezilya'da, hane halkı tüketim harcamaları katma değerinin GSYİH'ye katkısı dönem boyunca ortalama %50 civarındadır. Kamu tüketim harcamaları katma değerinin payı ise %20 civarındadır. Yatırımların katkısı %13-17 arasında değişkenlik göstermektedir. Brezilya'da yurtdışı nihai talebin katma değerinin ekonomi içindeki payı dönem başında artış göstermiş ancak 2004 yılından sonra düşüş eğilimine girmiştir.

Çin'de, nihai talep bileşenlerin katma değeri diğer ülkelere göre farklı hareket etmektedir. 2000-2005 döneminde en yüksek katma değer hane halkı tüketim harcamalarından sağlanırken, 2006 yılından itibaren en yüksek katma değer yatırımdan elde edilmiştir. Kamu tüketim harcamaları katma değeri yaklaşık %11-15 arasında değişkenlik göstermektedir. Yurtdışı nihai talebin katma değeri dönem başında %18,03 olarak hesaplanmıştır. Bu oran, 2006 yılına kadar sürekli artış göstermiştir ve 2006'da %28,30 olarak gerçekleşmiştir. Ancak yurtdışı nihai talebin katma değeri 2007 yılından itibaren düşüş göstermiş ve 2014 yılında %19,39 olarak gerçekleşmiştir.

Hindistan, Brezilya'ya benzer bir şekilde GSYİH'ye katkısı en yüksek olan nihai talep bileşeni hane halkı tüketim harcamasıdır. Hane halkı tüketim harcamasının toplam ekonomi içindeki payı ortalama %50 civarındadır. Çin'e benzer bir şekilde, Hindistan'da GSYİH'ye katkısı en yüksek olan ikinci nihai talep bileşeni yatırım talebidir. Yatırım talebinin katma değer oranı 2000-2007 döneminde sürekli artış göstermiş ancak 2007 yılından sonra düşüş göstermiştir. Yurtdışı nihai talebin katma değeri Brezilya ile benzer bir eğilim göstermektedir. Hindistan'da, yurtdışı nihai talebin katma değeri 2000 yılında %11,22 iken bu oran 2014 yılında %13,91 olarak gerçekleşmiştir. Ancak yurtdışı nihai talebin katma değeri 2000-2006 yılına kadar sürekli artış göstermiş 2007 yılından itibaren de düşüş eğilimi göstermiştir.

Rusya'da, talep bileşenleri Çin hariç diğer ülkelere göre daha farklı bir izlenim göstermektedir. Özellikle hane halkı tüketim harcamaları ile yurtdışı nihai talep benzer bir eğilim göstermektedir. Ayrıca katma değer oranları birbirine yakın görünmektedir. 2000 yılında katma değer oranı en yüksek olan nihai talep bileşeni yurtdışı nihai talep (%36,55)'tir. Ancak 2001 yılından itibaren hane halkı tüketim harcamalarının payı artış gösterirken yurtdışı nihai talebin payı düşüş göstermiştir. Dönem boyunca hane halkı tüketim harcamaları katma değer oranı %33-40 arasında, yurtdışı nihai talebin ise %25-36 arasında değişkenlik göstermektedir. Katma değeri en düşük olan nihai talep bileşeni ise yatırımdır.

Tablo 2. Ülkelerinde Nihai Talep Bileşenlerinin Katma Değeri (%)²⁹

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Brezilya	C	55,39	53,33	52,02	52,49	51,17	51,82	51,61	51,41	50,31	53,36	50,90	50,67	51,25	51,19	51,50
	G	20,89	21,48	22,41	20,69	20,20	20,63	20,72	20,40	20,21	21,22	21,07	20,62	20,46	20,69	21,37
	I	14,57	14,16	12,90	13,26	13,92	13,72	14,39	15,90	17,01	15,16	17,76	17,76	17,22	17,22	16,73
	EX	9,15	11,03	12,68	13,56	14,71	13,83	13,29	12,30	12,46	10,27	10,26	10,95	11,08	10,90	10,41
Çin	C	40,67	39,99	38,30	35,71	33,58	31,83	29,84	30,06	29,30	29,66	29,21	29,94	29,84	30,95	30,69
	G	14,36	14,67	14,13	13,06	12,12	12,16	11,70	11,64	11,53	11,55	11,77	11,95	12,03	12,54	12,43
	I	26,95	27,73	28,21	29,26	29,71	29,26	30,15	30,46	33,13	37,90	36,57	36,31	37,35	36,84	37,48
	EX	18,03	17,62	19,36	21,97	24,59	26,75	28,30	27,84	26,03	20,89	22,45	21,81	20,78	19,67	19,39
Hindistan	C	59,49	60,05	58,78	56,32	52,07	50,78	48,82	48,21	50,00	50,19	50,11	49,93	52,07	53,62	54,52
	G	12,04	11,99	11,95	10,81	10,20	9,87	9,55	9,52	9,95	10,98	10,88	10,89	10,87	11,10	11,36
	I	17,26	17,06	17,08	20,57	23,36	23,72	24,78	26,26	24,72	25,43	24,04	24,31	22,42	20,24	20,21
	EX	11,22	10,90	12,19	12,30	14,37	15,63	16,85	16,01	15,32	13,40	14,97	14,86	14,64	15,04	13,91
Rusya	C	33,49	35,92	36,75	35,61	37,55	37,06	36,50	37,63	35,99	40,91	37,57	36,24	37,04	38,12	38,53
	G	16,34	17,95	19,30	18,89	18,09	17,71	18,34	18,62	18,44	21,19	19,20	18,72	19,44	20,01	19,97
	I	13,63	16,11	14,84	15,57	14,65	14,68	15,42	16,85	17,53	12,87	16,34	17,33	16,95	16,38	15,06
	EX	36,55	30,03	29,11	29,93	29,71	30,55	29,73	26,89	28,04	25,02	26,88	27,71	26,57	25,49	26,45

Kaynak: Kendi hesaplamamızdır.

²⁹ C: Hane halkı tüketim harcamaları, G: Kamu tüketim harcamaları, I: Yatırım, EX: İhracat

Tablo 3, BRIC ülkelerinde nihai talep bileşenleri içindeki yabancı katma değerini göstermektedir. Brezilya’da, dönem boyunca yabancı katma değeri en yüksek olan nihai talep bileşeni yurtdışı nihai taleptir³⁰. 2007-2008 yıllarına kadar yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri sürekli artmıştır. 2008 yılından sonra ise yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri sürekli azalmıştır. 2000-2014 döneminde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %11-17 arasında değişkenlik göstermektedir. Bu durumda bu bileşenin yurtiçi katma değeri de yaklaşık %83-87 arasında değişkenlik göstermektedir. Yabancı katma değeri yüksek olan diğer bir bileşen ise yatırımdır. Hane halkı tüketim harcamaları ve kamu tüketim harcamalarının yabancı katma değeri ise dönem boyunca %10’nun altındadır. Dolayısıyla Brezilya’da yurtiçi nihai talebin yerli katma değeri daha yüksektir.

Çin’de özellikle yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri bakımından diğer ülkeler ile ayrılmaktadır. Dönem başında yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %20,01 ve bu oran 2007 yılına kadar sürekli artmıştır, 2007 yılından sonra ise düşmüştür. Dönem sonunda yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %20,27 olarak gerçekleşmiştir. Dönem boyunca yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %20-32, yerli katma değeri de %68-60 arasında değişkenlik göstermiştir. Brezilya’ya benzer bir şekilde yabancı katma değeri yüksek olan diğer bir bileşen ise yatırım talebidir. Bu bileşenin yabancı katma değeri de 2007 yılına kadar artmış, 2007 yılından sonra ise düşüş göstermiştir. Hane halkı tüketim harcamaları ve kamu tüketim harcamalarının yabancı katma değeri dönem boyunca %10 civarındadır.

Hindistan’da, yabancı katma değer en yüksek yatırım talebinde gerçekleşmiştir. Ancak bu bileşenin yabancı katma değeri sürekli dalgalı bir seyir izlemektedir. 2000 yılında yatırım talebinin yabancı katma değeri %19,21 iken 2014 yılında %24,11’e çıkmıştır. Dönem boyunca yatırım talebinin yabancı katma değeri %18-30 arasında değişkenlik göstermektedir. Yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri dönem başında %15,18 iken, 2014 yılında %26,13’e çıkmıştır. Ancak bu bileşenin yabancı katma değeri sürekli dalgalı hareket etmiştir. 2000-2014 döneminde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %15-27 arasında değişkenlik göstermiştir. Dolayısıyla yurtdışı nihai talebin yerli katma değeri de %73-65 arasında değişmektedir. Hane halkı tüketim harcamalarının yabancı katma değeri %10, kamu tüketim harcamalarının yabancı katma değeri ise %3-4 civarındadır.

Rusya’da, yabancı katma değerinin yüksek olduğu nihai talep bileşeni ise hane halkı tüketim harcamalarıdır. Bununla birlikte bu bileşenin yabancı katma değeri dönem boyunca düşüş eğiliminde olmuştur. Rusya’da yatırım talebi hariç diğer bileşenlerde yabancı katma değer dönem boyunca azalmıştır. Yatırım talebinin yabancı katma değeri 2007-2009 dönemi hariç genel olarak sürekli artmıştır. Rusya’da yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri dönem başında %10,46 iken dönem sonunda %8,27 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3. BRIC Ülkelerinde Nihai Talep Bileşenlerinin Yabancı Katma Değeri (%)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Brezilya	C	7,83	8,14	7,84	8,69	8,98	8,23	8,09	8,18	9,68	7,63	7,89	8,39	9,02	9,61	9,68
	G	3,82	3,70	3,52	3,40	3,52	3,50	3,48	3,76	4,20	3,61	3,96	4,07	4,41	4,57	4,34
	I	9,98	11,93	11,17	11,58	11,47	10,72	10,73	11,33	13,01	10,20	10,94	11,19	11,68	12,85	12,86
	EX	13,19	15,51	15,35	16,37	16,17	15,30	14,83	14,70	15,83	12,21	12,32	12,57	13,62	14,63	14,74
Çin	C	9,87	9,29	9,77	11,13	12,40	12,46	12,01	11,98	11,27	8,87	10,32	10,74	9,70	9,31	8,25
	G	9,01	8,10	8,17	9,46	10,90	11,41	10,94	11,22	10,14	7,96	9,22	9,59	8,61	8,22	7,39
	I	15,65	14,85	16,39	19,18	21,69	21,38	20,85	21,53	20,40	16,22	18,91	19,63	18,20	17,89	15,57
	EX	20,01	18,96	21,22	26,35	30,91	31,34	31,55	31,67	28,68	22,46	25,75	25,33	23,28	22,93	20,27
Hindistan	C	8,33	8,00	8,77	8,07	9,25	10,05	11,49	11,25	11,65	10,28	10,78	11,50	11,06	10,22	9,77
	G	3,22	3,22	3,65	3,06	2,85	3,19	3,89	3,74	3,61	3,09	3,92	4,12	4,49	5,12	4,68
	I	19,21	19,04	18,60	18,58	22,24	24,99	27,65	28,11	27,71	25,25	26,87	27,68	30,18	26,99	24,11
	EX	15,18	15,46	16,96	16,74	19,13	21,26	24,91	23,15	24,65	22,29	23,59	24,83	26,69	27,06	26,13
Rusya	C	11,05	10,30	10,68	10,75	9,25	9,83	9,32	8,68	9,01	7,50	8,50	9,16	9,15	10,06	9,77
	G	9,42	8,05	7,55	7,28	5,95	6,75	6,10	5,23	5,9	4,73	5,08	5,26	5,11	5,92	6,18
	I	11,03	10,40	12,03	13,25	11,41	12,72	12,99	11,31	11,80	8,37	9,16	9,48	9,58	10,94	12,56
	EX	10,46	9,74	10,23	10,14	7,79	8,13	7,68	7,02	7,15	5,89	6,00	6,23	6,50	7,57	8,27

Kaynak: Kendi hesaplamamızdır.

Tablo 4, BRIC ülkeleri imalat sanayinde nihai talep bileşenlerinin katma değerinin GSYİH’ye katkısını göstermektedir. Tablo 4’te de görüldüğü üzere 2000-2014 döneminde BRIC ülkelerinde imalat sanayi katma değerinin ekonomi içindeki payı %20-40 arasında değişkenlik göstermektedir. İmalat sanayi katma değeri, Brezilya ve Rusya’da azalırken Çin ve Hindistan’da artmıştır. Ayrıca Tablo 4’te görüldüğü üzere BRIC ülkelerinin hepsinde imalat sanayinde kamu tüketim harcamalarının katma değeri %1 civarındadır.

³⁰ Bu aynı zamanda ihracatın ithalat içeriğini göstermektedir. Yani diğer bir ifadeyle dikey uzmanlaşma veya küresel üretim ağına katılımı derecesini göstermektedir (Hummels, Ishii & Yi, 1998, s. 2001).

Brezilya imalat sanayinde, hane halkı tüketim harcamaları katma değeri diğer bileşenlere göre daha yüksektir. İmalat sanayinde, hane halkı tüketim harcamaları katma değeri 2000 yılında %17,23 iken 2014 yılında bu oran %14,47 olmuştur. Hane halkı tüketim harcamaları katma değeri 2009 yılı hariç genel olarak düşüş eğiliminde olmuştur. Yurtdışı nihai talebin katma değeri de benzer bir eğilim göstermektedir. Bu bileşenin katma değeri 2000 yılında %6,32 iken 2014 yılında ise %5,41 olmuştur. 2000-2014 döneminde yatırım talebi katma değeri %2-6 arasında, kamu tüketim harcamaları katma değeri ise %1'in altındadır.

Çin imalat sanayinde, en yüksek katma değer yurtdışı nihai talepten sağlanmıştır. Yurtdışı nihai talebin katma değeri 2006 yılına kadar artış göstermiş ve 2006 yılında %23,05 olarak gerçekleşmiştir. Özellikle 2008-2009 finansal kriz döneminde ciddi bir düşüş gerçekleşmiş, 2014 yılında yurtdışı nihai talebin katma değeri %15,5 olarak gerçekleşmiştir. Çin imalat sanayinde yatırım talebi ile hane halkı tüketim harcamaları katma değeri birbirine ters yönde hareket etmiştir. Yatırım talebi katma değeri artarken hane halkı nihai tüketim talebinin katma değeri düşmüştür. Dönem boyunca kamu nihai tüketim talebi katma değeri %1 civarındadır.

Hindistan imalat sanayinde, hane halkı nihai tüketim talebi katma değeri daha yüksektir. Ancak hane halkı nihai tüketim talebi katma değeri 2008 yılı hariç düşüş eğiliminde olmuştur. Bu bileşenin katma değeri dönem boyunca %11-14 arasında değişkenlik göstermiştir. Yatırım talebi katma değeri dönem boyunca dalgalı bir gelişme göstermiş ve bu bileşenin katma değeri %5-10 arasında değişmiştir. Yurt dışı nihai talebin katma değeri 2007 yılına kadar artmış 2007-2009 döneminde azalmış ve 2009'dan sonra tekrar artmıştır. Kamu tüketim harcamaları katma değeri ise %1'in altındadır.

Rusya imalat sanayinde, hane halkı tüketim harcamaları ve yurtdışı nihai talebin katma değeri dönem boyunca düşüş eğilimi gösterdiği görülmektedir. Hane halkı tüketim harcamaları katma değeri 2000 yılında %12,02 iken 2014 yılında bu oran %10,35 olmuştur. Yurtdışı nihai talebin katma değeri 2000 yılında %10,35 iken 2014 yılında bu oran %7,47 olmuştur. Yatırım talebi katma değeri diğer ülkelere göre daha düşüktür ve dönem boyunca %4'ün altındadır. Kamu tüketim harcamaları katma değeri diğer ülkelere benzer bir şekilde çok düşük ve %1'in altındadır.

Tablo 4. BRIC Ülkeleri İmalat Sanayinde Nihai Talep Bileşenlerinin Katma Değeri (%)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Brezilya	C	17,23	15,67	15,16	1,36	16,75	16,80	16,13	15,92	15,97	16,78	15,72	15,31	15,13	14,84	14,47
	G	0,11	0,10	0,10	0,10	0,10	0,09	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,08	0,07	0,07	0,06
	I	3,31	3,32	2,57	3,08	3,44	3,37	3,81	4,83	5,40	3,52	4,46	4,14	3,53	3,64	3,36
	EX	6,32	8,03	9,40	10,19	11,10	10,08	9,29	8,12	7,60	6,11	5,65	5,63	5,80	5,75	5,41
	Toplam	26,96	27,13	27,24	29,73	31,40	30,34	29,31	28,95	29,05	26,50	25,90	25,16	24,52	24,30	23,31
Çin	C	12,74	12,25	11,41	10,12	8,86	8,27	7,85	8,37	8,73	9,01	9,23	9,81	9,91	10,40	9,88
	G	0,60	0,78	0,83	0,85	0,79	0,75	0,87	0,90	0,98	1,03	1,01	0,95	0,81	0,80	0,76
	I	6,88	6,82	6,46	7,13	7,61	7,63	7,44	7,45	8,62	10,12	9,50	9,46	9,72	9,51	9,44
	EX	13,28	12,81	14,02	16,77	19,43	21,53	23,05	22,50	20,61	16,26	17,62	16,98	16,13	15,64	15,55
	Toplam	32,91	31,88	31,90	34,02	35,90	37,44	38,34	38,33	37,96	35,38	36,35	36,25	35,77	35,56	34,87
Hindistan	C	13,96	13,76	14,26	13,68	12,76	12,37	11,85	11,77	12,24	11,96	12,55	12,67	12,25	12,25	12,48
	G	0,77	0,73	0,82	0,67	0,55	0,56	0,60	0,60	0,57	0,57	0,73	0,74	0,75	0,94	0,94
	I	6,35	5,46	5,51	7,76	8,87	8,49	9,21	9,94	8,76	9,43	8,76	8,69	8,37	6,92	6,97
	EX	6,18	6,02	6,95	6,71	7,12	7,25	7,62	6,07	5,95	5,90	6,18	6,46	7,07	8,10	7,75
	Toplam	27,26	25,96	27,55	28,81	29,29	28,67	29,28	28,39	27,52	27,85	28,22	28,57	28,44	28,20	28,15
Rusya	C	12,02	12,56	11,84	10,42	11,22	10,72	10,33	10,67	10,24	11,44	10,34	10,27	10,08	9,80	9,11
	G	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
	I	1,86	2,42	2,46	3,05	2,27	2,91	3,08	2,61	2,49	-0,12	2,07	2,88	2,37	2,17	1,58
	EX	10,35	7,69	7,32	7,00	7,25	6,72	6,50	7,19	5,68	5,30	6,37	6,11	6,59	6,57	7,47
	Toplam	24,25	22,70	21,64	20,48	20,75	20,37	19,93	20,47	18,42	16,63	18,78	19,27	19,06	18,55	18,16

Kaynak: Kendi hesaplamamızdır.

Tablo 5, BRIC ülkeleri imalat sanayinde nihai talep bileşenlerin yabancı katma değerini göstermektedir. Brezilya'da, hane halkı tüketim harcamalarının yabancı katma değeri daha yüksek ve artış eğilimi göstermiştir. Yabancı katma değeri yüksek olan diğer önemli bir bileşen ise yatırım talebidir. Bu bileşenin yabancı katma değeri %16-25 arasında değişmekte ve 2014 yılında %24,41 olmuştur. Kamu tüketim harcamaları ve yurtdışı nihai talep bileşenlerinin yabancı katma değeri 2008-2009 dönemi hariç genel olarak artış göstermiştir.

Çin imalat sanayinde, yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri diğer bileşenlere göre daha yüksektir. Bu bileşenin yabancı katma değeri dönem boyunca %22-36 arasındadır ve ayrıca 2000-2007 arasında artış göstermekle birlikte 2008 sonrasında dalgalı bir gelişme göstermiştir. Yabancı katma değeri yüksek olan diğer önemli bir bileşen ise yatırım talebidir. Yatırım talebinin yabancı katma değeri de 2007'ye kadar artmış ve 2008 yılından itibaren de dalgalı bir şekilde hareket etmiştir. Kamu tüketim harcamaları yabancı katma değeri, 2008

yılına kadar yatırım talebi yabancı katma değerinden daha düşük 2008 yılından itibaren ise daha yüksektir. Hane halkı tüketim harcamaları yabancı katma değeri %12-19 arasında değişkenlik göstermektedir.

Hindistan imalat sanayiye, yurt dışı nihai talep ve yatırım talebi yabancı katma değerleri birbirine yakın hareket etmektedir. Özellikle 2005'ten sonra bu iki bileşenin yabancı katma değeri %40'ın üzerine çıktığı görülmektedir. 2014 yılında yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri %42,27, yatırım talebi yabancı katma değeri ise %36,44'tür. Kamu tüketim harcamaları ve hane halkı tüketim harcamaları yabancı katma değerinin de önemli ölçüde artış gösterdiği görülmektedir.

Rusya imalat sanayinde, diğer ülkelerden farklı olarak, kamu tüketim harcamaları yabancı katma değeri diğer bileşenlere göre daha yüksektir. Kamu tüketim harcamaları yabancı katma değeri, 2008 yılına kadar sürekli artmış 2009 yılında ciddi bir düşüş göstermekle birlikte tekrar artış eğilimi göstermiştir. Bu bileşenin yabancı katma değeri 2000-2014 döneminde %16-50 arasında değişkenlik göstermektedir. Yabancı katma değeri yüksek olan diğer bileşen ise yatırım talebidir. Yatırım talebi yabancı katma değeri, 2000-2008 döneminde artmış ancak 2009 yılında negatif bir değer almıştır. 2009 yılından sonra tekrar ciddi bir artış göstermiştir. İmalat sanayinde yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri düşüş eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu bileşenin yabancı katma değeri 2000 yılında %16,32 iken 2014 yılında %12,61'e düşmüştür. Hane halkı tüketim harcamaları yabancı katma değeri ise dalgalı bir şekilde hareket etmiş ve neredeyse sabit kalmıştır.

Tablo 5. BRIC Ülkeleri İmalat Sanayinde Nihai Talep Bileşenlerinin Yabancı Katma Değeri (%)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Brezilya	C	15,60	16,91	16,73	18,22	18,38	16,84	16,87	16,61	19,39	14,99	15,48	16,64	18,10	19,48	20,59
	G	9,21	10,17	9,86	10,79	10,77	9,63	9,47	9,60	11,49	9,24	9,88	10,84	12,06	13,35	13,52
	I	16,19	21,22	20,64	20,47	20,38	19,47	18,75	18,62	20,94	17,45	18,35	19,24	20,88	23,90	24,41
	EX	16,00	18,38	17,88	18,88	18,48	18,06	18,10	18,14	20,50	15,27	15,58	16,64	18,15	19,47	19,78
Çin	C	14,27	13,70	14,64	16,66	18,57	17,86	17,48	17,76	16,54	13,02	15,64	16,24	14,46	14,07	12,38
	G	19,57	17,78	19,18	22,82	27,44	27,76	27,29	27,35	26,93	21,56	25,74	27,25	25,56	24,77	21,41
	I	21,64	19,89	21,31	24,28	28,27	28,20	27,30	30,04	27,46	21,01	23,92	24,54	22,93	22,60	19,80
	EX	23,22	22,19	25,13	30,68	35,31	35,48	35,41	35,63	32,61	25,91	29,66	29,25	27,03	26,30	23,12
Hindistan	C	18,86	18,16	19,04	17,00	19,54	21,79	25,33	25,24	26,03	23,31	24,37	26,45	26,36	25,00	23,79
	G	21,74	21,17	21,76	19,46	22,57	24,65	28,14	28,01	28,93	25,96	27,20	29,32	30,29	28,64	26,90
	I	26,99	26,74	27,36	26,54	32,51	37,61	40,78	40,58	41,67	38,11	40,59	41,97	44,23	40,92	36,44
	EX	19,07	19,77	21,98	22,05	27,34	32,23	40,59	41,01	45,10	38,20	41,95	44,74	46,68	44,89	42,27
Rusya	C	18,23	17,55	18,92	20,07	16,85	17,29	16,54	15,72	15,90	13,15	15,82	16,96	17,65	19,79	18,95
	G	16,98	17,55	24,17	32,26	34,39	39,91	43,57	45,51	48,61	24,72	34,89	40,18	45,17	49,40	47,61
	I	17,48	16,94	21,32	22,47	21,91	22,43	22,87	22,84	23,50	-4,94	17,81	15,46	15,80	18,64	27,42
	EX	16,32	15,23	15,97	16,87	12,90	13,52	12,66	11,12	11,39	9,86	9,49	9,88	10,50	11,85	12,61

Kaynak: Kendi hesaplamalarımızdır.

SONUÇ

Dünya ekonomisinde, özellikle 2008-2009 küresel finansal krizden sonra sanayileşme politikaları yeniden gündem olmuştur. Sanayileşme politikaları yeniden önem kazanmakla birlikte, oluşturulan politikaların daha çok arz yanlı olduğu ve talep dinamiklerinin eksik kaldığı görülmektedir. Ancak etkin ve sürdürülebilir bir sanayileşme politikası için hem arz hem de talep dinamikleri dikkate alınmalıdır. Çünkü bir ekonomide arz yanlı veya talep yanlı şeklinde tek bir üretim formülasyonu ile yeterli bir ekonomik büyüme sağlanamaz. Literatürde yer alan teorik ve ampirik çalışmalardan da görüldüğü üzere özellikle gelişmekte olan ülkelerde verimlilik ve büyümenin sınırlı kalmasının nedeni arz dinamiklerinden ziyade talep dinamiklerinin eksik kalmasıdır. Bu nedenle talep dinamiklerinin ekonomiye etkisini analiz etmek amacıyla talep ayrıştırması yapılmıştır. BRIC ülkelerine yönelik yapılan bu çalışmada, elde edilen bulgulara göre yurtiçi nihai talebin ekonomi için önemli bir dinamik olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Rusya hariç diğer ülkelerde yurtdışı nihai talep artış eğiliminde olmuştur. BRIC ülkelerinde yatırım talebi ve yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri diğer bileşenlere göre daha yüksektir. Rusya hariç diğer ülkelerde özellikle yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri artış eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu da Rusya dışında diğer ülkelerin küresel üretim ağına katılımının arttığını göstermektedir.

İmalat sanayi için bir değerlendirme yapıldığında, genel olarak BRIC ülkelerinde imalat sanayinin ekonominin önemli bir kısmını oluşturduğu görülmektedir. Ancak imalat sanayinin ekonomideki payı Brezilya ve Rusya'da azalırken, Çin ve Hindistan'da ise artmıştır. Dolayısıyla elde edilen bu bulgulara göre, Brezilya ve Rusya'da 2000-2014 döneminde bir sanayisizleşme süreci yaşandığı söylenebilir. İmalat sanayi için yapılan talep ayrıştırması sonucunda elde edilen bulgulara göre, Çin'de yurtdışı nihai talep, diğer ülkelerde ise yurtiçi nihai talep daha baskındır. Yani imalat sanayi üretimi Çin'de yurtdışı talebe yönelik iken, diğer ülkelerde ise yurtiçi talebe

yöneliktir. Toplam ekonomi ile karşılaştırıldığında, BRIC ülkelerinin imalat sanayinde yabancı katma değer oranı daha yüksektir. 2014 yılında yabancı katma değeri en yüksek olan bileşen Brezilya'da yatırım talebi, Çin ve Hindistan'da yurtdışı nihai talep, Rusya'da ise kamu tüketim harcamalarıdır. Özellikle Çin imalat sanayisinde, yurtdışı nihai talebin yabancı katma değeri 2007 yılında kadar sürekli artmış ancak 2008 yılından sonra ise sürekli azalmıştır. Elde edilen bulgulara göre Çin imalat sanayide, yurtdışı nihai talebin katma değeri 2000'de %23,22, 2007'de %35,63 ve 2014 yılında ise %23,12'dir.

BRIC ülkelerinde hem toplam ekonomide hem de imalat sanayide, 2008-2009 küresel finansal kriz döneminde yurtiçi nihai talebin katma değeri artarken, yurtdışı nihai talebin katma değeri azalmıştır. Dolayısıyla BRIC ülkelerinde yurtdışı nihai talebin krizden etkilendiği ve bu dönemde ekonominin temel motivasyonu yurtiçi nihai talep olmuştur. Aynı şekilde 2008-2009 kriz döneminde nihai talep bileşenlerinin hepsinde yabancı katma değer oranı azalırken yurtiçi katma değer artmıştır. Elde edilen bulgular değerlendirildiğinde, BRIC ülkelerinde yurtiçi nihai talebin ekonominin önemli bir bileşeni olduğu görülmüştür. Bununla birlikte talep dinamiğinin sürdürülebilir olabilmesi için, reel geliri artıran, ürün çeşitliliğini sağlayan ve orta sınıfın genişlemesini ve refahını arttırmasını sağlayacak politikalara ihtiyaç vardır. Gelir, talep için önemli bir faktördür. Çünkü toplam talepte meydana gelen değişimler büyük oranda gelirden kaynaklanmaktadır. Gelir arttığında mal ve hizmet talebi artar, mal ve hizmet talebinde meydana gelen artış ise toplam çıktı seviyesini artırır. Bununla birlikte bir ekonomide hane halkı nihai tüketimi GSYİH'nin %50-70'ini oluşturmaktadır. Hane halkı nihai tüketim talebini etkileyen en önemli faktör ise reel gelirdir. Dolayısıyla reel gelir arttıkça, hane halkları tüketim kalıplarını değiştirerek özellikle imalat sanayi ürünleri olmak üzere yeni ve farklı ürünler talep edecektir. Bu nedenle hane halkı tüketim talebi ve toplam talebi arttıracak ve süreklilik sağlayacak reel geliri artırıcı politikalar üretilmelidir. Ürün çeşitliliği iktisadi büyüme ve kalkınmaya önemli bir katkı sağlamaktadır. Özellikle uzun dönemli büyüme ve kalkınma sürecinde uzmanlaşma ile birlikte ürün çeşitliliği yelpazesinin genişlemesi ekonomi için önemli bir faktördür. Ekonomide ürün çeşitliliği arttıkça yeni sektörler ortaya çıkar ve bununla birlikte mevcut sektörlerde verimlilik artışı meydana gelir. Ürün çeşitliliği ve verimlilik artışı sonucu üretilen yeni mal ve hizmetlerin maliyetlerinin düşmesi ile fiyatlar ucuzlar ve daha fazla talep edilmesini sağlar. Dolayısıyla bu yolla toplam talep artmış olacaktır. Bu nedenle talep artışına süreklilik kazandıracak ikinci önemli politika mal ve hizmet çeşitliliğini arttıracak politikalarlardır. Talep dinamiğinin sürdürülebilir kılacak olan diğer önemli bir politika ise orta sınıfın genişlemesi ve refahını arttırmasını sağlayacak olan politikalarlardır. Orta sınıf, başta Batı Avrupa olmak üzere gelişmiş ülkelerin sanayileşme ve kalkınma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Sanayi ürünlerine olan talep büyük bir oranda gelir dağılımına ve orta sınıfın büyüklüğüne bağlıdır. Bu nedenle sanayi sektörünün genişlemesi orta sınıfın yaptığı harcamalar ve bu harcamalar sonucunda elde edilen katma değer büyüklüğüne bağlıdır. Orta sınıfın genişlemesi mal ve hizmet talebinde artışa yol açarak, piyasanın büyümesini sağlayacak ve bunun sonucunda da mal ve hizmet çeşitliliği oluşacaktır. Ayrıca orta sınıfın genişlemesi, bir ekonomide sanayi yapısını emek yoğun bir yapıdan, sermaye yoğun ve yüksek teknolojik bir yapıya dönüşmesini sağlayacaktır. Sanayileşmenin artması ile orta sınıfın genişlemesi sonucunda, toplumda teknik bilgi ve beceri gerektiren meslekler ortaya çıkar. Aynı zamanda toplumda yeni yaşam tarzları ve tüketim alışkanlıkları ortaya çıkar. Dolayısıyla ekonomide özellikle sanayi sektöründe üretilen nihai mal ve hizmetlerin en büyük tüketicileri orta sınıf olacaktır. Çünkü düşük gelir grubunun talebi temel ihtiyaçlara yönelik iken yüksek gelir grubunun talebi de lüks tüketim mallarına yöneliktir. Ancak orta gelir grubunun talebi ise daha çok imalat sanayi ürünlerine yöneliktir. Bu nedenle orta sınıfın genişlemesini sağlayacak politikalar üretilmelidir.

Ancak bu politikalarla birlikte sanayi sektöründe kaynak dağılımının etkinliğini sağlayacak müdahale politikaları, teşvik politikaları, inovasyon ve teknoloji politikaları, ihracat politikaları gibi politikalar üretilmelidir. Ayrıca, devlet hem ara malı talebi hem de yatırım talebi için gerekli inovasyon stratejileri başlatmalıdır. Bunların yanı sıra hükümet, kamu alımları ile vergi indirimleri gibi maliye politikası araçlarını kullanarak toplam talebi artırma politikası izlemelidir.

KAYNAKLAR

Amar, A., Landau, M. T., & Wikierman, A. (2016). Descomposicion alternativa de los componentes de la demanda agregada. *Estudios Y Perspectivas*(47), 1-29. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/40476/S1600705_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Aoki, M., & Yoshikawa, H. (2002). Demand saturation-creation and economic growth. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 48(2), 127-154. doi:10.1016/S0167-2681(01)00229-3

- Aydoğuş, O. (2015). *Girdi-Çıktı modellerine giriş* (4. b.). Ankara: Efil Yayınevi.
- Bilir, H. (2019). Entelektüel bir iktisatçı: John Maynard Keynes. *Dört Öge*(16), 83-96. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/52314/643591>
- Casadella, V. (2018). *Innovation systems in emerging economies: MINT (Mexico, Indonesia, Nigeria, Turkey)*. Wiley.
- Chai, A. (2018). Household consumption patterns and the sectoral composition of growing economies: A review of the interlinkages. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP3/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10166980/unido-file-10166980>
- Cieślak, E., Biegańska, J., & Środa-Murawska, S. (2021). Central and Eastern European States from an international perspective: Economic potential and paths of participation in global value chains. *Emerging Markets Finance & Trade*, 57, 3587-3603. doi:10.1080/1540496X.2019.1602519
- Clark, G. (2013). *Fukaralığa veda: Dünyanın kısa iktisadi tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Desdoigts, A., & Jaramillo, F. (2009). Trade, demand spillovers, and industrialization: The emerging global middle class in perspective. *Journal of International Economics*, 79(2), 248-258. doi:10.1016/j.jinteco.2009.07.008
- Dökmen, G., & Vural, T. (2011). Maliye politikalarının Keynesyen olmayan etkileri: Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*(161), 118-132. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/007.pdf>
- Duarte, M. (2018). Manufactured goods consumption, relative prices and productivity. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 6/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10307933/unido-file-10307933>
- Easterly, W. (2000). The middle class consensus and economic development. *Policy Research Working Paper;No. 2346*. Washington, DC: World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/18849>
- Escaith, H. (2016). Aggregate demand, vertical specialization and growth accounting. *Journal of International Commerce, Economics and Policy*, 7(3), 1-20. doi:10.1142/S1793993316500162
- Felipe, J., & Mehta, A. (2016). Deindustrialization? A global perspective. *Economics Letters*, 149, 148-151. doi:10.1016/j.econlet.2016.10.038
- Fine, B., & Leopold, E. (1990). Consumerism and the Industrial Revolution. *Social History*, 15(2), 151-179. doi:10.1080/03071029008567764
- Fisunoğlu, M., & Tan, B. K. (2009). Keynes Devrimi ve Keynesyen iktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20(70), 31-60. doi:http://dx.doi.org/10.5455/ey.10680
- Foellmi, R., & Zweimüller, J. (2006). Income Distribution and demand-induced innovations. *The Review of Economic Studies*, 73(4), 941-960. doi:10.1111/j.1467-937X.2006.00403.x
- Francois, J., & Kaplan, S. (1996). Aggregate demand shifts, income distribution, and the Linder Hypothesis. *The Review of Economics and Statistics*, 78(2), 244-250. doi:10.2307/2109926

- Goldar, B., Das, D. K., Das, P. C., & Gupta, N. (2020). Domestic versus imported contents in exports: The case of India's merchandise trade. *Journal of South Asian Development*, 15(1), 62-96. doi:10.1177/0973174120922451
- Guisan, M.-C., & Exposito, P. (2015). Manufacturing and development in countries and areas of Asia-Pacific, 2000-2010. *Regional and Sectoral Economic Studies*, 15(2), 203-208. <https://www.usc.gal/economet/reviews/eers15215.pdf>
- Gülşen, M. A., & Gölçek, A. G. (2019). Küresel Keynesçilik yaklaşımı bağlamında küresel maliye politikaları. *Fiscaeconomia*, 3(3), 98-109. doi:10.25295/fsecon.2019.03.007
- Haider, A. (2018). The multiplier effects of manufacturing consumption. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 10/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10300559/unido-file-10300559>
- Hoekstra, R., & Helm, R. v. (2010). Attributing GDP growth of the Euro Area to final demand categories. *International Input-Output Conference* (s. 1-28). Sydney, Australia: Statistics Netherlands. https://www.iioa.org/conferences/18th/papers/files/34_20100429011_CBS_HoekstraandvanderHelm.pdf
- Hoekstra, R., Berg, A., & Hoekema, F. (2006). *Attributing the Euro area GDP growth rate to final demand components*. Statistics Netherlands. http://www.rutgerhoekstra.com/publications/2006_Hoekstra-vdBerg-Hoekema-Attributing%20the%20Euro%20Area%20GDP%20Growth%20Rate.pdf
- Horrell, S. (1996). Home demand and British industrialization. *The Journal of Economic History*, 56(3), 561-604. doi:10.1017/S0022050700016946
- Huang, Y., & Khan, J. (2022). Has the information and communication technology sector become the engine of China's economic growth? *Review of Development Economics*, 26(1), 510-533. doi:10.1111/rode.12821
- Hummels, D., Ishii, J., & Yi, K.-M. (2001). The nature and growth of vertical specialization in world trade. *Journal of International Economics*, 54, 75-96. doi:10.1016/S0022-1996(00)00093-3
- Hummels, D., Rapoport, D., & Yi, K.-M. (1998, June). Vertical specialization and the changing nature of world trade. *Federal Reserve Bank of New York Economic Policy Review*, 4(2), 79-99. <https://ssrn.com/abstract=1023939>
- Jangam, B. P., & Rath, B. N. (2021). Do global value chains enhance or slow economic growth? *Applied Economics*, 53(36), 4148-4165. doi:10.1080/00036846.2021.1897076
- Jenkis, R. (2015). Sanayileşme ve dünya ekonomisi. F. Şenses (Dü.) içinde, *Kalkınma iktisadının yükselişi ve gerilemesi* (s. 211-253). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the slow rate of growth in the United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1967). *Causes of the slow rate of economic growth in the United Kingdom: An Inaugural Lecture by Nicholas Kaldor*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kharas, H., & Gertz, G. (2010). The new global middle class: A crossover from West to East. C. Li (Dü.) içinde, *China's emerging middle class: Beyond economic transformation* (s. 32-54). Washington: The Brookings Institution.
- Kordalska, A., & Olczyk, M. (2021). Linkages between services and manufacturing as a new channel for GVC development: Evidence from CEE countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 58, 125-137. doi:10.1016/j.strueco.2021.05.003
- Kranendonk, H., & Verbruggen, J. P. (2005). How to determine the contributions of domestic demand and exports to economic growth? Dutch versus international method. *CPB Memorandum No:159*. Netherlands: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/memo129>.
- Kranendonk, H., & Verbruggen, J. (2008). Decomposition of GDP Growth in Some European Countries and the United States. *De Economist*, 156(3), 295-306. doi:10.1007/s10645-008-9095-0
- Lamonica, G. R., Salvati, L., & Carlucci, M. (2020). Vertical Specialization Across The World: Evidence from The World Input-Output Table. *Rivista Italiana di Economia Demografia e Statistica*, 74(1), 17-28. <https://ideas.repec.org/a/ite/iteeco/200101.html> adresinden alındı
- Lee, J.-W. (1994). Industrialization and the formation of the new new middle class in KOREA. *Korea Journal of Population and Development*, 23(1), 77-96. https://s-space.snu.ac.kr/bitstream/10371/85234/1/5.INDUSTRIALIZATION_AND_THE_FORMATION_OF_THE_NEW_MIDDLE_CLASS_IN_KOREA%5DJUNG-WHAN%20LEE.pdf
- Leontief, W. (1986). *Input-output economics* (2 b.). Oxford: Oxford University Press.
- Los, B., Marcel P. Timmer, & Vries, G. (2015b). How global are global value chains? A new approach to measure international fragmentation. *Journal of Regional Science*, 55(1), 66-92. doi:10.1111/jors.12121
- Los, B., Timmer, M. P., & Vries, G. J. (2015a). How important are exports for job growth in China? A demand side analysis. *Journal of Comparative Economics*, 43(1), 19-32. doi:10.1016/j.jce.2014.11.007
- Macedo, A. D., Delera, M., & Lavopa, A. (2018). Industrial development and the creation of affordable variety. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 5/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10376321/unido-file-10376321>
- Macedo, A. D., & Lavopa, A. (2018). Tracing incomes generated by domestic and foreign demand for manufacturing. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 4 | 2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10377550/unido-file-10377550>
- Matsuyama, K. (2002). The rise of mass consumption societies. *Journal of Political Economy*, 110(5), 1035-1070. doi:10.1086/341873
- Mikulic, D. (2019). Metodološke osnove za dekompoziciju bruto domaćeg proizvoda na sastavnice finalne potražnje i primjena na hrvatsko gospodarstvo. *Ekonomski Pregled*, 70(3), 451-476. doi:10.32910/ep.70.3.5

- Mikulic, D., & Lovrinevic, Z. (2018). The import content of Croatian economic sectors and final demand. *Economic Research-ekonomska Istrazivanja*, 31(1), 2003-2023. doi: 10.1080/1331677X.2018.1480967
- Miller, R. E., & Blair, P. D. (2009). *Input-output analysis foundation and extensions* (2 b.). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Mokyr, J. (1977). Demand vs. supply in the Industrial Revolution. *The Journal of Economic History*, 37(4), 981-1008. doi:10.1017/S0022050700094778
- Moneta, A., & Stepanova, E. (2018). Characterizing manufacturing Engel curves around the world. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 14/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/opentext/documents/download/10166306/unido-file-10166306>
- Murphy, K. M., Shleifer, A., & Vishny, R. (1988). Income distribution, market size, and industrialization. *NBER Working Paper Series Working Paper No. 2709*. Cambridge, MA 02138 : National Bureau of Economic Research. doi:10.3386/w2709
- Nassif, A., Feijo, C., & Araújo, E. (2016). Structural Change, Catching Up and Falling Behind in the BRICS: A Comparative Analysis Based on Trade Pattern and Thirlwall's Law. *PSL Quarterly Review*, 69(278), 373-421. doi:10.13133/2037-3643_69.279_4
- Naudé, W., Szirmai, A., & Haraguchi, N. (2015). *Structural change and industrial development in the BRICS*. United Kingdom: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780198725077.001.0001
- Neumann, R., & Tabrizy, S. S. (2021). Exchange rates and trade balances: Effects of intra-industry trade and vertical specialization. *Open Economies Review*, 32, 613-647. doi:10.1007/s11079-020-09612-4
- Pahl, S., & Timmer, M. P. (2019). Patterns of vertical specialisation in trade: Long-run evidence for 91 countries. *Review of World Economics*, 155, 459-486. doi:10.1007/s10290-019-00352-3
- Palma, J. G. (2014). De-industrialisation, 'premature' de-industrialisation and the Dutch-disease. *Revista NECAT*, 7-23. doi:10.20430/ete.v8i344.970.
- Pamuk, S. (2008). Globalization, industrialization and changing politics in Turkey. *New perspectives on Turkey*, 38(38), 267-273. doi:10.1017/S0896634600005008
- Pieper, U. (2000). Deindustrialisation and the social and economic sustainability nexus in developing countries: Cross-country evidence on productivity and employment. *The Journal of Development Studies*, 36(4), 66-99. doi:10.1080/00220380008422638
- Prete, D. D., Giovannetti, G., & Marvasi, E. (2018). Global value chains: New evidence for North Africa. *International Economics*, 153, 42-54. doi:10.1016/j.inteco.2017.03.002
- Purwono, R., Esquivias, M. A., Sugiharti, L., Heriqbaldi, U., Handoyo, R. D., & Airlangga, U. (2020). Value chains, production networks and regional integration: The case of regional integration. *Jurnal Ekonomi Malaysia*, 54(1), 135-151. doi:10.17576/JEM-2020-5401-10
- Rodrik, D. (2006). Industrial development: Stylized facts and policies. *U.N.-DESA Working Papers*. USA. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/industrial-development.pdf>

- Rodrik, D. (2009). *Tek ekonomi çok reçete: Küreselleşme, kurumlar ve ekonomik büyüme*. (N. Domaniç, Çev.) Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21, 1-33. doi:10.1007/s10887-015-9122-3
- Santiago, F., Vértesy, D., & Weiss, M. (2018). Manufacturing development in catching up countries: locating demand-driven policy interventions from a long-term perspective. *Inclusive and Sustainable Industrial Development Working Paper Series WP 18/2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. <https://www.unido.org/api/onetext/documents/download/10379758/unido-file-10379758>
- Saviotti, P. P. (2002). Variety, growth and demand. A. McMeekin, K. Green, M. Tomlinson, & V. Walsh (Dü) içinde, *Innovation by demand: An interdisciplinary approach to the study of demand and its role in innovation* (s. 41-55). Great Britain: Manchester University Press.
- Saviotti, P. P., & Frenken, K. (2008). Export variety and the economic performance of countries. *Journal of Evolutionary Economics*, 18, 201-218. doi:10.1007/s00191-007-0081-5
- Saviotti, P. P., & Pyka, A. (2004). Economic development by the creation of new sectors. *Journal of Evolutionary Economics*, 14, 1-35. doi:10.1007/s00191-003-0179-3
- Saviotti, P.-P., & Pyka, A. (2013). The co-evolution of innovation, demand and growth. *Economics of Innovation and New Technology*, 26(8), 689-718. doi:10.1080/10438599.2013.768492
- Schmitz, H. (2015). Az gelişmiş ülkelerde sanayileşme stratejileri: Tarihsel deneyimlerden çıkarılacak bazı dersler. F. Şenses (Dü.) içinde, *Kalkınma iktisadının yükselişi ve gerilemesi* (s. 255-284). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Solaz, M. (2018). Value added and participation in global value chains: The case of Spain. *The World Economy*, 41, 2804-2827. doi:10.1111/twec.12641
- Stiglitz, J. E. (2017). Industrial policy, learning, and development. J. Page, & F. Tarp (Dü) içinde, *The practice of industrial policy: Government-business coordination in Africa and East Asia* (s. 23-39). United Kingdom: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780198796954.001.0001
- Şen, H., & Kaya, A. (2015). Ekonomik krizlerin değişmeyen imdatçısı: Maliye politikası. *Sosyoekonomi*, 23(23), 55-86. doi:10.17233/se.96843
- Taymaz, E., & Voyvoda, E. (2017). Yapısal dönüşüm, sanayileşme ve sanayi politikaları: küresel eğilimlerden Türkiye ekonomisine kısa bir gezinti. M. Koyuncu, H. Mıhçı, & A. E. Yeldan (Dü) içinde, *Geçmişten Geleceğe Türkiye ekonomisi Fikret Şenses'e armağan* (s. 11-44). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thirlwall, A. P. (1983). *Growth and development with special reference to developing economies*. London: Macmillan Education Ltd. doi:10.1007/978-1-349-06713-8
- Timmer, M. P., Detzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R., & Vries, G. J. (2015). an illustrated user guide to the world input-output database: The case of global automotive production. *Review of International Economics*, 23(3), 575-605. doi:10.1111/roie.12178

- Timmer, M. P., Los, B., Stehrer, R., & Vries, G. (2016). An anatomy of the global trade slowdown based on the WIOD 2016 release. *GGDC Research Memorandum 162*. The Netherlands: University Of Groningen, Groningen Growth And Development Centre. <https://www.rug.nl/ggdc/valuechain/wiod/>
- Töngör, Ü., & Taymaz, E. (2017). Türkiye imalat sanayiinde firma büyümesi ve istihdam. M. Koyuncu, H. Mıhçı, & E. Yeldan içinde, *Geçmişten geleceğe Türkiye ekonomisi Fikret Şenses'e armağan* (s. 75-94). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tregenna, F. (2013). Deindustrialization and reindustrialization. Adam Szirmai, W. Naudé, & L. Alcorta (Dü) içinde, *Pathways to industrialization in the twenty-first century* (s. 76-101). United Kingdom: Oxford University Press.
- Tregenna, F. (2015). Deindustrialisation, structural change and sustainable economic growth. *UNU-MERIT Working Paper Series 2015-032*. The Netherlands: Maastricht Economic and social Research institute on Innovation and Technology (UNU-MERIT). file:///C:/Users/sahin/Downloads/wp2015-032.pdf
- UNIDO. (2017). Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development. *Industrial Development Report 2018*. Vienna: United Nations Industrial Development Organization. https://www.unido.org/sites/default/files/files/2017-11/IDR2018_FULL%20REPORT.pdf
- WIOD. (2022). *Groningen Growth and Development Centre*. World Input-Output Database: <https://www.rug.nl/ggdc/valuechain/wiod/>
- Wu, S., Yalin Lei, & Li Li. (2015). Evaluation of the contributions of four components of gross domestic product in various regions in China. *PLoS ONE*, 10(2), 1-17. doi:10.1371/journal.pone.0121594
- Xiao, H., Meng, B., Ye, J., & Li, S. (2020). Are global value chains truly global? *Economic System Research*, 32(4), 540-564. doi:10.1080/09535314.2020.1783643
- Yi, J., & Liu, M. (2019). Relating vertical specialization to indigenous technological capability growth: The case of China. *The Chinese Economy*, 52(6), 449-463. doi:10.1080/10971475.2019.1617951

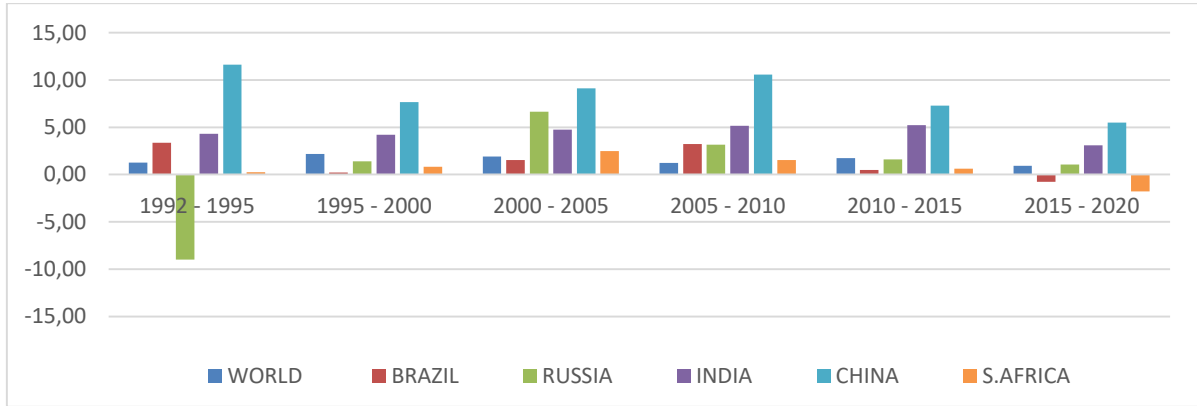
Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşittir.

Ek Tablo 1. BRIC Ülkelerinin Dünya GSYİH İçindeki Payı, 2000-2020 (%)

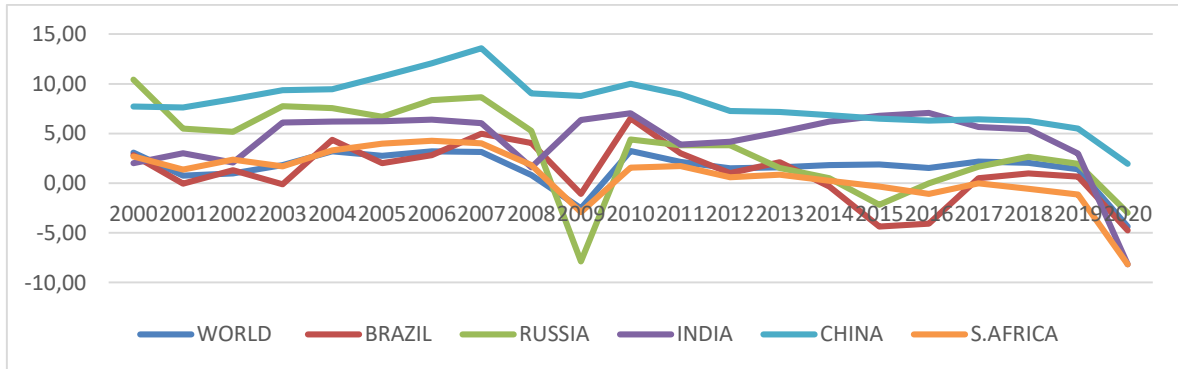
Yıl	Brezilya	Rusya	Hindistan	Çin	Güney Afrika	Toplam BRICS
2000	2,47	1,62	1,62	5,74	0,42	11,95
2001	2,46	1,67	1,67	6,10	0,42	12,38
2002	2,47	1,71	1,71	6,51	0,43	12,88
2003	2,42	1,78	1,78	6,94	0,43	13,42
2004	2,44	1,83	1,83	7,32	0,43	13,93
2005	2,43	1,87	1,87	7,83	0,43	14,54
2006	2,41	1,93	1,93	8,45	0,44	15,28
2007	2,45	2,01	2,01	9,24	0,44	16,26
2008	2,52	2,07	2,07	9,93	0,45	17,11
2009	2,55	1,94	1,94	11,01	0,45	18,28
2010	2,63	1,94	1,94	11,66	0,44	19,08
2011	2,64	1,95	1,95	12,35	0,44	19,84
2012	2,62	1,97	1,97	12,97	0,44	20,53
2013	2,63	1,95	1,95	13,59	0,44	21,22
2014	2,56	1,91	1,91	14,17	0,43	21,80
2015	2,40	1,81	1,81	14,72	0,42	22,22
2016	2,26	1,77	1,77	15,32	0,41	22,77
2017	2,22	1,74	1,74	15,86	0,41	23,33
2018	2,19	1,74	1,74	16,40	0,40	23,94
2019	2,16	1,73	1,73	16,96	0,39	24,50
2020	2,15	1,74	1,74	17,96	0,37	25,35

Kaynak: <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>.

Şekil 1. BRIC Ülkelerin Dönemsel Büyüme Oranları (%)

Kaynak: <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>.

Şekil 2. BRICS ülkeleri ve Dünyada Yıllar İtibariyle Büyüme Oranları, 2000-2022 (%)

Kaynak: <https://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>.

HEALING METHODS IN CHRISTIAN RELIGIOUS BUILDINGS BELIEVED TO HAVE HEALING POWER IN BITHYNIA REGION*

A. Nazlı SOYKAN¹

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1149515

Article History:

Received 27.07.2022

Accepted 29.09.2022

Keywords:

Healing,

Bithynia,

Church,

Mental Illness,

Anargyri

ABSTRACT

Since its existence, mankind has sought various solutions to diseases that his power and knowledge cannot afford, and believed in healing power of dreams, water, religious objects, icons, votive offerings, murals, and saints, etc in situations where medical knowledge falls short. The aim of this study is to examine the healing methods in six churches in the Bithynia region. In this context, primarily healing rituals from the ancient times were examined, and the gods/goddesses believed to have healing power in the Greek and Roman periods and their methods were introduced. The powers of the gods and goddesses, believed to have healing powers in paganism, continued when the Christian belief began to spread and later with Jesus, Mary, and saints. It is seen that the healing stories told in ancient sources are similar to those the Bible and holy texts. However, it is seen that different applications were preferred in healing methods, especially when mental illness and epilepsy were perceived as the intrusion of the devil or the seizure of one's soul. Within the scope of this study, the healing methods in five churches in Bursa (Kumyaka (Sige), Archangels Church; Karacabey, Uluabat (Ulubat), St. Michael Church; Gemlik Panagia Phaneromene Church; İznik Koimesis Church; Tepecik Archangel Michael Church), and in one church in Balıkesir (Erdek, Kapıdağ Yarımadası Panagia Phaneromene Monastery Church) are discussed comparatively in line with the information given in the travel books. As a result, it has been revealed that the treatments applied especially to mental patients in the structures examined have similar applications. In this study, these applications were examined in detail. Since the subject is the healing methods in the churches, detailed architectural presentations of the buildings were not presented; only the healing methods were mentioned.

BİTHYNİA BÖLGESİNDE İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ OLDUĞUNA İNANILAN HİRİSTİYAN DİNİ YAPILARINDA ŞİFA YÖNTEMLERİ

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1149515

Makale Geçmişi::

Geliş 27.07.2022

Kabul 29.09.2022

Anahtar Kelimeler:

Şifa,

Bithynia,

Kilise,

Akıl Hastalığı,

Anargyri

ÖZ

İnsanoğlu varoluşundan itibaren gücünün ve bilgisinin yetemediği hastalıklara çeşitli çözüm yolları aramış, tıbbi bilgilerin yeterli olmadığı yerlerde zaman zaman rüyaların, suyun, dini objelerin, ikonaların, adakların, duvar resimlerinin, aziz ve azizelerin vb. iyileştirici gücü olduğuna inanmışlardır. Bu çalışmanın amacı Bithynia bölgesinde bulunan altı kilisedeki iyileştirme yöntemlerini incelemektir. Bu bağlamda öncelikle antik dönemlerden itibaren iyileştirme ritüelleri incelenmiş, Yunan ve Roma dönemlerindeki iyileştirici gücü olduğuna inanılan tanrılar/tanrıçalar ve yöntemleri tanıtılmıştır. Paganizmde iyileştirme gücü olduğuna inanılan tanrı ve tanrıçaların güçleri, Hıristiyanlık inancı yayılmaya başladığında ve sonrasında da İsa, Meryem, aziz ve azizelerle devam etmiştir. Antik dönem kaynaklarında anlatılan iyileştirme hikayelerinin benzerlerinin İncil'de ve kutsal metinlerde de yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte özellikle akıl hastalığının ve epilepsinin, insanın içine şeytanın girmesi veya ruhunun ele geçirilmesi olarak algılanmasıyla da iyileştirme yöntemlerinde değişik uygulamalar tercih edildiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında Bursa'da bulunan beş yapıdaki (Kumyaka (Sige), Başmelekler Kilisesi; Karacabey, Uluabat (Ulubat), Aziz Mikhael Kilisesi; Gemlik Panagia Phaneromene Kilisesi; İznik Koimesis Kilisesi; Tepecik Başmelek Mikhael Kilisesi), Balıkesir'de ise bir yapıdaki (Erdek, Kapıdağ Yarımadası Panagia Phaneromene Manastırı Kilisesi) iyileştirme yöntemleri seyahatnamelerde aktarılan bilgiler doğrultusunda karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Sonuç olarak incelenen yapılardaki özellikle akıl hastalarına uygulanan tedavilerin benzer uygulamalara sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmada bu uygulamalar detaylı olarak incelenmiştir. Konu, yapılardaki iyileştirme yöntemleri olduğu için yapıların detaylı mimari tanımları yapılmamış, yalnızca iyileştirme yöntemlerine değinilmiştir.

* This study is dedicated to my dear aunt Prof. Dr. Ayla Saykan Aysev, who recently retired from academia after having worked in the Department of Child and Adolescent Psychiatry, Faculty of Medicine at Ankara University for four decades.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, nazlisoykan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8611-8936
Alıntılanmak için/ Cite as: Soykan, A.N. (2022), Healing Methods In Christian Religious Buildings Believed To Have Healing Power In Bithynia Region, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 662-673.

INTRODUCTION

Since its existence, mankind has sought various cures to diseases and believed in the healing powers of dreams, water, religious objects, icons, votive offerings, wall paintings, and saints, etc. in situations where science falls short.

In ancient Greece, people who believed that Gods had a healing power, which was a cultural norm heavily influenced by Byzantine Art commonly prayed to Gods to recover from their illnesses, as well as made votive and various offerings. During Homer's era, the Monarch of Trikala (Thessaly), Asclepius became famous for his powers of healing along with his surgeon sons, Podaleiros and Makhaon. Asclepius's healing powers granted him a mythological identity as his fame spread, which culminated in his ordination as a son of Apollo, and the god of physicians (Bayat, 2010, p. 103). His daughter Hygieia, who symbolizes health, and his son Telesphoros (child god), the interpreter of dreams, were secondary gods around Asclepius (Bayat, 2010, p. 106) (**Fig. 1**).

Fig. 1. Diptych with Asclepius and Hygieia, National Museums Liverpool, World Liverpool (Maguire, 2008, p. 74)

In ancient times, it was believed that dreams had a healing power especially for those who did not have children, those who were paralyzed, and those with a herniated disc or cervical disc hernia. Treatment in dreams first emerged in the 4th century BC at the Temple of Asclepius in Epidauros, Greece, and then spread to Greek and Roman temples (Déroche, 2015, p. 13). People first dreamed in guesthouses outside the temple, and later began to stay inside the temples. Various cleansing rituals were performed before patients fell asleep in asclepieions, and then the priest-physicians used to interpret the dreams of the patients (Bayat, 2010, p. 106). With the adoption of Christianity, the cult of Asclepius continued its existence within the Christian faith. The savior (soter/soteria) (**Fig. 2**) feature of Asclepius was given to Jesus, and the tradition of falling asleep in asclepieions continued in certain churches in Italy and Greece on specific days of the year (Bayat, 2010, p. 108). When we look at the healing beliefs in the early years of Christianity, it is apparent that similar characteristics exist within paganism.

Fig. 2. Personification of Soteria, Hatay Archaeological Museum (inv. 977)

During the height of the Christian Church's power, it was considered a grave sin to explain healing narratives using natural reason rather than attributing healing narratives to God's miraculous intervention. For this reason, to heal, people slept in churches, prayed for miracles, visited the tombs of the healing saints and touched their belongings (Bayat, 2010, p. 156) in the hopes of receiving God's healing power. In Christianity, it was believed that Jesus, the Virgin Mary, and the archangels had healing power on behalf of God. Particularly, it is stated in the four Gospels that Jesus healed many diseases (scoliosis, paralysis, blindness, edema, leprosy, mental illness, etc.) and revived the dead (Luka, 7:11-15, Luka, 5:1-9, Johanna, 11:1-46, Luka, 5:28-36 ect.) (**Fig. 3**).

Fig. 3. Resurrection of Lazarus, Athens, Byzantine and Christian Museum (Kalafati, 2010, p. 166)

In addition to this, Jesus also gave the apostles the authority to heal. To illustrate, Apostle Philippos is known to revive two dead people, heal someone with leprosy and a paralyzed patient (Ševčenko, 2015, p. 29). In Christianity, it was believed that saints had healing power on behalf of God as well. St. Nicholas, who was thought to have been born in A.D. 250 in Patara, was known to heal a young person of a mental disability, and the pregnancy of an infertile woman, etc. (Dabovich, 1898, p. 45-56; Ötügen, 2010, p. 187). Many stories are told about St. Kosmas, and also called as Anargyroi (Strati, 2015, p. 218)¹, St. Damianos, St. Kyros, St. Ioannes, St. Sampson, St. Hermolaos, St. Diomedes, St. Panteleimon, St. Mokios, St. Akinitos, St. Thallalaos, St. Tryphon, St. Philonilla, St. Hermione and St. Apollonia who are believed to have miraculously healed his patients like Asclepius without expecting any compensation (Kazhdan and Ševčenko, 1991, p. 85; Strati, 2015, p. 218) (wages, gifts, etc.). For example, St. Kosmas and St. Damianos, who were also twin brothers, it was believed that their miracles continued after their death. They, healed diseases like blindness, paralysis, injury, fracture, dislocation, tuberculosis, malaria, typhus, diphtheria and etc. (Friedlaender and Friedlaender, 2016, p. 1766). Additionally, the physician St. Panteleimon, who died a martyr, healed the blind, the paralyzed, cured the mentally disabled, and resurrected a young person who was bitten by a viper (Dabovich, 1898, p. 31, 34-35). Further, the healing stories of many Saints were a common subject of religious art and icons (**Fig. 4**).

¹ Anargyros, whose plural is Anargyrio, means "without silver", in other words penniless (A. Strati, "Kastoria'da Anargyroi'yi Onurlandırmak", (Ed. B. Pitarakis), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, 218-27, Pera Müzesi Yayınları (İstanbul 2015) 218.

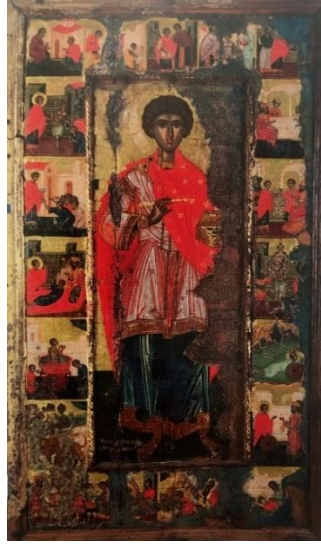

Fig. 4. Vita icon of St. Panteleimon (Strati, 2015, p. 226)

The center of this icon shows the standing, full-length, and frontal figure of St. Panteleimon. The Saint holds a medical lancet in his right hand and an open, rectangular medicine chest in his left. He wears a full-length, dark blue tunic with a short, pink pleated overtunic and a red cloak decorated with gold rhomboid motifs. The hems, cuffs, and neckline of the tunics have gold bands edged in pearls. His apparel is completed by a single band, depicted in the form of two strips hanging from the neck, which is typical of physician's dress (Strati, 2015, p. 226). In some scenes depicting the life of the Saint, it shows the subject as “the dead child bitten by a snake rises (second scene), the healing of the blind (sixth scene), the healing of the paralytic in the presence of the emperor (tenth scene)” are depicted.

In Christianity, it is believed that the images in the icons and the wall paintings depicting Jesus, Mary, Archangels and saints also had a healing power. This belief lasted through out the Byzantine Empire. The belief turned into frenzy, people desperately hoped that the icons and paintings would heal them. Due to this fervent belief, they started to eat plaster of the wall paintings. Such cases caused the prohibition of depictions and the emergence of Iconoclasmus Period (726-843) (Brubaker and Haldon, 2001; Lowden, 1998, p. 207-228).

It is evident that healing practices based on science and religious beliefs supported each other in the Byzantine Empire. Byzantines used medicine and magic together against diseases. Physicians advised their patients to use medical amulets at times when their medical knowledge fell short (Pitarakis, 2015, p. 44). In the Byzantine Empire, especially in Constantinople and in various parts of Anatolia, it was believed that monasteries and churches, which were dedicated to saints, who had healing powers, were believed to heal diseases¹. Relatives of the patients, who used to think that mental illnesses and epilepsy were the result of Satan's capture of one's body, were known to consult clergymen in monasteries. The healing method performed in churches varies according to the seriousness of the disease. While a simple consultation was sufficient for patients with fracture or dislocation problems; high fever and other basic diseases required patients to stay in the church for two or three days. Some serious illnesses, such as mental illnesses, patients were prescribed to diet for forty days sometimes while enchained. This act of healing was specifically observed in five structures in Bursa, and in one structure in Balıkesir.

Healing Methods Believed To Have Healing Power In Building In Bithynia Region

The southern shores of the Sea of Marmara and the northwest of Anatolia adjacent to this sea are called Bithynia in historical sources (Fig. 5). The name and borders of the region have changed many times over time. However, Bithynia is an area of approximately 20 thousand km, bordered by the Bosphorus and the Black Sea in the north, the Marmara Sea and the Karadere River in the west, the Uluabat Lake and the northern slopes of Uludağ in the south, and the middle parts of the Sakarya River to the east (Pekak, 2009, p. 11).

¹ It is known that there was more than one building dedicated to St. Cosmas, St. Damianos and St. Panteleimon in Constantinople and their healing powers continued in these structures after their deaths.

Fig 5. Bithynia (Umar, 2004, p. 22)

Bithynia played a great role in Byzantine political and religious history due to its proximity to the capital, and the fact that important trade and expedition routes passed through the region. The region started to become Christian as of the 1st century, and in the following centuries it became one of the most important centers of Byzantine religious life. In addition to religiously and politically important cities such as Iznik and Izmit, settlements such as Gemlik, Mudanya and Bursa have also become important religious centers (Pekak, 2009, p. 13).

The knowledge that churches within the Bithynia Region are believed to contain healing powers has survived to the present day thanks to the notes written by the travelers. Travelers, who visited the region at various times, documented the information they obtained from the local people in the region and the religious officials as they travelled. In line with documented travel notes, it was determined that various diseases were treated and healing methods were performed in five churches in Bursa (Kumyaka (Sige), Archangels Church; Karacabey, Uluabat (Ulubat), St. Michael Church; Gemlik Panagia Phaneromene Church; İznik Koimesis Church; Tepecik Archangel Michael Church) and in one church in Balıkesir (Erdek, Kapıdağ Peninsula Panagia Phaneromene Monastery Church). In each of these churches, the priests cured the mentally ill using similar methods.

Archangel Church in Kumkaya (Sige), Bursa is the first church believed to possess a curative power over mental illnesses (Fig.6). It was also stated by the itinerants who travelled to this area that this structure, dating back to 780 and expanded many times including 19th century, possessed a healing power for various other illnesses as well including high fever, fracture or dislocation problems, and also mental illnesses. Among these researchers, Covel, Spon and Wheler, who visited this structure in 17th century, remarked that there was a spring called 'Christos', and it worked miracles (Covel, 1998, p. 142; Spon and Wheler, 1678, p. 275). While MacFarlane stated that patients used to stay in the church for two or three days and slept on mattresses positioned near the altar, sometimes chained before the icon of Cappadocian St. Georgios (MacFarlane, 1850, p. 87-88). Hamilton remarked that patients used to perform a diet for at least forty days, enchained in west chapel (healing cell), and priests used to sing them hymns (Hamilton, 1906, p. 221) (Fig.7a-b., Fig.8). While Hasluck remarked that the depiction of Archangel Michael had a healing power, and the patients used to perform a diet for forty days (Hasluck, 1910, p. 63), Buchwald stated that this structure was the richest church in Bursa and around because it was believed to miraculously heal mental illnesses (Buchwald, 1969, p. 69).

Fig.6. Bursa, Kumyaka (Sige), The Church of the Archangels (Archangeloi)

Fig.7a-b. The Church of the Archangels (Archangeloi), Healing Cell

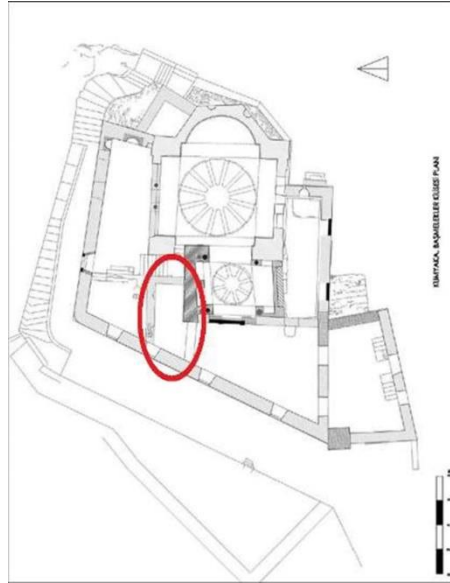
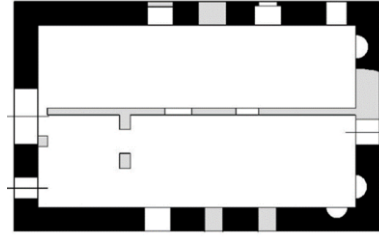

Fig.8. The Church of the Archangels (Archangeloi), Healing Cell, Plan

The second church with healing properties is St. Michael Church, in Ulubat Village, Karacabey, Bursa. According to the epitaph in this structure, it was rebuilt in 1843 (Ötüken et al.,1986, p. 394-395) (Fig.9-10). Stephan Gerlach, who visited Turkey between 1573 and 1576, came to Uluabat in October 1576. While talking about the six churches in Uluabat, Gerlach, also referred to the Church of St. Michael and stated that there were depictions of St. Machael and other saints in the building (Gerlach, 2017, p. 443). It was also believed that various illnesses were cured here, including mentally ill patients who were healed by either Archangel Michael or Mary (Hamilton, 1906, p. 219). MacFarlane, who visited the region in 1847, points out that it was believed to be the healing power of the depictions of Mary and saints placed before the altar that would physically heal the patients. A traveler stated that two children, who were surrounded by candles blessed by the priests during their visit to the church, were lying on the mattresses in front of the sacred depictions. One of these children was a boy, who fell off a horse and injured his knee, and the other one was a girl with a high fever (MacFarlane, 1850, p. 410-411). Hasluck stated that mentally ill patients were tied to a beam in the west of the church, and the treatment lasted between forty and sixty days (Hasluck, 1910, p. 78-80).

Fig. 9. St. Michael Church (Yıldız, 2018, p. 270)

0 1 2 3 4 5 m

Michael Archestrategos Kilisesi Planı

E.YILDIZ - E. KARADENİZ
16.12.2013

■ Yapının Orijinal Duvarları
■ Yapılan Sonradan Eklenenler

Fig. 10. St. Michael Church (Yıldız, 2018, p. 271)

The third church is Panagia Phaneromene Monastery Church (Panagia Theotokos Faneromeni Monastery-Kirazli Monastery) in Kapıdağ Peninsula, Erdek, Balıkesir (Fig.11a-b-c). Although the holy festival in the church, dated to the 19th century, was held on May 22nd; healing practices were taking place all year round. Here, the patients would diet for forty days while enchained and holding a depiction of Mary. Priests would also pray. It is stated that a woman with a mental illness recovered with this method. It is among the stories that apart from Christians, Muslims also believed in the healing power of the church. It is believed that a Muslim father came to visit the church every year to express his gratitude after his blind son was healed (Hamilton, 1906, p. 221).

Fig.11a-b-c. Panagia Phaneromene Monastery Church

Another church is Panagia Phaneromene Church in Gemlik, Bursa. Patients used to come to this structure at any time of the year, and particularly mental patients were made to perform a diet for forty days. It is believed that the depiction of Mary had a miraculous healing power in this church as well (Hamilton, 1906, p. 222).

The fifth church believed to have a healing power is Koimesis Church in İznik, Bursa (Fig.12-13). Here, patients used to perform a diet for three days and nights. Those who were prone to violence were enchained to the southern column in the structure, which was confirmed by researchers to have been built in the 8th century (De Maffei, 2004, p. 109-117; Eyice, 1988, p. 20; Ötüken et al., 1986, p. 233; Hamilton, 1906, p. 222).

Fig. 12. The Koimesis Church (Schmit, 1927, Tafel II)

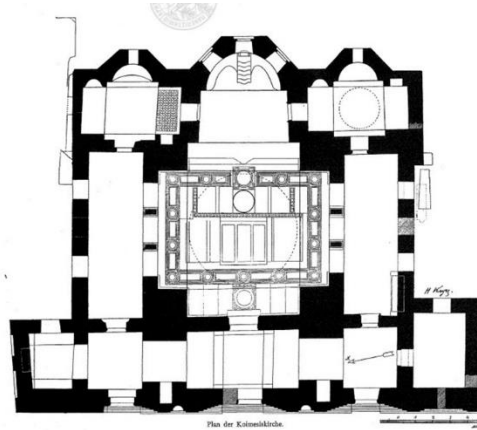

Fig. 13. The Koimesis Church, plan (Schmit, 1927, Tafel IV)

The last church is Archangel Michael (Taksiarkhi) Church in Tepecik, Bursa. According to local people, it is stated that there are two churches in Tepecik. The buildings could not survive due to the fire that broke out in the region in the 19th century and the earthquake of 1855. The structure dedicated to St. Michael was believed to have a therapeutic power over many diseases as well as mental illnesses, and not only Christians but also Muslims used to come to visit this structure for treatment (Hamilton, 1906, p. 222). It is known that mental illnesses were treated here, and the same methods practiced in other churches were also adopted here (Hasluck, 1929, p. 66).

CONCLUSION

In the sources that have survived to the present day, it is stated that in the first cultures, diseases were believed to be caused by the entry of the devil into the body and the treatment of the disease was only done by removing this devil from the body with prayers. It is stated that magic and religion had important effects in the field of medicine in Ancient Egypt and Mesopotamia, and there were applications that could be considered more scientific in Egyptian medicine, especially in the field of surgery, compared to Mesopotamia (Sayılı, 1991, p. 24-28).

The archeological evidence dated back to the Stone Age suggested a causal link between disease and the belief of evil spirits. The holes found in human skulls were interpreted as exit points through which evil spirits leave the body (Morrison and Bennett, 2006, p. 4). This view has changed in the time of the ancient Greek in which the relationship of body and mind was understood in a different way. Hippocrates, a Greek physician, saw the body and mind as a whole and linked illness to the “the balance between four circulating bodily fluids (called humours): yellow bile, phlegm, blood and black bile” rather than assuming a connection between illness and evil spirits (Morrison and Bennett, 2006, p. 5).

Galen, who is another Greek physician, contributed to Hippocrates's view by highlighting the physical basis of all types of illnesses. In Galen's view, bodily humours listed above affect four primary temperaments which are "the sanguine, the choleric, the phlegmatic and the melancholic" and these four temperaments might influence the ways of experiencing particular illnesses (Marks et al., 2000, p. 76-77).

The course of health and illness significantly changed in the early Middle Ages when Galen's conceptualizations became less influential. In this period, illness was considered as linked to spirituality and faith. Illness was believed to be "God's punishment for misdeeds, or... the result of evil spirits entering one's soul" (Morrison, 2006, p. 5). In this religiously-informed view, the church and the priests were seen as the authorities to fix health through the removal of demons. Individuals, on the other hand, were not assigned authority on their own health. Since the medical developments were restricted and scientific explorations of illnesses were banned, illnesses were primarily explained with reference to mystical reasons. This causal relationship informed the treatments such as "self-punishment, abstinence from sin, prayer or hard work" (Morrison, 2006, p. 5).

As a result, it is known that since its existence, mankind has tried to find a way to recover from diseases or to get rid of conditions that his power and knowledge were unable to cure. In ancient times, human beings used to pray to Asclepius to keep healthy. In later years, humans would also pray to Jesus, Mary and saints for the very same reason. This belief has survived until today with some variations. In some situations where people cannot explain it with their reason or experiences, and therefore remain helpless- especially in inexorable diseases- dreams, water, religious objects and votives' healing power has been an indication of people's need to hold on to something since ancient times. In this sense, people have resorted to the healing power of God- who has an almighty power- both for themselves and their relatives when they feel helpless, and they sought cure for their illnesses.

In ancient times, especially mental illnesses were seen as the evil spirits' capturing the human body, and the diseases were believed to be a punishment extended to sinful people by God. When the healing methods in the six structures that are in the scope of this research were examined, it is determined that similar treatment methods were practiced for mental illnesses with minor differences. Mentally ill people were firstly made to perform a diet, and then enchained for a certain period of time (this period varies between three and sixty days) in Church of the Archangel, Church of St. Michael, Panagia Phaneromene Monastery and Church of Koimesis (**Fig.14**).

Fig. 14. St. Euthymios heals a demoniac¹. Parekklesion of St. Euthymios at the Basilica of St. Demetrios, Thessaloniki (Merantzias, 2015, p. 181-191).

During this process, hymns were sung by the priests, and the treatment continued with or without chains, depending on the healing process (**Fig.15**).

¹ In this example, it is seen that the patient is chained.

Fig 15. Collars for the insane, Athens, Benaki Museum (Pitarakis, 2015, p. 334-363)¹

Apart from the churches examined in the study, there are buildings in Anatolia where different treatments are applied for mental patients. It is known that mental patients were treated with music, especially in the Seljuk and Ottoman Periods. Damascus Nureddin Hospital, Kayseri Gevher Nesibe Medical Madrasa and Maristan, Divriği Great Mosque and Hospital, Amasya Hospital are the leading structures where mentally ill people were treated with music during the Seljuk Period. In the Ottoman Period, II. Fatih Hospital and Edirne Bayezid Hospital it is known that the method of treatment with music was used in.

As a result of the research, whilst healing power of some of the structures was attributed to a sacred water source, some others were attributed to sacred descriptions. To illustrate, while it is believed that the image of Archangel Michael in Church of the Archangels had a healing power, it was believed that the patients were healed by the Archangel Michael or Mary at the St. Michael Church, and also it was believed that the depiction of the Mary in Gemlik Panagia Phaneromene Church had the same effect as in the Church of St. Michael. As a result of the research conducted, it was realized that abovementioned healing methods continued to be used even in the 19th century when various medical treatment methods were developed, and not only the Christian, but also the Muslim believed in the healing powers of religious structures like Archangels Church, Panagia Phaneromene Monastery Church in Kapıdağ Peninsula and Tepecik Archangel Michael (Taksiarkhi) Church.

BIBLIOGRAPHY

Bayat, A.H. (2010) *Tıp tarihi*. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.

Brubaker, L., Haldon J. (2001) *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources an Annotated Survey*. Birmingham Byzantine & Otoman Monograph, 7.

Buchwald, H. (1969) *The Church of the Archangels in Sige near Mudania*. Wien-Köln-Graz: Verlag Hermann Böhlau Nachf.

Covel, J. (1998) Dr. John Covel Voyages en Turquie 1675-1677, *Realites Byzantines* 6. Editions P. Lethielleux, Paris.

Dabovich, S. (1898) *The Lives of the Saints*. The Murdock Press.

De Maffei, F. (2004) İznik'te II. Konsil VII. Ökumenik Konsil ve İznik Bakire Meryem Dormisyon Kilisesi Bemasındaki Mozaikler, 109-17, *Tarih Boyunca İznik*, I. Basım.

¹ These collars consist of two semicircular pieces of silver, closed with hinges and pin, and have a slender chain attached. They are neck collars once used to restrain mentally ill person in a symbolic gesture at holy places offering the hope of a cure. The Byzantines believed that the mentally ill were possessed by demons, so the afflicted were bound with chains in the churches of the healing Saint in the hope that the Saint might visit them in a nighttime vision and vision and exorcise their demons and illness. In antiquity, this curative process of incubation usually took place in an asclepion, a healing temple dedicated to the god Asclepius. (B. Pitarakis, "Hastalıkla Savaşmak, Sağlığı Pekiştirmek", (Ed. B. Pitarakis), *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, Pera Müzesi Yayınları (İstanbul 2015) 334- 63.

- Déroche, V., (2015) Rüyalarda Şifa: Asklepios'tan Doktor Azizlere, (Ed. B. Pitarakis), *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta Şifa sanatı*. s. 12-24. Pera Müzesi Yayınları.
- Eyice, S. (1988) *İznik tarihçesi ve eski eserleri*. Örünç Ofset.
- Friedlaender, G.E., Friedlaender, L.K. (2016) Saints Cosmas and Damian: Patron Saints of medicine, *Clinical Orthopaedics and Related Research*. V.474(8). pp. 1765-1769.
- Gerlach, S. (2017) *Türkiye günlüğü 1573-1576, 1.Cilt*. (Çev: Türkis Noyan). Kitap Yayınevi.
- Hamilton, M. (1906) *Incubation or The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. London: W. C. Henderson & Son, St. Andrews Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co.
- Hasluck, F. W. (1910) *Cyzicus*. Cambridge University Press.
- Hasluck, F. W. (1929) *Christianity and Islam under the Sultans*. (Ed. Margaret M. Hasluck). Vol I. Oxford: Clarendon Press.
- Kalafati, F. (2010) *Byzanz Pracht und Alltag*. Hirmer.
- Kazhdan, A. ve Ševčenko, N. (1991) Anargyroi, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 1, p. 462. Oxford Press.
- Lowden, J. (1998) İkona mı, put mu? İkonakırıcılık tartışması. *Sanat Dünyamız* 69-70, s.207-228. YKY.
- MacFarlane, C. (1850) *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys made in 1847 and 1848 to Examine into the State of that Country*. Vol 2. pp. 86-92. John Murray, Albemarle Str.
- Maguire, H. (2008) *From Constantine to Iconoclasm, 65-110, Byzantium 330-1453*, (ed. Robin Cormack and Maria Vassilaki). New York: Royal Academy of Arts, Harry N. Abrams, Inc.
- Marks, D.F., M. Murray, B. Evans and C. Willig (2000) *Health Psychology: Theory, Research and Practice*. London: Sage.
- Merantzias, C. (2015) Bizans Kültüründe Benliğin Vücut Bulması, (Ed. B. Pitarakis), *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta şifa sanatı*. Pera Müzesi Yayınları.
- Morrison, V., Bennett, P. (2006) *An Introduction to health psychology*. Pearson Education Limited.
- Ötüken, Y. (2010) Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Güneydoğu mezar odası Nikolaos Siklusu: İkonografik özellikleri ve tarihi çerçevede verilen mesajlar (Ed. S. Yandım). *İslam ve Hıristiyan Sanatında Melekler, Peygamberler ve Azizler*, s. 185-197. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ötüken, Y., Durukan, A., Acun, H., Pekak, S. (1986) *Türkiye'de vakıf abideleri ve eski eserler*, 4. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Pekak, S. (2009) *Trilye (Zeytinbağı) Fatih Camisi, Bizans kapalı Yunan haçı planı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pitarakis, B. (2015) Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat: Doğaüstü şifa güçleri (Ed. B. Pitarakis). *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta şifa sanatı*, s. 42-63. Pera Müzesi Yayınları.
- Sayılı, A. (1991) *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Schmit, T. (1927) *Die Koimesis-Kirche in Nikaia das Bauwerk und die Mozaiken*. Verlag Von Walter De Gruyter & CO.

Ševčenko, N.P. (2015) İsa ve Azizlerin Şifa Mucizeleri, (Ed. B. Pitarakis), *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta şifa sanatı*, s. 26-40. Pera Müzesi Yayınları.

Spon, J., Wheler, G. (1678) *Voyage d'Italie, de Dalmatie, et du Levant. Vol. I*, pp. 275. Lyon: Avec Privilege Dv Roy.

Strati, A., (2015) Kastoria'da Anargyroi'yi Onurlandırmak, (Ed. B. Pitarakis), *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta şifa sanatı*, s. 42-63. Pera Müzesi Yayınları.

Umar, B. (2004) *Bithynia*. İnkılap Kitapevi.

Yıldız, E. (2018) Bursa ve çevresinde Osmanlı dönemi Ortodoks Kiliseleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(2), 261-88.

ENGELLİ HAKLARI HAREKETİ: BİR AKTİVİST HAREKET OLARAK GELİŞİMİ, TALEPLERİ VE TOPLUMSAL BAĞLAMI

Behçet KALDIK¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1152727

Makale Geçmişi:

Geliş 02.08.2022

Kabul 12.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Engelli,

Engellilik,

Engelli Hakları Hareketi,

Sosyal Model,

Medikal Model

ÖZ

Engelli hakları hareketi, engellilerin yüzyıllarca yaşadıkları sorun ve engellere yönelik bir itiraz olarak ancak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Engellilik, ilk dönemlerde daha çok ahlaki bir çöküntünün cezası biçiminde değerlendirilirken, bilimin gelişmesi ve rasyonel düşüncenin öne çıkmasıyla patoloji ve anomali olarak görülmüş; bireyler, tıp ve rehabilitasyon gibi uygulamalı disiplinlerle tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu anlayış ekseninde engelli bireyler, çeşitli kurumlara kapatılmış ve toplumsal bağlamdaki ayrımcılıklar, engeller ve ön yargılar sorunun bir parçası olarak görülmemiştir. Engelli hakları hareketi ise bu tıbbi indirgemeci anlayışın ayrımcı, damgalayıcı ve dışlayıcı uygulamalarına karşı çıkarak, yaşanan sorunların kaynağının aktörlerin bedeninde değil, toplumsal ve kültürel yapıda aranması gerektiğini savunmuştur. Böylece engelli hakları hareketi, engellilerin eşit vatandaşlık haklarına sahip olmasını, bağımsız yaşamasını ve kendileriyle ilgili düzenlemelerde görüş ve düşüncelerinin dikkate alınmasını talep etmiştir. Ayrıca engellilerin önündeki toplumsal bariyerlerin kaldırılarak yeni bir engellilik kültürünün ve kimliğinin inşa edilmesi için mücadele etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, engelli hakları hareketinin gelişimi, mücadele alanları ve talepleri üzerinde durulmuştur.

THE DISABILITY RIGHTS MOVEMENTS: ITS DEVELOPMENT, DEMANDS AND SOCIAL CONTEXT AS AN ACTIVIST MOVEMENT

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1152727

Article History:

Received 02.08.2022

Accepted 12.10.2022

Keywords:

Disabled,

Disability,

Disability Rights Movement,

Social Model,

Medical Model

ABSTRACT

The disability rights movement emerged only in the 1960s as an appeal to the problems and barriers that people with disabilities have experienced for centuries. While disability has been considered a punishment for moral depression in the early stages, it has been started to be considered a pathology and anomaly with the development of science and the emergence of rational thinking, leading to treatment of these individuals with applied disciplines such as medicine and rehabilitation. According to this understanding, individuals with disabilities have been closed to various institutions, and the resulting discrimination, barriers, and prejudices in the social context have not been seen as part of the problem. The disability rights movement, on the other hand, opposes the discriminatory, stigmatizing, and exclusionary practices of this medical reductionist approach and advocates that the source of the problems experienced should be sought in the social and cultural structure, not in the body of the actors. Thus, the disability rights movement demanded that individuals with disabilities should have equal citizenship rights, live independently and that their views and opinions should be taken into account in the regulations related to them. In addition, the movement has fought for the construction of new disability culture and identity by removing social barriers in front of individuals with disabilities. Therefore, this study focuses on the development, struggle areas and demands of the disability rights movement.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, bkaldik@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8671-2575

Alıntılanak için/ Cite as: Kaldık, B. (2022), Engelli Hakları Hareketi: Bir Aktivist Hareket Olarak Gelişimi, Talepleri ve Toplumsal Bağlamı, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 674-688.

GİRİŞ

Yeryüzünde bazı gruplara yönelik söylem ve eylemlerdeki farklılıklar ve eşitsiz uygulamalar, neredeyse bütün toplumlarda ontolojik bir gerçeklik olarak mevcudiyetini korumuş, gündelik yaşam pratiğinin ekonomik, politik ve toplumsal alanlarındaki uygulamalarını derinden etkileyerek bir hiyerarşiye neden olmuştur. Oluşturulan ayrımcı yapının sonuçlarından en çok olumsuz etkilenenler, birtakım dezavantajlar sarmalında yaşamlarını sürdüren ve yaşamın kıyısında kalarak ülkelerin nimetlerinden eşit düzlemde yararlanamayan gruplardır. Bu grupların temel özelliklerine bakıldığında etnisite, din, cinsiyet, engellilik, yaşlılık, yoksulluk ve göçmenlik gibi özellikler açısından ana akım toplumdan farklılık gösterenlerin başta geldiği görülmektedir. Ana akım toplumda eşit, adil ve etkin bir yaşam sürdürmenin olanaksızlıkları içinde yüzyıllarca yaşamlarını sürdüren bu gruplardan biri olan engelliler, oluşan bu hiyerarşik yapının içindeki marjinalizasyona ve ayrımcı bir yaşamın süreklileşmesine karşı belirli bir süre sonra farkındalık kazanmış ve bu ayrımcı uygulamalara ilişkin bazı itirazlar geliştirmiştir (Arıkan, 2002, s. 14). Başka bir söylemle, toplumsal değişiminin sağlanması için kolektif bir bilinç zamanla oluşmuş ve çeşitli örgütlenmeler yoluyla birlikte hareket eden sosyal hareketler, ancak süreç içerisinde toplumsal sahnenin aktörleri haline gelmeye başlamıştır.

Çağdaş anlamda sosyal hareketler, başlangıçta sanayileşmenin emek açısından meydana getirdiği ekonomik bağlamdaki olumsuz yaşam koşullarına yönelik bir tepki olarak gelişmeye başlamıştır. Ancak sosyal hareketlerin hedefleri ve temel argümanları 1960'lı yıllardan itibaren farklılaşmaya başlamış, klasik sosyal hareketlerdeki ekonomi ağırlıklı bakış açısı değişerek yerini kimlik ve kültür alanındaki mülahalalara bırakmıştır (Offe, 2016, s. 60). Dolayısıyla engelli hakları hareketi de bu bağlamda evrensel ölçekteki politik ve sosyal dönüşümlerden etkilenerek, engellilerin deneyimledikleri sorunların kaynaklarını eleştirel bir süzgeçten geçirmiş ve yeniden düşünmeye başlayarak bir hak arama mücadelesi içinde örgütlenmeye başlamıştır.

Engelli hareketinin, yeni sosyal hareketlerin yörüngesindeki bir aktivizm olarak ortaya çıkmasının temelinde yüzyıllarca yaşanan ayrımcılık, dışlanma, damgalanma ve ön yargılar bulunmaktadır. Zira bireyler, bütün toplumlarda süreklileşen çeşitli sorunlar yaşamış olup engelli olmayan bireylere nazaran farklı uygulamalara maruz kalmış ve toplumsal anlamda dikey bir etkileşim ve söylem biçimiyle karşı karşıya kalarak dışlanmıştır (Burcu, 2006, s. 78). Dolayısıyla zihinsel, bedensel veya duygusal açıdan engelli olan bireyler, adil ve eşit olmayan dezavantajlı durumu, çağlara göre bazı farklılıklar arz etse de her çağda yaşamıştır. Bu dezavantajlı durumun yaşanmasında kültürel tanımlama biçiminin olumsuz olmasının önemli ölçüde etkisi bulunmaktadır (Burcu, 2011, s. 42).

Engelli bireylerin yaşadıkları bahse konu sorunlar, toplumlara ve çağlara göre bazı farklılıklar göstermiştir. Bununla birlikte, engellilik olgusuna yüklenen anlam ve yapılan tanımlamalar, dönemsel bazda farklılık gösterdiği gibi mevcut değerlendirmelerin uygulamaya yansımaları da aynı ölçüde farklılık göstermiştir (Güngör & Güneş, 2012, s. 26). İnsanlık tarihinin ilk çağlarından itibaren uzun bir dönem engellilik, bireylerin ya da ailelerinin yaptıkları bir yanlışın cezası olarak görülmüş ve ahlaki anlamda normların dışına çıkılmasından kaynaklandığı düşünülmüştür (Amponsah-Bediako, 2013, s. 127). Bu ahlaki engellilik öğretisi, Rönesans ve Aydınlanma dönemine kadar etkinliğini sürdürmüş, aklın ve bilimin öne çıkmasıyla yeni bir hegemonik anlayış olarak medikal model ortaya çıkmış, engellilik artık patolojik ve bireysel bir trajedi olarak görülmeye başlanmıştır. Bu tıbbi indirgemeci düşünceden dolayı hasta olarak görülen bireyler, ana akım toplumun dışında tutularak çeşitli kurumlara kapatılmış, tedavi ve rehabilite edilerek "normalleştirilmeye" çalışılmıştır (Ünal, 2021, s. 238).

Bütün bu uygulamalara karşı başlangıçta ABD ve İngiltere'de ortaya çıkmaya başlayan engelli hakları hareketi, medikal modelin bu söylem ve uygulamalarına ilişkin itiraz geliştirerek, sorunun kökenindeki asıl nedenlerin toplumsal çerçevede inşa edildiğini savunmuş; bu savunu, medikal modelin tahakkümünü kırarak sosyal modeli öne çıkartmıştır. Bu bağlamda, engelliliğin aslında biyolojik olmadığı, toplumsal ve kültürel sistemde üretilen baskıların, ön yargıların ve stereotiplerin neticesindeki "normallik" ve "sağlam bedenlilik" ideolojilerinin bir inşası olduğu savunulmuştur (Burcu, 2006, s. 78).

Toplumsal bağlamdaki engelleyici bariyerler neticesinde engelliler, genellikle erişilebilirlik, ekonomi, eğitim, sağlık ve sosyokültürel yaşam gibi alanlarda birtakım sorunlar yaşamaktadır. Bu yüzden engelli bireylerin eşit ve bağımsız bir biçimde toplumsal katılım sağlamları için hak hareketinin varlığı ve aktif bir mücadelenin yürütülmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla mevcut çalışmada, genel kapsamda engelli hakları hareketine odaklanılmakla birlikte, bu hak hareketinin gelişim seyri, mücadele alanları ve talepleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye'deki ilgili bilimsel literatür incelendiğinde, bu konuda bir eksikliğin ve boşluğun olduğu görülmüş, dolayısıyla bu açıdan çalışmanın bilimsel literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Çalışmada, ilkin birçok sorunun kaynağı olarak görülen medikal modelin doğurduğu sorunlara sosyal model perspektifinden bakılmış ve anlayış değişikliği üzerinde durulmuş, daha sonra yeni sosyal hareketler ekseninde engelli hakları

hareketinin gelişimi ve talepleri ele alınmış, son olarak ise hareketin ilk geliştiği ülkelerdeki durumuna odaklanılmıştır.

Engellilik Söylem ve Uygulamalarındaki Değişim: Medikal Modelden Sosyal Modele Geçiş

Batı toplumlarında engellilik, yüzyıllarca ahlaki anlamdaki çöküntüyü baz alan bir anlayış kapsamında değerlendirilmiş, ancak bilimsel anlayışın ve rasyonalitenin gelişmeye başlamasıyla tıp ve rehabilitasyon gibi uygulamalı disiplinler öne çıkmaya başlamış, bu dönemden sonra engellilik alanında gelişen medikal model ile birlikte sağlık uzmanları ve eğiticiler gibi çeşitli uzmanlık alanları engelli bireylerin yaşamına girmiştir (Braddock & Parish, 2011, s. 103). Medikal engellilik modeli, engelli bireyleri patolojik bir çerçevede değerlendirerek bireylerin tedavi edilmesini ve “normalleştirilmesini” esas almış, dolayısıyla engellilik bireyselleştirilerek toplumsallıktan soyutlanmıştır (Ünal, 2021, s. 238). Toplumdan soyutlanan engelli bireylere yönelik gerçekleşen ayrımcılık, farklı şekillerde somutlaşmış olup bireyler, kimi zaman küçümsenirken kimi zaman da sistemli bir biçimde dışlanmaya maruz kalmıştır (McCarthy, 2003, s. 210).

Sosyal dışlanmaya tabi tutularak marjinalize edilen bireyler, genellikle temel insan haklarından faydalanma noktasında da diğer bireylere göre dezavantajlı hale gelmiştir (Meyers, 2014, s. 462). Çoğunlukla ayrımcılığa tabi tutulan engellilerin, bazı dönemlerde temel yaşam hakları da ihlal edilmiş, özellikle Sosyal Darwinizm ve Öjenizm öğretileri çerçevesinde güçsüz ve zayıf insanlar şeklinde değerlendirilerek yaşamlarına son verilmeye çalışılmıştır. Öjenizm, “sağlam bedenlilik” ideolojisiyle toplumsal yaşamda “üstünlerin” çoğalmasını ve üremesini desteklemiş, “normalin” dışında kalan ve “zayıf” olarak nitelendirilen engelli bireylerin üremesini engellemeye, hatta bu bireyleri yok etmeye çalışmıştır (Aytemur Sağıroğlu, 2020, s. 131). Dolayısıyla “kusursuz” bir toplum inşa etme yolundaki hedefini bu ideolojik inşa üzerinden gerçekleştirme çabası içerisine girmiştir. Bununla birlikte, 19. yüzyılda bir yandan görme ve işitme engelli öğrenciler için oluşturulan yatılı eğitim kurumlarının sayısı artarken diğer yandan zihinsel yeti yitimi olan bireylerin toplumdan soyutlanmaları ve çeşitli kurumlara kapatılmaları giderek hız kazanmıştır (Braddock & Parish, 2011, s. 126).

Engelli hakları hareketi, 1960’lı yıllardan itibaren bireylerin maruz kaldıkları bu baskılara ve marjinalizasyona karşı bazı öneriler geliştirmiştir. Öncelikle ideolojik bağlamda medikal modelin yerine sosyal modeli ikame etmek ve engelli vatandaşların haklarını yasal anlamda güvence altına alan düzenlemelerin yapılması önemli görülmüştür. Ayrıca bağımsız yaşam merkezleri kurularak engellilerin kendi sorumluluklarını almaları istenmiştir (Winter, 2003, s. 40). Dolayısıyla engellilik alanında faaliyet gösteren aktivistlerin büyük çoğunluğu, medikal modeli kabul etmemiş, onlara göre bu model, sorunu öznenin bedenindeki yeti yitimine bağlayarak sorumluluğu bedene yüklemiştir. Aktivistler, bu anlayışın yerine sorunun öznenin dışındaki toplumsal kalıplarda, ön yargılarda ve pratiklerde arayan sosyal modeli savunmuştur (Galusca, 2011, s. 246). Başka bir deyişle, engellilik konusunda çalışan birçok aktivist ve araştırmacı, engelli bireylerin yaşadıkları ekonomik, toplumsal ve siyasal problemleri işlevsel yetersizliğe bağlayan yaklaşımları kabul etmemiştir (Gleeson, 2011, s. 369). Toplumsal, siyasal ve kültürel etkenlerin, engelliliği ve deneyimlenen sorunları oluşturan asıl nedenler olarak baz alınması gerektiğini savunmuştur.

Aktivistler, deneyimlenen pek çok sorunun kültürel tanımlama biçimine bağlı olduğu düşüncesini benimsemiş, bireylerin toplumsal hayatta bağımsız biçimde katılımlarının önündeki en büyük engellerden birinin erişilebilirlik standartlarının düşük olması olduğunu belirtmiştir. Bu kapsamda mimari düzenlemelerin standart bir şekilde yapıldığı; toplu taşıma araçları, binalar, kaldırımlar, yollar ve engelli rampaları gibi tüm kamusal alanların ve girişlerinin engelleyici bariyerler barındırdığı savunulmuştur (Köten & Erdoğan, 2014, s. 91). Dolayısıyla bu engelleyici bariyerler nedeniyle engelli bireyler, toplumsallaşma sürecinde farklı uygulamalara maruz kalmış ve toplumsal katılımın dışında tutulmuştur (Bucuka, 2019, s. 901).

Engellilik söylemlerinin medikal modelden uzaklaşmasıyla toplumsal bariyerlerin bilinmesi, engelli hakları hareketinin sosyal adalet, eşitlik ve toplumsal katılım gibi konulardaki mücadelelerine katkı sağlamıştır (Barton & Armstrong, 2011, s. 299). Dolayısıyla yeni sosyal hareketler kapsamındaki bir aktivizm olarak değerlendirilen engelli hakları hareketi, engellilerin toplumsal bağlamda kimlikleri ve kültürleriyle kabul görmeleri için mücadele etmeye başlamıştır.

Engelli Hakları Hareketinin Gelişmesi ve Talepleri

Genel olarak sosyal hareketler, 18. yüzyılın sonlarından itibaren filizlenmeye başlayan ancak 19. yüzyılda öne çıkan klasik sosyal hareketler ile 1960’lı yıllarda başladığı kabul edilen yeni sosyal hareketler biçiminde kategorize edilmektedir. Klasik sosyal hareketler, daha çok işçi ve ulusalcı hareketleri ihtiva ederken, yeni sosyal hareketler ise kültür ve kimlik gibi daha farklı içeriği olan geniş bir aktivizmi ihtiva etmektedir (Aslan, 2016, s. 135). Klasik bir hareket olan işçi hareketi, sermaye sahiplerinin egemenliğine karşı örgütlenen ve üretilen kaynaklar üzerinde

söz hakkına sahip olmak istemiştir (Touraine, 2016, s. 45). Yeni sosyal hareketler ise daha çok beden, sağlık, ekoloji, kültür ve kimlik gibi insanlığın devamını sağlayan temalarla ilgilenmiştir (Offe, 2016, s. 57-58). Aslında yeni sosyal hareketler olarak addedilen bu süreçteki hareketler, farklı kültürel ve kimliksel yapıları görünür kılarak toplumsal bir dönüşümü hedeflemiştir (Çayır, 2016, s. 30). Dolayısıyla dünyanın birçok yerinde 1960'lı yıllardan sonra çeşitli yeni toplumsal hareketlilikler görülmeye başlanmış, bu bağlamda Amerika'da Sivil Haklar Hareketi, Fransa'da 1968 olayları ve bazı ülkelerdeki öğrenci protestoları birtakım dönüşümlerin öncüsü olmuştur. Yine 1970'li yıllardaki kadın hareketleri ve ekolojik hareketler, bazı değişimlerin temel dinamikleri hakkında fikir vermiştir (Della Porta & Diani, 2020, s. 1). Özetle sanayi toplumlarındaki çatışmalar, ekonomik bir muhtevaya sahipken, bu çatışma alanı daha sonraki toplumlarda kültürel bir alana kaymıştır (Melucci, 2016, s. 81). 1960'lardan itibaren yeni sosyal hareketler; kadın hakları, ekoloji, nükleer ve savaş karşıtlığı, etnik kimlikler ve kültürel farklılıkların kabulü gibi temalara odaklanmıştır. Bu kapsamda engelli hakları hareketi de bu yeni paradigma çerçevesinde değerlendirilmekte; bu hareket, eşit düzlemde farklılıkların ve kimliklerin kabul edilmesini yönünde mücadele etmiştir. Başka bir söylemle bu hareket, engellilerin toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında deneyimledikleri ayrımcılıkların ve sosyal dışlanışlıkların bertaraf edilmesi için bir hak savunusu geliştirmiştir.

Toplumsal katılımın dışında kalan engelli bireylerin erişilebilirlik, istihdam, politik, eğitim, sağlık vb. pek çok alanda temel vatandaşlık haklarının ihlal edilmesi, ortak bir mücadele alanının zeminini oluşturmuştur. İhlal edilen söz konusu haklar, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha çok vurgulanmış, bazı ülkelerde her ne kadar engellilerle ilgili yasal bir mevzuat oluşturulmuş olsa da hem uygulamada bazı aksaklıklar yaşanmış hem de mevcut düzenlemelerin yetersizliği söz konusu olmuştur. Bu durum ise başta ABD ve İngiltere olmak üzere birçok ülkede engelli hakları hareketinin örgütlenmesine ve haklarını savunan birer sosyal harekete dönüşmesine neden olmuştur. Engelli hakları hareketinin temel vurgusu ise toplumsal ve yapısal bariyerlere kaymış, dolayısıyla sosyal modelin temel argümanları etrafında mücadele birliği sağlanmıştır (Arıkan, 2002, s. 16). Ancak engelli hakları hareketinin organize olması ve uluslararası bir sosyal harekete dönüşmesi kolay bir biçimde gerçekleşmemiştir. Bu mücadelede bireylerin karşılıklı güçlükler çıkmış olup bu güçlüklerin başında medikal modelin hegemonik bir yaklaşım olması ve engelliliği oluşturan etkenlerin neler olduğu hususu gelmekle birlikte, engelliliğin tanımlanmasındaki farklı yaklaşımların oluşturduğu karmaşık yapı da söz konusu güçlüğü artırmıştır (Sabatello, 2013, s. 13).

Tüm güçlüklerle rağmen başta Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinde de engelli bireylerin yaşadıkları sosyal dışlanma, damgalanma ve bağımlı yaşam gibi sorunlara karşı çıkan engelliler, bir sosyal hareket olarak engellilerin haklarını savunmaya başlamıştır. Bu hareket, toplumsal ön yargıları elemine ederek sosyal içermeyi gerçekleştirmek için çeşitli politik ve yasal eylemliliklerde bulunmuş, böylece belirli bir kamuoyunu oluşturmaya çalışmıştır (Scotch, 1989, s. 380). Bu doğrultuda, sosyal bir hareket olarak engelli hakları hareketine göre tıbbi anlayış, engelliliği rehabilite edici bir anomali ve bireysel bir trajedi olarak gördüğünden toplumsal baskıyı, marjinalizasyonu ve engelleri görmezden gelmiştir. Başka bir söylemle engelliler, muhtaç bireyler olarak tanımlanmış, eşit yurttaşlık hakları olan ve hakları korunması gereken bireyler olarak görülmemiştir (Winter, 2003, s. 38). Nitekim engelli hakları hareketinin mücadelesinin neticesinde 1970'li yıllardan sonra engellik alanındaki anlayış farklılaşmaya başlamış; bu durum, hem uluslararası mevzuatın şekillenmesinde belirleyici bir unsur olmuş hem de engelli haklarının daha çok gündemleşmesine katkıda bulunmuştur (Çetin, 2017, s. 108).

Engelli hakları hareketi, yeni bir anlayışla hareket etmiş, engellilerin damgalanmaya ve marjinalizasyona tabi tutularak ezildiğini betimleyerek, bireylerin yaşadıkları sorunları anlamaya çalışmış ve engellilik ile yeti yitimi arasında bir ayrım yapma yoluna gitmiştir. Yeti yitimi, bilişsel ve biyolojik bir durum olarak görülmüş, engellilik ise toplumsal yaşamdaki organizasyonlarla ilgili bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden engelli hakları hareketi, esasında buradaki toplumsal bariyerlere odaklanmıştır (Winter, 2003, s. 35-36). Başka bir söylemle söylenecek olursa, engelli hakları hareketi, engelli bireylere karşı var olan sosyal dışlanma, ayrımcılık ve ötekileştirilme noktasındaki toplumsal ve kültürel bariyerlere yapılan itirazların temsilcisi olmuştur. Dolayısıyla deneyimlenen sorunlar, toplumsal bağlam içinde değerlendirilmiştir.

Engellilerin yaşadıkları sorunların temel kaynaklarını toplumsal dinamikler oluşturmuş olup özellikle toplumsal bağlamda inşa edilen engellilik kültürü belirleyici bir unsur olmuştur. Engellilik kültürünün oluşturulmasında, hem toplumdaki diğer bireylerin engelli bireylere attıkları kültürel anlamlar hem de engelli bireylerin kendi deneyimleri sonucu oluşan anlamlar etkili olmaktadır. Ancak yeni bir engellik kültürünün inşasında, bireylerin ihtiyaçlarının öne çıkartılması ve engellilerin kendi girişimleri önem arz etmektedir. Bu çerçevede, engelli bireylerin ortak bir paydada buluşmaları ve mücadele içerisine girmeleri önem kazanmaktadır. Bu yeni engellilik kültürünün inşasında, sadece engelli bireylerin mücadelesi değil, diğer engelli olmayan

bireylerin de mücadelede destekleyici bir rol üstlenmeleri ve farkındalık sahibi olmaları gerekmektedir (Burcu, 2015, s. 121-122). Bu doğrultuda, engelli bireylerin ebeveynleri ve diğer dostları, 1950'lerden sonra engelli bireylere yönelik hizmetlerin yaygınlaştırılması için bir araya gelerek örgütlenmeye başlamıştır. Söz konusu çabanın neticesinde, çeşitli aktivite merkezleri ve okulların açılmasının yanında, engelliliğin önlenmesi için bazı uluslararası örgütler de kurulmaya başlanmıştır (Braddock & Parish, 2011, s. 149). Dolayısıyla ancak topyekün bir mücadele ile engelli hakları hareketi başarılı olarak stereotipleri, ön yargıları ve diğer olumsuz kimlik tanımlamalarını ortadan kaldırmaktadır. Bu kimlikler, çeşitli çıkarlara göre toplumsal olarak oluşturulduğundan statik ve değişmez bir yapı göstermemektedir (Galvin, 2011, s. 483). Bu nedenle, toplumsal çerçevede inşa edilen bu olumsuz kimlik algıları, sosyal dışlanma ve diğer sorunların çözülmesine yönelik bir mücadelenin gerekliliği söz konusu olmaktadır. Zira engelli bireyler, genellikle düzenleme ve uygulamalarda dikkate alınmayarak dışlanmıştır.

Engellilerin düşüncelerini ve deneyimlerini dikkate almadan yapılan uygulamalar, belirli bir süre sonra engelliler tarafından tepkiyle karşılanmaya başlanmıştır. Uluslararası arenada engelli hakları aktivizmi, kendileriyle ilgili konularda fikirlerinin alınmasını talep etmiş ve eşitlik ekseninde yürütmenin gerçekleşmesini istemiştir. Bireylerin bahse konu olan bu talepleri, daha sonra birçok kazanımın sağlanmasına vesile olmuştur (Kayess & French, 2008, s. 12). Zaten engelli hakları hareketi, engelli bireylerin toplumsal yaşamda yaşadıkları sorunlara yönelik bir tepki olarak doğmuştur. Özellikle kaynakların yetersiz olması, eşit olmayan vatandaşlık ve toplumsal konum gibi sorunlara tepki gösterilmiştir. Dolayısıyla engelli bireylerin, toplumsal yaşamın birçok alanında karşılaştıkları sorunlarla mücadele etmek için bu hak hareketini başlattıkları görülmektedir (Burcu, 2015, s. 170).

Yeni sosyal hareketler kapsamında olan engelli hakları hareketi, 1960'larda başlasa da 1980'lerde güçlenmeye başlamıştır. Engelli hakları hareketi, engelliliğin tarihsel ve toplumsal bağlamda inşa edildiğini savunarak "sağlamcı" söylemleri ve yaşanan dışlanmaları hedef almıştır. Bu hareket, engelli bireylerin "zayıf" ve "aciz" olduğu anlayışına karşı çıkarak engelli bireylerin kendi kararlarını vermeleri gerektiğini savunmuştur (Yardımcı, 2015, s. 20). Dolayısıyla başlangıçta engellilik hareketi, engelli olmayan egemen yapıların, engelli bireylerin hayat pratiklerini kısıtladığına dair anlayışı siyasallaştırarak meydan okumuştur (Hughes & Paterson, 2011, s. 63). Bu bağlamda, engelli hareketinin yeni bir toplumsal hareket olduğu noktasındaki tartışmaların başında Shakespeare, Oliver ve Zarb gibi düşünürlerin çalışmaları bulunmaktadır. Bu yeni hareketin, engelli bireyleri özgürleştiren bir potansiyel güç taşıdığı kabul edilmektedir (Beckett, 2011, s. 421). Bu hak hareketi, engelli bireylerin de diğer bireyler gibi özgür ve eşit haklara sahip olduğunu savunmuş, "normalliğin" hegemonyasına itiraz etmiştir. Zira herkesin "sağlam bedenlilik" konumu geçici olup yeteri kadar uzun yaşayan bütün insanlar, engellilik kimliğini taşıyacaktır. Engelli hakları hareketi, uzun süre sağlam bedenliliğin hegemonyasına karşı direnerek toplumsal katılımın ve kamusal erişimin sağlam bedenliğe bağlı olmadığını savunmuştur (Mcruer, 2011, s. 558). Engelli bireylerin, toplumsal ve kamusal alanın dışında tutularak ikinci derecede önemli bireyler olarak görülmesi tartışma konusu yapılmıştır. Böylece bir öz savunma şeklinde olan bu hareket, gün geçtikte toplumsal destek ağlarını güçlendirmeye başlamış ve engellilik olgusunun toplumsal düzlemde ele alınmasını sağlamıştır. Engelli bireylerin de eşit haklara sahip oldukları anlayışı baz alınarak bireylerin taleplerine ve söz haklarına vurgu yapılmıştır.

Engelli aktivizminin temel özelliklerinden biri, öz savunma biçiminde olması ve öncülerinin de engelli bireylerden oluşması hususudur. Bu öz savunma düşüncesi, hak arama olmadan bazı kazanımların elde edilemeyeceği anlayışına dayanmaktadır (Sabatello, 2013, s. 14). Söz konusu hak arama anlayışının örgütsel dinamiklerinin oluşmasına zemin hazırlayan çeşitli etkenler söz konusu olmuştur. Modern çağda birbirine benzeyen engelli bireylerin tedavi ve çeşitli hizmetler için bir araya getirilmeleri, grup kimliğinin gelişmesini sağlamıştır. Bu grup kimliği, hareketin ivme kazanmasında önemli bir etken olmuştur (Braddock & Parish, 2011, s. 101). Ancak tarihsel çizgide engelli bireyler, niceliksel olarak her ne kadar çok olsalar da örgütlenmeleri kolay olmamıştır. Bunun başlıca nedeni, hem engelli bireylerin hem de toplumsal yapının engelliliğin özellikleri, boyutları ve çözümü noktasında bilinçli olmamasıdır. Dolayısıyla engelli bireylerin bir hareket haline gelmeleri belirli bir duyarlılık ve farkındalık düzeyinin kazanılmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu da ancak bazı zorlukların ardından gerçekleşebilmiştir (Arıkan, 2002, s. 12). Bu çerçevede, işitme engelli bireyler, 19. yüzyılın sonlarında okulları ve işaret dili eğitimini kontrollerinde tutmak isteyerek ilk siyasal eylem grubu olarak ortaya çıkmışlardır (Braddock & Parish, 2011, s. 141). Daha sonra farklı alanlarda da ortaya çıkan aktivistler, çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bazı aktivistler, terminolojik konulara açıklama getirmeye çalışmışlardır (Shakespeare, 2019, s. 918). Dolayısıyla engelli aktivistlerin bir hareket haline gelmesi, uluslararası düzlemde çeşitli kazanımlar sağlamıştır. Bu bireylerin, engelli haklarını güvence altına almak için birtakım girişimlerde bulunmaları, bağımsız yaşam politikalarını da etkilemiştir (Barnes, 2013, s. 6). Fakat başlangıçta ortaya çıkan siyasal eylem gruplarının

mikro düzeyde kaldığı görülmekte, hak temelli bir anlayış eksenindeki örgütlenme, ancak 20. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır.

Önceleri engelli hakları alanında çalışan örgütlerden ziyade, sorunu bireysel ve biyolojik gören, dolayısıyla tıbbi ve rehabilitasyon hizmetlerini sunmak üzere bir araya gelen birtakım oluşumlar ve örgütlenmelerden söz edilebilir. 1980'li yıllara kadar bu konuda, her ne kadar BM bazı politikalar belirlese ve yasal düzenlemeler yapsa da hak eksenli sosyal değişimler geri planda kalmış; sorun, kamusal ve toplumsal olarak değil, bireysel olarak görülmüştür (Hurst, 2003, s. 572). Fakat 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ırkçılık, kadın hakları ve farklı cinsel yönelim gibi alanlarda mücadele eden bireylere engelli bireyler de eklenmiştir. Bu yeni toplumsal hareketler; toplumsal, ekonomik ve siyasal dışlanmaya karşı çıkmış ve politik bir kimlik inşa etmeye çalışmıştır. Zira engellilik siyaseti, engelliliğin temelde siyasi bir sorun olduğunu savunmuştur. Bu dönemde siyasal partiler ise engelliliği bir politik baskı alanı olarak görmemiş, yeti yitimi olan alan olarak tıbbi uygulamalara teslim etmiştir (Shakespeare & Watson, 2011, s. 387-388). Engelli hakları hareketi, bu anlayışı değiştirmek istemiş ve engelli bireyleri kendi tercih mekanizmalarında fonksiyonel olmaları için güçlendirmeye çalışmıştır. Ayrıca bu bireylerin toplumsal, ekonomik ve siyasal anlamda fırsatlar konusunda marjinalize edilmelerine karşı çıkmıştır (Longmore, 2011, s. 470). Sosyal anlamda engelli bireyleri dışarıda tutan, ötekileştiren ve bağımlı kılan ayrımcı anlayış eleştirel bir süzgeçten geçirilmiştir.

1970'li yıllara kadarki engellilik söylemlerinin odağını savaşlarda engelli hale gelen ve gazi olan erkekler oluştururken, doğuştan engelli olanlar veya kadınlar gibi gruplar geri planda kalmıştır (Atasü Topçuoğlu, 2014, s. 131). Ancak engelli hakları hareketi, süreç içerisinde gelişerek bütün bu grupları da kapsamaya çalışmıştır. Küresel bir olgu olarak engelli hareketi, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanmıştır. Bu dönemden sonra engelli bireyler, dünyanın her yerinde toplumsal bazda çeşitli değişimlerin gerçekleşmesi hususunda çalışmaya başlamıştır. Bu kapsamda, 1998 yılında Mexico'da Engelliler Enternasyonal Beşinci Dünya Kongresi toplanmıştır. Bu toplantıya 78 ülkeden 2.000 civarında delege katılmış olup engellilik hareketi, evrensel bazda ortak stratejiler geliştirmeyi hedeflemiştir (Shakespeare & Watson, 2011, s. 391-392). Çünkü engelli bireylerin yaşadıkları sorunlar, evrensel ölçekte benzer nitelikler göstermiştir. Dolayısıyla engelli bireylerin yaşadıkları damgalanma, ihmal, istismar, kurumlara kapatılma, kısırlaştırılma gibi birçok sorun engelli hakları hareketinin çıkış odağını oluşturmuştur (Altuntaş & Atasü-Topçuoğlu, 2016, s. 61).

Engelli hakları hareketi, gerek yeti yitimi olsun gerekse de çevresel ilişkiler olsun, tüm alanlarda aktif çalışarak engellileri yönlendirmeye çalışmıştır. Bu hareket engelli kadınları, azınlıkları ve bu hareket içinde yer almayan diğer benzer grupları da hareketin içine katmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Dünya Engellilik Enstitüsü, BM, ABD Uluslararası Hareketlilik Örgütü, Rehabilitasyon Enternasyonal gibi çeşitli örgütlerin çabalarıyla bu konuda görece bir ilerleme kaydedilmiştir (Schriner, 2011, s. 293). Bu ilerleme, genel olarak evrensel bağlamda olumlu bir hava estirse de ülkelere göre bazı farklılıklar göstermiştir. Farklı ülkelerde, içinde yaşadıkları toplumda kendilerini sorumlu hissedilen engelli grupları, toplumdaki olumsuz tutum ve davranışlarla mücadele etmiş, diğer engelli bireylere ve ailelerine temel yurttaşlık hakkı olan çalışma yaşamı, eğitim gibi konularda yardımcı olmaya çalışmıştır (Miles, 1996, s. 511).

Engelli hakları hareketinin, uzun yıllardır üzerinde durduğu temel konulardan biri engelli bireylerin yurttaşlık haklarıdır. Çünkü engelli bireyler, uzun yıllar ekonomik, siyasal, sağlık, eğitim, toplumsal ve kültürel hakları bakımından ayrımcılığa uğramıştır (Arıkan, 2002, s. 13). Söz konusu alanlarda yaşanan ayrımcılıkla mücadele eden engelli hakları hareketi, yeni bir engellilik anlayışı ve kimlik siyasetini oluşturmaya çalışmıştır. Yeni bir engelli kimlik siyasetinin gelişmeye başlaması, engelli bireyin hayatında değişiklik yaratan medeni haklar ve bağımsız hareket etme kampanyalarının düzenlenmesinde araçsal bir rol oynamıştır. Engelli kimlik siyasetinin gelişmesi, bireylerin ve toplumun engelliliği yeniden tanımlamasını sağladığından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu bilinçsel farkındalık değişimi, birtakım toplumsal ve siyasal reform taleplerini tetiklemiştir. Bu bağlamda, yurttaşlık hakları alanında sağlanan kazanımlar, bireylerde hukuki düzlemde eşit yurttaş oldukları algısını yaratmıştır (Shakespeare & Watson, 2011, s. 411). Böylece temel haklar olan eşit yurttaşlık haklarından yıllarca mahrum bırakılan engelli bireyler, bu sorunlarla mücadele eden bir siyasal hareket olarak örgütlenmiştir. Bu örgütlenme, siyasal anlamda belirli bir grup kimliğini oluşturarak, birtakım medeni haklarının elde edilmesini sağlamıştır.

Yeni sosyal hareketler kapsamında 1960'lı yıllardan sonra örgütlenen engelli hakları hareketi, engellilik anlayışının değişmesini sağlamış ve çeşitli kazanımlar elde etmiştir. Bu bağlamda, sosyal modelin öne çıkması ve engellilik alanındaki akademik çalışmaların hız kazanması önemli olup bu çalışmaların, öncelikle ABD ve İngiltere'de geliştiği görülmektedir (Yelçe, 2020, s. 4). Engellilik çalışmaları, ABD'de 1960'lı yıllarda ortaya çıkan Bağımsız Yaşam Hareketi'nin emekleri doğrultusunda gelişme göstermiş ve 1990'lı yıllarda bir disiplin

haline gelmiştir. Birbirinden farklı hareketlerin, hak ve özgürlükler için mücadele etmeye başladıkları bir dönem olan 1960'lı yıllarda engelli aktivistler de çalışmalarına başlamış; engelli bireylerin dışlanmasına, damgalanmasına ve marjinalleştirilmesine karşı bir mücadele anlayışı geliştirmiştir (Meşe, 2014, s. 89). Bu mücadelenin katkısıyla son yıllarda evrensel ölçekte engellilik tartışmaları daha çok kültürel kimlik ekseninde yapılmaya başlanmıştır; bu tartışmalar, uygulamada ekonomik, politik ve toplumsal alanları etkileyerek birtakım kazanımlar sağlamıştır (Kaldık, 2021, s. 16).

Engelli hakları hareketinin mücadele ettiği ekonomik bağımsızlık, eşit yurttaşlık ve diğer haklarla ilgili taleplerinin kazanıma dönüşmesinde kitle iletişim araçlarının etkisini göz ardı etmek mümkün değildir. Engelli hakları hareketi, bu mücadele yolculuğunda belirlediği hedeflere ulaşmak için özellikle kitle iletişim araçları gibi çeşitli mekanizmaları araçsal olarak etkin şekilde kullanmış ve kamuoyunun da desteğini almaya çalışmıştır. Bu bağlamda kullanılan yeni medya teknolojileriyle aktivistler, hem engelli bireylerle hem de engelli haklarını savunan diğer bireylerle kolay biçimde etkileşime geçmeye başlamıştır (Meriç Fermanoğlu, 2019, s. 124). Bu durum, engellilerin örgütlenmelerini kolaylaştırmış ve temel mücadelelerinin güçlenmesini sağlamıştır. Böylece engelli bireylerin haklarını savunan aktivistler, erişilebilirlik standartlarının yükseltilmesi, eğitimin desteklenmesi, işaret dilini bilen elemanların çalıştırılması ve engellilerin çalışma yaşamına katılmaları gibi toplumsal katılımı artıran taleplerini daha kolay biçimde dile getirmeye başlamıştır (Beaulaurier & Taylor, 2001, s. 78). Farklı bir söylemle, özellikle gelişen medya teknolojileri ile birlikte engelli hakları alanında çalışanların örgütlenmeleri ve hızlı hareket etmelerini kolaylaştırmış olup bu hareketin, ulusal ve uluslararası ölçekte kamuoyu oluşturarak kurumlar, iktidarlar ve siyasal aktörler üzerinde baskı kurma mekanizmaları güçlenmiştir. Bunun neticesinde, gerek ulusal gerekse de uluslararası çapta birçok yerde birtakım yasal düzenleme ve uygulamalarda iyileştirmeler yapılmaya başlanmıştır.

Engelli bireylerin istihdam, erişilebilirlik, eğitim ve sosyal içerme gibi çeşitli alanlarda sorun yaşamaları, yani deneyimledikleri problem alanının genişliği, mücadelenin güçlük derecesini artırmış olsa da engelli hakları hareketinin, pek çok toplumsal ve yasal kazanımını önleyememiştir. 1975 yılındaki Birleşmiş Milletler Engelli Bireylerin Hakları Beyannamesi bu mücadelenin başarılı bir örneğini teşkil etmektedir (Arıkan, 2002, s. 17). Ayrıca Engelli Bireylerin Haklarına İlişkin Sözleşme'nin BM tarafından 2006 yılında kabul edilmesi de önemli uluslararası kazanım örneklerinden biridir.

Farklı alanlarda sağlanan birçok kazanıma rağmen engelli bireylerin, ekonomi alanında ve çalışma yaşamına katılımlarında birtakım sorunları devam ettiğinden yoksullaşmanın boyutu yüksektir. Bu nedenle, engellilik hareketin 21. yüzyılda hâlen mücadelesini verdiği alanlardan biri yoksulluktur. Dünyanın birçok yerinde engelli bireylerin büyük bir kısmı, yoksul olmakla birlikte bu durum, gelişmiş ülkelerde de aynı şekilde görülmektedir. Bu ülkelerde de engellilerin ortalama gelirleri düşük olduğu gibi bireylerin büyük bir kısmı işsizdir (Braddock & Parish, 2011, s. 161). Bu bakımdan, engelli hakları hareketinin üzerinde önemle durması gereken meselelerden biri de bireylerin ekonomik bağımsızlıklarının sağlanması hususudur (Schriner, 2011, s. 174).

Engelli Hakları Hareketinin İlk Görünümleri: ABD ve İngiltere

Bireylerin bağımsız hareket ederek toplumsal katılım sağlamaları açısından ülkeler düzeyinde çeşitli düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Ülkelerin, bu yasal düzenlemeleri ve uygulamaları hizmete sunmaları için engelli bireylerin de bazı taleplerin maliki olmaları önem arz etmektedir. Söz konusu durum ise ancak örgütlü bir düşünce yapısıyla mümkün olabilmektedir. Bu noktada, dünyanın birçok yerinden bireylerin, Engelliler Enternasyonali Uluslararası Kongrelerine katılarak diğer bireylerden öğrendikleri örgütsel düşünceleri kendi ülkelerinde uygulamaları engelli hareketini güçlendirmiştir (Shakespeare & Watson, 2011, s. 402). Elbette ki engelli bireylerin tüm sorunlarının çözülmesi sadece engelli hakları hareketine bağlı değildir. Dünyanın birçok yerinde çeşitli sorunlar yaşanmakta, yaşanan bu sorunların bölgesel, ulusal ve uluslararası anlamda farklı boyutları bulunmaktadır. Ancak sorunların çözülmesi için mücadele azminin varlığı önemli olmakla birlikte, bu yörüngede pratikte örgütlü bir biçimde çalışan bazı hak hareketlerinin olması ayrıca önem arz etmektedir. Bu çerçevede, bazı alanlarda hak arama mücadelesi veren örgütler, farklı grupların örgütlenmesine ve mücadele etmesine simgesel ve eylemsel olarak kılavuzluk edebilmektedir.

Amerika'da 1960'lı yıllardaki Afrikalı Amerikalıların mücadelede kullandıkları yöntemler, diğer dezavantajlı gruplara da örnek teşkil etmiştir. Özellikle 1964 yılında kabul edilen Sivil Haklar Yasası birçok alandaki ayrımcılığı ortadan kaldırmış, dolayısıyla bu yasal düzenleme birtakım özgürlükçü düzenlemelere zemin hazırlamıştır (Middleton vd., 1999, s. 109). 1960'lı yıllarda farklı engelleri olan bazı engelli grupları bir araya gelerek örgütlenmeye başlamıştır. Özellikle Amerika'da 1970'li yıllarda Bağımsız Yaşam Hareketi, ülkedeki siyahilerin ve bazı kadınların medeni haklar konusundaki mücadelelerinden ilham alarak haklarını savunmaya

başlamış, kendi tercihlerini belirlemek ve yaşamlarının denetimini ellerine almak için mücadele geliştirmiştir. Benzer şekilde İngiltere’de de engelliler, geleneksel anlayıştan ve kurumsal düzenlemelerden kaynaklanan marjinalizasyonu ve ayrımcılığı toplumsal engellerle açıklamaya başlamışlardır (Hurst, 2003, s. 572-573). Bu bağlamda Oliver ve Barnes gibi düşünürlerin toplumsal alandaki engellere ve problemlere yaptıkları vurgu engelli hakları açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Vietnam Savaşı’ndan sonra engelli olan ve ülkelerine geri dönenlerin hem niceliksel olarak fazla olmaları hem de bilinçlenmeleri ABD’de engelli hakları hareketinin gelişmesini sağlamıştır. Bu hak hareketinin gelişmesinde 1960’lı ve 1970’li yıllardaki politik ve toplumsal iklimin de önemli etkisi olmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri’nde örgütlenen engelli hakları hareketi, tıbbi bakış açısının engelli bireyleri toplumsal yapıdan izole ettiğini savunarak, bu anlayışın yerine toplumsal bariyerleri esas alan bir anlayışın ikame edilmesini savunmuştur. Engelli hakları hareketinin etkisi sadece ABD ile sınırlı kalmamış, diğer Avrupa ülkelerine de sirayet etmiştir. Bu çerçevede diğer ülkelere de sosyal bağlamı esas alan birtakım yasal düzenlemeler yapmaya başlamıştır. İngiltere’deki Engellilere Yönelik Ayrımcılıkla Mücadele Kanunu ve AB’nin 2003 yılını Engelliliğe Yönelik Ayrımcılıkla Mücadele Yılı olarak ilan etmesi, verilen bu mücadelenin somut sonuçlarıdır (Güngör & Güneş, 2012, s. 36-37).

1970’li ve 1980’li yıllarda Amerikalı engelli hakları hareketi, her ne kadar istihdam, barınma ve erişilebilirlik gibi alanlardaki sorunlar üzerinde kısmen dursa da ağırlıklı olarak toplumsal dışlanma ve ayrımcılık gibi konulara odaklanmıştır (Scotch, 1989, s. 384). Engellilerin haklarını koruyan ve eksene alan önemli kanunlardan biri 1973 yılında ABD’de onaylanan kanun olup ayrımcılığı ortadan kaldıran ve eşit fırsatlar sunan bu kanun, çalışma yaşamında ve erişilebilirlikte önemli düzenlemeler getirmiştir (Çetin, 2017, s. 113). Bununla birlikte, Bağımsız Yaşam Hareketi’nin mücadelesinin bir zaferi sayılan ve 1990 yılında kabul edilen Amerikalı Engelliler Yasası, aynı zamanda Avrupa Birliği’nin engellilik politikalarını ve engelli haklarıyla ilgili temel yaklaşımını da etkilemiştir (Çaha, 2016, s. 129).

Amerikalı Engelliler Yasası, engellilerle ilgili çalışma yaşamı, barınma ve kamu hizmetlerine erişim gibi alanlardaki ayrımcılıkları ortadan kaldırarak toplumsal yapının engellilere dönük olumsuz ve dışlayıcı bakışını değiştirmiş, bireylerin haklarını güvence altına almıştır (Middleton vd., 1999, s. 106). Bu yasa, engelliliğin kapsamını geniş tutmuş, çeşitli yeti kayıplarını engellilik kapsamına almıştır (Davis, 2011, s. 512). Amerika’da başta bu yasa olmak üzere yapılan birçok ulusal yasal düzenleme, kapsayıcı ilkeler ekseninde fırsat eşitliğini baz alarak yapılmıştır. Engellilikle ilgili her türlü ayrımcılık yasaklanmış ve anayasal eşitlik ilkesi ekseninde bireylerin bağımsız yaşamları esas alınmıştır. Ayrıca bireylerin toplumsal yaşama tam katılım sağlayarak ekonomik bağlamda özerk olmaları ve toplumsal çerçevede onurlu bir yaşam sürmelerinin temelleri oluşturulmaya çalışılmıştır (Turnbull, 2012, s. 212).

ABD’de söz konusu yasal kazanımlara rağmen, doktor yardımlı intihar sorunu yıllarca çözülememiştir. Engelli hakları hareketi, 1996 yılına kadar bu konuda uzak kalarak daha çok engelli bireylerin dışlanma, istihdam, bağımsız yaşam, eğitim kurumlarına kapatılma, erişilebilirlik ve toplumsal katılım gibi konularda yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulanması için mücadele etmiştir. Fakat 1996 yılında engelli hakları hareketi, doktor yardımlı intihara karşı eyleme geçmiştir. Ulusal Engellilik Konseyi ve Ulusal Bağımsız Yaşam Konseyi dâhil onlarca engelli hakları örgütü, bu konunun kanunlaşmasına karşı çıkmıştır (Longmore, 2011, s. 453-454). Bu durum, engellilik alanındaki yasal düzenlemelerde ve uygulamalarda engelli hakları hareketinin de söz sahibi olmasının önemini ortaya koymuştur. Zira örgütsel bir yapının varlığı, hak mücadelesinin meşru zeminini güçlendirmektedir.

İngiltere’de ise siyasal anlamda engelli bireylerin mücadelesi, tarihsel olarak 19. yüzyıla ve bazı engellilerin yürüttükleri sendikacılık faaliyetlerine dayandırılabilir. Ancak asıl engellilik hak hareketinin öne çıkmaya başlaması 1960’lı yıllarda olmuştur. Bu dönemde Engelli Gelirleri Grubu’nun kurulması ve bazı engellilerin entelektüel anlamdaki çabaları önemli katkılar sunmuştur. Dolayısıyla İngiltere’de de 1960’lı yıllardan itibaren engelliliğe yönelik bakış açısında çeşitli değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Engelliliğin, yetersizlik ve sağlık sorunu olarak görülmesi anlayışı engelli hakları hareketi tarafından sorgulanmış, deneyimlenen sorunların asıl kaynağının ekonomik, siyasal ve kültürel olduğu savunulmuştur. Engellilerin diğer bireylerle eşit haklara sahip olmadığı, dolayısıyla tıpkı cinsiyetçilik ve ırkçılık gibi alanlarda yaşanan ayrımcı ve dışlayıcı özellikler taşıdığı öne sürülmüştür (Barnes, 2020, s. 7-8). Toplumsal bariyerlere yapılan bu vurgu ile engellilerin bağımsız ve etkin bir yaşam sürdürmeleri savunularak birtakım çalışmalar yapılmıştır.

İngiltere’de gerçekleştirilen bağımsız yaşam kampanyası, engelli hakları hareketinin temel değerlerini işaret etmiştir. Engellilerin de diğer bireyler gibi bazı ihtiyaçlarının bulunduğu, fakat bu ihtiyaçların karşılanma biçiminin engelliler tarafından belirlenmesi ve kaynakların kullanılması inisiyatifinin ve hakkının onlara

birakılması gerektiği anlayışı önemsenmiştir. Sosyal engellilik anlayışın temel argümanlarıyla uyumlu olan bu bakış açısına göre, ihtiyaçların iktidarlar tarafından tek yönlü bir biçimde değil de bireylerin özerk kararlarıyla karşılanması gerekmektedir (Smith, 2013, s. 28).

Engelli bireylerin haklarını savunanlar, politik anlamda daha fazla kazanım elde etmek, lobicilik faaliyetlerinde bulunmak ve baskı unsuru olarak etkili olabilmek için Engelliler İttifakı'nı oluşturmuşlardır. Daha sonra Hunt ve Finkelstein öncülüğünde UPIAS (Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Engelliler Birliği) kurulmuştur. 1976 yılında yayımladıkları bildirimlerinde engellilikle ilgili biyolojik ve toplumsal bir ayrıma giderek engelliliğe yönelik yeni yorum getirmişlerdir (Barnes, 2020, s. 9). Bu yorumun temelinde, engelliliğin asıl nedeninin yeti yitimi olmadığı, toplumsal düzlemde inşa edilen ayrımcı ve engelleyici bariyerler olduğu anlayışı yatmaktadır. Özellikle son yıllarda yurttaşlık bilincinin gelişmesiyle engelli bireylerin de diğer bireyler gibi eşit toplumsal, siyasal ve ekonomik haklara sahip oldukları vurgusu öne çıkmıştır. Bu durum, engelliler açısından onurlu ve bağımsız bir yaşamın kapılarını aralamıştır (Burcu, 2007, s. 73). Artık engelliler, bağımlı ve tıbbi çerçevede hasta bireyler olarak görülmemektedir. Zira bireylerin önüne konulan ve kültürel bir engel olarak işlev gören bariyerlere yapılan vurgu öne çıkmıştır.

Engelli hakları hareketinin ABD ve İngiltere'de ortaya çıkması, evrensel bağlamda engelliliğe ilişkin bakış açısını değiştirmeye başlamış, hem niceliksel hem de niteliksel olarak farklılaşan engellilik, toplumsal ve siyasal bağlamda bir dinamizm yaratmıştır. Engelli bireylerin deneyimledikleri sorun ve engeller evrensel olmakla birlikte bu deneyimler, ülkelere göre bazı farklılıklar arz etmiş, aynı şekilde engelli hakları hareketinin gelişmesi, mücadelesi ve kazanımları da ülkelere göre birtakım farklılıklar göstermiştir. Bu çerçevede Almanya'ya bakıldığında, Nazizm döneminde ötenazi öğretisi kapsamında yaklaşık üç yüz bin engelli birey öldürülmüştür. Öte yandan savaşlardan sonra engelli bireylerin sayısı katlanarak artmış olup engellilerin demokrasi mücadelesinde, ilk engelli örgütleri de bu gaziler tarafından kurulmuştur (Köbsell, 2006, s. 15).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru birçok ülkede Öjenizm öğretisini doğrudan veya dolaylı biçimde barındıran yasal düzenlemeler kaldırılmıştır. Ancak engelliler, birtakım erişilebilirlik alanındaki fiziksel tasarım sorunlarından ve toplumsal yapıda klişe hale gelen ön yargı ve kalıplardan ötürü ana akım toplumsal katılımın dışında kalarak fırsat eşitliği bağlamında çeşitli sorunlar yaşamaya devam etmiştir (Beaulaurier & Taylor, 2001, s. 70). Bu sorunların ortadan kaldırılması yönünde pek çok ülkede engelli bireylerin haklarını savunan aktivistler, çeşitli eylemlilikler geliştirmiş ve bir mücadele alanını açmıştır. Örneğin Hindistan gibi bazı ülkelerde engelli hakları hareketinin gelişmesinde, çeşitli farkındalık çalışması yapan bireylerin dışında, sivil toplum kuruluşları çatısı altında faaliyet gösteren aktivistlerin varlığı da önem arz etmiştir. Ayrıca engellilik alanında akademik çalışmalar yaparak bilgi üreten bilim insanlarının çabası da konuyu beslemiştir (Mehrotra, 2011, s. 68). Yine Avustralya'da engelli hakları hareketinin güçlenmesi, engellilerin ülkedeki uygulamalara tepkilerinin sonucunda söz konusu olmuştur (Cooper, 1999, s. 217).

Engelli bireylerin kazanımları, ABD ve diğer Avrupa ülkelerinde engelli haklarını savunan aktivistlerin mücadeleleri neticesinde elde edildiğinden, işlevselliği ve kurumsallığı daha fazla olmuştur. Ancak Türkiye'de ise bu haklar, genellikle belirli bir mücadelenin ürünü olmaktan çok verilen haklar şeklinde olduğundan yasal çerçeveye sınırlı kalmıştır (Ercan, 2021, s. 112). Tarihsel olarak bakıldığında Türkiye'de engelli bireylere yönelik yaklaşım, uzun yıllar hayırseverlik ve merhamet ekseninde olduğundan hak temelli bir paradigma gelişmemiştir. Ancak son yıllarda Avrupa Birliği'ne katılım çabaları ile internet ve iletişim teknolojisinin gelişmesi gibi etkenler, hak temelli yurttaşlık anlayışının gelişmeye başlamasını sağlamıştır (Bezmez & Yardımcı, 2010, s. 612).

Türkiye'de aslında engelli bireylere ait sivil toplum örgütlerinin uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir. Örneğin köklü engelli kuruluşlarından olan Altı Nokta Körler Derneği 1950 yılında, Türkiye Sakatlar Derneği ise 1960 yılında kurulmuştur. Ancak bu kuruluşlar, daha çok kamu kurumlarının desteğini almayı ve engellilere eğitim, istihdam, mesleki beceri, sosyal faaliyet gibi yaşamı kolaylaştıran alanlarda çeşitli destekler sunmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla daha çok engelli bireylerin ihtiyaçlarına odaklanılmış olup hak eksenli bir mücadele geliştirilmemiştir. Bu durum, engelli bireylerin hak arama noktasında yeterli bir bilince ve farkındalığa sahip olmadıklarını göstermektedir. Öte yandan kamu kurum ve kuruluşları tarafından engelli bireylere ve örgütlerine verilen kısmi destekler de hak temelli bir anlayıştan ziyade adeta lütuf olarak görülmüştür.

Batı'da temelleri 1960'larda atılan fakat 1970'lerde sistemli hale gelen engelli hakları hareketinin mücadelesine benzer bir mücadelenin bu dönemlerde Türkiye'de görüldüğünü söylemek güçtür. Türkiye'de 1990'ların sonlarına doğru hak mücadelesinde bir hareketlilik başlamıştır. 2000'lerde ise söz konusu mücadele artsa da ve engelli bireyler daha çok bilinçlenerek hareket etse de istenen düzeyde başarılı olmadıkları görülmektedir (Burcu, 2015, s. 6). Ancak bu dönemden itibaren sayıları artan engelli hakları savunucuları, hem birtakım bireysel yöntemlerle hem de STK'ların çatısı altında bulunarak mücadele etmeye çalışmıştır. Bu

mücadele, kimi zaman farkındalık çalışmalarıyla kimi zaman da çeşitli lobi, protesto ve hukuki mücadele çalışmalarıyla yürütülmüştür (Ardahanlıoğlu, 2022, s. 5). Bilhassa son yıllarda birtakım evrensel ve ulusal gelişmelere bağlı olarak Türkiye’de de engelli bireylerin bilinçlenmeye ve hakları için mücadele etmeye başladıkları söylenebilir. Ancak bu hak arama mücadelesinin cılız kaldığı ve istenen düzeyde olmadığı da ortadadır. Diğer taraftan her ne kadar son yıllarda kamu politikalarında bir dönüşüm gerçekleşse ve hak temelli bir anlayışa doğru evrilsen de hâlen engelli hakları aktivistlerinin eğilimi gereken pek çok sorun bulunmaktadır.

Netice itibarıyla, engelli hakları hareketi, evrensel çerçevede uzun ve çetin bir mücadele sürecinden geçerek çeşitli kazanımlar elde etmiştir. Fakat dünya ölçeğinde hâlen birçok alanda çeşitli sorunlar devam etmektedir. Dolayısıyla engelli hakları hareketinin, bir yandan mevcut sorunların çözülmesi ve yeni kazanımlar için çabalaması ve eylemlilikler geliştirmesi gerekirken bir yandan da kaynaklarını güvence altına alabilmesi, mesleki uygulamaları ve sosyal politikaları değiştirebilmesi için devletlerle ilişki içerisinde olması gereklidir (Oliver & Zarb, 1989, s. 235). Farklı bir söylemle, engelli aktivizmi, hem siyasal iktidarlar üzerinde şiddet içermeyen bazı baskı aygıtlarını kullanmaktan imtina etmemeli hem de gerektiğinde kolektif kazanımları için iktidarlara diyalog yolunu açık tutabilmelidir. Öte yandan çeşitli kazanımların elde edilmesine katkı sunabilecek yollardan biri de engelli bireylerin durumuyla ilgili bilimsel çalışmaların yapılarak iktidarlara sunulmasıdır. Engelli bireylerin yaşadıkları sorunların iktidarlar tarafından anlaşılması, çeşitli sosyal politikaların yürürlüğe girmesi ve önlemlerin alınması açısından önem arz etmektedir.

SONUÇ

Sosyal bir olgu olarak engellilik, neredeyse tüm zamanlarda birtakım dezavantajlarla paralel biçimde görülmüş, “normalliğin” ideolojik tahakkümü altında kalmıştır. Engellilik alanında deneyimlenen sorunlar, çağlara ve toplumlara göre değişiklik gösterirken, söz konusu olgunun tanımlanması ve açıklanması da aynı biçimde ortak bir paydanın dışında kalmış ve farklı uygulamalara neden olarak engellilerin yaşamlarını olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu durumun karşısındaki bir itiraz olarak ortaya çıkan engelli hakları hareketi, birçok sosyal değişimin ve dönüşümün simgesel ve eylemsel temsili olmuştur. Bu çalışmada da bahse konu engelli hakları hareketine odaklanılmış, hareketin gelişimi ele alınarak mücadele alanları ve talepleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca hareketin gelişimini tetikleyen ve sosyal model tarafından sorunsal bir yaklaşım olarak görülen medikal modelin tıbbi indirgemeci uygulamalarının doğurduğu sorun ve engeller üzerinde durulmuştur.

Yüzyıllarca farklı derecelerde ve ağırlıkta birtakım sorunlar yaşayan ve doğal hakları yok sayılarak eşit vatandaşlık paradigmasının dışında bırakılan engellilerin, örgütlenmeleri ve bilinçsel farkındalık sahibi bireyler olarak haklarının savunusu için mücadele etmeleri, geç bir dönemde ve zorlu bir sürecin neticesinde ancak mümkün olabilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra engellilerin niceliksel bağlamda artış göstermeleri bazı farklılaşmalara neden olsa da özellikle Vietnam Savaşı’ndan sonra engelli hale gelen bireylerin sayısı artmış ve bu bireylerin ülkelerine dönmelerinden sonra haklar noktasında belirli bir farkındalık oluşmaya başlamıştır. Bireylerin bu durumu, 1960’larda bütün dünyayı sarmalayan sosyal hareketlilikten de etkilenerek ABD ve İngiltere’de bir hak arama hareketine dönüşmüştür. Bu süreçte, küresel bağlamda sosyal hareketlerin karakteristik nitelikleri değişmiş olup klasik sosyal hareketlerin yerini, farklı argümanlarla her geçen gün görünürlüğü artan yeni sosyal hareketler almaya başlamış, artık ekonomi ağırlıklı olmayan ve mevcut politik sistemlerin topyekun bir şekilde değişmesini savunmayan, daha çok kültürel ve kimliksel dönüşümlere odaklanan yeni bir paradigma ortaya çıkmıştır. Bu yeni paradigma eksenindeki bir aktivizm olarak engelli hakları hareketi giderek ivme kazanmış, hegemonik tıbbi engellilik uygulama ve anlayışına karşı eleştirel bir tutum geliştirmiş ve toplumsal koşullara odaklanılması gerektiğini savunmuştur.

Engellilik hareketi, uzun zaman tahakkümünü aktif tutan medikal engellilik modelinin mevcut sorunların kaynağını teşkil ettiğini savunmuştur. Zira medikal model, engelliliği bir anomali ve patoloji biçiminde görerek, sorunların bireysel düzlemdeki bir trajedi olduğunu savunmuş, dolayısıyla bireylerin tedavi ve rehabilite edilerek “normalleştirilmesi” gerektiği hususunu benimsemiştir. Engelli hakları hareketine göre bu tıbbi anlayış, toplumsal ve kültürel kapsamda inşa edilen baskıları, engelleri, damgalamaları ve ayrımcılıkları odağına almayarak sorunu aşırı derecede bireyselleştirmiştir. Engelli aktivizminin kültürel tanımlama biçimlerine odaklanması, engellilikte alternatif bir model olarak sosyal modeli geliştirmiştir. Dolayısıyla sorun ve engellerin esasında toplumsal, siyasal ve ekonomik çerçevede üretildiği savunularak, mücadelenin bu bağlamda geliştirilmesi ve eşit vatandaşlığı esas alan mevzuatın ve uygulamaların yürürlüğe konulması gerektiği savunulmuştur.

Engelli hakları hareketi, bir öz savunma hareketi olarak her ne kadar 1960’lı yıllarda ABD ve İngiltere’de ortaya çıkmaya başlasa da giderek yaygınlaşmış ve 1980’li yıllarda daha da efektif hale gelmiştir. Söz konusu

hareket, engellilerle ilgi karar ve politikalarda kendi düşüncelerinin önemsenmesi ve söz haklarının olması gerektiğini ileri sürerek, bağımsız yaşam ve toplumsal katılım hakları kapsamında bir mücadele geliştirmiştir. Bu bağlamda, ABD’de Bağımsız Yaşam Hareketi ve İngiltere’de Engelli Gelirleri Grubu, Engelliler İttifakı ve Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Engelliler Birliği gibi örgütlenmelerin engelli hakları hareketinin gelişmesine öncülük ettikleri, ayrıca bu örgütlerin gerek ulusal düzeyde gerekse de uluslararası düzeyde hukuki, yasal, siyasal ve toplumsal anlamda çeşitli kazanımların sağlanmasında etkili oldukları görülmüştür. Bununla birlikte, uluslararası ölçekte faaliyet gösteren çeşitli kurum, örgüt ve kuruluşların, engellilerin lehine birtakım antlaşma, sözleşme ve beyanname gibi düzenlemeler yapmalarında engelli aktivizminin önemli ölçüde katkısı söz konusu olmuştur. Engelli hakları hareketinin taleplerinin ve verdiği mücadelenin neticesinde odaklanılan toplumsal ve kültürel koşullar, sosyal modelin gelişmesini sağladığı gibi engellilik alanındaki bilimsel çalışmaların da sosyal bilimler çerçevesinde yapılmasını sağlamıştır.

Engelli aktivizminin 1960’lı yıllardan itibaren eşit vatandaşlık için ayrımcılığa, sosyal dışlanmaya, damgalanmaya ve toplumsal ön yargılara karşı geliştirdiği mücadelenin özgül yapısında, aynı zamanda kültürel ve siyasal bir kimlik inşa etme hedefi bulunmaktadır. Bu noktada aktivizm, önemli kazanımlar sağlamış olmakla birlikte, 21. yüzyılın ilk çeyreğinde hâlen engelli bireylerin bütün dünyada kimlik, kültür, eğitim, ekonomi, siyasal ve sosyal alanlarda çeşitli sorunları devam etmektedir. Bu sorunların şiddetini ise iktidarların engellilik anlayışı ve sosyal politikaları, medyanın engelliliğe bakışı, engellilerin hakları konusundaki farkındalıkları, sivil toplumun gelişmişlik düzeyi ve kamuoyunun bilinç derecesi gibi hususlar etkilemektedir. Bu nedenle, hâlen engelli hakları hareketinin mücadele etmesi gereken birçok sorun bulunmakta olup bu bağlamda, yeni medya teknolojilerinin de fonksiyonel biçimde araçsal olarak kullanılması önem arz etmektedir. Dolayısıyla engellilerin farkındalık sahibi bireyler olarak hak ve özgürlükleri için mücadele içerisinde olmaları, temel kazanımlar için gerekli olup ayrıca engelli hakları hareketinin başarısı için engelli olmayan diğer bireylerin de yaşanan sorunların farkında olmaları ve eleştirel bir perspektif geliştirmeleri gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Altuntaş, B. & Atasü-Topçuoğlu, R. (2016). *Engelli bakımı*. Nika Yayınevi.
- Amponsah-Bediako, K. (2013). Relevance of disability models from the perspective of a developing country: An analysis. *Developing Country Studies*, 3(11), 121-133.
- Ardahanlıoğlu, B. (2022). *Türkiye’de engelli hakları aktivizmi: Engelli aktivistler üzerine nitel bir çalışma*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi].
- Arıkan, Ç. (2002). Sosyal model çerçevesinde özürüllüğe yaklaşım. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 2(1), 11-25.
- Aslan, C. (2016). *Sosyal hareketler sosyolojisi: Toplumsal fay hatlarının anatomisi*. Karahan Kitabevi.
- Atasü Topçuoğlu, R. (2014). 1900-2000 yılları arasında Avusturya’da engellilere yönelik sosyal politika ve sosyal hizmetler: Medikal modelden sosyal modele geçiş. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 25(2), 127-144.
- Aytemur Sağıroğlu, N. (2020). Öjeni ve sağlam bedenlilik. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 30, 115-133.
- Barnes, C. (2013). The disabled peoples’ movement and its future. *Ars Vivendi Journal*, 5, 2-7. Erişim: <https://www.ritsumei-arsvi.org/en/publication/ars-vivendi-journal/back-issues/special-issue-no-5-august-21-2013/>
- Barnes, C. (2020). Disability activism and the price of success: A British experience. *Especial sobre Discapacidad*, 14(2/2), 7-28.
- Barton, L. & Armstrong, F. (2011). Sakatlık, eğitim ve dâhil etme: Kültürler arası meseleler ve ikilemler. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 299-323). Koç Üniversitesi Yayınları.

- Beaulaurier, R. L. & Taylor, S. H. (2001). Social work practice with people with disabilities in the era of disability rights. *Social Work in Health Care*, 32(4), 67-91, DOI: 10.1300/J010v32n04_04
- Beckett, A. E. (2011). Toplumsal gerçekleri anlamak: Geç modernlik koşullarında sakat hareketini kuramsallaştırmak. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 415-434). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bezmez, D. & Yardımcı, S. (2010). In search of disability rights: Citizenship and Turkish disability organizations. *Disability & Society*, 25(5), 603-615. DOI: 10.1080/09687599.2010.489312
- Braddock, L. D. & Parish, S. L. (2011). Sakatlığın kuramsal tarihi. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 101-186). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bucuka, Y. (2019). Engelliler, din ve sosyal dışlanma. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 899-929.
- Burcu, E. (2006). Özürlülük kimliği ve etiketlenmenin kişisel ve sosyal söylemleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 61-83.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye’de özürlü birey olma, temel sosyolojik özellikleri ve sorunları üzerine bir araştırma*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2011). Türkiye’deki engelli bireylere ilişkin kültürel tanımlamalar: Ankara örneği. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 37-54.
- Burcu, E. (2015). *Engellilik sosyolojisi*. Anı Yayıncılık.
- Cooper, M. (1999). The Australian disability rights movement lives. *Disability & Society*, 14(2), 217-226.
- Çaha, H. (2016). Engellilerin toplumsal hayata katılmasına yönelik politikalar: Türkiye, ABD ve Japonya örnekleri. *İnsan ve Toplum*, 5(10), 123-150.
- Çayır, K. (2016). Toplumsal sahnenin yeni aktörleri: Yeni sosyal hareketler. K. Çayır (Ed.), *Yeni sosyal hareketler* içinde (s. 11-30). Kaknüs Yayınları.
- Çetin, B. I. (2017). Sanayi Devrimi’nden 21. yüzyıla batı dünyasında engellilik. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 7(1), 91-121.
- Davis, L. J. (2011). Kimlik siyasetinin sonu ve dismodernizmin başlangıcı: İstikrarsız bir kategori olarak sakatlık üzerine. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 501-520). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Della Porta, D. & Diani, M. (2020). *Toplumsal hareketler*. P. Çakır, C. Gülbudak (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ercan, M. (2021). Engelli bireylerin kent vatandaşlığı deneyimleri eksenine bir çalışma. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 18(39), 98-125. DOI: 10.26466/opus.833239
- Galusca, R. (2011). Kurmaca sağlamlıktan ulusal kimliğe: Ellis Adası’nda sakatlık, sağlık muayenesi ve kamu sağlığı düzenlemeleri. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 243-265). Koç Üniversitesi Yayınları.

- Galvin, R. (2011). Çalışma ve cinsellikle ilişkisi içinde sakat kimliğinin soykütüğü. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 483-499). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gleeson, B. (2011). Teknoloji sakatlayıcı kentin üstesinden gelebilir mi? D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 363-384). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Güngör, F. & Güneş, G. (2012). Dünya'daki gelişmeler paralelinde Türkiye'de değişen özrürlük politikaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 25-44.
- Hughes, B. & Paterson, K. (2011). Sakatlık sosyal modeli ve kaybolan beden: Bir yeti yitimi sosyolojisine doğru. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 63-80). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Hurst, R. (2003). The international disability rights movement and the ICF. *Disability and Rehabilitation*, 25(11-12), 572-576. DOI: 10.1080/0963828031000137072
- Kaldık, B. (2021). *Sosyal dışlanma, engellilik ve başa çıkma stratejileri*. Nobel Bilimsel Eserler.
- Kayess, R. & French, P. (2008). Out of darkness into light? introducing the convention on the rights of persons with disabilities. *Human Rights Law Review*, 8(1), 1-34.
- Köbsell, S. (2006). Towards self-determination and equalization: A short history of the German disability rights movement. *Disability Studies Quarterly*, 26(2), 15-15. DOI: 10.18061/dsq.v26i2.692
- Köten, E. & Erdoğan, B. (2014). *Engelli gençler, sosyal dışlanma ve internet*. İstanbul Gelişim Üniversitesi Yayınları.
- Longmore, P. K. (2011). Direniş: Sakat hakları hareketi ve yardımcı intihar. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 453-480). Koç Üniversitesi Yayınları.
- McCarthy, H. (2003). The disability rights movement: Experiences and perspectives of selected leaders in the disability community. *Rehabilitatin Counseling Bulletin*, 46(4), 209-223.
- Mcruer, R. (2011). Zorunlu sağlam bedenlilik ve queer/sakat varoluş. D. Bezmez, S. Yardımcı Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak* içinde (s. 549-562). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Mehrotra, N. (2011). Disability rights movements in India: Politics and practice. *Economic and Political Weekly*, 46(6), 65-72. <https://www.jstor.org/stable/27918121>
- Melucci, A. (2016). Çağdaş hareketlerin sembolik meydan okuması. K. Çayır (Ed.), *Yeni sosyal hareketler içinde* (s. 75-100). Kaknüs Yayınları.
- Meriç Fermanoğlu, Ö. (2019). Çevrimiçi hariciler: Türkiye'de dijital engelli aktivizmi üzerine bir araştırma. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 56, 119-152. <https://doi.org/10.26650/CONNECTIST2019-0011>
- Meşe, İ. (2014). Engelliği açıklayan sosyal model nedir?. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(33), 79-92.
- Meyers, S. (2014). Global civil society as megaphone or echo chamber?: Voice in the international disability rights movement. *International Journal of Politics Culture and Society*, 27(4), 459-476. DOI 10.1007/s10767-014-9177-8

- Middleton, R. A., Rollins, C. W. & Harley, D. A. (1999). The historical and political context of the civil rights of persons with disabilities: A multicultural perspective for counselors. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 27, 105-120.
- Miles, S. (1996). Engaging with the disability rights movement: The experience of community-based rehabilitation in southern Africa. *Disability & Society*, 11(4), 501-518. DOI: 10.1080/09687599627561
- Offe, C. (2016). Yeni sosyal hareketler: Kurumsal politikanın sınırlarının zorlanması. K. Çayır (Ed.), *Yeni sosyal hareketler içinde* (s. 47-73). Kaknüs Yayınları.
- Oliver, M. & Zarb, G. (1989). The politics of disability: A new approach. *Disability, Handicap & Society*. 4(3), 221-239.
- Sabatello, M. (2013). A short history of the international disability rights movement. M. Sabatello, M. Schulze (Ed.), *Human Rights and Disability Advocacy* in (pp. 13-24), University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812208740>
- Schriner, K. (2011). Sakatlık çalışmaları perspektifinden sakat istihdamı sorunları ve politikaları: Bir uluslararası yaklaşım. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak içinde* (s. 269-298). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Scotch, R. K. (1989). Politics and policy in the history of the disability rights movement. *The Milbank Quarterly*, 67(2), 380-400.
- Shakespeare, T. (2019). When the political becomes personal: Reflecting on disability bioethics. *Bioethics*, 33, 914-921. DOI: 10.1111/bioe.12668
- Shakespeare, T. & Watson, N. (2011). Farkı yaratmak: Sakatlık, siyaset ve tanınma. D. Bezmez, S. Yardımcı, Y. Şentürk (Der.), *Sakatlık çalışmaları: Sosyal bilimlerden bakmak içinde* (s. 387-414). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Smith, S. R. (2013.) Liberal ethics and well-being promotion in the disability rights movement, disability policy, and welfare practice. *Ethics and Social Welfare*, 7(1), 20-35. DOI: 10.1080/17496535.2012.671839
- Touraine, A. (2016). Toplumdan toplumsal harekete. K. Çayır (Ed.), *Yeni sosyal hareketler içinde* (s. 31-46). Kaknüs Yayınları.
- Turnbull, H. R. (2012). “Free at last”: Kennedy, king, and the meaning of liberty in the disability rights movement. *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*, 37(3), 210-216.
- Ünal, V. (2021). Türkiye’de engellilik yaklaşımlarının sosyal politika açısından değerlendirilmesi. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XLV (2), 235-257.
- Winter, J. A. (2003). The development of the disability rights movement as a social problem solver. *Disability Studies Quarterly*, 23(1), 33-61. DOI: <http://dx.doi.org/10.18061/dsq.v23i1.399>
- Yardımcı, S. (2015). Sakatlık ve siyaset. K. Çayır, M. Soran, M. Ergün (Der.), *Engellilik ve ayrımcılık: Eğitimciler için temel metinler ve örnek dersler içinde* (s.19-30). Karekök Yayınları.
- Yelçe, N. Z. (2020). Engellilik tarihi araştırmalarına genel bir bakış. A. R. Aydın, İ. Keskin, N. Z. Yelçe (Ed.), *Engellilik tarihi yazıları içinde* (s, 3-19). İstanbul Üniversitesi Yayınları

TÜRKİYE’DE OKUR TEMSİLCİLİĞİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Adalet GÖRGÜLÜ AYDOĞDU¹, Muzaffer ŞAHİN²

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1159065

Makale Geçmişi:

Geliş 08.08.2022

Kabul 25.08.2022

Anahtar Kelimeler:

Ombudsman,

Okur Temsilcisi,

Geleneksel Medya,

Yeni Medya

ÖZ

Medya hesapverebilirliğinin bir aracı olarak okur temsilciliği, okurdan gelen soru ve şikâyetlerin değerlendirildiği, hataların giderilmeye çalışıldığı bir sistemi ifade eder. Temelde gazetenin kalitesini artırmak ve okuyucunun güvenini kazanmanın amaçlandığı okur temsilciliği uygulaması hem haber kuruluşu hem de okuyucu için önem taşımaktadır. Okur temsilcisi bir yandan okurların sesi olup şikâyet ve önerileri incelerken, diğer yandan da gazetecileri ve gazete yönetimini etik ilkeler çerçevesinde çalışmaya yönlendirir. Herhangi bir yaptırım yetkisi olmasa da gazetede yanlış ya da çarpık uygulamaların düzeltilmesi yönünde görüşlerini aktarır. Bağımsız bir taraf olarak okur ile gazete arasında sorunların çözümünde bir bilgi kanalı görevi üstlenmektedir. Diğer yandan gazeteciliğin dijital mecralara yönelmesi okurun aktif bir konuma gelmesi okur temsilciliğinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli hale getirmiştir. Dijital çağ ile birlikte okur temsilcilerinin işlevini yitirdiği ve yerini okura bıraktığına dair görüşler sıklıkla vurgulanmaya başlamıştır. Bu çalışmanın amacı dijital çağda okur temsilciliği sisteminin işleyişi ve geleceğine dair bir bakış açısı sunmaktır. Bu kapsamda Türkiye’de okur temsilciliği yapmış ya da yapmakta olan okur temsilcileri ile görüşmeler yapılarak, yeni medya ortamında Türkiye’deki okur temsilciliğinin işlevi ve etkinliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Türkiye’de okur temsilciliği uygulamasının güçlendirilmesinin ve yaygınlaştırılmasının haber kuruluşlarında olumlu yönde fark yaratabileceği belirtilirken, yanlış ve yalan haberlerin dolaşıma girdiği yeni medya/sosyal medya ortamında okur temsilciliğine olan ihtiyacın arttığı vurgusu yapılmaktadır.

AN EVALUATION ON READERS REPRESENTATIVE IN TURKEY

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1159065

Article History:

Received 08.08.2022

Accepted 25.08.2022

Keywords:

Ombudsman,

Reader Representative,

Traditional Media,

New Media

ABSTRACT

As a tool of media accountability, reader representation refers to a system in which questions and complaints from readers are evaluated and mistakes are corrected. The practice of reader representation, which aims to increase the quality of the newspaper and gain the trust of the reader, is important for both the news organization and the reader. While on the one hand the reader's representative is the voice of the readers and examines the complaints and recommendations, on the other hand, the representative guides the journalists and newspaper management to work within the framework of ethical principles. Although reader representatives do not have any authority, they convey their views in the newspaper to correct wrong or distorted practices. As an independent party, they act as an information channel between the reader and the newspaper in solving problems. On the other hand, the orientation of journalism to digital media and the active position of the reader necessitated the reconsideration of reader representation. With the digital age, it is frequently emphasized that the views of reader representatives have lost their function and are replaced by readers. The purpose of this study is to provide a perspective on the operationalization and the future of reader representation in the digital age. Within this context, people who worked or continue to work as a reader representative in Turkey were interviewed to identify the function and effectiveness of reader representation in the new media environment in Turkey. In the study, it is reported that strengthening and disseminating the practice of reader representation in Turkey can make a positive difference in news organizations. It is also emphasized that the need for representation is increasing in the new media/social media environment where false and fake news are circulating.

¹ Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Rektörlük, adalategorgulu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6278-7214

²Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, muzaffer.sahin@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9589-3996

Alıntılanmak için/ Cite as: Aydoğdu, A.G. ve Şahin, M. (2022), Türkiye’de Okur Temsilciliği Hakkında Bir Değerlendirme, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 689-706.

GİRİŞ

Okuyucuların sesine ses olan okur temsilciliği, haber içeriklerine yönelik okuyucu şikâyet ve önerilerini değerlendirerek, meslek etik ve ilkeleri bağlamında denetleyen bir özdenetim mekanizmasıdır. Okuyucu ile gazete arasındaki iletişimi güçlendirmeyi hedefleyen okur temsilciliği uygulamasıyla temelde gazetenin saygınlığını yeniden kazanması ve sürdürmesi amaçlanır.

İletişim sürecinin temel unsurları olan kaynak, mesaj ve alıcı üçgeninde gazetenin alıcısı olan okuyucular çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Gazetenin amacı okura doğru ve tarafsız bir şekilde haberleri ulaştırmaktır. Okur ile gazeteci arasında etkileşim ise sınırlı olabilmektedir. Bu noktada bir aracı işlevi gören okur temsilcileri okuyucudan gelen şikâyetleri inceler, bu konuda çözüm önerilerini yazar, gerekirse gazete yönetimi ya da gazetecileri uyarır. Okurun kaygılarını, eleştirilerini ve önerilerini dikkate alan, kendi öz eleştirisini yapabilen, hataları kabul edip düzeltebilen bir basın kuruluşunun varlığı, okurun o kuruma olan güvenini yeniden kazandırır. Okur temsilcileri bir yandan okuyucuları koruyucu bir misyon üstlenirken, diğer yandan gazete yönetimi ve gazetecileri de etik ilkeler bağlamında hareket etmeye yönlendirir. Okur temsilcileri, kamu yararına hizmet etme sorumluluğunun bilincinde olarak, mesleki etik ilkeleri gözetererek kalite gazetecilik yapılmasına katkı sağlamaktadır.

Tarihsel olarak ombudsmanlık kurumu, İsveç Parlamento Ombudsmanının yürütme organından bağımsız bir denetleme kurumu kurarak vatandaşların haklarını korumak üzere ortaya çıkmış ve 19. ve 20. yüzyılda başta İskandinav ülkeleri olmak üzere dünyada birçok ülkede benimsenmiştir. Yöneten ve yönetilen arasında bir arabulucu konumunda olan ombudsmanlık günümüzde tüketicinin korunması, insan hakları, çocuk hakları, sağlık, veri korunması veya silahlı kuvvetler gibi çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu nedenle basın alanındaki uygulamalar genellikle okur temsilcisi, okur savunucusu, halk editörü gibi kavramlarla ifade edilmiştir.

Dünyada okur temsilciliğinin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülse de bu uygulama ile temelde gazetenin niteliğinin artırılması hedeflenmiştir. Türkiye’de okur temsilciliğinin temeli 1980’li yıllarda atılmış, kurumsallaşması ise 2000’li yılların başında mümkün olmuştur. İlk olarak Milliyet Gazetesinde başlayan okur temsilciliği uygulaması zamanla diğer büyük gazetelerin de ilgisini çekmiş ve bünyelerinde okur temsilcileri istihdam edilmiştir. Ancak zamanla başta medya sahipliğinin müdahale ve baskıları olmak üzere pek çok nedenden dolayı okur temsilcileri işlevsiz hale getirilmiş, mevcut durumda bu mesleği yapan neredeyse kimse kalmamıştır. Her ne kadar okur temsilciliği uygulaması yok olmaya yüz tutsa da Dvorkin’in (2013, s. 85) de ifade ettiği gibi günümüz haberciliğinde okur temsilcilerine olan ihtiyaç her zamankinden daha fazladır. Ana akım medyanın yaşadığı finansal zorluklar onları editoryal açıdan zayıflatmış, siyasi ve ekonomik baskılara karşı daha duyarlı hale getirmiştir. Bu noktada okur temsilcisi, bir haber kuruluşunun halk nezdinde güvenilirliğini garanti ederek, izleyici/okuyucu ile olan iletişimi sağlamaktadır. Ayrıca okur temsilcileri etik değerleri koruduğu ve basın kuruluşlarının saygınlığını artırdığı gibi dava sayılarının azalmasında da etkili olmaktadır.

Türkiye’de okur temsilciliğine yeterli önemin verilmemesi akademik çalışmalarda da kendini göstermiştir. Yapılan çalışma sayısı sınırlı olmakla beraber, genellikle okur temsilcilerinin etik değerlerin yükseltilmesindeki rolü üzerinde durulmuştur (Atabek, 2005; Büyükbaykal, 2004; Çakır, 2017; Kaya, 2021; Avşar, 2014; Yücel, 2020; Özgen, 2003; Aşkan, 2018; Özçelik, 2019; Eldem Anar, 2015).

Diğer yandan gazeteciliğin dijital mecralara yönelmesi ve okurun aktif bir konuma gelmesi bu alanda yapılan/yapılacak çalışmalara da yeni bir boyut kazandırmıştır. Okur temsilcilerinin işlevini yitirdiği ve yerini okura bıraktığına dair görüşler sıklıkla vurgulanmaya başlamıştır. Dijital çağda haberler, okuyucuya daha hızlı ve kolay ulaşırken haberlerde dezenformasyonun artması gazeteciliğin güvenilirliğini ve saygınlığını yitirmesine neden olmaktadır. Yeni medya/sosyal medya ortamında kullanıcıların da yaptıkları yorumlar ve etik tartışmalarla bir nevi okur temsilcisi oldukları yönünde tartışmalar, okur temsilciliğinin işlevinin ve gerekliliğinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli hale getirmiştir.

Ombudsman Kavramına Tarihsel Bir Bakış

Kamu denetçisi olarak da ifade edilen ombudsman genel olarak vatandaşların idareye karşı haklarını koruyan, şikâyetleri ele alarak çözümü için uğraş veren ve önerilerde bulunan fakat bağlayıcı kararlar alamayan tarafsız/bağımsız kişi ya da kurum olarak tanımlanmaktadır. Kurumsal yapı içindeki kendine özgü konumu nedeniyle siyasi-idari sistem içinde sesi diğerlerinden daha fazla ağırlık taşımakta ve bazen “sessizlerin” sesi olarak görülmektedir (Lezertua, 2018). İyi bir yönetişimin yapı taşlarından birini oluşturan Ombudsmanlık Kurumu, hukuk devletinin üstünlüğünün sağlanmasında ve demokrasinin güçlendirilmesinde önem taşıyan mekanizmalardan biridir (Peters, 2005, s. 741).

İsveç dilinde ombuds (temsilci) ve man (kişi) kelimelerinin biraraya gelmesinden oluşan ombudsman terimi, vatandaşların çıkarlarını temsil etmek, kamu veya özel kurumlar hakkındaki şikâyetlerini araştırmak ve arabuluculuk yapmak için genellikle parlamento tarafından seçilen veya hükümet tarafından atanan anayasal veya yasal bir yetkiye sahip bağımsız bir yetkiliyi ifade eder (Healy ve Walton, 2016, s. 492).

Hill'e göre (1974, s. 1077) ombudsmanlık kurumun görevi, hükümet yönetimine karşı şikâyet oluşturmak, karar sonrası idari denetim yapmak için geniş soruşturma yetkilerini kullanmak, yöneticileri eleştiren veya haklı çıkaran kararlar oluşturmak, bulgularını ve tavsiyelerini kamuya bildirmek, ancak idari kararları değiştirmemektir. Uluslararası Ombudsman Enstitüsü (IOI), ise ombudsmanlık kurumlarının rolünü, "insanları hak ihlallerine, yetkilerin kötüye kullanılmasına, haksız kararlara ve kötü yönetime karşı korumak" olarak ifade etmiştir (<http://www.theioi.org>).

Ombudsmanlığın ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte Ombudsmanlık sistemi ilk olarak İsveç'te oluşturulmuştur. Ombudsmanlık kurumunun ortaya çıkmasında İsveç Kralı XII. Charles'ın (Türkçedeki ismi ile Demirbaş Şarl) Osmanlı Devleti'nden esinlendiği ve etkilendiği belirtilir. İsveç Kralı Demirbaş Şarl, ordusu 1709'da Ruslara yenilerek, Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı topraklarında yaşamak zorunda kaldığı beş yıllık konukluk/sürgün yıllarında Ahilik Sistemi'ni yakından inceleyen İsveç Kralı, halkın yönetimle olan ilişkilerini düzenleyen bu sistemden etkilenmiş ve bu uygulamayı hayata geçirmeye karar vermiştir. Kralın gözlemcisi ve temsilcisi sıfatıyla kamu düzenini sağlamak, vatandaşların şikâyetlerini dinlemek ve haklarını korumak amacıyla 1713 yılında bir kişiyi Högste Ombudsmannen (En Üst Murakıp) olarak tayin etmiştir. Ombudsmanlık Kurumu, 1809 yılında yürütmeden bağımsız bir denetim mekanizması olarak İsveç Anayasası'na girmiştir (Atabek, 2005, s. 60-61; Demir, 2002, s. 123-124, Küçüközyiğit, 2006, s. 91; Işık, 2002, s. 74).

İsveç'ten sonra 19. ve 20. yüzyılın başlarında diğer İskandinav ülkeleri de ombudsmanlık sistemini benimsemişlerdir (Atabek, 2005, s. 62; Doyle ve Fenn, 2003). Bugün dünyada 120 ulusal ombudsman kurumu faaliyet göstermektedir. Tüketicinin korunması, insan hakları, çocuk hakları, veri korunması, küçük işletme sorunları veya silahlı kuvvetler gibi alanlar için de ombudsmanlar bulunmaktadır (Peters, 2005, s. 698). Ombudsman'ın rolü ve ana işlevleri ile iç örgütlenme biçimini de göz önünde bulundurulduğunda Ombudsman'ın farklı ülkelerin bir parçası haline geldiği zaman ve mekanda önemli farklılıklar olmadığı ve birçok deneyimde ortak olan özelliklere sahip olduğu söylenebilir (Hajdari, 2014).

Günümüzde ülkelerin kendi gereksinimleri doğrultusunda farklı örgütlenme biçimlerine sahip olan ombudsmanlık, *Türkiye'de* ise 6328 sayılı kanun ile 2012 yılında "Kamu Denetçiliği Kurumu" adıyla faaliyetlerine başlamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bağlı olarak kurulan Kamu Denetçiliği Kurumu'nun görevi "idarenin işleyişi ile ilgili şikâyet üzerine, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmak" olarak ifade edilmiştir (<https://www.ombudsman.gov.tr>).

Genelikle ombudsman fikri zaman içinde farklı biçimlere dönüşmüştür. Klasik ombudsman (hükümet ile vatandaş arasındaki sürtüşmeyi ortadan kaldıran biri olarak) örgütsel ombudsmanın (birey ile özel/kamu kuruluşu arasındaki anlaşmazlıkları çözen kişi olarak) yolunu açmıştır. Klasik ombudsman rolüyle karşılaştırıldığında, örgütsel ombudsman modeli, kapsamı bakımından daha kısıtlayıcıdır. Belirli bir kuruluş içinde ortaya çıkan endişeleri ifade etmek ve anlaşmazlıkları çözmek için bir platform görevi görürler ve bu nedenle genellikle resmi soruşturma yürütme, anlaşmazlıkları karara bağlama veya tahkim etme kapasiteleri olmaksızın alternatif ve gayri resmi bir iletişim kanalı olarak hareket ederler. Ancak bu yapısal farklılıklara rağmen, ombudsman her iki biçimde de yönetimi insancılaştırmayı, adaleti, hesap verebilirliği ve hakkaniyeti desteklemeyi, gücü veya ayrıcalığı olmayan sıradan insanların sesini duyurma ve adil muamele görme şansı vermeyi amaçlar (Stieber, 2000). Evrimsel yolculuğu sırasında, klasik ve örgütsel ombudsmanlıkların yanı sıra ombudsmanlık kurumu da melez biçimlere dönüşmüştür (Sharma, 2020).

Mesleki ve etik açıdan rolü düşünüldüğünde, medya hesap verebilirliğinin en somut yollarından biri okur temsilcilerinin istihdamının sağlanmasıdır. Ombudsmanlığın çok geniş bir alan kapsamı nedeniyle Türkiye'de genellikle yazılı basında 'okur temsilciliği', televizyon yayıncılığında ise 'izleyici temsilciliği' kavramları kullanılmaktadır.

Okur Temsilciliği ve Yeni Yönelimler

Basın alanında özdenetim ve hesap verme anlayışının bir gereği olarak ortaya çıkan okur temsilciliği gazetecilik mesleğinde yaşanan etik sorunların önüne geçmek amacıyla yürütülen bağımsız bir denetim mekanizmasıdır. Bertrand (1997), Nemeth (2003) ve McQuail (2003) okur temsilciliğini hesap verebilirlik mekanizması olarak tanımlarken, Dalen ve Deuze (2006, s. 461) "bir gazete tarafından istihdam edilen, okuyucular

ve haber merkezi arasında aracı olarak hareket eden, gazetenin içeriğiyle ilgili şikâyetleri soruları veya yorumları ele alan kişi” şeklinde ifade etmiştir. Haber Ombudsmanları ve Standart Editörleri Teşkilatı (ONO) haber ombudsmanına ilişkin şu tanımlamayı yapmaktadır: “Bir haber ombudsmanı, gazete okuyucularından veya dinleyicilerinden veya radyo ve televizyon istasyonlarının izleyicilerinden, haber içeriğinde doğruluk, adalet, denge ve iyi beğeniler hakkındaki şikâyetleri alır ve araştırır. Haber raporlarını düzeltmek veya netleştirmek için uygun çözümler veya yanıtlar önerir” (<http://newsombudsmen.org>).

Atabek (2005, s. 6), gazetelerde okur temsilcisinin kurum dışında okuyuculara ve kurum içinde de gazetecilere yönelik olmak üzere ikili bir işlevi olduğunu belirtmektedir. Ona göre okur temsilcileri bir yandan haber içeriklerine yönelik okuyuculardan gelen şikâyetlerin giderilmesini sağlar, bir yandan da basın kuruluşlarının iç işleyişini meslek ilkeleri bağlamında denetleyerek, etik standartların korunmasına katkıda bulunur.

Okur temsilcilerinin aynı zamanda halkla ilişkiler işlevi de bulunmaktadır. Ettema ve Glasser (1987), okur temsilcilerinin faaliyetlerinin çağdaş halkla ilişkiler uygulamasının bir modeli olduğunu ifade etmektedirler. McKinzie (1994) tarafından yapılan bir çalışmada, okur temsilcisi olan ve olmayan gazetelerin anlaşmazlıkları nasıl çözdüğü ele alınmıştır. Sonuç olarak, gazetelerin okuyucu şikâyetlerini ve anlaşmazlıklarını ombudsmanlarla çözüme yaklaşımının, “kamuoyunun gazete kalitesi ve güvenilirliğine ilişkin alguları” üzerinde olumlu bir etki gösterdiği ortaya konulmuştur.

Diğer yandan okur temsilcileri gazeteciler için öğretici ve yol gösterici bir işleve de sahiptir. Örneğin Wilson vd. (1997) okur temsilcilerinin muhabirlere ve editörlere “tarafsız tavsiye” sunabileceğini ve “okuyuculardan gelen şikâyetlere yanıt vermenin yanı sıra haber merkezi danışmanları ve eğitimcileri olarak işlev görebileceğini” öne sürmektedir. Meyers (2000) da etkili ombudsmanların gazeteciliğin güvenilirliğini ve öz-denetimini yeniden sağlamaya yardımcı olabilmesi için gerçek yaptırım yetkisine sahip olması gerektiğinin altını çizmektedir.

Hamer'e göre (2013) gazetelerdeki ombudsman kavramı aslında 1910'ların başlarına kadar izlenebilir. 1913 yılında, Joseph Pulitzer'in en büyük oğlu olan gazete sahibi Ralph Pulitzer, The New York World adlı gazetesinde Doğruluk ve Fair Play Bürosu'nu kurmuştur. “Sarı gazeteciliğin” yaygınlaştığı bir zamanda gazetecilik standartlarını iyileştirmeyi amaçlamıştır. Washington Haber Konseyi, bu Büro'nun yöneticisinin okuyuculardan gelen şikâyetleri gözden geçirdiğini, gazete personelinin yanıtlar ve yorumlar toplayarak yazdığını ifade etmektedir.

Bir diğer görüşe göre ilk okur temsilcisi yaratma fikri Japonya'da ortaya çıkmıştır. Bu fikre yönelik iç dirençlere rağmen 1922 yılında Tokyo'da yayımlanan Asahi Shimbun Gazetesi okur yorumlarını veya şikâyetlerini incelemeye başlamış, 1938 yılında Tokyo'da yayımlanan bir başka gazete Yomiuri Shimbun ise gazetenin kalitesini yükseltmek amacıyla bir ombudsman komitesi kurmuştur (Dvorkin, 2020, s. 14; Starck, 2010, s. 110).

ABD'de okur temsilciliği ilk kez 1967 yılında Louisville Courier Journal ve Louisville Times gazetelerinde uygulanmaya başlanmıştır (Alemdar, 1990, s. 29). NewYork Times'ın yazarlarından A. H. Rankin'in, gazetelerin haber merkezini kontrol altında tutan bağımsız bir sese ihtiyaç duyduğunu savunduğu yazı sonrası Louisville Courier-Journal'ın genel yayın yönetmeni Norman Isaacs tarafından Amerika Birleşik Devletlerinin ilk gazete ombudsmanı atanmış ve okuyucuların şikâyetlerini okur temsilcisine bildirmelerini istemiştir (Ettema ve Glasser, 1987; JaCoby, 2005; Pritchard, 1993).

Bununla birlikte The Washington Post Gazetesi de dahil olmak üzere dünyada birçok haber kuruluşunun, okuyucular ve haber merkezi arasında bir bağlantı görevi gören ve basılı veya çevrimiçi olarak editoryal kararları tartma yetkisine sahip bağımsız bir ses olan ombudsman veya okur temsilcisi pozisyonunu kaldırması (Calderone, 2017), ombudsmanlığın rolüne ve geleceğine ilişkin tartışmaların da başlamasına neden olmuştur. Örneğin, ABD'deki en prestijli haber kuruluşu New York Times'ın ombudsmanlık pozisyonunu ortadan kaldırması ile ilgili yapılan bir çalışmada, okur temsilciliği rolünün söylemsel veya tartışmalı bir rol olmadığını ortaya konulmuştur. Söz konusu çalışma, okur temsilciliği rolünün ortadan kaldırılmasını değil, genişlemesi gerektiğini savunmaktadır (Ferrucci, 2019).

Dünyada basın alanında uygulanan iki farklı ombudsmanlık modeli bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İsveç'te uygulanan kurum dışından özdenetim, diğeri ise ABD'de uygulanan kurum içinden özdenetim modelidir. İsveç'te uygulanan modelde ombudsman, okurların basınla ilgili şikâyetlerini yönelttikleri kişidir ve hükümetle herhangi bir bağı bulunmamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan ombudsmanlıkta ise basın kuruluşları iç özdenetim görevi üstlenmişlerdir ve kendi yayın kuruluşunun ombudsmanını kendileri belirlemektedir. Türkiye'de de uygulanan bu modelde, ombudsman maaşını çalıştığı medya kuruluşundan alır (Özgen, 2003, s. 30-31, Alemdar, 1990, s. 29).

1980 yılında kurulan Haber Ombudsmanları Örgütü (The Organization of News Ombudsmen-ONO), dünya çapında haber ombudsmanları ile iletişim sağlamanın yanı sıra haber ombudsmanlarının mesleği ile bağlantılı

konuların tartışılması için konferanslar düzenlemektedir. ONO, gazetecilik mesleğinin şeffaflık ve hesap verebilirliği sağlamasına yardımcı olmak, haber ombudsmanlığının en yüksek standartlarını oluşturmak ve haber ombudsmanlarının değerini tüm medya platformlarında oluşturmak ve yaymayı amaçlamaktadır. Şu anda dünya çapında 26 ülkede 60'tan fazla üyeye sahip olan ONO'da, ABD'li (12) ve Kanadalı (10) üyeler çoğunluğu oluşturmaktadır. Türkiye'den ise 2 üye yer almaktadır (Dvorkin, 2020: s. 11, 16; <https://www.newsombudsmen.org>).

Türkiye'de okur temsilciliği, 2000'li yılların başında kurumsallaşmaya başlasa da temeli 1980'li yıllarda atılmıştır. Girgin'in de belirttiği gibi (2014, s. 250) Türkiye'de 1980 darbesinin ardından gerek askeri yönetimin baskılarını azaltmak gerekse okuyucuların güvenini yeniden kazanmak amacıyla gündeme gelen okur temsilciliği uygulamalarının ilk örnekleri Hürriyet Haber Ajansı'nda görülmüştür. Ancak Türkiye'de bu unvanı kullanan ilk okur temsilcisi Yavuz Baydar olmuştur. 1999 yılı Mart ayında Milliyet Gazetesinde yazmaya başlayan Yavuz Baydar'ın ardından diğer gazeteler de okur temsilcisi istihdam etmiş ancak bu durum çok uzun sürmemiştir.

Basında ombudsmanlık kavramı sadece gazete ile sınırlı kalmamış, televizyon kanallarında da izleyici temsilcileri bu görevi üstlenmişlerdir. Ülkemizde, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun (RTÜK) girişimiyle 2006 yılında, gazetelerde okur temsilciliği uygulamasına benzer şekilde, televizyon kanallarının da özdenetim mekanizmalarını kurmalarını ve geliştirmelerini amaçlayan "İzleyici Temsilcisi" (ombudsman) uygulaması başlatılmıştır. Başlangıçta gönüllülük esasına dayalı olarak uygulanmaya başlayan "İzleyici Temsilciliği", 6112 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle tüm yayıncılar için bir zorunluluk hâlini almıştır. İzleyici temsilciliği sayesinde izleyiciler, televizyon kanalıyla ilgili görüşlerini, tepkilerini ve şikâyetlerini kanal yönetimine iletebilmektedirler. Ayrıca 444 1 178 RTÜK İletişim Merkezi kanalıyla Radyo ve Televizyon Üst Kuruluna intikal eden "izleyici önerileri, beğenileri ve şikâyetleri" periyodik olarak televizyon kanallarının "İzleyici Temsilcilerine" aktararak şikâyetlerin radyo ve televizyon kuruluşlarına iletilmesi sağlanmaktadır (RTÜK, 2020 Yılı Faaliyet Raporu, 63-64).

Ferrucci (2019) gazetecilikte olduğu gibi ombudsmanın statik bir konum olmadığı, yıllar içinde sürekli şekillenen, değiştirilen ve şekleştiren bir rolü olduğuna vurgu yaparken, Kenney ve Özkan (2011), ombudsman fikrinin değiştirilmesi gerektiğini ve farklı topluluk üyelerinin haber merkezinde ikamet edebilmesi için pozisyona daha çok vatandaş gazeteciliği gibi yaklaşılması gerektiğini ileri sürmektedirler.

Daskal, Wentrup, & Shefet (2019) İnternet ombudsmanının politika aracını kullanarak etik bir sosyal medya düzenlemesine nasıl dahil edileceğine dair olası çözümler önermektedir. Bu konuyu ele almak için, bazı Avrupa ülkelerinin İnternet ombudsmanlığını önerdiğini belirten yazarlar, İnternet ombudsmanının üç rolü üzerinde durmaktadır: sosyal medya platformlarının kararlarıyla haksızlığa uğradıklarını düşünen kullanıcılar tarafından yapılan şikâyetlere yanıt vermek, hükümetlerin gönderileri kaldırma veya hesapları engelleme taleplerine yanıt vermek ve son olarak topluluk standartlarını yeniden tanımlarken platformların yönetim ekiplerine tavsiyelerde bulunmak. Sosyal medya platformlarındaki içeriği düzenlemek için internet ombudsmanlığına neden ihtiyaç olduğunu açıklayan yazarlar, internet ombudsmanlığı için blok zinciri teknolojisine dayanan bir sistem önermektedir.

Geleneksel medyadan dijital medyaya evrilen günümüzde gazeteciler ve haber kuruluşları yeni medya düzenine uyum sağlamanın yollarını aradılar. Örneğin, Hürriyet'te 2010-2019 yılları arasında okur temsilciliği görevinde bulunan ve daha sonra bağımsız olarak bu görevini devam ettiren Faruk Bildirici, 19 Ocak 2022'de medya ombudsmanlığının kurumsallaştırılması ve yeni bir medya ombudsmanlığı modeli yaratılması için Türkiye'deki yayın organlarına çağrıda bulunarak, bu kuruluşları kendisiyle bir anlaşma imzalamaya davet etmiştir. Bildirici'nin bu çağrısına çok geçmeden bazı medya kuruluşları olumlu yanıt vererek, yaptıkları haberlerin "medya ombudsmanı" sıfatıyla Faruk Bildirici tarafından değerlendirilmesini ve bu konuda yazdığı yazıları kendi mecralarında yayınlamayı taahhüt etmiş oldu (Bildirici, 2022; Özbek, 2022).

Diğer yandan gazeteciler, haberciliğin yanı sıra kişisel markalarını oluşturmak için sosyal medyayı da kullanmaya başladılar (Brems vd., 2017). Günümüzde birçok gazeteci artık YouTube veya Twitter gibi sosyal medya siteleri aracılığıyla kendi izleyici kitlesine sahip ve gelir elde edebilmektedir. Bu durum 'gazeteciler reklam yapabilir mi' ya da meslek ilkelerine uygun mu şeklinde tartışmalarının yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin, gazeteci Nevşin Mengü'nün sosyal medya hesabında bir ürünün reklamını yapması Medya Ombudsmanı Faruk Bildirici tarafından eleştirilmiş ve "Nevşin Mengü, örtülü reklam yerine artık iş birliği etiketi de ekleyerek açıkça reklam yapmaya başlamış" ifadelerini kullanmıştır. Mengü, kendisini eleştiren Bildirici'ye Youtube kanalından "Faruk Bildirici 'Gazeteciler reklam alıyorlar, etik değil demiş'. Sene 2022 ve bizim gazetecilik yaptığımız, yayıncılık yaptığımız mecralar değişti. Ben kendim bir mecrayım. Bizim patronumuz yok. Elimizden geldiğince güzel bir şey yapmaya çalışıyoruz. Kendi patronumuz kendimiz. Bize maaş ödeyen yok. Biz iş yapıyoruz, fatura

kesiyoruz, şirketimizi döndürüyoruz” diye yanıt vermiştir (<https://www.gazeteciler.com>). Pek çok gazetecinin de dahil olduğu tartışmalar, okur temsilciliğinin yanı sıra yeni medya/sosyal medyaya yönelik yeni etik kurallarının yeniden düzenlenmesini ya da gözden geçirilmesini gündeme getirmiştir.

YÖNTEM

Bu çalışma nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma ile ilgili en yaygın tanımlardan birisi Yıldırım ve Şimşek'e (2016, s. 41) aittir. Yazarlara göre nitel araştırma “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır.” Monfared ve Derakhshan (2015, s. 1111) ise nitel araştırmayı “insanların ne yaptığını ve söylediklerini gözlemleyerek veri toplama, analiz etme ve yorumlama” olarak ifade etmektedir. Cameron'ın (1963, s. 13) belirttiği gibi, “sayılabilen her şey sayılmaz ve sayılan her şey sayılabilir değildir”. Bu anlamda nitel araştırmalar, nicel araştırmaları tamamlamaktadır.

Nitel araştırmalarda en fazla kullanılan yöntem olarak görüşme ilk sırayı almaktadır. Bu çalışmada da amaca uygun olarak görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Görüşme ile ilgili literatürde “sözlü iletişim yoluyla veri toplama (soruşturma) tekniği” (Karasar, 2012, s. 165), “bir konu hakkında, ilgili kişi(ler)den sorulacak sorular çerçevesinde bilgi almak” (Aziz, 2011: 85), “en az iki kişi arasında sözlü olarak sürdürülen bir iletişim süreci” (Büyüköztürk vd. 2012, s. 150) şeklinde ifade edilen tanımlar bulunmaktadır.

Tarihsel olarak bakıldığında görüşme yöntemi, toplumbilimlerin bilim dalı olarak kabul edilmeye başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısından beri kullanılmakla birlikte kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasına bağlı olarak bu yöntemde olan yönelim de artış göstermiştir (Aziz, 2011, s. 85; Arseven, 2001, s. 133). Görüşme yöntemi, genel olarak nitel ve nicel olmak üzere iki grupta yapılmaktadır. Derinlemesine görüşme olarak da ifade edilen nitel görüşme ile genellikle bir hipotezi test etmekten ziyade diğer insanların yaşam deneyimlerini ve bu deneyimleri nasıl anlamlandırdıklarını incelemek amaçlanır (Seidman, 2006, s. 9). Nicel görüşmede ise çok sayıda kişiden yüzeysel olarak veri toplanır. Önceden standartlaşmış sorularla yapılan nicel görüşme, kamuoyu yoklamalarında sıklıkla uygulanan bir yöntemdir (Aziz, 2011, s. 86).

Literatürde; yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış olmak üzere üç görüşme türünden söz edilmektedir. Yapılandırılmış görüşme, görüşme yapılan kişilere önceden belirlenmiş soruların yöneltildiği ve daha ayrıntılı bilgi almak amacıyla hazırlanan “görüşme planı”nın aynı şekilde uygulandığı bir görüşme türüdür. Görüşmeciye bırakılan hareket özgürlüğü mümkün olduğunca kısıtlı tutulan (Karasar, 2012, s. 167) yapılandırılmış görüşme “verinin hızlı kodlanmasına ve analizine, ölçüm kolaylığına ve ardından da araştırmanın kapsamıyla karşılaştırılmasına imkan verir” (Büyüköztürk vd. 2012, s. 151-152). Yapılandırılmamış görüşme ise, “görüşmeciye büyük hareket ve yargı serbestisi veren, esnek, kişisel görüş ve yargıların kökenlerine inmeyi sağlayan görüşme şekli” olarak ifade edilebilir (Karasar, 2012, s. 168). Bu iki yöntemin avantaj ve dezavantajlarını içeren yarı yapılandırılmış görüşmeler ise hem sabit seçenekli cevaplamayı hem de konu ile ilgili ayrıntılı bilgi olmayı birleştirir (Büyüköztürk vd., 2012, s. 152).

Türkiye’de yeni medya düzeninde değişen okur temsilciliğinin işleyiş ve temel özelliklerini incelemeyi amaçlayan bu çalışma kapsamında okur temsilciliği yapmış ya da yapmakta olan deneyimli kişilerle görüşülmüştür. Bu amaçla alan yazındaki bilgiler doğrultusunda hazırlanan görüşme formuyla katılımcılara çevrim içi olarak yöneltilen soruların cevapları analize tabi tutulmuştur.

Çalışmada olasılık temelli olmayan amaçlı örneklem yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yaklaşımda örneklemin belirlenmesinde evreni temsil etme gücünden ziyade araştırma konusu ile ilgili olup olmadığına bakılır (Neuman, 2014, s. 320). Zengin içeriğe sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine araştırılmasına imkan tanıyan amaçlı örneklem, olgu ve olayların keşfedilmesinde ve açıklanmasında katkı sağlamaktadır (Patton, 1987; Akt. Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 118). Örneklem seçiminde ölçüt; kolaylığın yanı sıra araştırmanın amacına uygun olmasıdır (Aziz, 2011, s. 55).

Bu çalışmada okur temsilciliği yapmış ya da yapmakta olan Yavuz Baydar, Faruk Bildirici, Belma Akçura ve Süleyman İrvan ile e-posta (elektronik posta) aracılığıyla e-görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında Türkiye’de okur temsilciliği yapan tüm kişilere ulaşılmaya çalışılmış, ancak talebimize sözü edilen dört okur temsilcisi olumlu yanıt vermiştir. Türkiye’de okur temsilciliği yapan/yapmış kişi sayısının zaten az olması nedeniyle örneklem sayısının yeterli olduğu düşünülmektedir. Çalışma öncesinde katılımcılar, çalışmanın içeriği hakkında bilgilendirilmiştir. Ocak 2021’de başlayan görüşmeler bir hafta ile üç ay arasında devam etmiştir. E-posta yoluyla görüşmeler, doğası gereği zaman ve mekanla sınırlı değildir. Tipik olarak yarı yapılandırılmış olan e-posta görüşmeleri uzun bir süre boyunca gerçekleştirilebilir ve birden çok bilgi alışverişini içerebilir (Linabary ve Hamel, 2017, s. 99).

Okur temsilcisi Yavuz Baydar, Milliyet ve Sabah gazetelerinde okur temsilciliği yapmış ve bu alanda yurtdışında da çalışmalar yürütmüştür. Stockholm Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi mezunu olan Baydar, 2003-2004 yılları arasında Dünya Ombudsmanlar Birliği'nin (ONO) Genel Başkanı görevini üstlenmiştir. Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi mezunu olan Bildirici, Hürriyet Gazetesi'nde başladığı okur temsilciliği görevini, bu kurumdan ayrıldıktan sonra farukbildirici.com sitesinde "medya ombudsmanı" sıfatıyla devam ettirmektedir. 19 Ocak 2022'de medya ombudsmanlığının kurumsallaştırılması ve yeni bir medya ombudsmanlığı modeli yaratılması için Türkiye'deki yayın organlarına çağrıda bulunan Bildirici, 30 Ocak 2022 itibarıyla çağrısına olumlu yanıt veren kuruluşların "Medya Ombudsmanı" olarak göreve başladığını duyurmuştur. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde öğrenci iken gazetecilik mesleğine başlayan Belma Akçura da Milliyet Gazetesinde aktif olarak okur temsilciliği görevini devam ettirmektedir. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi mezunu olan Süleyman İrvan ise, bir dönem Kıbrıs Yeni Düzen Gazetesi'nin okur temsilciliği görevini yürütmüştür. İrvan, bu konuda akademik çalışmalar yapmakla birlikte, akademisyen olarak bu görevi ifa eden ilk okur temsilcisi sıfatını taşımaktadır.

Yapılan görüşmelerde katılımcılara; okur temsilcisinin tanımı ve işlevleri, okur temsilcisinin hangi kriterlere göre seçildiği, okur temsilcisine neden ihtiyaç duyulduğu, okur temsilcilerinin okurla ve gazetecilerle olan iletişimi, okur temsilcilerinin bağımsızlığı-patronaj ve maaş sorunları, eleştiriler karşısında nasıl bir tutum takındıkları, Türkiye'deki okur temsilciliğinin durumu, yeni medya düzeninde okur temsilciliği ve geleceği hakkında sorular yöneltilmiştir (Ek-1).

Katılımcılara yöneltilen soruların bulgulardaki tasnif ve tematize edilmelerinde tümdengelimle başvurulmuş ve genel tanımlamalar, durum tespiti, konu değerlendirmeleri ve özellikle yeni medya için geleceğe yönelik analizler şeklinde sıralanmıştır.

BULGULAR

Okur Temsilciliğine Yönelik Tanımsal ve İşlevsel Değerlendirmeler

Okur temsilcileri kendilerini bir yandan, sadakati okuyucuya ait olan 'okuyucuların savunucusu' olarak görmektedirler; öte yandan, gazetenin çıkarlarını savunan 'gazete elçisi'dirler (Deuze, 2006). Gazeteciliğin kaliteli bir hale getirilmesinde ve aktif okuyuculardan gelen şikâyetlerin ele alınmasında okur temsilcilerinin rolünü inceleyen Sampio vd. (2016) ise ombudsmanların haber medyasının editoryal kararlarını sorgulayan bir rol olmaktan çok, tartışmayı yöneten ve okuyucular için geçerli bir muhatap olan diplomatik bir figür olarak hareket ettiğine dikkat çekmektedirler. Ferrucci (2019) günümüz okur temsilcisinin bir bekçi köpeği olması, halkla ilişkiler işlevlerini yerine getirmesi, okuyucu ile haber merkezi arasında bir kanal olması ve okuyucuyla güven inşa etmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Çalışma kapsamında katılımcılara "Okur temsilcisi kimdir? Ne iş yapar?" şeklinde bir soru yöneltilmiş, katılımcılardan küçük farklar olsa da benzer yanıtlar alınmıştır.

Süleyman İrvan, okur temsilciliğinin kabul gören yaygın anlamının, gazete okurları ile gazete yönetimi arasında aracılık işlevi olduğuna değinmektedir. Ona göre, okur temsilcisi, haberleri eleştiri süzgecinden geçirerek, gazetenin mesleki etik ilkeleri yaşama geçirmesine yardımcı olur, yanlışları düzeltmesini sağlar.

Faruk Bildirici ise okur temsilciliğinin temel amacının gazeteciliğin, yüksek etik standartlar kazanması ve insanların gözündeki güvenilirliğinin artması olduğuna vurgu yapmaktadır. Bildirici, okur temsilcisinin işlevlerini şöyle belirtmektedir: "Okur ve haber kaynaklarından gelen itiraz, şikâyet ve önerileri değerlendirir; okur ile gazetenin yazı işleri arasında köprü işlevi görür. Öbür yandan da medya kuruluşunun yayınlarını evrensel gazetecilik ilkeleri ve -varsa medya kuruluşunun yayın ilkeleri- doğrultusunda denetler. Değerlendirmelerini hem yazı işleri, hem de okur/haber kaynağına iletir ve yayımlar."

Benzer bir tanım yapan Belma Akçura da okur temsilcisini "okurla gazete arasında gazeteyle de haber arasındaki en doğru ilişkinin medya etik kuralları çerçevesinde yayımlanmasına katkı sağlayan" şeklinde ifade etmektedir.

Yavuz Baydar ise diğer tanımlara ek olarak da okur temsilcisinin "sözleşme ve editoryal taahhülle güvence altına alınmış bir konumda" olmasına dikkat çekmektedir. Baydar, okur temsilcisini, "analog veya dijital medyada (gazete, TV, radyo, internet) yayın içeriğiyle ilgili okur/dinleyici/izleyici şikâyetlerini, 'bağımsız' statüsü çalıştığı medya kurumu tarafından sözleşme ve editoryal taahhülle güvence altına alınmış bir konumda yayın ilkeleri ve etik kurallar çerçevesinde değerlendiren ve vardığı yargıları kamusal alanda şeffaflıkla paylaşan kişi" olarak tanımlamaktadır.

Okur Temsilcisinde Aranılan Nitelikler

Okur temsilcileri olan haber kuruluşları, pozisyonunu doldurmak için genellikle medya çalışanları içerisinden, kıdemli veya emekliliğe yakın muhabir/editör seçer. Daha önce haber kuruluşuyla hiçbir bağı olmayan bir okur temsilcisinden ziyade (Pritchard, 1993; Nemeth, 2003) mesleki etik ve ahlak ilkelerini özümsemiş, sorumluluğunun farkında olan, kamu yararını gözetken kişilerin olması tercih edilir (Gül, 2013, s. 161). Meyers (2000) etkili bir ombudsmanın gazeteciliğin işleyişini yeterince anlayan, ancak onun ethosuna dalmamış olan kişi olacağını belirterek, bu mesafenin, gerçek eleştirel değerlendirmenin mümkün olması için gerekli olduğunun üzerinde durmaktadır.

Katılımcılar da genellikle deneyimli ve meslek etik ilkelerine uygun hareket eden gazetecilerin okur temsilcisi olabileceği konusunda görüş bildirmişlerdir. Baydar, ideal okur temsilcisini; “medyada uzun süre tecrübe kazanmış, saygınlığı olan, dürüstlük ve haysiyet sahibi, ideolojik takıntılardan arınmış, sadece mesleğin temel standartlarına odaklı kişi” olarak nitelendirmektedir.

Bildirici de okur temsilcisini, medya kuruluşunun deneyimli ve gazetecilik ilkeleri konusunda çalışmaları olan gazeteciler arasından seçtiğine dikkat çekmektedir. Tamamen gazete yönetiminin belirleyeceği ölçütlere göre seçim yapıldığını belirten Bildirici, “Bu kişinin deneyimin ve mesleki itibarının yanı sıra bağımsızlığı, tarafsızlığı konusunda kuşku duyulmaması gerekir. Okur temsilcisi, bir medya kuruluşunda çıkar çatışmasına en çok özen göstermesi gereken kişidir” diye konuşmaktadır.

İrvan ise yaygın uygulamanın, gazete tarafından deneyimli bir gazetecinin okur temsilcisi sıfatıyla görevlendirilmesi olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan İrvan, kendisinin yaptığı gibi, bir akademisyenin de okur temsilcisi sıfatıyla görev yapabildiğine vurgu yapmaktadır.

Akçura ise, okur temsilcisi olmanın yazılı kuralları olmadığından söz ederken, genellikle kurum içerisinde gazetecilik yaparken mesleki birikimin ve meslek etik kurallarına uygunluğun dikkate alındığını belirtmektedir.

Okur Temsilciliğinin Gerekliliği Üzerine

Gazetecilik alanındaki mesleki örgütler çoğu zaman basına yönelik toplumsal eleştirilerin arttığı ve güvenilirliğin azaldığı “büyük sosyal hoşnutsuzluk zamanlarında” özdenetim ve hesap verebilirlik sistemlerine yönelmişlerdir (Fengler, 2003, s. 818). Bu doğrultuda yaşanan sorunların önüne geçmek amacıyla dünyada olduğu gibi ülkemizde de belirli dönemlerde özdenetim mekanizmaları hayata geçirilmiştir. Basın özgürlüğünün korunması noktasında da önemli işlevler üstlenen bu özdenetim mekanizmaları arasında Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, Basın Konseyi, RTÜK, Medya Etik Konseyi, Medya Derneği, Ombudsmanlık uygulamaları gibi kurum ve kuruluşlar sayılabilir.

Dünyada ve Türkiye’de medya alanında yaşanan kimi olumsuzluklar okur temsilciliğinin bir gereklilik olduğunu göstermiştir. Baydar’ın da ifade ettiği gibi, 20’nci yüzyılın başlarından itibaren, basın kitleselleştikçe ve üretim hızı arttıkça, hataların arttığı, okurların da buna bağlı olarak ‘içerik denetimine’ ihtiyaç duyduğu görülmüştür.

Bildirici, gazetelerin okur temsilcisine gereksinim duymasının başlıca nedenini “okur nezdinde güvenilirliğin güçlendirilmesi, gazetecilik kalitesinin artırılması ve yanlışlardan arınmak” olarak açıklamaktadır. İrvan’a göre ise, gazetelerin okur temsilcisine ihtiyaç duymalarının temel nedeni okurlarla yaşanan sorunların en kestirme ve doğru yoldan çözüme kavuşturulması isteğidir.

Akçura, gazetecilik ilkelerini ön planda tutan gazetelerin kendilerini bir güven, doğrulama ve referans merkezi olarak konumlandıklarında ayakta kalabileceklerine dikkat çekmektedir. Akçura, kaotik ve manipülatif ortamında okurların doğruyu bulma ve teyit ettirme arayışında olduğunu ifade ederek, bu güveni okurla sağlamanın gerekliliği üzerinde durmaktadır.

İşlevsizleştirilen Okur Temsilcileri

Katılımcılara göre günümüzde okur temsilcisi neredeyse kalmamış olsa da şimdiye kadar yapılan uygulamalara bakıldığında işlevlerini tam olarak yerine getirebildiği söylenemez. Editöryal bağımsızlığın olmaması ya da gazete yönetiminin/gazetecilerin eleştirilmekten hoşlanmamaları gibi nedenlerle okur temsilcileri işlevsizleştirilmiş ya da bir süre sonra çalıştıkları kurumla yollarını ayırmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca Meens’in de (2010, s. 157) belirttiği gibi medya kuruluşları bütçeyi kısmayı düşündüklerinde ilk gözden çıkardıkları pozisyon okur temsilciliği olmaktadır.

Akçura, okur temsilcilerinin işlevlerini yerine getirdiğini söylemenin gerçekçi olmayacağı görüşündedir. Ona göre “Okur da değişti. Önceden okurla gazete arasında bir bağ vardı. Ama teknoloji çağında sosyal medya üzerinden yaratılan bir bağ var ve herkes kendi düşüncesini yazıyor ve anında milyonlarca insana ulaştırabiliyor.”

Mevcut durumda okur temsilcisi kalmadığı için ancak geçmiş uygulamalara bakarak bir değerlendirme yapabileceğini belirten İrvan, gazetelerin okur temsilcileri tarafından eleştirilmeyi hazmedemediklerini ifade etmiştir.

Bildirici, okur temsilcilerinin işlevlerini yerine getirip getirmediği ile ilgili olarak şu görüşleri paylaşmıştır: “Evet, okur ve yazı işleri arasında bağ kurabiliyordu. Okurlar karşılarında onları anlayan, talep ve itirazlarına duyarlı bir muhatap buluyordu. Ancak bu bağın etkili olabilmesi için ombudsmanın editoryal bağımsızlığının olması gerekiyordu. Bu koşulları geçmişte ombudsman barındıran hiçbir medya kuruluşu yeterince sağlamadı.”

Baydar da bu konuyla ilgili şunları söylemiştir: “Eğer Milliyet ve Sabah’ta istisnai sayılacak durumlarda genel yayın yönetmeni, yazı işleri ya da köşe yazarı hatasından ötürü özür dilemişse, bu, ombudsmanın baskısı üzerinden gazete patronunun devreye girmesiyle olmuştur... Ombudsman’a gazetenin sahibinin ve genel yayın yönetmeninin de ‘inanması’ ve ekipleri ‘ikna etmesi’ gerekiyor.”

Okur Temsilciliğinde Bağımsızlık-Patronaj ve Maaş Sorunları

Okur temsilcilerinin bağımsız bir statüde olmaları gerekir. Aksi takdirde ilgili basın kuruluşunun çıkarları doğrultusunda hareket edecektir ki, bu da kişi ya da olayları tarafsız bir şekilde değerlendirmesine imkan tanımayacaktır. Çalışma kapsamında görüşülen katılımcılar, okur temsilciliği deneyimleri sırasında kendilerini bağımsız hissetmediklerini ifade etmişlerdir.

Bildirici, bir ombudsman için editoryal bağımsızlığın mutlak koşul olduğunu belirterek, şunları söylemektedir: “Ama Hürriyet’te dokuz yılı aşan ombudsmanlık deneyimim sırasında yeterince bağımsız hissedemedim kendimi. Bana o olanak gerektiği gibi tanınmadı. Şimdi medya ombudsmanı olarak tamamen bağımsızım, herkesten, her düşünceden, her örgütten bağımsız olarak faaliyet gösteriyorum. Gördüğüm bütün yanlışları, bütün eksiklikleri kırıp dökmeden, yapıcı olmaya çalışarak eleştiriyorum... Medya ombudsmanlığının gazete, televizyon, internet sitelerindeki ombudsmanlardan daha etkili bir özdenetim faaliyeti yürüteceğini düşünüyorum. Bütün çabam da medya ombudsmanlığının gerekliliğini, yararını göstererek, Türkiye’de medya ombudsmanlığı kurumunun kurulmasına önyak olmak.”

Akçura da “Bu ülkede var olmaya çalışan gazeteciler kendilerini ne kadar bağımsız hissediyorsa ben de o kadar hissediyorum” diyerek sözlerine şöyle devam etmiştir: “Bir gazeteci bir haberi nereye kadar takip edeceğini bilir. İzin verildiği yere kadar. Bu aslında gizli oto sansürdür. Ben de bir ombudsman olarak yazabileceğim yere kadar sürdürüyorum.”

Baydar ise “Elbette müdahale teşebbüsleri oldu, hemen tümü başarısız kaldı. Başarılı müdahaleler de oldu ve iki tanesinde işimden edildim” diye konuşurken İrvan, diğer katılımcılardan farklı olarak görev yaptığı gazetede herhangi bir müdahale ile karşılaşmadığını söylemektedir. İrvan, “Dilediğim gibi, özgürce yazdım ve eleştirdim. Bunda elbette gazete yönetiminin tutumunun büyük payı olduğunu söylemeliyim” demektedir.

Okur temsilcilerine ilişkin yapılan bir eleştiri de, maaşlarının çalıştıkları medya kuruluşu tarafından veriliyor olmasının onun bağımsızlığını etkileyebileceği yönündedir (Uzun, 2007, s. 45). Okur temsilcileri maaşlarını gazetelerinden almaya devam ettiği sürece bağımsızlıklarına yönelik tartışmalar devam edecektir. Okur temsilcisinin objektif kararlar almaması, kurumun saygınlığını zedeleyeceği gibi okuyucunun kuruma olan güvenini de azaltacaktır. Başka bir görüşe göre ise okur temsilcilerinin gazete tarafından istihdam edilmesi çıkar çatışması da yaratabilmektedir (Jensma, 1998). Bu nedenlerden dolayı dünyadaki çoğu gazetede ombudsmanlık pozisyonu işlevselliğini yitirmiştir. Gazetelerin mali baskı altında olduğu Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde, son yıllarda gazete ombudsmanlarının sayısında düşüş gerçekleşmiştir (Hilligoss, 2014). 1980’li ve 1990’lı yıllarda faydalı olan ombudsmanlar ya da medyatörler, günümüzde ticarileştirilmiş ve saygınlıklarını yitirmişlerdir. Onların işlevi çoğu kez, bir imaj kaygısıyla, medyanın itibarını yapay olarak güçlendirmek için şirketler tarafından araçsallaştırılmıştır (Ramonet, 2004, s. 6).

Katılımcılar da Türkiye’de okur temsilcilerinin genel olarak diğer çalışanlar gibi kurumdan maaş almalarının bağımsızlıklarını etkileyebileceği görüşünü paylaşırken, patronaj müdahalesinin her zaman hissedildiğinin üzerinde durmaktadırlar.

Okur Temsilciliğinin İki Yönü: Gazeteci ve Okur

Okur temsilcileri sadece okurların görüşlerine yer vermez. Okur temsilcileri için eleştiri konusu olan gazeteciler ya da gazetede diğer çalışanların da görüşleri önemli bir yer tutar.

İrvan, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Okurdan bir eleştiri geldiğinde okur temsilcisinin görevi bu eleştiriyi alıp olduğu gibi yayımlamak değildir. Okur temsilcisi öncelikle eleştiri konusu olan haberi yazan muhabirden

eleştiriye ilişkin cevabını talep eder. Eğer haber editöryal süreçte değişikliğe uğramışsa editörlerden de savunma ister. Hem şikâyeti hem de muhabir ve editörlerin cevaplarını birlikte değerlendirerek bir karara ulaşır.”

Baydar da, gerek gazetecinin gerekse okuyucunun görüşlerinin önemli olduğu düşüncesindedir: “Çünkü bu bir ‘duble yol’. Elbette, okurların şikâyetlerini ele alırken, haklı olanların hakkı teslim ederken, zaman zaman hata yapan editör, muhabir veya servisin özürlerini de paylaşmak anlamlıdır, işin parçasıdır. Ama bazı okurlar öyle şikâyetlerde bulunurlar ki, onlara gündelik haber üretiminin, yazı işleri prosedürlerinin, editöryal karar vermelerdeki püf noktalarının da okura izah edilmesi gerekir.”

Bildirici, okur ya da izleyicilerin yanı sıra gazeteci, birim yöneticisi ya da konunun uzmanı kişilerin de görüşlerine yer verdiğini ifade ederek, bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Bir eleştiri olduğunda bir yanlış saptadığımda öncelikle o içeriği üreten ya da birim yöneticisi ile iletişime geçiyordum. Görüş birliğine vardığımızda bazen onun görüşüne yer vermeye gerek kalmıyordu ama bazen de anlaşılmıyorduk o gazetecinin farklı görüşünü, yaklaşımını da yazımda yansıtıyordum. Medya ombudsmanı olarak da yine medya kuruluşlarındaki meslektaşlarıma ulaşmaya, onların da görüşüne yer vermeye çalışıyorum... Artık dijital mecra da yazdığım için düzeltme, yanıtı ekleme ve aynı sayfada birlikte okura sunma daha kolay oluyor.”

Akçura’ya göre “Ombudsmanlık ne çalıştığımız kurumun ne de okurun ‘avukatlığını’ yapmak değildir. Dünyada da geçerli olan medya etik kuralları çerçevesinde sorunu masaya yatırmaktır. Dolayısıyla okurun itirazı kadar medyanın açıklaması da elbette önemlidir. Tek taraflı meseleye bakamazsınız, konuya taraf olamazsınız. Bizim tarafımız, adil ve hakkaniyetli olmaktır.”

Okur Temsilcilerinin Okurlarla İletişimi

Okur temsilcisinin en önemli işlevlerinden biri de gazete ile okur arasında diyalogun devam etmesi için bir köprü oluşturarak okurdan gelen şikâyet, talep ve önerileri gazetecilik etik ilkeleri bağlamında değerlendirmektir. Sorunların hiçbirini kesin olarak çözemeyebilirler, ancak izleyiciler ve editörleri ile kurdukları iletişimin bir sonucu olarak, yıllardır tek yönlü iletişim olan kitle iletişim araçlarında nadiren ortaya çıkma şansı olan bir eğitim köprüsü oluştururlar. Aynı zamanda, okur temsilcileri köşe yazıları, yorumları veya yazışmalar aracılığıyla medya okuryazarlığının geliştirilmesine genel bir şekilde katkıda bulunurlar (Starc, 2010).

İrvan, okur temsilcisinin okurlarla doğrudan iletişim kurmak zorunda olduğuna vurgu yaparak, günümüzde özellikle sosyal medya üzerinden iletişim kurmanın kolaylaştığına dikkat çekmektedir.

Baydar, açıkça düşmanlık yapanlar veya kötü niyet besleyenler hariç okurlara hep açık olmaya gayret ettiğini belirtmektedir. Okurun “bu benim gazetem ve bu gazete beni ciddiye alıyor” demesi gerektiğinden söz eden Baydar, bunun için de okurun ciddiye alınmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.

Bildirici de konu ile ilgili “Zaman zaman evet, Hürriyet’te iken okurlar beni yönlendiriyor, eleştirilerini ileterek besliyorlardı. Karşılıklı bir öğrenme ve öğretme süreci içindeydik. Yine öyle, okurlar ve izleyiciler yine çeşitli medya kuruluşlarındaki yanlışlara işaret ederek beni yönlendiriyor, destekliyorlar” ifadesini kullanmaktadır.

Akçura ise diğer katılımcıların aksine son beş yıldır okur iletişiminin yok denecek kadar az olduğunu söylemektedir. Akçura, bunun “sadece geleneksel medyanın değişmesiyle değil okurun da değişmesiyle açıklanabilecek bir konu” olduğuna vurgu yapmaktadır.

Eleştirilerin Odağındaki Gazetecilerin Tepkileri

Okur temsilcileri her ne kadar bu görevlerini tarafsız ve hoşgörülü bir yaklaşımla yapmaya çalışsalar da, zaman zaman aynı çatı altında çalıştıkları meslektaşları tarafından eleştirilmekten rahatsızlık duyabilmektedirler. Dolayısıyla gazetecilik mesleğinin itibarı ve saygınlığını korumak amacıyla bu görevi üstlenen okur temsilcilerini zorlu bir süreç beklemektedir (Özgen, 2003, s. 31). Yapılan bir çalışmada okur temsilcilerinin gazetecilerin davranış ve tutumlarını etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Çalışma, okur temsilcilerinin varlığının gazetecilerin tartışmalı haber toplama tekniklerine (örneğin, kişisel belgelerin izinsiz kullanılması) ilişkin görüşlerini etkilemediğini ancak bir okur temsilcisinin varlığının çalışanlara gazetenin okuyucularıyla olan ilişkisi konusunda ne kadar ciddi olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir (Pritchard, 1993).

Bir gazeteciyi etik davranmamakla eleştirmek kolay bir iş değildir. Bu açıdan okur temsilcileri eleştirdiği gazetecilerden tepkiler alabilmektedir. Çalışma kapsamında görüşülen okur temsilcileri de sıklıkla bu tepkilerle karşılaştıklarını ifade etmektedirler.

Baydar, bu durumu şöyle açıklamaktadır: “15 yıl gibi hayli uzun ve sancılı geçen tecrübemde bizdeki medya kültürünün ne kadar bozuk, ahlaktan ne kadar kopuk olduğunu gördüm. Balık baştan kokuyor; iktidar medya sahiplerini, medya sahipleri ve işverenler de sektör çalışanlarının tepe noktalarındaki editör ve köşe yazarlarını yozlaştırmış. Zaten bu 30-40 yıllık çürümenin neticelerini her gün yaşamaktayız.”

Bildirici ise gazetecilerin egosu yüksek insanlar olduğunu belirterek, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Eleştiriye kabul eden, hak veren, empati kurarak anlamaya çalışan meslektaşlarım olduğu gibi, çok sert tepki gösterenler de oldu, oluyor... Ortak bir noktaya varmaktan mutlu olurum ama olmadığı zaman da çok üzülmem, okurların, izleyicilerin takdirine bırakırım konuyu. Ama en önemlisi de zamanın adil hakemliğine...”

Akçura, tepkilerin genellikle egosu yüksek, birikimi, bilgisi, mesleki değerleri tartışmalı olan gazetecilerden geldiğine vurgu yaparken, İrvan da “Türkiye’de görev yapan okur temsilcilerinin eleştirdikleri gazetecilerden tepkiler aldıklarını biliyorum. Birkaç yazımda ben de değerlendirmelerimin haksızlığı konusunda eleştiri almıştım. Ancak bu eleştirileri elbette işin bir gereği olarak değerlendirmek gerekir. Ayrıca eleştiriye en kapalı meslek gruplarından birinin de gazeteciler olduğunu vurgulamam gerekir” demektedir.

Eleştiriler ve Eleştirilere Yönelik Okur Temsilcilerinin Tutumları

Haber eleştirileri belli konularda ağırlıklı olsa da hemen her konuyu kapsamaktadır. Eleştiri ve uyarılar, daha çok e-posta ve sosyal medya üzerinden gelmektedir. Haklı nedenlere dayanan her türlü şikâyet ya da eleştiri dikkate alınmaktadır. Değerlendirme yapılırken yayın ilkelerine uygun olup olmadığı kriter olarak alınsa da çetrefilli konularda deneyimli gazeteci ya da akademisyenlerin de görüşlerine başvurulabilmektedir.

Akçura önyargılı, hakaret ve tehdit içeren okur şikâyetlerini asla dikkate almadığını, diğer türlü her şikâyeti anlamaya çalıştığını dile getirmektedir. Akçura, yazılarının ağırlıklı konusunun toplumsal sorunlarla, özellikle tartışmalı yargı kararları ile ilgili olduğunun üzerinde durmaktadır.

İrvan, eleştirilerin hem okurlardan hem de haberde adı geçen kişilerden geldiğine dikkat çekmektedir. Ancak eleştiri gelme bile gazetede kendi gördüğü yanlışları eleştiri konusu yaptığını belirten İrvan, haber eleştirilerinin genelde cevap hakkına, masumiyet karinesine uygun davranmama, nesnel olmama gibi konularda yapıldığını ve muhabirlerin cevaplarını da dikkate alarak uyarılarını yaptığını ifade etmektedir.

Baydar ise haber eleştirilerinin hangi konuları kapsadığını ve eleştiriler karşısında nasıl bir tutum sergilediğini şöyle açıklamaktadır: “Maddi hatalar, veri yanlışları, kişileri hedef gösterme, yalan haber, manipülatif içerik, hukuksal ihtilaf anlatan haberlerde “diğer tarafın” görüşünün verilmemesi, ırkçılık, küçük yaştakilerin kimliğinin korunmaması... Eleştiriler haklı nedenlere dayanıyorsa, değerlendirilirler.”

Bildirici, eleştiri ve okur/izleyici uyarılarının e-posta ve sosyal medya üzerinden geldiğine değinerek, sosyal medyada bazen direkt mesaj yöntemine başvuranların da olduğunu belirtmektedir: “Benim açımdan nereden ve kimden geldiği değil, eleştiri ya da uyarının içeriği önem taşıyor” diyen Bildirici, eleştirilerin tümüne aynı özenle yanıt vermeye çalıştığını vurgulamaktadır. Eleştirileri önce ayrıntılı olarak inceleyip, sonra bulgularını değerlendirerek sonuca ulaşmaya çalıştığından söz eden Bildirici, bazen ilgili taraflarla da görüşüğünü, çetrefilli konular olduğunda deneyimli meslektaşlarının ve iletişim akademisyenlerinin de görüşlerine başvurduğunu ifade etmektedir.

Türkiye’de Okur Temsilciliğinin Durumu

Türkiye’de okur temsilciliği, etik ilkeler gözetilerek kaliteli gazetecilik yapılması ve okuyucuların güvenini kazanabilmek amacıyla başlatılan bir girişimdir. Ancak yaşanan gelişmeler göstermektedir ki, Türkiye’de uygulanan okur temsilciliği denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Baydar, Türkiye’deki okur temsilciliğini “Çok zayıf, etkisiz. Genel anlamda, göstermelik” olarak nitelerken, bunun sebebini sektörel sorunlar, iktidar-medya ilişkileri ve medya kültürünün paslanmışlığı ile açıklamaktadır.

Türkiye’deki medyanın sahiplik yapısının güçlü bir ombudsmanlığın önünde en önemli engel olduğuna vurgu yapan Bildirici, “Ayrıca Türkiye’de gazetecilik meslek örgütleri ile sendikal örgütlenmenin zayıflığı, basın ve ifade özgürlüğü ile bilgi edinme hakkı konusundaki engeller de ombudsmanlığın etkili şekilde yapılabilmesini zorlaştırıyordu” demektedir.

İrvan ise Türkiye’de okur temsilciliğinin 2019 yılında sonlandırılmış olmakla birlikte, Faruk Bildirici’nin kişisel gayretleriyle yeniden diriltildiğine ve dünyaya farklı bir model sunma noktasında olduğumuza vurgu yapmaktadır. Akçura’ya göre ombudsmanlık kurumu sadece Türkiye’de değil, birçok ülkede gerilemiştir.

Katılımcılar, Türkiye’de okur temsilciliğinin bir mesafe kat etmekten ziyade gerilediği düşüncesini paylaşmaktadır. Bu noktada Türkiye’de okur temsilciliği uygulamalarının medya sahipliğinin müdahale ve baskıları, gazetecilerin eleştirilmekten hoşlanmaması gibi çeşitli nedenlerle başarılı olamadığı ifade edilebilir.

Bildirici, Türkiye’deki okur temsilciliğinin durumunu hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Bence her medya kuruluşunun ombudsman görevlendirmesi hem güvenilirliğinin sağlanması hem de yanlışlardan arınma ve gazeteciliğin kalitesinin yükseltilmesi için zorunlu... Ama medya sahipliğinin müdahaleleri ve yazı işlerinin ombudsmanlara editöryal bağımsızlık tanımaması ve yeterince destek olmaması gibi nedenlerle bu özdenetim

kurumları başarılı olamadı. Gazeteciliğin nasıl olması gerektiğini göstermesi ve tarihin bu döneminde yaşanan gazeteciliği kayda geçirmesi açısından katkısı olduğu ise muhakkak.”

Akçura'ya göre Türkiye medyası, medya ombudsmanlığını benimseyememiştir: “Bu alanda çalışmak, var olmak yeni medya düzeniyle birlikte ciddi bir biçimde geriledi. Kabuk değiştirdi. Fakat şöyle önemli bir şey de oldu. Önceden ombudsman kendi çalıştığı gazetede çıkan haberler üzerinden değerlendirme yapabiliyordu. Ve yorumu açıkça ombudsman sayfasında yer bulabiliyordu. Şimdi kurum içi denetimle yani gazete henüz çıkmadan sorunlu bir habere müdahale etme şansı var.”

İrvan ve Baydar da Türkiye’de şu anda okur temsilcisi sayısının yetersiz olduğunu belirtmektedir. Baydar’ın şu görüşleri konuyu özetler niteliktedir: “Şu altın kuralı burada tekrarlayayım ki, kimse bu ortamda hayale kapılmasın: Bir ülkede haber ya da medya ombudsmanlığı, yani medya özdenetim mekanizmasının işlevi ve etkisi, o ülkedeki ifade ve medya özgürlüklerinin kapsamı ile doğru orantılıdır. Yani: Bir ülkede haberci, editör, medya kurumu kendisini ne kadar güçlü bir şekilde anayasal, yasal ve sendikal (özlük hakları) güvence altında hissediyor ise, editöryal bağımsızlık ne kadar yerleşiklik kazanmış ise (yani medya sahipleri, yazı işleri ve editörlerin kararlarına karışmıyor ise), etik alandaki şeffaflık ve hesap verme alanı da o kadar açık ve serbest olur. Bu açıdan baktığımızda Türkiye’deki (benimki de dahil) okur temsilciliği deneylerinin ‘düzeltme’ konusunda bir mesafe katedilmesine katkıda bulunmadığını, sadece bir konsepti tanıtmış olduğumuzu ama dengeli, hakkaniyetli, doğru, çok sesli ve dürüst bir haberciliğin yolunu açamadığımızı teslim etmemiz gerekir.”

Türkiye’de Geleneksel Medyada ve Yeni Medyada Okur Temsilciliği Sisteminin İşleyişi

Türkiye’de okur sisteminin işleyişi üzerine değerlendirmelerde bulunan katılımcılar, şimdilik geleneksel ve yeni medyanın birbirinden beslense de yeni medyanın tamamen belirleyici olacağı bir döneme girileceğine işaret ederek, okur temsilciliğinin de bu değişimden payını aldığı düşüncesini paylaşmaktadırlar. Değişim ile birlikte yeni ombudsman türlerinin de devreye gireceği ifade edilirken, dijital medyada henüz etkili ve anlamlı bir ombudsmanlık sisteminin oluşturulmadığı vurgulanmaktadır.

Bildirici, dünya ölçeğinde bakıldığında yeni medyanın, gazetecilikte olduğu gibi okur temsilciliğinde de yenilikler getirdiğini söylemektedir. Geleneksel medyadaki okur temsilcilerinin yanı sıra şimdi bir de “Standartlar Editörleri” ve “Doğrulama birimleri” oluşturulmaya başlandığına dikkat çeken Bildirici, bunları şöyle açıklamaktadır: “Standartlar editörleri, ombudsmanların yayın sonrasında yaptığı etik ve içerik denetimini yayın öncesinde yapıyorlar. Doğrulama birimleri de geleneksel medyanın sosyal medya ve internetteki yayınlarıyla ilgili bir çaba. Dezenformasyonun önlenmesi için bu tür birimlere gerek duyuluyor.”

İrvan’a göre, Türkiye’de geleneksel medyada okur temsilciliği, en son Hürriyet Gazetesi’nin okur temsilcisi Faruk Bildirici’yi 2019 yılında işten çıkarmasıyla sona ermiştir. Ancak Faruk Bildirici okur temsilciliği uygulamasını medya ombudsmanlığına dönüştürmüş, kendi internet sayfasında medya eleştirileri yapmaya başlamıştır. İrvan, ikisi arasındaki en temel farkı “İlkinde gazetenin maaşlı çalışanı olması ve sadece gazeteye gelen eleştirilere cevap vermesiyle sınırlı bir görev yaparken; medya ombudsmanı olarak daha bağımsız bir konumda ve medyada yanlış gördüğü her haberi eleştirebiliyor” şeklinde açıklamaktadır.

Akçura, ise konu ile ilgili şu görüşleri paylaşmıştır: “Geleneksel medyada çalışan haber ombudsmanlarının çalıştıkları kurumda okurlardan gelen şikâyet ve önerileri toplar. Bunlar üzerine değerlendirme yapmadan önce haberi yapan haberi yayımlayan muhabir ve editörlerle ya da genel yayın yönetmeniyle görüşür. Şikâyete konu olan haberdeki etik kurallara uygunluğunu denetler ve okurla paylaşırdı... Bugün biraz daha farklı. Artık sadece okur şikâyetleri üzerinden değil ırkçılık, cinsiyetçilik gibi hak ihlalleri üzerinden de ombudsmanlar devreye giriyor.”

Baydar’a göre, Türkiye’de dijital (veya “yeni”) medyada anlamlı ve etkili bir ombudsmanlık deneyi henüz bulunmamaktadır. Bunun sebeplerini Baydar, şöyle belirtmektedir: “Birincisi, burası çok geniş, ve her gün adeta saat saat içeriği değişen bir alan. Bu genel olarak bir ekip çalışması ister. İkincisi ve daha önemlisi, ombudsmanlık bir bütçe işidir. Oysa, dijital alandaki medya kuruluşlarının, haber sitelerinin büyük çoğunluğu, bırakalım ombudsmanı, yeterince muhabir veya editör istihdam edecek güce dahi sahip değiller.”

Yeni Medya ile Birlikte Okur Temsilciliğinde Yaşanan Değişim

Yeni medya ile birlikte gazetecilikte yaşanan değişim tüm alanlarda olduğu gibi okur temsilciliğini de etkilemiştir. Yeni mecraların kendine özgü nitelikleri olmakla birlikte okur/izleyicinin aktif hale gelmesi okur temsilciliğinin konumunun sorgulanmasına yol açmıştır.

Bildirici, yaşanan bu değişimin avantajları olduğu kadar dezavantajları da olduğundan söz etmektedir: “Geleneksel medyada haber günlük, hatta bazen haftalık bir üründü. Şimdi dijital medyada haber artık anlık bir

ürün. Dolayısıyla yanlış ya da eksiğe, etik ihlallerine daha hızlı müdahale etmek gerekiyor. Ama bir yandan da kağıda göre dijitalde düzeltme konusunda avantaj sözkonusu. Maddi hatalar web sayfasında her an düzeltilebiliyor ya da o haberle ilgili yeni gelişmeler, karşı görüşler altına eklenebiliyor. Önemli sorunlardan biri de siz bir yanlış düzeltseniz de başta internet siteleri yanlış kopyalamış olabiliyor. Sizin düzeltmenize rağmen belki onlarca sitede ya da sosyal medyada yanlış biçimde okunmaya, yayılmaya devam edebiliyor. Düzeltme için onlara hakim olamıyorsunuz. Bu da zor tarafı.

Sonuç olarak dijital medyada ombudsmanlık, daha yoğun ama daha sonuç alıcı bir faaliyet. Fakat bildiğim kadarıyla hiçbir yeni medya kuruluşunda ombudsman yok. Sosyal medyadaki dezenformasyonu önlemek amacıyla kurulmuş olan Teyit.org, evrim ağacı, doğruluk payı gibi gazetecilik dışı doğrulama platformları medya kuruluşlarını da denetliyor. Nihayetinde gazetecilik de boşluk kaldırmıyor. Siz yeterli özdenetimi sağlamazsanız başkaları o denetimi yapar, olan da bu.”

İnternet gazeteciliğinden çok, sosyal medyanın okur temsilciliği için ciddi bir sorun haline geldiğine işaret eden İrvan, bunun nedenini şöyle açıklamaktadır: “Çünkü sosyal medya, haber mecraları için tam bir eleştiri kaynağıdır. Hatta bu yüzden, sosyal medyada yeterince eleştiren var denilerek New York Times gibi gazeteler okur temsilcisi uygulamasını sonlandırmıştır.”

Akçura ise geleneksel ve yeni medya gazeteciliğini karşılaştırarak okur temsilciliğine ilişkin şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Eskiden ideal olan; bir gazeteci haberinin doğruluğundan, bilginin kaynağından emin olsa da tek bir kaynakla yetinmez, başka kaynaklardan da haberi doğrulamaya çalışır, kaynağını bilmediği bilgi ve haberleri yayımlamazdı. Bugün durum daha farklı: Doğru habere, bilgiye ulaşmak bir yana, internet üzerinden milyonlarca insana anında ulaşan bazı bilgilerin yanlışlığını kanıtlamak için uğraşyoruz! Gerçek bilgiye ulaşma uğraşı, hangi bilginin yalan olduğunu teyit etme çabasına dönüştü... Nereye kadar düzeltereğiz? Birileri dayanağı olmayan, kaynağı bilinmeyen yalan yanlış bilgisizliği bilgi diye kasıtlı olarak yayacak, birileri de bunları sürekli düzelterek. Bu durum sadece insanlığı aptallaştırmıyor, doğru olmayandan yana yeni bir sistem yaratıyor.”

Baydar da yeni medya ile özdenetimin daha da zorlaştığı kanısını taşımaktadır: “Yazılı basın zayıflıyor ve ölüyor. Yeni medya ise bambaşka, sınırları opak bir dünya. İnternet içinde sosyal medyanın artan gücü, haberciliği de, etik kuralları da, özdenetimi de çok daha zorlaştırdı. ‘Fake news’ olgusu Türkiye’de oldum olası vardı, şimdi bütün dünyayı sardı ve ombudsmanlık giderek teknoloji eşliğinde bir ‘fact checking’ operasyonuna dönüşmekte.”

Yeni Medya Düzeninde Okur Temsilciliğinin Geleceği

Meens (2010, s. 145) günümüzde iletişim kanallarının artmış olmasına rağmen okuyucu/izleyici ile gazeteciler arasındaki uçurumun büyüdüğüne dikkat çekmektedir. Jerónimo vd. (2020) de gazetecilerin sosyal medya aracılığıyla izleyiciyle etkileşim kurma isteğinin çok yaygın olmadığına değinmektedir. Onlara göre gazeteciler vatandaşlardan geri bildirim ve içerik almanın önemini kabul ederken, yanıt verme veya içerikleri paylaşma konusunda isteksiz davranmaktadır.

Bildirici, yeni medyanın hızı, çeşitliliği ve yaygınlığı nedeniyle ombudsmanlara daha çok gereksinim duyulacağını, daha çok iş düşeceğini düşünmektedir. Ona göre, mutlaka çalışma yöntemlerinde de medyanın evrimine göre değişim olacaktır. İrvan da, Türkiye’de uygulamaya konulan medya ombudsmanlığı uygulamasının kurumsallaşmasının büyük bir kazanç olacağını belirterek, “Sürdürülebilir bir yapı kurulursa uzun vadede etik gazetecilik kazanacaktır” demektedir.

Baydar, “Halkın doğru, kapsamlı ve hakkaniyetli haber alma hakkı ve ihtiyacı her zaman ortada ve daha da büyüyecek. Hepimiz bu yeni dünyaya kafa yormakla meşgulüz” diye konuşurken Akçura ise, okur temsilciliğinin geleceği ile ilgili karamsar bir yaklaşım sergilemektedir: “Dünyada her şey değişti. Dünyanın diplomatik dili değişti, kavramların içi boşaltıldı. İrkçi söylemler, nefret suçları arttı. Bilgisiz ve cehalet her yerde. Doğa bozuldu, insan bozuldu, milyonlarca insan küresel iklim, savaş, açlık, salgın hastalıklarla mücadele ediyor. Yalan haber gerçek haberden çok daha hızlı yayılıyor. Dolayısıyla bu mesleğin “geleceği” hakkında hem çok şey söyleyebiliriz hem de hiçbir şey.....”

Okur temsilciliği uygulamaları her ne kadar yok olmaya yüz tutsa da katılımcılar, yalan ve sahte haberlerin çok daha hızlı yayıldığı yeni medya/sosyal medya ortamında okur temsilcilerine olan ihtiyacın daha da artacağı görüşünü paylaşmaktadırlar.

SONUÇ

Okur temsilcileri, medya hesap verebilirliği ve güvenilirliğine önemli katkılar sağlamakla birlikte haber kuruluşlarının kalitesinin artırılması amacıyla görev yapmaktadır. Demokrasinin önemli yapı taşlarından biri

olarak kabul edilen okur temsilcileri farklı ülkelerde farklı terminolojilerle ifade edilse de, temelde benzer işlevlere sahiptir.

Okuyucu ile medya kuruluşları arasında bir kanal olan okur temsilcileri gerek okurun güveninin inşa edilmesinde gerekse medya kuruluşlarında yaşanan etik sorunların giderilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu anlamda okur temsilciliği pozisyonunun daha etkin bir hale getirilmesi okurların haklarını gözetmenin yanı sıra gazetecilerin de mesleklerini etik ilkeler çerçevesinde yapmasında katkı sağlayacaktır. Dünyada çoğu ülkede okur temsilciliğinin sayısının azaltılması ya da işlevleştirilmesi yönünde bir eğilim göze çarpmaktadır. Türkiye bağlamında düşünüldüğünde de okur temsilcilerinin bu fonksiyonlarını ifa ettiğini söylemek çok gerçekçi olmayacaktır. Çünkü medya kuruluşları bünyesinde -Milliyet Gazetesi dışında- artık okur temsilcisi istihdam edilmemektedir. Türkiye’de okur temsilciliği uygulamasının başarısız olmasının farklı nedenleri olabilir. Öncelikle medya sahipliğinin müdahaleleri ve baskıları, editoryal bağımsızlığın olmaması, gazetecilerin eleştirilmekten hoşlanmamaları ve okur temsilciliğinin yeterince benimsenmemesi bu nedenler arasında sayılabilir.

Diğer yandan basın kuruluşları, haber merkezlerinin bütçelerinin ek bir çalışanı kaldıramayacağı düşüncesi ile okur temsilciliği fikrine genellikle sıcak yaklaşmamaktadır. Bu durumun gazetecilerin moral ve motivasyonlarını düşüreceği, kurumun imajını olumsuz etkileyebileceği görüşlerine sıklıkla karşılaşılmaktadır. Genellikle basın kuruluşları ekonomik sıkıntılardan dolayı bir gazeteyi eleştirmek için okur temsilcisi istihdam etmek yerine daha işlevsel olduklarını düşündükleri diğer pozisyonlara yer açmayı tercih etmektedirler. Oysaki kendi gazetesini ya da kurumunu eleştirebilen bir okur temsilcisinin varlığı gazetenin güvenilirliğini artırdığı gibi imajını da olumlu yönde etkileyecektir. Bu anlamda okur temsilcisinin bir anlamda halkla ilişkiler işlevi olduğu da söylenebilir.

Bir diğer neden de özellikle yeni/sosyal medyanın okuyucuların doğrudan yorum yapmasına imkan vermesi ile okur temsilciliği pozisyonuna artık bir ihtiyaç kalmadığının düşünülmesidir. Her ne kadar okurlar/izleyiciler sosyal medya aracılığıyla düşüncelerini paylaşsalar da medya kuruluşları ile olan iletişimin sağlanmasında, yanıtlara ulaşılmamasında yaşayacakları zorluklar göz ardı edilmektedir.

Okur temsilcileri bir yandan gazetecilik etik kurallarının yerleştirilmesinde gazetecilere rehberlik ederken, diğer yandan okurlarla gerçekleştirilen iletişim, yorumlar, yazışmalar vb. medya okuryazarlığının geliştirilmesinde de katkıda bulunmaktadır. Bu anlamda okur temsilciliğinde eğitim işlevi de ön plana çıkmaktadır.

Dijital çağda medya kavramı gazete, televizyon gibi geleneksel medya ile sınırlı kalmamış, çevrimiçi ortamı da dahil ederek kapsamını genişletmiştir. Bu nedenle geleneksel medya ya da yeni medya farketmez gazetecilerin haberleri gerçek, doğru ve tarafsız olarak vermesi beklenir. Gazetelerin çevrimiçi ortama kaydığı günümüzde etik kuralların ve hesap verebilirlik mekanizmalarının düzenlenmesi açısından bir boşluk olduğu göze çarpmaktadır. Bu noktada okur temsilciliğinin de gazetecilikte olduğu gibi bir dönüşüm içinde olduğu fikrinden yola çıkarak, yenilikçi yaklaşımlarla değerlendirilmeye ihtiyacı bulunmaktadır. Örneğin Faruk Bildirici’nin de önerdiği sistem gibi çevrimiçi haber sitelerine yönelik haberlerin etik açıdan inceleneceği, şikâyetlerin değerlendirileceği, yayın kuruluşlarının gönüllü aboneliğine/üyelğine dayanan yeni bir okur temsilciliği sistemi ya da modelinin oluşturulması gazeteciliğin saygınlığının ve güvenilirliğinin artırılmasında katkı sağlayabilir. Bu noktada bu görevi yürütecek olan okur temsilcilerinin deneyimli olmalarının yanı sıra bağımsız ve meslek etik ilkelerini özümsemiş olması önem taşımaktadır. Okur temsilcilerinin işlevlerini yerine getirebilmesinde bağımsızlık en temel ve vazgeçilmez değerlerden biri olarak kabul edilir. Ancak, okur temsilcilerinin maaşlarının çalıştıkları medya kuruluşu tarafından almalarının bağımsızlıklarını etkileyip etkilemeyeceği tartışılırken, iş güvencesi de önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her gün milyonlarca haberin dolaşıma girdiği, dezenformasyonun arttığı dijital çağda yeni medya/sosyal medya ile özdenetim sağlamak daha zorlaşmıştır. Katılımcıların da ifade ettiği gibi bir yanlış düzeltilse bile o yanlış kopyalayan başka haber siteleri ile yanlış haberler yayılmaya devam edebilir. “Nereye kadar düzeltilecek?” ya da tüm internet sitelerine hakim olmak mümkün mü? Bu anlamda gazetecilerin hesap verebilirliği ve şeffaflığı artırmak için geleneksel medyadaki okur temsilcilerinin yanı sıra “Standartlar Editörleri” ve “Doğrulama birimleri” gibi yeni istihdam alanları oluşturulmaya başlanmıştır.

Sonuç olarak, okur temsilciliği uygulamasının güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması haber kuruluşlarında olumlu yönde fark yaratabilir. Yeni medya ortamında bilgi kirliliği ve hak ihlalleri okur temsilcilerini her zamankinden daha önemli hale getirmektedir. Türkiye’de yok olmaya yüz tutan geleneksel medyadaki okur temsilciliğinin yeniden canlandırılması ve dijital ortamlara uygun bir hale getirilmesi basının saygınlığını artıracığı gibi demokrasinin de gelişmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Alemdar, Z. (1990). *Oyunun Kuralları: Basında Özdenetim*. Bilgi Yayınevi.
- Arseven, A. D. (2001). *Alan araştırma yöntemi ilkeler, teknikler, örnekler*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Atabek, N. (2005). *Okur temsilciliği: Türk basınında okur temsilcisi köşeleri üzerine bir araştırma*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Avşar, Z. (2014). Özdenetim, sosyal sorumluluk ve medyada Ombudsmanlık uygulamaları. *Ombudsman Akademik*, (1), 59-68.
- Aziz, A. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri*. Nobel Yayınları.
- Bertrand, C. J. (2018). *Media ethics and accountability systems*. NY: Routledge.
- Bildirici, F. (30 Mart 2022). “Medya Ombudsmanlığı: Gazeteciliğin Güvenilirliği ve İnanlırlığı İçin Yeni Bir Yolculuk”, <https://t24.com.tr/yazarlar/okur-temsilcisi-faruk-bildirici/medya-ombudsmanligi-gazeteciligin-guvenilirligi-ve-inanilirligi-icin-yeni-bir-yolculuk,34038>, Erişim Tarihi: 18 Mart 2022.
- Brems, C., Temmerman, M., Graham, T. & Broersma, M. (2017). Personal branding on Twitter. *Digital Journalism*, 5(4), 443–459.
- Büyükbaykal, G. N. (2004). Basın alanında Ombudsman uygulaması. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 19, 169-175.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Calderone, M. (05/31/2017). “The New York Times Is Eliminating The Public Editor Role”, https://www.huffpost.com/entry/new-york-times-public-editor_n_592ec472e4b0e95ac1956706, Erişim Tarihi: 10.12.2021
- Cameron, W. B. (1963). *Informal sociology: A causal introduction to sociological thinking*. Random House.
- Çakır, H. (2017). Gazete haberlerinde okur temsilcisinin rolü üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 63-75.
- Daskal, E., Wentrup, R.,& Shefet, D. (2019). Taming the internet trolls with an internet Ombudsperson: Ethical social media regulation. *Policy and Internet*, 12(2), 207-226.
- Demir, G. (2002). *Ombudsman aranyor*. Ahi Kültürünü Araştırma Yayınları.
- Doyle, M. ve Fenn, P. (2003). Ombudsmen. *Arbitration*, 69(4), 243-251.
- Dvorkin, J. (2013). “News Ombudsmen in the digital age”. *The Online Media Self-Regulation Guidebook*, OSCE The Representative on Freedom of the Media, 85-88. <https://www.osce.org/files/f/documents/d/b/99560.pdf>
- Dvorkin, J. (2020). *The Modern News Ombudsman: A User’s Guide*. Organization of News Ombudsmen.
- Eldem Anar, Ü. İ. (2015). *Gazetede okurun yeri; okur temsilcileri üzerinden bir okur araştırması* [Doktora Tezi, Maltepe Üniversitesi].

- Ettema, J. S. ve Glasser T. L. (1987). Public accountability or public relations? Newspaper Ombudsmen define their role. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 64, 3-12.
- “Faruk Bildirici'nin reklam eleştirisine Nevşin Mengü ve Cüneyt Özdemir'den yanıt”, (28.02.2022),<https://www.gazeteciler.com/haber/faruk-bildiricinin-reklam-elestirisine-nevsin-mengu-ve-cuneyt-ozdemirden-yanit/460797>, Erişim Tarihi: 25.03.2022.
- Fengler, S. (2003). Holding the news media accountable: A study of media reporters and media critics in the United States. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 80, 818-832.
- Ferrucci, P. (2019). The end of Ombudsmen? 21st-century journalism and reader representatives. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 96(1), 288-307.
- Girgin, A. (2014). *Gazeteciliğin temel ilkeleri*. Der Yayınları.
- Gül, M. (2013). Basın-yayın organlarındaki özdenetim uygulamalarının habercilik üzerindeki etkilerine eleştirel bir bakış. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 2(5), 149-162.
- Hajdari, E. (2014). Ombudsman-historical views. *European Scientific Journal*, Cilt: 1, Special Edition.
- Healy, J. ve Walton, M. (2016) Health Ombudsmen in Polycentric regulatory fields: England, New Zealand, and Australia. *Australian Journal of Public Administration*, 75(4), 492-505.
- Hill, L. B. (1974), Institutionalization, the Ombudsman, and Bureaucracy. *The American Political Science Review*, 68(3), 1075-1085.
- Hilligoss, W. B. (2014). *The Diminishing Role of the Ombudsman in American Journalism* [Master's Thesis, University of Nebraska].
- Işık, M. (2002). *Dünya ve Türkiye bağlamında kitle iletişim sistemleri*. Eğitim Kitabevi.
- Jerónimo, P., Correia, J.C. & Gradim, A. (2020). Are we close enough? Digital challenges to local journalists. *Journalism Practice*, 1-15.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. 24. Basım, Nobel Yayıncılık.
- Kaya, İ. (2021). Türkiye’de gazetecilik alanında Ombudsmanlık deneyimi: Sınırlar ve mücadeleler. *Kültür ve İletişim*, 24 (48), 345-371.
- Kenney, R. ve Özkan, K. (2011). The ethics examiner and media councils: Improving Ombudsmanship and news councils for true citizen journalism. *Journal of Mass Media Ethics*, 26 (1), 38-55.
- Küçüközyiğit, H.G. (2006). Ombudsmanlık kurumu-hukuksal ve siyasal bir inceleme. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 2(5), 90-111.
- Lezertua, M. (2018). The twenty-first century ombudsperson: A guarantor of democracy. Hertogh M. ve Kirkham R. (eds), *Research Handbook on the Ombudsman*. Cheltenham: Edward Elgar, 474-484.
- Linabary, J. R. ve Hamel, S. A. (2017). Feminist online interviewing: Engaging Issues of power, resistance and reflexivity in practice. *Feminist Review*, 115, 97-113.
- McKinzie, B.W. (1994). How papers with and without Ombudsmen resolve disputes. *Newspaper Research Journal*, 15(2), 14-24.

- McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass communication theory*. 6th ed., Sage.
- Meens, T. (2010). Ombudsman: Okur / izleyici ile medya arasındaki kilit isim. *Televizyon Haberciliğinde Etik*, Edit: Bülent Çaplı ve Hakan Tuncel, Fersa Matbaacılık, 145-159.
- Meyers, C. (2000). Creating an effective newspaper Ombudsman position. *Journal of Mass Media Ethics*, 15(4), 248-256.
- Monfared, J. H. ve Derakhshan, H. (2015). The comparison of qualitative and quantitative research. *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences*, 5(2), 1111-1117.
- Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar*. Çev., Sedef Özge, Yayın Odası.
- Özbek, C. (28.01.2022). “Yeni ‘Medya Ombudsmanlığı’ Modeli Nasıl İşleyecek?”, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyedeki-yeni-medya-ombudsman%C4%B1%C4%9F%C4%B1-modeli-nas%C4%B1-i%C5%9Fleyecek/a-60587049>, Erişim Tarihi, 18 Mart 2022.
- Özçelik, Z. (2019). “Yerel Gazetelerde Okur Temsilciliği Uygulamaları: Sakarya Yerel Gazeteler Örneği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Özgen, M. (2003). Basında bir özdenetim uygulaması olarak Ombudsman. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (16), 27-34.
- Patton, M. Q. (1987). *How to use qualitative methods in evaluation*. Newbury Park, CA: Sage.
- Peters, A. (2005). The european Ombudsman and the european constitution. *Common Market Law Review*, 42(3), 697-743.
- Pritchard, D. (1993). The impact of newspaper Ombudsmen on journalists’ attitudes. *Journalism Quarterly*, 70(1), 77-86.
- Ramonet, I. (2004). “Beşinci Kuvvet”, Çev. Yasemin G. İnceoğlu, Nurdan Akıner, Utku Uraz Aydın, *Varlık Dergisi*, , ss.3-7, <http://yasemininceoglu.com/index.php/2019/02/02/besinci-kuvvet-2/>
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. Third Edition, Teachers College Press.
- Sharma, M. (2020). A fair alternative to unfair arbitration: Proposing an Ombudsman scheme for consumer dispute resolution in the USA. *Journal of the International Ombudsman Association*, 1-13.
- Starc, K. (2010). The news Ombudsman: Viable or vanishing?. *Journalismus Und Öffentlichkeit*, 109-118.
- Stieber, C. (2000). 57 Varieties: Has the Ombudsman concept become Diluted?. *Negotiation Journal* (16), 49–57.
- Uzun, R. (2007). İletişim etiği sorunlar ve sorumluluklar. *Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Kırkıncı Yıl Kitaplığı*, No: 2.
- van Dalen, A. ve Deuze, M. (2006). Readers’ Advocates or Newspapers’ Ambassadors? Newspaper Ombudsmen in the Netherlands. *European Journal of Communication*, 21(4), 457–475.
- Wilson, S.L, Babcock, William A. & Pribe, J. (1997). Newspaper Ombudsmen's Reactions to Use of Anonymous Sources. *Newspaper Research Journal*, 18(3-4), 141–153.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Genişletilmiş 10. Baskı, Seçkin Yayıncılık.

Yücel, A. (2020). Basın Ombudsmanlığının nefret söylemi ve yargısal kararlar çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi. *Suç ve Ceza*, 13(4), 911-949.

https://www.ombudsman.gov.tr/document/Kamu_Denetçiligi_Kurumu_Kanunu.pdf, Erişim Tarihi: 7.01.2022.

[https://www.rtuk.gov.tr/Media/FM/Birimler/strateji/raporlar/2020sonfaaliyetraporu_1051_\(1\).pdf](https://www.rtuk.gov.tr/Media/FM/Birimler/strateji/raporlar/2020sonfaaliyetraporu_1051_(1).pdf), Erişim Tarihi: 07.01.2022.

<http://www.theioi.org/the-i-o->, International Ombudsman Institute, “About the I.O.I.”, Erişim Tarihi: 03.01.2022.

<https://www.newsombudsmen.org/regular-members/>, Erişim Tarihi: 13.02.2022.

EKLER

Ek-1: Katılımcılara yöneltilen sorular:

- 1-Okur temsilciliğine yönelik tanım ve işlevsel değerlendirmeleriniz nedir?
- 2-Okur temsilcisinde aranan nitelikler ne olmalıdır?
- 3-Okur temsilciliğinin gerekliliği hakkında ne düşünüyorsunuz?
- 4-Okur temsilcileri işlevlerini yerine getirebiliyor mu?
- 5-Okur temsilciliğinde bağımsızlık-patronaj ve maaş sorunları var mıdır?
- 6-Okur temsilciliğinin iki yönünü; gazeteci ve okurun görüşlerini yansıtırma durumunu değerlendirir misiniz?
- 7-Okur temsilcilerinin okurlarla iletişimi hakkında bilgi verir misiniz?
- 8-Eleştiri konusu olan gazeteciler ya da gazetede diğer çalışanların görüşlerine yer veriyor musunuz? Bu açıdan eleştirdiğiniz gazetecilerden tepkiler almakta mısınız?
- 9-Haber eleştirileri hangi konuları kapsamaktadır? Eleştirilere yönelik okur temsilcilerinin tutumları ne olmaktadır? Eleştiriler daha çok hangi kaynaklardan gelmektedir?
- 10- Dünya ile karşılaştırırsanız, Türkiye’deki okur temsilciliği hakkında ne söylersiniz?
- 11-Türkiye’de geleneksel medyada ve yeni medyada okur temsilciliği sisteminin işleyişi nasıldır?
- 12- Yeni medya ile birlikte okur temsilciliğinde nasıl bir değişim yaşandı?
- 13-Yeni medya düzeninde okur temsilciliğinin geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?

Yazar Katkı Oranı

Araştırmanın tamamı yazarların ortak katkıları üzerine gerçekleştirilmiş olup birinci ve ikinci yazarın katkı oranları eşittir.

TOROSLARDA YAKILAN İSTİKLAL ATEŞİNİN ROMANI KAYIP SANCAK'TA YAPI VE İZLEK

Cansu YASAV¹

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1161418

Makale Geçmişi:

Geliş 12.08.2022

Kabul 20.10.2022

Anahtar Kelimeler:

Kayıp Sancak,

Roman,

Tahlil,

Adana,

Millî Mücadele

ÖZ

Geçmişte yaşanan olayların yazarların muhayyilesinde yeniden yorumlanarak kurgulanması sonucu meydana gelen tarihî romanlar, kimi yazarlar tarafından millî kimliği oluşturan değerleri muhafaza etmek ve millî bilinci uyanık tutmak amacıyla kaleme alınır. Türk edebiyatında geçmişten günümüze birçok tarihî roman kaleme alınmıştır. Mehmet Uluğtürkan'ın kaleme aldığı *Kayıp Sancak* romanı da bunlardan biridir. Yazar, özgün bir bakış açısıyla Millî Mücadele döneminde Güney cephesinde yaşananlara dikkat çeker. Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşuna ithafen yazılan romanda Adana halkının Millî Mücadele'nin kazanılmasında gösterdiği kahramanlık ve mücadele gözler önüne serilir. Romanın olay örgüsü, 31 Ekim 1918 tarihinde Mustafa Kemal'in Adana'ya gelişiyle başlar ve 5 Ocak 1922 tarihinde Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşunun kutlama gösterileriyle son bulur. Bu zaman aralığında yaşananlar bir tarihî süreç şeklinde aktarılır. Romanda Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal tarafından Adana'nın işgalden kurtarılması amacıyla görevlendirilen başkışı Tekelioğlu Sinan'ın ve çevresindekilerin verdiği direniş hareketi anlatılır. Bu çalışma boyunca metin merkezli bir yaklaşımla *Kayıp Sancak* romanı yapı ve izlek açısından tüm yönleriyle incelenecektir.

THE STRUCTURE AND THEME OF THE FIRE OF FREEDOM FIRED IN THE TAUROS MOUNTAINS IN THE NOVEL *KAYIP SANCAK*

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1161418

Article History:

Received 12.08.2022

Accepted 20.10.2022

Keywords:

Lost Sancak,

Novel,

Analysis,

Adana,

National Struggle

ABSTRACT

Historical novels, which are the result of reinterpreting and fictionalizing past events in the imagination of the authors, are written by some authors in order to preserve the values that constitute the national identity and to keep the national consciousness awake. Many historical novels have been written in Turkish literature from past to present. *Lost Sancak* novel written by Mehmet Uluğtürkan is one of them. The author draws attention to what happened on the Southern front during the National Struggle with a unique perspective. In the novel, which was written for the liberation of Adana from the enemy occupation, the heroism and struggle of the people of Adana in the victory of the National Struggle is revealed. The plot of the novel begins with the arrival of Mustafa Kemal in Adana on October 31, 1918, and ends with the celebratory demonstrations of the liberation of Adana from the enemy occupation on January 5, 1922. What happened in this time period is conveyed as a historical process. In the novel, the resistance movement of Tekelioğlu Sinan and those around him, who was appointed by Mustafa Kemal to save Adana from the occupation during the National Struggle, is told. Throughout this study, the novel *Lost Sancak* will be examined in all its aspects in terms of structure and theme, with a text-centered approach.

¹Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, cnsysv4174@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7019-6315
Alıntılanmak İçin/ Cite As: Yasav, C. (2022), Toroslarda Yakılan İstiklal Ateşinin Romanı Kayıp Sancak'ta Yapı Ve İzlek, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31(2), 707-719.

GİRİŞ

“Torosların koynunda tarih yazılıyordu.”

İnsanlığın geçmişten günümüze varoluşunun kanıtı olan tarih, ortak paydalarda birleşmenin ifadesi olarak millet özelinde düşünüldüğünde bir milletin bütün varlığıyla geçmişini ifade eder. Milletin millî kimliğini oluşturan değerler de tarihte saklıdır. Bu nedenle yeni kuşakların değerler dünyasını oluşturmak için ilk önce tarihe başvurulmaktadır. Edebî eserler bu noktada çok işlevsel bir role sahiptir. Tarihin derinliklerinde oluşmaya başlayan kolektif bellek edebiyata yansır. Bazı edebî eserler bir toplumun kolektif belleğinde yer alan unsurlardan beslenir. Bu unsurlar farklı yönlerden ele alınıp kurgusal yapıya aktarılır. Millî kimlik inşası, kültürel değerlerin muhafazası ve millet varlığının devam ettirilmesi bu yönlerden bazılarıdır. Millî kimliğin inşasında önemli bir paya sahip olan toplumun çeşitli nitelikleri edebiyat metinlerine yansır. Özellikle roman türü, millî bilincin uyanık tutulması noktasında edebiyat tarihi boyunca uygun bir zemin olmuştur ve günümüzde de bu işlevi sürdürmeye devam etmektedir. Bir ulusun birlik ve beraberlik içinde sürekliliğini korumak için ortak paydaların toplandığı tarihin izdüşümleriyle oluşturulan tarihî romanlar, edebiyat alanında geçmişten beri varlığını gösterir. Tarih, bu tür romanlarda genellikle okuyucuda bir farkındalık yaratma amacıyla yer alır. Bu durum millî varlığın tehlikeye düştüğü zamanlarda daha fazla önem arz eder. Nitekim Millî Mücadele döneminde ve sonrasında tarih konulu pek çok roman kaleme alınır. Hülya Argunşah’ın da sözleriyle “tarih, roman için, içinde sayısız romanı besleyecek malzemeyi barındıran bir depo” (Argunşah, 2016, s. 32) görünümü sergiler. Günümüz yazarları da bu zengin depodan yararlanarak birçok tarihî roman kaleme almaktadır. Yakın çağ tarihini konu alan ve Türk tarihinin uzak dönemlerini konu edinen tarihî romanlar Türk edebiyatında yerini almaya devam etmektedir.

Tarihî romanlar kaleme alarak tarihte yaşananlara karşı bir farkındalık yaratmaya çalışan yazarlardan biri de Mehmet Uluğtürkan’dır.² Yazdığı ilk roman olan *Madalyasız*’da Millî Mücadele yıllarında yöre halkının Maraş’a kahraman unvanını verdiren mücadelesini gözler önüne serer. Yazar, söz konusu romanında Türk edebiyatında nadir rastlanan Güney cephesinde neler yaşandığını anlatır. Türk edebiyatındaki tarihî romanlarda genellikle Batı cephesinde yaşananlar ve buradaki kahramanlıklar anlatılır. “Kurtuluş Savaşının Güney, Güneydoğu cephelerinde Fransızlara karşı verilen savaşları (Maraş, Urfa, Antep, Adana) romanlarımızda bulmak hemen hemen olanaksızdır.” (Doğan, 1976, s. 39). Mehmet Uluğtürkan’ın romanı bu yönüyle Türk romanı açısından özgün bir yere sahiptir. Onun tarihî romanlarının amacı millî bir bilinç uyandırmaktır. Bu yönde kaleme aldığı ilk romanında Kahramanmaraş’ın millî direniş hareketi anlatılır:

“Mehmet Uluğtürkan’ın ilk ve tek romanı olan, otuz sekiz bölüm, yüz seksen sayfadan oluşan *Madalyasız* (2017) romanı bu konuda yazılmış nadir eserlerden biridir. Roman, yaklaşık yüz sene önce yaşanan bir kahramanlığı günümüze taşıyarak geçmişle bugün arasında bir köprü vazifesi görür ve millî bilincin canlı tutulmasına hizmet eder” (Ulu, 2020, s. 221).

Yazarın ikinci romanı *Kayıp Sancak* da yine Güney cephelerinden olan Adana’nın verdiği millî mücadeleyi anlatır. Romanın Adana’nın düşman işgalinden kurtuluşunun yüzüncü yıldönümünde yayımlanması bu mücadele adına manidardır. Adana’nın yüz yıl önce verdiği kurtuluş mücadelesi romanda yansımaları bulur. Millî Mücadele döneminde Adana halkının erkeğiyle kadınıyla, genciyle yaşlılarıyla giriştiği ve zaferle sonuçlanan direniş hareketi yazarın zihninde yeniden kurgulanarak sunulur. Böylelikle tarihî gerçekliklerden alınan esinle kurgusal bir yapı ortaya çıkarılmış olur. Bu noktada özellikle tarihî romanları değerlendirirken geçmişin yazarın muhayyilesinde yeniden kurgulandığı göz önünde bulundurulmalıdır. “Zira her romanın gerçekliği kendi iç dünyasından ve yazarın sanatından hareket ederek şekillenen bir yapıdır. Okuyucu bir romandaki gerçeklik seviyesini ister kendi duygu ve düşünce dünyasından, isterse yazarın yarattığı kişi ve olaylar açısından algılasın esas olan eserin kendisidir” (Taştan, 2003, s. 3). *Kayıp Sancak* romanında yazarın Adana’nın tarihindeki kahramanlıkların unutulmaması ve millî bilincin uyanık kalması amacıyla olduğu görülür. Bu çalışmada Adana’nın kurtuluş mücadelesini aktaran ve bir tarihî roman olan *Kayıp Sancak* romanının kimliği, olay örgüsü, bakış açısı ve anlatıcı, zaman, mekân ve şahıs kadrosundan oluşan yapısal özellikleri ve tematik formunu ifade eden izleksel özellikleri tahlil edilecektir. Yapı ve izlek açısından romanın tüm yönleriyle bir değerlendirmesi ortaya çıkarılacaktır.

² Mehmet Uluğtürkan, 1972 yılında Malatya’nın Darende ilçesinde doğar. Çukurova Üniversitesi’nde yönetim ve organizasyon üzerine yüksek lisans yapar. 1989 yılında muhabir olarak gazetecilik hayatına başlar. 1998-2004 yılları arasında Adana Sanayi Odası basın danışmanlığı görevini yapar. 2008’de Esra Özden’le beraber Türkiye’nin ilk bölgesel ekonomi yayını Refleks gazetesini kurar. Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi’nde öğretim görevlisi olarak ders verir. Selma Uluğtürkan’la evlidir, Türkan ve Nadiye adlı iki çocuk sahibidir.

Kayıp Sancak Romanında Yapı ve İzlek

Romanın Kimliği

Mehmet Uluğtürkan'ın ikinci romanı olan *Kayıp Sancak*, 2021 yılında İnkılâp Kitabevi tarafından yayımlanmıştır. 230 sayfadan oluşan eser, on bölümden meydana gelir. Söz konusu bölümler vakaların içinde yer alan ve birer mesaj niteliği taşıyan sözlerle başlıklandırılır. Romanın kurgusal yapısı oluşturulurken arşivlerden elde edilen tarihî fotoğraflardan yararlanılmış durumdadır. “Vatan için can veren Çukurovalı yiğitlerin ve kurtuluşun 100’üncü yılı anısına...” notuyla yayınlanan eserde Millî Mücadele döneminde tüm vatan toprakları ile birlikte Adana'nın kurtuluşu adına verilen mücadeleler gözler önüne serilir. *Kayıp Sancak*, başkışı Ali Ratip merkezinde Millî Mücadele döneminde Adana’da başlatılan ve zaferle sonuçlanan mücadelenin romanıdır. Bu yönleriyle *Kayıp Sancak* romanı, Millî Mücadeleye odaklanan içeriğinde ve kurgu yapısında taşıdığı nitelikler dolayısıyla tarihî roman özelliğine sahiptir.

İsim-İçerik İlişkisi

Kayıp Sancak romanının ismi, içerikteki olayların vermek istediği mesajın iki kelimele bir özetidir. Romanın içeriğinde sembolik bir değer taşıyan “kayıp sancak” esere isim olmuş durumdadır. Sancak, bir milletin kutsal sembolüdür. Tarih boyunca sancak sembolü üstlendiği kutsallık özelliğini yitirmez. Nitekim sancak; milletin millî ve manevî duygularının, istiklalinin, onurunun ve dolayısıyla varlığının kanıtı olan kimliğinin bir göstergesidir. Özellikle savaş zamanlarında söz konusu kutsal sembolün çok önemli bir kıymeti vardır. Savaş meydanlarında sancağı yere düşürmemek adına can verilir ve kan dökülür. Sancağın yere düşmesi bir milletin onurunun ayaklar altına alınması ile eş değer tutulur. Mağlubiyetlerin en acı veren durumu sancağın indirilmesidir.

Kayıp Sancak romanında da sancak sembolü, Fransızların yenilmişliğini ve bozguna uğramış hâllerini temsil eder. Fransız komutan Binbaşı Mesnil, aylar süren mücadeleler sonucunda Türk askerleri tarafından esir edilir. Binbaşı Mesnil, esir olacaklarını anladığı zaman taburunun onurunu korumak için askerlerine sancağı toprağa gömmeleri emrini verir. Ancak her anlarını takip eden Kuvayimilliyeciler, Fransız askerlerini esir aldıktan sonra sancağı da gömüldüğü yerden alır. Binbaşı Mesnil için taburunun sancağının Türklerin eline geçmesi çok büyük bir gurur kaybıdır. Türk askerinin “Lakin bu topraklarda Türk’e asla boyun eğdirilemeyeceğini milletiniz iyi bilmeli ve unutmamalı! Gelecek nesiller atalarının yanışını tekrarlamasın diye bu sancağı Türk milleti adına el koyuyorum!” (Uluğtürkan, 2021, s. 191) şeklindeki sözleri onun askerlik gururunun yerle bir olmasına neden olur. Artık Fransa adına Türk topraklarını işgal etmek üzere görevlendirilen Binbaşı Mesnil’in sancağı kayıptır. Bu kayıp sancak da Türk milletinin yenilmezliğinin bir göstergesi olarak romanın ismini şekillendirir.

Bakış Açısı ve Anlatıcı

Kayıp Sancak romanında tanrısal bakış açısı kullanılır. “Roman denilen anlatı türünün temel unsuru, aynı zamanda en etkili figürü” (Tekin, 2016, s. 21) olan anlatıcı, *Kayıp Sancak* romanında tanrısal bakış açısıyla yaşanan olayları detaylı olarak anlatır. Anlatıcı, roman kişilerinin geçmişlerine olduğu kadar duygu ve düşüncelerine de hâkimdir. Onların iç dünyalarında ortaya çıkan durumları tüm ayrıntılarıyla aktarabilecek bir niteliğe sahiptir. Olay örgüsünün iskeletini oluşturan kişiler hakkında anlatıcının sahip olduğu bu hakimiyet, yaşanan olayların okuyucuya aktarılmasında ve okuyucunun olaylara nüfus edebilmesinde önemli bir işlev üstlenir. Kişilerin duygu dünyalarının ve zihinlerindeki düşüncelerinin romanın içinde aktarılması sonucu olay örgüsünün anlamlandırılma süreci güçlenir. Okuyucu, roman anlatıcısının gözleriyle ve onun yönlendirdiği taraftan olayları algılar ve değerlendirmeye tabi tutar. *Kayıp Sancak* romanında da tanrısal bakış açısına sahip üçüncü tekil şahıs anlatıcı tüm bu özellikleri taşır. Binbaşı Mesnil’in eşi olan ve Fransız ordusunda başhemşirelik yapan Edrige’in yaşadığı bir ânı anlatan şu cümleler tanrısal bakış açısına sahip üçüncü tekil şahıs anlatıcının vaka aktarımındaki izdüşümüdür:

“Bunca yıkımın, kıyımın arasında doğanın kendisine armağan ettiği muhteşem manzarayı seyrederek kocasını düşündü. Ardından hemşirelik diploma törenini hatırladı. O zamanlar henüz Fransız ordusunda teğmen rütbesinde olan genç Pierre Mesnil, kuzeninin kep giyme törenine gelmemiş olsa belki de hiç tanışmamış olacaktı. Belki de yıllarının büyük bir bölümü karargâhlarda, askeri hastanelerde ve revirlerde hatta savaş meydanlarında geçmeyecekti. Yine de hiç pişman değildi, şu anda Pozanti’daki Fransız taburunun komutanı olan Binbaşı Mesnil’i her şeyden, herkesten çok seviyordu” (s. 78).

Romanın “Gelebilecek serseri bir kurşun ya da en ufak bir kıvılcım dinamikleri patlatabilir, yiğit askerlerimizi cehennem ateşiyle yakabilirdi.” (s. 57) sözlerini içeren bir bölümünde dışarıdan bir göz olan üçüncü tekil şahıs anlatıcının objektiflikten uzaklaştığı görülür. “Yiğit askerlerimiz” ifadesinde kullanılan birinci çoğul şahıs iyelik eki, anlatıcının Türk askerlerini sahiplendiğini ve onlarla bütünleştiğini gösterir. Yazar-anlatıcı konumundaki

üçüncü tekil şahıs anlatıcının bu tür bir anlatıma sahip olması, anlatıcının romanın yazarının duygularından etkilendiği fikrini öne çıkarır. Bu bölüm dışında üçüncü tekil şahıs anlatıcının ve tanrısal bakış açısının yazara tanıdığı imkânlardan yararlanılmıştır.

Olay Örgüsü

Bir metnin temel yapı unsurlarından olan ve “romanın bir bütün olarak ulaştığı estetik güzelliği sağlayan, kendi içinde parçalanamayan ve olması gereken son şeklini almış, tamamlanmış, mükemmel yapı” (Çetin, 2017, s. 190) olarak tanımlanan olay örgüsü, *Kayıp Sancak* romanında Adana'nın düşman ile mücadelesi etrafında örülür. Romanın olay örgüsünün ana vaka halkalarını Adana'nın mücadeleye hazırlık, mücadele ve kurtuluştan meydana gelen direniş süreci oluşturur ve bu ana vaka halkalarına bağlı alt vaka halkaları şu şekildedir:

I. Bölüm: Mücadeleye Hazırlık Evresi

- Mustafa Kemal'in Yıldırım Orduları Komutanlığı'nı devralmak için Adana'ya gelmesi
- Mustafa Kemal'in Mondros Mütarekesi'nin şartlarını öğrenmesi
- Mustafa Kemal'in mücadeleyi başlatmak üzere Ali Fuat'la görüşmesi
- Adana'nın mücadeleye karşı teşkilatlandırılmaya başlanması
- Mustafa Kemal'in Adana'nın ileri gelenleriyle toplantı yapması ve mücadele için çeşitli görevler vermesi
- Mustafa Kemal'in Adana'dan ayrılması ve İstanbul'a gidişi
- Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı
- Kozanoğlu Doğan'ın ve Aydınoğlu Tufan'ın Ali Ratip'e Sivas Kongresi beyannamelerini teslim etmesi
- Ali Ratip'in jandarmalık görevinden uzaklaştırılması

II. Bölüm: Mücadele Evresi

- Mustafa Kemal tarafından Ali Ratip'e Adana'da millî bir ordu kurma emrinin gelmesi
- Ali Ratip'e Tekelioğlu Sinan adının verilmesi
- Tekelioğlu Sinan'ın Adana'ya gelerek teşkilatlanma çalışmalarına başlaması
- Tekelioğlu Sinan ve arkadaşlarının mücadeleye başlaması
- Tekelioğlu Sinan'ın Fransız Garnizon Komutanı Binbaşı Mesnil'in eşi başhemşire Edrige'i esir alması
- Tekelioğlu Sinan ve millî kuvvetlerin çeşitli faaliyetleri ve zaferler kazanması
- Tekelioğlu Sinan'ın yol arkadaşı Kasım Hoca'nın bir baskında yaralanması
- Mağlubiyetleri sonucunda Binbaşı Mesnil'in Pozantı'yı terk etmek üzere askerleriyle yola çıkması

III. Bölüm: Kurtuluş Evresi

- Yenilgi sonucu Binbaşı Mesnil'in Tekelioğlu Sinan'a teslim olması
- Mustafa Kemal'in Pozantı'ya gelmesi
- Mustafa Kemal'in esir durumdaki Binbaşı Mesnil'i ziyaret etmesi
- Binbaşı Mesnil'in eşiyle birlikte ülkesine gönderilmesi
- Adana'nın düşman işgalinden kurtulması ve halkın kutlamaları
- 5 Ocak 1922 tarihinde Adana'nın kurtuluşunun resmen ilan edilmesi

Kayıp Sancak romanının olay örgüsünde ana vaka halkalarını Adana'nın düşmana karşı zafer kazanmak için yaptığı hazırlık dönemi, mücadele dönemi ve kurtuluş dönemi oluşturur. Bu açıdan bakıldığında roman kronolojik bir olay örgüsüne sahiptir. Nitekim romanın yazılış amacı belli bir tarihî sürece ayna tutmaktır. Olay örgüsü boyunca söz konusu tarihî süreçte meydana gelen vakalar, yazarın muhayyilesinde kurguladığı şekliyle gözler önüne serilir. Olay örgüsünün iskeleti Adana'nın kurtuluşu için mücadele eden başkişi Tekelioğlu Sinan ve çatışma ortamını yaratan kart karakter Binbaşı Mesnil merkezinde oluşturulur. Bu oluşumda romanın gerçekliğini artırmak üzere tarihî arşivlerden alınan fotoğraflar roman sayfalarında yerini almış durumdadır.

Zaman

Tarihî roman niteliği taşıyan *Kayıp Sancak*'ta zamanı üç boyutlu incelemek mümkündür. Romanın anlatma zamanı 2021 yılıdır. Yazar, bugünden geçmişe bakarak kendi yaşadığı dönemden uzak bir zamanı ele alır. Adana'nın kurtuluş mücadelesi verdiği yıllarda yaşananları tarihî gerçeklikler paralelinde kendi muhayyilesinde bir terkip meydana getirerek anlatır. Bugünden geçmişe bakmakla olayların o dönemde fark edilmeyen psikolojik, sosyolojik ve tarihsel sonuçları daha net ortaya çıkarılmış olur. Romanın vaka zamanı, 31 Ekim 1918 ile 5 Ocak 1922 yıllarını kapsayan yaklaşık üç buçuk yıllık bir süredir. Vaka zamanı içinde Millî Mücadele döneminin önemli olayları aktarılır. Güney Cephesi'nde verilen mücadeleler gözler önüne serilir. Romandaki vakalar Mustafa

Kemal'in Adana'ya gelişi ve daha sonrasında Millî Mücadele'yi başlatmak üzere harekete geçip Samsun'a çıkışıyla başlar. Daha sonraki vaka halkalarında Adana'nın düşmana karşı verdiği hayatta kalma mücadelesine sahne olan dönemler yansıtılır. Romanın vaka zamanı, Adana'nın düşman işgalinden kurtuluş tarihi olan 5 Ocak 1922'de sonlanır.

Kayıp Sancak romanında kronolojik bir zaman yapısı mevcuttur. Olaylar tarihi süreç takip edilerek aktarılır. Bazı bölümlerde roman kişilerinin geçmişlerine gidip olayları yansıtmaya amacıyla bilgiler verilmesi, söz konusu kronolojik zaman düzenini bozmaz. Tarihi bir niteliğe sahip olan romanda zamanın akışı olaylar aktarılırken verilen tarihlerden takip edilir. Roman sayfalarına eklenen arşiv fotoğrafları da dönemi yansıtmak açısından önem arz eder. Romanda vaka zamanı ile itibari süre paralellik sergiler.

Mekân

Roman incelemelerinde farklı boyutlarıyla ele alınan mekân unsuru, bir metnin oluşumunda değerli bir paya sahiptir. Bireyin merkeze alındığı modern romanda mekânın çeşitli işlevleri vardır. "Mekâna bir ruh katan en önemli varlık insandır. İnsan; bütün varlığını, kültürel yapısını, yaşam tarzını, düşünce dünyasını ve en önemlisi de ruh âlemini mekâna aksettirir ya da mekân bir süre sonra insanın ruhuna siner. Mekân, bireyin kendi varlığını gerçekleştirdiği yerdir ve ontolojik bir anlama sahiptir" (Yasav, 2021, s. 36). Yüklendiği bu anlamla değerlendirildiğinde eserin mekânsal çerçevesi araştırmacı için geniş bir bilgi yelpazesi sunar. Ramazan Korkmaz bu durumu "Modern romanın yapı unsurlarından biri olan mekân, vakanın cereyan ettiği çevresel ortamı aksettirmenin yanı sıra içinde yaşattığı insanın ruh hali ve eşyayla münasebetine dair ayrıntılar saklar. Mekânın ayrıntılarına vâkıf olmak, aslında o mekândan doğacak kişinin karakter özelliklerinden yaşam tarzı ve gelecek planlarına kadar çok boyutlu bir bilgi imkânı elde etmek anlamına gelir." (Korkmaz vd., 2017, s. 8) şeklindeki sözleriyle açıklar.

Kayıp Sancak romanındaki mekân unsurunu çevresel ve algısal mekân olarak iki ana bölümde incelemek mümkündür. Böylelikle eserde yer alan mekân tasvirlerinin olay örgüsündeki işlevleri açık bir şekilde ortaya çıkmış olacaktır.

1. Çevresel Mekân

Romanda algısal açıdan bir derinliğe sahip olmayan, roman kişilerinin geçip gittiği ve coğrafi bir varlığa sahip olan mekânlara çevresel mekân ismi verilir. *Kayıp Sancak* romanındaki çevresel mekânlar, Adana ve civarında yer alan mekânlardır. Adana, Antakya, Mersin, Kayseri, Niğde eserde şehir olarak adı geçen çevresel mekânlardır. Ayrıca Adana ve çevresinde yer alan ve birçok mücadeleye sahne olan köy gibi mekânlar da romanın çevresel mekânları arasında yer alır. Söz konusu mekânların Arsuz, Zamantı Irmağı, Develi, Karaisalı, Nergizlik, Çakıt Deresi, Tarsus-Pozantı, Barastal Köyü, Bereketli Maden, Pozantı-Ulukışla, Çiftehan, Varda Köprüsü, Koçak Köprüsü, Cevizli, Fındıklı Boğazı, Kamışlı, Sofulu Köyü, Gökbez Köyü, Karsantı, Köpekli Köyü, Hacılı Köyü, Hacıkırı, Durak ve Yenice İstasyonu, Kadirhan, Çamalan, Kelebek, Gülek Boğazı, Şıhlı Köyü, Belededik Ovası, Alpu Köyü, Akköprü, Çöğbeli Tepesi, Kürtmusa, Çamtepe Köyü, Karayayla, Dağdibi, Hamidiye, Gerdibi, Kavaklıhan, Bayramlı, Kayadibi Köyü, Çanaktepe, Tekir Yaylası, Karboğazı gibi geniş bir çevreye sahip olduğu görülür. Yazar, Adana'nın her karış toprağında verilen mücadeleyi yansıtmak amacıyla geniş bir mekânsal çerçeve oluşturur.

2. Algısal Mekân

Romanlarda derinlikli yapı sergileyen ve bireyin algılarına göre şekillenen algısal mekânlar, roman incelemelerinde araştırmacıya arka plana ulaşmak yönünde çeşitli bilgiler sunar ve bir bakış açısı kazandırır. "Algısal mekânlar, kişi-yer ilişkisini sorunsal açıdan yansıtan, dönüştürülmüş, anlaşılmış yerlerdir; yalnızca topoğrafik bir yer değil, anlam üreten, anıları barındıran, kişinin iç dünyasını yansıtan bir değerdir" (Korkmaz vd., 2017, s. 13). Bir romanda algısal mekân, kişinin ruh dünyasının mekâna yansıtılması ya da bireyin içinde bulunduğu mekânın ruhuna sirayet etmesi şeklinde varlık kazanır. Birey bulunduğu mekânı ya kapalı-dar ve labirentleşen mekân olarak ya da açık-geniş mekân olarak algılar. Bu durum romandaki psikolojik alt yapıyı açığa çıkarır. *Kayıp Sancak* romanı mekânsal bağlamda ele alınarak incelendiğinde kapalı-dar ve labirentleşen mekânın ve açık-geniş mekânın olay örgüsünün merkezindeki kişilerin algıları üzerinde nasıl bir etki yarattığı ve bu etkinin romana yansımaları açık bir şekilde ortaya çıkar.

2.1. Kapalı-Dar ve Labirentleşen Mekân

Kayıp Sancak romanında kapalı-dar ve labirentleşen mekânlar, düşmanın ayak bastığı her yerdir. Romanda düşman askerlerinin bulunduğu mekânlar karanlık ve acı manzaralara sahne olan bir görünümüne sahiptir. Söz

konusu mekânlar romanının merkezindeki kişilerin algılarına paralel olarak kasvetli bir şekilde tasvir edilir. “Öteki” konumundaki düşman, bulunduğu bütün mekânları kapalı ve dar bir hâle getirir. Çünkü ayak bastığı bütün vatan topraklarını harap eder ve buralarda yaşayan Türklere zalimce eziyetler yapar. Bu acı veren olayların yaşandığı mekânlar algısal yönden içinde sıkışıp kalınan ve kurtuluşun mümkün olmadığı bir labirent görünümündedir. Savaş dolayısıyla bireyin var olduğu bütün mekânlar, bir ölüm tuzağına dönüşmüştür:

“Şubat ayında kara kış tüm acımasızlığıyla Anadolu topraklarını beyaza boyamıştı. Kuş uçmaz kervan geçmez yollar karla kaplanınca adeta ölüm tuzağına dönüşmüştü. Fırtınanın sağa sola savurduğu kar taneleri göz açırmıyordu” (s. 56).

Romanda sembol bir mekân durumunda olan Toroslar, coğrafya ile insanın bütünleşmesini örneklendirecek şekilde tasvir edilir. Düşman işgali altındaki Toroslar içinde bulunduğu ahvâl ile buradaki roman kişileri için kapalı-dar mekân niteliği taşır. Romanın başkişisi Tekelioğlu Sinan düşman askerlerinin yakıp yıktığı Toroslarda algısal açıdan derin bir kederindedir. Tekelioğlu Sinan’ın iç çatışmasını ve dolayısıyla da romanın çatışma ortamını burada yaşanan söz konusu savaş atmosferi oluşturur. Başkişinin mekân algısı savaş atmosferine göre şekillenmiş durumdadır. *Kayıp Sancak* romanında düşman işgali altındaki Adana kapalı-dar ve labirentleşen mekânlarla tasvir edilir ancak bu özelliği zaferler kazanılmaya başlandıkça kaybolur ve düşman işgalinden kurtulan Adana açık-geniş mekân olma hüviyetini kazanır.

2.2. Açık-Geniş Mekân

Adana’nın kurtuluşuna odaklanan *Kayıp Sancak* romanında bireyin kendini mutlu hissettiği ve varlığı ile uyum içinde olduğu yer olarak tanımlanan açık-geniş mekânlar yoğunluktadır. Başlangıçta düşman işgali altında bulunan mekânlar, kapalı-dar ve labirentleşen mekân özellikleri sergilerken kurtuluş mücadelesinin başlamasıyla ve zaferler kazanıldıkça açık-geniş mekân özelliği kazanır. Romanın başkişisi Tekelioğlu Sinan, Adana ve civarında kurtuluş hareketini başlatır ve onun insanlara güven verme, mücadele ruhu kazandırma özelliği gittiği her yeri açık-geniş mekân hâline getirir. Romandaki mekân tasvirleri de bu yönde gelişir. Tekelioğlu Sinan ve arkadaşlarının desteğiyle köylülerin mücadele için bir direniş hareketine başlaması ve zulme karşı isyan duygularıyla bütünleşen ruhsal anlamda ayağa kalkma faaliyeti çevreye bir kurtuluş ümidi saçar:

“O gün Seyitlerin köyünde şenlik vardı. Nicedir gülmeyi unutan yüzler güldü. Uzun zamandır o günün gelmesini bekliyorlardı. Köylülerin tüfekleri samanların arasından, toprağın altından, gizlendikleri yerlerden çıkarıldı. Köy meydanı düğün evi gibiydi, gençlerin halayları uzayıp gidiyordu. Ateşler yakıldı, tavuklar, horozlar, hatta koyunlar kesildi, kazanlar kaynatıldı, ayranlar, çorbalar, bulgur aşları hazırlandı” (s. 75).

Mücadele ruhuyla dolup taşan köylünün direnişe başlamayı bayram havasında kutladığı köy meydanı romandaki açık-geniş mekânlardandır. Savaşın başlarında kasvetli, karanlık ve sessizliğe gömülü bir şekilde tasvir edilen söz konusu mekân, Tekelioğlu Sinan’ın güçlü kişiliğinin de etkisiyle bir uyanışa sahne olur. Artık bu kurtuluş mücadelesinde karanlıklar aydınlığa dönüşmüştür. İnsanlardaki kurtuluş umudu çevreye de yansır ve söz konusu çevre algısal anlamda açık-geniş mekâna evrilir. Teke Yaylası da bu mekânlardan biridir. Tekelioğlu Sinan’ın oluşturduğu Kuvayimillîye askerlerinin düşmana karşı zafer kazandıkları Teke Yaylası askerlerle bütünleşik bir hâledir. Teke Yaylası, Tük askerlerine düşmana karşı tuzak kurma konusunda yardım edecek kadar yüceltilir:

“Kırk dört kişinin ateşi koca taburu darmadağın etmeye yetmişti. Can havliyle kaçanlar ellerindeki silahları da atıp Teke Yaylası sırtlarına doğru yokuşu tırmanmaya başladılar. Teke Yaylası Torosların en yüksek yaylalarından biriydi. Yalçın kayalarla çevrili bu yayla, adeta sağ kalan Fransızlara oyun oynamıştı. Fransızlar bu kez içinden çıkmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığı başka bir kapana kısılmışlardı” (s. 177).

Toroslar, *Kayıp Sancak* romanında sembolik bir değer taşır. Vatani düşmandan kurtarma mücadelesinin ve bağımsızlık savaşının sembolü durumuna getirilen söz konusu mekân, bu yönüyle algısal açıdan açık-geniş mekân niteliği taşır. Burada kazanılan zaferler tüm Türk milletinin kurtuluşu adına da büyük bir öneme sahiptir. Romanda Toroslar “Kırk dört yiğit, koca Fransız taburunu Karboğazi’na gömmüştü. Türkler makûs talihlerini Toroslarda yenmiş, müjdeli haykırımlarla karşılanan yepyeni bir zafer, vatan topraklarının üzerine bir güneş gibi doğmuştu. Türk milletinin bağımsızlık meşalesi Toroslarda yanmıştı...” (s. 178) sözleriyle tasvir edilir. Bu tasvirde anlaşılacağı gibi bir sembol mekân olan Toroslarda kazanılan zafer bir güneş gibi bütün vatan topraklarını aydınlatır. Tüm bu zaferler sonucunda Adana algısal açıdan tam bir açık-geniş mekân özelliği gösterir. Adana artık zafer meşalesinin yandığı, istiklal savaşının galibi olan bir mekândır ve buraya sevinç hâkim durumdadır. Söz konusu açık-geniş mekânın zafer heyecanı “4-5 Ocak gecesi işgal tamamen sona erdikten sonra saat 01.00’de camiler kandillerle aydınlatıldı. Adana’nın her sokağı bayraklarla donatıldı. Ulu Cami’den dua sesleri yükseliyordu. Evlerde eller semaya açılmış ‘Allah’ım, sen bir daha bize böylesi kara günler yaşatma.’ sözleri

gözyaşlarıyla mırıldanıyordu” (s. 228) cümleleriyle tasvir edilir. Adana'nın kurtuluş tarihi olan 4 Ocak 1922'de mekânın algısal olarak açıklığı ve genişliği doruğa çıkar. O gün Adana sokaklarında Türk'ün bağımsızlığı cihana ilan edilmiştir:

“Günler öncesinden hazırlanan dev bayrak merasimle hükümet konağından çıkarıldı. Binlerce el tarafından tutularak caddelerde gezdirildi. Yüzlerce insan bayrağa dokunabilmek için kıyasıya rekabet ediyordu. Bayrağın girdiği sokaklar anında canlanıyor, binlerce başın üzerinden dalgalanarak geçip ilerliyordu. Bayrak Saat Kulesi ile Ulu Cami arasına gerilen ipe bağlanacaktı. Kuleyle cami tepesine çıkan gençlerin kollarına sarılan ip gerildikçe bayrak topraktan filizlenircesine yükseliyor, tüm dünyaya Türk'ün bağımsızlığını ilan ediyordu” (s. 229).

Sonuç olarak *Kayıp Sancak* romanında mekân tasvirlerinin o mekânda yaşanan çeşitli olayların bireyin dünyasındaki etkilerine ve bu etkiler sonucunda şekillenen algılarına göre tasvir edildiği görülür. Adana'nın kurtuluşuna ithafen yazılan romanın açık-geniş mekânı, Millî Mücadele zaferi ile sembolleştirilen Adana'dır. Savaş döneminde verdiği büyük mücadeleye özdeşleşen Adana, tarihte yaktığı özgürlük meşalesiyle ülküleştirilmiştir.

Şahıs Kadrosu

1. Başkişi

Bir romanın olay örgüsünün merkezinde bulunan “başkişi, anlatının bir bakıma varlık nedenidir ve mutlaka tek kişidir” (Korkmaz vd., 2018, s. 12). Romandaki vakalar başkişinin çevresinde gelişir, düğümlenir ve çözülür. *Kayıp Sancak* romanının başkişisi bir asker olan Ali Ratip'tir. Romanda “Ali Ratip'in tüm benliğinde duyduğu isyan dalgaları, yurdun dört bir yanındaki sarsıntılardan ileri geliyordu. Özellikle kendisiyle baş başa kaldığı zamanlarda bu dalgalar boyunu aşıyor, coşkun denizlerin ortasında kalıyordu. Ali Ratip, Osmanlı ordusunda yüzbaşıydı. Aynı zamanda da gizli bir teşkilatın mensubuydu.” (s. 33) şeklinde tasvir edilen başkişinin yaşamı iki ayrı evreye ayrılır. Birinci devrede bir Osmanlı yüzbaşısı olarak görev yapar. Millî Mücadele için oluşturulan gizli bir teşkilata üyeliğinden dolayı görevden alınan Ali Ratip bizzat Mustafa Kemal tarafından Adana'da Millî Mücadele'yi başlatmakla görevlendirilir. Mustafa Kemal, Ali Ratip'e kod adı olarak Tekelioğlu Sinan adını verir. Bundan sonra Tekelioğlu Sinan'ın hayatının ikinci devresi başlar ve farklı bir dönemece girer. Başkişi olan Tekelioğlu Sinan artık kendini tamamen vatanın kurtuluşu için mücadeleye adar:

“Tamam sana hak veriyorum, dedi Yüzbaşı Ali Ratip; ‘Ne olursa olsun yılmayacağız, içimizi karartmayacağız, ümidimizi kaybetmeyeceğiz. Asla teslim olmayacağız. Gücümüzün son kırıntısına kadar kavga edeceğiz! Kanımızın son damlasına kadar savaşaacağız! Kötülük her türlü serbestlik içinde teşkilatlanırken biz de karşısında iyiliği gizlice teşkilatlandıracağız. Hür yaşamak için! Vatan yahut ölüm” (s. 38)!

Güçlü kişiliğiyle, mücadelecî ruhuyla direniş hareketine atılan Tekelioğlu Sinan, pes etmeyen ve kararlı bir duruş sergileyen karakter özellikleriyle öne çıkar. Mustafa Kemal'in yönlendirmesiyle üstlendiği görev onun vatani kurtarma heyecanı ile dolan ruhuna yük değil bir umut ışığı olur. Mücadele azmiyle Adana'da teşkilatlanmak için gittiği her köyde kısa sürede halkın güvenini kazanır ve buradaki insanları da moral olarak direnişe hazırlar. Çevresinde topladığı Kuvayimilliyecilerle beraber düşmana karşı arka arkaya kazandığı zaferler, umutsuz halkı ayağa kaldırmakta büyük bir etki yaratır. Onun değerler dünyasında rütbe, şan ve şöhrete yer yoktur. Vatanın kurtuluşuna karşılıksız bir hizmet duygusuyla yola çıkan Tekelioğlu Sinan, çevresinde topladığı askerlere de şu sözleriyle örneklik teşkil eder:

“Askerlik sadece üniforma giymek, rütbe almak demek değildir. Vatanın canından daha önemli olduğunu bilmedikçe paşa da olsan, padişah da olsan fayda etmez, dedi Tekelioğlu, ardından komutası altındaki askerlere dönerek devam etti: ‘Eğer bu savaşın sonunda, zafer günü geldiğinde paşalık, subaylık, ağalık, reislik rütbesi bekleyenler varsa hemen şimdi buradan geri dönsünler” (s. 64).

Yüklediği bu tür misyonlarla Tekelioğlu Sinan başkişi konumuna yerleşir ve yansıttığı kişilik özellikleriyle ülkü değer olarak romanda yer alır. Tekelioğlu Sinan, Millî Mücadele döneminde vatanın kurtuluşu için çok büyük hizmetlerde bulunan ve bu dava uğruna her türlü fedakârlıktan kaçınmayan birçok kişinin bir örneğidir. Yazar, Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşunda payı olan kahramanları Tekelioğlu Sinan'ın şahsında sembolleştirerek tarih sayfalarına vatana verdikleri hizmetleri ile adlarını yazdıran Adana'nın Kuvayimilliyecî kahramanlarına vefa borcunu ödemeyi amaçlar. Tekelioğlu Sinan'ın şahsında tüm vatanperver askerlerin değeri gözler önüne serilir.

2. Norm Karakter

Romanda olay örgüsünün oluşturulması noktasında destekleyici bir göreve sahip olan norm karakter, başkişiyle paralel özelliklere sahiptir. “Norm karakter, zorluklar karşısında tükendiğinde başkişinin gücü, korktuğunda cesareti, sustuğunda ise konuşan dili/vicdanı olur” (Korkmaz vd., 2018, s. 18) ve başkişiyi tamamlayıcı bir nitelik

kazanmış durumdadır. *Kayıp Sancak* romanında bu tamamlayıcılık niteliği Kasım Hoca şahsında görülür. Başkişi Tekelioğlu Sinan'ın her daim yanında olan Kasım Hoca manevî yönden onu destekleyici bir rol sergiler. Düşmana karşı verdiği mücadelede Kuran okuyarak ve dua ederek Tekelioğlu Sinan'a ve askerlere ruhsal motivasyon verir.

Kasım Hoca romanda bir hareket noktası gibidir. Umutsuzluğun hâkim olduğu yerde mücadeleyi tekrar harekete geçirmek için etrafını canlandırır ve çevresindekileri manevî olarak güçlendirir. Romanda yer alan "Kasım Hoca da Tekelioğlu Sinan'ın yüreğindeki yangının acısını hissediyordu. Aynı yangın onun da yüreğini sarmıştı. Odaya çöken kasvetli havanın daha fazla uzamasına engel olmak amacıyla, 'Düşman düşmana gazel okumaz yiğidim, haydi!' dedi. İki elini dizlerinin üzerine vurdu ve doğruldu." (s. 127) şeklindeki ifadeler, Kasım Hoca'nın Tekelioğlu Sinan'ın dünyasındaki rolünü göstermesi açısından önem arz eder. Kuvayimilliyeye askerleriyle katıldığı bir çatışmada yaralanan Kasım Hoca'nın durumunu öğrenen Tekelioğlu Sinan çaresizlik içinde kalır:

"Haberî alan Tekelioğlu Sinan yıldırım hızıyla Belemelik'teki hastaneye geldi. Taş binanın merdivenlerini koşar adım tırmandı. Kasım Hoca hâlâ kendine gelememişti. Bayan Edrige yarasının ağır olduğunu söyledi. Ardından herkes odadan çıktı ve Tekelioğlu'nu silah arkadaşıyla yalnız bıraktılar. Hoca'nın göğsü ağır ağır inip kalkıyordu. Tekelioğlu sargılar içinde yatan yaralı adamın altında biriken terleri başını okşar gibi sildi. Dava arkadaşımı üzgün ve çaresiz bakışlarla baştan aşağı süzdü. 'Sen bizim Kasım Hocamızsın, Kuvayimilliyemizin müftüsüsün, bu toprağın yiğidisin, dayan, yalvarırım dayan! Sana söz veriyorum, bize reva görülen bu zulmün hesabını sormadan bu dünyadan gitmek yok' (s. 135)!

Başkişi Tekelioğlu Sinan'ın dava arkadaşı olması, ona engelleri aşması için destek vermesiyle norm karakter niteliği kazanan Kasım Hoca, Kuvayimilliyeye içerisinde aktif bir şekilde yer alan ve çevresindeki kişilerin saygısını kazanan bir kişidir. Onun romanda millî ve manevî açıdan çeşitli misyonları üstlendiği görülür. Kasım Hoca, millî ve dinî değerlerin bütünleştiği bir kişilik özelliği sergiler. Savaş dönemlerinde cephede çatışan askerler kadar onlara ruhsal destek veren kişiler de yer alır. Bu durum *Kayıp Sancak* romanında norm karakter statüsündeki Kasım Hoca aracılığıyla temsil edilir.

3. Kart Karakter

Bir romanın olay örgüsünü oluşturmada birincil işleve sahip olan çatışma ortamı, kart karakter şahsında oluşturulur. Tek boyutlu bir karakter özelliğine sahip olan kart karakterler, başkişiler gibi bir değişim-dönüşüm aşaması geçirmezler. Söz konusu kişilerin bu özellikleri Ramazan Korkmaz tarafından "Anlatıda en çok imaj oluşturmaya yarayan tipler, kart karakterlerdir; çünkü bir defa tanımlandıktan sonra artık aynı duygunun kişileşmiş biçimi olarak ortaya çıkarlar ve okuyucuyu asla yanıltmazlar." (Korkmaz vd., 2018, s. 20) şeklinde açıklanmıştır. Romandaki başkişiye göre öteki konumuna yerleşen kart karakterler ya da diğer adıyla karşıt güçler, romanın olay örgüsünü oluşturmada temel bir göreve sahiptir.

Kayıp Sancak romanında kart karakter Adana'yı işgal etmekle görevlendirilen Fransız komutanı Binbaşı Pierre Mesnil'dir. Fransa'nın çıkarları uğruna kendini askerliğe adanmış olan Binbaşı Mesnil, Adana'daki işgalin baş aktörlerindedir. Türklerin yaşadığı eziyetlerde, Adana'nın yakılıp yıkılmasında ve Türk askerlerinin şehit olmasında büyük pay sahibidir. Başkişi konumundaki Tekelioğlu Sinan ile bir çatışma ve rekabet içerisinde yer alır. Birbirine yenilmemek için mücadele eden iki komutanın çatışmaları ve sonunda Tekelioğlu Sinan'ın zaferi romanın tematik yapısını oluşturur. Romanda kart karakter Binbaşı Mesnil şu sözlerle tasvir edilir:

"Fransa'nın en itibarlı komutanlarından Pierre Mesnil, Cihan Harbi'nde Almanlara karşı gösterdiği başarılar sayesinde Fransız ordusunda binbaşılığa yükselmişti. Fransızlar Binbaşı Mesnil'i zafer kazanan komutan olarak 1919'un Şubat'ında Kilikya'nın işgalinde görevlendirdiler. Binbaşı Mesnil, karısı hemşire Edrige Aubry ile ilk olarak görev yeri olan Tarsus'a geldi. Daha sonra 412. Piyade Alayı'nın 2. Taburu ve 19. Avcı Alayı'ndan seçilmiş bir süvari bölüğü ile Torosların merkezi olan Pozanti'ya karargâh kurdu" (s. 93).

Romandaki kart karakter Binbaşı Mesnil, Tekelioğlu Sinan'ın inandığı, uğruna mücadele verdiği millî ve manevî değerlerin düşmanıdır. Roman boyunca rekabetlerine tanık olunan iki komutan çatışma ortamı içerisinde çeşitli olaylar yaşar. Düşman kuvvetlerinin komutanı olan Binbaşı Mesnil ile Türk komutanı Tekelioğlu Sinan'ın karşılıklı mücadeleleri ile düğümlenen olaylar, Tekelioğlu Sinan'ın kazandığı zaferle çözülür.

4. Fon Karakterler

Fon karakterler bir romanın şahıs kadrosu içerisinde "en az derinliğe sahip kişi ya da kişiler grubudur. Bunlar roman bünyesinde yapının işlemesine yardımcı olan çarklar niteliğindedir" (Korkmaz vd., 2018, s. 21). Olayların kuruluşunda görev alan fon karakterler toplumda yer alan çeşitli grupları temsil ederler. *Kayıp Sancak* romanındaki fon karakterlerin çoğunluğunu askerler ve askerî rütbe sahipleri oluşturur. Bu kişiler arasında düşman askerlerini

temsil edenler, savaş dönemindeki güçlü kadınları temsil edenler ve en az gençler kadar cesur olan yaşlı Anadolu insanı yer alır.

Romanda farklı kesimleri temsil eden fon karakterler arasında Bahriye Nazırı Rauf Bey, Cevat Abbas, Garson Ali, Nesim Usta, Filinta Cemal, Alman General Liman Von Sanders Paşa, Şakir Paşa, Ali Fuat Paşa, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Yüzbaşı Muzaffer, Ahmet Remzi, Mücavirzade Mustafa Efendi, Hacı Selman, Albay Fethi Bey, Kâtipzade Nuh Naci, Kozanoğlu Doğan, Aydınolu Tufan, Sarkis Efendi, Binbaşı Selanikli Fahrettin Bey, Kemal Doğan Bey, Osman Nuri Bey, Miralay Emrullah Bey, Sehlizade Hasan Efendi, Kemal Efendi, Süleyman Efendi, Kaymakam Cemil Bey, Jandarma Ali, Ali İhsan, İstihkâm Üsteğmen Mustafa Efendi, İstihkâm Teğmen Cemal Efendi, Besim Teğmen, Hatice Ana, İbrahim Amca, Ali Rıza, Kidiroğlu Ali Ağa, Yusuf Çavuş, Yedek Teğmen Kemal, Karaisalılı Halil Ağa, Kuşçulu Reşit Ağa, Adil Bey, Başhemşire Edrige, Karaisalılı Hasan, Hacı Osman, Seyit, Salih Emmi, Mösyö Mavro, Kozalak İrfan, General Dufieux, Dürrizade Efendi, Yüzbaşı Georges Journois gibi kişiler bulunur. *Kayıp Sancak* romanının geniş bir fon karakter kadrosuna sahip olduğu görüldür.

Kayıp Sancak Romanında İzlek

Bir eserde tematik gücü elinde tutan ve karşıt gücü elinde tutan değerler vardır. Romandaki değerler çatışmasını temsil eden kişiler, kavramlar ve simgeler aktif bir vazife üstlenir. *Kayıp Sancak* romanının yüceltilen ülkü değerlerini ve çatışma hâlinde olunan karşıt değerlerini kişi, kavram ve simge düzleminde Ramazan Korkmaz'ın oluşturduğu KORA şeması ile aşağıdaki şekilde tablolştürmek mümkündür:

Tablo 1. *Kayıp Sancak Romanındaki Ülkü Değerler ve Karşıt Değerler*

	Ülkü Değer (Tematik Güç)	Karşıt Değer (Karşıt Güç)
Kişi	Mustafa Kemal, Tekelioğlu Sinan, Kasım Hoca, Garson Ali, Kozanoğlu Doğan, Aydınolu Tufan, Nuh Naci, Karaisalılı Hasan, Seyit, Hatice Hatun, Nuh Naci	Binbaşı Mesnil, Sarkis Efendi, Binbaşı Selanikli Fahrettin Bey, Ali Rıza, Mösyö Mavro, Kozalak İrfan, Dürrizade Efendi, Giritli İlhami
Kavram	Direnış, mücadele, kararlılık, cesaret, umut, kahramanlık, dava arkadaşlığı, millî değerler, manevî değerler, kurtuluş, zafer, vatan, istiklal, iman	Savaş, zulüm, işkence, göç, ölüm, ihanet, çıkar düzeni, haksızlık, tuzak
Simge	Toroslar, gramafon, Mihrali Bey Türküsü, Kızılca Tilki (güvercin), Sarışın Kurt, Kuran, Delailül Hayrat, Yeni Adana Gazetesi, Hilâl Taktiği, çınar ağacı	Mondros Mütarekesi, düşman silahı

Kayıp Sancak romanında savaş ve kahramanlık izlekleri ön plandadır. Savaş, milletlerin yaşamında keskin bir dönüm noktasıdır. Günümüzde de geçerliliğini koruyan savaş olgusunun tarihi çok eskilere dayanır. İnsanlık tarihi açısından bu kadar büyük bir öneme sahip olan savaş olgusu birçok edebî eserde de yansımaları bulmuştur. *Kayıp Sancak* gibi tarihî romanlar da savaşın insan üzerindeki etkilerini ele alır. Adana'nın kurtuluş mücadelesine odaklanan romanda savaşın acı yüzü ve Adana halkının kahramanlığı anlatılır. Onların verdiği kurtuluş mücadelesinin vatanın istiklali açısından önemi gözler önüne serilir. Millî Mücadele yıllarında Adana'nın durumu diğer tüm vatan toprakları ile aynıdır. Söz konusu yıllarda Türk halkının varoluş mücadelesindeki direniş hareketi büyük bir güç sahibidir ancak bu hareketin başarıya ulaşması için ağır kayıplar verilir. Anadolu'nun her karış toprağı işgal altındadır. Halk bu kaos ortasında sefalet içinde hayatta kalmaya çalışır. Her gün acı haberlerle güne başlayan Türk halkı ümitsizlik içinde kıvrınır, açlıktan kırılır, cepheye giden erkekler şehit düşer, kadın ve çocuklar çeşitli zulümlere uğrar, yaşlılar geçmişiyle sıkı sıkıya tutunduğı vatan topraklarının işgaline şahit olmaktan kahırlanır. Romanda Anadolu'nun bu durumu şu şekilde tasvir edilir:

Anadolu artık esaret altındaydı. Nice hayatlar cephelerde yitip gitmiş, geride kalanlar gidenlere üzüldükleri kadar kendi canlarının derdine düşmüştü. Balkan Harbi'nin hemen ardından gelen Cihan Harbi'yle birlikte halk büyük bir ümitsizliğe sürüklenmişti. Anadolu toprakları boş mideli, çıplak ayaklı, tedirgin bakışlı insanların yaşadığı bir yer haline gelmişti. Yamalı kıyafetlerin içinde çocuklar, kadınlar ve yaşlılar boyunlarını bükmüş, coşkun akan bir selin içindeki kuru dallar gibi bilinmeze doğru sürükleniyorlardı (s. 45).

Savaşta çatışmaların doruğa ulaştığı zamanlarda genç nüfusun cepheye gitmesi sonucu köylerde yalnızca yaşlılar ve çocuklar kalır. Genç kadınlar savaş için gerekli işleri yaparken erkekler cephede düşmana karşı mücadele verir. Yazar, Adana'nın kadınıyla erkeğiyle nasıl bir millî mücadele verdiğini gözler önüne serer. Kuvayimilliyecilerin mücadele verdikleri şeylerden biri de halkın gördüğü zulme bir son vermektir. Romanda düşman tarafından halka uygulanan kötü muameleler "Kara Afet'in gözü köyün yaşlılarındaydı. Geride bir tek onlar ve çocuklar kalmıştı. Kadınıyla, erkeğiyle bütün köylüler cephede idi. Köylere her gün bir felaket haberi ulaşıyordu. Yakılan bedenler, basılan evler, işkence edilen kadınlar, sebepsiz vurulan garibanlar... Artık bu son bulacaktı. Masumlar öksüz, yetim kalmayacaktı." (s. 180) şeklinde ifade edilir. Romanda halkın verdiği bu mücadele kutsallaştırılır. Çünkü söz konusu mücadele eylem planında bir milletin kurtuluşu için verilmektedir. Mustafa Kemal'in önderliğinde başlatılan direniş hareketi içerisinde aktif bir şekilde hareket eden Kuvayimilliyeciler "Fransız mezalimine son vermek, gariban köylüye 'Zulüm artık bitti.' demek için ne silahlarına ne atlarına ne de süngülerine güveniyorlardı. Kor gibi yanan yürekleriyle kurtuluşa iman etmişlerdi" (s. 171). Onların yüreklerini kor gibi yakan kurtuluş mücadelesi için halkın içinde olduğu durum bir hareket noktası olur. Savaş suçsuz halkı kırıp geçirmektedir. Bu duruma dur demek de Kuvayimilliyeye kahramanlarına düşmüştür:

Fransızlar mahallelere baskınlar düzenleyip çoluk çocuk demeden eli silah tutabilecek bütün erkekleri yerlerinden yurtlarından etmişlerdi. Erkekler gidecekti de kadınlar, çocuklar, hele de avuçlarını gökyüzüne açıp her gece dualar eden yaşlı analar, babalar arkada mı kalacaktı? O günden sonra İskenderun'dan, Adana'dan dışarıya doğru büyük bir göç dalgası başladı. Öküzlerin çektiği kağınlara ya da at arabalarına binenler her şeye rağmen yine de şanslı olanlardı. Birçoğu alabildikleri kadar yükü sırtlayıp yayan yapıldak yollara dökülmüştü. Evlerini, bağ bahçelerini, işlerini, anılarını, hayatlarını geride bırakıp, sanki her an bir mucize olacak da tekrar geri döneceklermiş gibi karamsar bir umutla dönüp dönüp arkalarına bakarak, gözleri arkada kalarak Toroslara tırmandılar. Hepsinin yanında geride bıraktıkları her şeyden daha fazla öfke, gözyaşı ve acı vardı (s. 73)...

Yazar, tarihte kahramanlıklarına şahit olunan Türkleri yansıtırken savaş dönemlerinde çıkarları uğruna düşman kuvvetleriyle birlik olanları ve onların lehine hareket edenleri de romanında söz konusu eder. Bu tür kişilerin eylemleri yansıtılırken kahramanların verdiği mücadelenin kutsallığı daha çok ön plana çıkar. Kuvayimilliyeye kahramanları kararlı duruşlarıyla bir milletin kaderini yazar. Kurtuluş hedeflerine ulaşmak için giriştikleri bu mücadelede hiçbir zaman taviz vermezler: "Tek bir amaç için, tek bir yolda, durmaksızın, engellere rağmen, tuzaklara rağmen, ölüme rağmen bu yoldan tek bir adım bile sapmaksızın ilerlerken ve vatanın kurtuluşu için tek bir yürek olarak imanla dua ederken çatlak seslere yer yoktu" (s. 62). Romanda kararlılığın, kahramanlığın ve asil duruşun sembolü, "Sarışın Kurt" nitelemesi yapılan Mustafa Kemal'dir. Mücadelenin önderi olan Mustafa Kemal'in bu şekildeki vasıfları, başkişi Tekelioğlu Sinan'a da yansıtılır ve onun şahsında temsil edilir. Mustafa Kemal ve onun teşkilatlandığı kahramanların kararlı ve güçlü mücadelesi sayesinde sadece Adana değil tüm Anadolu toprakları kurtuluşa ermiştir.

Kayıp Sancak romanının izleksel yapısına vatanın kurtuluşu için yapılan savaş ve bu savaşın kahramanlarının mücadelesi akseder. Romanın izleksel çerçevesi, vatan topraklarındaki varlığının sonsuza kadar devam edeceğini dünyaya gösteren bir direnişin ifadesi şeklinde oluşturulur. Millî bilincin uyanması ve halkın ayağa kalkmasıyla birlikte ulaşılan zafer romanın tematik gücünü meydana getirir. Vatanın bir bütün olduğu ve parçalanamayacağı düsturuyla hareket edilen tarihî dönemde yaşananlar roman formunda aktarılır.

SONUÇ

Bir milletin kimliğini oluşturan değerlerin ve yaşanmışlıklarının saklandığı bir depo durumundaki tarih, çeşitli yönleriyle edebî eserlerde yansımaları bulur. Tarihi romanlar, kimliksel özelliklerin tanınmasında ve insanlarda tarihe karşı bir bilinç oluşturulmasında önemli bir işleve sahiptir. *Kayıp Sancak* romanı da Adana'nın kurtuluşunun 100. yılı anısına ithafen kaleme alınan tarihî bir romandır. İlk romanı *Madalyasız*'da Kahramanmaraş'ın Millî Mücadele yıllarında verdiği mücadeleyi anlatan Mehmet Uluğtürkan ikinci romanı *Kayıp Sancak*'ta da Millî

Mücadele döneminde Adana'nın verdiği kurtuluş mücadelesini anlatır. Söz konusu iki roman da Türk edebiyatında hakkında çok fazla roman bulunmayan Güney Cephesi'nde yaşananları ele alır. Bu özellikleriyle bir özgünlüğe sahiptirler. Mehmet Uluğtürkan, Türk tarihinde önemli bir yeri olan Güney Cephesi'ndeki kahramanların anısını bir roman yazarak yaşatmaya çalışmıştır. *Kayıp Sancak* romanı ismini Fransızların yenilgisini anlatan kayıp sancak sembolünden alır. Bazı sayfalarının okuyucuya tarihî gerçekliği daha fazla hissettirecek şekilde arşivlerde bulunan fotoğraflarla bezendiği romanda olayları dışarıdan bir gözle aktaran üçüncü tekil şahıs anlatıcı ve her şeye hâkim durumdaki tanrısal bakış açısı kullanılır. Olay örgüsü, Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'yi başlattığı dönemde başkışı Tekelioğlu Sinan'ı görevlendirmesi, Tekelioğlu Sinan'ın Adana'nın düşman işgalinden kurtulması uğruna mücadele vermesi ve sonunda Adana'nın kurtuluşa ermesinden meydana gelir. Romanın olay örgüsü kronolojik bir zaman yapısı ile aktarılır. Olaylar, mücadelenin fiilen harekete geçmesiyle başlar ve Adana'nın kurtuluş tarihi olan 5 Ocak 1922'deki kutlamalarla biter. Mekânsal bağlamda bakıldığında eserin çevresel mekânlarını Adana ve civarının oluşturduğu görülür. Algısal mekânın tasvirlerle yansımaları göz önüne alındığında "öteki" olarak konumlanan düşmanın varlık kazandığı her yerin kapalı-dar ve labirentleşen mekân olarak nitelendirildiği görülür. Açık-geniş mekânların ise düşmandan temizlenip istiklaline kavuşan yerler olduğu anlaşılır. Bu anlamda Toroslar bir açık-geniş mekân sembolü olarak tasvir edilir. Romanın başkışısı, Adana'nın kurtuluşunda büyük pay sahibi olan bir komutan durumundaki Tekelioğlu Sinan'dır. Romandaki ülkü değerler onun şahsında temsil edilir. Norm karakter Kasım Hoca dinî ve millî değerlerin bütünleştiği bir şahsiyettir ve Millî Mücadele döneminde dinî kimliğiyle mücadeleye destek verenlerin temsilcisidir. Başkışının çatışma içerisinde olduğu ve karşıt değerlerin temsilcisi kart karakter Fransız komutan Binbaşı Mesnil'dir. Romanın fon karakterleri kahramanlardan düşmanlara, vatan uğruna mücadele edenlerden çıkarını düşünenlere, yozlaşmış kişilerden değerlerine bağlı kişilere kadar çeşitli kesimleri temsil eder. İzleksel kurgunun savaş ve kahramanlığa odaklandığı eserde savaş olgusunun sosyolojik etkileri üzerinde durulur. Adana halkının özelinde tüm Anadolu'nun kahramanlığı gözler önüne serilir. *Kayıp Sancak* romanı, Adana'nın verdiği varoluş mücadelesinin ölümsüzlüğüne edebî bir hizmettir.

KAYNAKLAR

Argunşah, H. (2016). *Tarih ve roman*. Kesit Yayınları.

Çetin, N. (2017). Roman çözümleme yöntemleri. Akçağ Yayınları.

Doğan, M. H. (1976), Türk romanında kurtuluş savaşı. *Türk Dili Dergisi, Türk Romanında Kurtuluş Savaşı Özel Sayısı*, 298, 7-40.

Korkmaz, R. vd. (2017). *Romanda mekân*. Akçağ Yayınları.

Korkmaz, R. vd. (2018). *Romanda kişiler dünyası*. Akçağ Yayınları.

Taştan, Z. (2003). Hıfzı Topuz'un romanlarında kişilerle ilgili bazı tutarsızlıklar. *Türköloji Dergisi*, 16(1) s. 129-175.

Tekin, M. (2016). *Roman sanatı*. Ötüken Yayınları.

Ulu, Y. S. (2020). Millî mücadele yıllarında Kahramanmaraş'ı anlatan bir roman: Madalyasız. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(Özel Sayı).

Uluğtürkan, M. (2021). *Kayıp Sancak*. İnkılâp Kitabevi.

Yasav, C. (2021). *Ahmet Yurdakul'un hayatı, sanatı ve eserleri üzerine bir inceleme* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi].